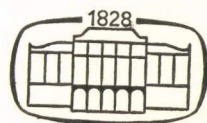

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

VII. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

ÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HÁY LÁSZLÓ, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszköz-
lendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

V. KÖTET—TARTALOMJEGYZÉK

A szocialista elosztás, annak tudati tükröződése és fejlődése. Tudományos ülészek a Magyar Tudományos Akadémián, 1970. november 9—10.

<i>Friss István</i> : Bevezető	1
A-szekció: Jövedelem-fogyasztás	3

Referátum

<i>Hoch Róbert</i> : A jövedelem források szerinti tervezésének problémái.....	3
--	---

Korreferátumok

<i>Berend T. Iván</i> : A fogyasztás (életkörülmények, szokások) változásai és a tudati tükröződés néhány összefüggése.....	10
<i>Árvay János</i> : A népgazdasági jövedelmek keletkezése és elosztása.....	17
<i>Berényi József</i> : Szociálpolitika és gazdaságpolitika	23
<i>Zala Ferenc</i> : A szocialista társadalom elvárásai és követelményei a fogyasztás fejlődésében	27
<i>Schmidt Ádám</i> : A jövedelemelosztás és a jövedelemadóztatás egy reformjavaslata egyes fejlett tőkés országokban	32
<i>Frigyes Ervin</i> : A munkás-alkalmazott népesség jövedelemegyenlőtlenségének néhány kérdése	36
<i>Éltető Ödön</i> : Lakossági jövedelmek torlódása és ennek forrásai.....	43

Vita

B-szekció: Keresetek, munka szerinti elosztás	49
---	----

Referátumok

<i>Weltner Andor</i> : A szocialista elosztás jogi elvei	49
<i>Wilcsek Jenő</i> : A bérrendszer és elosztáspolitikai.....	59

Korreferátumok

<i>Nagy László</i> : A kollektív szerződés szerepe a szocialista elosztás elveinek érvényrejtésében	69
---	----

<i>Falusné Szikra Katalin</i> : A munka szerinti elosztás mai érvényesülési módja és a termelékenység növelésére ösztönzés	75
<i>Redő Éva</i> : Az értelmiség mellékjövedelmeinek hatása keresetükre.....	77
<i>Nyilas András</i> : A személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztása.....	80
<i>Somogyi Miklós</i> : Bérpolitika — keresetalakulás — statisztika.....	85
<i>Vági Ferenc</i> : Akkumuláció és személyi jövedelem a termelészövetkezetekben	90
<i>Komló László</i> : A mezőgazdaság iparosodása és a jövedelemelosztás.....	96
<i>Tóth A. Ernő</i> : Háztáji gazdaság és személyi jövedelem.....	101
<i>Hegedűs István</i> : Az elosztási viszonyok jellege és jogi szabályozásának kérdései a termelészövetkezetekben	106

Vita

<i>Friss István</i> : Zárzó.....	120
<i>Weltner Andor</i> : Fejldési tendenciák a munkajogban és tudományban.....	125
<i>Friss István—Román Zoltán</i> : A munka termelékenységével foglalkozó intézmények Nyugaton	139
<i>Forgács Katalin</i> : Lengyelországi mozaik	161
<i>Harmathy Attila</i> : A jogösszehasonlítás tendenciái és funkciói korunk társadalmában	173
<i>Ruszoly József</i> : Nemzetközi jogtörténeti és római jogi munkaértekezlet Szegeden..	185
<i>Rabi Béla—Berend Iván—Huszár Józsefné</i> : A termelés állóalap- és beruházásigényessége a KGST országokban	193
<i>Takáts Endre</i> : Nemzetközi iparjogvédelmi konferencia Budapesten.....	221
<i>Farkas János—Szelényi Iván</i> : A VII. Szociológiai Világkongresszus.....	247
<i>Kiss Tibor</i> : A KGST-integráció problémái. Tudományos konferencia a KGST-piac problémáiról	269
<i>Csizmadia Andor</i> : Eötvös József kultuszkormányzati és jogalkotó tevékenysége..	285
<i>Bényei Miklós</i> : Eötvös József jogi és államtudományi műveltségének forrásai....	323
Prognózis — terv — jog (Tudományos ülés az Akadémián 1971. június 8.)....	357
<i>Szabó Imre</i> Bevezetője	357
<i>Ficzere Lajos</i> : A népgazdaság tervezési rendszerének jogi-igazgatási alapjai	359
<i>Harmathy Attila</i> : A gazdasági szabályozók és a szerződések rendszere.....	372
<i>Szabó András</i> : A bűnözés alakulásának előrejelzése (Prognózis).....	385
<i>Gazdag Miklós</i> : Tanácskozás a munkatudományok oktatásának helyzetéről	399
<i>Mádl Ferenc</i> : A tőke, a beruházások és a vállalatok mozgása az európai gazdasági integráció jogában (Közös Piac)	417

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

VI. KÖTET-TARTALOMJEGYZÉK

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának munkájáról.....	1
A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogtudományi problémáiról (Nemzetközi munka- értekezlet a Magyar Tudományos Akadémián, 1971. október 16–18.).....	17
<i>Eörsi Gyula</i> megnyitó előadása	18
<i>Világhy Miklós</i> : A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának elméleti alapjai	18
<i>Szász Iván</i> : Az Általános Szállítási Feltételek. Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre	34
<i>Mádl Ferenc</i> : A nemzetközi vállalati társulás néhány jogi kérdése, különös tekintettel a szocialista gazdasági integráció programjára.....	56
<i>Eörsi Gyula</i> : Külső és belső komplexitás. (A gazdasági jog kérdéséhez)	81
<i>Földi Tamás</i> : Vállalati szervezés és szervezéstudomány.....	105
<i>Nagy Endre</i> : Vita a közigazgatás tudományos vizsgálatának amerikai tapasztalata- iról	109
<i>Tjulpánov, Sz. I.</i> — <i>Seinis, V. L.</i> — <i>Susztróva, N. Ja.</i> : Magyar Tudományos Akadé- mia Afro-Ázsiai Kutató Központjának tevékenysége	119
<i>Vargha László</i> : Szimpózium az agrár-ipari komplexumról	131
<i>Facsády Júlia</i> : Külföldi tőkeberuházások Jugoszláviában	139
<i>Sárándi Imre</i> : A tudományos-technikai forradalom és a jogtudomány	147
Összehasonlító módszerek a társadalomtudományban	173
<i>Sőtér István</i> : Az összehasonlító módszer az irodalomtudományban.....	173
<i>Eörsi Gyula</i> : A komparatív módszer a jogtudományokban.....	180
<i>Ránki György</i> : Az összehasonlító történetírás problémái.....	189
A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Tervtanulmány....	207
A szocialista vállalat. Tervtanulmány	225
Gazdaságpolitikánk tapasztalatai, javaslatok továbbfejlesztésére. Tanulmány....	239
Középtávú világgazdasági prognózis. Tervtanulmány.....	259
<i>Peschka Vilmos</i> : A jogelmélet fejlődése Magyarországon a II. világháború után....	267
<i>Domé Györgyné</i> : A termelősövetkezeti társulások jelenlegi helyzete és problémái..	275
<i>Bokorné, Szegő Hanna</i> : A nemzetközi szervezetek szerepe az egyetemes jellegű nemzet- közi szerződések létrehozásában.....	287
<i>Sárközy Tamás</i> : A beruházási szerződés rendszer elvei kérdéseiről.....	323
<i>Gyenis János</i> — <i>Tóth A. Ernő</i> : Az egyéni parasztgazdaságok helyzete és perspektívái Franciaországban	361
<i>Máthé Gábor</i> : Jogtörténeti konferencia	379
A család védelmének és megszilárdításának jogi lehetőségei a francia—magyar jogásznapi napirendjén	387

KÖTET-TARTALOMEGYZÉK

<i>Erdei Ferenc emlékülés</i>	1
<i>Ortutay Gyula: Erdei Ferencről</i>	2
<i>Ember Győző: A történész Erdei Ferenc</i>	7
<i>Jánossy Andor: Erdei Ferenc az agrárpolitikus</i>	12
<i>Bognár József: Erdei Ferenc a közgazdász és szociológus</i>	15
Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának hároméves működéséről ...	25
A tudományos műszaki fejlődés és a tudományigazgatás jogi kérdései (nemzetközi tudományos tanácskozás Budapesten 1972. október 11–13.).	57
<i>Román Zoltán: Keresztmetszet az ipargazdasági kutatásokról</i>	135
<i>Lőrincz Lajos: A közigazgatás kutatásának szervezéstudományi irányzata (az MTA Szervezéstudományi Bizottságának 1973. január 30-i vitaülése)</i>	153
<i>Losonczy István: A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatása a büntetőjogra</i>	159
<i>Toldi Ferenc: Államigazgatási tevékenység, e tevékenység tartalmi és alakai differenciáltsága</i>	185
<i>Kemenes Béla: Minőségvédelmi rendszerünk korszerűsítésének néhány jogi és gazdasági kérdése</i>	209
<i>Sólyom László: A polgári jogi felelősség mai fejlődése</i>	241
<i>Mádl Ferenc: A nemzetközi kartellek és monopóliumok a jogban különös tekintettel az európai gazdasági integrációra</i>	263
<i>Nizsalovszky Endre: A családpolitika jogalkotási eszközei</i>	305
<i>A szocialista vállalatról. Tudományos ülésszak</i>	359
<i>Szabó Kálmán: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejtéséről</i>	360
<i>Józsa Ödön: A munkaügyi tevékenység tartalma, helye és szerepe a vállalati gazdálkodásban</i>	379
<i>Megyeri Endre: A vállalati alapok optimális kihasználása és a hatékonyságmérés néhány problémája</i>	399
<i>Molnár László: A vállalatok piacképességének belső feltételrendszere és fejlesztésének célszerű módszerei</i>	419
<i>Varga Sándor: A vállalati szervezési és vezetési kutatások kérdései</i>	435
<i>Weltner Andor: A kollektív szerződés jogi jellege és fejlődési tendenciái</i>	447
<i>Forgács Katalin: Hogyan fejlődik tovább a lengyel mezőgazdaság? I.</i>	469
<i>Csizmadia Ernőné: Hogyan fejlődik tovább a lengyel mezőgazdaság? II.</i>	477
<i>Takáts Endre: Nemzetközi iparjogvédelmi konferencia Budapesten</i>	487

ERDEI FERENC EMLÉKÜLÉS

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Agrártudományok és Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1972. december 6-án Erdei Ferenc emlékülést rendezett az Akadémia dísztermében. Az emlékülésen megjelent Kállai Gyula és Nyers Rezső, az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai, Cseterkai Lajos, az Elnöki Tanács titkára, Beresztóczy Miklós, az Országgyűlés alelnöke, Erdei Ferenc családja, a tudományos és kulturális élet nagyszámú képviselője.

Az ülést Erdely-Gruz Tibor akadémikus, az MTA elnöke nyitotta meg, meleg szavakkal emlékezve Erdei Ferencre, a jeles tudósra, a kiváló tudománypolitikusra és tudományszervezőre, akinek halála súlyos veszteséget jelentett mind a Magyar Tudományos Akadémia, mind az ország számára.

Az emlékülésen Orutay Gyula, Ember Győző, Jánosy Andor és Bognár József akadémikusok tartottak előadást és emlékeztek meg Erdei Ferenc sokoldalú tevékenységéről. Lapunk azzal is adózik az Osztály e kiemelkedő volt tagja emlékének, hogy ezeket az előadásokat alább teljes terjedelemben közli.

ORTUTAY GYULA: ERDEI FERENCRŐL

Hiába is akarnám, másként nem kezdek, mint ifjúkorunkra, első találkozásainkra való emlékezéssel — s bűvópatakként később is előbukkan mondataimban nehéz és feledhetetlen ifjúságunk. Életünknek ez a korszaka minden későbbi vitát, vélt és valóságos ellentétet elsimít, homályban hagy, hogy annál inkább előragyogjanak fiatal éveink. S ezért, ha az Akadémia ünnepélyességéhez tán nem illendő a személyes hang, aligha lenne módom megmásítására, megtagadására. Hazugnak érezném.

1929 őszén ismerkedtünk meg s keveredtünk, első éves egyetemisták, egyazon indulatos, eleven bolyba; amiből hamarosan vitázó baráti kör, aztán szinte politikai alapszabályokat, elveket kialakító kis szervezet született, amely Buday György vezetésével a Bethlen Gábor Körben tanyázott, bár a társaságnak fele sem volt református, ezt pedig a Kör előírta. Hamarosan szűk is lett a Kör a mi számunkra s 1930-ban már platform-vitáinkban, éjszakákon át politikai, társadalomszervező nézeteink megvitatása mellett, könyvkiadói, lapalapítói terveket szögtünk s 1931-ben meg is jelent első kötetünk, Buday fametszetei, a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* kiadásában. Ennek a Kollégiumnak volt tagja Erdei Ferenc is Radnóti Miklós, Buday, Hont Ferenc, Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Gáspár Zoltán, Kárász Judit s még jó néhány barátunk mellett. Tizenöten voltunk a megalakulás pillanatában, s nem vettünk magunk közé senkit többé — a platform, amiről annyit vitáztunk, szigorú volt. Volt közöttünk, már 1929-ben, illegális kommunista s már akkoriban fogalmaztuk a csírázó népfront politika első tapogatózó mondatait. A munkás-paraszt-értelmiségi szövetségről beszéltünk s a szegedi Munkásotthonban, a Szeged környéki tanyákon, a Viharsarok faluiban épűgy otthon voltunk és dolgoztunk, mint egyetemi, értelmiségi vitaelőadásokon. Ebben a szoros baráti körben, hiszen naponta s esténként együtt voltunk az ifjúságnak gazdag és termékenyítő időpazarlásával — ebben a körben Erdei Ferenc egyike volt a politikusoknak, aki minden gondot, gondolatot politikusként forgatott és fogalmazott meg, pontosan, valósággal tételszerűen. Szerettük hallgatni indulatosan felcsattanó, vitázó mondatait. Szinte minden mondata, mozdulata teli volt sűrű, fekete indulattal. Paraszti osztályhelyzetét

nemhogy takargatta volna, minden mondatában benne volt annak keserű, karmos indulata, vállalása. A paraszti lét elviselhetetlen, ki kell emelni a parasztságot ebből a kárhozatos, visszahúzó, megalázó létformából. Egy-ideig azért szolt elítélően még a népművészetről, népköltészetről (sokat vitáztunk erről!), mert a régi, hagyományos paraszti lét jeleit, visszahúzó tendenciáit látta a népdalban is, szötteben is, viseletben. Később, annyi év után, engesztelte meg őt is ezeknek a közösségi alkotásoknak, a mögöttük megbúvó egyéni talentumnak szépsége, az a harmónia és tökély, ami Bartókot, Kodályt is elbűvölte a népdallal való első találkozásakor. Ha Erdeire gondolok, mai is sűrű, fekete haját dacosan hátravető fejét, erős öklét látom, ahogy tempósan forgatja érveinek fogalmazása közben, mintegy indulatait visszafogva, ökolbeszorítva. A fiatal férfira emlékezem, aki egész életének tervét előre látta, mindegyre ezekkel a gazdag tervekkel birkózott, a tudomány, a politika, a gyakorlati mezőgazdasági munka ezernyi lehetősége rohanta meg s most, utólag úgy érzem, hogy életének teljes munkarendje egyszerre forrongott, alakult s mintegy lényegében benne volt már fiatal, csillapíthatatlan mohóságában. Ez az erejében, tehetségében, forradalmi indulatában megbizonyosodott egyetemista él bennem s mindegyre ráemlékezem, a múltó évek ezen mit sem változtathattak. Mikor 1971-ben súlyos betegségében meglátogattam, mikor az akadémiai munkában utoljára találkoztunk — a gyötrődő arcon annak a volt egyetemistának lobogása fénylett számomra mégis.

1971: kegyetlen névsor, alig egy év alatt — Veres Péter, Szabó Pál után Erdei Ferenc távozott el, s jogosan mondhatjuk, ereje teljében, ezernyi tervvel, kemény munkák jóreményével gazdagon. Úgy hagyott itt bennünket, hogy szinte a halála napján készült el egyik új műve, a *Város és vidéke*: nagy kedvvel készített munkája a *Magyarország felfedezése* sorozatban. S megjelent a másik posztumusz munkája, amiről annyit mesélgetett. Ebben a kötetben a maga, családja, paraszti férfinépe főzéstudományát gyűjtötte az elmúlt évben — csak úgy játékosan, kedvtöltésből össze. Igérte, hogy ideadja a kéziratot átolvasni: van benne bőven néprajz is, mondta nevetve. Nagyon szerette ezt a játékát, már előre örvendett a könyv adakozó jóízének s magisztrális tréfának tartotta, hogy politikusi, akadémiai munkái közepette erre is telik erejéből. A 70 éves Németh Lászlót köszöntötte, s ő már nem érhetette meg köszöntőjének megjelenését. Könyvek, tanulmányok, tervek tömege — mindezen eleven erővel jelen van közöttünk, s csak éppen ő nem él, oda költözött a makói temetőbe, ahová saját vallomása szerint pihenni vágyott, ahol jó eleve a sírhelyet is megvásárolta.

Ez a hirtelen kettétört élet mégsem maradt torzó — teljes, befejezett egész. Nem hagyott adósságot maga után, amit épített szilárd, a maradandóság jogos igényével. Ha végigtekintünk kötetein — ifjúkori művein kezdve — s összekeverjük azokat későbbi politikai munkáival, terveivel: a közös építkezés, a közös fõgondolatok harmóniáját találjuk. Mint egy építész, aki ifjan

végiggondolja álmait s a történelem engedi, hogy ezek a merész tervek megvalósuljanak. Ezt a teljességet, ezt a beteljesülést kapta az élettől ajándékba.

Ifjúkori szociográfiai munkáiban már a paraszti társadalom szerkezeti összefüggéseit, ellentmondásait boncolgatja, s korán, saját paraszti-munkás élményeiből, bogozgatni kezdi a tanyás település, tanyás gazdálkodás kérdéseit. S csak ezeknek az első éveknek tanulságára hadd idézzek az egyik első nagyobb tanulmányáról: *A makói parasztság társadalomrajza* c. 1934 őszén megjelent munkájáról írott bírálataból. Bevezetőül szigorúan bírálok a fölületes szociografizálást, a riport-szociológiát, majd Erdei munkájáról ezeket írtam, gondolom szempontjai a mai kutatókat is érdekeltetik:

„Erdei mintegy önként még meg is nehezítette amúgyis bonyolult feladatát. Tanulmánya nemcsak az egyik legérdekesebb meggondolásokat kínáló alföldi parasztváros parasztosztályának szerkezeti és funkcionális társadalomrajzát kívánja nyújtani, hanem egyúttal e paraszt-társadalom mai: önmagából, társadalmi kereteiből, életstílusából kivetkező fejlődését is elének állítja. Az eddigi magyar szociográfiai irodalom — bár szükségességét mások is hangoztatták hasztalan — nem tekintette a kutatandó területet összetartozó, határozott jellegű függvényrendszernek: sajátosan funkcionáló szerkezetnek, struktúrának, melynek statikus sajátosságait és dinamikus törvényszerűségeit éppen *magából a struktúrából kell és lehet megérteni*. Egy-szempontú vizsgálódások, bármily kimerítőnek látszó statisztikák, külön-féle általános jellegű kérdéscsoportot felsorakoztató szociográfiai kérdőívvel, ezt a néprajzi és társadalmi valóságot (legyen az parasztváros, falu, kisebb tanyacsoport) megragadni sohasem tudják. Erdei érdeme, hogy Makó paraszt-társadalmát is elsősorban a szerkezeti kép, a társadalmi struktúráltság lényeg-problémája felől közelíti meg: így válnak azután e paraszt-társadalom heterogénnek feltűnhető vonásai egységes értelművé, ilyen módon szociológiailag s néprajzilag is szükségszerűvé a funkcionális összefüggésrendszer. S végül: a makói paraszt-társadalom szerkezetének tisztult megjelenítése teszi lehetővé, hogy a parasztság mai sorsát, átalakulását illúziótlan, kemény vonásokkal állíthassa elének”.

A későbbi miniszter a térképek fölé hajolva, a tanyás települések fejlesztési gondjain töprengve, fiatalkori terveit kívánta a miniszteri rendeletek jogi hálójába beépíteni. Büszkén vallotta a maga paraszti eredetét, lényének paraszti mivoltát szinte kaján szeretettel s iróniával hangsúlyozta. Nem fölvett modor volt ez, s nem szerepjátszás. Első írásaitól, a *Népünk és Nyelvünk* cikkeitől kezdve — monográfiák során át a paraszti lét kérdéseit faggatta, s később miniszteri s egyéb állami, mozgalmi, tudományos vezető posztokon a paraszti lét formálásának: modernné, szocialistává formálásának gondjai, eredményei foglalkoztatták. Minden munkája, akár egy rádiós riport is valamilyen szálon a paraszti lét elviselhetőségét-elviselhetetlenségét, büszke kínjait és átalakításának akaratát sugározza. Az ellentéteknek ezt az egységét,

feszült egyensúlyát. Ha vitáztunk, nem is vitáztunk másról, mint a parasztságot szemlélő tudományok módszereinek hibáiról, jogosultságról vagy oktalanságáról. Bírálatában mindig szigorú volt és kategorikus: csak az a módszer állt meg előtte, amely a paraszti lét teljességét tudta felmutatni, a felszabadulás előtti paraszti lét gyötrelmeit és alkotásainak édességét. Aki a *Magyar paraszt-társadalom* tömör fogalmazású tételeit, a *Parasztok*, a *Magyar falu*, *Magyar tanya* köteteinek nem egyszer vallomásos hevületű oldalait és a tervező politikus gondjairól valló lapjait olvassa, az föltétlenül megérzi, hogy a fiatal férfiban együtt van a jövődőt mérnöki gonddal tervező politikus, a problémák iránt érzékeny tudós. S meg kellett éreznie még valamit: a súlyos, tömör mondatok szemérmesen leplezték, inkább elárulták az írói alkatot, az írói igény vágyát. Az archaizálást is kedvelő mondatai izmosak, hajlékonyak, teli sűrű indulattal, a kálvinista magyar nyelv ódon erejével. Szerette, még az előbeszédben is ezt a súlyos, néha ünnepélyesen nehézkes nyelvezetet, érezte erejét, numerozitását. Leplezett lírikus énje lobbant fel ezekben a nyelvi találatokban, avatatlanok elől büszkén rejtegette titkát.

Szenvedélye volt a társadalom formálása. Nemcsak a törvényeinek megértése – a társadalom alakítása is. A *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának* lett a tagja már 1930-ban, mielőtt még ezt a nevet felvettük volna. Részt vett indulatos vitáinkban: mi légyen a politikai-eszmei „platform” (akkoriban így hívtuk) aminek az alapján együtt dolgozhatunk majd. Szóltam erről, bevezetőben. Ma már megmosolyogtató ez a vita, akkor éjszakákat töltöttünk el együtt, mint a régi illegális marxista körök tagjai, jegyzőkönyveket vezettünk, mondatfordulatokon csatáztunk. Posztumusz könyvében, a *Város és vidéke*-ben néhány lírai sort áldoz ennek az indulásnak, csak a kezdő mondatait idézem: „... És a Szegedi Fiatalok. A munkásosztály, a munkásmozgalom és a szocializmus ideáljaival sorakoztunk fel mint akkori egyetemisták, akár értelmiségi, akár paraszti származásúak voltunk ... mindahány politikus is abban, hogy az új világ születését hirdette. Méghozzá nem elvontan a történelem tűnő messzeségein, hanem 'itt és most' a szegedi világban”.

Igen, közülünk tán leginkább Erdei Ferenc (és tán Buday György) voltak már akkor is szenvedélyes és meggyőződéses politikusok, s persze Hont Ferenc. Mi még a filoszok borzongó kíváncsiságával vetettük be magunkat a politikába, Erdei már otthon volt legviharosabb hullámaiban. Makó, a hagyományos, a paraszti radikális, szocialista környezet formálta őt gyermekfejjel. Együtt olvastuk Reitzer Bélával hármásban Lenin könyvét s ők ketten, jogászok és szociológusok kalapálták a fejembe az értéktörvény, az extra-profitráta tételeit és következtetéseit.

Dehát ismét ott vagyok ifjúságunknál, Erdei Ferenc ifjúságának szép napjainál – hogy nekitüzesedett az állam és forradalom elméletéről szóló nagy agitációs mű tézisein, mennyire egyértelmű, szinte törvényerejű volt számára minden marxi – lenini tétel, a burjánzó, félig feudális, félig kapitalista

magyar világ szorításában milyen irányítás, valóságos parancs volt számára mindaz, amit a marxi—lenini elmélet akkor, fogyatékosan megismert kötetek adtak számára. Ő is, Reitzer Béla is jóval könnyebben birkóztak nálam a művekkel, jogi, közgazdasági, politika-elméleti studiumaik segítették, én meg a filológiai, szellemtörténeti előadások után bizony minden tételért meg kellett, hogy küzdjek. Erre a szemináriumra, ifjúságunk kedves, csöndes szobájára Reitzer Bélának újszegedi házában úgy emlékezem, mint az eltűnt ifjúság szigetére. Hárman voltunk, ketten már halottak. S ha csak Erdeiről akartam is szólni, ne nehezteljenek, hogy mindegyre a régi, szegedi évekre is emlékezem.

Mert ezek az évek Erdei Ferencre is döntő hatásúak voltak.

Itt fonódott össze életében már fiatalon az elkötelezettség hűsége, a tudományos kutató pontosságra törése és a politikus, a marxista politikus változtatni, jobbitani akaró cselekvése. Ifjúkora óta úgy emlékszem, hogy ezt a hármas egységet nem rontotta meg semmi, ez az egység hordozza életének minden eredményét, az alkotásokat is, a politikai cselekvéseit is. Nemzete ebben az egységben őrzi meg emlékezetét, gazdag életének summáját.

EMBER GYŐZŐ: A TÖRTÉNÉSZ ERDEI FERENC

Arra a feladatra vállalkoztam, hogy a történész Erdei Ferencről, sokoldalú munkásságának és életművének a történelemhez fűződő kapcsolatairól emlékezzem meg.

Nehezíti a feladatot, hogy Erdei Ferenc tulajdonképpen nem volt történész, pontosabban nem úgy foglalkozott a történelemmel, ahogyan történészek általában szoktak. Tudós és politikus volt. Mint tudós több tudományág területén dolgozott, de ezek közé a történelem nem tartozott. Nem tartozott olyan módon, hogy valamilyen múltbeli, történeti témát választott és arról történelmi feldolgozást, könyvet írt volna.

Erdei Ferenc mint tudós — és ez politikus voltából természetesen is következett — a jelen kérdéseivel foglalkozott, hogy a jelen viszonyainak a tisztázásával a jövő útjait világíthassa meg. Mert élethivatásának — mint politikus és tudós egyaránt — a jobb jövő alakítását és építését tartotta.

És mégis, vagy inkább éppen ezért, történész is volt, történésznek is kellett lennie. Mert ha nem lett volna az, sem jó politikus, sem tudományterületein jó tudós nem lehetett volna.

Úgy volt történész, hogy mindazoknak a kérdéseknek, amelyekkel foglalkozott, nemcsak a jelenét, hanem a múltját is megvizsgálta, jövőjükre nemcsak a jelenükből, hanem a múltjukból is következtetett.

Azt, hogy a jelen viszonyainak az ismeretéhez a múlt viszonyainak az ismerete is szükséges, világosan látta. Egyik legkedvesebb, szívéhez legközelebb álló számos könyvében szereplő témával kapcsolatban írta, hogy „paraszt-ságunk jelenlegi állapota csak a történeti fejlődés alapján érthető meg tökéletesen”.¹

Ezt az elvet érvényesítette, ezt a követelményt támasztotta önmagával szemben, meg nem alkuvó következetességgel, minden olyan témájával kapcsolatban, amelynek történeti vonatkozásai voltak. Márpedig a nagy

¹ Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. (Megjelent a Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarástudományi Intézete által gondozott Magyarágismeret c. sorozat V. köteteként, a Franklin-Társulat kiadásában, hely és év feltüntetése nélkül.) 168. l.

témák, amelyekkel gazdag termésű élete során foglalkozott, szinte mind ilyenek voltak: a magyar táj, a magyar város, a magyar tanya, a magyar falu, a magyar parasztság, a magyar mezőgazdaság, a mezőgazdasági szövetkezetek.

Erdei Ferenc nem volt ugyan történész, de egyben történész is volt, nem történelmi műveket írt, de könyvei egyben történelmi művek is, amelyekkel a történettudományt is gazdagította, amelyeket a történészeknek is figyelembe kell venniük, amelyeket munkájukban ők sem nélkülözhetnek.

Erdei Ferenc történelmi műveknek is minősülő könyveiben hiába keresünk új történelmi kutatás eredményeként feltárt új történeti adatokat. Történeti adatait nem kiadatlan, korábban ismeretlen forrásokból, hanem a történelmi irodalomból, forrásközlésekből és feldolgozásokból veszi.

Nemcsak elismerésre, hanem egyenesen csodálatra méltó az az irodalmi tájékozottság, amelyről — mind a hazai, mind pedig a külföldi történelmi műveket tekintve — már egész fiatal korában, a 30-as évek végén és a 40-es évek elején, sűrű egymásutánban megjelent könyvei tanúskodnak. Ez a széles körű és alapos irodalmi tájékozottság 1945 után megjelent könyveinek is egyik jellemző erénye marad, amikor már nem a szerző fiatalsága, hanem közéleti elfoglaltsága miatt vált ki csodáló elismerést.

A történelmi irodalomból vett történeti adatok azonban szinte megújulnak, miközben Erdei Ferenc feldolgozza őket, mire megállapítások és magyarázatok, feltevések és következtetések lesznek belőlük, épülnek rájuk. Mint amikor terméskőből vagy téglából házak emelkednek, ezek az építésznek új, eredeti alkotásai, ha a köveket, a téglákat nem is maga állította elő.

Szerénytelenség nélkül, nem önmagának fiatalkori túlértékeléséből mondotta a magyar városról írott könyvéről, több más könyvére is vonatkozatható érvénnyel, a következőket: „Az irodalom zöme, amit a magyar város vizsgálatánál segítségül vehettem, a tudományágak legkülönbözőbb területén szóródik széjjel és a legkitűnőbb vagy legátfogóbb ilyen munkából is vajmi kevés adatot kaptam, ami jelentékenyen segítette volna a magyar város megítélését. Mindaz tehát, amit lényegében mondok a magyar városról, eredeti megfogalmazás és csaknem egészében az alföldi és tanyai élet teljes és komoly átéléséből keletkezett”.²

Rávilágítanak ezek a szavak történészi és általában tudományos alkotói módszerének két alapvető jellegzetességére.

Az egyik az, amit ma divatos szóval komplexitásnak nevezhetünk. Komplex kutató volt, a Bél Mátyások, a Tessedik Sámuelek, a Fényes Elekek munkájának folytatója, magasabb szinten, nagyobb igényekkel, fejlettebb módszerekkel. Adatait valóban „a tudományágak legkülönbözőbb területén” gyűjtötte, nemcsak a történelem, hanem a földrajz, a néprajz, a szociológia,

² Erdei Ferenc: Magyar város. Az Athenaeum kiadása. Hely és év nélkül. 240. 1

a statisztika, a közgazdasági, az agrártudományok irodalmából. Mégpedig ösztönszerű éleslátással különböztetve meg a jellemzőt, az értékest a semmit mondótól, a használhatatlantól.

A másik a jelennel való legszorosabb kapcsolat, minden, bármilyen messzi múltra vonatkozó adatnak szembesítése a jelennel, a múlt és a jelen szemléletének a komplexitása. Minden történész számára ajánlani lehetne, sőt mindegyiktől meg kellene kívánni ezt a módszert. Mert ahogyan igaz, hogy a múlt ismerete nélkül nem érthetjük meg a jelent, igaz ez a tétel fordítottan is. Erdei Ferenc munkássága a legjobb bizonyossága ennek.

A legkülönbözőbb tudományágak adatainak, eredményeinek komplex értékesítése, feldolgozása, múltnak és jelennek komplex szemlélete, szinte magától érthetődően utal Erdei Ferenc egy másik alapvető, ugyancsak nem csupán történészi, hanem általános kutatói módszerére: az összehasonlításra. Írjon bár a magyar városról, a magyar parasztságról, a mezőgazdasági termelésről, vagy a szövetkezetekről, mindig az általános, legalábbis az európai fejlődésbe ágyazottan mutatja be a magyar fejlődést, rámutatva mind az általánossal egyező, mindpedig sajátos, csak nálunk kimutatható vonásaira.

A komplex és az összehasonlító módszer mellett nem kevésbé jellemző Erdei Ferencnek tudományos és azon belül történészi alkotói tevékenységére témáinak az a tárgyalási, kifejtési módja, amit szintetikusnak nevezhetünk. Témái országos fontosságú, nagy témák. Napjainkban országos, vagy legalábbis tárcaszintű kutatási főirányoknak minősülnének, amelyeken számos tudományos intézmény kutatói több tervperióduson át dolgoznának. És egy 30 körüli fiatalember veszi a merészséget, és egyik könyvet a másik után írja és jelenteti meg ezekről a témákról: a Duna—Tisza közéről, a magyar városról, faluról, tanyáról, a paraszttársadalomról. És könyveiben témáinak nem részletekbe bocsátkozó és azokban elmerülő analízisét adja, hanem a leglényegesebb tudnivalókat foglalja tömören össze, nem monográfiákat, hanem szintéziseket ír, minden tudományág legnehezebb műfajának a művelésére vállalkozik. És ezekkel a szintézisekkel nemcsak a tudományt gazdagítja, hanem az egész országnak, az egész társadalomnak nyújt eligazítást, útmutatást a cselekvésre, segítséget a tennivalókhoz.

Az a történész, aki szintézist ír, fontos és nagy témákról ír szintéziseket, ha munkáját jól végzi, a történeti fejlődésnek olyan általános jellegű sajátosságait állapítja meg, amelyeket történeti törvényszerűségeknek, a történet törvényeinek nevezünk. A történész hivatása, hogy a múlt eseményeiben a törvényszerűségeket felismerje, és történészi mivoltának próbaköve, miként tudja felismerni és megvilágítani azokat.

Erre a felismerésre Erdei Ferenc is eljutott. Így írt róla: „... az egyedi változatosság között és mögött fel kell ismernünk az általános törvényszerűséget, a történeti valóság minden megjelenési formájában tartósan érvényesülő szabályszerűséget. Nincs olyan egyedi változat, ami valamilyen törvény

alá ne tartozna. A tömegesen azonos jelenségekben éppen úgy törvények ismerhetők fel, mint a legmeghökkenőbb egyediségben”.³

Élete végén, utolsó könyvében írta e sorokat. A felismerést nyilván a marxi—lenini tanítás tette tudatossá benne, de ha nem is mindig tudatosan, kezdettől mindvégig, egész tudományos munkásságában erre törekedett: tartósan érvényesülő szabályszerűségeknek, a történeti valóság törvényeinek a megállapítására.

És hogy nem siker nélkül, azt szintéziseinek egész sora bizonyítja. Történeti mivoltának eme nem könnyű próbakövén nemes veretűnek bizonyult.

Miként egész életét és pályáját, tudományos és azon belül történeti tevékenységét is két szakaszra osztotta a felszabadulás.

Céltalan kísérlet lenne megkísérelni helyének meghatározását a felszabadulás előtti magyar történészek táborának valamelyik csoportjában, valamelyik professzor iskolájában, tanítványai között. Nem lévén kimondottan történész, nem is tartozott senkinek az iskolájához, a tanítványai közé. Hajnal István, az ő Történelem és szociológia című tanulmánya volt reálisan a legnagyobb hatással.⁴

Halvány nyoma van műveiben a német hatásra divatossá vált népiségi frazeológiának.⁵

Szekfű Gyulával nem rokonszenvezett, ez az érzülete mindvégig változatlan maradt.

Ismerte a hozzáférhető marxi—lenini irodalmat, használta is „sokat okulva a szocializmus társadalomszemléletén”.⁶

Elfogadni azonban ezt a szemléletet akkor még nem tudta, sőt bizonyos tekintetben azzal szemben foglalt állást. Álláspontját a felszabadulás után kérdéses könyve — a Futóhomok — új kiadásában módosította.⁷

Akadnak felszabadulás előtti könyveiben más helyek is, amelyeken új kiadás esetén, a marxi—lenini elmélettel immár felvértezve, bizonyára módosított volna.

Felszabadulás utáni könyveiben ilyen módosítani való természetesen nincsen. Amint az sem kétséges, hogy történet- és világszemlélete alapján a történészek, a tudósok táborában ekkor hol volt a helye.

³ Erdei Ferenc: Város és vidéke. A Magyarország felfedezése című sorozatban. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1971. 25. l.

⁴ A magyar paraszttársadalom c. id. művének 166. lapján említi.

⁵ „A népesség vérbe ivódott izlése és hagyományai”-ról írt Magyar falu című könyvében (az Athenaeum kiadása, hely és év nélkül) 29. l.

⁶ A magyar paraszttársadalom c. id. m. 165. l. — E mű 168. lapján idézi Szentmiklóssy Lajosnak — Molnár Erik írt e néven — egy 1936-ban megjelent tanulmányát, „a marxizmus történeti szemléletének a következetes és szigorú alkalmazását”-nak minősítve azt.

⁷ Erdei Ferenc: Futóhomok. 3. kiad. Gondolat Kiadó, 1957. VII. 1.

A világot „egy emberöltővel ezelőtt ifjonti szemmel, fejjel és szívvel” és azzal a meggyőződéssel néző falukutató, „hogyan az a világ nem mehet úgy tovább”, mint országos vezető és tekintélyes tudós utolsó könyvében, mintegy elszámolva önmagáról önmagának, így összegez: „Akár elégedett is lehetnék, ám éppenséggel nem vagyok az. Az nyugtalanít, hogy még mindig nincs tiszta képem az egészről, s kezdek kételkedni abban, hogy a sokféle rész összerakásából lehet-e egyáltalán teljes kép”?⁸

Nyugtassuk meg nem a sírjában már megnyugodottat, hanem inkább kor- és sokban sorstárs önmagunkat azzal, hogy a tudományban a teljességre csak törekedni, alkotni csak viszonylag teljeset lehet.

Erdei Ferenc emlékét viszonylag teljes tudományos alkotás őrzi, érenél maradandóbban.

⁸ Város és vidéke c. id. m. 437. l.

JÁNOSSY ANDOR: ERDEI FERENC, AZ AGRÁRPOLITIKUS

Erdei Ferenc életútját nem az útkeresés, hanem a szenvedélyes célratörés jellemezte. Alkotásaiban, tetteiben mindenütt nyomon követhető a magyar nép, különösen a parasztság feltétel nélküli szeretete és szolgálata. Ez életének a vezérfonala, minden tettének rugója.

Társadalomtudományi, történelmi tanulmányai, a magyar parasztság kialakulásának részletes elemzése, melyek egyszersmind legfőbb tudományos munkái is, a világ társadalomtudósainak élvonalába emelik.

Lelkiismeretes kutató tudósként igyekezett mindent megtanulni a társadalomtudományokban, a történelmet, a szociológiai kutató, elemző módszereket, továbbá az agrárgazdaságtan vizsgáló, elemző módszereit, a mezőgazdaság egyes termelési ágazatait és tudását felhasználta a történelmi változások okainak és eredményeinek felderítésére.

A magyar parasztság jelenének úgyszólván teljes társadalmi és gazdasági elemzése, melynek klasszikusan alapvető leírása a *Magyar Paraszttársadalom* című műve, megalapozta azokat az ismereteket, melyekből kiindulva a fejlődés iránya és alapfeltételei logikusan következtek.

Az egész magyarság és a velünk együttélő népek helyzetének elemzése egyik művében sem vádol, nem akar további sebeket ütni, mert a hivatott kutató tiszta meggyőződésével vallja, hogy a félig feudális Magyarországon a tényeknél súlyosabb vádirat nem létezik; egyszerűen megállapítja: „... ez a mi történelmünk, ez gazdaságunk, kultúránk és társadalmunk, s évezredes történelmünk során így fejlődöttünk”.

Nem törekedett tudományos sikerekre. Nála szükségszerűség volt a tudományos alapossággal végzett kutatómunka, hogy meggyőződjék arról, mi a helyes út, melyet a jövőben követnie kell. Azért tanult, kutatott, írt, hogy a jobb jövőért, a társadalom megváltoztatásáért folytatandó harcra felkészüljön. „Életem másik java felét eltöltöttem a társadalom megváltoztatásáért folytatott politikai küzdelemben. Parasztpolitikusként kezdtem és végzem...” írja *Város és vidéke* című legutóbbi műve zárószavában.

A felkészülés évei voltak Számára a harmincas évek, melyek alatt végzett társadalmi elemző munkájáról Erdei elsősorban a *Magyar Paraszt-*

társadalom és a *Futóhomok* című műveiben tesz vallomást. Nyíltan és őszintén vallja, hogy a paraszttársadalom helyzetének megváltoztatásáért küzd, s ennek a küzdelemnek az alapos helyzetismeret és elemzés az előiskolája.

A *Futóhomok* 1957. évi 3. kiadásának előszavában is őszinte vallomást tesz: „A jövőre az a legfőbb tanulság számomra, hogy a politikai cselekvéshez nem elég az elvi meggyőződés és a sokoldalú nép- és társadalomismeret — ezek egyikének sem voltam híjával — elengedhetetlenül szükséges hozzá éber politikai érzék és állandó harci készség —, ezeknek viszont nagyon híjával voltam.”

Kétségek és nagy lelki válságok számára különösen akkor kezdődtek, mikor mint földművelésügyi miniszter az ötvenes évek kezdetén a mezőgazdaság szocialista átalakításáért vállalt felelősséget. Később 1955–56-ban, mikor a Szovjetunió K. P. XX. kongresszusa nálunk is egészségesebb szellem kialakulását kezdeményezte, főleg az ún. „személyi kultusz” idején elkövetett súlyos politika és gazdasági hibák kijavítására, nemegyszer volt baráti vendégem Tápiószelén és sokszor hevesen vádolta önmagát, miért nem harcolt végsőkig a mezőgazdaság átszervezését előzetesen megalapozó gazdasági és kulturális fejlődés meggyorsításáért. Arra a kérdésemre, hogy ki tett többet, mint Erdei Ferenc a mezőgazdaság gyors technikai fellendítéséért, a falu, a tanyák civilizációjáért; ki volt az élharcosa még igazságügyi miniszterként is — a népfront politikának, s főleg annak a célnak, hogy a munkás-paraszt szövetség élő valósággá váljék? — elcsendesedve körülbelül ezt válaszolta: a legszegényebb, legelmaradottabb alföldi parasztságunknak még hosszú iskolázásra van szüksége, hogy egyenrangú, kulturált, igényes és ezért hasznos partnere legyen a munkásságnak. Hogyan érezze a múlt örökségét tanulatlan szegényparasztság sajátjának, a haza szocialista építésének, gyermekei boldogabb jövőjének a *szövetkezeti nagyüzemet*, mikor senki soha nem tanította arra mit jelentenek ezek a fogalmak: emberség, a munka becsülete, haza, szocializmus, nemzetköziség stb. Sürgős, nagyon sürgős a munkás-paraszt szövetség megizmosodása, mert nélküle veszélyes utakra tévedünk, melyet ellenségeink kihasználnak. — Tanúja voltam nem egyszer ezeknek a heves önvádaknak, s nem volt számomra meglepetés, mikor a *Futóhomok* 3. kiadása 1957. júniusban keltezett előszavában azt olvastam: „... nagyon sok kérdésben ellentmondások között hánykolódva éreztem, hogy bár fő irányában helyes az út, amelyen elindultunk, de egyes lépéseink olykor nem előre visznek bennünket, hanem veszélyes szakadékok és keserves útvesztők felé”.

Boldog ember volt. *Egy* nagy célt tűzött ki maga elé, népének szabad fejlődését a szocialista haza felépítését, s azt tudta sikerrel szolgálni minden munkahelyén, hová a kötelesség szólította.

Erdei Ferenc életművének legértékesebb része a magyar parasztság szocialista mezőgazdasági nagyüzemeinek megteremtése. Talán furcsán hang-

zik, hogy egy nemzet életében ezt a kétségtelen óriási jelentőségű történelmi fordulatot, s annak szemünk előtt lejátszódó szerencsés és okos végkifejlesztését — mely még ma is tart — egy személynek tulajdonítom, bármilyen nagy történelmi alakról is van szó. — De az az igazság, hogy a koncepció lelke, rugója, a nehézségek, bajok elsimításaért éjt nappá téve küzdő Erdei Ferenc volt, akiben hitt a parasztság. Ő ezt a hitet, mely a parasztságtól soha el nem szakadt embernek szólt, felhasználta a mezőgazdaság szocialista átszervezésének érdekében. —

A gazdasági és technikai haladás politikai súlyát ismerve küzdött, először mint miniszter, később mint tudós agrárközgazdász, a nagyüzemi formáknak megfelelő gépesítésért, a mechanizációért. — A parasztság technikai nevelését mint tudatformáló erőt felismerte és lerakta a szakmunkás-nevelés, a specializálódás lehetőségének alapjait.

Már 1955-ben körvonalazta a mezőgazdasági szakoktatás nagy felelősségét és megalapozta azt a fejlődést, mely máig Európa egyik legjobb és legsűrűbb iskolahálózatú mezőgazdasági szakoktatásának felépítését eredményezte.

Utolsó éveiben az önzetlen alkotó művész boldog örömeivel járta a termelőszövetkezeteket, szakiskolákat, technikumokat, főiskolákat, mindig kutató szemmel, kutató céllal. Úgy tudott csodálkozni egy-egy szép, új iskolán, jól működő nagyüzemen, szép új gépeken, mintha eddig nem is sejtette volna, hogy így fejlődünk. Mikor azt mondtam egyszer — az új mezőgazdasági gépész szakmunkás-tanulók fegyelmezett munkáját dicsérte — hisz ehhez Neked van legtöbb közöd, Te alkottad ezt is; elfordult, s szinte indulatosan mondta: ugyan már, a paraszti tudat átalakulása lassú, nem tudja követni az élet gyors haladását.

(Tápiószele, 1969. május)

Barátom volt — személyesen 1948 óta ismertük egymást —, akire felnéztem emberségéért, magyarságáért, mély műveltségéért és sziporkázóan szellemes, fordulatos, szép magyar írásaiért, beszédeiért. Ezért nem tudok „csak” tárgyilagos lenni, ha Róla beszélek. Elfogult vagyok és most elfogódott.

Heteken át dédelgettem magamban ennek a megemlékezésnek a tervét. Úgy gondoltam, hogy főbb tetteiben, alkotásaiban mutatom be az embert, amikor mint a paraszti sors, a paraszti munka részese és ismerője, mint író, mint kutató tudós, mint politikus küzd a fajtájáért, a jobb, a szebb magyar életért. Úgy véltem, hogy a tettekben érzékeltetni tudom felhalmozódott szellemi erőinek győzelmeit. Érzékeltetni akartam, hogy Erdei Ferenc élete azt példázza számunkra: van munka a népünkért, van szenvedés, jószág és van jövőnk: szocialista hazánk, Magyarország!

Úgy legyen, ahogyan Ő akarta!

BOGNÁR JÓZSEF:
ERDEI FERENC A KÖZGAZDÁSZ ÉS SZOCIOLÓGUS

Általában igen nehéz dolog a Berlioz-i értelemben vett „állandó (vezeriő) motívumot” megtalálni egy olyan gazdag életműben és változatos életpályában, mint Erdei Ferencé volt. Erdei Ferenc azonban kivétel e szabály alól, mert nemcsak sokoldalú és sokféle tudományos diszciplínával foglalkozó személyiség volt, hanem szigorúan következetes ember is, aki különböző utakon járva, eltérő megközelítési pontokat keresve, minden időben és minden helyzetben ugyanazon „állócsillagokhoz” igazodott. Agrárökonómus, történész (az átalakuló magyar falu és parasztság nagy történetírója) politikusé, államigazgatási és településtudományi szakember és tudományszervező volt egyszerre és egy időben, noha rendkívüli életpályájának különböző etappjaiban egyik, vagy másik tevékenység került nála előtérbe.

Saját életpályájáról és törekvéseiről írásaiban többször vall; hiszen író is volt és nemcsak tudós és a tudománynak sohasem a teljes személytelenség ornátusában megjelenő koncepcióját (fajtáját) képviselte. „Közgazda és szociológus vagyok, de ezeket a tudományokat nem egyéni tudományos ambícióból választottam, hanem azért, mert a parasztság, a falu és a mezőgazdaság elmaradottságának megszüntetéséhez emberi, társadalmi, gazdasági és technikai felemelkedéséhez kerestem az utakat és eszközöket. Az én pályámat az határozza meg, hogy makói kisparasztok gyermeke vagyok, s minden lehetséges módon a parasztság és a mezőgazdaság előmozdítását tartottam életre szóló hivatásomnak. Ezért tanultam közgazdaságtudományt és szociológiát, ezért harcoltam a felszabadulás előtt az irodalmi szociográfia eszközeivel és mozgalmi-politikai tevékenység útján, ezért vállaltam a felszabadulás után és a szocialista átszervezés során politikai funkciókat és földművelésügyi miniszteri megbízatást, ezért dolgozom a Magyar Tudományos Akadémia keretében és kutatóintézeti műhelyében most már közel tíz éve” — válaszolta egy pozsonyi csehszlovák lap¹ munkatársainak kérdéseire. Más helyen lakonikus rövidséggel csak annyit mond: „Szövetkezeti munkában kezdtem pályámat, s előreláthatóan ebben is fejezem be”.²

¹ Válasz a „Rol' niceke noviny” című napilap kérdéseire. 1965. III. 6.

² A lenini „szövetkezeti tervről”. Szövetkezet, 1970. 16. 1—3. old.

Élete utolsó nagy művében pedig, amelynek megírása során tudat alatt mindig érezte, hogy a feltartóztathatatlanul közeledő Végzet életművének számbavételére kényszeríti őt —, szintén ugyanazt vallja; természetesen más szavakkal és szélesebb összefüggésben.

„Életem java felét eltöltöttem a társadalom tudományos vizsgálatában. Megtanultam néhány idevágó tudományág módszereit és nyelvét, s több-kevesebb sikerrel alkalmaztam is ezeket a történetileg változó társadalom felderítésében. Mi jött ki mindebből? Több-kevesebb s többé-kevésbé fontos *részismeret* a társadalomról: gazdaságról és igazgatásról, városról, faluról és tanyáról, parasztságról és termelőszövetkezetről, hazánkról és a nagyvilágról. Akár elégedett is lehetnék, ám éppenséggel nem vagyok az. Az nyugtalanít, hogy még mindig nincs tiszta képem *az egészről*, s kezdek kételkedni abban, hogy a sokféle rész összerakásából lehet-e egyáltalán teljes kép? Más szóval: minden szaktudományi ismeretnek helye, szerepe és használhatósága van, de mindez nem pótolja azt, hogy legyen korunkról és társadalmunkról *köznyelven kifejezhető, összegező ismeretünk*. Egyik szándékom az volt, hogy ehhez járuljak hozzá e munkával.

Életem másik java felét eltöltöttem *a társadalom megváltoztatásáért* folytatott politikai küzdésben. Parasztpolitikusként kezdem és végzem, de eközben sokféle fronton harcoltam: gazdaságpolitikában és tudománypolitikában, értelmiségi mezőnyben és munkás-paraszt szövetségben, a szocializmus kivívásáért és szocialista építésünk sokféle apró munkájában, a föld-reformtól a közigazgatás reformjáig. E tekintetben is lehetnék elégedett: odaadó igyekezettel küzdöttem, s valamivel hozzá is járultam az egészhez. Ám a nyugtalanság itt sem marad el: elvek és rendszerek vajon úgy valósultak-e meg a gyakorlatban, ahogyan harcok szándékainkban hittük? Bizony nem, s a történelem szakadatlan pótvizsgálainak is alá kell vetnünk magunkat: szüntelenül szembesíteni kell eszméket és valót, elméletet és gyakorlatot. Másik szándékom az volt, hogy ehhez is hozzájáruljak valamivel”.³

Mint önvallomásaiból és életművéből is jól tudjuk, Erdei Ferenc nem „szak tudós” volt a szó szokásos értelmében. Érdeklődésének és kutatási tevékenységének határait nem az ismeretek, vagy a munka során elérhető eredmények természete és belső koherenciája határozta meg, hanem inkább olyan gondolkodási rendszerek elérésére irányuló szenvedély, amelyek a kutatás segítségével összefüggő és hosszútávú *cselekvési programokba* tömöríthetők. Ez természetesen nem az egyedül lehetséges tudományos magatartás, vagy kutatói habitus. Mindig voltak és lesznek olyan kutatók — „mérnöki fizikusok”, ahogy A. Einstein⁴ nevezi őket —, akik néhány hipotézisre támasz-

³ Erdei Ferenc: Város és vidéke, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.

⁴ Leopold Infeld: Albert Einstein műve és hatása korunkra, Budapest, 1959, Gondolat.

kodva, viszonylag szűk térre határolt tények segítségével a társadalom és a gazdaság számára igen fontos és hasznos eredményeket produkálnak. Rájuk is vonatkozik Goethe felejthetetlen mondása: „in der Beschränkung zeigt sich der Meister”. Mindig voltak és lesznek tudósok, akik a legnagyobb szellemi gyönyört a megértés és nem a megváltoztatás útján érik el (bár e kettő között nincsen ellentmondás), és egyedül járják útjukat, mert úgy érzik, hogy elszigeteltségük megvédi őket attól, hogy kitaposott úton haladjanak.

Mindig voltak és lesznek tudósok, akiket nem a tarthatatlan állapotok megváltoztatására irányuló vágy vonz a tudomány felé, hanem az objektív kutatási módszerekkel megismert valóság nevel társadalmi reformerekké, vagy éppen forradalmárokká.

Nem célom tehát, hogy az Erdei Ferenc által megjárt utat, vagy az egyéniségből formálódó kutatási módszereket abszolutizáljam. Nyilvánvaló azonban, hogy őt emberi egyénisége, ifjúkori élményvilága és a harmincas évek második felétől fogva kialakult magyar helyzet az általunk körvonalazott törekvések és kutatói habitus felé kényszerítették. (A „kényszer” szót természetesen morális értelemben használom.) Ily módon Erdei Ferencnek elsősorban azon komplex képességei fejlődtek, amelyek a valóság megjavítására irányuló gondolati és cselekvési rendszertől azon kis közösségekig (szövetkezet), vagy instituciókig és érdekeltségi rendszerekig vezettek, amelyek a szóban forgó gondolati rendszert (elmélet) egy bonyolult társadalom viszonyai között megvalósíthatóvá teszik. A továbbiakban az új gondolati rendszer hatása alatt a kis, vagy nagy közösségekben kialakult helyzet (az új valóság) *ellenőrzése* következett, majd a tapasztalatok hatása alatt a szóban forgó gondolati rendszer *korrekciója*.

Milyen forrásokból táplálkozik Erdei Ferencnél ez a kutatói magatartás, amely *már* nem enciklopédikus, de *még* nem is interdiszciplináris a szó azon értelmében, ahogyan azt ma értjük?

Elsősorban abból a körülményből, hogy a valóságban felmerülő konkrét jelenségek közötti összefüggést számára nem valamely szaktudomány által ihletett gondolkodási és fogalmi rendszer konzisztenciája jelenti, hanem egy meghatározott társadalmi osztály (a parasztság) termelési viszonyai, települési formái, technikája, életmódja, művelődési és hagyományrendszere, valamint más osztályokhoz és a kormányzathoz való kapcsolódási körülményei, illetve a közöttük fennálló összefüggések és kölcsönhatások.

Az első esetben az új jelenség és a szóban forgó diszciplína gondolkodási rendszerének belső logikája jelenti a katalizációs pontot, a második esetben a szóban forgó osztály adott (történelmileg kialakult) viszonyaiban végbe menő változások, illetve azok hatása az adott osztály helyzetének egyéb összetevőire és azon keresztül a társadalomra. Erdei Ferenc tehát nem valamely tudományos értelemben vett ágazat, szakma, vagy diszciplína fogalom- és értékrendszerében gondolkozott, hanem egy olyan parasztság életfeltéte-

leiben termelési és művelődési kategóriákban, amely benne él a mai társadalomban és a világban.

Ilyen értelemben is nyilvánvaló, hogy közgazdásznak és szociológusnak kellett vallania magát. E tudományos diszciplínák is szorosan kiegészítik, feltételezik és befolyásolják egymást. Az adott társadalmi valóság teljes ismerete vezet el ugyanis a racionális gazdasági cselekvés szükségességének, lehetőségeinek és határainak megértéséhez. A racionális gazdasági cselekvés megtervezése során tehát nemcsak a gazdaság belső mozgástörvényeit kell figyelembe venni, hanem azt a társadalmi struktúrát is, amelyben a szóban forgó gazdaság létezik és a racionalitást elősegíti, lehetővé teszi, vagy éppen akadályozza. A racionalitás posztulátumaival összhangban álló gazdasági cselekvés ugyanakkor hatással van a kialakult társadalmi struktúrára: erősíti, vagy gyengíti azt. A dolog természeténél fogva előre kell látni, hogy a saját törvényeit követő gazdasági cselekvés milyen eltolódásokat, eltéréseket, aránytalanságokat és feszültségeket válthat ki a társadalomban. Megint a szociológia kerül előtérbe akkor, ha választ kell adni arra, hogy a várható cselekvési sávon megvalósuló gazdasági tevékenység milyen hatással van az adott társadalmi struktúra egyes összetevőire. Más megközelítéssel élve: hol kezdődik és végződik az a cselekvési sáv, amelyet az érintett rétegek helyeselnek, amelyet elfogadnak, vagy még éppen tolerálnak? Vannak persze „önmagukban vett” gazdasági, vagy szociológiai optimumok is. Önmagában véve azonban általában egyik sem követhető, illetve csak abban az esetben volna megvalósítható, ha valamely cselekvési sávon a közgazdasági optimum egybeesik a szociológiai optimummal; azaz valamely racionális gazdasági cselekvés *hatása* azonos lenne magával a megtervezett cselekvéssel. Ez azonban közismerten igen ritka eset — bár teoretikusan lehetséges —, ezért a cselekvés megtervezése során e két diszciplínát megtestesítő kategóriák viszonylagos egyensúlyhelyzetét kell megcélozni.

Milyen választ ad Erdei Ferenc a közgazdász és a szociológus azokra a nagy kérdésekre, amelyek a parasztság — mezőgazdaság — falu — termelési viszonyok, települési rendszer kapcsolatában az egész társadalomhoz, a munkásosztályhoz, az iparhoz, a nemzetgazdasághoz és a világgazdasághoz viszonyítva felmerülnek? Erdei Ferenc mindig a jövő feladataiból és a jelen adottságaiból indul ki, de a múltat is nézi és elemzi. A múlt ugyanis nemcsak írásban megírt, vagy szóhagyományban élő történelmet jelent, hanem eleven hagyományt, népi reflexeket, ösztönös válaszokat az új élet által felvetett kérdésekre, valamint kontinuitást; egy-egy társadalmi réteg (osztály), vagy a nemzet azonosságát őseivel, önmagával és sorsával; tehát a változás és a kontinuitás, a fejlődés és a megtartás dialektikus ellentétpár gyanánt élnek tudatában; egyik feltételezi, involválja és erősíti a másikat helyes közösségi cselekvés esetén.

Amikor azonban múltról, vagy jelenről beszélünk, akkor azt is jól

tudjuk, hogy az egész világ mezőgazdaságában nem egy korszak (nem egy „jelen” van), hiszen a világ nagyobb részében még „hagyományos őstermelés” (E. F. kifejezése) folyik, míg más részeiben az ipari forradalom által ihletett „okoszerű mezőgazdaságot” felváltotta „a modern élelmiszertermelés”.

Magyarországon – mondja sok helyen Erdei Ferenc – az agrárnépesség magas aránya (ez akkor 57,7% volt), a gyorsan növekvő fogyasztás és exportkövetelmények, valamint a rendelkezésre álló terület korlátozott volta következtében viszonylag gyorsan kell megteremteni a korszerű élelmiszertermelés feltételeit szocialista viszonyok között. Ez a követelmény eleve erőteljes iparosítást feltételez; hiszen ellenkező esetben sem az agrárnépesség hányada nem csökkenthető, sem a mezőgazdasági termékek belső piaca nem növelhető, sem a szükséges, korszerű termelési eljárások (felszerelések) nem honosíthatók meg. Ezért a mezőgazdaságnak az első fejlődési etapban erőteljesen hozzá kell járulnia az akkumulációhoz, hiszen nyilvánvaló, hogy gyenge ipar saját erejéből nem képes a meggyorsított fejlődéshez szükséges eszközöket felhalmozni.

A korszerű élelmiszertermelés kialakításához szocialista viszonyok között *szövetkezetre* van szükség, amelynek jól működő társadalmi szervezetnek és *sikeres vállalatnak* kell lennie egyszerre. Kevés olyan gondolat van még ebben az annyira következetes emberi és tudományos pályafutásban is, amit Erdei Ferenc oly erővel munkált volna kora ifjúságától fogva (makói hagymás szövetkezet), mint e két követelmény egymást kiegészítő és egymást feltételező voltát. Más megközelítéssel élve, ez a gondolat a politikai-társadalmi és a gazdasági feltételek kiegyensúlyozottságát és helyes arányait jelenti. Kétségtelen – teszi hozzá –, hogy a vállalati jellegből adódó és a gazdasági racionalitás fogalmkörébe tartozó követelmények az átszervezés időszakában nem nyertek kellő kimunkálást. A szövetkezetet Erdei – saját szavaival élve – olyan „üzemi komplexumnak tekinti, – amelyben a korábbi egyéni–családi kisgazdaságok elemei, illetve maradványai kapcsolódnak az új nagyüzemi formákhoz”.⁵ A szövetkezet mint vállalat nem lehet rosszabb a kereskedelmi vállalatnál – utal vissza makói tapasztalataira –, mert akkor szétesik, hiszen a tagok számára nem hoz befektetett eszközökkel és munkájukkal arányos részesedést –, másrészt a szövetkezeti tagság nem nélkülözhet olyan erőnyeket, mint az emberi öntudat, a közösség iránt érzett felelősség és a politikai érettség.

Ez a tulajdonforma igen hatékonyan tölti be a maga funkcióját; azaz

- a) a fejlődés fő területein képes koncentrálni a korszerűre,
- b) eredményesen tudja kiaknázni az átmeneti formákat,
- c) nem dobja el a régit, amíg nem képes azt korszerűvel felváltani.

Koncentráció, specializáció, kooperáció, korszerű üzemszervezés és műszaki előkészítés egyre nagyobb szerepet játszanak a mezőgazdaság életében,

de ezek mellett egyre nagyobb szükség van és lesz szövetkezeti demokráciára; az érdekeltségi viszonyok helyes megállapítására a népgazdaságon és az egymáshoz kapcsolódó mezőgazdasági — élelmiszeripari — kereskedelmi ágazatokon belül, valamint vezetői türelemre, önfegyelemre és bölcsességre is.

Erdei Ferencnek igen nagy tudományos és közéleti érdemei vannak abban, hogy a szövetkezetek körüli kérdések — a kezdeti bizonytalankodások után — nálunk megfelelő rendezést nyertek, amint azt új szövetkezeti törvényünk is bizonyítja, — és ennek következtében a szövetkezetek fejlődésének nincsenek akadályai. „Úgy is mondhatjuk — írja egyik tanulmányában⁶ —, hogy a szövetkezeti szektorban talán a legérzékenyebb és a legközvetlenebb a gazdaságirányítás reformjának hatása, ösztönző ereje. És ez annál érdekesebb, mert ebben az állam gazdasági politikája, a szövetkezetek vállalati tevékenysége és a szövetkezeti mozgalom találkozik össze, ami magyarázata is az energikus és sokoldalú fellendülés kibontakozásának”.

Sokat foglalkoztatja Erdi Ferencet a szövetkezetek és az állam viszonya is. Állásfoglalása ebben a tekintetben is teljes összhangban áll a gazdaságirányítás rendszerének kidolgozása során megfogalmazott új követelményekkel. Az a célszerű és az az ésszerű, ha az állam is racionálisan él a maga hatalmával. Normális körülmények között a kérdés nem az, hogy mit tehet meg az állam, hanem az, hogy mit *célszerű*, *mit ésszerű* megtennie. A célszerűség és az ésszerűség látszólag korlátokat szabnak a hatalom számára, valójában azonban e posztulátumok teszik lehetővé, hogy a kormányzat a hatalmat valóban a közjó, valóban a nép érdekében legyen képes felhasználni. Nemcsak a hatalomnak vannak ugyanis céljai és törekvései, hanem a dolgozó népnek és a népet képviselő institucióknak is vannak érdekei és elvárásai. Megragadó módon fogalmazta meg ezt Erdi Ferenc, amikor az alábbiakat írja:⁷ „A probléma nemcsak abban rejlik, hogy a szocialista állam miként igazgat, hanem abban is, hogy a szövetkezet mint társadalmi szervezet és mint termelő vállalat milyen igényeket támaszt az állami irányítással szemben.”

Utalni kell arra is, hogy Erdi Ferencet nemcsak az érdekeltségi viszonyok célszerű kialakítása végett, hanem politikai-társadalmi szempontból is sokat foglalkoztatta a mezőgazdaság és az ipar viszonya; más megközelítéssel élve, a munkás-paraszt szövetség kérdése. Fejlődésünk minden időszakában az volt a meggyőződése, hogy e szövetség valóban államunk osztályalapja, de e kérdést is mindenkor dinamikájában és tiszteletre méltó tudományos bátorsággal vizsgálta. Szeretnék utalni ebben a vonatkozásban arra az elemzésre, amelyet Szeged munkásosztályáról utolsó művében⁸ adott.

⁵ Párttörténeti Közlemények. 1966. 1. sz. 25—41. old. (Részletek).

⁶ Szövetkezeti fellendülés — Szövetkezet, 1968. 48. sz.

⁷ Közgazdasági Szemle, 1962. 4. sz. 420—440. old.

⁸ Város és vidéke, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.

A munkáosztály — írja — Szegeden is a társadalom alaprétege, ez a mércéje és kontrollja a társadalom mozgásainak és ennek alakulása befolyásolja a társadalom egészét.

A munkáosztály általános és összetett vonása, hogy történelmileg változó és differenciáltan összetett. A szocialista társadalomban ez különösen azt jelenti, hogy egy nyílt társadalom alapvető osztálya, amelyben nagy a *mobilitás*. Ma is rajta van még történelmi előzményeinek és összetevőinek számos bélyege és ugyanakkor egészében is, részeiben is új vonásokat ölt fel.

Végül a munkáosztálynak — fejti ki — Szegeden is megvan a maga saját társadalmi arculata, ami alapvonásaiban az egész magyar munkáosztályéval megegyező. Erdei Ferencnek a „falukutatónak” volt bátorsága olyan kérdéseket is megragadni, mint a munkáosztály növekedése, jellegzetes utánpótlási bázisai, a fizikai munka megítélése, amikor az már nem dehonesztáló, de sokan mégis „magasabb”-ra törnek, a mostoha munkakörülmények taszító hatása, a család és a munkáfiatalság kérdése, az urbanizáció, az infrastruktúra problémája és más hasonló kérdések.

Befejezésül engedjétek meg, hogy felvessem a kérdést, hogy mit tanulhat a mai fiatal tudós nemzedék egy a maga nagyszerűségében is olyan sajátos életpályán mozgó tudóstól és közéleti embertől, mint Erdei Ferenc volt.

Hűséget a közösséghez, amelyből vétetett, nemcsak *általában*; — tehát az egész nemzeten, vagy az egész társadalmon keresztül, — hanem nagyon konkrét hűséget is a szülőföldhöz és a fiatal korban megfogamzott elhatározásokhoz. Csak csodálattal lehetett figyelni, ahogy idősebb korában is a fiatal „falukutató” töretlen szorgalmával, kíváncsiságával és buzgalmával rőtta végig újra a falvakat és városokat, az utcákat és tereket, amelyeket fiatal korában felkeresett. Tudósként — számos más jelenlévő társukkal együtt — az egész magyar tudományos élet átszervezésére vállalkozott és e munkát lankadatlan energiával végezte, de közben Makó városrendezési és közművesítési tervei is foglalkoztatták. E szülőföldhöz való páratlan ragaszkodás és szeretet azonban mindig igazságkereső szigorral párosult nála. Mi kutatók sokszor és sokféle tudományágban beszélünk *szigorrról*, — amelynek fogalma szintén változó, mint azt — többek között — Neumann Jánostól⁹ tudjuk —, nos ez az igazkereső szigor élt Erdei Ferencben akkor is, amikor olyan „kedves” jelenségeket vizsgált, amelyek közel álltak hozzá.

Tanításai és személyes példája egyaránt azt bizonyítják, hogy a forradalmi változások igenlése, szolgálata és előmozdítása nincs ellentétben a régebbi történeti bázis elmélyült tanulmányozásával. Szeged és Csongrád társadalmi állapotát 1969–1970-ben vizsgálja, de úgy találja, hogy nemcsak településeink mai állapota, hanem szocialista intézményeink konkrét formája

⁹ Neumann János: A matematikus, Válogatott előadások és tanulmányok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

és működése is jelentős mértékben a messze visszanyúló történelmi előzményektől függ. Legszembetűnőbbben abban nyilvánul meg ez, hogy a településeknek is, minden fajta szocialista intézményeinknek is nagyon széles skálán elhelyezkedő változatai vannak s még nagyobbak az eltérések működésük konkrét gyakorlatában. Annak ellenére így van ez, hogy ugyanazon szocialista állam fogja át őket, az intézmények közös elvek alapján épülnek fel, amelyek általános érvényű jogszabályokban és társadalmi normákban fejeződnek ki. Így van ez a termelészövetkezetek, az ipari és kereskedelmi vállalatok, a különböző közintézmények esetében és különösen az emberek konkrét életviszonyaiban. Ezek nem fázisbeli különbségek, hanem a történelmi előzményekben felismerhető strukturális és jellegbeli sajátosságok. A történelmi előzmények viszont magukban foglalják a földrajzi, etnikai és más adottságokat is.

Általánosítható történelmi tapasztalat gyanánt összegezi azt is, hogy a mélyreható társadalmi változások megvalósulásához, új intézmények meggyökeresedéséhez és funkcionálásuk kibontakozásához hosszabb időre van szükség, mint amennyit a tervezés és elhatározás időszakában kalkulálni szoktak.

Erdei Ferencnek az volt a meggyőződése, hogy társadalmunk a fellendülés korszakának felfelé tartó fázisában van. Nagy erővel tör előre az iparosodás, a magasabb műszaki színvonal, a termelékenyebb munka, a magasabb életszínvonal és az urbanizáltabb élet megvalósításának folyamata. E tendencia azonban csak akkor tartható, ha a mikrovilág, azaz az emberek közvetlen társadalmi viszonyainak, érdekeinek és aspirációinak mozgásiránya találkozott a makrostruktúra előrehaladásával.

Véleménye szerint az egyéni pályák kilátásai, a családi, üzemi, vagy kommunális vállalkozások ma táguló mezőnyben mozognak. E szubjektív tényezőkben is a fellendülés teljes kibontakozásának, a szocialista társadalom további fejlődésének jelei és kritériumai ismerhetők fel.

Erdei Ferenc kutatási módszerei és tudományos műhelyének szerszámai sok tekintetben egyéni (egyedi) jellegűek. E módszerek egy lassan mögötünk maradó korszak bonyolult problematikájára és szükségleteire adott egzakt és időtálló választ jelentettek. A szóban forgó korszak igényeit, lehetőségeit és reményeit a nagy kortárs — Illyés Gyula — fejezte ki csodálatos erővel és szemléletességgel az „Ozorai példa” című¹⁰ költeményében. E versében örök emléket állított a „sármelléki, törpe Thermopilé” népeinek — a szabadságharc jobbágyból lett huszárainak és a harmincas évek cselekvési lázban égő fiatal értelmiségének —, amelyek egyaránt a jövőbe vezető hídfőt védték a sokszoros túlerővel szemben.

¹⁰ *Illyés Gyula: Ozorai példa, Rend a romokban, Összes versei, 1947, Budapest, Nyugat, II/286—287. l.*

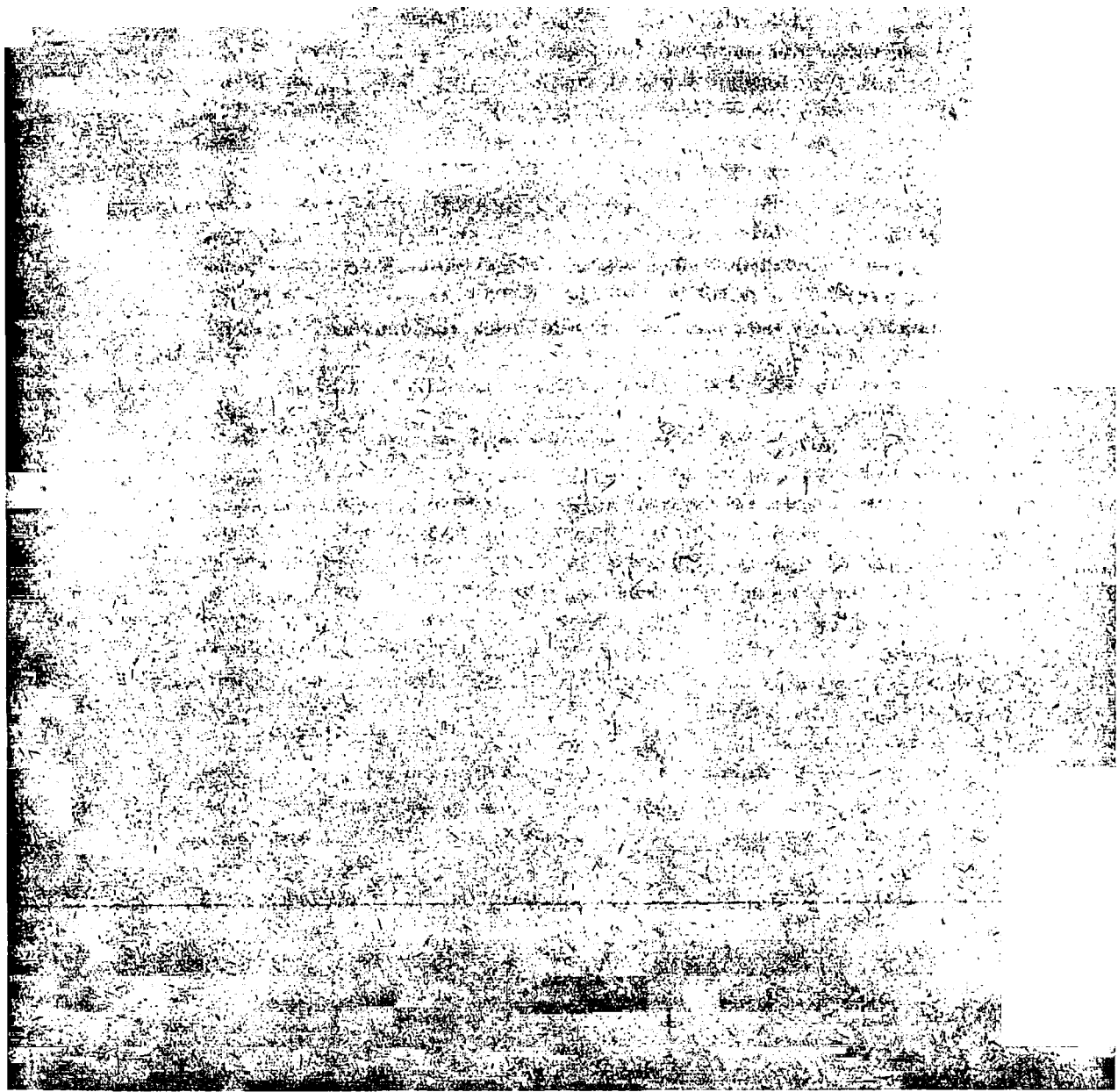
Ezen egyéni jellegű módszerek azonban egyrészt azért, mert konkrét cselekvési programok kidolgozására, megvalósítására és ellenőrzésére irányultak, másrészt azért, mert a szaktudományok részgazságai helyett a problémakörök közötti interdependenciát keresték; igen alkalmasak arra, hogy egy nagyobb — és a szó technikai értelmében is — korszerűbb tudományos apparátussal rendelkező korszakban az *interdiszciplinaritás* gondolatát előrevigyük.

Korszerű interdiszciplináris módszerek alkalmazása esetén az *áttételek száma* szükségszerűen nagyobb lesz, mint Erdei Ferenc esetében volt, de a hatásnak, az elkötelezettség mértékének és a szocialista haza szolgálatára törekvő igyekvésnek nem kell kisebbnek lennie.

Erdei Ferenc életműve, igazságkereső szigora, a közérdekben való fáradhatatlansága, türelmetlensége a haladás érdekében és türelme az emberekkel, a magyar parasztság több, mint ezeréves életének legmozgalmasabb évtizedeiről adott történelmi körképe velünk együtt élnek és mindennapi munkánk és törekvéseink szerves részét képezik. A magyar mezőgazdaság növekvő eredményei, a termelőség- és termésnövekedés megszilárdulása és gazdasági sikerei, a magyar parasztság új arculatának kiformálódása, a szó teljes (politikai és gazdasági) értelmében vett munkás-paraszt szövetség kialakítása és állandó megújulása elválaszthatatlanok Erdei Ferenc nevétől.

Felejtethetlen neve és személyisége él és hat a magyar tudomány és a magyar tudományszervezés történelmében; szelleme itt van, él és hat e falak között is és segít bennünket minden küzdelmes óráinkban és nehéz problémáinkban, ha a magyar tudomány racionális fejlődésének hatékonyabb útjait és korszerűbb szervezeti formáit keressük.

Élete utolsó nagy művének befejező részében „a zord idők” nagy költőjét és hadvezérét, Zrínyi Miklóst idézi; akinek jelmondata, mint ismeretes — a „Sors bona nihil aliud” volt, hiszen egész életében a balszerencsével kellett viaskodnia. Erdei Ferenc ezt a keserű „magyar jelmondatot” (Kölcsény „balsorsában” és „megbűnhődte már e nép a múltat s jövődöt” kifejezésében, mintha ez térne vissza) — azzal a mai kor követelményeinek és jelenlegi nemzeti gyarapodásunknak megfelelőbb jelmondatokkal helyettesíti, hogy: „Több és jobb munka, s ezt szolgáló politika” — „csak ezt mondhatja a legprózaibb tudományok művelője”. És a szó ezen értelmében, nemzetünk életének nagy sorsfordulója után — gondolom — mindnyájan „a prózai tudományokat” szeretnénk művelni.

AZ MTA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK HÁROMÉVES MŰKÖDÉSÉRŐL

(1970. január 1.—1972. december 31.)

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1973. ÉVI KÖZGYŰLÉSE KERETÉBEN

Az Osztály tevékenysége

Az Osztályhoz tartozó bizottságok működése

Tudományos társaságok

Az Osztály nemzetközi kapcsolatai

Az Osztály rendezvényei

Könyv- és folyóiratkiadás

A jövő tennivalói

Mellékletek

Az Osztály tevékenysége

Az Osztály az 1970—1972-es beszámolási időszakban 18 osztályülést tartott, évenkénti egyenletes megoszlásban. Ezek anyaga az osztályülés tárgykörének megfelelően az Osztály rendes, illetve tanácskozási jogú tagjai, állandó szakértők, vagy esetenként felkért referensek véleményének figyelembevételével készült el.

Az Osztály a tárgyalat témák jellegétől függően egyes kérdéseket — így különösen az MTA és MM kutatóhelyek terveit és beszámolóit, valamint a hosszútávú tervek megvitatásával kapcsolatos témákat — kibővített osztályülés keretében tárgyalta meg. Az osztályülésen hozott határozatokról és az elhangzott vitákról az Osztály emlékeztetőt, illetve részletes szakértői véleményt juttatott el nemcsak az Osztály tagjainak, hanem a tárgyalat ügyben érdekelt szervezeteknek és személyeknek is.

A beszámolási időszakban — 1970—1972-ben — az osztályülések látogatottsága megfelelő volt és megállapítható, hogy a kéthavonként tartott ülések általában módot adtak az Osztályra tartozó állandó és időszakosan jelentkező feladatok ellátására, valamint egyes az Osztály életével összefüggő kérdések figyelemmel kísérésére, továbbá az Osztály tagjainak tájékoztatására. A ciklus lezárásával egyidőben megállapítható, hogy tudományszervezési szempontból helyesnek bizonyult az Osztálynak az az eredeti álláspontja, hogy tanácskozási jogú tagoknak az Osztály tudományterületéhez tartozó nem akadémikus intézeti igazgatókat, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóját és a Közgazdaságtudományi Egyetem rektorát választotta meg. Ez a választás lehetőséget adott az Osztálynak, hogy a tanácskozási jogú

tagok személyén keresztül befolyását és hatókörét kiszélesítse és testületi tevékenységét a korábbi időszakhoz képest nagyobb területre kiterjessze.

Az Osztály az 1970-ben bevezetésre került akadémiai reform tudománypolitikai irányelvei alapján új szervezeti formában kezdte el munkáját. Ebben az időszakban az Osztály újjáválasztotta osztályelnökét és elnökhelyettesét, valamint az Osztályhoz tartozó bizottságait és elkészítette egyrészt az Osztály — a reform célkitűzései alapján — munkatervét, másrészt javaslatát az Osztályhoz tartozó tudományos bizottságok működési elveire.

Az Osztály 1970. szeptemberi osztályülésén megvitatta „A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei” c. anyagot és a vitában elhangzott észrevételek alapján javaslatait összefoglalva továbbította az elnökségnek. Javaslatokat fogalmazott meg a jövedelemelosztás szociálpolitikai kérdésével kapcsolatban, valamint a társadalomtudományra vonatkozóan tett szövegmódosító észrevételeket.

Az Osztály a Tudományszervezési Csoport tanulmánya és az elnökség javaslata, valamint külső szakértők bevonása alapján megvitatta a tudományfejlődési prognózisok kérdését és olyan véleményt alakított ki, hogy a prognózisok készítése közvetlenül és szükségszerűen a műszaki és természettudományi területen célszerű, a társadalomtudományok esetében viszont különösen az Osztályhoz tartozó tudományágak tekintetében — célszerűségük tekintetében további vizsgálatok, elemzések szükségesek. Az 1970—1972-es időszakban az Osztály életében tudományos és tudománypolitikai szempontból kiemelkedően fontos esemény volt az Osztályhoz tartozó tudományterületek országosan kiemelt és akadémiai szintű tervtanulmányainak, továbbá a középtávú társadalomtudományi tervtanulmányoknak a megvitatása. Az Osztály egy szűkebb körű előkészítő és két kibővített osztályülés keretében gondos, sokoldalú előkészítés után — az illetékes kutatóhelyek és a szakigazgatás szakértőinek bevonásával — foglalkozott a „Szocialista vállalat” és a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. országosan kiemelt kutatási főirányok tervtanulmányaival. A munkálatok során előzetesen felkért opponensek véleményének figyelembevételével, széles körű mérlegelés alapján egyes pontokra, vonatkozó módosításokkal és kiegészítésekkel elkészítette végleges állásfoglalását és azt megküldte az elnökség, a szakigazgatás, illetve az illetékes terület vezetőinek. Mindkét kutatási főirányt bizonyos módosításokkal az Akadémia elnöksége, majd végleges formájában a Minisztertanács jóváhagyta. Az Akadémia szakigazgatása és az erre illetékes szervek irányításával részben az akadémiai kutatóhelyek, részben a külső kutatóhelyek területén már 1972-ben sor került a munkálatok beindítására.

Az országos főirányokon túlmenően az Osztály megtárgyalta a „Világ-gazdasági prognózis” és a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre” c. akadémiai kutatási főirány tervtanulmá-

nyait, valamint a „Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása” c. a KSH által koordinált kutatási főirány tervtanulmányát. Az Osztály részletes és beható vita után helyeselte és elfogadta a fenti témák országos vagy tárcaszintű kiemelését és javasolta észrevételeinek figyelembevételét. Ezeket az észrevételeket a következőkben lehet összegezni:

A világgazdasági prognózissal kapcsolatban a tanulmányban foglaltakat célszerű lenne egybevetni elsősorban az integrációs program keretében elkészülő hazai elképzelésekkel, másodsorban a külkereskedelmi prognózisokkal és a KGST országokkal közösen végzett munkákkal.

A gazdaságpolitikánk további fejlesztése c. témakörrel kapcsolatban a vitában megállapítást nyert, hogy kiemelésének társadalmi-gazdasági jelentősége abban áll, hogy eredményével előmozdítja a tervgazdaság hatékonyabb működését. Tudományos jelentősége pedig az, hogy a szocialista tervgazdaság egyes eddig még nem kellően megvizsgált jeleseiinek feltárásával hozzájárul a tudományos ismeretek bővítéséhez, a közgazdaságtudomány fejlesztéséhez, emellett bizonyos értelemben háttérrel, illetve kiegészítést ad a már folyamatban lévő egyes gazdaságpolitikai döntések előkészítése számára.

Osztályunk tudomásul vette, hogy a „Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása” c. tervtanulmány kutatási témája szerves része egy átfogóbb kutatási témának, amely a társadalmi tudat alakulását is felöleli. Az utóbbi témát „A társadalmi tudat Magyarországon 1945–1970” akadémiai szintű kiemelésre javasolt főirányt osztályunk egy későbbi időpontban a másik két társadalomtudományi osztállyal közösen megvitatta és javasolta a két téma szoros koordinációját. Mind az országos, mind a tárcaszintű kutatási főirányok körében részben az Akadémia, részben a külső szervek már 1972-ben jelentős kutatási eredményeket értek el, ezért az MTA elnöksége az Osztályunkhoz tartozó tudományágak területén 35 kutatót akadémiai jutalomban részesített.

Az MSZMP X. Kongresszusa határozatának megfelelően a KB. Agit, prop. bizottsága javaslata alapján került sor a hosszútávú tervtanulmányok mellett a következő nyolc középtávú társadalomtudományi tervtanulmány véleményezésére, illetve megtárgyalására:

„A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása”
 „A közvetlen és képviselői demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben”

„A falu társadalmi szerkezetének és a falusi életmód változásai”

„A család helyzetének alakulása szocialista társadalmunkban”

„Az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének iránya, társadalmi funkciói szocialista rendszerünkben”

„Az ország népesedési helyzetének alakulásával összefüggő kérdések vizsgálata”

„Társadalmunk rétegződésének mozgató erői”

„A munkáosztály és a parasztság életszínvonalának és körülményeinek alakulása”

A témák közül kettőnek a kutatását az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, a többi hatét a szociológia és demográfiai kutatóhelyek szervezik, irányítják, illetve koordinálják.

A beszámolási időszakban az Osztály másik nagyjelentőségű feladata az MTA és MM intézetei és kutatóhelyei hároméves beszámolójelentéseinek, valamint középtávú kutatási terveinek megvitatása, értékelése volt. Ebben a széles témakörben gyakorlatilag az Osztályhoz tartozó tudományágak bontásában öt MTA kutatóintézet és MTA által támogatott kutatóhely, valamint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem közgazdaságtudományi tanszékei, a három jogtudományi kar, illetve a különféle tudományegyetemek politikai gazdaságtan tanszékei és a műszaki karok ipargazdasági és üzemszervezési tanszékeinek a tervei és beszámolóit kerültek megvitatásra.

Az Osztály a tudományterülethez tartozó bizottsági és szakértői vélemények alapján elsődlegesen az MTA kutatóhelyeit értékelte és összefoglalóan megállapította, hogy az MTA kutatóhelyek kutatási eredményei és tervei egyfelől szorosan megközelítették a ténylegesen felmerülő tudományos-társadalmi igényeket, másfelől az alapkutatások gondozásának tevékeny részeseivé váltak azon túlmenően, hogy számos gyakorlati kérdésben segítettek a népgazdaságban jelentkező különféle jogi és gazdasági vonatkozású problémák megoldásában.

Az Osztály részletes vita, és döntően a tudomány területekhez tartozó bizottsági vélemények meghallgatása alapján az MTA kutatóhelyek terveit, illetve beszámolóit tételesen elfogadta és tartalmilag jóváhagyta a következő néhány apróbb kiegészítéssel:

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet tervével kapcsolatban a Közgazdaságtudományi Bizottság értékelését figyelembevéve az Osztály javasolta, hogy az Intézet fordítson fokozott figyelmet a témák koncentrálására anélkül, hogy minden erőt a kiemelt témákra összpontosítson.

Ajánlja továbbá, hogy az Intézet a Világgazdasági Tanáccsal együtt lehetőleg gondoskodjék a KGST témákkal kapcsolatban Magyarországon folyó közgazdasági munkák koordinálásáról.

Az Osztály megállapítja, hogy az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ beszámolójának és tervének jóváhagyása alapján a Központ tevékenységének centruma továbbra is a fejlődő országok gazdasági problematikája legyen. Javasolja továbbá az Osztály a Központnak, hogy nagyobb súllyal foglalkozzék olyan témákkal, amelyek magyar külkereskedelmi érdekeltségűek. Kíváncsnak tartaná, hogy a Kutató Központ törekedjék a KGST országok hasonló intézeteivel fennálló ma is szoros kapcsolat további fejlesztésére, intézményesebbé tételére, törekedjék ennek során a tematikai koordinációit

téma-monopólium létrehozása nélkül továbbfejleszteni, ezáltal bizonyos munkamegosztást létrehozni, aminek alapján idővel esetlegesen létrejöhet egy egységes kutatási tervrendszer.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tevékenységének vizsgálatával kapcsolatban megállapítást nyert, hogy az Intézet tevékenységének a közép-pontjában olyan alapkutatások és alkalmazott kutatások folytatása állt, illetve áll, amelyek a gyakorlatot segítették, munkaterve az állam- és jogfejlődés szempontjából fontos és aktuális kérdésköröket tartalmaz és végrehajtása hatékonyan fogja segíteni állami életünk és jogrendszerünk további fejlődését.

Az Osztály az Állam- és Jogtudományi Bizottság értékelését tudomásul vette és javasolta az Állam- és Jogtudományi Intézetnek bizonyos témacsökkentés végrehajtását.

Az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport munkájával kapcsolatban az Osztály az Ipargazdasági Bizottság meghallgatása után javasolta, hogy a Csoport további tevékenysége kapcsán vizsgálja meg annak lehetőségét, hogy az eddiginél nagyobb mértékben foglalkozzék alapkutatással, vegye igénybe a számítástechnika adta lehetőségeket és támaszkodjék fokozottabban a külső erőkre is.

Az Osztály helyesli az MTA Szociológiai Kutató Intézetének azt az elgondolását, hogy az elméleti kutatások a konkrét ténykutatások szintéziséként jelenjenek meg, azzal a megszorítással, hogy ezt az elvet nem tartja kizárólagosan érvényesítendőnek. Az Osztály szükségesnek tartja továbbá, hogy az Intézet foglalkozzék a kutatásokból levonható módszertani következtetések általánosításával és távlatilag törekedjék egy metodológiai szintézis létrehozására.

Az Osztály a hozzá tartozó tudományterületek bizottságainak javaslata alapján terveik és beszámolóik elfogadása mellett több észrevételt tett az MM kutatóhelyek — egyetemi tanszékek — irányában.

A jogtudományi karok jogi tanszékeinek terveivel és beszámolóival kapcsolatban az Osztály megállapította, hogy az egyetemeken folyó kutatás még javításra szorul: nagyobb koordinációra van szükség figyelembe véve mindamellet az egyetemek oktatási feladataiból folyó kutatási szükségleteket is. Javasolta továbbá az Osztály a tanszékeknek, hogy azok a tudományos kutatás területén szervezettebben dolgozzanak. Ajánlja továbbá az állam- és jogtudományok információs rendszerének továbbfejlesztését, új alapokra történő helyezését.

A Közgazdaságtudományi Egyetem és a műszaki egyetemek ipari-üzemgazdasági tanszékeinek beszámolóival és terveivel kapcsolatban az Osztály javasolja, hogy terveiket jobban építsék a „Szocialista vállalat” c. témakörre és a koordinálásukat is alapvetően ebből a szempontból végezzék el.

A Közgazdaságtudományi Egyetem közgazdasági tanszékeinek terveivel és beszámolóival kapcsolatban a Közgazdaságtudományi Bizottság véleményének figyelembevételével az Osztály javasolta, hogy az Egyetem elsősorban a „Szocialista vállalat” c. témakör kutatásának koncentrálására törekedjék, bevonva abba az összes illetékes kutatóhelyeket is. Másodsorban a postgraduális képzést olyan koncepcióra építse, amely szorosan kapcsolódik a napjainkban jelentkező tudományos követelményrendszerhez. Harmadsorban a Közgazdaságtudományi Egyetem egyes gazdaságtudományi tanszékei kutatási terveik kidolgozása során legyenek tekintettel az egyre növekvő társadalmi és oktatási igényekre.

Az Osztály a reá háruló tudománypolitikai feladatok megoldása során elfogadta azt a javaslatot, hogy a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs Központ magyarországi kapcsolatai az Osztályra tartozzanak oly módon, hogy az Osztály nem szól bele az intézetek önállóan intézendő ügyeibe, de nyilvántartja a Központ magyarországi kapcsolatait, megvitatja a hatáskörén túlmenő döntést igénylő kérdéseket. Ezzel kapcsolatban az Osztály megerősítette Szabó Imre akadémikust mint a IX. Osztály képviselőjét a Központban betöltött szerepében.

Az Osztály a tárgyidőszakban foglalkozott a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság Magyar Nemzeti Csoport előterjesztésével. Az előterjesztés és annak vitája alapján az Osztály hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Nemzeti Csoport az Akadémia keretén belül folytassa tevékenységét.

Az Osztály 1972. utolsó negyedében megvitatta a hazai világgazdasági kutatómunka továbbfejlesztésére vonatkozó előterjesztést. Ezzel kapcsolatban az osztályülésen olyan állásfoglalás történt, hogy bár az Osztály az előterjesztés alapján az átszervezést helyesli, megjegyzi, hogy az előterjesztés megvitatását először a Közgazdaságtudományi Bizottságban kellett volna elvégezni, s mivel erre — az idő szűkössége miatt — nem volt lehetőség, egyes kérdéseket utólagosan tisztázni kell.

Az Osztály a ciklus minden évében foglalkozott az időszakonként visszatérő feladatokkal, továbbá esetenként felmerülő kérdésekkel. Állandó tudománypolitikai feladata az Osztálynak egyfelől a Közgazdasági Egyetemen és a jogi karokon, valamint más egyetemek közgazdasági tanszékein meghirdetett egyetemi tanári, docensi állások pályázatának véleményezése, másfelől a TMB felkérésére doktori fokozat elnyerésére irányuló kérelmek elbírálása. Ide tartozott továbbá a szokásos évi akadémiai díjakra beérkezett írásbeli javaslatok megvitatása és az elnökség elé történő terjesztése, illetve 1970-ben és 1972-ben az Állami díjakra történő felterjesztés előkészítése és az elnökség felé történő továbbítása.

Az Osztályhoz tartozó bizottságok működése

Az Akadémia átszervezése az Osztályhoz tartozó bizottságok számára új helyzetet teremtett. A tudománypolitikai irányelveknek és az Akadémia új szervezeti rendjének megfelelően a bizottságokkal szembeni követelmények mennyiségileg és minőségileg is változtak. Ennek tudható be, hogy a beszámolási időszakban több bizottság is kereste azokat a szervezeti kereteket, formákat és munkamódszereket, amelyek a korábbiaknál hatékonyabb munkát ígérnek. Így történt, hogy a bizottságok többsége szakított a korábban alkalmazott és egyes tudományterületeken formálissá vált albizottsági rendszerrel és helyette a szükségletnek megfelelően ad hoc munkabizottságokat hozott létre. Ily módon lehetőség nyílt a munka arányosabb elosztására, a bizottsági tagok aktivitásának fokozására és a bizottsági munka formális elemeinek csökkentésére.

A másik jelentős változás az ülések jellegében következett be. A beszámolási időszakban a bizottsági ülések igen változatos formában folytak. Voltak plenáris ülések, több tudományos bizottság által közösen szervezett vitaülések, munkaértekezletek, egyes esetekben egy-egy bizottság által szervezett felolvasó ülések. Az ülésekre a bizottságok tagjaikon kívül szükség szerint szakértőket, vagy a társtudományok kutatóit is meghívták, ezáltal is biztosítva a határozatok szakmai színvonalát. Egy-egy problémakör vitájában a bizottságok egyre gyakrabban támaszkodtak az Osztály által felkért szakértők jelentéseire.

Az utóbbi években az Osztály irányítása alapján tovább szélesedett a bizottságok tudománypolitikai és tudományos szervezési tevékenysége, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy bizottságaink az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a termelés szempontjából egyaránt hasznos fórumokká, az Osztály tevékenységének bázisává váljanak.

Az *Agrárgazdasági Bizottság* az Akadémia új tudományos testületeként 1970-ben alakult meg. Tagjainak száma 26. Feladata az agrárgazdasági elmélet fejlesztésének az előmozdítása. E tudományterületen önálló akadémiai kutatóintézet nem működik. A Bizottság munkája kezdetén felmérte az agrárgazdasági tudományos munka helyzetét, a tudományos és gyakorlati igények alapján kidolgozta feladattervét. A munkaterv viszonylag kevés számú ülést irányzott elő, de olyan napirendekkel, amelyek a tudományterület egészét érintő, időszerű kérdésekkel kapcsolatosak.

A Bizottság néhány tagja (elnök, titkár, felkért szakértők stb.) albizottságszerűen többször ülésezett. Az albizottság feladata a bizottsági ülések előkészítése volt. A Bizottság tagjai általában részt vettek az üléseken, s aktívan bekapcsolódtak nemcsak a vitába, hanem az ülések előkészítésébe az anyagok kidolgozásába is.

A beszámolási időszakban a Bizottság áttekintette a szövetkezeti

mozgalom fejlődésének hazai és nemzetközi tapasztalatait és megvitatta a szervezetkezeti törvénytervezetet. Az utóbbival kapcsolatos vitában a hozzájáruló számos kritikai észrevételt tettek, amelyek központi gondolata az volt, az egységes szervezetkezeti törvényre szükség van, de az csakis a közös, valamennyi szervezetkezetre érvényes elveket, időtálló vonásokat és normákat tartalmazza.

A Bizottság elmélyült vitában foglalkozott az élelmiszergazdaság negyedik ötéves tervének alapvető gazdasági összefüggéseivel. Különösen élénk és hasznos vita alakult ki az agrárgazdasági és üzemgazdasági tudományok időszerű, előtérben álló kutatási feladatairól, az említett tudományok és a mezőgazdasági vállalatok együttműködéséről.

A Bizottság és az MTA Üzemtani- és Üzemszervezési Bizottsága együttes ülésen vitatták meg az agrárökonómia nemzetközi kapcsolatainak alakulását, irányítási, szervezési rendszerét, rámutattak a kapcsolatok hatékonyabbá tételének főbb kérdéseire. Az ülésről készített jelentést a MÉM, az MTA és az érintett kutatóhelyek, valamint az egyetemek illetékesei is megkapták.

1972. októberi ülésén a Bizottság megvitatta az MTA elnökségének határozata értelmében két szakértő összefoglaló értékelése alapján elkészített jelentést az agrárgazdaságtani tudományág helyzetéről és fejlődéséről 1969–1971 között. A vitában kitűnt, hogy a bizottsági tagok szükségesnek tartják, hogy a Bizottság a jövőben fokozottabban koordinálja az agrárgazdasági kutatásokat. Ezen belül is különösen időszerűnek vélték a tanszéki kutatások összehangolását. Felmerült az az igény is, hogy a Bizottság évente egy-két alkalommal — jól megválasztott téma alapján, jól előkészítve — elméleti vitautulást tartson.

Az OT Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottsága részére készült szakértői tanulmányok, az azokról folytatott viták tapasztalatai alapján összegezte a Bizottság azokat a főbb agrárgazdasági kérdéseket, amelyekre az elkövetkező években célszerű lenne nagyobb figyelmet fordítani a kutatásokban.

A Bizottság e célból létrehozott albizottsága megvitatta a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Agrárgazdasági Tanszékének hároméves kutatásairól készített beszámolót és a tanszék középtávú kutatási tervét.

Az Agrárgazdasági Bizottság megalakulása óta szoros együttműködésre törekszik a többi akadémiai bizottsággal. Különösen gyümölcsöző együttműködés épült ki az Agrárgazdasági Bizottság és a Mezőgazdasági Üzemtani és Üzemszervezési Bizottság között. A két bizottság együttes vitáuléseken túlmenően együttműködött a II. Agrárgazdasági Konferencia megrendezésében, a „Mikroökonómiai koncepciók az élelmiszergazdaságban” c. bizottsági előterjesztés készítésében, a tudományos káderutánpótlás helyzetének felmérésében és a tudományterület különféle feladatainak a megoldásában.

A Bizottságnak mint testületnek nemzetközi kapcsolatai nem voltak.

Az *Állam- és Jogtudományi Bizottság* 28 tagból áll, tagjai a tudományterület akadémikusai mellett egyetemi tanárok, a tudomány doktorai és kandidátusai közül kerülnek ki. Az összetétel kialakításában fontos szempont volt, hogy a tudományos intézmények, a különböző állam- és jogtudományi ágazatok a Bizottságban képviselve legyenek. A Bizottság Intézőbizottsága, amely a Bizottság elnökéből és titkárából, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatójából és a három állam- és jogtudományi kar dékánjából áll, a koordinációs feladatok ellátását biztosítja. Emellett még két állandó albizottság működik, az egyik a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága, a másik a Könyv- és Folyóirat Bizottság.

A Bizottság átlagosan évente két-két ülést tartott. Az üléseken a bizottsági tagok mellett — a tárgyalat témáktól függően — meghívottként rendszerint részt vettek a karok érintett tanszékeinek vezetői és az intézeti osztályvezetők is.

Általános tapasztalat, hogy a Bizottság olyan ülései voltak eredményesek, amelyeken az állam- és jogtudomány egészét érintő, elvi, tudományos, módszertani és tervezési problémák kerültek megvitatásra. A bizottsági üléseken megtárgyalt egyes témákat illetően tett észrevételeket, javaslatokat a törvénytervezet kormánysszintű vitájában előterjesztették, más esetben az állam- és jogtudományi karok veszik figyelembe a kutatások tervezésében, a Művelődésügyi Minisztérium a tanszéki kutatások koncentráltabb támogatásában.

A Bizottság megvitatta az 1969–1971. évekről készített kutatási beszámolókat és a tudományterületet érintő középtávú kutatási terveket. A benyújtott beszámolókkal és tervekkel kapcsolatban a Bizottság a következő megállapításokat tette:

- Szükség lenne egy általános, átfogó jellegű elemzésre, amely az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében és a jogi karokon végzett kutatások fő irányait, jelentősebb eredményeit jelezné, s ezáltal elősegítené a kutatások orientálását.

- Az állam- és jogtudományi kutatásokról időszakonként adott beszámolóokban foglalkozni kellene az Intézet és a jogi karok mellett más jogi oktató- és kutatóhelyek tudományos kutató tevékenységével is.

- A jövőben határozottabban törekedni kell arra, hogy az állam- és jogtudományi karok tanszékei és az Állam- és Jogtudományi Intézet osztálya között szorosabb együttműködés alakuljon ki, mind a kutatási tervek kialakítása, mind pedig a fontosabb kutatási feladatok megvalósítása tekintetében.

- A Bizottság sokoldalúan megvitatta a tudományos kutatások tervezésének kérdéseit és megállapította, hogy határozottabban kell érvényesíteni a többszintű tervezés követelményeit.

- A testület véleménye szerint a jelenlegi kutatási tervek egyik fő hibája, hogy nem súlyoznak, nem jelzik a kutatási feladatok közötti lényeges

különbségeket, a tervekben egybemosódnak a különböző jellegű és nagyságrendű feladatok.

— Az állam- és jogtudományi karokon folyó kutatási munka feltételeivel kapcsolatban többek között felmerült, hogy a MM nem veszi kellő mértékben figyelembe a kutatási feladatokat, egyes tanszékek túlzott oktatási kötelezettségei akadályozzák a kutatómunkát, a minisztériumi támogatást koncentráltabban, a jóváhagyott kutatási feladatok fontosságának megfelelően kellene az egyes tanszékeknek juttatni, növelni kell a tanszékvezetés felelősségét a kutatómunkában, a tanszékek közötti együttműködés fejlesztésében és végül a kutatások koordinációját és orientációját azzal is segíteni kell, hogy a Jogtudományi Közlöny időnként adjon tájékoztatást a fontosabb témákban folyó kutatásokról és tervekről.

A Bizottságnak tagjai útján közvetlen kapcsolata van az Igazságügy-minisztériummal, a Legfelsőbb Bírósággal és a Legfőbb Ügyészség Kriminológiai Intézetével.

Külön nemzetközi kapcsolatai a Bizottságnak nincsenek. Ilyen jellegű tevékenysége a nemzetközi konferenciákon való hazai részvétel koordinálására, az Intézet és a jogi karok közös kiadványainak az előkészítésére terjed ki.

A *Demográfiai Bizottság* 23 tagból áll. A Bizottság az 1970. decemberi ülésén úgy döntött, hogy az állandó albizottságok rendszerét nem kívánja fenntartani. Egyúttal felhatalmazta az elnököt szükség szerinti ad hoc bizottságok létrehozására. A tárgyalt időszakban ilyen ad hoc bizottságok működtek a demográfia oktatása és a demográfia közvéleménykutatás témaköreiben, valamint a Bizottság által rendezett tudományos ülések, konferenciák szervezése és lebonyolítása során.

A Bizottság 1970-ben egy, 1972-ben három plenáris ülést tartott. A beszámolási időszak utolsó évében az ad hoc bizottságok egy-egy alkalommal üléseztek. A plenáris ülések résztvevőinek száma rendszeresen 15–20 között mozgott, az ad hoc munkabizottsági üléseken általában 5–8 bizottsági tag, továbbá hasonló nagyságrendben meghívott szakértők vettek részt. A bizottsági tagok aktivitása elsősorban az üléseken való részvételben jelentkezett, hatékonyabb közreműködést az ad hoc bizottságok létrehozása eredményezett.

A Bizottság működésének jelentősége nem korlátozódott a formális ülésekre, jóllehet ezeken is számos lényeges társadalomtudományi és társadalompolitikai kérdés, idevonatkozó tanulmány, program stb. került megvitatásra. A Bizottság működésének másik fontos területe volt a nemzetközi és hazai ankétok, értekezletek megszervezése és lebonyolítása.

A Bizottság megtárgyalta „Az ország népesedési helyzetének alakulásával összefüggő kérdések vizsgálata” c. középtávú kutatási tervtanulmányt, továbbá az életszínvonal bizottságnak a „Népesedéspolitikánk alapkérdései” c. tervtanulmányát. A vitaülések alapján módosított tanulmányok részint

az illetékes állami tervbizottságok, részint a pártközpont által létrehozott népesedéspolitikai bizottság munkájában kerültek felhasználásra.

1972. novemberi plenáris ülésén a Bizottság megvitatta „A magyar népességtudomány fejlődése és jelenlegi helyzete különös tekintettel az 1969—71. évi kutatásokra” c. beszámolótervezetet. A vita során a Bizottság olyan álláspontot alakított ki, hogy a következő évek kutatási programjaiban fokozott koncentrációt célszerű végrehajtani a társadalompolitikailag aktuális témakörökre; hazai viszonylatban elsősorban a termelékenységgel kapcsolatos kérdésekre. A végleges akadémiai beszámoló a fentieknek megfelelően került megfogalmazásra.

A Bizottság kapcsolata a kutatóhelyek közül elsősorban a Népeségtudományi Kutató Intézettel és a KSH demográfiai kutatásokban közreműködő szakosztályaival volt intenzív. Az állami, politikai és társadalmi szervezetekkel a Demográfiai Bizottság folyamatosan érintkezésben volt, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy biztosítsa az e szervek részéről felmerülő igények tudományos és szakszerű színvonalon történő kielégítését. A társadalomtudományok képviselői közül elsősorban a szociológusokkal, továbbá az orvosokkal és biológusokkal, illetve ezek megfelelő tudományos szervezetével alakult ki szorosabb együttműködés.

A Demográfiai Bizottság nemzetközi kapcsolatai rendkívül sokrétűek és szerteágazóak, éppen ezért terjedelmi okok miatt itt csak néhány legfontosabb multilaterális jellegű kapcsolatra térünk ki. Állandó kapcsolatban áll az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságával és az ENSZ genfi irodája Társadalmi ügyek főosztályával. A Bizottság tagjai közreműködnek az 1974. évi Világnépesedési Év és Népesedési Világkonferencia előkészítésében, az Egészségügyi Világszervezet demográfiai albizottságaiban, a Nemzetközi Népeségtudományi Unió szakbizottságainak a munkájában, a nemzetközi kutatások koordinálásában stb. A biletáris kapcsolatok is igen széles skálájúak mind az európai szocialista országok, mind a nyugati országok akadémiai és akadémian kívüli népeségtudományi szerveivel.

Az elmúlt három évben a Bizottság irányításával, illetve közreműködésével négy fontosabb rendezvény szervezésére került sor. Ezek közül az egyiken főként hazai, ezen belül is elsősorban a dél-dunántúli régióban működő szakemberek vettek részt. A másik három ülés kifejezetten nemzetközi jellegű volt. A rendezvényeken általában neves külföldi szakemberek vettek részt, ahol nemzetközileg jelentősnek tekintett eredmények, szakajánlások születtek.

Az *Ipargazdasági Bizottságnak* 28 tagja van. Képviselve vannak benne a tudományterületen tevékenykedő fontosabb kutató és szervező intézetek, egyetemi tanszékek, társadalmi szervezetek, irányító szervek, továbbá néhány nagyvállalat. A Bizottságnak ez az összetétele eredményesen segíti az elmélet és a gyakorlat élőbb összekapcsolását, a kutatások és hasznosításuk közelebb hozását. A Bizottságnak állandó al, vagy munkabizottságai nincsenek. 1970—

1972-ben a Bizottság a következő feladatokra hozott létre ad hoc bizottságokat: az ipargazdasági tudományos munkák jutalmazásának kérdése, a nem szocialista országokban igénybe vehető ösztöndíjas utak hasznosítása, az Ipargazdasági Tudományos Konferencia előkészítése.

A Bizottság évente rendszeresen szakmai vitákat és előadásokat rendez. Az ülésekről rendszeres tájékoztatást ad az Ipargazdasági Szemle: egyes előterjesztések, határozatok teljes szövegét is közli. A rendes ülések megtárgyalják a Bizottság munkatervét és ennek teljesítését, a fontosabb kutatóhelyek kutatási programját és beszámolóját, a kutatásokról évente készített és közzétett felmérések tapasztalatait, továbbá a tudományos élet olyan egyéb kérdéseit, mint például a könyvkiadás és kritika, valamint a nemzetközi kapcsolatok alakulása.

A szakmai vitákon a meghívottak szélesebb köre vett részt. 1972-ben a Bizottság két szakmai vitát rendezett, az elsőt „Tudományos feladatok az üzem- és munkaszervezés fejlesztésével foglalkozó Párt- és Kormányhatározat végrehajtásával kapcsolatban” címmel (további három érintett akadémiai bizottsággal együttesen), a másikat pedig egy, az MTA által támogatott, az üzemi demokráciával kapcsolatos kutatás eredményeiről. 1972-ben két konzultációval egybekötött előadást is szervezett a Bizottság, az egyiket M. J. M. Daniels holland professzor tartotta, „Pszichológiai kutatások és gyakorlati alkalmazásuk az iparvállalatoknál”, a másikat Sz. T. Kamenyicer szovjet professzor, „A szovjet ipargazdasági vezetés- és szervezéstudományi kutatások újabb eredményei” címmel.

A Bizottság az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport segítségével mindhárom évben felmérést készített a folyamatban levő és befejezett ipargazdasági kutatásokról. 1971–1972-ben a felmérés a publikációkra, 1972-ben a hosszabb távú kutatási előirányzatokra is kiterjedt.

A Bizottság 1972-ben megvitatta és értékelte az Ipargazdaságtani kutatócsoport és az ipargazdasági és üzemszervezési tanszékek hároméves beszámolóit, majd — az elnökség felkérésére — a tudományterület fejlődését és helyzetét egészében is. A Bizottság több alkalommal megállapította, hogy területén az alapozó és általánosító jellegű kutatások megfelelő aránya nem biztosított. Ez többek között a különböző kutatóhelyek ilyen kutatásokban való nagyobb érdekltségének biztosítását és az Ipargazdaságtani Kutatócsoport fejlesztését kívánná meg.

1970 végén a Bizottság megvitatta „A szocialista vállalat” c. országosan kiemelt kutatási főirány első (előzetes) tervtanulmányát és ehhez különböző javaslatokat adott. Az elmúlt esztendőben megtárgyalta az Ipargazdaságtani Kutatócsoport és azon egyetemi tanszékek új középtávú terveit, amelyek ezeket megfelelő időben megküldték az Akadémiának.

A Bizottság az említett szakmai vitákon kívül 1970-ben megvitatta az Országos Vezetőképző Központ beszámolóját a Központ tevékenységéről,

1971-ben pedig az Ipargazdaságtani Kutatócsoport jelentését a KGST együttműködés keretében készítette, a termelékenység tényezőire vonatkozó felmérésről, valamint a Könnyűipari Minisztérium Közgazdasági Főosztálya által előterjesztett „A vállalati és személyi jövedelemszabályozók változásainak hatásai a könnyűiparban” c. tanulmányt.

A Bizottság többször foglalkozott a nemzetközi kapcsolatok alakulásával, erre vonatkozóan ajánlásokat fogadott el. Tevékenysége segítette a hazai konferenciák rendezését és a külföldieken való részvételt.

A Bizottság 1972 decemberében az Ipargazdaságtani Kutatócsoporttal együttesen újszerű Ipargazdasági Tudományos Konferenciát szervezett. A konferencia szekció üléseire szabadon lehetett előadásokkal jelentkezni, s a rendező szervek az előadásokhoz nem korreferenseket, hanem opponenseket kértek fel. A konferencia 34, többségében magas színvonalú előadást vitatott meg, s a 104 visszaérkezett értékelőlap tanúsága szerint egészében igen sikeres kezdeményezésnek bizonyult.

A *Közgazdaságtudományi Bizottság* tagjainak száma 37. Működését részben bizottsági keretben, részben albizottságai, illetve ad hoc bizottságok révén fejti ki. 1970-ben egy, majd a bizottsági munka 1970 végén történt újjászervezése eredményeként 1971-ben négy, 1972-ben pedig öt ülést tartott. Az ülések egy részét más bizottságokkal együttesen tartotta és egy felolvasó ülést is szervezett. A beszámolási időszakban változások történtek a Bizottság szervezetében: új albizottságként megalakult „A modern kapitalizmus-kutatás együttműködési és tájékoztatási bizottsága”, újjáalakult az Acta Oeconomica szerkesztő bizottsága, ugyanakkor feladata végeztével 1971-ben, illetve 1972-ben megszűnt a két tudománypolitikai albizottság, 1973 elején a Közgazdasági Kutatóhelyek Vezetői Tanácsa. Fennmaradt a Közgazdasági Szemle Szerkesztőbizottsága.

A Bizottság a beszámolási időszakban célul tűzte ki fontos népgazdasági kérdések, valamint az ezekhez fűződő tudományos eredmények, illetve feladatok megvitatását. E programpontja keretében megvitatta a 15 éves tervezés tapasztalatait és eredményeit, az elektronikus számítógép-program népgazdasági problémáit, a mechanizmus-kutatások helyzetét, az infrastruktúra kérdéseit nemzetközi összehasonlításában, az üzem- és munkaszervezésről szóló párt- és kormányhatározattal kapcsolatos tennivalókat, és a népgazdasági tervezésről szóló törvényjavaslat fő kérdéseit. A viták során, összhangban a Bizottságnak azzal a törekvésével, hogy üléseit az elmélet és a gyakorlat pozitív konfrontációjának fórumává tegye, lényeges szempontok vetődtek fel az érintett kérdésekkel összefüggő gyakorlati munkáról, felmerültek azok az igények, amelyeket főleg a gazdaságirányítási gyakorlat a közgazdasági kutatással szemben támaszt, továbbá állásfoglalások születtek az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát, a publikációs lehetőségeket és egyes fontosabb kutatási feladatokat érintő kérdésekben.

A Bizottság az egyes témákhoz kapcsolódóan, de külön is sokat foglalkozott a közgazdasági kutatás helyzetével és a továbbfejlesztés kérdéseivel. Elvégezte az egyes közgazdasági kutatóhelyek hároméves beszámolóinak és négyéves terveinek értékelését, a közgazdaságtudomány 1969–1971. évi fejlődésének elemzését és közreműködött az új távlati tudományos terv közgazdasági feladatainak a kidolgozásában. E munkáját a Bizottság nagyobb-részt az e célra kiküldött munkabizottságok értékelése, illetve opponensi vélemények alapján végezte el.

A folyó ciklusban a Bizottság betöltötte a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsa funkcióját is. Ez megnyilvánult abban, hogy a Bizottság külön is napirendre tűzte az Intézet munkáját, illetve abban, hogy az Intézettől a fontosabb vitákról és az elkészült kutatási beszámolókról rendszeres tájékoztatást kap.

Foglalkozott a Bizottság tudományszervezési problémákkal is.

Megvitatta az Acta Oeconomica újjászervezésének tervét, az európai szocialista országok tudományos akadémiái közötti, a modern kapitalizmus kutatások terén folyó együttműködését, a közgazdasági szakirodalmi tájékoztatás időszerű kérdéseit, 1973 elejére pedig kitűzte a Közgazdasági Szemle és az Acta Oeconomica c. folyóiratok beszámolóinak megvitatását.

A Bizottság elnöke, titkára, bizottsági tagok bevonásával folyamatosan is foglalkozott egy sor tudományszervezési feladattal. Részt vettek tudományos ülésszakok előkészítésében, javaslatot tettek akadémiai díjakra és több vonatkozásban is tevékenykedtek az Akadémiai Kiadó közgazdasági könyvkiadási tevékenységével kapcsolatban (javaslat kiadási tervekre, kiadói nívódíjak odaítélésére, kiadványok értékelése).

A beszámolási időszakban a Magyar Tudomány és a Gazdaság- és Jogtudomány c. folyóiratban a Bizottság munkájáról három közlemény jelent meg. A negyedik közlemény megjelenése folyamatban van.

A Közgazdaságtudományi Bizottság alapján véve eleget tett a rábízott feladatoknak és tevékenysége az előző ciklushoz képest fejlődött. Az elmúlt évek tapasztalatai megmutatták, hogy a Bizottság egyik legfontosabb feladata fórum teremtése a gyakorlat és a tudomány szempontjából egyaránt jelentős népgazdasági problémák megvitatásához. Ezt szolgáztatják a bizottsági ülések és a felolvasó ülések is. Enek révén a Bizottság közvetett módon tudománypolitikai irányító szerepét is betöltheti. Szükséges, hogy a Bizottság ezen túlmenően is foglalkozzék tudománypolitikai és tudományszervezési kérdésekkel és erősítse kapcsolatait más tudományos bizottságokkal. Ennek célszerű formáit a következő ciklus folyamán kell kidolgozni.

A *Munkatudományi Bizottságnak* 3 tisztségviselője és 24 tagja van. Egy-egy feladat megoldására esetenként tagjai köréből munkabizottságokat szervez. A Bizottság üléseit gondos előkészítő munka előzte meg, amely során szükség esetén a testület vezetői az akadémia megfelelő szerveivel,

vezetőivel vagy az állami szervekkel is konzultáltak. Az ülések témáit nagvobb részt a Bizottság választotta ki, de napirenden szerepeltek olyan kérdések is, amelyeket az Akadémia IX. Osztályának vagy a Munkaügyi Minisztériumnak a felkérésére tűztek vitára. Indokolt esetben az ülések javaslatait, ajánlásait a Bizottság a tudományos, állami és társadalmi szerveknek is megküldte. Ezek sorsáról azonban nem minden esetben kapott visszajelzést. A Bizottság évenként két-két ülést tartott. Az üléseken a tagság 60–80%-a vett részt. Vannak olyan bizottsági tagok, akik egyetlen ülésen sem jelentek meg. A bizottsági tagok többsége azonban rendszeresen és aktívan bekapcsolódott a Bizottság munkájába, ahol a különféle felkéréseknek és megkereséseknek szívesen eleget tettek.

A Bizottság működése igen pozitív hatást gyakorolt mind a munkatudományok gyakorlati alkalmazására, mind az oktatásra és kutatásra. A Bizottság rendezésében 1971 márciusában tanácskozássra került sor „A munkatudományok oktatásának helyzetéről” címmel. A tanácskozás vitájában kibontakozó, a munkatudományok oktatásának és kutatásának fejlesztését célzó javaslatokat a Bizottság eljuttatta az illetékes állami, oktatási és tudományos szervekhez. (A konferenciáról készített összefoglaló megjelent az MTA IX. Osztályának közleményeiben, a Gazdaság- és Jogtudomány 1971/3–4. és a Munkaügyi Szemle 1971/6. számában.)

1972. februári ülésén a Bizottság megtárgyalta a Munkaügyi Minisztérium által kidolgozott „Javaslat a munkaügyi kutatási bázis létrehozására” c. tervtanulmányt. A Bizottság örömmel üdvözölte a Minisztérium kezdeményezését, észrevételeket és javaslatokat tett a tervezett intézmény profiljának kialakításához, kutatási témáihoz, a kutatómunka jellegéhez és tudomány-szervezési feladataihoz. A Bizottság sajnálatosnak tartja, hogy a kutatási bázis mindmáig nem alakult meg, s így észrevételei, javaslatai nem realizálódhattak.

1972 végén a Bizottság az elnökség vonatkozó határozatának megfelelően áttekintette a munkatudományok hazai és nemzetközi helyzetét, főbb kutatási eredményeit az 1969–1971. évekre vonatkozóan. Megállapította, hogy a beszámolási időszakban a munkatudományokhoz tartozó egyes szaktudományok általában számottevő fejlődésen mentek keresztül, de az interdiszciplináris jellegű munkatudományi kutatásban lényeges fejlődés nem következett be, kiemelkedő eredmények még nem mutatkoznak. E helyzetet előidéző okokból kiindulva a jövőbeni fejlesztés érdekében a Bizottság szükségesnek látja a munkatudományokat bekapcsolni a távlati tudományos kutatási tervben szereplő főirányok (így mindenekelőtt „A szocialista vállalat” c. országos szinten kiemelt kutatási főirány és „A munka társadalmi, gazdasági összefüggései” c. tárcaszintű kutatási főirány) kutatásaiba erősíteni a kutatások interdiszciplináris jellegét és a munkatudományi kutatóbázis mielőbbi létrehozását.

A Bizottság megvitatta a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszékének „Beszámoló jelentés a hároméves kutatási terv teljesítéséről” c. anyagát, majd felhívta a tanszék figyelmét arra, hogy a kutatási megbízások elvállalásánál fokozottabban érvényesítse azt az elvet, hogy a kutatások közvetlenül az oktatást is szolgálják.

A Bizottság kapcsolatrendszerébe tartoznak lényegében mindazok az intézmények, kutatóhelyek amelyekben a Bizottság tagjai dolgoznak. A leg-szorosabb kapcsolata a Munkaügyi Minisztériummal van.

A Bizottság a tárgyidőszakban megkezdte az érdemi előkészítő munkát „A munka anyagi és nem anyagi ösztönzői” c. tudományos konferencia megrendezésére. Nemzetközi kapcsolatok szervezésével intézményesen ez ideig nem foglalkozott, így külföldi kiküldetésre és külföldi vendégek meghívására sem volt lehetősége.

A *Statisztikai Bizottság*, mely 19 főből áll, szervezetét és tevékenységét az 1971 februárjában, valamint 1972 februárjában és novemberében tartott — a Bizottság működésével és munkatervével foglalkozó — ülések határozták meg. Ennek megfelelően, a Bizottság megszüntette albizottságait és a szükségleteknek megfelelően munkabizottságokat szervezett.

A Statisztikai Bizottság 1970-ben három, 1971-ben öt vitaülést és egy tudományos konferenciát, 1972-ben pedig öt tudományos ülésszakot tartott. Az ülésekre a Bizottság tagjain kívül azokat a szakértőket, tudományos kutatókat is meghívta, akik biztosították a vita, a határozatok szakmai színvonalát, realitását. Az ülések látogatottsága megfelelő volt — ülésenként átlagosan 20–25 fő vett részt. Működését értékelve úgy tűnik, hogy a Bizottság betöltötte funkcióját. Sajátos formák és korlátozott lehetőségek között, közvetlenül, vagy közvetve, szervezője vagy értékelő fóruma, sőt nem egy tekintetben ösztönzője volt a hazai statisztikai kutatásnak. Munkáját tag-ságának túlnyomó többsége támogatta, meghívott előadói, felkért hozzászólói megtiszteltetésnek tekintették, ha a Bizottság ülésein kifejthették gondolataikat.

A Bizottság több ülésen foglalkozott kiemelkedő tudományos és tudománypolitikai kérdésekkel. Két ülést és egy konferenciát szervezett az ágazati kapcsolatok mérlegéről, foglalkozott a mikro-cenzus módszereivel, részletesen megvizsgálta az egyetemi statisztikai tanszékek és kutatóhelyek tudományos tevékenységét, de kötelességének tartotta, hogy a statisztika egyetemi oktatását is napirendre tűzze. Különböző egyetemeken és tanszékeken folyó statisztikai oktatással kapcsolatos javaslatait az egyetemek mérlegelték és többek között elfogadták a statisztikai továbbképzésről szóló előterjesztést. A Bizottság részletesen és igen alaposan megvitatta a statisztika tudományának rövid távú fejlesztési programját — kiemelve a statisztikai információ szervezésével és a számítástechnika fokozottabb alkalmazásával kapcsolatos feladatokat.

A Bizottság tagjai részt vettek a középtávú társadalomtudományi kutatási terveknek „A társadalmi rétegződés mozgató erői” és „A munkásosztály és a parasztság életszínvonalának és életkörülményeinek alakulása” c. kutatási feladatok körvonalazásában. A Bizottság a közeljövőben felkéri az illetékes intézeteket, illetve szerveket a kutatási feladatokról szóló — munka közbeni — beszámoló elkészítésére, illetve megvitatására.

A statisztika sajátos tevékenysége megköveteli, hogy a Bizottság szoros kapcsolatot tartson a közgazdaság, a demográfia, a matematikai statisztika és a szociológia művelőivel. Ezek a kapcsolatok egyrészt egyéni természetűek, egy-egy szakértő meghívása formájában, másrészt intézményes jellegűek, a megfelelő akadémiai bizottsággal együtt rendezett vitaülések során realizálódnak.

A beszámolási időszakban a Bizottság nemzetközi kapcsolatai elég kisméretűek voltak.

A *Szervezéstudományi Bizottság* jelenlegi formájában 19 fővel 1970 júliusában kezdte meg működését. A tárgyidőszakban évenként három-három érdemi ülést tartott, ezenkívül két alkalommal a soronkövetkező esztendői munkatervét tárgyalta meg. Az üléseken hat alkalommal olyan meghívottak is részt vettek, akik a megvitatott témában tudományos vagy kiemelkedő gyakorlati tevékenységet folytattak. Az ülések látogatottsága igen jó volt, ezeken egy-két kivételtől eltekintve a Bizottság tagjai mindig teljes számmal részt vettek.

A bizottság ülésein a következő témákat vitatta meg:

1. „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. kutatási főirány tervtanulmányának vázlata. (Ezen az ülésen a kutatásban érdekelt intézmények képviselői is részt vettek.)

2. „Elton Mayo és a szervezés Human Relations irányzata” (Szentpéteri István bizottsági tag előadásában).

3. „Az alkotó szellemi munka szervezésével összefüggő veszteségforrások feltárása”.

(Szabó László bizottsági tag vezetésével működő munkaközösség beszámolója egy konkrét felmérés koncepciójának a kidolgozásáról.) (Az ülésen a felmérésben érintett intézmények képviselői is részt vettek).

4. „Az igazgatástudományok helyzete és feladatai a Szovjetunióban” (Tyihomirov szovjet professzor előadásában)

5. „A közigazgatás tudományos vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban” (Lőrincz Lajos bizottsági tag előadása)

6. „A szervezéstudomány egyes aktuális kérdései” (Ladó László bizottsági tag előadásában).

7. „A vállalati szervezési tevékenység szervezéssel összefüggő kérdések” (Együttes ülés a Közgazdaságtudományi, valamint az Ipargazdasági Bizottsággal)

8. A hazai szervezéstudomány helyzetéről és feladatairól szóló beszámoló megvitatása.

(Szamel Lajos, Szentpéteri István és Varga Sándor bizottsági tagok előadásában).

9. „A közigazgatás kutatásának szervezéstudományi irányzata a Német Demokratikus Köztársaságban” (Nagy Endre előadásában).

A beszámolási időszakban a Bizottság elnöke és néhány tagja szakvéleményt adott a szervezéstudomány elhatárolását és helyzetét illetően az MTA elnöksége számára, valamint részt vett a munka- és üzemszervezésről szóló 1971. decemberi párthatározat előkészítésében. Nagyon alapos, áttekintő helyzetkép készült az elmúlt év végén a szervezéstudomány helyzetéről, amelyek keretében a Bizottság felmérte az 1972. évet megelőző három esztendőben Magyarországon, magyar szerzők által publikált szervezéstudományi munkákat. A felmérés a vártnál gazdagabbnak mutatta be a szervezéstudomány hazai irodalmát, különösképpen a gazdasági reformmal kapcsolatos szervezési témákban. A Bizottság megvizsgálta a hazai szervezéstudományi kutatások állását is. A kidolgozott helyzetfeltáró referátumok alapján a IX. Osztálynak „A hazai szervezéstudomány helyzete és feladatai” címmel jelentést tett. E jelentésben foglaltakra támaszkodva a IX. Osztálytól kapott megbízás alapján a Bizottság elnöke az érdekeltekkel folytatott konzultációk után javaslatot terjesztett az elnökség elé a szervezéstudomány fejlesztése érdekében szükséges intézkedésekről.

A fejlesztés érdekében javasolt intézkedések a szervezéstudományi kutatások szélesítését, színvonalának emelését, koordinálásuk fejlesztését, a tudományos káderutánpótlás szervezettebbé tételét és a szükséges dokumentációs bázis létrehozását célozzák. A fejlesztés általában megvalósítható a két országos kutatási főirány keretében előírt fejlesztési ráfordítások megfelelő orientálásával.

A *Szociológiai Bizottság* jelenlegi összetételével 1970. tavaszán jött létre 17 fővel. Hároméves munkatervének alapgondolata az volt, hogy a Bizottság minden egyes ülésén tárgyalja a hazai szociológia valamely részterületének helyzetét és ily módon — fontossági és sürgősségi sorrendet érvényesítve — megbízatása harmadik esztendejének végére a magyar szociológia teljes állapotát áttekintse.

A Bizottság vezetői az üléseket gondosan előkészítették, azok anyagait általában előzetesen írásban a Bizottság tagjainak megküldték. A kialakított állásfoglalások érvényesítését, a hozott határozatok végrehajtását a Bizottság rendszeresen ellenőrizte és arról tagjait tájékoztatta. A Bizottság a három év során mindössze egy albizottságot hozott létre a hazai szociológia helyzetének felmérésére. Minden évben foglalkozott a Szociológia c. folyóirat szerkesztéspolitikai elveivel továbbá megvitatta a következő évi lapterveket is.

A Bizottság a beszámolási időszakban 7 alkalommal ülésezett. 1970-ben az üléseken a bizottsági tagok háromnegyede, 1971-ben és 1972-ben pedig átlagosan kétharmada vett részt. A látogatottság csökkenését egyes bizottsági tagok huzamos vagy időleges külföldi utazásai továbbá egyes tagok sokirányú elfoglaltsága idézte elő. Az üléseken a Bizottság tagjai érdeklődést és aktivitást tanúsítottak, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az ülések szervezeten és érdemi állásfoglalások kialakításával folyjanak.

A Bizottság irányította illetve figyelemmel kísérte a szociológiában a párt tudománypolitikai irányelveinek érvényesítését. 1971. november 22-i ülésén meghallgatta az MSZMP KB. Agitációs és Propaganda Bizottságának az MTA Szociológiai Kutató Intézetének munkájával kapcsolatos állásfoglalásáról szóló tájékoztatót és határozott az abból fakadó tennivalókról. 1972. október 27-i ülésén írásos szakvéleményekre támaszkodva értékelte a hazai szociológia helyzetét, valamint a várható fejlődés távlatait és a legsürgősebb tennivalókat. E kérdésekről a Bizottság jelentést készített az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának. 1972-ben a Bizottság tagjai egyéni felkérések alapján írásos váleményeket készítettek az MSZMP KB. Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztályának a tudománypolitikai irányelvek érvényesítésének a helyzetéről a szociológiában.

A Bizottság 1972. februári ülésén értékelte az MTA Szociológiai Kutató Intézetének hároméves kutatási beszámolóját, az Intézet középtávú kutatási tervét, valamint az ELTE Szociológiai tanszékének és néhány más kutatóhelynek a középtávú kutatási terveit. A vita alapján javasolta a kutatási tematikák szűkítését, az erők és a kutatási kapacitás jobb koncentrációját.

A Bizottság az elnökség megbízásából 1971 novemberében felkért szakértők bevonásával megvitatta Szesztay András két, a környezetvédelem kérdésével foglalkozó tanulmányát. Észrevételeiről és állásfoglalásáról jelentést készített az MTA elnökségének.

Szoros kapcsolatot épített ki a Művelődésügyi Minisztérium Szociológiai Szakbizottságával, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárral, más akadémiai kutató intézetekkel, valamint a szociológiai kutatás és oktatás fontosabb hazai bázisaival.

Hasznos szerepet játszott a Bizottság a nemzetközi kapcsolatok ápolásában is. Minden évben meghallgatta a szocialista országok szociológiai intézetei igazgatóinak az értekezleteiről szóló tájékoztatókat, s azokkal kapcsolatban ajánlásokat alakított ki. Két ülésen külön napirendi pont keretében foglalkozott a magyar szociológiának a nemzetközi kutatásokban való részvételével.

Tudományszervezési feladatai között a Bizottság időről időre napirendre tűzte a hazai szociológiai oktatás helyzetének értékelését, minden év elején javaslatot tett a IX. Osztálynak az Akadémiai Könyvkiadó felé az arra érdemes szociológiai munkák publikálására.

A Bizottság értékelte a VII. Szociológiai Világkongresszust és megkezdte a következő világkongresszuson való részvétel előkészítését.

A Bizottság hároméves munkatervében szereplő tudományszervezési feladatok közül megbízatása lejártáig még a következőkkel kíván foglalkozni: a tudományos minősítés helyzete a szociológiában, a szociológiai ismeretterjesztés, a szociológiai könyvkiadás helyzete, valamint a nem akadémiai kutatóhelyek munkája és káderhelyzete.

Tudományos társaságok

A *Magyar Államtudományi Társaság* a beszámolási időszakban az alapszabályoknak megfelelően folytatta tevékenységét. Előkészítette a Nemzetközi Államtudományi Társaság 1970. évi müncheni világkongresszusán való részvételüket. A magyar társaságot a kongresszus különböző szekcióinak munkájában öt tagú delegáció képviselte. A delegáció tagjai referátumokkal kapcsolódtak be a konferencia munkájába, ahol hasznos véleménycseréket folytattak a politikatudomány elméleti kérdéseiről, az egyetemi oktatás programjáról és módszereiről, majd meglátogatták a müncheni Politikai Főiskolát, ahol megbeszélést folytattak a Főiskola rektorával.

A Társaság képviselői konzultációs megbeszéléseken találkoztak a különböző országok politikatudományi társaságainak képviselőivel, véleményt cseréltek az államtudomány általános elméleti problémáiról és kölcsönösen tájékoztatták egymást az államtudomány helyzetéről, illetve egyes konkrét kutatási területekről. Külföldi tudósok közül néhányan előadást tartottak az Állam- és Jogtudományi Intézetben, illetve a Magyar Jogász Szövetségben. A Társaság képviselői több előadást tartottak hazai és külföldi rendezvényeken. Ezek között kell megemlíteni a szocialista országok képviselőinek részvételével Varsóban rendezett konferenciát (ahol magyarok is előadást tartottak „A népfrontok szerepe a szocialista társadalom politikai rendszerében” c. témakörben), továbbá „Az állampolgárok részvétele és a helyi igazgatás” kérdésével foglalkozó zágrábi nemzetközi konferenciát.

A Társaság vezetősége részt vett a Nemzetközi Államtudományi Társaság 1973. évi világkongresszusának az előkészítésében, többoldalú konzultációt folytatott, mind a kongresszus témái, mind pedig az előkészítendő referátumok tekintetében.

A Társaság feladatait tekintve a jövőben elsősorban az állammal kapcsolatos interdiszciplináris kutatások kérdéseit, az államigazgatás komplex távlati kutatásával összefüggő politikatudományi problémákat kívánja a konferenciákon és a különböző vitaüléseken megvitatni. Ezzel kapcsolatban felmerül a Társaság szervezeti kereteinek, tudományági jellegének szélesítése, jelenleg ugyanis tagjai kizárólag kutatók és oktatók.

Az elmúlt három év folyamán a *Magyar Közgazdasági Társaság* szervezete és tevékenységének jellege jelentősen megváltozott, kibővült. A társadalmi-gazdasági környezet változásával, a közgazdász „szakmával” szemben támasztott nagyobb követelményeknek megfelelően olyan társasági-egyesületi formát kellett kialakítani, amely lehetőség szerint átfogja a közgazdász réteg tevékenységének egészét. Mindezek a körülmények tették szükségessé a Társaság zárt jellegének a feloldását, szervezeteinek kiterjesztését, tevékenységének minőségi javítását és a nemzetközi kapcsolatok szélesítését. A zárt jelleg felbontásával nagy számban léptek be a Társaságba vállalati, tanácsai területen dolgozó közgazdászok is. Ma már a Társaság tagjainak a száma mintegy 6000 fő. Ugyancsak a Társaság nyíltabb jellegével függ össze, hogy az egyesületi munkába bekapcsolódtak — jogi tagként — egyes vállalatok és intézmények. Az ország minden megyéjében (Pest megye kivételével) megalakult a Társaság helyi szervezete. Budapesten 11 szakosztály és ezeken belül több szekció működik. 1971 májusától működik a Fiatal Közgazdászok Bizottsága.

A Társaságnak 1970-ben 201, 1971-ben 265, 1972-ben 267 rendezvénye volt. A rendezvényeknek átlagosan 100–150, a megyei rendezvényeknek 50–100 résztvevőjük volt.

A szervezetek sikeresen valósították meg azt a törekvésüket, hogy fokozzák a rendezvények tudományos színvonalát, a tematika változatosságát. A Társaság rendezvényein szinte megjelenésükkel azonos időben találkozhatunk a gazdasági élet eseményeivel, problémáival, nézetekkel, illetve az újabb tudományos eredményekkel. A rendezvények formája igen változatos: előadás, vitaülés, ankét, kerekasztalbeszélgetés, konferencia stb. A Társaság vándorgyűlésein, valamint jelentősebb konferenciáin elhangzott előadások, hozzászólások anyagai nyomtatásban is megjelentek.

A közgazdasági szemlélet változásával, valamint a Társaság nyíltabb jellegével összefüggésben a rendezvények témáiban bizonyos helyes irányú eltolódás tapasztalható. Az általános, átfogó népgazdasági szintű problémák mellett kerültek előtérbe. Napirenden szerepelt pl. a vállalatvezetés, szervezés kérdése, a vállalati információs rendszer, a vállalati rövid- és középtávú tervezés, valamint ennek módszertani problémái.

A Társaság egyik alapvető célkitűzése, hogy lehetővé tegye a tagság számára a lépéstartást szakterületük speciális új követelményeivel. Ennek szellemében hasznos együttműködés alakult ki az egyes budapesti szakosztályok, valamint a szakosztályok és a megyei szervezetek között, például egy-egy téma országos szakértői körben való megvitatása céljából. Emellett a megyei szervezetek speciális feladata — az aktuális népgazdasági szintű kérdések napirenden tartása mellett — a helyi gazdasági problémák feltárása és megoldásának megkeresése. A megyei szervezetek és a budapesti szakosztályokon belül esetenként átmeneti időtartamra konkrét problémák tanulmányozására munkacsoportok alakultak.

A Társaság elsősorban tagjai által kapcsolódik a különböző szervekhez, kutatóintézetekhez. Tevékenységét a felsőbb szervek is egyre inkább igénylik, támaszkodnak szakvéleményére. Tovább javítható viszont a Társaság és a két rokonegyesülete, a TIT és az MTESZ SZVT közötti együttműködés.

Az utóbbi években a Társaság nagy gondot fordít a nemzetközi kapcsolatainak kiépítésére, ápolására. Elsősorban a szocialista országok hasonló feladatú szervezeteivel működik együtt. Ennek leggyakoribb formája a bilaterális konferenciák rendezése. 1974-ben Budapesten kerül megrendezésre a Közgazdász Világkongresszus.

Gyakran lát vendégül neves külföldi közgazdászokat. (Vendég volt többek között John K. Galbraith, a Harvard Egyetem professzora, Gardner Petterson a GATT vezérigazgatója, W. Fellner a Yale Egyetem tanára.) A Társaság fontosnak tartja a kapcsolatok fejlesztését a fejlődő országokkal is.

A Társaság jövőre vonatkozó tervei elsősorban a korábbi célkitűzések következetes továbbvitelét foglalják magukban. Tevékenységének konkrét célja a párt és a kormány célkitűzéseinek segítése, a IV. ötéves terv sikerének biztosítása, az MSZMP X. kongresszusa, illetve az ezt követő pártfórumok által meghatározott feladatok megoldásának elősegítése. Mindezek érdekében a jövőben a Társaság még inkább törekszik arra, hogy nyílt jellege mellett jelentős vitafóruma maradjon a közgazdasági tudományoséletnek.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatai

Az Osztály nemzetközi kapcsolatai keretében beszámolunk a nemzetközi rendezvényekről, a tudós meghívásokról és a nemzeti bizottságok tevékenységéről.

Az Osztály a hozzá tartozó bizottságokkal közösen a beszámolási időszakban az alábbi rendezvényeket szervezte:

1970-ben	— Ipargazdasági konferencia — Új irányzatok a polgári gazdaságtanban és azok összefüggései a kapitalista országok problémáival és gazdaságpolitikájával
1971-ben	— „A modern kapitalizmus-kutatás” c. többoldalú együttműködés probléma bizottságának ülése — Munkaértekezlet a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseiről
1972-ben	— Ipargazdasági tudományos konferencia — Econometric Society 1972. évi európai konferenciája — Nemzetközi jogösszehasonlító munkaértekezlet

A nemzetközi rendezvényekről megállapítható, hogy lényegében biztosítani tudják az eredeti célkitűzést. Ez különösen az 1972. évben megtartott rendezvényekre vonatkozik, amikor az Osztály már érvényesíteni tudta az Akadémiának a nemzetközi rendezvények megszervezésére vonatkozó új irányelveit. Az 1972. évi rendezvényekről megállapítható, hogy téma választásuk, szervezési rendjük, valamint a konferenciákon elhangzott előadások és referátumok színvonala nagymértékben hozzájárult a hazai kutatások nemzetközi elismeréséhez, jövőbeni orientálásukhoz és egyben az érintett kérdésekben termékeny eszmecsere kialakulásához.

Az Osztály 1971-ben két, 1972-ben három külföldi tudós meghívását biztosította, akik hazánkban előadásokat tartottak, tudományos rendezvényeken vettek részt és kölcsönös tapasztalatcserén keresztül tájékozódtak az Osztályhoz tartozó tudományágak főbb kutatási irányairól. Pozitívan értékelhető az Osztályhoz tartozó tudósok és a különböző nemzetközi szervezetekben közreműködő magyar tisztségviselők külföldi útjainak biztosítása, valamint az egyetemek és más kutatóhelyek munkatársainak 1972 óta történő kiküldetése abból a célból, hogy a nemzetközi tapasztalatcsere útján kutatásaikat a hazai tudományos igényeknek megfelelően végezhessek.

Az Osztályhoz két nemzeti csoport, illetve bizottság tartozik, amelyek szerves részét képezik az Osztály nemzetközi kapcsolatainak.

A Nemzetközi Büntetőjogi társaság (AIDP) munkájában Magyarország 1960 óta kollektív tagként, magyar nemzeti csoport alakításával és működtetésével vesz részt. A nemzeti csoport a büntetőjog legkiválóbb elméleti és gyakorlati művelőit egyesíti magában. Tagjainak száma jelenleg kb. 70. Évenként átlag két alkalommal a csoport plenáris ülésen tárgyalja meg a Társaság életében való közreműködésből származó feladatokat. Ezen túlmenően a részvétel a nemzetközi együttműködésre korlátozódik. Ennek megfelelően a Társaság életében való közreműködés a nemzetközi tudományos kongresszusokon és konferenciákon való részvételből, valamint magyar szerzők tanulmányainak a Társaság tudományos publikációiban történt megjelentetésében áll.

A magyar nemzeti csoport vezetőségének megítélése szerint a csoport működése teljes mértékben betöltötte hivatását és elérte legfőbb célját, nevezetesen a magyar büntetőjogászok részvételének biztosítását a nemzetközi tudományos életben.

A nemzeti csoport elé tűzött feladatok keretei között mind a tagok, mind pedig a vezetőségi, illetőleg kongresszusi szervezőbizottsági tagok aktivitása kielégítő.

A beszámolási időszak jelentős tudományos eseménye volt az 1971 októberében a magyar nemzeti csoport által megrendezett nemzetközi kerekasztal-értekezlet „A természettudományos kutatás és a büntetőjog” címmel. Az értekezletről a nemzeti csoport a Magyar Tudomány 1972. évi 3. számában jelentetett meg beszámolót.

A Társaság nemzetközi rendezvényei közül a magyar nemzeti csoport az 1971 májusában Dubrovnikban „A közlekedési bűncselekmények és a külföldiek” címmel rendezett kerekasztal-konferencián képviseltette magát.

A Társaság publikálási gyakorlata az, hogy központi folyóiratának, a *Revue Internationale de Droit Pénal*nak egyes számait azok az országok adják ki, amelyekben a nemzetközi tudományos rendezvényre sor került. Ennek megfelelően a folyóirat 1972. évi 1/2. számát az Akadémiai Kiadó gondozásában a magyar nemzeti csoport jelenteti meg.

A magyar nemzeti csoport kapcsolatai, mind az akadémiai kutató bázisokkal — elsősorban az Állam- és Jogtudományi Intézetével — mind más kutató intézetekkel és főhatóságokkal igen jók. A csoport működésében érdekelt minisztériumok és más főhatóságok képviselőik révén közvetlenül is részt vesznek a csoport munkájának irányításában és minden támogatást megadnak a tudományos és szervezési feladatok végrehajtásához.

A Társaság szervezeti keretei között a magyar büntetőjogászok nemzetközi kapcsolatai igen eredményesen fejlődnek. A Társaság befolyása világszerte erősödik és rendezvényei megfelelő nemzetközi fórumot nyújtanak a szocialista büntetőjogtudomány álláspontjának képviseléséhez. A magyar nemzeti csoport eddigi tevékenységének elismerését jelenti, hogy a legközelebbi büntetőjogi világkongresszus 1974 szeptemberében Budapesten kerül megrendezésre. A beszámolási időszakban a csoport tevékenységének legfőbb iránya a Kongresszus előkészítése volt.

A magyar nemzeti csoport tevékenységének elismeréseként lehet értékelni azt is, hogy a Társaság Igazgatótanácsának 1972. áprilisi ülésén a csoport ügyvezető alelnökét, mint a csoport képviselőjét az Igazgatótanács sorába kooptálta, majd az 1972 decemberében megtartott rendkívüli ülésen egyik főtitkárhelyettesként a Végrehajtó Bizottság tagjává választották.

A Nemzetközi Jogtudományi Egyesület Magyar Nemzeti Bizottságának szerepét az Állam- és Jogtudományi Intézet tölti be és tevékenységét az intézeti tevékenység körében fejt ki. Az elmúlt három évben jelentősebb fejleménynek számít, hogy az Intézet igazgatóját beválasztották az Egyesület vezető testületébe és részt vett az egyesület éves kollokviumain, amelyeknek témaköre évenként változik, legutóbb pl. a környezetvédelem kérdéseit tárgyalták. Hozzászolt a Magyar Nemzeti Bizottság az Egyesület munkatervéhez és alapszabály módosításához, valamint mindenkor résztvett a vezetőség megválasztásában. Egyik jelentős munkája és eredménye volt a Nemzeti Bizottságnak az 1972. évi kelet — nyugat kerekasztal-értekezlet a jogösszehasonlítás elméleti alapjairól, kereteiről és egy intézmény (a szolgáltatásokért viselt garancia) konkrét összehasonlító jogi vizsgálatáról. Az értekezletet a Nemzeti Bizottság az Egyesület égisze alatt rendezte és a külföldi vendégek részvétele is eszerint alakult. A referátumok és a vita hozzájárult számos elméleti kérdés tisztázásához és a magyar jogtudomány nemzetközi jó hírvének jelentős növekedéséhez.

Az Osztály rendezvényei

Az Osztály a beszámolási időszakban (a már említett bizottsági és társági rendezvényeken kívül) a következő tudományos tanácskozásokat rendezte.

1970 novemberében a Filozófia- és Történettudományok Osztálya közreműködésével tudományos ülésszakot rendezett. Az ülésszak tárgya: „A szocialista elosztás, annak tudati tükröződése és fejlődése” volt. Az ülésszak két szekcióban folyt, ahol 15 előadás és számos hozzászólás hangzott el. Az A) szekcióban a résztvevők a jövedelem és a fogyasztás problémáit vitatták meg, utalva a jövedelemforrások szerinti tervezés problémáira, a szocialista társadalom elvárásaira és a fogyasztás fejlődésére. A B) szekció vitája a keresetek és a munka szerinti eloszlás témakörében folyt. Ebben a szekcióban részletesen és elemző módon vizsgálták a bérrendszer és az általános jövedelempolitika kérdéseit különös tekintettel azok lehetséges megoldási módjaira.

1971-ben az évi akadémiai közgyűlés keretében Osztályunk együttes ülést tartott a Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Filozófia és Történettudományok Osztályával a „Társadalomtudományok differenciálódása és egysége, elméleti és módszertani következmények” címmel. A három osztály együttes ülésének vitája termékeny és hasznos volt. A résztvevők a vitában elhangzottak alapján megállapították, hogy az egyes társadalomtudományok belső problematikájából kiindulva kell a későbbiekben kialakítani a társadalomtudományok kapcsolatainak lehetséges formáit.

1972-es közgyűlés keretében Osztályunk a két társadalomtudományi osztállyal együttes tudományos ülést tartott az „Összehasonlító módszerek a társadalomtudományban” címmel. Az ülésen az Osztály részéről Eörsi Gyula akadémikus tartott előadást.

Weltner Andor levelező tag 1971. január 21-i székfoglaló előadását a „Fejlődési tendenciák a munkajogban és tudományágában” címmel tartotta. Még ugyanebben az évben (1971. június 3-án) székfoglaló előadást tartott Szalai Sándor rendes tag „Modell és megismerés” címmel.

A felolvasó ülés keretében (1971. november 22-én) Szabó Imre rendes tag előadása „A jog társadalmi korlátai”-val foglalkozott. Eörsi Gyula levelező tag 1972. április 12-én „Belső és külső komplexitás a gazdasági jog kérdéséhez” címmel tartott előadást.

Az Osztály a két társadalomtudományi osztállyal és az Agrártudományok Osztályával közösen 1972. december 6-án „Erdei Ferenc” emlékülést tartott, amelynek előadója a IX. Osztály részéről Bognár József levelező tag volt.

Könyv- és folyóiratkiadás

Az Osztály *könyvkiadási* tevékenységének eredménye és problémái számokban is tükröződtek. Az éves keret minden évben egyenletesen 320 ív volt, ennek teljesítése a következők szerint alakult: 1970-ben 334, 1971-ben

256, 1972-ben 280, összesen 870 ív, amihez 63 ívnyi könyvnek kiadói keretben történt megjelentetése járul, az összes megjelentetés tehát 933 szerzői ív volt.

Három év alatt számszerint 55 könyv jelent meg, ebből 18 idegen, 37 magyar nyelven. A tudományágak szerinti megoszlás: gazdaságtudományok 28, állam- és jogtudományok 21, szociológia 6. A számszerű adatokhoz tartozik, hogy az Osztálynak hat állandó sorozata van: Közgazdasági Értekezések, Ipargazdasági Értekezések, Nagyüzemi Gazdálkodás, Szociológiai Tanulmányok, az Állam- és Jogtudományi Intézet idegennyelvű kismonográfiá sorozata, az Állam- és Jogtudományok Üttörői.

Értékelésként megállapítható, hogy az Osztály lényegében kihasználta kereteit, ennek érdekében az a szempont vezette, hogy az egyes tudományterületeken olyan elkészülő, tudományosan megfelelő színvonalú munkákkal tervezzen, amelyeknek készenléti állapota alapján a tervteljesítés valóban elősegíthető. Ez mégsem sikerült 100%-osan, annak ellenére, hogy az Osztály tervében évenként lényegesen nagyobb számú munka kiadására vállalat kötelezettséget, mint amennyit éves ívkerete szorosan lehetővé tett volna. A számok által jelzett kb. 90%-os tervteljesítés több lehetséges magyarázata közül két lényeges körülmény emelhető ki. Az egyik, hogy az Osztály súlyt fektetett jelentős művek idegen nyelvű kiadására és ez a fordítói, lektorálási munkálatok miatt rendkívüli módon növeli egy-egy munka kiadásának idejét, a másik hogy sok tudományos értékű munka az egyes szakterületeken működő kiadóknál jelenik meg. Jelentős tényező a kiadói átfutási idő hosszúsága is; bár a Kiadó sok erőfeszítést tett ennek rövidítésére, a tervteljesítés fokozására.

Más kiadók nagy szerepe miatt nem nyújt teljes képet a megjelent könyveknek az Osztályhoz tartozó tudományágak közti megoszlása sem. A közgazdaságtudomány és az állam- és jogtudomány képviselője megfelelőnek mondható (28 : 21), de más területeken javítani kell az arányokat.

Az idegen nyelvű kiadások száma is azt mutatja, hogy az Osztály és a Kiadó jelentős erőfeszítéseket tett és figyelemre méltó eredményeket is ért el. Mindkét fél feladatának tekinti, hogy a magyar társadalomtudományok eredményeit külföld számára is közvetítse, és ezzel nemcsak a magyar tudomány külföldi elismerését növelje, hanem a nemzetközi tudományos életben a szocialista tudomány pozícióit is erősítse.

Az idegen nyelvű munkák közül kiemelhetők azok a közgazdaságtudományi és jogtudományi munkák, amelyek a magyar gazdasági rendszer és gazdaságpolitika fejlődéséről adnak tudományos szintű elemzést és tájékoztatást (ilyenek pl: Friss István: Gazdasági törvények, gazdaságpolitika és tervezés; Eörsi Gyula—Harmathy Attila szerkesztésében A gazdasági reform és a jog a szocialista országokban című kötet), de ilyen kiemelkedő jelentőségük van azoknak a munkáknak is, amelyek a nemzetközi ideológiai, eszmei vitában jelentenek komoly szerepet, avagy általános tájékoztató jellegükkel jelentősen hozzájárultak a magyar gazdasági- társadalmi, állami és jogi élet

jobb megértéséhez (Erdős Péter: Adalékok a tőkés pénz, a konjunktúra és a válságok elméletéhez, Szabó Imre: — külföldi társszerzőkkel — Bevezetés a szocialista jogrendszerekbe, Weltner Andor: A szocialista munkajog alapvető vonásai). Figyelemre méltó visszhangra találtak azok a munkák is, amelyek a harmadik világ gazdasági és társadalmi, valamint jogi problémáinak szocialista szemléletű feldolgozását nyújtják.

A magyar nyelvű munkák csak részben pótolták a hiányt a szocialista gazdasági integráció, illetve általában a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok közgazdasági és jogi kérdéseinek feldolgozásában. A hiányok komolyabb pótlása még megoldandó feladat. Ezt szolgálja az 1973. évi terv további két jogtudományi és két közgazdaságtudományi terv-tétele.

A magyar nyelvű munkák legtöbbje egy-egy jelentősebb alapkutatói program vagy hosszabb alapkutatói tevékenység monografikus összegezését nyújtja és komoly előrelépést jelent az adott tudományág fejlődésében.

Az Osztályhoz tartozó távlati kutatási terv-témák számottevően szerepeltek az 1970–1972. évi akadémiai kiadási tervben; az Osztály területéhez tartozó négy terv-témához kapcsolódóan 20 munka jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Az Osztály könyvkiadási tervét a jövőben is úgy célszerű alakítani, hogy változatlanul jól szolgálja a távlati kutatási tervfeladatok megoldását tudományi, jogtudományi és szociológiai munka szerepel e témák köréből.

Az Osztályhoz hat *folióírat* tartozik:

1. Gazdaság- és Jogtudomány
2. Közgazdasági Szemle
3. Acta Oeconomica
4. Jogtudományi Közlöny
5. Acta Juridica
6. Szociológia

A tárgyidőszak elején új profillal induló *Gazdaság- és Jogtudomány* feladata lényegében hármas.

- Közli azokat a beszámolókat, vitákat, amelyek közvetlenül az Osztály rendezvényeiről munkájáról szólnak,
- Nyilvánosságot biztosít az Osztály és bizottságai szervezésében rendezett tudományos vitaülések anyagának, illetve az azokról készült beszámolóknak.
- Fórumot biztosít továbbá olyan tanulmányoknak, konferencia- és tanulmányút beszámolóknak, amelyek tárgyuknál és interdiszciplinális jellegüknél fogva az Osztály tudományterületein általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot.

A jövőben különös szerepet kell majd juttatni olyan írásoknak (vitaüléseknek, tanulmányoknak), amelyek a távlati kutatási tervnek az Osztály területére tartozó témákra vonatkoznak.

Az éves laptervek és az egyes nagyobb anyagrészek előkészítésében a szerkesztő bizottság — többnyire az osztályülés állásfoglalását és javaslatait is kérve — törekedett a fenti szempontok, valamint az interdiszciplinális és a komplex szemlélet érvényesítésére.

Megjelentek az éves beszámolók, két felolvasó, illetőleg székfoglaló előadás szövege. Megjelent 4 nagyobb olyan tudományos vitaülés anyaga, amelyen az Osztály főbb tudomány területének képviselői szerepeltek referátummal vagy hozzászólással. Megjelent érdemi beszámoló, esetenként referátumokkal olyan jelentős konferenciákról, mint a Francia—Magyar Jogász Napok „Gazdaság és jog” címmel, a várnai szociológiai világkongresszus, a szocialista gazdasági integráció és a KGST piaci problémái. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésének jogi kérdései, francia—magyar közgazdász-kollokvium. Az iparjogvédelem nemzetközi problémái. Az ipar fejlesztés és termelékenység ipargazdasági kérdéseiről rendezett nemzetközi konferencia. A jobb szervezés és információ célját is szolgálja az Osztály területére tartozó távlati kutatási tervtémák tervtanulmányainak közlése.

Az egyes írárok tudományterületek szerinti megoszlása (az Osztály működéséről közölt beszámolókat természetesen nem számítva): közgazdaságtudomány 28, jogtudományok 29, munkatudományi jellegű írárok 14, szervezéstudományi 3, szociológia 4, ipargazdaságtan 2, statisztika 2, pedagógia 1, filozófia 2, irodalomtudomány 1, történettudomány 2. Ez a kép az Osztály két hagyományos tudományterületének jó képviselétéről szól. A továbbiakban azonban a kevésbé képviselt tudományterületek szerepeltetésére nagyobb gondot kell fordítani. A Gazdaság- és Jogtudománynak e mellett azt a teher-tételt is le kell küzdenie, hogy az egyes specializált területeken kevésbé ismert folyóirat, és a szerzők érthetően szívesebben írnak olyan lapokba, amelyek munkájukat a szakmai érdeklődők nagyobb része számára közvetíti.

A *Közgazdasági Szemle* a magyar közgazdaságtudomány vezető folyóirataként tematikájában sokoldalúan tükrözi a közgazdasági kutatás eredményeit és népgazdaságunk gyakorlati problémáit. Nagy figyelmet fordított a gazdasági reform tapasztalatainak elemzésére, a szabályozó rendszer működésben való vizsgálatára és továbbfejlesztésére. Kiemelkedő helyet foglaltak el a lapban a népgazdaság hosszútávú fejlesztési terve kidolgozásának kérdései, publikálta az ezt szolgáló tudományos kutatások és gazdasági elemzések eredményeit. A korábbinál magasabb színvonalú cikkeket közölt a szocialista integráció sokrétű témája köréből. A folyóirat továbbra is fő publikációs helye volt a kapitalizmussal és a szocializmussal foglalkozó elméleti kutatások eredményeinek, de főként a kutatás helyzetét tükrözve elméleti rovata a kívánnál szegényesebb. Néhány gazdaságpolitikai szempontból jelentősebb cikktől eltekintve, ugyancsak a kutatási helyzetből következően, nem kielégítő a gazdaságpolitikai témájú cikkek aránya, noha kétségtelen az, hogy több időszaki népgazdasági kérdésben első között biztosított fórumot olyan új

javaslatoknak és gondolatoknak, amelyek későbbi gazdaságpolitikai intézkedések alapjául szolgáltak vagy szolgálhatnak. Jól válogatott gazdag külföldi folyóiratszemlét tesz közzé és rendszeresen közli a fontosabb magyar közgazdasági könyvek recenzióját.

A folyóirat eredményes munkáját az is jelzi, hogy az eladott példányszám az elmúlt évtized során megkétszereződött, 1972-ben 11 200 volt.

Az *Acta Oeconomica* a Világgazdasági Tudományos Tanács anyagi támogatásával újabban évi 30 ív helyett 60 ívnyi terjedelemben jelenik meg, és ez lehetővé tette az áttérést az évi négyszeri megjelenésről az évi hatszori megjelenésre. A kibővített terjedelem alkalmat adott a profil kiszélesítésére, illetve a korszerűbb szerkesztésre. A folyóirat különösen nagy figyelmet szentelt a gazdasági reform témakörének, emellett azonban előtérbe kerültek gazdaságpolitikai, hosszútávú tervezési témák is. A lap profiljának kiszélesítését mutatja olyan korábban nem tárgyalt témák felvétele, mint: jövedelmi rétegződés, szociálpolitika, infrastruktúra, nemzeti jövedelem-számítás, szolgáltatások. A lap nemzetközi jellegének kidomborítása terén elért sikernek könyvelhető el, hogy csupán a fő cikkek közül 13-at külföldi szerző írt. A két év alatt megjelent 12 füzet közül 4 tekinthető tematikusnak; az angol–magyar közgazdász konferencia anyagát, a matematikai–közgazdasági cikkeket, az európai gazdasági együttműködési konferencia anyagát, valamint a nemzetközi pénzügyekkel foglalkozó cikkeket közlő számok.

A szerkesztőség több vonatkozásban is kezdeményezte kapcsolatok kialakítását a szocialista országok hasonló jellegű folyóirataival, azonban a sok átgondolt lépés ellenére a folyóirat ma sem kerül külföldre 600-nál több példányban.

A terjesztés jövőbeni kilátásaira kedvezőtlenül hat, hogy 1973-tól az *Acta Oeconomica* amúgyis magas előfizetési ára (32 \$) tovább emelkedik és eléri az évi 40 \$-t. A szerkesztőbizottság felvetette, hogy a Kiadó differenciáljon a természettudományi és a társadalomtudományi acták ára között, márcsak azért is, mert ezek között a nemzetközi piacon jelentős különbség van: a társadalomtudományi folyóiratok kevés kivételtől eltekintve lényegesen olcsóbbak a természettudományiaknál.

Minden nehézség ellenére, korszerű szerkesztéssel és a terjesztési munka fokozásával a fennálló nehézségek ellenére el kell érni, hogy a folyóirat legalább 1000 példányban kijusson külföldre.

A *Jogtudományi Közlöny* évente mintegy 650 oldal terjedelemben havonta jelenik meg 2000 példányban, s a publikált tanulmányokról négy idegen nyelven rövid rezümét is közöl. A *Jogtudományi Közlöny* mellékleteként jelenik meg évente négyszer a Dokumentációs Szemle, amely a Magyarországra beérkezett külföldi könyvekről, a külföldön közreadott jogszabályokról és a jelentősebb külföldi jogi szaklapokban megjelent dolgozatokról tájékoztat.

A folyóirat elméleti és gyakorlati területeken működő jogászok által

írt dolgozatokban foglalkozik mindenekelőtt a jogtudomány, de a joggyakorlat szempontjából is jelentős kérdésekkel, részt vesz az átfogó kodifikációs munkálatok elméleti előkészítésében. Így a beszámolási időszakban több tanulmány szólt hozzá a büntetőjog és a polgári eljárásjog — időközben már lezárult — kodifikációs folyamatához és számos dolgozat foglalkozik a gazdaságirányítás új rendszere következtében módosításra érett polgári törvényhozásnak, elsődlegesen a szerződési jogot érintő kérdéskomplexumával. Hasonlóan kapcsolódik a lap publikált dolgozataival a családi jog napirenden levő módosításának előkészítéséhez.

A szerkesztés szoros kapcsolatot tart fenn a jogászai munka szempontjából elsődlegesen jogi intézményekkel.

Szemle rovatában a lap kritikailag kíséri figyelemmel a hazai — és jelentősebb művek esetében a külföldi — könyv megjelenéseket, tájékoztatja a magyar olvasókat a hazai és külföldi jogtudományi rendezvényekről.

Az *Acta Juridica* évi 4 számmal, 40 szerzői íven jelenik meg. Tartalmából kiemelhetők azok az elvi jelentőségű és jogfilozófiai tanulmányok, amelyek egyebek között olyan kérdéseket tárgyalnak, mint a jog társadalmi korlátai a jogösszehasonlítás funkciója és lehetőségei. Az új gazdasági mechanizmus jogi rendjének nemzetközi bemutatását szolgálták a gazdasági társulásokról, a szerződéses rendszerről, a kutatási szerződésekről és a szövetkezetekről megjelent tanulmányok. A gazdasági integráció jogi problematikájával a magyar jogtudomány jelentős lépést tett néhány monografikus tanulmány közlésével és egy nemzetközi konferencia anyagának részletes ismertetésével.

Az *Acta Juridica*nak a nemzetközi jogtudományi életbe való jobb beépülését szolgálták azok a konferencia anyagok, amelyekben a magyar, külföldi (szocialista és nyugati) szerzők cikkeit és vitaüléseit egymás mellett közzölték.

A szerkesztő bizottság elhatározta, hogy a korábban viszonylag hosszú és kevesebb számú tanulmány helyett inkább több egy ív körüli tanulmányt közöl, hogy növeli a gyakorlatra orientáltságot, erősíti a gyakorlat jelentősebb fejleményeinek referálását és különböző módon elősegíti a lap jobb terjesztését.

A lap terjesztési és szerkesztési problémáival együtt meg kell állapítanunk, hogy az *Acta Juridica* mind a szocialista országok, mind a nem szocialista országok jogtudományi fórumain ismert és elismert orgánuma a magyar jogtudománynak.

Az Akadémia 1970. decemberben hozott határozatot a *Szociológia* c. folyóirat megalapításáról. A lap feladata lett a marxista szociológiai szak kutatások támogatása, fórum teremtése az elméleti megalapozottságú empirikus kutatások eredményeinek. A folyóirat kiadásának operatív megszervezése 1971 elején indult.

A folyóirat az 1972-es évfolyammal indult, az évi 4 számmal.

Az I. évfolyamot a szerkesztőbizottság a beérkezett legszínvonalasabb

tanulmányokból válogatva állította össze. A II. évfolyam egyes számait profilirozzák: az 1. szám faluszociológiai, a 2. szám családszociológiai, a 3. szám a gazdaságszociológia és a 4. szám a társadalmi struktúrával és az értelmiséggel összefüggő szociológiai kutatásokra koncentrál. A szerkesztő bizottság előnyben részesíti azokat a tanulmányokat, amelyek a távlati kutatási, illetve a középtávú kutatási tervben szereplő témákhoz kapcsolódnak. A tanulmányokon kívül beszámolt a lap a jelentősebb hazai kutatóhelyek munkájáról és a szociológia oktatásáról, továbbá több összefoglaló munkát közölt a figyelő rovatban a szociológia egyes ágainak nemzetközi eredményeiről.

A szociológia iránti nagy érdeklődésnek és a kiadó jó terjesztésének köszönhető, hogy a 3. számig a lapból kb. 1300 előfizetővel együtt számonként 3500 példány kelt el. De ez a szám még tovább emelkedik. Az I. évfolyam után minden valószínűség szerint elérhető lesz a 4000 példányszám. A példányszámot emelné és a jó terjesztést is szolgálná, ha a Kiadó az átfutási időt rövidíteni tudná.

A jövő tennivalói

A feladatok sorában első helyen illetik a „Szocialista vállalat” és a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. országosan kiemelt kutatási főirányokba tartozó kutatások tudományos koordinálását és a tudomány általi ellenőrzését, az akadémiai és tárcaszintű kutatások gondozását, valamint az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága által ajánlott társadalomtudományi témák kidolgozásának segítését.

A következő időszakban az Osztály tervbe vette a hozzá tartozó kilenc tudományágazat hazai helyzetének áttekintését, a tudományágak hazai és nemzetközi eredményeinek értékelését, valamint a továbbfejlesztés lehetőségeinek feltárását. A bizottságokkal történő megbeszélés alapján a következő három évben a helyzetelemző munkálatokat az osztálynak az érintett bizottságokkal közösen, mintegy öt tudományterületen (agrárgazdaságtan, ipar-gazdaságtan, statisztika, szociológia, szervezéstudomány) lenne célszerű elvégezni.

A tudományszervezési feladatok közül kiemelkedik a szociológia, társaság létrehozásának előkészítése.

Fontos feladata az osztálynak az elkövetkezendő időszakban az egyetemi kutatómunka határozott elvi támogatása, a kutatásoknak a társadalmi igények irányába történő orientálása, továbbá az egyetemi oktatás és a posztgraduális képzés ösztönzése. Az osztály nemzetközi téren szorgalmazza a KGST-országok akadémiai intézeteinek hatékony együttműködését, kutatási és egyéb kapcsolataik intézményesebbé tételét.

Az osztálynak mint a hazai társadalomtudományi kutatások egyik

felelős szervének — bizottságai és a társaságok útján is törekednie kell a társadalomtudományi kutatások szakmai ellenőrzésére és azokban a tudománypolitikai irányelvek megfelelő érvényesítésére.

1. sz. melléklet

Az Osztálynak 4 rendes, 7 levelező, 4 tiszteleti és 4 tanácskozási jogú tagja van. A tudományos fokozattal rendelkezők száma:

közgazdaságtudományok doktora:	30
közgazdaságtudományok kandidátusa:	252
állam- és jogtudományok doktora:	25
állam- és jogtudományok kandidátusa:	133

Az Osztály 9 tudományos bizottság, 2 társaság és 2 nemzeti bizottság tevékenységét irányítja.

2. sz. melléklet

Az Osztály- és bizottsági ülések és a tárgyalt témák száma

A testület neve	1970.		1971.		1972.		A résztvevők becsült száma %
	ülések száma	témák száma	ülések száma	témák száma	ülések száma	témák száma	
Osztályülés	6	20	6	22	6	21	90
Agrárgazdasági Bizottság	2	?	3	3	4	4	80
Állam- és Jogtud. Bizottság	2	5	2	6	2	10	90
Demográfiai Bizottság	1	4	—	—	5	10	80
Ipargazdasági Bizottság	3	10	2	6	6	12	80
Közgazdaságtudományi Bizottság	1	2	4	6	5	8	70
Munkatudományi Bizottság	2	2	2	2	2	2	70
Statisztikai Bizottság	?	6	6	8	5	7	90
Szervezéstudományi Bizottság	3	3	3	4	3	3	80
Szociológiai Bizottság	2	5	3	8	2	2	80

A TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A TUDOMÁNYIGAZGATÁS JOGI KÉRDÉSEI

1972. október 11—13 között Budapesten került sor a magyar és szovjet jogászok negyedik tudományos tanácskozására.

A tanácskozás témáját kölcsönös megegyezés alapján határozták meg a budapesti és a moszkvai Állam- és Jogtudományi Intézetek vezetői. A tudományos-műszaki fejlődés és a tudományigazgatás jogi kérdései témakörben öt kérdés köré csoportosítva *kilenc* referátum készült el. *A tudományos kutatások állami irányításának rendszere* című témához szovjet részről *A. E. Lunyov*, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyetese, magyar részről *Lőrincz Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; *a tudományos kutatók jogállása* című témához *M. I. Piszkotyin* tudományos osztályvezető és *Trócsányi László* tudományos főmunkatárs; *a kutatási szerződések szerepe a tudományos-műszaki tevékenység előmozdításában* című témához *M. P. Ring* osztályvezető és *Lontai Endre* tudományos munkatárs, a *szerzői jog és a kutatómunka* című témához *Vékás Lajos*, az ELTE adjunktusa; *a tudományos-műszaki haladás és a jogi dokumentáció új lehetőségei* című témához *Ju. A. Tyihomirov* igazgató helyettes és *Nagy Lajos* tudományos csoportvezető készítettek referátumot.

A referátumok idegen nyelvű kiadását a magyar Állam- és Jogtudományi Intézet külön kötetben készíti elő. Az alábbiakban Kovács István igazgatóhelyettes megnyitó előadása után a benyújtott referátumok némileg rövidített szövegét, valamint — a magyar referátumok szerzőinek összefoglalásában — a referátumokhoz kapcsolódó viták rövid ismertetését közöljük.

Kovács István megnyitó előadása

Ez a találkozó *negyedik* a szovjet—magyar állam- és jogtudományi találkozók sorában — mutatott rá *Kovács István megnyitó beszédében*. E tanácskozásoknak lassan már kezdenek tradíciói lenni. egyik ilyen tradíció, hogy a tanácskozás résztvevői nem különböző kérdéseket vitatnak meg, hanem egyetlen problémakörnek a minél többoldalú, mindkét országot érdeklő problematikáját tárgyalják meg. A témák kiválasztása hosszú, gondos tárgyalás, kölcsönös levelezés eredménye és ezért a témák általában mindkét ország számára jelentős, aktuális problematikát ölelnek fel. Nem érdektelen felidézni őket. Az első téma a helyi tanácsok fejlődését, fejlődési perspektíváját vizsgálta olyan időszakban, amikor a Szovjetunióban is, nálunk is központi kérdés volt számos új jogszabály előkészítése. A második nagy téma a *szociológia és a jogtudomány* összefüggései, a szociológiai módszerek alkalmazása a

jogtudományban, a harmadik kifejezetten polgári jogi téma, a *polgári jogi felelősség* problematikája volt. Negyedik témánk — a tudományos és technikai haladás jogi összefüggései — látszólag a legszűkebb, ugyanakkor azonban a legkomplexebb is, hiszen államjogi, államigazgatási jogi, polgári jogi, munkajogi, szerzői jogi tanulmányok és a jogi tájékoztatás és a műszaki tudományos forradalom összefüggései egyaránt hangot kapnak. Ezzel olyan nagyjelentőségű témát tűztünk napirendre, mely az utóbbi másfél évtizedben nemzetközileg az érdeklődés homlokterébe került.

Joggal kérdezheti valaki, hogy mit adhat hozzá ehhez a témához kétoldali találkozásonk, amikor annyi nemzetközi tanácskozás, köztük pl. az államigazgatástudományok kongresszusa is vizsgálta a kérdéskört? Erre igen könnyen adhatunk pozitív választ. A két ország bizonyos értelemben egymáshoz közeleső modellt képvisel, kölcsönösen elmélyültebben lehet megvizsgálni a modelleket, mint pl. egy olyan államigazgatástudományi kongresszuson, ahol a szocialista országok, a fejlett tőkés országok és a harmadik világhoz tartozó országok tudományirányítási modelljeit hasonlítják össze, a siker nagyon kicsi reményével.

Mi az, amit külön ki kellene emelni tanácskozásunk témájával kapcsolatban? Sokan úgy vélik, hogy a tudományos kutatások igazgatásával összefüggő kérdések csupán az államigazgatási jog különös részét képezik. Nyilvánvaló, hogy ennél sokkal többről van szó. Valójában a közösség rendelkezésére álló tudományos kapacitás optimális felhasználásának problémája áll a vizsgálat központjában. Olyan sajátos terület kerül vizsgálat alá, ahol egészen egyértelművé válik a határvonal az államigazgatási szervek (társadalmi értelemben vett igazgatási szervek) és az anyagi műveleteket végző állami szervek, a kutatóintézetek között.

Viszonylag tiszta a határvonal a politikai és szakmai elemek között, hiszen az igazgatási mechanizmusok a politika szférájába esnek, a kutatóhelyek pedig a szakmai tevékenységnek megfelelő megítélés alá. Ugyanakkor éppen a tudományos kutatómunka sajátos jellege megköveteli, hogy ez esetben ne a politikai szféra nyomuljon be az intézetekbe, hanem megfordítva: a szakmai elemek nyomuljon be erőteljesebben a politikai szférába. Mindez azt jelenti, hogy növelni kell a testületek, akadémiák részvételét, a tudósok részvételét a tudományos kutatás irányításában. Kétségtelen, hogy ebben a kérdésben éppen az utóbbi években bizonyos értelemben kiéleződtek az ellentmondások. Egyesek csak a tudományos kutatás nagyüzemi jellegzetességeit hangsúlyozzák, elfeledkezve arról, hogy a kutatásban — különösen az alapkutatások területén — a kisüzemnek is megvan a létjogosultsága.

Ami a tanácskozásnak a programját illeti, három nagy kérdés köré csoportosítva kerülnek megvitatásra a tudományos-technikai forradalom igazgatási és jogi kérdései. Az első kérdés a *tudományos kutatások irányítási rendszerével* kapcsolatos problémákra keres választ. Az e témához előter-

jesztett referátumokból azt a gondolatot lehet kiemelni, hogy változatlanul igen nagy jelentőségű, sőt fokozatosan nő az alap, az alkalmazott és fejlesztési kutatások közötti megkülönböztetés fontossága. Iparszerűen lehet az alkalmazott és a fejlesztési kutatásokat végezni és irányítani, de az alapkutatásokat nem. Hogyan lehet megállítani azt a folyamatot, mely az irányítás szempontjából az alapkutatásokat is az alkalmazott kutatások kaptafájára akarja ráhúzni? — a szocialista országok tudományos irányítási rendszere erre kereste és keresi a választ.

A második kérdéskörben a *tudományos kutató* áll reflektorfényben. Két tanulmány vizsgálja a kutatók munkajogi helyzetét, külön referátum készült a tudományos kutatók szerzői jogi jogosultságainak feldolgozásáról. E téma kiválasztásának és kidolgozásának fontosságát felesleges külön indokolni. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a kutatási mechanizmus főszereplője a *kutató*, ezért az irányítási rendszer fő problémája az: milyen szervezeti, igazgatási, munkaköri stb. feltételeket kell biztosítani ahhoz, hogy a kutató alkotómunkája kibontakozhassék?

A *tudomány és a termelés, gyakorlat közti kapcsolat* megteremtésének egyik formája a kutatási szerződés. A tanácskozás harmadik témája a kutatási szerződések problematikáját öleli fel különösen arra tekintettel, hogy milyen szerepet játszanak a szerződések a kutatási tematika alakításában valamint a kutatási eredmények gyakorlati elterjesztésében, alkalmazásában?

A tanácskozás tematikájába beleilleszkedő, de az előbbi témáktól különálló az a két tanulmány, amely a *jogi információ-szerzés alakulását vizsgálja a tudományos-technikai forradalom korszakában*.

A tudományos-műszaki forradalom olyan gyors ütemben bontakozik ki, hogy rövid időközönként újra és újra felül kell vizsgálni a tudományos kutatások szervezésére és irányítására vonatkozó eléképzeléseinket. A külföldi tapasztalatok figyelemmel kísérésére felbecsülhetetlen segítséget nyújt a hazai feladatok megoldásához. Különösképpen áll ez a szovjet tudomány-irányítási tapasztalatokra. A tudományos kutatások igazgatási és jogi problematikájával foglalkozó szovjet és magyar szakemberek véleményének kicserélése a szóbanforgó kérdésben, mindkét fél számára feltétlenül gyümölcsöző.

A TUDOMÁNYOS KUTATÁSOK ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSÁNAK RENDSZERE

A. E. Lunyov: A tudomány igazgatása a Szovjetunióban

I.

A tudománynak hatalmas progresszív szerepe van a szocialista társadalomban. A tudomány fejlettségének színvonala, eredményeinek az életben, a termelésben való felhasználása komoly befolyást gyakorol a társadalmi élet minden területére. A szocializmusban a tudomány a társadalmi haladás érdekeit szolgálja, elősegíti a nép jólétét szolgáló anyagi és szellemi értékek növekedését.

A Szovjetunióban az állam jelentős anyagi és pénzeszközöket fordít a tudományos kutatásokra, a nagyszámú tudományos kutató képzésére. A szovjet állam megtervezi a tudományos kutatómunkát és eredményeinek gyakorlati hasznosítását. Ugyanakkor ellenőrzi a kutatás folyamatát és minőségét, nyilvántartja és regisztrálja a tudományos alkotómunka eredményeként keletkezett felfedezéseket és találmányokat.

A szovjet államnak a tudomány fejlesztésére irányuló szervező tevékenysége sokrétű. A tudományos kutatómunkák tervei fontos alkotó elemei az állami és ágazati, a folyó és távlati terveknek.

A tudomány igazgatása szervesen kapcsolódik a szocialista állam alapvető feladatainak és funkcióinak megvalósulásához. A tudomány elősegíti a szocialista állam összes funkcióinak eredményes megvalósítását.

Ha az állam sokoldalú tevékenységét különböző irányok megjelenéseként fogjuk fel, a következő fő irányokra lehetne utalni: bel- és külpolitikai tevékenység; a gazdaságpolitika realizálására irányuló tevékenység; szociális-kulturális tevékenység; az ország honvédelmének és külső biztonságának megerősítésére irányuló tevékenység. Utalni lehetne az államnak olyan irányú tevékenységére, amely a tudományos-műszaki haladást segíti elő.

Jelezni kell, hogy a tudomány jelen van az összes felsorolt, a szocialista állam tevékenységét jellemző irányokban.¹ A mai feltételek között lehetetlen a külpolitikai, a gazdasági, a szociális, katonai, stb. feladatok sikeres megvalósítása a tudomány legújabb eredményeinek felhasználása nélkül. Az állam egész tevékenysége kapcsolatban áll a tudomány eredményeivel, a széles értelemben vett tudomány felhasználásával.

Ismeretes, hogy milyen hatalmas szerepe van a természettudományoknak a technika, a biológia, a hadászat, a közlekedés és hírközlés stb. fejlődésé-

¹ Ld. G. I. Fegykin: A tudományos munka szervezésének jogi kérdései a Szovjetunióban. Goszjurizdat, 1958. 16—17. p.

ben. Ugyanilyen jelentős szerepe van a társadalomtudományoknak a társadalom kialakításában, a szocialista társadalmi viszonyok formálásában, megerősítésében és fejlesztésében, az egyének szocialista világnézetének kialakításában. Leninnek abból a meghatározásából kiindulva, hogy az élcsapat szerepét csak az a párt tudja betölteni, amely haladó elmélettel van felvértezve, az SZKP KB 1967-ben határozatot hozott „A társadalomtudományok továbbfejlesztéséről és szerepük növeléséről a kommunizmus építésében”.²

Az SZKP XXIV. kongresszusa a szociális fejlődés útjainak meghatározása és az 1971–1975. évig terjedő ötéves terv megvitatása során rámutatott a természet- és társadalomtudományok döntő szerepére.

Abból kiindulva, hogy a kommunizmus a kapitalizmust a munka termelékenységére és az emberek világnézetének megváltozására területén a tudomány segítségével győzheti le, az SZKP XXIV. kongresszusa meghatározta a szovjet állam feladatait a tudományos-műszaki haladás további kibontakoztatása területén.

E program lényege a következő: *először*: növelni kell a tudomány hatékonyságát; ennek érdekében a tudósok figyelmét a tudományos-műszaki haladás leginkább perspektivikus területeire kell koncentrálni. *Másodszor*: növelni kell az erők és eszközök koordinálásának hatékonyságát az alapkutatások területén. Ezzel kapcsolatban tovább növekszik az állami szervek vezető és koordináló szerepe az intézetirányítás területén. *Harmadszor*: a tudományos eredmények megvalósítását a tervezés egészének, mindennek előtt a népgazdasági terveknek biztosítaniuk kell. *Negyedszer*: szükség van a termelés szervezeti struktúrájának korszerűsítésére olyan módon, hogy lehetővé váljék nagy termelési egyesülések létrehozása, amelyeken belül kutatókból álló tudományos kutató egységek működhetnek és amelyek biztosítják a tudomány eredményeinek a termelésben való felhasználását. *Ötödször*: szükség van nagy kutatócentrumok, s ezen belül olyan tudományos-termelési komplexumok létrehozására, amelyek komoly tudományos és termelési feladatok megoldására képesek. Ezzel kapcsolatban nagyobb figyelmet kell fordítani a tudományos információ javítására és annak biztosítására, hogy a termelés színvonala összhangban legyen a tudomány színvonalával.³

Összetett azoknak az intézkedéseknek a köre, amelyek a tudomány szervezésére és a tudományos kutatások személyi és anyagi feltételeinek biztosítására irányulnak; a tudomány eredményeinek gyakorlatba való átültetése szükségessé teszi a tudományos élet, a tudományos intézmények állami irányítását; szükségessé teszi továbbá a tudomány irányításával foglalkozó államigazgatási szervek rendszerének kiépítését és fenntartását.

² Ld. „Pravda”, 1967. aug. 22.

³ Ld. az SZKP XXIV. Kongresszusának anyagai, 56–57. p.

II.

Egyet kell érteni azzal a véleménnyel, hogy a társadalmi berendezéstől függetlenül bizonyos funkciók optimális realizálása csak állami szinten lehetséges. A tudományos kutatások irányítása és a tudomány eredményeinek gyakorlati megvalósítása az ilyen természetű funkciók körébe tartozik.⁴

Ha a tudomány területén működő állami szervek rendszertani elemzéséből indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy azok ma még egész sor feltételnek nem felelnek meg. Az állami szervek bármely rendszere (alrendszere) meghatározott szervezeti és jogi egységet alkot, amelyet e rendszer (alrendszer) rendeltetése határoz meg.

E rendszer a kölcsönösen egymáshoz kapcsolódó, egymást feltételező funkcionális részek összességét jelenti. A tudomány irányításával foglalkozó állami szervek rendszerének minőségét azonban nem lehet alkotó elemeinek minőségével és tulajdonságaival mechanikusan azonosítani. E rendszer a külső környezet vonatkozásában mint egész, mint a részek szervezett egysége jelentkezik.

Az államigazgatási szervek rendszere általában, ezen belül a tudomány igazgatásával foglalkozó szervek rendszere is specifikus struktúrával (belső szervezettel) rendelkezik, amely aktív befolyást gyakorol e rendszerbe tartozó belső egységekre és fontos szerepet játszik a rendszer egészének funkcionálálásában. A struktúra biztosítja az igazgatási szerv-rendszer egyes elemeinek kapcsolatát, egyesíti azokat a közös cél elérése érdekében.

Az igazgatási szervek struktúrája és rendszere a kommunista társadalom építésével, az állammal és a tudománnyal összefüggő objektív törvényszerűség által meghatározott történelmi feltételektől függően változik, fejlődik és tökéletesedik.

A Szovjetunióban a tudomány igazgatásával foglalkozó szervek struktúrájára jelentős befolyást gyakorol az állam *föderatív* felépítése, amely a nemzeti-területi elven és a nemzetek szuverénitásának elvén alapszik. A szovjet szocialista föderáció biztosítja a lenini nemzetiségi politika, a népek egyenlőségének, az egyenjogú nemzetek baráti szövetségének megvalósulását.

A Szovjetunióban a tudomány vezetése és igazgatása a szövetséges köztársaságok és a Szovjetunió együttes hatáskörébe tartozik. Igaz, a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok alkotmányai nem tesznek említést a szövetségi és köztársasági szervek hatásköreiről a tudomány igazgatása területén. Az alkotmányoknak ezt a hiányosságát valószínűleg az magyarázza, hogy sem az államjog, illetve államigazgatási jog elmélete, sem a törvényhozási gyakorlat 1936-ig nem fordított kellő figyelmet a társadalmi viszonyok jogi szabályozására a tudomány területén.

⁴ Gvisianyi, D. M.: A tudományos-technikai forradalom és a tudomány problémái. „Nauka i szizny” 1971. 3. sz. 3—4. p.

Az 1936-os alkotmány elfogadását követően elméleti viták folytak a szövetség és a köztársaságok hatásköréről a tudomány területén, valamint a tudomány és tudományos tevékenység területét szabályozó jogi kérdések komplex kutatásának jelentőségéről.⁵

A tudományt érintő alkotmányos szabályozás és hatásköri elhatárolás hiánya az irodalomban különböző nézetek kialakulásához vezetett. G. I. Fegykin a hiány pótlására olyan javaslatot tett, hogy törvényt kell elfogadni a tudományos kutatómunka alapjairól, valamint ki kell dolgozni a tudományos dolgozókra vonatkozó szabályzatot. M. A. Safir felvetette azt a gondolatot, hogy az alkotmányt olyan cikkekkel kellene kiegészíteni, amelyek meghatározzák a szövetség és a köztársaságok hatáskörét a tudomány fejlesztése és a tudományos kutatóintézetek és szervezetek irányítása területén.

Ha az e területen érvényesülő jogalkotási gyakorlatból és a tudományigazgatási feladatokat ellátó szervek rendszeréből indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy a tudomány és a tudományos intézetek irányításában mind a szövetségi, mind pedig a köztársasági szintű állami szervek részt vesznek. Következésképpen a tudomány fejlesztése és igazgatása területén érvényesül a szövetség és a köztársaságok, mint a föderáció egyenjogú tagjainak hatásköre.

A szövetségi szintű állami szervek olyan jogszabályokat adnak ki, amelyek a tudomány fejlesztésével és a tudományos dolgozók képzésével összefüggő általános kérdéseket rendezik. E szervek egyben ellátják az össz szövetségi szintű tudományos intézmények irányítását is. (Ilyen intézmények a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, a Leninről elnevezett mezőgazdasági Akadémia, az Orvostudományi Akadémia, a pedagógiai tudományok Akadémiája, a szövetségi szintű ágazati minisztériumok tudományos-kutató intézetei.)

A köztársasági alárendeltségű tudományos intézmények működésének jogi szabályozását és irányítását az illetékes szövetséges köztársaság állami szervei látják el. A szövetséges köztársaságokban (az OSZSZK kivételével) köztársasági tudományos akadémiák működnek, számos köztársasági szintű minisztériumnak van kutató intézete és más tudományos intézménye. A köztársasági állami szervek ilyen irányú tevékenységének alkotmányos alapja van. A köztársaságok alkotmányainak azon cikkei között, amelyek meghatározzák a legfelső államhatalmi és igazgatási szervek hatáskörét, olyanok is vannak, amelyek a tudományos szervezetek irányítására vonatkoznak.⁶

Ezzel kapcsolatban érdemes Lenin útmutatására emlékezni, aki rámutatott arra, hogy fontos a dolog pontos ismerete és csak ebben az esetben lehet hozzáértő vezetőről beszélni: „ahhoz, hogy igazgassunk, ismerni kell a

⁵ G. I. Fegykin: i. m. 19. p.; M. A. Safir: A szövetségi és a szövetséges köztársaság hatásköre (alkotmányos kérdések). „Nauka” 1968.; M. P. Ring: A tudományos-műszaki haladás jogi szabályozása. SZGP. 1972. 2. sz.

⁶ Ld. pl. az OSZSZK és az USZSZK alkotmányának 19., a grúz alkotmány 14., az örmény alkotmány 18. cikkét.

dolgot", nem lehet igazgatni hozzáértés nélkül.⁷ Az igazgatási szerv hatásköre a tudomány területén a szerv jogszabályban rögzített jogaiból és kötelességeiből tevődik össze. A szerv gyakorlati vezetése és működése a szervben dolgozó, megfelelő képesítéssel rendelkező alkalmazottak tevékenységében testesül meg, akik jogaik és kötelességeik keretein belül cselekednek.

Az emberek közös tevékenységét elemezve a termelés folyamatában, Marx rámutatott arra, hogy az igazgatás „összhangot teremt az egyéni munkák között és általános funkciókat teljesít, amely a termelési folyamat önálló részegységeitől eltérően annak egészéből folyik”.⁸ Továbbá Marx utal arra is, hogy az igazgatási funkciókat ellátó szerv vagy személy” tekintéllyel kell hogy rendelkezzen, amely velünk szemben idegen akarat érvényesülését tételezi fel és alárendeltséget jelent”.⁹

A tudomány állami irányításának meghatározott közös céljai vannak. Ide tartozik a tudomány fejlesztésére vonatkozó stratégiai tervek kidolgozása, az ország tudományos potenciáljának fejlesztése, a tudomány eredményeinek hatékony felhasználása, a tudományos kéaderképzés állandó szélesítése és színvonalának emelése, az erők és eszközök koordinálása a tudomány globális problémáinak kidolgozása érdekében.

Ezek a célok csak akkor valósíthatók meg, ha állami szinten megfelelő nagyságrendű személyi, anyagi és pénzügyi lehetőségek állnak rendelkezésre. A szovjet állam állami tudománypolitikát folytat, érdekelt a tudomány intenzív fejlődésében és eredményeinek gyakorlati alkalmazásában.

Ugyanakkor léteznek ágazati tudományos célok is, amelyek a gyakorlat közvetlenül jelentkező és perspektivikus igényeit hivatottak kielégíteni. E célok elérése komoly alap- és alkalmazott kutatásokat feltételez.

Az általános elméleti problémák kidolgozásával olyan tudományos centrumok foglalkoznak, mint a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, a szövetséges köztársaságok Tudományos Akadémiái és az ágazati tudományos akadémiák. E tudományos centrumok csoportjába tartozik: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája (a szibériai, távol-keleti és urali tagozatok, a baszkir, dagesztáni, karéliei és komi köztársaságokban lévő központok); a 14 szövetséges köztársaság Tudományos Akadémiája,¹⁰ a mezőgazdasági, a pedagógiai tudományok Akadémiája és az orvostudományok Akadémiája.

Nagyon jelentős az ágazati tudományos-kutató intézetek és konstruktor-szervezetek száma, amelyek igen komoly tudományos munkát végeznek az ipar, a közlekedés, a hírközlés stb. területén.

A tudományos intézmények rendszerének felel meg a tudomány igazgatásának rendszere is.

⁷ Lenin: Összes művei (oroszul) 40. k. 222. o.

⁸ Marx-Engels: Összes művei (oroszul) 23. k. 342. p.

⁹ Marx-Engels: Összes művei (oroszul) 18. k. 302. p.

¹⁰ Nines Tudományos Akadémia az OSZSZK-ban.

III.

A Szovjetunióban a tudomány igazgatását végző szervek rendszerébe jelenleg az alábbi szervek tartoznak: a Tudomány és a Technika Állami Bizottsága, a Találmányi és Felfedezői Bizottság, az Akadémia közgyűlése, elnöksége, az ágazati akadémiák közgyűlése és elnöksége, a tudományos-kutató intézetek tudományos tanácsai és vezetősége, az állami bizottságok (Tervbizottság, Állami Ellátási Bizottság, Építésügyi Bizottság stb.), az ágazatok és főhatóságok apparátusának azok a részlegei, amelyek alárendeltségében tudományos kutatóintézetek működnek.

A tudomány irányításában fontos szerepet töltenek be a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok közép- és felsőoktatási minisztériumai, az egyetemek és főiskolák rektorátusai és tudományos tanácsai, a Legfelső Tudományos Minősítő Bizottság, amely a tudományos fokozatok odaítélésével foglalkozik.

A tudomány és a technika általános állami irányítását a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok *Legfelső Tanácsai* (és elnökségei) látják el az állami népgazdasági terv és költségvetés elfogadásával, a tudományos kutatásokkal, a kutató kollektívák tevékenységének szabályozásával, a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásával összefüggő jogszabályok elfogadása útján.

A tudomány fejlesztésének általános irányításával és a tudomány területén működő végrehajtó-rendelkező szervek vezetésével a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok *minisztertanácsai* foglalkoznak. A tudomány fejlesztésének tervezésére vonatkozó általános jogalkotó tevékenység, tudományos kéaderképzés, a tudományos kutatások finanszírozásának kérdései, a tudományos kutatócentrumok szervezése és átszervezése a Szovjetunió Minisztertanácsának hatáskörébe tartozik. A Szovjetunió Minisztertanácsa koordinálja a szövetségi szintű minisztériumok és főhatóságok, valamint a szövetséges köztársaságok tevékenységét a tudomány irányítása területén.

A Szovjetunióban a tudományigazgatás kormányzati szerve a Minisztertanács *Tudományos és Technikai Állami Bizottsága*. E szerv olyan hatáskörrel van felruházva, amely biztosítja részére a tudomány folyamatos állami irányítását és a legfontosabb kutatóközpontok tevékenységének koordinálását.¹¹

Az Állami Bizottság hatáskörének egy részét közvetlenül maga valósítja meg, másik részét pedig a szövetségi és köztársasági minisztériumokkal együttesen; ez utóbbi esetben a koordinátor feladatát látja el.

Az Állami Bizottság hivatott az egységes állami tudománypolitika realizálására, a tudományos-műszaki eredményeknek a népgazdaságban való alkalmazásának biztosítására.¹² A Bizottság értékeli a tudomány és a tech-

¹¹ V. Sz. Pronyina: A gazdasági igazgatás központi szervei. „Jur. Lit.” 1971. 124. p.

¹² Ld. az SZSZSZK. Határozatainak Gyűjteménye. 1966. 21. sz. 193. p.

nika fejlettségét az egyes népgazdasági ágazatokban; a Szovjetunió Tudományos Akadémiájával a minisztériumokkal és főhatóságokkal, valamint a szövetséges köztársaságok Minisztertanácsaival együttműködve intézkedéseket dolgoz ki és gondoskodik ezek megvalósításáról a tudományos-műszaki haladás meggyorsítása, a tudományos munkaszervezési módszerek alkalmazása és fejlesztése, a társadalmi termelés hatékonyságának növelése érdekében.

Az Állami Bizottság a minisztériumokkal és főhatóságokkal, valamint a szövetséges köztársaságok Minisztertanácsaival karöltve kidolgozza a tudomány és a technika hosszútávú fejlesztésének irányaira vonatkozó javaslatait, perspektivikus tervjavaslatokat készít a tudományos kutatóközpontok bázisának kiszélesítésére. A Bizottság koordinálja a minisztériumok, főhatóságok, a szövetségi köztársaságok Minisztertanácsainak munkáját a kutatóintézetek pénzügyi terveinek kidolgozása területén; részt vesz a tudományos intézmények anyagi-műszaki bázisának kiszélesítésében.

E feladatkör realizálására irányuló jogokat és köteleességeket a 62 tagból álló Állami Bizottság gyakorolja, melynek tagjait a Szovjetunió Minisztertanácsa nevezi ki. A tagok között található a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöke, a Szabványügyi Állami Bizottság Elnöke, a Találmányi ügyekkel foglalkozó Állami Bizottság Elnöke, a Tervbizottság elnökhelyettesei, a fő tudományos irányokat reprezentáló tudósok.

Az Állami Bizottság testületi vezetésű igazgatási szerv. Napi ügyek vitele és a Bizottság határozatainak végrehajtása céljából szűkebb testületi szerv, *kollégium* működik. (Ennek tagjai a Bizottság elnöke, helyettesei és néhány bizottsági tag.) A kollégium elnöki teendőit a Bizottság elnöke látja el.

A Bizottságon belül társadalmi alapon konzultatív bizottságok és szakértői csoportok működnek, amelyekben kb. 6000 tudós és szakember vesz részt.

A 15 szövetséges köztársaság közül csak a Grúz Köztársaságban működik Tudományos és Technikai Állami Bizottság, ez azonban nincs a szövetségi Állami Bizottságnak közvetlenül alárendelve.¹³ E Bizottság a köztársaság Minisztertanácsának alárendeltségében működik, működése során azonban szoros kapcsolatban áll a szövetségi szintű Bizottsággal, e szerv határozatainak és ajánlásainak alapján tevékenykedik.

Fontos szerepet játszik a tudomány irányításában a *Találmányi Állami Bizottság*. E szerv szövetségi szintű igazgatási szerv, ellátja az állami irányítás feladatait a találmányok és a racionalizálások területén. E Bizottság regisztrálja a találmányokat és felfedezéseket az állami és a szerzői prioritás biztosítása érdekében; szervezi a külföldi találmányok belföldi megismertetését.

A Bizottság elnöke tagja a Tudományos és Technikai Állami Bizottságnak, részt vesz a tudományos és műszaki politika kidolgozásában, rendsze-

¹³ Ld. a Grúz Legfelső Tanács hivatalos lapját. 1969. 3. sz. 41. o.

res kapcsolatot tart a Tudományos és Technikai Állami Bizottságban részt vevő minisztériumokkal és főhatóságokkal, valamint tudományos centrumokkal.

Jelentős szerepet tölt be a tudomány irányításában a *Szovjetunió Közép- és Felsőoktatási Minisztériuma*, elsősorban a neki alárendelt felsőoktatási intézményeken és a szövetséges köztársaságok hasonló elnevezésű minisztériumain keresztül. A Szovjetunió tudományos dolgozóinak mintegy 1/3-a dolgozik egyetemeken, amelyek tanszékekkel, kutatóintézetekkel stb. rendelkeznek.¹⁴

A tudományos kutatómunka koordinálása céljából a szövetségi és köztársasági szintű közép- és felsőoktatási minisztériumokban tudományos-technikai tanácsok működnek, amelyek tudományágankénti ágazati szekciókkal rendelkeznek. Ezek a tanácsok és szekciók a felsőoktatási intézményekben és kutató intézetekben dolgozó vezető tudósokból állnak.

A tudományos dolgozók minősítésének központja a Közép- és Felsőoktatási Minisztériumon belül szervezett legfelső *Tudományos Minősítő Bizottság*. E Bizottság ellenőrzi a Szovjetunióban működő összes tudományos tanácsok munkáját, dönt a tudományos fokozatok odaítélésében, ajánlásokat készít az egyetemek, kutató intézetek, tudományos tanácsok részére egy-egy tudományág területén aktuális téma kidolgozására. A tudományos minősítéssel foglalkozó Bizottságnak tudományáganként szakmai bizottságai, továbbá ún. ágazati pléniumai működnek (pl. a közgazdaságtudomány, a filozófiai, a jogtudományok stb. területén); a Bizottság ún. általános plenáris ülésén az ágazati pléniumok tagjai vesznek részt. A Bizottságnak Elnöksége is van. A plénium és az Elnökség tagjai a Minisztertanács, a szakmai bizottságok tagjait pedig a közép- és felsőoktatási miniszter nevezi ki.

A Szovjetunió összes *ágazati minisztériumai* hatáskörükkel összhangban kötelesek ágazatukat érintő tudományos kutatással foglalkozni a kutatás kezdeti stádiumától az eredmények gyakorlati alkalmazásának biztosításáig.¹⁵

A minisztériumok irányítják a nekik alárendelt tudományos kutató és konstruktóri szervezeteket, intézkedéseket foganatosítanak a tudományos kutatások és konstruktóri munkák tervezésének és szervezésének tökéletesítésére. Ugyanakkor a minisztériumok kötelességei közé tartozik az adott ágazat technikai színvonalának megfelelő termelési-kísérleti bázis megszervezése, a minisztériumok kötelessége a hazai és külföldi találmányok alkalmazásának biztosítása.

A tudomány irányításában jelentős szerepe van az *Akadémia Közgyűlésének* és *Elnökségének*.

¹⁴ a SZU-ban mintegy 3 millió tud. kutató dolgozik a kutatóintézetekben és kb. 1 millió a felsőoktatási intézményekben. Ld. Statisztikai Évkönyv. 1971. 510—511.

¹⁵ Ld. a SZU Minisztertanácsa Határozatainak Gyűjteménye, 1967. 17. sz. 116. p.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája a Szovjetunió legfelső tudományos szerve, tagjai az ország legkiemelkedőbb tudósai. Az Akadémia egyben ellátja a természet- és társadalomtudományok fő területein az állami irányítás funkcióit is. Az Akadémia feltárja a műszaki haladás elvileg új lehetőségeit és ajánlásokat készít ezek gyakorlati alkalmazására.

Az Akadémia tevékenységében jelentős helyet foglal el a külföldi tudományos eredmények tanulmányozása, az Akadémia közreműködik ezeknek az eredményeknek gyakorlati alkalmazásában.

Az Akadémia tudományirányítási funkciót lát el a szövetséges köztársaságok Akadémiáin, az egyetemeken és más felsőfokú oktatási intézményekben, valamint egyéb tudományos intézményekben folyó természet- és társadalomtudományi kutatások vonatkozásában. Az ország tudományos kutatóintézetei tevékenységének koordinálása az Akadémia egyik alapvető kötelessége.

Szervezeti szempontból az Akadémia szekciókból,¹⁶ osztályokból,¹⁷ intézetekből, laboratóriumokból, múzeumokból, könyvtárakból, tudományos expedíciókból stb. áll. 4 szekció 16 osztályt egyesít. Az Akadémia szervezetében fontos helyet foglal el a Szibériai osztály, amelyet az osztály Elnöksége irányít, melynek az élén az Akadémia alelnöke áll.

Egy-egy jelentős tudományos téma koordinálására „tudományos tanácsokat” hoztak létre. Így pl. megemlíthető a „Kibernetika”, a „Szocialista világrendszer” komplex téma koordinálásával foglalkozó tudományos tanács. E tanácsok az Akadémia Elnöksége és az osztályelnökségek mellett működnek.

Az Akadémián belül tudományos társaságok is működnek. Ilyen pl. az ENSZ társaság, a szovjet fizikusok nemzeti bizottsága stb.

Az Akadémia legfelső szerve a *Közgyűlés*, amely az Akadémia tagjaiból és levelező tagjaiból áll. A közgyűlés dönt a tudomány fejlesztésének kérdéseiben, meghatározza a tudományos kutatások alapvető irányait. A Közgyűlés megválasztja az Akadémia Elnökségét, meghallgatja az Elnökség beszámolóját és értékeli munkáját; meghallgatja továbbá az egyes osztályok és más szervek, valamint az akadémiai tagok beszámolóját, megválasztja az Akadémia Elnökét és alelnökeit. A Közgyűlés választja meg a rendes tagokat, a levelező tagokat és az Akadémia külföldi tagjait. A Közgyűlés erősíti meg az osztálytitkárokat, és Akadémia Elnökségének javaslata alapján a kutatóintézetek igazgatóit.

Az Akadémia *Elnöksége* valósítja meg a Közgyűlés határozatait, a Közgyűlések közötti időszakban irányítja az Akadémia munkáját. Ha az Elnökség valamely szövetséges köztársasági Akadémia munkájával kapcsolatos

¹⁶ Ld. a SZU Akadémiai Elnökségének szekcióiról szóló Szabályzatot. M. 1689.

¹⁷ Ld. Az Akadémia osztályairól szóló Szabályzatot. M. 1964.

kérdést tárgyal, a vonatkozó köztársaság Akadémiájának Elnöke teljes tanácskozási joggal vesz részt az Elnökség ülésén.

Az Akadémia Elnöksége dolgozza ki a tudományos kutatásokra vonatkozó tervjavaslatokat és azokat az illetékes kormánysszervek elé terjeszti, ellenőrzi a tudományos kutatások menetét, irányítja a szövetséges köztársaságok Akadémiáinak tevékenységét, a törvény által meghatározott rendben szervezi, átszervezi és megszünteti a tudományos intézményeket.

Koordinációs célból az Elnökség ú.n. problématanácsokat szervez. Az Elnökség hagyja jóvá az osztályok és intézetek kutatási terveit, tudományos kongresszusokat, konferenciákat és értekezleteket hív össze, tervezi és koordinálja a szövetségi és a köztársasági Akadémiák nemzetközi kapcsolatait.¹⁸

A pénzgazdálkodással kapcsolatos alapvető funkciók szintén az Elnökség hatáskörébe tartoznak.

A szövetséges köztársaságok Akadémiáinak Közgyűlése és Elnöksége lényegében ugyanolyan jogokkal és köteleességekkel rendelkezik, mint a szövetség hasonló szervei. Természetesen a köztársasági szintű akadémiai szervek hatásköre csak az adott köztársaság területén lévő tudományos intézményekre terjed ki. A köztársaságok Akadémiái a köztársaság Minisztertanácsának, egész sor kérdés tekintetében pedig a szövetségi Akadémia Elnökségének vannak alárendelve.¹⁹

Az ágazati Akadémiák Közgyűlésének és Elnökségének jogállását a Szovjetunió pedagógiai tudományok Akadémiájának példáján keresztül mutatjuk be. Az Akadémia legfelső szerve a Közgyűlés, amely rendes és levelező tagokból áll. A Közgyűlés megvitatja a pedagógiai tudományok legfontosabb kérdéseit, azok fejlesztését. A Közgyűlés megvitatja és jóváhagyja az Akadémia tervét, a kutatási tervek teljesítéséről szóló beszámolót, az Elnökség és az osztálytitkárok munkájáról szóló beszámolót. Az Akadémia Elnökségét, az osztálytitkárokat és akadémiai tagokat a közgyűlés választja.

Az Elnökség megvalósítja a Közgyűlés határozatait, a Közgyűlés ülésszakai közötti időben irányítja az Akadémia munkáját. Az Elnökség összehívja a Közgyűlés ülését, ellenőrzi a kutatóintézetek tevékenységét, előkészíti és a közgyűlés elé terjeszti a kutatásokra és könyvkiadásokra vonatkozó tervjavaslatokat, ellenőrzi a tervteljesítést, intézkedéseket foganatosít a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazására, ellenőrzi az akadémiai intézmények és az országban működő egyéb pedagógiai tudományos szervezetek tevékenységét az alapvető tudományos problémák kidolgozása területén.

Az Elnökség tevékenységének fontos eleme a tudományos káderképzés,

¹⁸ Ld. A SZU. Tudományos Akadémiájának Alapszabályai. M. 1968.

¹⁹ Ld. az Észt SZSZK Akadémiájának Alapszabályát, a Belorusz Akadémia Alapszabályát. „A BSZSZK. Minisztertanácsa határozatainak és rendeleteinek, valamint az ukázok és törvények Gyűjteményét” 1964. 8. sz. 78. p.

a nemzetközi kapcsolatok, a folyóiratok szerkesztő munkájának figyelemmel kísérése, az Akadémia Alapszabálya betartásának ellenőrzése.

Hasonló jogokkal és kötelességekkel rendelkezik az orvostudományi, a mezőgazdasági tudományi és az építészeti Akadémia Közgyűlése és Elnöksége.

A tudományos kutatóintézetek irányítását az intézet igazgatója látja el, aki az intézet egyszemélyi felelős vezetője.²⁰ Az igazgató teljes felelősséggel tartozik az intézet működéséért. Az igazgató képviseli az intézetet kifelé. Rendelkezik az intézet anyagi és pénzeszközei felett. Felelős a szocialista tulajdon, valamint az államtitok megőrzéséért.

Az igazgató határozza meg helyetteseinek, a tudományos titkárnak, valamint a vezetőség más tagjainak kötelességeit.

A kutatóintézetekben az igazgató tanácsadó szerveként tudományos tanácsok működnek. A tanácsok elősegítik a tudományos kutatások színvonalának és minőségének emelését, a tudományos kádereképzést, az intézet munkatársainak elméleti továbbképzését.

Az igazgató az intézet irányítását a párt- a szakszervezeti és komszomolszervezetek aktív közreműködése mellett látja el.

Az elmondottakból is látható, hogy mennyire bonyolult a tudomány-irányítási szervek rendszere a Szovjetunióban. A tudomány gyorsan fejlődik. A tudomány igazgatásának operatívnak, minden bürokratikus és önkényes elemektől szabadnak kell lennie.

A szovjet elméleti irodalomban viták folytak a tudomány igazgatásának tökéletesítéséről. Felvetettek olyan nézeteket, amely szerint a tudományok differenciálódásával kapcsolatosan, valamint a tudományos intézmények, ezek területi és ágazati csoportjainak számszerű növekedéséből kifolyólag erőteljesen javítani kell a tudományos élet ágazati, ágazatközi és összállami koordinációját.

A koordináció közömbösítheti a tudományok differenciálódásának negatív oldalait: a széttagoeltságot, a szűklátókörűséget, az erők és eszközök szétaprózását. A koordináció biztosítja az igazgatási rendszerek egymáshoz való kapcsolódását, az erők, eszközök és az időtényező optimális kihasználását.

A Szovjetunióban a tudomány igazgatásának koordinációs feladatait a Tudományos és Műszaki Állami Bizottság és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája látja el. E feladatot a köztársaságokban a köztársasági Akadémiák végzik. Van olyan javaslat, mely szerint a szövetségi Tudományos és Műszaki Állami Bizottságot szövetséges köztársasági szervvé kellene átszervezni és köztársasági szinten is hasonló elnevezésű állami bizottságokat

²⁰ Ld. a Szovjet Minisztertanács 1970. nov. 13-i 427. sz. rendeletét és a Munka- és Bérügyi Állami Bizottság hivatalos lapját. 1971. 2. sz. 26—27. p.

kellene létrehozni. Ezzel kapcsolatban hivatkoznak a Grúz Köztársaság pozitív tapasztalataira.²¹

A kutatás igazgatási rendszerével kapcsolatban javaslatok hangzottak el a vonatkozó igazgatási szervek jogi helyzetének tökéletesítésére vonatkozóan, valamint a jog szabályozó szerepének fokozását illetően mind horizontális, mind pedig vertikális irányban.

Lőrincz Lajos: A tudományos kutatások irányításának rendszere Magyarországon

I.

A magyar tudományirányítási mechanizmus egészének vázlatos ismertetésén túl — a tervezés, a finanszírozás, a tudományos kutatók helyzetét és problémáit ismertető fejtegetésekre gondolok — a hangsúlyt a tudományos kutatások állami irányítását végző szervek rendszerével kapcsolatos problémák bemutatására helyezem referátumomban. Ezt nemcsak azért teszem, mert az államigazgatási jogász számára ez a leginkább megközelíthető terület, hanem azért is, mert meggyőződésem, hogy az irányítási szervezetrendszer a mechanizmus legfontosabb elemét alkotja, amelynek felelőssége a tudományos politika helyes megfogalmazásáért, s annak végrehajtásáért kiemelkedően jelentős. A szervezetrendszeren belül csupán a *központi* szervek tudományirányítási funkcióinak vizsgálatára térek ki, a kormány szintű és a minisztériumi szintű irányítás problémáinak elemzésére.

A tudományos kutatások állami irányításának jelenlegi rendszere Magyarországon kb. két évtized alatt alakult ki. Két évtized elég idő arra — gondolhatná bárki —, hogy megfelelő és elégséges tapasztalatokat gyűjtünk egy optimális irányítási rendszer megformálásához. A tényleges helyzet megértéséhez azonban több körülményre kell tekintettel lennünk. Mindezekelőtt arra, hogy a két évtized tapasztalatai nem egyenlő értékűek. A tudományos kutatások állami irányításának szempontjából az ötvenes évek nem tekinthetők egyszerűen a hatvanas éveket megelőző olyan évtizednek, amelyből a napjainkra jellemző tudományirányítási modell közvetlenül kinőtt, az ötvenes években kialakult modell szerves és logikus folytatásaként. Nem akarom azt a jelzöt használni, hogy minőségileg más, de azt hiszem nem túlzok, ha azt állítom, hogy számos tekintetben egészen más elképzelésünk volt a

²¹ Ld. pl. Gatovszkij L.: A tudomány komplex irányításáról. „Kommunist” 1971. 10. sz., V. A. Rasszudovszkij: A tudomány állami szervezete a Szovjetunióban. M. 1971. I. L; Davitnidze: A tudományos kutatások irányítása az iparban. SZGP. 1972. 4. sz. G. A. Dorohova: A tudományirányítási szervek tevékenységének tökéletesítése. Sz; G. P. 1972. 6. sz.

tudományról, annak társadalmi jelentőségéről, irányításának, befolyásolásának módjairól — hogy a legélesebb kontrasztot mutassam be — az ötvenes évek elején és a hatvanas évek végén.

A hatvanas évektől kezdve ismertük fel csakúgy, mint a többi szocialista és fejlett tőkés országban, hogy a tudománynak és a technikának nem egyszerű evolutív fejlődéséről, hanem ennél többről van szó: a tudomány a társadalmi, gazdasági fejlődés alapvető tényezőjévé vált. E felismerést tükrözte a tudományfejlesztésre eszközölt anyagi ráfordítások összegének ugrásszerű megnövekedése, a tudományos kutatómunkát végző dolgozók létszámának dinamikus felfutása, a kutatóhelyek számának bővülése. Ezzel párhuzamosan lényegesen átalakult a tudományos kutatások irányításának egész mechanizmusa. A Magyar Tudományos Akadémia átszervezése 1960-ban, majd 1969-ben, az OMFB újjászervezése 1964-ben, a TFT megszüntetése 1967-ben, a TBP létrehozása 1970-ben, az országos távlati kutatási tervezés rendszerének bevezetése először és sikertelenül 1962-ben, majd pedig 1972-ben, a műszaki fejlesztési alap, mint finanszírozási forrás létrehozása 1959-ben, majd többszöri módosítása — ezek csak a főbb lépcsőfokok, amelyek az irányítási rendszer átalakulását jelzik. Amit mindezzel bizonyítani kívánok az az, hogy tulajdonképpen elég rövid idő, ténylegesen egy évtized állt rendelkezésre a ma is hasznosítható tapasztalatok gyűjtésére s ez pedig már egyáltalán nem nevezhető hosszúnak. Tulajdonképpen oda jutottunk el, hogy *nagy vonalakban* tudjuk, mit akarunk, s hogy a célkitűzések megvalósítására milyen eszközök állnak rendelkezésünkre. Amit tudunk, alapvető fontosságú: helyes és *komplex tudománypolitika* nélkül a tudományos kutatások arányos fejlesztése nem képzelhető el, de ez még nem minden. A realizálás során számtalan újabb és újabb probléma vetődik fel, amelyet nem tudunk azonnal megoldani. Ezzel magyarázható, hogy tudományirányítási rendszerünk fejlesztése ma még semmiféleképpen nem tekinthető lezártnak. Mindenki előtt világos, hogy a tudományirányítás *szervezetrendszerének* alapvető elemei kialakultak ugyan, a Tudománypolitikai Bizottság, az MTA, az OMFB és a minisztériumok alkotják e rendszer központi magját, de még nem mondhatjuk, hogy e szervek száz százalékos hatékonysággal látják el a rájuk bízott feladatokat, vagy hogy a köztük lévő együttműködés már semmi kívánni valót sem hagy maga után. Jól tudjuk, hogy a hatékony irányítás *feltételei* sem alakultak ki ma még minden vonatkozásban. Most van előkészületben az országos kutatónyilvántartás rendszerének kiépítése, az országos beszámolási rendszer, a statisztikai nyilvántartás gyökeres megreformálása, azaz a központi vezetés információs bázisának a megteremtése. Hosszasan lehetne folytatni a még megoldásra váró feladatok listáját, az egyetemi kutatások problémáitól kezdve a tudományos kutatók kiválasztásának és mobilitásának problematikáján át egészen a finanszírozási kérdésekig, annak igazolására azonban, hogy tudományos kutatások irányításának rendszere Magyarországon még

számos vonatkozásban továbbfejlesztésre szorul, a fentiek is elegendőnek látszanak.

E problémák azonban — azt hiszem — nemcsak Magyarországon jelentkeznek. A nemzetközi irodalmat tanulmányozva azt láthatjuk, hogy lényegében mindegyik országban hasonló feladatok megoldásán fáradoznak.

II.

A tudományos kutatások központi állami irányításának szervezetrendszere

1. A tudományos kutatások központi irányításának szervezetét Magyarországon a *pluralizmus és az egység* ötvözete jellemzi. Ha a tudomány irányításával kapcsolatban felmerülő központi feladatokat összegyűjtjük, akkor azt látjuk, hogy a feladat ellátása több, az állami szervek rendszerében kb. azonos szinten elhelyezkedő szerv között oszlik meg. Ha csak kifejezetten a tudományos és műszaki kutatások irányítására és koordinálására felhatalmazott, s csak erre a célra létrehozott központi szintű szerveket vesszük, két ilyen szervet találunk: a Magyar Tudományos Akadémiát és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságot. Ezek mellé azonban felsorakoztathatjuk csaknem mindegyik minisztériumot és országos főhatóságot, amelyek ugyan nem főhivatásszerűen látnak el tudományirányítási és igazgatási feladatokat, de hatáskörükbe tartozik a szakterületükön folyó tudományos és műszaki kutatások koordinálása és irányítása, ily módon tehát alanyai a központi tudományirányító szervezet rendszerének. Az *egységet* törvényhozási szinten az Országgyűlés, a végrehajtás szintjén a kormány, illetve a kormány Tudománypolitikai Bizottsága biztosítja.

Az *Országgyűlés* az alkotmány szerint a Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve. A tudományos kutatások irányítását az Országgyűlés két fő formában végzi: az állami költségvetés meghatározásával s a népgazdasági terv megállapításával. Az állami költségvetésben meghatározza a tudományos kutatás fejlesztésének költségeit, felhasználásának fő irányait. A népgazdasági tervben pedig a tudományos kutatások több évre előirányzott fejlődésének ütemét irányozza elő. Az országgyűlési munka előkészítésében nagy szerepe van az Országgyűlés állandó bizottságainak. A magyar Országgyűlésben a kulturális bizottság foglalkozik általában a tudományos kutatások kérdéseivel.

Az Országgyűlés szerepe egészében véve nem túlságosan jelentős a tudományos kutatások állami irányításában. A tudománypolitika meghatározásában semmilyen formában nem vett részt, kifejezetten a tudományos kutatásokra vonatkozó törvényt — a többi népi demokratikus ország legfel-

sőbb képviseleti szervétől eltérően — utoljára 1949-ben fogadott el. Általában az Országgyűlés tagjaiból választott *Elnöki Tanács* törvényerejű rendeletei azok a legfelsőbb szintű jogszabályok, amelyek a tudományos kutatás alapvető kérdéseit szabályozzák. Törvényerejű rendelet szabályozza a Magyar Tudományos Akadémia jogállását, a tudományos minősítés rendszerét, az egyetemi főiskolai oktatási rendszert stb.

2. Magyarországon a legfelsőbb államhatalmi szervek végrehajtó és rendelkező szerve, a kormányzati munka folyamatos ellátását biztosító testület, az államigazgatás legfelsőbb szintű fóruma a *Minisztertanács*. A Minisztertanács az alkotmány alapján meghatározza a tudományos fejlesztés irányát, biztosítja a szükséges személyi és anyagi feltételeket. A kormány feladatainak egy része a tudomány irányításában résztvevő országos szervek általános irányításában, illetve ilyen szervek létrehozásában, feladatkörének megszábasában áll. A Minisztertanács irányítja és koordinálja a minisztériumok, s az országos főhatóságok munkáját. A Minisztertanács hozta létre a műszaki fejlesztésben vezető szerepet játszó Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságot, a nemzetközi tudományos-kulturális együttműködés megszervezésében központi feladatokat ellátó Kulturális Kapcsolatok Intézetét stb. A Minisztertanács határozza meg a minisztériumok és országos hatáskörű államigazgatási szervek feladatait. Ennek során különböző kormányhatározatok mindegyik miniszter feladatává tették az ágazaton felül folyó kutatások irányítását, koordinálását, fejlesztésének biztosítását. Igen jelentős a Minisztertanács *normaalkotási* tevékenysége is. A tudományos kutatásokra vonatkozó törvények, törvényerejű rendeletek a kormányt bízzák meg a végrehajtással, s ez az esetek nagy részében normaalkotó tevékenység kifejezését igényli.

3. 1. A *minisztériumok* és az *országos főhatóságok* egyaránt általában a Minisztertanácsnak vannak — alárendelve. E szerveket — témánk szempontjából többféleképpen lehet osztályozni. Feladatuk alapján elkülöníthetők egymástól azok a minisztériumok, illetve főhatóságok, amelyeknek kizárólagos feladata a tudományos kutatások irányítása, illetve koordinálása, s azok, amelyek fő tevékenységük ellátása érdekében foglalkoznak a tudományos kutatások irányításával. Ilyen alapon egyfelől a Magyar Tudományos Akadémiát és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságot vonhatjuk egy csoportba, a másik csoportba pedig a tudományos kutatóhellyel rendelkező minisztériumokat, ill. főhatóságokat. Az irányító tevékenysége *jellege* alapján különbséget lehet tenni azok között a szervek között, amelyek tevékenysége alapvetően koordinatív, funkcionális jellegű, valamint azok között, amelyek ágazati főhatóságként irányítják a kutatási területek egy-egy szektorát. Eszerint szembeállíthatók egymással az OMFB, a Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium illetve az ágazati minisztériumok és főhatóságok.

Főként a minisztériumi szintű szervek munkáján múlik az országos tudománypolitika reális megfogalmazása, valamint a tudománypolitika

megvalósításának sikeressége. A tudományirányítási szervezetrendszernek ez a legkritikusabb része, abban az értelemben, hogy a legérzékenyebben reagál a tudánypolitika minden rezdülésére, gazdaságpolitikai változásokra, éppen ezért a tudományirányítás rendszerének ez a fokozata a forrongás és változás állandó színtere.

3. 1. 1. A minisztériumok és országos főhatóságok csaknem mindegyike kutató hálózattal rendelkezik. E hálózatba tartoznak a különböző kutató-, fejlesztési intézetek, laboratóriumok, egyetemek és egyetemi tanszékek, intézetek. E kutatóhelyek irányítása igen differenciált, az irányítást ellátó szervezetrendszer szinte minisztériumonként változik. Az *ipari minisztériumokban* általában a műszaki fejlesztési főosztályok, a távlati tervezést végző (fő) osztályok, a kutatási (fő) osztályok irányítják a kutatóintézmények munkáját, s az irányító tevékenység nagyrészt kutatási szerződések (megbízások) megkötésével realizálódik. Az említett főosztályok osztályok megrendelői, fellevezői és továbbítói a tudományos kutatások során elért eredményeknek. Minden esetben tudományos tanács, szakértői bizottság támogatja munkájukat. A *művelődésügyi, az egészségügyi és a mezőgazdasági és élelmiszeri minisztériumokban*, felsőoktatási (fő) osztályok és a kutatási (fő) osztályok együttesen gondoskodnak az egyetemi oktatás és kutatás feltételeinek biztosításáról, valamint az alárendelt kutató intézetek irányításáról. Egészen sajátos a *Magyar Tudományos Akadémia* és az *Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság* funkciója és szervezeti felépítése. A *Magyar Tudományos Akadémia* ugyanis egyrészt olyan országos főhatóság, amely felelős az alá rendelt tudományos intézetek és kutatóhelyek irányításáért és igazgatásáért (összesen 42 kutatóintézet van az Akadémia alá rendelve), másrészt részt vesz az országos tudánypolitika kialakításában is. Szervezete e két funkciónak megfelelően alakult ki. A kutatóhelyek irányítását a kormány által kinevezett főtítkár és az általa vezetett igazgatási apparátus végzi, az általános tudánypolitikai funkciókat pedig az akadémikusokból álló testületek, legfelsőbb szinten az elnökség, illetve az elnök látja el. Az *Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság* egyrészt a különböző minisztériumokban folyó népgazdasági jelentőségű műszaki fejlesztési kérdésekben, valamint műszaki kutatások irányításában lát el koordinációs feladatokat, másrészt (s ez tevékenységének fontosabb része) a népgazdaság műszaki fejlesztésére döntően kiható műszaki koncepciókat dolgoz, ill. dolgoztat ki. Szervezete ennek megfelelően alakul. Legfelsőbb testülete a plénium, amelynek feladata a legjelentősebb műszaki fejlesztési koncepciók megvitatása, s elfogadása. A koncepciókat ú. n. témabizottságok dolgozzák ki. A műszaki kutatásokat ú. n. koordinatív bizottság hangolja össze. Az OMFB titkársága, az elnök vezetése alatt, a bizottságok, szakértő testületek működtetéséhez szükséges feltételeket biztosítja.

3. 2. A tudományos kutatások alap- és alkalmazott kutatásokra, valamint fejlesztésekre oszthatók fel. A *kutatási szintek* alapján Magyarországon

a kutatási hálózatnak különböző típusai alakultak ki. Alap kutatások az akadémiai intézetekben, egyetemi tanszéki kutatóhelyeken folynak. Alkalmazott kutatások végzése inkább a minisztériumi kutatóintézetek feladata. A fejlesztést az előbbi kutatóintézetek és az üzemi laboratóriumok, kísérleti osztályok végzik. A kutató intézményekre tehát az jellemző, hogy jelentős részben olyan szervek, amelyek termelő vagy szolgáltató intézmények részei, segédszervei, ezért igazgatási hovatartozásukat is a termelő vagy szolgáltató egység főtevékenységének jellege szabja meg. A tudományos kutatóintézetek szervezeti széttagoltsága tehát bizonyos fokig szükségszerű. Feltétlenül szükséges azonban a szervezetiileg széttagolt intézmények tevékenységét meghatározott feladat elérésére összehangolni. Nem véletlen ezért, hogy *a koordináció a tudományos kutatások irányításának legalapvetőbb eleme*. A tudományos kutatások nemcsak szintjük, hanem tárgyuk alapján is csoportosíthatók. Szervezési-irányítási szempontból különösen jelentős a társadalom, természet, műszaki, agrár és orvosi tudományok közti különbség. E tudományterületek általában külön központtal rendelkeznek, s összehangolásuk jelentős kormányzati feladat.

A tudományos kutatások irányításának és igazgatásának rendszere tulajdonképpen a *koordinációs szükségletek* optimális kielégítése érdekében épült ki jelenlegi formájában. A koordinációs szervezetrendszer figyelembe veszi a kutatások szintenkénti, ágazati és tudományterületi tagozódását egyaránt. A kiindulási elv az, hogy a kutatási tevékenységet elsődlegesen — az alájuk rendelt kutatóhelyek tekintetében — az illetékes miniszterek koordinálják (ágazati elv). Az elméleti alap kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia, az alkalmazott műszaki kutatásokat és a fejlesztéseket az OMFB koordinálja (*szintenkénti koordináció*). A társadalomtudományi kutatásokat az MTA, az egészségügyi kutatásokat az Egészségügyi Minisztérium, az államilag finanszírozott műszaki kutatásokat az OMFB, az agrárkutatásokat pedig a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium koordinálja (tudományterületi koordináció). (1010/1967./V. 28./ Korm. sz. határozat). A tudományterületek közötti koordinációt a *Tudománypolitikai Bizottság* látja el. A Bizottság a Kormány szerve. Tagjai: a kormány elnökhelyettese, a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter, az Akadémia főtitkára és elnöke, az OMFB elnöke és elnökhelyettese, a Tervhivatal elnökhelyettese, a pénzügyminiszter, az egészségügyi miniszter, a művelődésügyi miniszter helyettese, a Nemzetközi Kapcsolatok Titkárságának vezetője, az MSZMP KB Tudományos osztályának vezetője.

III.

A tudományos kutatások tervezése és finanszírozása

1. A tudományos kutatások tervezési rendszerének alapja az, hogy a kutatási feladatok kijelölésénél kétoldalú kezdeményezést kell biztosítani. Egyfelől biztosítani kell azt, hogy a kutatóhelyek a legújabb tudományos eredmények vagy elgondolások birtokában vegyenek részt a tervezésben, másfelől azt, hogy az országos hatáskörű felügyeleti szervek és a gazdasági élet vezetői tudománypolitikai, gazdaságpolitikai elképzeléseiket érvényesíthessék. E tervezési alapelv szinonimája az a finanszírozási alapelv, amely szerint minden kutatóhelynek meghatározott összeget kell rendelkezésre bocsátani saját tudományos elképzeléseinek — legalábbis kezdeti fokon való — megvalósítására, ugyanakkor azonban a tudományos kutatásra fordítandó összeg jelentősebb része azon szervek rendelkezésére álljon melyek ezt az összeget megrendelések vagy megbízások formájában hasznosítva, a kutatóhelyek felé gazdasági-politikai célkitűzéseiket érvényesíteni tudják.

A fenti koncepció úgy konkretizálódik, hogy

a) a kutatóhelyek önmaguk állapítják meg kutatási tervüket, az felettes szerv jóváhagyására nem szorul;

b) kötelesek azonban betervezni az országos távlati tudományos kutatási tervben szereplő, az illetékes felettes szerv által kért kutatásokat;

c) ily módon országos mértékben az intézeti saját kutatások, a felettes szervek felkérésére végzett és az országos távlati tudományos tervben szereplő kutatások aránya hozzávetőlegesen egyenlő.

2. A kutatásokra Magyarországon 1970-ben 7,7 milliárd forintot költöttek, ami a nemzeti jövedelem 2,79%-át tette ki. A kutatásra fordított összegek forrásuk szerint legnagyobb mértékben *költségvetésből* és *műszaki fejlesztési alapból* származtak. Az említett 7,7 milliárd forintból 2,4 milliárdot az állami költségvetés terhére, 5,3 milliárdot a műszaki fejlesztési alap terhére folyósítottak.

Költségvetésből finanszírozzák Magyarországon az alapkutatásokat és az elméleti jellegű alkalmazott kutatásokat. Tudományterület szerint: a társadalom-, az agrár-, és az orvostudományi kutatásokat. Műszaki fejlesztési alapból finanszírozzák a fejlesztéseket, illetve az ipari, műszaki kutatásokat.

A műszaki fejlesztési alap a vállalatok műszaki fejlesztési tevékenységének fedezésére szolgál. Minden vállalat e célból egyes termékek vagy tevékenységek után elért árbevételeiből egy olyan alapot képez, amelynek alapjellegét az biztosítja, hogy fel nem használás esetén a megmaradt összegeket egy évről át lehet vinni a következő évre. A vállalatoknál képződő műszaki

alap egy részét (25–75%-át) a felügyeletet gyakorló minisztériumoknak kell befizetni. A befolyt összeg meghatározott százalékát a minisztériumok az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságnak utalják át. A vállalatok a náluk maradó műszaki fejlesztési alapból finanszírozzák a vállalat tevékenységével kapcsolatos gyártmányfejlesztést, a saját kutatások költségeit, más kutató-intézetekkel végeztetett kutatások ellenértékét stb. A minisztériumok a náluk képződő műszaki fejlesztési alapból finanszírozzák a minisztérium alá rendelt kutatóintézményeket, olyan formában, hogy azokkal kutatási szerződések kötnek a minisztérium által kívánatosnak tartott kutatási feladat elvégzésére.

*

A két referens írásban elkészített tanulmánya több kérdésben igen érdekes *vitát* váltott ki. Az első vitakérdést *Lunyov* vetette fel a *tudomány és az állam közti viszony* fejtegetésével kapcsolatban. Az állam segítheti, előmozdíthatja, de ugyanakkor hátráltathatja is a tudomány fejlődését. A szovjet államelméletben élénk vita folyik arról, hogy a szocialista államnak külön önálló funkciója-e a tudományos kutatások tervszerű irányítása, avagy e feladata a gazdasági-szervező, kulturális-nevelő funkció részeként fogható-e fel csupán? A vita nem pusztán teoretikus jellegű, eldöntése kihathat a szocialista állam tudományirányító tevékenysége terjedelmének, jellegének alakulására. Az állam és a tudomány viszonyával kapcsolatban *Ring* professzor azt hangsúlyozta, hogy e két terület összhangját igen nehéz feladat biztosítani. A tudomány fejlődését a dinamizmus jellemzi, a formák és módszerek gyors változása, az ismeretek állandó bővülése. A tudomány e lényegi sajátosságaival szemben áll az állami vezetés, az *államrendszer stabilitásának elsődleges igénye*. Ezen túlmenően, ugyanaz a kategória (pl. stabilitás vagy dinamizmus) más tartalmat takar a tudomány és megint mást az államszervezet vonatkozásában. Az állam ezért gyakran olyan intézkedéseket hoz, amely a tudomány belső fejlődési törvényszerűségének idegen, azokkal nem konvergál. Ebből számosan azt a téves következtetést vonják le, hogy az állam visszafogja a tudomány fejlődését, nem számolva azzal, hogy a szocialista államnak, mint a társadalmi érdekek képviselőjének a tudomány fejlődését más szükségletekkel összhangban, azokra tekintettel kell biztosítani. Ezért az államnak időnként határozottan fel kell lépnie a társadalmi érdekek védelmében a tudomány és a technika fejlődéséből származó társadalmi veszélyekkel szemben. A környezetvédelem kérdésének előtérbe helyezését éppen a szűk látókörű, egyoldalú, a társadalmi következményekkel nem számoló technikai, ipari fejlesztés elleni fellépés indokolja.

A tudomány és az állam kapcsolatát újabb oldalról vizsgálta *Kovács István*. Az alkotmány a társadalmi és állami rendszer legalapvetőbb kérdését foglalja össze. A tudomány és a technika fejlesztésének és irányításának

kulcsproblémái ezért szerepelnek a legújabb szocialista alkotmányokban. *Lunyov* professzor ezzel kapcsolatban azt a véleményét fejtette ki, hogy az új szovjet alkotmányban valóban ki kell majd fejezni a tudomány és a technika szerepének társadalmi megítélésében tapasztalható döntő változást, amely az 1936-os alkotmány elfogadásától terjedő időszakban bekövetkezett.

A vita másik iránya a *tudományirányítás szervezetével, módszerével* kapcsolatos kérdéseknél bontakozott ki. *Berényi Sándor* hangsúlyozta, hogy bár a tudományirányítás szervezete a kellő tagoltságban kiépült, a tervezés és a beszámoltatás formái megszilárdultak a tudományirányítás mechanizmusa mégsem funkcionál kellő hatékonysággal. Ennek legfőbb oka a visszacsatolás hiánya. A beszámoltatás rendjében érezhető leginkább ez a fogyatékoság. A kutatóhelyek beszámoló jelentésüket eljuttatják az illetékes fórumokhoz, azok a beszámolók alapján értékelik a kutatóhely munkáját, az értékelés azonban nem jut vissza a kutatóhelyhez. *Király Tibor* az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium együttműködését jellemezve mutatott rá szintén a visszacsatolás hiányára. A Művelődésügyi Minisztérium szerepét vázolva az egyetemi kutatások irányításában sajátos kettősségre hívta fel a figyelmet. A minisztérium a kutatások tervezésében és értékelésében szinte alig vesz részt, mivel e feladatot az Akadémia tudományos testületei látják el. A kutatások finanszírozásában ugyanakkor a minisztérium szerepe az elsődleges. A tervezés és a finanszírozás rendjének ez a szervezeti elkülönültsége számos hiba forrása lehet. Az egyetemi kutatások irányításának legfontosabb szerve maga az egyetem, az egyetem vezető szervei lennének. A több fakultással rendelkező egyetemeken azonban gyakorlatilag nincsen olyan szerv, amely a legfontosabb kérdésekben (pénzeszközök szétosztása, káderfejlesztés) a tényleges tudományos szükségletek alapján tudna dönteni. *Nagy László* a tudományos kutatások irányításának eszközeivel, módszereivel foglalkozva különösen a sajátos, csak ezen a téren alkalmazható, a tudományos kutatások sajátosságaihoz igazodó igazgatási formák és eljárások kikísérletezésének fontosságát és aktualitását emelte ki.

A TUDOMÁNYOS KUTATÓ MUNKAJOGI ÉS SZERZŐI JOGI HELYZETE

M. I. Piskotyin: A tudományos dolgozók jogi helyzetének kérdései a Szovjetunióban

A Szovjetunióban éppen úgy, mint a többi szocialista országban, az állampolgárok egyenjogúságának elve érvényesül. Ezzel összhangban az állampolgárok jogi helyzetének egysége biztosított, függetlenül attól, hogy milyen területen dolgoznak.

Egyes esetekben mégis szükségszerű olyan specifikus szabályok kidolgozása, amelyek az állampolgárok egy meghatározott kategóriájának jogi

helyzetét érintik. Ilyen szabályok megállapítására ideiglenesen is sor kerülhet, amikor ez meghatározott feltételek fennállásával kapcsolatos, de lehet állandó jellegű is. Mindkét fajta szabályra szükség van a tudományos dolgozók helyzetének szabályozásánál.

A tudományos dolgozókra mindazok a szabályok vonatkoznak, amelyek az állampolgárok helyzetét általában rendezik; ezzel párhuzamosan azonban olyan jogszabályokra is szükség van, amelyek kifejezetten a tudományos dolgozókra vonatkoznak. Ilyen specifikus szabályok léte főleg három tényezővel kapcsolatos, amelyek közül kettő állandó jellegű, egy pedig bizonyos értelemben ideiglenesen ható tényező: 1. igény van a sajátos, tudományos tevékenységgel foglalkozó személyekre vonatkozó követelmények megállapítására; 2. a tudományos tevékenység sajátossága és fokozott társadalmi jelentősége sajátos szabályozást tesz szükségessé (állandó tényezők); 3. a tudományos dolgozók részére meghatározott könnyítések és előnyök biztosítása (ideiglenes tényező).

Lenin 1922 elején a következőket írta: „Egyhamar nem fogjuk tudni megvalósítani, de mindenáron meg kell valósítanunk azt, hogy a szakemberek mint külön társadalmi réteg, amely mindaddig külön réteg marad, amíg a kommunista társadalom fejlődésének legmagasabb fokát el nem érjük — jobban éljenek a szocializmusban, mint ahogy a kapitalizmusban éltek, anyagilag is, jogi szempontból is, a munkásokkal és parasztokkal való jó együttműködés szempontjából is, eszmei tekintetben is, vagyis hogy örömet leljenek munkájukban és tudatában legyenek annak, hogy a társadalom számára hasznos munkát végeznek, amikor nem a tőkés osztály önző érdekeit szolgálják”.¹ Ez a tétel a tudományos dolgozókra is vonatkozott, akik a szakembereknek egy sajátos rétegét alkotják. A párt és az állam a lenini megállapításokból kiindulva, igyekszik megteremteni mindazokat a feltételeket, amelyek a tudományos dolgozók eredményes munkájához szükségesek. Ebben a folyamatban fontos szerepe van a jogi szabályozásnak. Ez utóbbi szerepe a jelen időszakban egyre inkább növekszik, részben a tudományos dolgozók számának, részben pedig a tudomány társadalmi jelentősége növekedésének következtében. Húsz év alatt, 1950 és 1970 között a tudományos dolgozók száma 5,6-szorosára emelkedett és 1970-ben elérte a 927,7 ezer főt.² 1971. végén ez a szám 970 ezer volt.³ 1972 első felében pedig 1 millió.⁴ Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy 1972-ben a Szovjetunióban 99 427 aspiráns volt.⁵ Ilyen módon a vonatkozó szabályozás több mint egymillió dolgozót érint.

¹ Lenin Művei, 33. kötet, Budapest, 1953. Szikra, 184. p.

² A Szovjetunió népgazdasága 1970-ben. Statisztikai Évkönyv. Statisztikai Kiadó, 1971. 656. p.

³ Az 1971. évi népgazdasági terv teljesítéséről. A KSH jelentése. „Izvesztija” 1972. jan. 22.

⁴ Az 1972. első félévi terv teljesítéséről. A KSH jelentése. „Ekonomicseskaja Gazeta”, 1972. 31. sz.

⁵ A Szovjetunió népgazdasága 1970-ben. M. 1971. 661. p.

A szovjet jogalkotás, amikor a tudományos dolgozók jogi helyzetét meghatározza, egyidejűleg kettős célt követ: 1. jogaik és törvényes érdekeik védelme, alkotó munkájukat biztosító feltételek és garanciák biztosítása; 2. az állami érdekek biztosítása olyan rendszer kialakítása mellett, amely biztosítja a legtehetségesebb személyek kiválasztását és a tudományos kutatásokra fordított állami eszközök leghatékonyabb felhasználását. Csak e célok egyidejű biztosításával, azok harmonikus egysége útján segíthető elő a tudomány sikeres fejlődése.

A tudományos dolgozók jogi helyzetét különböző jogágakba tartozó normák (államigazgatási jog, munkajog, polgári jog) szabályozzák. A vonatkozó sajátos szabályozás a jogviszonyok különböző csoportjait és fajtáit érinti. A tudományos dolgozók képzése és továbbképzése, a tudományos fokozatok, rangok és címek rendszere és adományozási rendje, a pályázati rendszer és a munkára való felvétel és elbocsátás rendszere, s munka- és pihenőidő, valamint a bérezés szabályozásának sajátosságai, a lakásellátással összefüggő könnyítések, bizonyos előnyök a nyugdíjazás területén, a szerzői találmányi jogok védelme. Ezek azok a kérdések, amelyek a tudományos dolgozókat érintő sajátos szabályozásban kifejeződnek és amelyek egyben meghatározzák a tudományos dolgozók jogi helyzetének specifikumait és végül, amelyekre az irodalomban rendszerint utalnak.⁶

Úgy tűnik, hogy ezt a felsorolást ki kell egészíteni. Megítélésünk szerint a tudományos dolgozók jogi helyzetét rendező jogszabályokba tartozónak kell tekinteni azokat a szabályokat is, amelyek a kutatások tervezésének bizonyos oldalait, valamint a tervtémák kiválasztásának és a teljesítési határidők meghatározásának kérdéseit érintik; ide tartoznak továbbá a tervtémák kutatásához szükséges eszközök biztosításának rendjét biztosító normák; a tudományos eredmények értékelésének rendjét szabályozó normák; a tudományos információ biztosításának rendjét szabályozó normák; a tudományos kutatás tárgyát képező hivatalos dokumentumok rendelkezésre bocsátásának rendjét szabályozó normák; a tudományos eredmények publikálásának rendjét szabályozó normák stb. Vizsgáljunk meg néhány kérdést részletesebben is.

A tudományos fokozatok megszerzésére vonatkozó követelmények növelése

A tudományos dolgozó képzettségének fontos mutatója a *tudományos fokozat*. Ezért a tudósok képzettségének növelése szorosan kapcsolódik a tudományos fokozatok megszerzésével összefüggő követelmények fokozásá-

⁶ Ld. pl.: Lebin, B. D.; Cüpkín, G. A.; A tudomány dolgozójának jogai. „Nauka”, Leningrád, 1971.; Rasszudovszkij, B. A.: A tudomány állami szervezete a Szovjetunióban. „Jur. Lit”. M. 1971. 159—197. p.

hoz. Ennek jelenleg különösen nagy jelentősége van annak következtében, hogy a tudományos dolgozók iránti fokozott igény a velük szemben támasztott követelmények csökkenésének veszélyét vonhatja maga után, ugyanakkor a tudomány mai helyzetének és szerepének növekedése e követelmények növelését teszi szükségessé.

A Szovjetunió közép- és felsőoktatási minisztériuma mellett működő Legfelső Tudományos Minősítő Bizottság 1972. június 23-án új Szabályzatot hagyott jóvá „A tudományos fokozatok és tudományos címek odaítélési rendjéről”.⁷ E szabályzat előírja a követelmények növelését a disszertáció tárgyát alkotó kutatási eredmények és a tudományos címek vonatkozásában. Abból indul ki, hogy a disszertációnak nemcsak új tudományos eredményeket kell tartalmaznia, hanem az eredményeknek gyakorlatilag is hasznosíthatóknak kell lenniük. Minden Tudományos Tanács a naptári év végén köteles a Tudományos és Technikai Állami Bizottságnak, a minisztériumoknak és főhatóságoknak javaslatot tenni a megvédett disszertációk, találmányok és felfedezések gyakorlati alkalmazásáról. A kandidátusi fokozat elnyerésére pályázók részére tudományáganként kiegészítő vizsgákat írtak elő. Növekedtek a követelmények a tézisekkel szemben is. Ez utóbbiaknak tartalmazniuk kell a disszertáció alapvető gondolatait és eredményeit, az eredmények helyességét bizonyító tételeket, a disszertáció struktúráját és a kifejtés logikáját.

Ezzel egyidőben a Szabályzat korlátozza a disszertáció terjedelmét. A doktori disszertáció terjedelme nem haladhatja meg a 300, a kandidátusi pedig a 150 gépelt oldalt. A társadalomtudományok területéhez tartozó disszertáció terjedelme 20–30%-kal haladhatja meg az előírt terjedelmet.

Ugyanakkor a disszertáció terjedelmének ilyen korlátozása, különösen a társadalomtudományok területén, vitatható. Ezek az intézkedések a gyakorlatban korlátozhatják azt az információs bázist, amelyre a disszertáció következtetései épülnek.

A tudomány jelenleg olyan szinten van, amikor továbbfejlődése csak a kutatási eszközök és módszerek tökéletesítése útján lehetséges.⁸ Ezen túlmenően napjainkban a kutatások kollektív jellege egyre erősödik. A magányos tudós lehetőségei egyre inkább korlátozottak. Egyre növekszik a tudóskollektívák nagysága, egyre összetettebbé válik munkájuk szervezése is.⁹ Ez növeli a tudomány szervezésének jelentőségét. Az utóbbi tanulmányozása minden kutató számára szükségszerű. Ezzel kapcsolatosan a tudományos kutatások szervezése- és módszertanára vonatkozó tananyag kidolgozásának igénye is felmerül. Ennek kidolgozására jelenleg jelentős tudományos bázis

⁷ „Ekonomicseskaja Gazeta”, 1972. 31. sz. 16. p.

⁸ Geraszimov, I. G.: A tudományos kutatás. „Pol. Lit.” M. 1972. 4—5. és 127. 224. p.

⁹ Ld. Dobrov, G. M.: Tudomány a tudományról. Bevezetés az általános tudománytanba. Kijev, 1970. 186—201. p.

áll rendelkezésre. Ennek a tantárgynak a kandidátusi minimumom belül később szerepelnie kell mind a természet-, mind a társadalomtudományok területén.

A pályázati rendszer hatékonyabb alkalmazásának kérdései

A tudományos főosztályvezetői, osztályvezetői, kutatási laboratórium-vezetői, fő- és segédmunkatársi állásokat a Szovjetunióban pályázati alapon töltik be. Ugyanez a rendszer érvényesül a tanszékvezetői, professzori, docensi, adjunktusi, tanársegédi állások betöltésénél a felsőoktatási intézményekben.

A pályázat rendjét a kutatóintézetekben a Tudományos Akadémia Elnöksége által 1962. dec. 14-én jóváhagyott „A tudományos-kutató intézetek tudományos státuszainak betöltése rendjéről szóló Szabályzat”, a felsőoktatási intézményekben a felsőoktatási miniszter által 1962. júl. 31-én jóváhagyott „A professzori-előadói és tudományos-kutatói státusok betöltésének rendjéről” szóló szabályzat rendezi.¹⁰

A pályázati rendszernek egész sor pozitív vonása van. Ilyenek: a pályázaton több jelölt részvétele, az eljárás nyílt jellege, a jelöltről a döntést szakemberekből álló kollektíva titkos szavazással hozza (Tudományos Tanács); mindez növeli a tudományos dolgozók irányában érvényesítendő követelményeket. Fontos szerepe van annak is, hogy a Tudományos Tanács döntésének önálló jogi jelentősége van. Az intézmény igazgatójának joga van egyet nem értésének nyilvánítására; ebben az esetben a Tudományos Tanácsot ismételt döntés hozatalára kérheti, amelynek ez a határozata most már végleges.

Egyben jelezni kell, hogy a pályázati rendszerben levő lehetőségeket ma még távolról sem használják ki.¹¹ Ez azzal kapcsolatos, hogy gyakran csak egy pályázó van. Természetesen nem lehet egyetérteni azzal a véleményvel, hogy egy jelölt esetén a pályázat egyáltalán nem éri el célját. A pályázat elérte célját, ha a jelölt az előírt feltételeknek minden vonatkozásában megfelelt.¹² Ez akkor is lehetséges, ha a pályázaton csupán egyetlen jelölt vesz részt. A gyakorlatban nem ritka az olyan eset, amikor valamilyen állás betöltésére nagy tekintélyű szakember pályázik, a többi pályázók ilyen esetben gyakran visszalépnek. Adott esetben is realizálódik a pályázat, de nem kerül a Tudományos Tanács elé.

Ugyanakkor jelezni kell, hogy a pályázaton egy jelölt részvétele nem egyszer az adott státusz betöltésének csupán hivatalos formája. A pályázat

¹⁰ A tudományos dolgozók státuszának betöltéséről és a kutató intézetek főmérnökeinek képesítéséről. Akadémiai Kiadó, M. 1972. A közép- és felsőoktatási minisztérium Értesítője, 1972. 9. sz. 21–24. p.

¹¹ Az államigazgatás tudományos alapjai a Szovjetunióban. „Nauka” M. 1968. 315. p.; Ld. továbbá: Szmirnov, V. N.: Pályázat a szovjet munkajogban. Leningrád, 1960. 43–46. p.

¹² Rasszudovszkij, V. A.: i. m. 185. p.

alapvető célját, vagyis a legjobb kiválasztását ilyenkor nem éri el. Ez mindekelőtt azzal függ össze, hogy a tudományos dolgozók iránti igény gyorsabban nő, mint azok felkészítése. A Szovjetunióban az ilyen irányú igények olyan gyorsan növekednek, hogy gyakran hosszú ideig nemhogy több, de még egy jelölt sem található.

Ilyen körülmények között a pályázati rendszer hatékonyságának fokozása jelentős mértékben a tudományos utánpótlásképzés tervezésének problémájától függ. Véleményünk szerint a képzésnek a létező igényeknél nagyobb méretűnek kellene lennie. Ez mindenütt igazi pályázatot eredményezne. Azokban az esetekben, amikor az adott magasán kvalifikált személy a pályázati követelményeknek nem felel meg, a népgazdaságban helyezkedhetne el.

Az utánpótlás olyan tervezése, amely lehetővé tenné, hogy nagyobb számú képzett szakember álljon rendelkezésre, mint amennyire a kutatóintézetekben szükség van, a tudományos dolgozókkal szemben támasztott követelményeket is növelhetné.

Az utánpótlás kiszélesítése a pályázati rendszerben is bizonyos módosításokat tenne lehetővé. Ebben az esetben rögzíteni lehet pl., hogy pályázatokról akkor van szó, ha azon legalább két személy vesz részt.

A tudományos kutatóintézeteknek azok a dolgozói, akiknek állását pályázat útján töltötték be, a felsőoktatási intézmények professzori-előadói személyzetével együtt bekerültek abba a Jegyzékbe, amely a munkaügyi viták eldöntéséről szóló Szabályzat 1. sz. melléklete.¹³ E jegyzékbe sorolt dolgozók munkaügyi vitáiban — áthelyezés, elbocsátás, visszahelyezés esetén — nem a munkaügyi döntőbizottságok, hanem fölérendeltségi viszonyban álló felettes szervek, illetve szerv dönt.

A jogirodalomban kételyek merültek fel a tudományos dolgozók munkaügyi vitáinak ilyen szabályozásával kapcsolatban.¹⁴ B. D. Levin pl. azt írja, hogy „a dolgozó elbocsátható a kifogások közlése nélkül, bár az elbocsátás motívumainak kifejtése az adott dolgozó nevelése szempontjából is jelentős. Az általános szabályok értelmében a munkaügyi vita az érdekelt dolgozó részvételével folyik, a vállalat, illetve intézmény vezetőségének kötelessége az elbocsátó határozatot indokolni. Ha a munkaügyi vita eldöntése a felettes szerv hatáskörébe tartozik, az érdekelt dolgozó jelenléte nem is kötelező”.¹⁵

A jelzett álláspont természetesen nem alaptalan. Azonban még helytelenebb lenne, ha a Tudományos Tanács ilyen értelmű döntését a munkaügyi döntőbizottság felülvizsgálhatná. „Semmiféle szerv, bármennyire is demokratikus, nem helyettesítheti a Tanácsot”.¹⁶

¹³ Vedomosztyi Verhovnogo Szoveta SZSZSZR 1957. 4. sz.; 1960. 2. sz.; 165. 40. sz.

¹⁴ Alekszandrov, N. G.: Szovjet munkajog. M. 1963. 364. p.; Lebin, B. D.: i. m. 265—269. p.

¹⁵ Lebin, B. D.: i. m. 268. p.

¹⁶ Rasszudovszkij, V. A.: i. m. 170. p.

Figyelemmel kell lennie arra is, hogy a munkaügyi döntőbizottságok nem dönthetnek olyan elbocsátással, más munkakörbe helyezéssel stb. kapcsolatos vitákban, amikor a tudományos dolgozók munkaviszonya „azáltal szűnik meg, hogy nem választották meg újra valamely tisztségre, vagy nem felelnek meg az előírt követelményeknek, függetlenül attól, hogy állásukat pályázat alapján vagy anélkül, ideiglenes jelleggel töltötték be”.¹⁷

*A tervtémák tervezésének
és a szükséges eszközökkel való biztosításának néhány kérdése*

A tudományos dolgozók jogi helyzetét nemcsak az határozza meg, hogy milyen követelményeket támasztanak velük szemben, milyen rendszer keretében ítélik oda a tudományos fokozatokat és címeket, hogy töltik be állásukat és hogyan bocsáthatók el. Jogi helyzetüket egész sor más olyan tényező is befolyásolja, amely érdekeiket érinti. Ez utóbbi körben nagy jelentősége van a kutatások tervezésével és a megfelelő eszközök biztosításával összefüggő kérdéseknek.

A tudományos kutatómunka tervezésének és a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának kérdéseit mindenekelőtt a Szovjetunió Kommunista Pártja és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1968. szept. 24-i, „A tudományos szervezetek hatékonyságának növelésére és a kutatási eredmények népgazdasági felhasználásának meggyorsítására vonatkozó intézkedésekről” szóló határozata rendezi.¹⁸ E munka szervezése a kutatóintézetekben a tudományoskutatói, konstruktóri, technológiai szervezetekről szóló és a Minisztertanács Tudományos és Technikai Állami Bizottsága által 1970. nov. 13-án jóváhagyott Szabályzat alapján folyik;¹⁹ az akadémiai intézetekben pedig az Akadémia tudományos kutatóintézetének Alapszabálya alapján.²⁰ Ezek az aktusok a kutatások tervezését azonban elsősorban szervezeti nézőpontból szabályozzák. Ugyanakkor a tervezés során egész sor olyan kérdés is felmerül, amely az egyes dolgozó hasznosításával és lehetőségeinek, érdekeinek számbavételével kapcsolatos. Ezek a kérdések a jelzett aktusokban nem tükröződnek a maguk egészében, ezért további szabályozást igényelnek.

A kutatási tervek kidolgozása során törvényszerűen az első helyre a társadalmi és az állami érdekek, a tudomány érdekei kerülnek. Az egyes tudományos dolgozók érdekeit egyeztetni kell ezekkel az érdekekkel, alá kell rendelni ezeknek. A tudományos fokozatok odaítéléséről szóló új Szabályzat

¹⁷ Vedomosztyi Verhovnogo Szoveta SZSZSZR. 1965. 40. sz. 587. p.

¹⁸ A Szovjetunió rendeleteinek gyűjteménye, 1968. 18. M. 122. p.

¹⁹ „Ekonomiceszkaja Gazeta”, 1970. 52. sz.

²⁰ A Szovjetunió Tudományos Akadémiája kutató intézetének Alapszabálya. M. 1968.

előírja, hogy a disszertációs témákat az adott kutatóintézet tervével összhangban kell kiválasztani.

Ez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a tervezés során nem kellene figyelembe venni a tudományos kutatók érdekeit és kívánságait. S itt nemcsak az egyéni és a társadalmi érdekek helyes összhangjának biztosításáról van szó. Az egyes kutató személyi adottságainak, alkotó képességeinek és tudományos érdeklődésének figyelembevétele társadalmi szempontból is lényeges, mert csak ebben az esetben biztosítható alkotó munkájának leghatékonyabb hasznosítása.

Meg kell jegyezni, hogy a gyakorlatban az egyes kutatók személyi érdeklődésének stb. figyelembevétele nem mindig biztosított, különösen, ha aspiránsokról és kezdő kutatókról van szó. Néhány esetben a kandidátusi disszertáció témáját a tudományos vezető „határozza meg”, az aspiránsok és fiatal kutatók tervmunka témáit pedig a vonatkozó szervezeti részleg vezetője az egyéni vélemény kellő mérlegelése nélkül. Az ilyen témakijelölést néha nem is a tudományág igényli, hanem a tudományos vezető érdeklődési köre szabja meg.

A kutatók egyéni érdeklődésének és adottságainak fokozott figyelembevétele céljából részletesebben kellene szabályozni az egyéni tervtémák meghatározásának rendjét. Arról van szó, hogy mielőtt erről döntenek, alkalmazni kell azt az eljárást, hogy az egyes kutatási feladatok megállapítása és a disszertációs témák meghatározása a tudományos intézet szervezeti egységeiben lefolytatott vita alapján történjék, amelyben az érdekelt kutatók részt vesznek; az egyes szervezeti egységek terveinek a Tudományos Tanács szintjén történő megvitatása ugyancsak az érdekelt kutatók részvételével történjék mégpedig úgy, hogy lehetőségük legyen kívánságaikat stb. kifejezni.

Meg kell jegyezni, hogy a kutatási terv vitája során a Tudományos Tanácsnak lehetősége van arra, hogy döntést csak a fő kutatási irányokra és témákra vonatkozóan hozzon és ne foglalkozzék az egyes kutatók tervével. Ezért azt a kérdést is meg kell vitatni, amely szerint vita esetén a kutatónak lehetősége legyen arra, hogy a részére előírt tervtémát illetően vagy a Tudományos Tanácshoz, vagy pedig valamely más szakemberekből álló testületi szervhez fordulhasson; ilyen módon biztosítva lenne a fellebbezési jog.

Amíg az intézet munkájának tervezési kérdései minden esetben a Tudományos Tanács elé kerültek, addig a tervtémák megvalósításához szükséges eszközökről gyakran az intézet vezetősége dönt. Ugyanakkor nagyon sok téma sikeres kidolgozása egészében attól függ, hogy megfelelő anyagi eszközök, épületek, felszerelések stb. rendelkezésre állnak-e? Ismeretes az a statisztikai törvény, amelyet A. Lotka és D. Praisz dolgozott ki és amely szerint a tudományos kutatások értéke a kutatást végző személyek számának hatványában növekszik; a tudományos tevékenységre fordított összegek a kutatási témák

hatványában növekednek.²¹ Más szavakkal, a tudományos kutatások egyre növekvő anyagi ráfordításokat igényelnek. E vonatkozásban igen széles lehetőség nyílik a vezetésben résztvevő személyek szubjektívizmusára és az anyagi eszközök önkényes elosztására, amely viszont nagy kárt okozhat a tudomány és az egyes tudományos dolgozók fejlődésének.

Meg kell jegyezni, hogy az anyagi eszközök elosztása egészében véve ugyanolyan fontos, mint a személyzeti munka. Ezért mindkét esetben a döntéseknél a testületi elvnek kell érvényesülnie. Helyesen járnak el azok a kutatóintézetek, ahol a kutatási tervet és annak anyagi fedezetét együttesen vitatják meg. Az ilyen rendszert azonban normatív szabályba kellene foglalni és mindenütt alkalmazni kellene.

A hivatalos okmányok tudományos dolgozók rendelkezésére bocsátásának kérdései

Számos kutatási téma elemzése és feldolgozása kapcsolatban áll bizonyos hivatalos anyagok tanulmányozásával. E kérdéssel a társadalomtudomány minden művelője és számos természettudományi kutató is szembekerül. Amikor publikációra szánt anyagokról van szó, a probléma akkor keletkezik, ha a publikálás késik. Ebben az esetben a tudományos intézménynek a vonatkozó állami szervhez kell fordulnia a szükséges anyag rendelkezésre bocsátása érdekében. Hasonló a helyzet, ha olyan anyagokról van szó, amelyek nem kerülnek publikálásra.

A gazdasági, szociológiai, igazgatási stb. kutatások kiszélesedésével párhuzamosan az ilyen természetű kérések egyre gyakoribbá válnak. Felmerül a kérdés jogi rendezésének igénye. Egyfelől nem lehet a tudományos kutató kiszolgáltatott helyzetben, amikor a hivatalos anyag rendelkezésére bocsátása teljes egészében az állami szerv vezetőjének belátásától függ. A kutatóintézeteknek a hivatalos anyagra az állami terv teljesítésének érdekében van szüksége. Egyben biztosítani kell minden tervfeladat teljesítésének feltételeit. Másrészt ki kell dolgozni a hivatalos anyagok felhasználásának olyan rendjét, amely egyben az állami érdekek védelmét is biztosítja.

A törvényhozás részben rendezi is ezeket a kérdéseket. Azonban ez a szabályozás nem elégséges. A tudományos közvélemény most azt a kérdést vitatja, hogyan lehetne ezt a szabályozást teljesebbé tenni.

A tudományos dolgozók jogállását érintő kérdések köre igen széles. Ebben az előadásban csupán néhány kérdést érintettünk. Úgy tűnik, hogy e kérdések megvitatása egész sor más aktuális kérdés feltárását is elősegítheti.

²¹ Praisz, D.: Tudomány a tudományról. „Progressz”. 1966.; Dobrov, G. M.: i. m. 161–171. p.

Trócsányi László: A tudományos kutatók munkajogi helyzete Magyarországon

A kutatóhelyek Magyarországon két nagy csoportra oszthatók. Vannak a *költségvetési és a vállalati gazdálkodási rend* szerint működő kutató- (fejlesztési) intézetek. Ezen kívül kutatómunka folyik egyes vállalatokon belül működő kutatóhelyeken is.

A költségvetési gazdálkodási rend szerint működő kutatóhelyek feladataikat a kutatói alaptevékenységre megállapított költségvetési előirányzat és a szerződéses munkák árbevétele terhére végzik. A vállalati gazdálkodási rend szerint működő műszaki kutató (fejlesztési) intézetek önállóan, vállalkozásszerűen fejtik ki tevékenységüket, bevételeikből fedezik kiadásait, fizetik a jogszabályokban előírt adókat, képezik az intézeti érdekeltségi alapokat. A vállalatokon belül működő kutatóhelyek az illető vállalat részlegeként a vállalati gazdálkodás szabályai szerint működnek.

A fentieknek megfelelően az egyes kutatóhelyeken dolgozók munkajogi státusa is bizonyos mértékben különbözőképpen alakul. Vannak ugyan központi szabályozások, amelyek valamennyi kutatóra egyformán érvényesek, függetlenül attól, hogy milyen forma keretében működik az intézet, ezek elsősorban a Munka Törvénykönyve és annak végrehajtására vonatkozó rendelkezések, a részletszabályozások azonban már eltérőek, attól függően, hogy a kutatóintézet költségvetési szervként, vagy vállalati formában működik. Az előbbiekre az érdekelt tárcák rendeletei, illetve utasításai, az utóbbiakra a kollektív szerződések tartalmaznak részletesebb szabályokat. Ezzel kapcsolatban még csak annyit kívánunk előljáróban megjegyezni, hogy ugyanazon tárca alá költségvetési keretben és vállalati formában működő intézetek egyaránt tartozhatnak és így helyzetüket nem a tárcához való tartozás, hanem a gazdálkodási forma dönti el.

Az alábbiakban a Magyar Tudományos Akadémia alá tartozó kutatóintézeteknél alkalmazott tudományos kutatók munkajogi helyzetével kívánunk elsősorban foglalkozni. Ezek a kutatóintézetek a költségvetési gazdálkodási rend szabályai szerint működnek és így a kutatók munkajogi helyzetét a központi szabályokon kívül közelebbről a Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban Akadémia) elnökének, illetve főtitkárának utasításai szabályozzák. Megjegyezzük azonban, hogy ezeknek az utasításoknak hatálya nemcsak az akadémiai kutatóintézetek dolgozóira terjed ki, hanem kiterjed az Akadémia által támogatott kutatóhelyeken, így elsősorban az egyetemeken foglalkoztatott dolgozókra is.

1. Az Akadémia alá tartozó intézeteknél tudományos kutatói munkakörök: a *tudományos tanácsadók, tudományos főmunkatársak, tudományos munkatársak és tudományos segédmunkatársak*. A tudományos tanácsadókat az Akadémia illetékes főtitkárhelyettese, a többi kutatót az intézet igazgatója nevezi ki. Tudományos tanácsadói munkakörbe az Akadémia rendes vagy

levelező tagjai, illetőleg a tudományok dotora fokozattal rendelkező személyek nevezhetők ki. A tudományos főmunkatársi munkakörbe a tudományok kandidátusa vagy a tudományok doktora fokozattal rendelkező dolgozót lehet kinevezni.

Az intézet igazgatója, tudományos igazgatóhelyettese, tudományos főosztályvezetője, tudományos osztályvezetője munkaköröket *megbízás* alapján látják el. E vezetői munkakörök ellátására a megbízást az *igazgatónál a főtitkár, tudományos igazgatóhelyettesnél*, tudományos főosztályvezetőnél a *főtitkárhelyettes*, tudományos osztályvezetőnél az *igazgató* adja. A vezetői munkakör ellátásával megbízott dolgozót tudományos fokozatától függően tudományos tanácsadói, illetve tudományos főmunkatársi munkakörbe kell kinevezni. Az igazgatói, továbbá tudományos igazgatóhelyettesi teendők ellátásával megbízott dolgozóknak megfelelő tudományos kutatói munkakörbe történő kinevezése a főtitkár, illetve az illetékes főtitkárhelyettes hatáskörébe tartozik, vagyis a főtitkár az illetékes főtitkárhelyettest megillető kinevezési jogkört adott esetben magához vonhatja (pl. a főtitkár a tudományos főmunkatársat tudományos tanácsadónak nevezi ki és egyidejűleg megbízza az igazgatói teendők ellátásával).

A kinevezéseknek, illetve a megbízásoknak ez a rendszere lényegében valamennyi kutatóintézetnél érvényesül azzal, hogy nem akadémiai intézményeknél a főtitkár és a főtitkárhelyettes jogkörét az illetékes miniszter, illetve miniszterhelyettes látja el.

2. A tudományos kutatók munkaviszonya *határozatlan* és *határozott* időre, a vezetők megbízatása *csak határozott* időre szólhat.

Határozatlan időre szóló munkaviszonyban *kell* foglalkoztatni a megbízott tudományos vezetőkön (igazgatón, tudományos igazgatóhelyettesen, tudományos főosztályvezetőn, tudományos osztályvezetőn) kívül a tudományos tanácsadói és tudományos főmunkatársi munkakörbe besorolt dolgozókat, valamint a tudományos munkakörben már határozatlan idejű munkaviszonyban álló dolgozók közül azokat a nőket, akik 45. és azokat a férfiakat, akik 50. életévüket betöltötték. Határozatlan időre szóló munkaviszonyban *lehet* foglalkoztatni korhattártól függetlenül azokat a tudományos munkatársi munkakörbe besorolt dolgozókat is, akik ebben a munkakörben az intézménynél öt évet meghaladó munkaviszonnyal rendelkeznek. Az intézmény igazgatója — a munka jellegétől függően — ezeknek a dolgozóknak a munkaviszonyát öt évre szóló határozott idejű munkaviszonnyá is átalakíthatja.

Új alkalmazás esetében a dolgozót tudományos munkatársi munkakörben minden esetben csak *határozott* idejű — legfeljebb öt évre szóló munkaviszonyban lehet alkalmazni. A határozott időre szóló alkalmazás annak lejártá után több alkalommal is meghosszabbítható.

Segédmunkatársi munkakörben az alkalmazás minden esetben 3 évig

terjedő határozott idejű munkaviszonnyal létesíthető. Ennek a gyakorlati időnek az elteltével a dolgozót — továbbra is határozott időre szóló munkaviszonyban — tudományos munkatársi munkakörbe lehet átsorolni, feltéve, hogy önálló, alkotó tudományos munkára alkalmas és egy élő idegen nyelvből legalább középfokú állami nyelvvizsgával rendelkezik. A tudományos segédmunkatársi munkakörre vonatkozó határozott idejű munkaviszony 3 évi gyakorlati idő után további, legfeljebb 2 évvel meghosszabbítható, amennyiben a tudományos munkatársi besoroláshoz szükséges feltétellel a dolgozó még nem rendelkezik, de kutató munkára alkalmas.

Kutatóintézeteknél vezetői munkakör ellátására *csak* határozott időtartamú, legfeljebb azonban öt évre szóló megbízás adható. A megbízás 5 év lejártával többször is meghosszabbítható. A vezetői megbízás megszűnése a dolgozónak az intézettel fennálló munkaviszonyát nem érinti. Legfeljebb öt évre szólhat a tudományos csoportvezetői munkakörbe való besorolás is.

Az Akadémia alá nem tartozó kutatóintézetek dolgozói tekintetében is lényegében azonos szabályok érvényesülnek. A vezetők besorolása mindig határozott időre létesülhet. Vannak kutatóintézetek, ahol a kutatók munkaviszonya kivétel nélkül csak határozott időre létesülhet.

3. Az akadémiai intézményeknél kutatói munkakörbe besorolt dolgozók munkaviszonyát *meg kell szüntetni*, ha az Akadémia rendes vagy levelezőtagjai, ill. tudományok doktora fokozattal rendelkező dolgozók 70. életévüket, a többi kutatói munkakörbe besorolt dolgozók 65. életévüket betöltötték és öregségi teljes nyugdíjra jogosultak. Az Akadémia főtítkára ez alól meghatározott időre felmentést adhat. A tudományos munkakört betöltő dolgozó azonban nyugdíjazása után az intézménynél tovább foglalkoztatható; a foglalkozás történhet munkaviszonyban vagy megbízással viszony keretében.

A *felmondási idő* a vezető állást betöltőknél a munkaviszony első tíz évében 3 hónap, amely minden további megkezdett 10 évi munkaviszony után, további 1—1 hónappal növekszik, de a hat hónapot nem lépheti túl. A többi kutatónál a munkaviszony első tíz évében 2 hónap, amely minden további megkezdett 10 évi munkaviszony után további 1—1 hónappal növekedik, de az *öt hónapot* nem haladhatja meg. A határozott időre létesített munkaviszonyt az általános szabályok szerint felmondással az intézet a határozott idő letelte előtt csak akkor szüntetheti meg, ha a dolgozó a munkát nem végzi megfelelően, vagy annak elvégzésére nem alkalmas, illetőleg a dolgozó, ha az intézet a munkaszerződésben vállalat kötelezettségét nem teljesíti. Annak természetesen nincsen akadálya, hogy az intézet és a dolgozó közös megegyezéssel a munkaviszonyt bármikor megszüntessék. Ha a határozott időre alkalmazott dolgozó a határozott idő elteltével másutt kíván munkaviszonyt létesíteni, kérelmére — ha ehhez az új munkáltató is hozzájárul — az előző munkáltató köteles a dolgozót új munkahelyre áthelyezni.

A munkaviszony megszüntetése tekintetében a nem akadémiai kutató-intézeteknél már eltérő rendelkezéseket találunk. Így nem állapítanak meg életkort, amelynek betöltése esetében a munkaviszonyt meg kell szüntetni, ezenkívül a felmondási idők is különféleképpen vannak szabályozva.

4. A munka végzésére vonatkozó fő szabályokat a Munka Törvénykönyve általános érvénnyel minden kutató tekintetében megállapítja. Így az intézet köteles a dolgozót munkával ellátni, a munka megfelelő egészséges és biztonságos végzésének feltételeit biztosítani, valamint a munka végzésére vonatkozó szükséges iránymutatást megadni. A dolgozó köteles a munkakörébe tartozó munkát képességeinek teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, az állami, szolgálati, illetőleg üzemi titkot megtartani. Munkáját az arra vonatkozó szabályoknak és előírásoknak, valamint felettese utasításainak megfelelően köteles elvégezni. A közvetlen vezetőt a munka végzésével kapcsolatos kérdésekben mindig, ha pedig az ügyrend másképpen nem rendelkezik, egyéb kérdésekben is intézkedésekre feljogosítottaknak kell tekinteni, kivéve a munkaviszony létesítését, megszüntetését és a munkaszerződés módosítását.

E főszabályokon belül az egyes intézeti szabályzatok adnak további eligazítást a munka végzésére vonatkozóan. Így pl. az Állam- és Jogtudományi Intézet működési szabályzatában rendelkezést találunk arra nézve, hogy az Intézet dolgozóinak megfelelő egyenletes foglalkoztatásáról az igazgató, távollétében az igazgatóhelyettes, ennek távolléte esetében az igazgató kijelölése alapján valamelyik osztályvezető gondoskodik és intézkedik a halasztást nem tűrő, a folyamatos munkához szükséges kérdésekben. A dolgozók kötelesek feletteseiknek a munka végzésére adott iránymutatásait, illetve utasításait követni.

A kutatóintézeteknél a munkaidő általában heti 44 óra, ötnapos munkahéttel.

A kutatók szabadsága valamennyi kutatóintézet tekintetében egységesen nyert szabályozást. Eszerint a tudományos intézet igazgatóját és helyettesét 18, a tudományos osztályvezetői, a tudományos munkatársi és ennél magasabb munkakörű dolgozót 12 munkanap, a tudományos segédmunkatársat 6 munkanap pótszabadság illeti, a 12 nap alapszabadságon kívül. A kinevezési jogkörrel rendelkező vezető évi hat munkanap jutalomszabadságot engedélyezhet a tartósan kimagasló teljesítményt nyújtó dolgozó részére. A hat munkanapon felüli jutalomszabadságot az Akadémia főtitkára engedélyezi az intézmény vezetőjének javaslatára.

5. A kutatóintézetek *dolgozói alapbérének* megállapításáról ugyancsak központi szabályozás intézkedik, és pedig a költségvetési rend és a vállalati rend szerint működő kutatóintézetek dolgozói tekintetében egyaránt. A megállapított bértételeken belül a személyi alaphétt az alkalmazó szerv (tudományos tanácsadónál a főtitkárhelyettes, a többi kutatónál az igazgató) állapítja meg.

A kutató intézetek igazgatóját, igazgatóhelyettesét, tudományos osztályvezetőjét a kutatói beosztásuk után járó személyi alapbér mellett *vezetői pótlék* illeti. A vezetői pótlék a vezetői megbízás napjától a felmentés, illetőleg a megbízás visszavonásának napjáig jár. A vezetői pótlékot az a szerv állapítja meg, amely a vezetői megbízást adja, és pedig az intézmény mindenkor éves költségvetésében a beralap terhére.

A munkabéren felül a kutatók jutalomban, a vállalati gazdálkodási rend szerint működő intézeteknél évvégi részesedésben is részesülhetnek, ha az intézet gazdálkodása nyereséges volt.

A költségvetési rend szerint gazdálkodó intézetek dolgozói korpótlékot kapnak. A korpótlék mértéke a munkaviszonyként beszámított idő minden öt éve után a havi alapbér két százaléka.

Külön utalni szeretnék a költségvetési gazdálkodási rend szerint működő intézetek kutatóinak anyagi ösztönzésére. Az alaptevékenység keretében elért kutatási eredményeket ugyanis a kutatóhely hasznosíthatja és a kutatási eredmények hasznosításából befolyó árbevételből a költségek kiegyenlítése után fennmaradó rész 30 százalékát személyi és egyéb ösztönzési, valamint intézetfejlesztési célokra használhatja fel. A szerződéses munkák árbevételéből a ráfordítások és befizetési kötelezettségek teljesítése után fennmaradó összeg 50 százaléka pedig személyi és egyéb ösztönzési célokra fordítható.

6. A *fegyelmi jogkört* a kutatók felett a kinevezési jogkörrel felruházott vezető gyakorolja, aki ezt a jogkörét az intézmény vezető állású dolgozójára átruházhatja. Általános szabály, hogy a fegyelmi eljárás elrendelését és az állástól való felfüggesztést a dolgozóval írásban kell közölni. A fegyelmi jogkör gyakorlójának a dolgozót személyesen meg kell hallgatnia. Az állástól való felfüggesztés legfeljebb egy hónapra szólhat. Felfüggesztésre akkor van lehetőség, ha a dolgozó jelenléte a tényállás tisztázását gátolná, vagy a kötelezettségszegés súlyára és jellegére tekintettel a munkafegyelem fenntartása a munkahelytől való távoltartását indokolja. A felfüggesztés idejére a dolgozót átlagkeresete illeti. Kisebb fegyelmi büntetések (megrovás, szigorú megrovás, egyes kedvezmények, juttatások megvonása stb.) a kötelezettségszegés csekély voltára vagy az eset más körülményeire tekintettel indokolt írásbeli határozatban, fegyelmi eljárás nélkül is kiszabhatók, ha a tényállás egyébként tisztázott.

A kutatók *anyagi felelőssége* az általános szabályoknak megfelelően, gondatlan károkozás esetében havi átlagkeresetük 15%-a, nagyobb anyagi felelősség terhelheti többek között a felelős beosztású dolgozót (igazgatót, igazgatóhelyetteset, osztályvezetőt), ha a kárt termelési, gazdálkodási vagy ellenőrzési feladatának ellátása közben okozta. Szándékos károkozás esetében a dolgozó a teljes kárt megtéríteni tartozik.

A részletszabályozások abban a tekintetben rendelkeznek, hogy ki gyakorolja konkrétan a fegyelmi jogkört, kártérítési felelősség szempontjából

kit kell *felelős beosztású dolgozónak tekinteni*, meghatározhatják a fegyelmi intézkedésként megvonható vagy csökkenthető juttatások körét, a felelősség mértékét ismételten gondatlan károkozás esetére stb.

7. A kutatók *munkaügyi vitáinak* elintézése az intézeti munkaügyi döntőbizottságok hatáskörébe tartozik. Ezek határozata ellen a munkaügyi bírósághoz lehet fordulni. A kutatómunkával összefüggő minden olyan vitás kérdésben, amely munkaügyi vita tárgyát nem képezheti, az érdekelt dolgozó a szolgálati út betartásával panasszal fordulhat az illetékes tudományági főosztály vezetőjéhez, illetőleg annak döntése ellen az illetékes főtítkárhelyetteshez.

Ha a fenti tételesjogi helyzetre építve néhány általános elvi következtetést kívánunk levonni, a munkajog síkját némely vonatkozásban meg is haladva, a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az a kérdés, hogy tudományos pályára valaki mikor válik alkalmassá, elméletileg nem eldöntött kérdés és e problémát a gyakorlatban legtöbbször az adott káderhelyzet dönti el. Mégis, nézetünk szerint, legmegfelelőbb megoldás, ha kutatói munkát már megfelelő gyakorlati előismeretekkel rendelkező személy vállal, illetve ilyet alkalmaznak. A kutatásoknak mindig a valóság talaján kell állniuk és így megfelelő gyakorlati ismeretek fennforgása nélkülözhetetlen. Vannak ugyan olyan elképzelések is, hogy egyetemet végzett fiatalokat kellő időben kell a tudományos munkára ránevelni, ezeknél is azonban előbb vagy utóbb — hacsak nem kifejezetten elméleti diszciplínáról van szó, a gyakorlati képzés elengedhetetlen.

2. Kíváncsú, hogy a szakmai ismeretek bővülését, a kutató jó munkáját a vezetőség a tudományos kutatói munka területén is méltányolja és erre többek között az előléptetéseknél, magasabb kutatói státusokba való sorolásánál kellő figyelmet fordítson. Ennek a további munkára való ösztönzés szempontjából van jelentősége. Körülményeink között ez annál fontosabb, minthogy jogunk az automatikus előléptetési rendszert nem ismeri.

3. A jelenlegi kutatói munkabérszála nem kiegyensúlyozott annyiban, hogy vannak intézetek, ahol a bértétel felső határát sem tudják elérni, más intézeteknél a felső határ a bérfejlesztés komoly akadálya. Ennek oka a beralap tekintetében mutatkozó különbözőségekre vezethető vissza, ami első sorban a tárcához tartozás függvénye. Gazdasági tárcáknál a tudományos intézetek beralapja általában magasabb, mint pl. akadémiai kutatóintézeteknél.

4. A kutatók tényleges jövedelmét az a körülmény is befolyásolja, hogy költségvetési intézményről, vagy vállalati gazdálkodás keretében működő intézetről van szó. Utóbbiaknál a nyereségrészesedés és a nyereségprémium a tényleges jövedelmeket komoly mértékben növelő tényező. Költségvetési keretben gazdálkodó intézeteknél az a körülmény játszik ebből a szempontból

elsősorban szerepet, hogy az intézet szerződési munkákat mennyiben vállal, illetve kutatási eredményeit mennyiben tudja hasznosítani. Tény az, hogy az idevonatkozó lehetőségek még kimerítetlenek és ezen a téren is előbbre lehetne lépni.

5. Talán sehol sem érvényesül annyira, mint a tudományos kutatóknál az a kíváncsiság, hogy a kutató munka hivatás, amelyet csak odaadással, szeretettel lehet ellátni. Az anyagi és erkölcsi ösztönzők fontos tényezők, de önmagukban még a legtökéletesebb ösztönzők rendszere sem éri el célját, ha a kutató hivatástudata hiányzik vagy fogyatékos. A hivatástudat ezért a legkielégítőbb szabályozásnál is talán fontosabb.

Vékás Lajos: A tudományos munka szerzői jogi védelme

1. Marx felismerése arról, hogy a tudomány termelőerő talán sohasem volt olyan közvetlen jelentőségű, mint a mi korunkban, amelyet a társadalmi forradalmak és a termelőerők nagyarányú gyarapodása mellett a *tudományok* rendkívül gyors *fejlődése* és a tudomány társadalmi szerepének mind jelentősebb fokozódása jellemez. A tudományos-technikai forradalom egyre bővíti ismereteinket a természetről és a társadalomról, átalakítja a termelőerők szerkezetét és nagymértékben fejleszti azok színvonalát. Emellett a tudomány sokféleképpen hat a társadalmi tudatra is, és felbecsülhetetlen hatást gyakorol az egészségügyre, oktatásra, művelődésre, az emberek élet- és munkakörülményeire stb.

2. A tudomány fejlődésének előmozdításában, a tudományos alkotómunka ösztönzésében és kibontakozásában, az alkotók erkölcsi és anyagi megbecsülésének biztosításában, valamint a tudományos alkotások védelmében számottevő szolgálati *szerephez jutnak* a jog eszközei, az államigazgatási jog, a polgári jog, a munkajog intézményei is.

A *polgári jog* hagyományosan *két területen*, két irányban biztosít különleges védelmet a tudományos munkának és az alkotónak. Az egyik a szerzői jog, amely a tudományos alkotást és annak létrehozóját a tudományos gondolatot hordozó írásmű jogi védelemben részesítése útján juttatja jogi elismeréshez. A másik a feltalálói jog, amely a gazdaságilag, különösen iparilag hasznos, haladást jelentő új tudományos gondolatoknak és azok szerzőinek, a feltalálónak és újítóknak ad jogilag biztosított erkölcsi és anyagi elismerést.

Ez a tanulmány a tudományos munka *szerzői jogi* védelmének néhány kérdését tárgyalja a magyar jog szabályai tükrében.

3. Magyarországon 1970. január 1-én *új törvény* lépett életbe a szerzői jog védelméről.¹ Az új szabályozás általános jellegű védelmet biztosít a szerzői

¹ 1969. évi III. törvény. (A továbbiakban: Törvény), végrehajtásáról a művelődésiügyi miniszter 9/1969/XII. 29./MM. sz. rendelete intézkedik (a továbbiakban: Végrehajtási R.)

alkotásoknak. Míg a korábbi törvény² típusonként elkülönítve részesítette jogi védelemben az egyes műveket, a jelenlegi szabályok abból az elvi tételből indulnak ki, hogy az irodalom, a tudomány és a művészet területére eső minden szerzői alkotás törvényi védelemben részesül. Az új jogi rendelkezés ezzel formailag is kifejezésre juttatja a szerzői jog szocialista felfogásának egyik fontos elvét: a jogi védelem kiterjesztő, általánosító tendenciáját, azt az elvet, amely általában elismeri minden szerzői alkotás jogi védelmét.³

Az új törvény tehát védelmet biztosít *valamennyi*, szerzői műnek minősülő tudományos alkotásnak is. Az új szabályok leszögezik emellett, hogy a szerzői jogi védelem független a más címen alapuló, a külön rendelkezések (pl. az újításokra, találmányokra, védjegyekre, ipari mintákra vonatkozó szabályok stb.) alapján fennálló védelemtől.

4. A szocialista szerzői jog *alapvető feladata* a tudományos művek védelmével kapcsolatban is kétirányú. Egyfelől biztosítani kell a tudósok szerzői alkotásainak megfelelő erkölcsi és anyagi megbecsülését, ezáltal is ösztönözve a tudományos kutatást. Másfelől jogilag garantált lehetőséget kell adnia a tudományos műveknek az egész társadalom érdekében történő felhasználására. E kettős cél megvalósításánál a szocialista szerzői jog abból az elvi tételből indul ki, hogy minden emberi alkotó tevékenységnek két, egymástól elválaszthatatlan kapcsolatban lévő oldala van. „Az egyik az egyéni individuális mozzanat, amely a szellemi alkotásban is elsőként ötlük szemünkbe, Minden szellemi alkotás közvetlenül valakinek vagy valakiknek az alkotása. A másik, a rejtettebb, a nehezebben felismerhető a szellemi alkotás társadalmi oldala. Abban az egyéni tevékenységben, amelyet a szellemi alkotó kifejt, végső soron benne van az egész társadalom tevékenysége, az egész társadalmi környezet, amely így vagy amúgy hatást gyakorol reá. De benne van nemcsak az alkotással egyidőben létező társadalom tevékenysége, hanem a társadalmi múlt is, amelyben az alkotó fejlődött, nevelődött, amelynek generációk sorozatában felgyülemlett ismeretanyagát elsajátította. A szellemi alkotásnak ez az egyéni és társadalmi oldala eltérhetetlen kapcsolatban van egymással, kölcsönösen feltételezik egymást és átmennek egymásba. ... A szellemi alkotás e két oldala mindamellett nem esik mechanikusan egybe. Hiba lenne akár az individuális mozzanat egyéni jellegét, az egyén szerepét tagadni, akár a társadalmi mozzanat jelentőségét elhomályosítani. A szocialista jognak a szellemi alkotással kapcsolatos viszonyokat úgy kell szabályoznia, hogy a szabályozásban a szellemi alkotás mindkét oldala kifejezésre jusson”.⁴

² 1921. évi LIV. törvény

³ Vö. Világgy Miklós: A szellemi alkotások jogi védelmének elvi alapjai a szocialista jogrendszerben. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője III. (1960, 138—167. 153—154. old.)

⁴ Világgy: i. m. 148—149. old.

5. Az új magyar szerzői jogi törvény — a nemzetközi jogalkotási gyakorlattal egyezően — *személyhez kötött kizárólagos jogok* biztosításával nyújt erkölcsi megbecsülést a tudományos művek szerzőinek. A törvény a személyiségi jogok hagyományos körét (a szerzői minőség elismerése és a név feltüntetése, titokban tartáshoz és integritáshoz való jog) kibővíti a visszavonás jogával. A szerző alapos okból visszavonhatja a mű nyilvánosságra hozatalához adott engedélyét, a már nyilvánosságra hozott művének további felhasználását pedig megtilthatja. E jogát a szerző csak írásban tett és az alapos okot feltüntető nyilatkozattal gyakorolhatja, emellett köteles a nyilatkozat időpontjáig felmerült kárt megtéríteni. A törvény hatálybalépése óta eltelt idő még rövid ahhoz, hogy a szerző szóban forgó jogának gyakorlati érvényesüléséről beszámolhassunk. Vita esetén a kérdés nyilvánvalóan az „alapos ok” fennforgása vagy fenn nem forgásán fordul meg, és a vita — mint minden szerzői jogi vita — bírósági hatáskörbe tartozik. (Törvény 8–11. §, végrehajtási R. 8., 2. §.)

A szerző erkölcsi elismerésének biztosítása a személyhez fűződő kizárólagos jogok engedélyezésével a tudományos alkotás egyéni oldalát emeli ki. Ezért — természetesen — a személyiségi jogviszonyok abszolút szerkezetűek és relatív tartalmúak. A személyhez fűződő jogok időben korlátlanok és e jogokat a szerző másra nem ruházhatja át és róluk nem mondhat le.

6. Az új törvény — általános szabályként — fenntartotta a szerzői kizárólagos jogok rendszerét a *vagyoni jogok* területén is. Így a tudományos mű bármilyen szerzői jogi felhasználásához (nyilvánosságra hozatal, átdolgozás, feldolgozás, fordítás stb.) általában a szerző (vagy jogutódja) hozzájárulása szükséges, és a szerzőt (vagy jogutódját) a mű felhasználásáért rendszerint díjazás illeti meg. A díjazásról a jogosult csak kifejezett nyilatkozattal mondhat le. A tudományos szerzői alkotások díjazása tehát közvetett módon, felhasználási szerződés (rendszerint kiadói szerződés, ritkábban — elsősorban tudományos ismeretterjesztő művek esetében — sugárzási vagy megfilmesítési szerződés) útján történik és a díj formailag a felhasználási engedély ellenértékeként jelentkezik. A díjazásban „tartalmilag ilyenkor is az húzódik meg, hogy az állam érvényesíti a szocialista elosztás rendjét, biztosítja az alkotó díjazását a munka mennyiségének és minőségének megfelelően”.⁵ Csupán arról van tehát szó, hogy a törvényalkotó a kizárólagos vagyoni jogok rendszerével járó közvetett díjazást a mai körülmények között ösztönzőbbnek találta és egyben a társadalmi felhasználást ezen az úton is a legteljesebb mértékben biztosítottak láttá. A kizárólagos vagyoni jogok a szerző életében és halálától számított ötven éven át részesülnek védelemben. (Törvény 13. §. Végrehajtási R. 10. §.)

⁵ Világgy: i. m. 151. old.

7. Az előbbiekből az is kitűnik, hogy az új magyar szerzői jogi törvény általában a tudományos mű alkotójával kötendő szerződés útján biztosítja a tudomány területén létrehozott szellemi alkotások *társadalmi felhasználását*. Kivételesen — a szerző kizárólagos jogainak hagyományos korlátai esetében — törvényben biztosított a szabad felhasználás: idézés nyilvánosságra hozott műből, átvétel a tudományos munkából oktatási célra és tudományos ismeretterjesztés céljára stb. Ezekben az esetekben is érvényesülnek természetesen a szerző személyiségi jogai, mindenekelőtt a szerzői minőség elismeréséhez (a név feltüntetéséhez) való jog. (Törvény 16–17. §§. Végrehajtási R. 14. §.)

A törvényben a rádió és a televízió számára biztosított felhasználási privilégiumok a tudományos művek szempontjából kevésbé gyakorlatiak. Megjegyzendő, hogy a felhasználás ezekben az esetekben a szerző hozzájárulása nélkül történik ugyan, de mindig díjazás ellenében és a szerző értesítése mellett. (Törvény 22–23. §§. Végrehajtási R. 19. §.)

A társadalmi felhasználás szerződés útján történő biztosításának elve alól még egy kivételt tesz a törvény. Ha a szerző jogutódja a már nyilvánosságra hozott mű további felhasználásához hozzájárulását alapos ok nélkül megtagadja, társadalmi érdekből a bíróság ítélettel engedélyezheti a felhasználást. Szerzői jogdíj — természetesen — ilyenkor is fizetendő. (Törvény 24. §.)

III.

8. A tudományos alkotások szerzői jogi védelme körében az egyik legérdekesebb és egyben legbonyolultabb kérdés a szerzői alkotás és a *munkaviszony* egymáshoz való kapcsolatának problematikája. A munkaviszonnyal szorosabb vagy lazább összefüggésben alkotott tudományos munkák szerzői jogi védelménél felmerülő „kérdések bonyolultságát elsősorban az okozza, hogy a munkaviszonyban létrehozott szellemi alkotásban a társadalmi tényező, a társadalmi mozzanat szerepe az átlagnál nagyobb”.⁶ Ehhez képest némileg más módon merül fel a tudományos alkotó erkölcsi és anyagi ösztönzésének és a mű társadalmi felhasználásának kérdése. Ez természetes, hiszen „bizonyos fokig másképp alakul azoknak az érdekeknek a súlya is, amelyek az ilyen szellemi alkotás jogi szabályozásával kapcsolatban figyelembe jönnek”.⁷

Magyarországon csak az új szerzői jogi törvény kísérelte meg átfogóan szabályozni munkaviszony és szerzői jog összefüggéseit. Korábban a bírói gyakorlat a jogtudomány támogatásával törekedett választ adni az e körben felmerülő kérdésekre.

9. A *jogirodalom* azt az álláspontot foglalta el, hogy — jogszabály hiányában — „a felek megállapodása irányadó abban a kérdésben, hogy a

⁶ Világhy: i. m. 159. old.

⁷ U. o.

munkáltató a munkaviszonyban alkotott művet milyen területen, milyen módon és időtartamon át használhatja”.⁸

A jogirodalom egységesen képviselte azt a tételt, hogy a munkaviszony nem érinti a szerző nem vagyoni, személyiségi jogait. A munkaviszonyban álló tudományos alkotó erkölcsi elismerésére és ezen keresztül történő ösztönzésére éppúgy szükség van, mint más szerzők esetében. Ezért a munkaviszony keretében létrehozott tudományos mű szerzője számára is biztosítani kell a kizárólagos személyhez fűződő jogokat.⁹

A vagyoni jogok és az *alkotó díjazása* kérdésében a jogirodalom eltérő megítélést javasolt a kifejezetten munkaköri köteletség körében alkotott művek esetében, illetve abban az esetben, amikor a mű létrehozása csupán összefügg az alkotó munkakörével. Ez a felfogás munkaköri kötelezettségnek tekintette, ha az alkotó munkaviszony alapján utasítást kapott az alkotás létrehozására, továbbá azt az esetet is, amikor a szerző ilyen utasítást nem kapott ugyan, de munkakörének betöltésével az alkotás létrehozása együtt jár. Ilyen esetekben a tudomány általában nem tartotta szükségesnek a külön díjazást, a szerző külön anyagi elismerését. Az volt az álláspont, hogy a díjazás mellőzése felel meg a szocialista elosztás elveinek. Hasonló elveket követve a jogirodalom csökkentett mértékű díjazást tartott indokoltnak azokban az esetekben, amikor az alkotás tartalmilag abba a körbe esik, amelyre a szerző munkaköre kiterjed, de a konkrét mű létrehozása nem képezte a munkaköri kötelezettség tárgyát.¹⁰

Az ismertetett álláspont a *tudományos művek esetében* nem kívánta a fenti elvek merev követését, kivételes elbírálást tartott helyesnek. Ezt azzal indokolta, hogy a tudományos művek „olyan szellemi tevékenységet fejeznek ki, amelyekben az egyéni mozzanat jelentősége még akkor is nagyobb az átlagosnál, ha az munkaköri kötelezettség teljesítésekként vagy munkaviszonnyal összefüggésben jelentkezett”. A tudományos alkotásban rejlő többletmunka, többletjelentőség a külön anyagi elismerést, vagy külön díjazást munkaköri kötelezettség keretében, vagy munkaviszonnyal kapcsolatban alkotott tudományos műveknél is indokolja.¹¹

A munkaviszonnyal kapcsolatban levő szerzői alkotások társadalmi felhasználását a törvény előtti jogirodalom szerint az alkotóval kötött szerződés nélkül, közvetlenül kell biztosítani. E javaslat alapján a munkaköri kötelezettség keretében létrehozott mű felhasználására a munkáltató törvény-nél fogva (ex lege) szerezne jogot, míg az alkotó munkakörével összefüggő felhasználási jogához a munkáltató a szerzőhöz intézett egyoldalú nyilatko-

⁸ L.: Dr. Palágyi Róbert: A magyar szerzői jog zsebkönyve (2. kiadás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1959, 106. old.

⁹ L. Világhy: i. m. 159. old., Palágyi: i. m. 105—106. old.

¹⁰ Vö. Világhy: i. m. 159—160. old.

¹¹ U. o.

zattal juthatna. A munkáltató ezt az elsőbbségi jogot csak meghatározott határidőn belül gyakorolhatná.

Lényeges vonása volt végül az ismertetett javaslatnak, hogy a munkáltatót mind az anyagi ösztönzéssel kapcsolatos, mind pedig a társadalmi felhasználással kapcsolatos előnyök „csak rendeltetésszerű működési körén belül illethetik meg”. E körön kívüli felhasználás esetén a tudományos alkotó szerzői jogi díjazására és a felhasználás megszerzésének jogi formájára tehát az általános szabályok lennének irányadók a munkakörrel kapcsolatban létrehozott művek esetében is.¹²

10. A törvény előtti *bírói gyakorlatot* e körben elsősorban a munkaviszonnyal kapcsolatban létrehozott művek díjazásának problémái foglalkoztatták. E kérdéseknél — a meglehetősen szűkszavú jogszabályok¹³ rendelkezéseire alapítva — a Legfelsőbb Bíróság alakította ki a követendő ítélkezési gyakorlatot. A jogszabályok alap gondolata egyezett a jogirodalom álláspontjával: munkaviszonyban álló szerzőnek olyan művéért, amelyet munkaviszonyból folyóan hivatali, illetőleg szolgálati kötelezettségként alkotott, díj nem jár, amennyiben a munkáltató e művet kizárólag a rendeltetésszerű működés által megszabott keretben használja fel, ill. hozza forgalomba. Szerzői jogdíj illeti meg viszont a szerzőt akkor, ha a munkáltató rendelte meg ugyan a művet, de azt a rendeltetésszerű működési körén kívül is hasznosítja,¹⁴ A bírói gyakorlat ezeket az elveket a tudományos művek esetében — a jogtudomány előbb ismertetett felfogásával egyezően — több oldalról is áttörte és a tudományos alkotó vagyoni jogait, a díjazáshoz való jogot széles körben elismerte.

A Legfelsőbb Bíróság több ítéletben foglalkozott munkaviszony és szerzői jog összefüggéseivel és arra törekedett, hogy megfelelően összehangolja a szerző egyéni érdekeit és a társadalmi érdekeket. Az egyik ítélet pl. kimondta, hogy a hivatali köteleességnél fogva létrehozott műért is megilleti a tudományos alkotót a szerzői jogdíj, ha a munkáltató a művet — akár részben is — a szerzővel kötött szerződésben megállapított körön kívül használja fel. Ilyen esetekben csak a szerző esetleges kifejezett lemondó nyilatkozata mentesíti a munkáltatót a jogdíj megfizetésének kötelezettsége alól.¹⁵

Egy másik ügyben a Legfelsőbb Bíróság ugyancsak a szerző védelme érdekében szögezte le a következőket: „Alkotmányunk alapvető tétele, hogy mindenkit munkájának megfelelően kell díjazni . . . Nem lehet tehát olyan álláspontot elfogadni, hogy a hivatali köteleességnél fogva alkotott munkáért semmi körülmények között nem követelhető szerzői jogdíj. Az ilyen igény

¹² U. o., Palágyi: i. m. 106. old.

¹³ 500 560/1951. (Tg. É. VII. 11.) O. T. Á. H. sz. rendelet a tudományos és szakmai művek kiadásáról (14. §.), majd utóbb a 3/1958 (VI. 14.) MM. sz. rendelet az írói művek kiadásáról (18. §.)

¹⁴ U. o.

¹⁵ Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20902/1955. Idézi Palágyi: i. m. 284. o.

elbírálásánál minden irányban tisztázni kell a tényállást, nehogy az ilyen, rendszerint értékesebb munka bármilyen mértékben is díjazatlanul maradjon. Vizsgálni kell, hogy a szerző a végzett munkát mennyiben végezte munkakörén belül . . . Részletekbe menően kell vizsgálni, hogy a szerző a végzett munkájáért mennyiben kapott díjazást munkakörén belül és mutatkozik-e olyan munkája, ami díjazatlanként jelentkezik. Miként nem követelhet a szerző a kifejtett munkájáért kétszeres díjazást, éppúgy nem maradhat munkájának egy része esetleg díjazatlanul”.¹⁶

Hasonló elveket szögezett le a Legfelsőbb Bíróság egy másik ítélete is. „Minthogy egyetlen adat sincs a perben arra, hogy . . . az intézet a díjazást a szerzővel szemben eleve kizárta volna, illetve maga a szerző a díjazásról lemondott volna, a díjazásra való jogos igényt nem vesztette el az alkotó azzal, hogy az intézet igazgatója a szerzőnek a hivatali idején és munkakörén kívül végzett munkájával éppen úgy rendelkezett, mintha azt a szerző hivatali munkaidejében és munkakörében végezte volna”.¹⁷

Az idézett ítéletek azt mutatják, hogy a Legfelsőbb Bíróság a munkaviszony és szerzői jog határterületein felmerülő vitás ügyekben hozott elvi iránymutatásaival az új, átfogóbb jogszabályi rendezés útját is egyengette.

11. *Az új szerzői jogi törvény* a jogtudomány és a bírói gyakorlat által mutatott úton közelítette meg munkaviszony és szerzői alkotás kapcsolatát. A kérdés elbírálásának kulcsává a törvény is a munkaviszony tartalmát állította. A munkaviszony tartalma, lényegében tehát az alkotóval kötött munkaszerződés és az azon alapuló munkáltatói utasítások határozzák meg azt a kört, amelyben a munkáltatót a mű felhasználásával kapcsolatban előjogok illetik meg (Törvény 14. §, Végrehajtási R. 11. §).

A törvény csak azokban az esetekben biztosít felhasználási elsőbbséget a munkáltatónak, ha a mű elkészítése a szerzőnek kifejezett munkaköri kötelezettsége. Nem tartozik tehát a munkáltató privilegizált felhasználási jogkörébe az olyan tudományos alkotás, amely összefügg ugyan az alkotó munkakörével, de létrehozására munkaköri kötelezettsége nem terjed ki. Ha pl. egy közgazdasági kutatóintézet tudományos munkatársa munkaviszonyából eredő kötelezettségként tanulmányban összegezi egy adott árucikk-csoport piackutatási eredményeit, e tanulmány felhasználása a munkáltatót illeti. Ha azonban ugyanez a kutató — munkaköri lehetőségeit kihasználva, de nem munkaviszonyból folyó kötelezettségként — önálló kutatásokat folytatva tanulmányt készít egyes árucikkek kereskedelmi és közvetlen ipari felhasználás céljára történő értékesítésének közgazdasági problémáiról, a tanulmány szerzői jogi felhasználása teljes egészében a kutatót illeti.

Amennyiben a tudományos mű elkészítése a szerző munkaköri kötelezettsége és a munkáltató a munkaviszony tartalma alapján a mű felhasználá-

¹⁶ Legfelsőbb Bíróság Pf. II. 24 018/1955. Idézi Palágyi: i. m. 284—285. o.

¹⁷ Legfelsőbb Bíróság Pf. II. 21 737/1957. Idézi Palágyi: i. m. 285. o.

lására jogosult, a felhasználás joga az átadással száll át a munkáltatóra. A mű átadása ilyen esetben a szerzőnek a mű nyilvánosságra hozatalához való hozzájárulását is jelenti. A törvény előtti elméleti állásponttal és bírói gyakorlattal egyezően tehát a szerző a munkaköri kötelezettség keretében alkotott művel kapcsolatban is *megtartja személyiségi jogait*. Ez alól az elv alól csak a mű visszavonásával kapcsolatban van kivétel. A szerzőnek a nyilvánosságra hozatalhoz adott engedély visszavonására, illetve a már nyilvánosságra hozott mű további felhasználásának megtiltására vonatkozó joga a munkáltató privilegizált felhasználási jogát nem érinti (Törvény 11. §.).

Ugyancsak a korábbi bírói gyakorlattal és jogirodalmi felfogással egyezik a törvénynek az a rendelkezése is, hogy a munkáltató felhasználási elsőbbségi jogát csak működési körén belül gyakorolhatja. A szerző vagyoni jogainak további korlátozását jelenti mégis az a szabály, hogy a szerző a munkaköri kötelezettség keretében alkotott művét a munkáltató működési körén kívül is csak a munkáltató hozzájárulásával használhatja fel. Ha pl. egy tudományos kutató a munkáltató utasítására, munkaköri kötelezettségként tanulmányt ír valamelyik kérdés megoldásának elméleti megalapozásához, ezt a tanulmányt a szerző akár a belföldi, akár a külföldi elméleti szakajtóban csak a munkáltató hozzájárulásával publikálhatja. A törvény ugyanakkor a szerző érdekeinek védelmére azt a garanciát állapítja meg, hogy a munkáltató a hozzájárulást csak alapos okból tagadhatja meg (Törvény 14. §.).

A törvény lehetőséget ad arra, hogy jogszabály kötelezően meghatározza a munkáltató kedvezményes felhasználási jogának leghosszabb időtartamát. Ennek az időnek az elteltével a felhasználási jog a szerzőt illeti meg. Ugyancsak a szerző gyakorolja a munkaköri köteletség keretében alkotott mű felhasználási jogát akkor is, ha a munkáltató jogszabályban megállapított időn belül nem él a számára biztosított elsőbbségi joggal. A munkáltató természetesen maga is hozzájárulhat ahhoz, hogy a felhasználási jogot a szerző gyakorolja. Mindezekben az esetekben a szerzői jogdíj teljes összegben a mű alkotóját illeti meg (Törvény 14. §. Végrehajtási R. 12. §.).

A munkáltató a felhasználásra vonatkozó elsőbbségi jogát egyébként sem a szerző díjazása nélkül gyakorolja. Ha a munkáltató a munkaköri kötelezettség alapján létrehozott szerzői alkotásra biztosított felhasználási jogának gyakorlása során a műre harmadik személlyel köt felhasználási szerződést, a szerzői díj 60–80%-a mindenképen a szerzőt illeti meg. Ha pl. a tudományos intézet tanulmánykötetben kiadja az intézeti munkatársak olyan alkotásait, amelyekre munkáltatói elsőbbségi joga van, az egyes szerzők megkapják a kiadói szerződésben meghatározott díj 60–80%-át. E rendelkezéssel kapcsolatban azt kell aláhúzni, hogy — a törvény előtti bírói gyakorlat által kimunkált elvek alapján — a konkrét esetben kell eldönteni, hogy a tudományos alkotásra fennáll-e az intézet törvényben biztosított felhasználási joga. A tudományos művek esetében ugyanis különösen gyakran fordul elő az az

eset, hogy az alkotás csupán összefügg a szerző munkakörével, de annak létrehozására a munkaköri kötelezettség nem terjed ki. Megállapítható, hogy a tudományos intézetek gyakorlata is ebből az elvből indul ki és *nem törekszik a tudományos kutatók munkaköri kötelezettségét tágítani*, hanem az alkotó munkakörével összefüggő tudományos munkákra elismeri a szerző kizárólagos vagyoni jogait. Ezt a gyakorlatot feltétlenül helyeselni kell.

A munkaköri kötelezettség körében létrehozott alkotás munkáltatói felhasználásának sajátos esete forog fenn akkor, amikor kifejezetten a munkáltató feladatkörébe tartozik harmadik személyekkel felhasználási szerződés kötése. Ilyen esetekben a munkáltató az alkotó szerzői díját 60%-nál alacsonyabb mértékben is meghatározhatja (Végrehajtási R. 12. §.).

Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a tudományos munka jogi oltalmának a szerzői jog csak egyik, talán nem is a legfontosabb területét jelenti. A szerzői jog a tudományos alkotást közvetett formában, az alkotás szerzői műként megjelenésén keresztül részesíti védelemben. Ha nem is ennyire közvetett módon, mégis áttételesen ad jogi védelmet a tudományos munkának a feltatlálói jog is. A polgári jog e két területének határain és részben azokon túl a tudományos munkának több olyan mozzanata van, amely jogi szabályozásban nem is részesül. A magyar jogirodalomban az utóbbi időben ismét felmerült e területek szabályozásának szükségessége és hangot kaptak a jogi szabályozással kapcsolatos problémák is.¹⁸ Mindenekelőtt a tudományos felfedezések jogi védelmének lehetőségeit mérlegeli a magyar jogirodalom, utalva a külföldi példákra, így pl. a szovjet jog megoldására is. E kérdések részletesebb elemzésétől azonban ezúttal mind tematikai, mind terjedelmi okokból el kell tekintenünk.

*

A tudományos kutatók munkajogi és szerzői jogi helyzetét ismertető referátumok igen komoly *vitát* váltottak ki.

Piskotyin M. I. a kutatók munkajogi helyzetének kialakításával kapcsolatban elsősorban a kérdés igazgatási vetületeit elemezte. Rámutatott a tudományos kutatások tervezésének és anyagi biztosításának fontosságára. Nincs jogszabályi rendelkezés azonban arra, hogy a vezető jogosítványa meddig terjedhet a kutatási feladatok kijelölésénél. A vezető a tervfelada-

¹⁸ A korábbi jogirodalomban: György Ernő: A tudományos munka jogi védelme. Jogtudományi Közlöny 1925. évi évf. 130—131. o.; Az újabb jogirodalomban: Vida Sándor: A szellemi alkotások és a jogi senkiföldje. Magyar Jog VII. (1960.) 312—316. o., Boytha György: A szerzői jog és az iparjogvédelem összefüggései. Jogtudományi Közlöny XIII. (1968) 594—602. o., u. ö.: Az szerzői jog iparjogvédelmi és versenyjogi határterületei. Jogtudományi Közlöny XIV. (1969) 102—114. o.

tokból indul ki, de közismert, hogy a tervfeladatok általános megfogalmazásban jelennek meg. Így a vezető jelöli ki a témát. Ebben a helyzetben különösen a kezdő tudományos kutató sokszor azt érzi, hogy helyzetét a jog nem bátyázza eléggé körül.

Dr. Gáspárdy László csoportvezető ügyész (Legfőbb Ügyészség) a kutatók munkajogi státusának kérdésével kapcsolatban a kutatók munkaviszonya határozott időre létesítésének helyességét vitatta. A magyar munkajog szerint a kötetlen felmondási rendszer érvényesül és így a nem megfelelő dolgozó munkaviszonyának megszüntetése úgy sem okoz nehézséget. A munkaviszony határozott időre kötésének indoka akkor forog fenn, ha előre látható az az idő, amely alatt a munkát be fogják fejezni. Ez a szempont a kutatók munkaviszonyánál nem áll fenn. Ami a kutatók helyzetének jogi szabályozását illeti, megfelelő lenne, ha a szabályozási szintek csökkennének, és a kutatók helyzetét magasabb szinten szabályoznák, a magasabb szintű szabályozás alkalom lenne arra is, hogy az e téren mutatkozó jogszabályi hézagokat kiküszöböljék.

Nagy László egyetemi tanár (Szeged) utalt arra, hogy a tudományos kutatók munkaviszonya annyiban kíván az általánostól eltérő rendezést, amennyiben e területen eltérő sajátosságok mutatkoznak. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

1. A kutatói munka egyik jellemző vonása, hogy hosszú felkészülést igényel, csak hosszú távon hozza meg az eredményt és ennek az eredménynek a reális értékelése is igen nehéz. Ha ezeknek a munkaviszonyok szabályozására való hatását vizsgáljuk, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

a) A kutató számára az átlagosnál fokozottabb stabilitást kell biztosítani, hogy megfelelő idő álljon rendelkezésére mind a beérésre, mind az eredmények elérésére. Ez a munkaviszony megszüntetése terén kíván az átlagnosnál nagyobb megkötöttséget. Ebből a szempontból nagyon vitatható annak a jelenlegi szabálynak a helyessége, amely széles körben bevezeti a kutatók meghatározott időre való alkalmazását. Ez inkább csak kezdőknél lehet célszerű. Még vitathatóbb a vezetői megbízások határozott időre történő korlátozása. Így nehezen valósítható meg következetes vezetés és egy hosszútávú kutatási irány kialakítása. Helytelen az a szabály is, amely egyes területeken kötelezővé teszi meghatározott életkoron túl a munkaviszony megszüntetését. A kutatói képesség — ezt számos példa mutatja — igen magas korban is nagyon aktív lehet. Inkább azon kellene gondolkodni, hogy miként lehetne a teljes lekötöttséget már nem bíró kutatókat is valamilyen módon bekapcsolni a kutatómunkába.

b) A stabilitás hangsúlyozása mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ennek fokozott jogi biztosítékai könnyen kedvező körülményeket teremthetnek a megcsontosodás kifejlődésére. Ezért a stabilitást szolgáló garanciák növelésével egyidejűleg erősíteni kell azokat az eszközöket, amelyek a kutatói

szellem ébrentartására hatnak. Ilyenek pl. előzetes munkatervek jóváhagyása és az egyes szakaszok után beszámoltatás, esetleg a közbeeső eredmények a kutatói kollektíva előtt való ismertetése, egy megfelelő minősítési rendszer kialakítása, stb.

c) A kutatók anyagi elismerésénél is abból kell kiindulni, hogy ennek hosszú távon kell hatnia. Ennek legjobban az felel meg, ha a kutatóknak magas szintű alaphére van és egy-egy kutatási eredmény lezárása után részeseül ezzel arányos jutalmazásban. A mai elaprózott jutalmazási rendszer semmi esetre sem megfelelő. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni a mellékfoglalkozások, megbízások és kutatási stb. szerződések kérdését. Véleménye szerint ezek ma éppen az előbb említett célok ellen hatnak. Szétforgácsolják a kutató erejét, idejét. A kutatási szerződések gyakran csak a közeli, rögtöni eredményt ígérő kutatásokra ösztönöznek és nemegyszer elvonják a figyelmet a fontosabb céloktól.

d) A kutatási eredmények nehezebb értékeléséből azonban az is következik, hogy a kutatót fokozottabb felelősség kell, hogy terhelje a kutatási eredményekért. Egyetért Trócsányi elvtárssal abban, hogy a munkajognak ezt a kérdést is rendeznie kellene.

2. Ma mind általánosabbá válik a kutatások komplex és kollektív jellege. Ez nemcsak egy intézetben belül, hanem intézetek között is mind gyakoribb lesz. Ez a tendencia szükségszerű és kívánatos a jogtudományi kutatások terén is. Ezek a formák azonban gyakran szükségessé tehetik a kutatók átcsoportosítását. A jelenlegi jogi szabályozás azt nem mindenben segíti elő, ill. nem ad minden esetre kielégítő megoldást. Hasonlóan jelentkeznek problémák a gyakorlati szervekkel való együttműködéssel kapcsolatban is.

3. A referátumok több oldalról is foglalkoztak a kutatások irányításának kérdésével. Ezen a téren jelentkezik egy ellentmondás a kutatói munka hatékony irányítása és a kutatói függetlenség között. Erre utalt referátumában Piszkotyin elvtárs is. Ezt kiküszöbölni nem lehet. Az ellentét feloldható azonban egyrészt egy ésszerű vezetői módszerrel, másrészt a tudományos kollektívák szerepének, a vezetés demokratikus módszereinek növelésével.

Garancsy Mihályné a határozott időre létesített munkaviszony és a kutatói alkalmasság kérdésével foglalkozott. Utalt arra, hogy az MSZMP 1969. évi tudománypolitikai irányelvei tartalmaznak szempontokat a kutatók egészséges cserélődésére. Ennek mértéke és módja, azonban problémákat vet fel. Nézete szerint a tvr. nagyon általános módon nyúlt a kérdés rendezéséhez. A törvényerejű rendelet szerint a határozatlan időre kötött munkaviszonyok egy részét határozott időre kötött munkaviszonnyá kell átalakítani. A tvr. viszont felhatalmazást ad a differenciáltabb rendelkezések kibocsátására, amit az akadémiai intézetek vonatkozásában a főtitkár bocsátott ki. Ez a szabályozás alkalmas arra, hogy feloldja a tvr. merevségét, mert a határozatlan időre kötött munkaviszonynak határozott időre való átalakítását nem

teszi általánossá és kötelezővé minden kutatói kategóriára vonatkozóan. Kezdő kutatóknál nem aggályos a munkaviszony határozott időhöz kötése, amely alatt a kutatói alkalmasság megállapítására lehetőség nyílik. A kutatói alkalmasságnak ugyanis a szakmán belül önálló kritériumai lehetnek, mint pl. az elvont gondolkodásra való képesség, kísérletezési készség stb., amelyeket azonban nem lehet felsorolni, illetve nem lehet objektív körülményként megállapítani.

Weltner Andor egyetemi tanár (Budapest) egyetértett azzal, hogy a kutatók számára nagyobb stabilitást kell biztosítani és ennek a jogszabályban is kifejezésre kellene jutnia. Mindig mérlegelni kell, hogy a vezetés mit érhet el jogi módszerekkel, és hol eredményesebbek az egyéni módszerek. Egyetértene egy olyan szabályozással, hogy a kutatók munkáját évenként egyszer értékelni kell. Nem tudna csatlakozni egy olyan megoldáshoz, amely az átcsoportosítási lehetőségeket növeli, mert ez a helyes értelemben vett kutatási szabadságot veszélyeztetné. A határozott időre létesített munkaviszony jelenlegi szabályozásának helyessége a kutatókkal kapcsolatban is problematikus. A szabályozás valószínűleg azt tartotta szem előtt, hogy a vezetés számára könnyebb a munkaviszonyt nem meghosszabbítani, mint felbontani. Ki kellene azonban mondani, hogy a vezetés a szerződés lejárta előtt három — hat hónappal közölni köteles, hogy a munkaviszonyt nem kívánja meghosszabbítani. Végül hangsúlyozta, hogy a kutatómunka anyagi és erkölcsi elismerését fokozni kell.

Lunyov, A. E. abból indult ki, hogy a jog feladata garanciák biztosítása a kutatók javára, de ugyanakkor védelmet kell biztosítani a nem megfelelő kutatókkal szemben is. Ezért a szocialista jogrendszernek olyan szabályokra van szüksége, amely mindkét szempontot figyelembe veszi. A vezető részére továbbá biztosítani kell a szabad döntést abban a tekintetben, hogy milyen irányban haladjon a tudományos munka. A szocialista államban a tudományos munkát is tervezik. Természetesen a kutatók egyéni képességeit, érdeklődési körét figyelembe kell venni, már csak a kutatói munka értékelésének lehetősége szempontjából is. A határozott vagy határozatlan időre kötött munkaviszonyt illetően a Szovjetunióban szerzett arra a tapasztalatra kíván utalni, hogy nemcsak alkalmatlan, de még közepes képességű kutatóktól is sokszor nehéz megszabadulni, a szakszervezet, Komszomol stb. legtöbbször melléjük áll, ha pedig munkaviszonyukat megszüntetik, a bíróság munkaviszonyukat rendszerint helyreállítja.

Halász József egyetértett azzal, hogy a kutatók munkaviszonyának megszüntetésénél a társadalmi és egyéni szempontot egyaránt figyelembe kell venni. A kutatók stabilitására azonban szükség van. A vezetés feladata megmagyarázni, megvilágítani előttük, hogy mely irányba dolgozzanak, viszont a kutató képességeire, adottságaira, érdeklődési körére ennél figyelemmel kell lenni. A másodállások engedélyezésénél a vezetés nálunk arra is tekin-

tettel volt, hogy alacsony a kutatók fizetése és így munkabérük kiegészítését indokolt lehetővé tenni. Más lapra tartozik, hogy ezáltal erejük esetleg szétforgácsolódik.

Szabó Imre igazgató rámutatott arra, hogy a tudományos munka a legösszetettebb, legmagasabb szintű szellemi tevékenység és ezért szabályozásának rendezése a legnagyobb gondot igényli. A Munka Törvénykönyve általában foglalkozik a munkaviszony kérdéseivel, de a tudományos munka gazdag problematikájára, annak sajátosságaira már nem lehet tekintettel. Megítélése szerint e téren fokozottabb szerepet kellene juttatni a társadalmi normáknak, és talán el lehetne érni, hogy a tudományos munka belső kérdéseit társadalmi normák útján rendezzék. Ezek a kérdések ugyanis jogi szabályozásra aligha alkalmasak, e társadalmi normák viszont mintegy kitöltenék a munkajog általános kereteit a tudományos munka tekintetében.

A szerzői jogi kérdéseket taglaló referátummal kapcsolatban többen hangsúlyozták, hogy a szerzői jogi jogalkotás világszerte nehezen birkózik a tudományos-technikai fejlődés által támasztott követelményekkel. Hangot kapott továbbá az a nézet is, hogy a tudományos alkotások szerzői jogi védelmének értékelésénél feltétlenül számolni kell a jogi védelem lehetőségeinek szükségszerű korlátozottságával.

A tudományos munkák szerzői jogi védelmének konkrét problémái közül *M. I. Piszkotyin* a több szerző által alkotott, illetve kifejezetten alkotói kollektíva által készített tudományos munkák szerzőségének vitáiról szólt. Különösen problematikusnak találta a szerzőség kérdéseit a természettudományos munkák esetében, ahol a publikált mű elkészítéséhez szükséges kísérletek, laboratóriumi előkészítések elvégzésében széles kollektíva alkotó módon vesz részt, míg a tudományos eredményeket összegező tanulmány esetleg csak néhány szerző alkotásaként jelenik meg.

M. P. Ring azokról a jogi problémákról beszélt, amelyek a szerzői alkotások (tudományos tanulmányok) rövidített, rezümé-jellegű közzétételéből származnak. Mindenekelőtt a szerzők alkotásának anyagi elismerésével kapcsolatos vitákat emelte ki.

A KUTATÁSI SZERZŐDÉSEK SZEREPE

A TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI TEVÉKENYSÉG ELŐMOZDÍTÁSÁBAN

M. P. Ring: A tudomány és a termelés önelszámolási kapcsolatainak jogi formái a gazdasági reform feltételei között

A tudomány hatékonysága objektíve függ a termeléssel való kölcsönhatásának gazdasági mechanizmusától. A jelenlegi szakaszban — mind a tudomány belső fejlődéstörvényei következtében, mind pedig jelentős mértékben a gazdasági reform hatására — ennek a mechanizmusnak az

eszközei az önelszámolás, ár, haszon, prémium stb. Ugyanakkor a termelés és a tudomány gazdasági kapcsolatának legfontosabb eleme, formája az önelszámoláson alapuló kapcsolatuk. Ez a kapcsolat a 60-as években bontakozott ki, amikor az ágazati tudományos és műszaki szervezetek önelszámoló egységekké váltak, a gazdasági reform feltételei között pedig ez a kapcsolat állandóan szélesedik és mélyül. 1969-ben a Szovjet Minisztertanács Tudományos és Technikai Állami Bizottsága jóváhagyta és hatályba léptette a tudományos – kutató, kísérleti – konstruktóri és technológiai munkák végzését célzó gazdasági szerződések megkötéséről és minisztériumi megrendelések kiadásáról szóló típusszabályzatot.¹ Ennek melléklete a tudományos – kutató, kísérleti – konstruktóri és technológiai munka végzésére vonatkozó típus-szerződés;² tudományos – kutató, kísérleti – konstruktóri és technológiai munka végzésére vonatkozó megrendelés³ és egész sor más dokumentum.

A termelés és a tudomány közötti önelszámoló kapcsolaton mi a tudományos és műszaki szervezetek és az alkalmazott kutatást és fejlesztést megrendelők közötti áru- pénzkapcsolatokat értjük. Ezek a kapcsolatok ott keletkeznek, ahol az új tudományos és műszaki eredmények, függetlenül attól, hogy azok akadémiai vagy ágazati intézetben, főiskolán vagy vállalati laboratóriumban keletkeztek-e, anyagi formát öltenek és gyakorlatilag alkalmazhatóvá válnak, használati értékkel rendelkeznek. Olyan mértékben, ahogy az adott eredmény használati értéket jelző tulajdonsága potenciális lehetőségből reális lehetőséggé válik, ahogyan a kutatás és fejlesztés eredménye egyre inkább árúvá válik, e kapcsolatok határai egyre jobban kiszélesednek. Elméletileg e kapcsolatok átfoghatják bármely alkalmazott kutatási és fejlesztési eredmény megvalósítását és felhasználását a természet- és műszaki tudományok, a konkrét gazdasági és szociológiai kutatás, az igazgatás, valamint a munka- és termelés szervezése területén végzett kutatás, a tudományos-műszaki információt érintő kutatás.

A tudomány és a termelés közötti önelszámolási kapcsolatok struktúrája hierarchikus természetű. Legáltalánosabban az ezen belüli fokozatok különbsége abban áll, hogy minden szinten kialakulnak a jog által szabályozott viszonyok a termeléssel és tudományos kutatási és fejlesztési eredmények alkalmazásával kapcsolatosan, mégpedig

- az egyes vállalatok, tudományos vagy műszaki szervezetek, megrendelők érdekében (mikroszint);
- egész sor vállalat, egyesülés alágazat vagy ágazat érdekében (középszint);
- több ágazat, gazdasági körzet vagy az állam érdekében (makroszint).

¹ Ld. „Beruházási jogszabályok” L. Jurid. Lit. 1970. 583—587. p.

² Ld. u. o. 587—590. p.

³ Ld. u. o. 591—592. p.

A különböző szinteken jelentkező gazdasági érdekeknek megvan a maguk sajátossága és ennek megfelelő jogi szabályozást, illetve szabályozási formát igényelnek. E formák között mindenekelőtt a szerződéses formára utalunk. Ez a forma az alapvető forma, mivel különösen alkalmas a kölcsönösség elve alapján az egyenjogú felek önálló gazdasági érdekeinek összehangolására, függetlenül attól, hogy milyen szinten helyezkednek el. Jelenleg a szerződéses forma az esetek többségében, mint közvetlen kapcsolat, mikroszinten kerül alkalmazásra. A megrendelők az egyes, az elvégzendő munkában érdekelt vállalatok. A finanszírozás forrásai a vállalati saját eszközök, a központi alapokból e célra biztosított eszközök és a bankhitel.

A gazdasági reform feltételei között nyomon követhető a tudományos műszaki szervezetek és a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok további kiszélesedése. A rendelkezésre álló adatok azt bizonyítják, hogy emelkedő tendenciát mutat az olyan jellegű munkák elvégzésére fordított eszközök nagysága, amelyekben elsősorban az egyes vállalatok érdekeltek. Ugyanakkor jelezni kell, hogy a vállalatoknak kutató és fejlesztő munkák elvégzésére fordított eszközeinek általános növekedése mellett az egyes vállalatokon belül a vállalatok ilyen irányú pénzügyi forrásai szinte jelentéktelenek a nagyvolumenű és perspektivikus kutatásokra fordított eszközök nagyságával összevetve. A bankhitelhez, mint a szerződéses kutatómunka finanszírozásának forrásához, mint a tapasztalat mutatja a vállalatok a legutóbbi időkhig gyakorlatilag nem fordultak. Az új feltételek között dolgozó vállalatok tevékenységének elemzése azt mutatja, hogy a szerződéses kutatómunka finanszírozásának fő forrása a központosított ú. n. új technikai alap eszközei. Azonban az esetek többségében ezek az eszközök sem elégitik ki a vállalati igényeket.

Az utóbbi években a közvetlen kapcsolatok általános kiszélesedése mellett egyes esetekben, pontosabban egyes vállalatok ilyen jellegű kapcsolata a tudományos és műszaki szervezetekkel szűkülő tendenciát is mutat. Ezt az utóbbi tendenciát nemcsak az eszközök elégtelensége, hanem mélyebb gazdasági okok magyarázzák. A gazdasági reform első szakaszában számos vállalat a műszaki haladás folyó kérdéseinek megoldásában volt érdekelt, mivel ez tette lehetővé a felszínen fekvő belső tartalékok leggyorsabb kihasználását. Ugyanakkor a kutató intézetek nem érdekeltek abban, hogy olyan megrendeléseket teljesítsenek, amelyek nagysága jelentéktelen és ennél fogva a kutatási-fejlesztési témák szétdarabolásához vezet. Ez a tendencia természetesen negatív befolyást gyakorolt a tudomány és a termelés önelszámolásán alapuló kapcsolatának fejlődésére, aminek gazdasági hatása az elkövetkezendő években valószínűleg érezteti hatását.

Az egyes vállalatoknak az a törekvése, hogy saját eszközeiket csak korlátozott mértékben fordítsák kutatási munkák megrendelésére, vagy teljesen eltekintsenek ettől, azt eredményezte, hogy növekszik a vállalatok

olyan irányú kérése, hogy az állami költségvetés, vagy más megrendelők által finanszírozott tudományos-műszaki dokumentációs anyagok másolatait megkapják. Az ilyen jellegű anyagok másolatainak elkészítésére és a vállalkozóhoz való eljuttatására fordított költségek elenyészőek az elvégzett kutatómunkák tényleges költségével összehasonlítva; a tudományos és műszaki szervezetek ilyen irányú kapcsolata nélkülözi az egyenértékűséget és természetesen nem tekinthető önelszámoláson alapuló kapcsolatnak.

A gazdasági reform jelenlegi szakaszában, amikor a társadalmi termelés fejlődésének állandóan ható tényezői egyre inkább előtérbe kerülnek, a tudomány és a termelés közötti mikroszintű önelszámolási kapcsolatok előtt új perspektíva nyílik. Így pl. a Szovjetunió Minisztertanácsának „A vállalatok és szervezetek kölcsönös érdekeltségének növeléséről a tudományos-műszaki eredmények átadásáról és az élenjáró tapasztalatok hasznosításáról” szóló 1971. aug. 27-i, 604. sz. határozata előírja, hogy a tudományos-műszaki dokumentáció vállalatok közötti átadása és az élenjáró tapasztalatok elterjesztése, illetve felhasználása, beleértve a tudományos-műszaki munkák eredményeinek átadását, új technikai eljárások kidolgozását és az együttes munkák megvalósítását, rendszerint az átadó és átvevő, illetve felhasználó vállalat közötti szerződéses kapcsolatok keretében történik.⁴

A Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Bizottsága 1972-ben kibocsátotta a tudományos-műszaki eredmények vállalatok és szervezetek közötti átadására és ezek alkalmazása területén a segítségnyújtásra vonatkozó Típussszerződést. Ilyen módon ismét előrelépés történt azon vállalatok költségeinek kiegészítő megtérítése területén, amelyek a kutatások első megrendelői voltak és amely kutatások más vállalatok és szervezetek részéről is érdekeltésre tarthatnak számot.

Véleményünk szerint az önelszámolási kapcsolatok kiszélesedését segíti elő a vállalati nyereség egy részének mikroszinten a vonatkozó szerződésekkel kapcsolatban finanszírozási forrásként való felhasználása az ún. termelés — fejlesztési alap terhére.

Egészen az elmúlt időkig a tudomány és a termelés közötti önelszámolási kapcsolatok területén az ún. középszinten a szerződéses formát általában nem alkalmazták. Formálisan ilyen lehetőség alkalmazásának azokban az esetekben volt helye, amikor egy és ugyanazon téma kutatásában több szervezet is érdekelt volt: ebben az esetben a megrendelő az egyik szervezet volt, amely a többiek felhatalmazása alapján a szerződésből folyó összes jogokat és köteleességeket érvényesítette. Ez a lehetőség azonban a gyakorlatban ténylegesen nem került alkalmazásra, mivel ellentmondásban állt mind a kutató és műszaki intézetek, mind pedig a megrendelők gazdasági érdekeivel. Valóban, ha egy téma kutatásában egyidejűleg több vállalat is érdekelt, ez a

⁴ Ld. A SZU Határozatok Tára, 1971. 16. sz. 118. p.

kutatási téma ágazati jelentőségű téma, amelynek a kidolgozási költsége is jelentős összeget tesz ki. Az esetek többségében egy vállalat — megrendelő nem érdekelt a többi kutatási téma kidolgozásában, és nem is tudja egymaga a vonatkozó költségeket megtéríteni. Ugyanakkor figyelemmel egyetlen megrendelő igényeire, a tudományos vagy műszaki kutató intézet szintén nem érdekelt a vonatkozó kutatási vagy fejlesztési feladat terjedelmének csökkentésében. Ebben keresendő egyik oka annak, hogy miért nem használják fel kellő mértékben a szerződéses önelszámolási kapcsolatokat a tudomány és a termelés szférája között.

Jelenleg az ágazati problémákra vonatkozó, az önelszámolás elvén alapuló szerződéses kapcsolatok egyre nagyobb szerephez jutnak, mivel a szerződéses kapcsolatrendszer az ágazati műszaki-fejlesztési politika realizálásának egyik fő jogi eszközévé vált. Az ún. középszintű önelszámolási kapcsolatok alkalmazása során nem szabad elfelejteni, hogy az ágazat érdekei nem azonosíthatók a vonatkozó ágazatba tartozó vállalatok érdekeinek egyszerű összességével. Ez minőségileg új gazdasági érdekrendszer, amelyen belül az összágazati érdekek kölcsönhatásban állnak az ágazatba tartozó egyes vállalatok érdekeivel, továbbá más ágazatok és az állam egészének érdekeivel. Az ilyen szervezet központi finanszírozási alapra támaszkodik és fel kell, hogy használja az önelszámolások kapcsolatok különböző formáit. Azonban ma még ennek nem minden feltétele biztosított. Ezek között első helyen a minisztériumok főigazgatóságainak az új irányítási és ösztönzési rendszerre való áttérését kell megemlíteni. Enélkül az alágazatot vagy ágazatot érdeklő kutatási-fejlesztési téma kidolgozását illetően az önelszámolás elve alapján kiépített szerződéses kapcsolatok alkalmazása semmivel sem lenne hatékonyabb a jelenleg alkalmazott formáknál. Másik előfeltétel az ágazati tudományos-műszaki problémák kidolgozásához szükséges pénzügyi fedezet biztosítása az új technika bevezetésére és tudományos kutatási feladatok ellátására létesített központosított pénzügyi alap terhére. Jelenleg ennek az alapnak az eszközei a vállalatok között kerülnek elosztásra és olyan kutatásokra fordítják, amelyekben alapvetően a vállalatok érdekeltek. Ha ezen alapok eszközeit az ágazati szintű kutatások és fejlesztések finanszírozására is fel kívánják használni, akkor meg kell változtatni felhasználásuk eddig alkalmazott rendjét is. Ezen alap eszközeinek egy részét nem kellene decentralizálni, hanem a vonatkozó minisztérium vagy egyesülés rendelkezésére kellene bocsátani a szerződéses munkák finanszírozása érdekében. Ugyanezen rendszert lehetne alkalmazni a minisztériumok részére juttatott azon költségvetési eszközök vonatkozásában, amelyek ágazati jelentőségű alkalmazott kutatások és fejlesztések finanszírozására használhatók fel.

Ugyanakkor az európai szocialista országok tapasztalata azt mutatja, hogy az ágazati szintű szerződések finanszírozásának, illetve a finanszírozási forrás kiválasztásának problémája ma még létező probléma. Az önköltségből

képzett központi finanszírozási alapnak szintén megvannak az előnyei, mivel biztosítja a vonatkozó pénzügyi eszközök állandóságát és fix mértékét. Ezen túlmenően, ha az egységes finanszírozási alap létrehozása a költségvetési eszközök felhasználásának megszűnéséhez vezet, akkor az ilyen finanszírozás csak az ágazati szintű kutatásokra fordítható és nyitva hagyja az ágazati tudományos-műszaki szervezetekben folyó ágazatközi és összállami jelentőségű kutatások finanszírozásának kérdését. Ugyanakkor a költségvetési eszközökről való lemondás a tudomány centralizált állami irányításának lehetőségeit is gyengíti. Végül az egységes tudományos-műszaki fejlesztési alap alkalmazásának gazdasági elemzése azt mutatja, hogy annak nagysága nem teljesen elegendő az új technika bevezetésére vonatkozó összes költségek fedezésére, melyek egy részét az új termék önköltségében érvényesítik, ami áremelkedéshez vezet.

Azokban az esetekben, amikor a kutatások valamely egyesülésbe tartozó több vállalat igényeit elégítik ki, a finanszírozás forrása lehet az egyesülés központosított fejlesztési alapja, melyet a vállalati alapok egy meghatározott részének elvonása útján képeznek.

A fentiekben ismertetett központosított finanszírozási források közül mindegyiknek van bizonyos előnye és hátránya. Felmerül a kérdés: nem lehetséges-e az előnyök egyesítése és a negatív vonások korlátozása? A kérdés egyik megoldása lehet a következő: jelenleg az összes források elkülönülnek egymástól (az ún. monofinanszírozás elve). Az ágazati szintű kutatási költségeket az összállami (költségvetési) vagy a főhatósági alapokból térítik meg. Mi egy olyan finanszírozást javasolunk, amely az egy- és ugyanazon munka vonatkozásában a különböző források kombinált felhasználását tételezi fel (az ún. polifinanszírozás elve).

Elméletileg ennek a rendszernek meghatározott indokai vannak, amelyek mind a megrendelők gazdasági érdekszférájában, mind pedig a vonatkozó eszközökben költséges, hosszútávú és kockázatos kutatásokra történő koncentrálásában jelentkeznek. Emellett a polifinanszírozás elve elősegíti a kutatások programozott irányításának alkalmazását is, amely folyamatos tervezést és finanszírozást igényel.

Középszinten az önelszámolásos kapcsolatoknak kétféle jogi formája is ismeretes: gazdasági szerződés és minisztériumon belüli megrendelés. A szerződés a főigazgatóság és más minisztérium, valamint más főigazgatóság kutatóintézete önelszámoló kapcsolata esetén kerül alkalmazásra. Jogilag ez a szerződés nem különbözik attól, ami mikroszinten kerül alkalmazásra. A minisztériumon belüli megrendelés a főigazgatóság és a neki alárendelt kutató intézetek közötti kapcsolat formája. Mindkét formának számos közös vonása van, azonban mégsem teljesen azonosak: bár a szerződéses feltételek többsége megegyezik a megrendelés nem biztosítja a felek egyenjogúságát; néhány minisztérium elsősorban ellenőri funkciót lát el.

Ha az ágazati kutatások és fejlesztések polifinanszírozása a mono-finanszírozás elvével párhuzamosan alkalmazásra kerül, a jelenleg alkalmazott szerződés mellett új típusú gazdasági szerződést is alkalmazni kell. Ilyen igény akkor merül fel a központi alap eszközei mellett ha az érdekelt vállalatok saját eszközei is felhasználásra kerülnek. Megítélésünk szerint e célnak leginkább az ún. osztott szerződés felel meg, amelyben a főigazgatóság mellett az érdekelt vállalat is szerződéses félként szerepel. Ez a szerződés mind a főigazgatóság szervezési-gazdasági tevékenységnek, mind a vállalat operatív—gazdasági tevékenységének szabályozója lehet és fejlesztheti a vállalatok kezdeményezését is.

Ha a polifinanszírozás elvét az állami költségvetésből juttatott minisztériumi eszközök és a főhatósági központosított alap eszközeinek egyesítése útján valósíthatják meg, akkor ezen eszközök felhasználása kutatási célokra olyan szerződés útján lehetséges, amelyben a szerződő fél csak a főigazgatóság.

Az önelszámolási kapcsolatok középszinten a főhatósági és állami tervfeladatokon alapulnak. Nekünk úgy tűnik, hogy ösztönözni kell a pályázat alapján kötendő szerződéseket.

A tudomány és a termelés közötti önelszámolási kapcsolatok tökéletesítését csak akkor tekinthetjük befejezettnek, ha a vonatkozó intézkedések az ún. makroszintet is érintik, vagyis az összállami és ágazatközi kutatásokat is. Az önelszámolási kapcsolatok elvének következetes alkalmazása annak az előkérdésnek az eldöntését is igényli, hogy vajon az ilyen szintű kutatások tárgyai lehetnek-e a szerződéses kapcsolatoknak? Elméletileg ez ellen nem lehet ellenvetés, mivel az alkalmazott kutatásoknak és fejlesztéseknek ez a köre közvetlenül érinti az anyagi termelés szféráját is. Jellegüket tekintve ezek hasonló kutatások, mint amelyek mikro- és középszinten az önelszámoló kapcsolatok tárgyát képezik.

Azonban közöttük még sincs teljes azonosság. Makroszinten ugyanis a gazdasági érdekek további integrálódása megy végbe, ezek az érdekek vagy több ágazat, gazdasági körzet, vagy magának az államnak az érdekei. Ezek viszont az összállami tudományos-műszaki politika szférájába tartoznak. Ezért e kutatások finanszírozásának és szervezésének centralizáltabbnak kell lennie, mint ahogy ez a középszintű kutatásoknál tapasztalható. Következésképpen makroszinten a kutatások finanszírozásának rendszerét nem kell megváltoztatni, ennek továbbra is költségvetési finanszírozásnak kell lennie. Szükség esetén ebben az esetben is felhasználható az ún. polifinanszírozás elve: az állami költségvetés eszközei mellett e kutatások finanszírozásaira részben felhasználhatók az érdekelt minisztériumok vonatkozó központosított alapjainak eszközei is. Az egyes minisztériumok hozzájárulási mértékét az érdekeltségük arányában lehetne meghatározni.

Jelenleg az alapvető kutatások finanszírozása vonatkozásában a költségvetési eszközök igénybevételeének következő rendje érvényesül: a költség-

ráfordítások terjedelmét a téma kidolgozásáért felelős minisztériumok számára írják elő; a probléma kidolgozásában résztvevő egyéb kutatóintézetek stb. szerződéses kapcsolatba lépnek az érdekelt minisztériumokkal. Következésképpen az önelszámolási kapcsolatok ma már minden szinten érvényesülnek a szerződéses forma pedig alapvető formává vált.

Egy-egy nagy téma kidolgozásáért való felelősségnek az ágazati minisztériumokra való áthárítása véleményünk szerint nem áll teljes összhangban a tudományos-műszaki haladás irányításának központosított elvével makroszinten. Az ágazati érdekek befolyással vannak az ágazatközi és összállami jelentőségű témák kidolgozására is. Az ilyen jelentős témák kidolgozásának irányítását az ágazati érdekektől mentes ágazatközi állami szervre kellene bízni. Ilyen szerv, pl. a Minisztertanács Tudományos és Technikai Állami Bizottsága, tudományos tanácsainak személyében. Ennek a javaslatnak realizálása nézetünk szerint - lehetővé tenné az államigazgatási és gazdasági módszerek együttes alkalmazását a tudományos-műszaki fejlesztés irányításában. Másfajta elképzelésnek is lehet létjogosultsága: nem egy ágazatközi szerv, hanem külön e célra létrehozott állami szerv foglalkozna az ilyen nagy globális kutatási témák kidolgozásának irányításával. Ez utóbbi elképzelés ma már fokozatosan megvalósul. Pl. a népgazdasági tervezés, irányítás és nyilvántartás számára szükséges információ összegyűjtésére és feldolgozására létrehozott automatizált rendszer módszertani és szervezeti egységének biztosítására a népgazdaság irányításának tökéletesítésével foglalkozó ágazatközi tanácsot hoztak létre.

A makroszintű önelszámolási kapcsolatok sajátosságai akkor jutnak kifejezésre, ha a szerződéses kapcsolatok egységes rendszert képeznek. Az elektrotechnikai ipar területén végzett kísérletek azt mutatják, hogy a főigazgatóságnak nem kell minden egyes résztvevővel kapcsolatba lépnie. A főigazgatóság a szerződést a generálvégrehajtóval köti, illetve neki ad megrendelést. Az a végrehajtó elszámol a munka elvégzéséről a megrendelő előtt. A generálvégrehajtó egy-egy részprobléma kidolgozására a kutatást végzőkkel közvetlen szerződéseket köt. Ez utóbbiak az egyes részfeladatok elvégzésére újabb szervezeteket vehetnek igénybe. Ez az önelszámolási kapcsolat harmadik láncszeme. Ebben nyilvánul meg a szerződések rendszerének jelentős szervezési funkciója.

Abban az esetben, ha a kidolgozásban résztvevő további felek olyan kutatási feladatot teljesítenek, amelyek nincsenek kapcsolatban a generálvégrehajtó munkájával, az utóbbi beleegyezésével a generálmegrendelővel közvetlen szerződéses kapcsolatba léphetnek.

Az önelszámolási kapcsolatok minden egyes láncszeme biztosítja a feladatok sikeres megoldását; összhangban van ezzel a szerződések komplex láncolata.

A minisztériumok részvétele közép és makroszinten az önelszámolási

kapcsolatokban a gazdasági szerződések teljesen új funkciójának kialakulását eredményezi: a minisztérium, mint generálmegrendelő delegálja hatáskörének egy részét a fővégrehajtónak az államigazgatási feladatok ellátása céljából. Ez utóbbi nélkül a fővégrehajtó nem tudja szervezni, ellenőrizni a kutatási probléma kidolgozásában résztvevő más szervek munkáját, nem tudja a tervezés elvét és rendszerét a szerződéses kapcsolatok rendszerével összekapcsolni. Ilyen módon a szerződéses formát a gazdasági és államigazgatási módszerek összehangolására is egyre hatékonyabban használják fel.

**Lontai Endre: A kutatási és egyéb szerződések szerepe
a tudományos-műszaki tevékenység előmozdításában és
eredményei elterjesztésében**

1. A jelen referátum célja rövid információt nyújtani a polgári jog egyik alapvető intézményének, a szerződésnek a jelenlegi magyar gazdasági és jogrendszerben a tudományos-műszaki eredmények létrehozásában és elterjesztésében betöltött funkciójáról, szabályozásáról, tapasztalatairól. Emellett érinteni kívánok néhány általánosítható következtetéshez vezető aspektust is.

2. A kibontakozás stádiumában levő gazdasági reformunk alapvető fontosságot tulajdonít a termelékenység emelésének, ezzel összefüggésben a műszaki fejlesztésnek. A nemzeti jövedelem jelentős és egyre növekvő hányadát fordítjuk a kutatásra-fejlesztésre. Ennek forrása kb. 1/3 részében a költségvetés, 2/3-át pedig az ún. műszaki fejlesztési alap biztosítja. Ez utóbbinak egy része az egyes gazdasági egységeknél marad, s a saját erőből történő fejlesztés finanszírozását szolgálja, egy számottevő hányada pedig a minisztériumoknál és az OMFB-nél akkumulálódik és központi jellegű, több területet érintő kutatási — fejlesztési feladatok fedezetét biztosítja.

Gazdaságirányítási rendszerünk a tervezés területén elsősorban a közép- és hosszútávú tervek szerepét hangsúlyozza.

Az irányítás módszerei közül a direkt utasítások kivételessé válnak, az irányító szervek a távlati programok, koncepciók célkitűzéseit közvetett, gazdasági jellegű szabályozók útján valósítják meg. Ezek a közvetett módszerek, a megfelelő adó- és hitelpolitika, preferenciák kiépítése stb. egyre nagyobb szerephez jutnak a kutatás-fejlesztés területén is. A szabályozási rendszer itt is a gazdaságosságot, a nyereséget helyezi a központba. A közvetett befolyásoló módszerek közé tartozik pl. az állami szervek megbízásainak, megrendeléseinek szélesedő gyakorlata is.

Az irányítás fenti modellje, a közvetett szabályozók orientáló-befolyásoló módszereinek hatékony érvényesülése az egyes gazdasági és kutató egységek nagyfokú autonómiáját tételezi fel. A legradikálisabb intézkedést az ún. tárca- vagy ipari kutató intézetek struktúrájának átalakítása jelentette. Ezt röviden akként jellemezhetnénk, hogy ezek az intézetek lényegében kutató

vállalatokká alakultak, bevételeikből tartják fenn és fejlesztik magukat. A kutató egységek további csoportjai, az akadémiai kutató intézetek és az egyetemek, főiskolák továbbra is költségvetési struktúrában tevékenykednek, azonban itt is kiszélesedtek a szerződéses kutatások lehetőségei, az ún. feladatfinanszírozás stb. A szerződéses szabadság erősödése, a szerződéskötési kényszer szűk körre korlátozása egyébként ugyancsak egyik általános vonása gazdaságirányítási rendszerünknek.

3. Gazdaságirányítási rendszerünk fent vázolt vonásaiból következik, hogy az igazgatási módszerek mellett — a korábbi mechanizmus megoldásaihoz képest — egyre jobban előtérbe kerülnek az áruviszonyok sajátosságait tükröző polgári jogias, elsősorban szerződéses irányítási-befolyásolási módszerek.

Ha az alapkutatástól a termelésig, a gyakorlati hasznosításig húzódó egységes és összefüggő láncolatot — a jogi szabályozás igényeire figyelemmel — viszonylag elkülönülő fázisokra kívánjuk bontani, kb. három alapvető fázist különböztethetünk meg. Az első a tudományos probléma felmerülésétől annak megoldásáig, a tudományos-műszaki eredmény létrehozásáig tart, a következő fázis az elért eredmény jogi oltalmának megszervezését jelenti, míg a harmadik a létrejött és kellően védett alkotás gyakorlati bevezetését, elterjesztését jelenti. A hagyományos polgári jog elsősorban és leginkább a második fázis jogi rendezésére koncentrált, azaz a tudományos-műszaki alkotások megfelelő védelmének kiépítésére, bár ezen a területen is számos új probléma merül fel. Kevesebb erőfeszítés történt a harmadik fázis jogi szabályozására, a licencia-szerződések tipikus feltételeit elsősorban a praxis fejlesztette ki, a jogalkotó rendkívül ritkán és akkor is szükséztávan érintett ilyen kérdéseket. Végül egészen új vonása a polgári jognak, hogy már az első fázisra is, a tudományos-műszaki eredményeket létrehozó tevékenységre is befolyást kíván és tud is gyakorolni.

A következőkben a fent elsőként és harmadikként jelölt fázisban alkalmazott polgári jogi eszközök, tehát — némileg leegyszerűsítve — a kutatási és a licencia-szerződések néhány fontos elvi és gyakorlati kérdésével foglalkozom a hatályos magyar jog és a joggyakorlat alapján.

4. A kutatási szerződésekre vonatkozó szabályozás hazánkban viszonylag nem régen, az új gazdaságirányítási rendszerre történő áttérés jogalkotási folyamata szerves részeként történt meg. Az 1/1968. OMFB sz. rendelet tette közzé „a szocialista szervezetek között kutatási-fejlesztési tevékenységre létrejövő szerződések általános feltételei”-t.

Az Általános feltételek néhány jellegzetessége: mindenekelőtt bizonyos egységet hozott, ill. erre orientált a korábban meglehetősen heterogén, ötletszerűen alakuló szerződési praxisba. Egyúttal buzdító, az ilyen szerződések lehetőségeire figyelmet felhívó funkciót is betöltött.

A Feltételek tudatosan széles kört fognak át. Kiterjednek minden tudo-

mányterületre és minden kutatási szintre, sőt arra a határterületre is, amely a szoros értelemben vett kutatás és a rutinjellegű tevékenység között húzódik, mint pl. a kísérleti gyártás, a prototípus előállítás stb. A lehetséges szerződési alanyoknak is viszonylag széles skálájára terjednek ki, valamennyi belföldi jogi személy részére lehetővé téve bármelyik szerződési pozícióban történő fellépést, függetlenül tevékenységi struktúrájától, szektori elhelyezésétől stb.

A Feltételekben adott szabályozás viszonylag részletes 60 pontban szabályozza a szerződéskötés, a szerződési tartalom, nevezetesen a kutatási tevékenység, illetve a díjazás kérdéseit, a szerződés teljesítésével, módosításával, megszegésével összefüggő problémákat. Különös részletességgel foglalkozik a kutatási tevékenységgel érintett vagy annak során létrejövő szellemi alkotásokkal, a szerződő felek együttműködésének megszerzésével. Rendelkezéseket tartalmaz a kutatási-fejlesztési eredmények bevezetésére és megvalósítására irányuló szerződések, ill. a kutatási-fejlesztési társulások tekintetében is.

Ez a részletes szabályozás, amely esetenként alternatív megoldásokat is nyújt, hangsúlyozottan és elvileg diszpozitív, szubszidiárius jellegű. A szerződő felek jogosultak esetleges vitáik eldöntésére választott bírósági eljárást kikötni.

A szubszidiárius szabályok több szempontból kutató-pártinak minősíthetők. Így a kutató kártérítési felelőssége korlátozott, továbbá a szerződéses kutatás során elért tudományos-műszaki eredmény feletti általános rendelkezésre — főszabály szerint — a kutató jogosult. Ezeket a rendelkezéseket részben a kutatással összefüggő bizonytalansági elemek, részben kutató egyseégeinek gazdasági kockázatvállaló ereje indokolja.

A Feltételek kibocsátása óta eltelt néhány év tapasztalata azt bizonyítja, hogy mind a kutatási szerződések intézménye, mind annak jelenlegi szabályozása alapján beváltotta a hozzáfűzött reményeket. A kutatási szerződés egyre inkább sikerrel látja el a kutatók és a kutatási eredményeket közvetlenül felhasználó szervezetek, vállalatok, sőt esetenként a különböző kutatási szintet reprezentáló kutató intézetek közötti kooperáció megszervezését, s alkalmas arra is, hogy az állami kutatás-irányítás rugalmas és korszerű módszereként funkcionáljon. Néhány részletesebb tapasztalat:

Megnőtt és jelenleg is növekszik a kutatási szerződések száma. A szerződések nagyobbik hányadát a műszaki kutatások területén kötik, s ezen belül is a legdinamikusabb területekre (gépipar és vegyipar, különösen a számítástechnika) koncentrálódnak. Nemritkán kerül azonban sor a társadalomtudományi kutatások területén is kutatási szerződések kötésére, elsősorban a közgazdaságtudományokban, de pl. a jogtudományok területén is. Intézetünk is kötött már néhány elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős témára szerződést.

A szerződéses kutatások megbízói jelentős arányban (Intézetünk reprezentatív vizsgálata szerint mintegy 50%-ban) állami szervek, nevezetesen minisztériumok és az OMFB.

A kutatási szerződések gyakorlata azt bizonyítja, hogy a Feltételekben adott orientáló-szubszidiárius szabályozást a szerződő felek jól tudják hasznosítani. Nem annyira jogi, mint inkább gazdasági szempontból merülnek fel nehézségek, pontosabban, úgy tűnik, bizonyos megoldási variánsok indokolatlanul háttérbe szorulnak. A kutatási szerződések partnerei nem mindig törekednek arra, hogy a közös érdekeket, a közös kockázatot a szerződés feltételeiben kellően kidomborítsák. Utalok itt az ellenszolgáltatás, a díj megállapításának tipikus módszerére, a fix összegű díjazásra, illetve a díjnak a kutatás eredményességétől, különösen gazdasági hatékonyságától függő, abból részesedő módon történő meghatározásának szinte teljes mellőzésére, a társulások ritka előfordulására, a hosszú távú szerződések viszonylag alacsony arányára. Részben ezzel függ össze az is, hogy nem mindig egyértelműen határozzák meg a szerződések, hogy melyik fél viseli az eredménytelen kutatás kockázatát.

5. Az — akár szerződéses keretben végzett, akár saját kezdeményezésű — kutatás eredménye akkor jelent társadalmilag valóban hasznos eredményt, ha a gyakorlatba bevezetve tényleges szükségleteket magasabb szinten, gazdaságosabban elégít ki. A kutatási eredmények elterjesztésére, bevezetésére szolgáló jogi módszerek lehetnek igazgatási jellegűek is, a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben azonban ebben a fázisban is a szerződéses eszközök kerülnek előtérbe.

Ügyszólván minden tudományterületen szükség van arra, hogy az elvi megoldást a tömeges gyakorlatba vétel előtt tovább csiszolják, a konkrét igényekhez, feltételekhez adaptálják. Különböző, többé-kevésbé önállósult szerződésfajták szolgálják ennek a tevékenységnek az elvégzését. Ilyen pl. a tervezési szerződés, a szerkesztési (engineering) tevékenységre kötött szerződés, egyre nagyobb fontosságra emelkedik — figyelemmel a számítógépek elterjedésére is — a szervezési munkára kötött szerződés. Bár rendszerint más szerződéses szolgáltatások járulékos kötelezettségeként jelentkeznek, előfordulnak önállóan is olyan szerződések, amelyek szaktanácsadásra (consulting engineering), műszaki segítségnyújtásra irányulnak. Az üzemi kísérletek elvégzésére, a prototípus előállítására, az ún. null-széria gyártására stb. kötött szerződések szerepét felesleges hangsúlyoznom. Mindezek a tevékenységek a szoros értelemben vett kutatás és a rutintevékenységre épített termelés közötti átmenetet képeznek, sok szempontból inkább a kutatások bizonytalansági elemeit mutatják. A magyar jog ezekre a szerződésekre részben önálló szabályozást nyújt (pl. a tervezési szerződések), jó részükre pedig kiterjednek a kutatási szerződésekre vonatkozó szabályok.

A tudományos-műszaki eredmények forgalmának megszervezésében alapvető szerepet játszanak a licenciaszerződések. (A licenciaszerződések kategóriát itt a legszélesebb értelemben használom, tehát nem csupán a szabadalommal védett találmány felhasználására irányuló szerződéseket

értem ezalatt). A licencia-szerződéseknek mind a nemzetközi tudományos-műszaki kooperáció, mind pedig — figyelemmel hatályos találmányi jogunk megoldására, amely a szolgálati találmányok esetén a vállalatot tekinti a szabadalom jogosultjának — az egyes hazai gazdasági egységek közötti műszaki tapasztalatcsere szempontjából rendkívüli fontossága van.

A licencia-szerződések jelenlegi praxisának két vonását szeretném kiemelni. Az egyik ilyen tendencia a visszterhesség elvének egyre következetesebb érvényesülése. A másik a know—how intézményének növekvő szerepe. Hazai vizsgálataink is messzemenően alátámasztják azt a világszerte tapasztalt jelenséget, hogy a licencia-szerződések tárgyaként rendkívül ritkán jelentkezik pusztán valamely szabadalommal védett találmány, hanem mellett, sőt nem egyszer azt megelőzően a gyakorlati megvalósítást biztosító termelési tapasztalatok, fogások, egy szóval a know—how képezi a szerződéses szolgáltatás tárgyát.

A licencia-szerződések leglényegesebb szabályait új találmányi törvényünk, az 1969. évi II. tv. is lerögzíti, ez azonban jellegzetesen az a jogterület, ahol a felek kölcsönös szolgáltatásaikat rendkívül részletesen rögzítik. Bizonyos tipikus szerződési feltételek a praxisban ki is alakultak.

6. A következőkben néhány olyan vonást kívánok kiemelni, amelyek a fentiekben érintett szerződések többé-kevésbé közös jellegzetességei.

Ezeket a szerződéseket alapvetően jellemzi, hogy szoros kapcsolatban vannak a szellemi alkotások egy sajátos területével, a tudományos-műszaki alkotásokkal, a kutatással-fejlesztéssel, ezek eredményének gyakorlati realizálásával. Ez a kapcsolat természetesen nem minden szerződésfajtára nyomja rá egyformán a bélyegét. Nyilvánvaló, hogy az alapkutatás lényegesen több bizonytalanságot, alkotói kockázatot tartalmaz, mint egy kikísérletezett műszaki megoldás átadása, s ezt a szerződési feltételek is tükrözik. De bizonyos fokig még ez utóbbinál, tehát a licencia-szerződés teljesítésénél is, különösen, ha know—how-ról van szó, aligha lehet mindig garantálni a teljesen azonos műszaki megvalósíthatóságot. Egyszerűen, az „új” szerepe kisebb-nagyobb mértékben valamennyi ilyen szerződésfajtánál szerepet játszik.

A fenti alapvető jellegzetességből folyik néhány általánosítható következmény:

a) A szerződő feleknek nagy részletességgel kell minden konkrét esetben kimunkálniuk a szerződés feltételeit, különösen pedig félreérthetetlenül rögzíteni, hogy milyen kötelezettség terheli a kutatót, licencia-adót stb., tehát hogy a szerződés eredménykötelem jellegű-e vagy sem. A mögöttes szabályozásnak a tipikus kötelezettségekből kell kiindulnia. Ezzel kapcsolatos az az elméleti és gyakorlati vita, ami a kutatási szerződések típusmeghatározásával kapcsolatos, nevezetesen, hogy — a magyar polgári jog kategóriáival élve — vállalkozási vagy megbízási jellegű-e a tipikus kutatási szerződés. Ebbe a

körbe tartozik a licencia-szerződési gyakorlatban ismert „műszaki garanciák” problematikája is.

b) Az e szerződéseket átszövő bizonytalansági és ebből folyó bizalmi elemek következtében a szerződési szankciók szerepe viszonylag háttérbe szorul. Az elsőbbséget az ösztönző módszereknek kell biztosítani, így a közös érdekeltséget és kockázatot megfelelően rögzítő díjazási módoknak, a társulási kapcsolatoknak stb.

c) Kiemelkedő szerephez jut a szerződő felek együttműködési kötelezettsége. A szerződések általában huzamos időre szervezik a felek kapcsolatait, a szerződéses tartalom menet közben módosul, alakul. Ezért fontosak a különböző mellékszolgáltatások, amelyek egy része nem egyszer túl is éli a szerződést (így bizonyos információ-adási, ellenőrzési, tanácsadási szolgáltatások). Az együttműködés megszervezésében hangsúlyozni kell a személyi elemek fontosságát, amelyek egyébként átszövik ezt az egész szerződési területet.

d) Az e területre vonatkozó szabályozásnak fokozottan kell érvényesítenie a szerződési jogra általában is jellemző diszpozitivitást. A szabályozás legmegfelelőbb módjának az Általános Feltételek forma minősíthető, ami kellően orientál, variánsokat nyújt a szerződő feleknek, de semmiképpen nem köti meg kezüket. A viták eldöntésénél is kívánatos a felek nagyobb döntési szabadságát, továbbá a speciális ismeretek érvényesülését megfelelően biztosítani, nevezetesen a választott bírósági eljárás széles körű lehetővé tételével.

7. Végül csak röviden utalni szeretnék arra, hogy a nemzetközi kooperációban is egyre inkább növekszik a szerződéses kapcsolatszervezés jelentősége. A KGST Integráció komplex programja is hangsúlyozza az egyes gazdasági és kutató egységek közvetlen kapcsolatainak – főként az áru – pénz viszonyokra alapított – fejlesztését. Ezért igen lényeges megismerkednünk az egyes államok jogi megoldásaival, nevezetesen a tudományos-műszaki fejlesztést szolgáló szerződésfajtákra vonatkozó szabályozásával és praxisával. A jelen referátum arra törekedett, hogy a magyar polgári jog által nyújtott lehetőségeket, a gyakorlat tendenciáit vázlatosan bemutassam.

*

A *vita*, illetve a referátumokban kifejtett tételeknek – a feltett kérdések alapján történt – kiegészítése, a kölcsönös véleménycsere az alábbi témakörökre koncentrálódott:

– A kutatási tervek és a szerződések összefüggései, nevezetesen a tervben szereplő kutatási témákra kötött szerződések lehetősége, illetve ennek anyagi konzekvenciái, továbbá a költségvetési intézetek, s különösen a társadalomtudományok területén tevékenykedő intézetek szerződéses praxisa és ennek perspektívái, a kutatók anyagi érdekeltségének problémái (Kovács, Halász, Ring, Lontai).

A szerződéses kutatások aránya, a különböző kutatás-finanszírozási módszerek aránya (Mádl, Lontai).

A tudományos-műszaki tapasztalatok áramlása az adott állam gazdasági egységei között, a visszterhesség szerepe ezekben a kapcsolatokban (Lunyov, Lontai, Ring). –

- A díjazás variánsai a kutatási szerződésekben, nevezetesen a kutató részesedésének lehetősége a felhasználó gazdasági hasznából (Ring, Lontai).
- A vállalatok, egyesülésének belső egységei közötti szerződéses kapcsolatok, illetve a párhuzamos kutatások lehetősége, a versenytárgyalások szerepe a kutatási megbízások kiadásánál (Ring, Lontai).

Az érdekek különböző szintjeinek (vállalati és egyéni, nemzeti és nemzetközi) érdekei közötti összhang problémái; nemzetközi kollektív tudományos eredmények védelmének formái; a „software” jogi oltalmának kérdései (Dán).

A TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI HALADÁS ÚJ LEHETŐSÉGEK A JOGI DOKUMENTÁCIÓBAN

Ju. A. Tyihomirov: A tudományos-műszaki haladás és a jogi dokumentáció felhasználásának új aspektusai

A szocialista igazgatás a népgazdaság és a kultúra fejlesztésének, valamint a társadalmi termelés intenzifikálásának és hatékonysága növelésének fontos eszköze. A XXIV. kongresszus rámutatott az igazgatás továbbfejlesztésének szükségességére a tudomány és a technika legújabb eredményeinek felhasználása alapján. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a tudományos-műszaki haladás komoly befolyást gyakorol az igazgatásra. Ugyanakkor az igazgatás a szocializmus előnyeinek felhasználása útján maga is befolyásolja a tudományos-műszaki haladás kibontakozását. Az igazgatás hatékonysága egyre inkább a gazdaság, a technika, a tudomány és a kultúra fejlődésének meghatározó tényezőjévé válik.

A lejátszódó folyamatok elemzése az új feltételek között lehetővé teszi az igazgatási folyamat és rendszer további tökéletesítését, hatékonyságának fokozását. Anélkül, hogy számos kérdést érintenénk, itt csupán a jogi dokumentáció néhány új vonására utalunk. Mint ismeretes, az okmány az igazgatási cselekmények hordozója, akár rendelkező, akár információs vagy egyéb cselekményről van szó. Okmányok nélkül nem biztosítható az igazgatásra jellemző rend és stabilitás.

A jogtudomány hosszú éveken keresztül foglalkozott az okmányok felhasználásával összefüggő jogi kérdésekkel. Ez mindenekelőtt a jogi aktusokra vonatkozik, amelyek a legalapvetőbb dokumentumok az igazgatás szférájában. A tradicionális megközelítés megőrzésével egyidőben jelenleg a

szovjet jogászok más tudományágak (kibernetika, dokumentáció, közgazdaság stb.) képviselőivel együtt figyelmüket a dokumentáció problémáira összpontosítják. Mindenekelőtt utalni lehet a dokumentáció problémáinak szélesebb megközelítésére, rendszerezésének, egyes fajtáinak, azok egymáshoz való viszonyának sokoldalú tanulmányozására. Ezáltal megszűnik egyes okmányfajtáknak az igazgatási dokumentáció egészéből való „kiemelése” és egyoldalú értékelése.

Helyesnek bizonyult a jogi aktusoknak az *igazgatási döntéselmélet*, más okmányoknak pedig az információelmélet alapján történő megközelítése. Ez lehetővé tette tartalmuk elmélyültebb tanulmányozását, pontosabb minőségi és mennyiségi mérési módszerek kidolgozását. A modern technikai eszközök, különösen az EVM (az új elektronikus számítógépek) új, hatékonyabb lehetőségeket nyitottak az okmányok tanulmányozására. Erőteljesebben a felszínre került a jog szerepe a dokumentációs folyamatok szabályozásában.

Jelenleg a dokumentációs információ létrehozásának és felhasználásának intenzív rendezése folyik. Az okmányok funkcionális szerepéből kiindulva intézkedések történnek a felesleges és kevésbé hatékony okmányok kiiktatására, az igazgatási dokumentáció unifikálására és szabványosítására. A Szovjetunióban kidolgozták az ügyiratkezelés egységes rendszerét, amely rögzíti az okmányok (ügyiratok) kezelésével kapcsolatos elveket az igazgatás minden fokozatában; racionálisabb eljárásokat dolgoztak ki azok kiadása, felhasználása és őrzése vonatkozásában. Az állami intézkedések mellett helyi eljárásokra is sor kerül a minisztériumok, főhatóságok, egyesülések, vállalatok, intézmények és a helyi tanácsok szintjén.

A jogi aktusokat illetően sor kerül osztályozásuk rendezésére, a kibocsátó szerv és az aktusfajta közötti összhang megteremtésére, az aktusok és az általuk szabályozott társadalmi viszonyok körének pontosítására (pl. a minisztériumokról és a helyi tanácsokról szóló Szabályzatokban). Meg kell jegyezni azonban, hogy ezen a területen még sok mindent kell tenni, különösen annak érdekében, hogy megszűnjön a diszharmónia a kibocsátó szerv és az általa kiadott aktusfajta között.

Érdekes tapasztalat halmozódott fel az igazgatási apparátusban a döntések végrehajtásával, elfogadásával, illetve kidolgozásával kapcsolatos eljárás tökéletesítése területén. Az eddigi eredmények felhasználása alapján a szovjet jogászok nagy figyelmet szentelnek a döntések elemzésére az igazgatási tudomány eredményeinek felhasználása útján. Mindenekelőtt olyan időszerű elméleti és gyakorlati problémákról van szó, mint az igazgatási döntések természetének, rendszerének és fajtáinak, egymáshoz való viszonyának, valamint a döntéshozatal és végrehajtás elmélyültebb tanulmányozása. Hasznosnak bizonyult a döntések funkcionális szerepének és az igazgatási funkciókkal való kapcsolatának tanulmányozása is.

A hatáskör megtartásának tradicionális aspektusain túl különös figyel-

met szentelnek a döntés tárgyát képező feladattípusok meghatározására, a döntéshozatal alapjainak helyes értékelésére. A helyi tanácsoknál, minisztériumokban és vállalatoknál végzett munkálatok mutatják, mennyire fontos a szituációelemzés és értékelés, az igazgatási munka szervezése, a feladatok eldöntésére vonatkozó leghatékonyabb módszerek feltárása. Ezáltal a továbbiakban könnyebbé válik az EVM felhasználása is.

Gyakorlati és elméleti szakemberek behatóan foglalkoznak az olyan döntéshozatali eljárás kidolgozásával, amely lehetővé teszi a variánsok összevetését és az optimális variáns kiválasztását. Fontos, hogy a döntést mint okmányt információs és rendelkező tartalma alapján közelítsük meg; ezáltal lehetővé válik a párhuzamos, leíró döntések kiküszöbölése. A döntések végrehajtásával és ellenőrzésével kapcsolatosan kísérletek történnek a végrehajtás hatékonyságát jelző értékelő módszerek kidolgozására az igazgatás tárgyában bekövetkezett reális változásokra vonatkozó információ gyűjtése és elemzése alapján, a döntések hatásmechanizmusának, a ráfordítások és az eredmények összevetése stb. alapján.

Az ebben az irányban folyó munka komoly eredményekkel kecsegtet. Pl. teljesen bevált a SZUTA Állam- és Jogtudományi Intézete által a kalinyini terület tapasztalatai alapján elkészített anyag „A helyi szovjetek apparátusában elfogadott döntések kidolgozásának, elfogadásának és végrehajtásának szabályairól”, hasonló eljárások kerülnek bevezetésre a minisztériumokban, egyesületeknél és vállalatoknál. Nyilvánvaló, hogy az eljárások és szabályok tipizálása különböző igazgatási láncszemek döntései vonatkozásában ma már fontos aktuális feladat.

Fontos szerepe van az igazgatási információ tökéletesítésének. A tudományos-műszaki haladás jelentősen befolyásolja az információáramlás terjedelmét és mozgási sebességét. Ezért az információgyűjtés, feldolgozás, elemzés és felhasználás új, tudományos módszereire, valamint új technikai eszközökre van szükség, amelyeket a jogi szabályozás szerepének növelésével kell összekapcsolni. Az államigazgatás információbiztosításának olyan új irányairól van szó, mint

a) az információ rendszerek és alrendszerek továbbfejlesztése és az államigazgatási rendszerekkel és alrendszerekkel való optimális összekapcsolása;

b) az információ funkcionális természetének pontosabb megfogalmazása és fajtáinak az igazgatási láncszemek funkcióival, az igazgatási szervek és rendszerek által elvégzendő feladatokkal és célokkal való összekapcsolása és ennek jogi szabályozása;

c) az információ hatásköri megközelítése, az igazgatási szerv és dolgozói jogainak, kötelességeinek és felelősségének rögzítése az információval kapcsolatos cselekvésük területén.

Az EVM széles körű alkalmazása, automatizált igazgatási rendszerek

létrehozása új szakaszt jelent az információval kapcsolatos munka területén. A Szovjetunióban a vállalatok stb. automatizált igazgatási rendszere (ASZU) bázisán állami automatizációs rendszer jön létre (OKASZ). Ezáltal az igazgatási rendszer egésze hatékonyabb információs bázishoz jut. A modern technika megváltoztatja az információ értékelését és felhasználását, ami kedvező befolyást gyakorol az igazgatás funkcióira és módszereire, az igazgatási munka minőségére.

Az ASZU bevezetése és funkcionálása feltételezi az igazgatási tevékenység szigorú rendjének a jog segítségével való meghatározását, amely viszont elősegíti technikai eszközök célszerű felhasználását az igazgatás szférájában. Fontos szerepe van az információs számítóközpontok (IVC) jogi helyzete meghatározásának, amelyek az igazgatási rendszer új láncszemét képezik. A mai kiadott irányelvek meghatározzák a GVC OASZU (az ágazati igazgatási rendszer számítástechnikai főközpontjának) alapvető funkcióit, szervezeti egységeik felső szervezetét, a vezető beosztású dolgozók jogait és kötelelességeit. Ugyanakkor továbbra is alkalmazást nyer az egyes minisztériumokban, vállalatokban, egyesületekben, helyi tanácsoknál működő IVC státuszának helyi meghatározása. Egyes minisztériumokban a GVC mint önálló szervezeti egység funkcionál, másutt mint a vezető kutatóintézet szervezeti egysége stb.

Az IVC (információs számítóközpont) státuszának általános jellemzése szükségessé teszi a vonatkozó szabályzat következő szerkezeti felépítését: általános rendelkezések, feladatok és funkciók, jogok, kölcsönös viszonyok, az igazgatás szervezése. A feladatok és funkciók pontos meghatározása lehetővé teszi az IVC tevékenységi kereteinek körvonalazását, a kölcsönös viszonyokról szóló fejezet pedig más láncszemekkel való kapcsolatának rendezését. Persze ilyen fejezettel a szabályzatban sajnos ritkán találkozunk, a kapcsolatok rendszerint a minisztérium szervezeti egységeinek viszonyát fogja át. Ritkábban szabályozzák az IVC-nek más láncszemekkel való viszonyát, az IVC és más igazgatási fokozatok kölcsönös kapcsolatát.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az IVC fenntartása nemcsak a központi alapok terhére, hanem a szerződésekből származó jövedelem felhasználásával is megvalósul. Az IVC önelszámoló tevékenységének több formája is van. Pl. javaslatot tettek a területi számítóközpontok szerződéses kapcsolatainak kiszélesítésére. Arról van szó, hogy nem gazdaságos minden szervezetnél ilyen központ létrehozása, gazdaságosabb nagy önelszámoló központok kialakítása. Ez természetesen összefügg a központok státuszának pontos jogi rendszerével, a vezető beosztású dolgozók jogainak és kötelelességeinek meghatározásával.

Az ASZU információval való biztosítása az EVM segítségével jogi információ nyilvántartását tételezi fel. A mai feltételek között aktuális feladat hatékony jogi információs szolgálat kiépítése, amely lehetővé tenné a joga-

anyagban való gyors orientálódást és annak eredményes felhasználását. Ezért figyelemre méltó a jogászoknak az a törekvése, amely a normatív aktusok tartalmának tükrözésére vonatkozó formalizált nyelvezet kialakítására, valamint a rendszer munkáját biztosító program kialakítására irányul.

A megindult munkálatok továbbvitele szempontjából nagy jelentőségük volt a jogi kibernetika kérdéseivel foglalkozó 1968-as és 1971-es össz-szövetségi jogi szimposiumoknak, amelyek a normatív aktusok nyilvántartása területén felhalmozott tapasztalatok általánosításával foglalkoztak (az információs szolgálat tökéletesítése, a jogi információ indexbe való foglalásának sajátosságai stb.).

Feltételezhető, hogy a már megkezdett munkát célszerű összekapcsolni az egységes jogi információs szolgálat alapjainak kidolgozásával, e szolgálat elemeinek kialakításával. Mérlegelik a szövetséges köztársaságokban létrehozott szolgálatok integritásának gondolatát is; felmerült e szolgálatoknak a SZU Igazságügyi Minisztériumán belül létrehozandó egységes rendszerbe való integrálásának gondolata, amely lényegesen megkönnyítené gyakorlati felhasználását.

Mint erre már utaltunk, az információ jogi szabályozást igényel az információ funkcionális tartalma biztosítása, valamint az információ mozgását és feldolgozását biztosító jogi rendezés érdekében. A jog segítségével történik az információ létrehozásának, gyűjtésének, feldolgozásának és felhasználásának, rendezése, ami nemcsak a jogi védelmet, hanem az információ kezelésével összefüggő munka optimalizálását is elősegíti.

Mint a gyakorlat tanulmányozása mutatja, a jogi rendezésnek több fajtája is alkalmazásra kerül: az ún. operációs instrukciók, amelyek meghatározzák a dolgozók jogait és kötelességeit az információs munka területén, beleértve a technikai operációkat is; az információt tartalmazó okmányok jegyzékének rögzítése, tartalmának jellemzése; az információs szolgáltatás operatív táblázatának jóváhagyása; az információ nyújtására, felhasználására és feldolgozására vonatkozó instrukciók az igazgatási rendszer keretei között. Ezek az instrukciók, amikor az adatok átadásának és feldolgozásának technológiai folyamatát szabályozzák, jogi kérdéseket is érintenek (a vonatkozó szervek munkájának eljárási kérdései stb., az információ fajtái jegyzékének meghatározása bizonyos mutatók segítségével, melyeket a különböző igazgatási szervek igényei alapján azok rendelkezésére bocsátják, az információs adatbankok létrehozási rendjének meghatározása és az információnak funkciójukkal és jogkörükkel összhangban az igazgatási szervek rendelkezésére bocsátása).

Minden esetben jelentős a megfelelő jogi forma (utasítás, instrukció stb.) megválasztása, amelyek segítségével a jelzett szabályokat jóváhagyják és amelyek nemritkán jogi-technikai normák. Meg kell határozni azt a szintet is, ahol alkalmazásra kerülhet (minisztérium, vállalat, ágazat, stb.). Ez meg-

felelő jogi erőt kölcsönöz az információval összefüggő eljárási cselekményeknek is.

A jelzett területen felmerülő jogi kérdések között különös jelentősége van az ún. „gépi” dokumentumra vonatkozó kérdésnek, az információ technikai hordozójának jogi erejére vonatkozó kérdésnek. Ez utóbbiak mind elsődleges hordozók, mind pedig az EVM által „kibocsátott” gépi dokumentumok is lehetnek. A gyakorlat azt mutatja, hogy ma még leggyakrabban a dokumentumok hitelesítésének helyi módszereit alkalmazzák.

A minisztériumokban, vállalatokban, egyesületeknél az automatizált igazgatási központok bevezetésével párhuzamosan jóváhagyják a gépi és egyéb információhordozók mintáit és jegyzékét, amelyek azután az adott rendszerben alkalmazásra kerülnek. Ez gyakran annak kötelező rekvizitumainak megállapítása útján történik – pl. az egységesített mintapéldányok, stb. A kettős dokumentum is alkalmazásra kerül, mint pl. a könyvelésben. Néhány esetben a bank elfogadja a gép által kibocsátott dokumentumot is mint fizetési követelést, amelyen a megfelelő aláírás szerepel. Egyben indokoltan teszik fel a kérdést, hogy a dokumentumokat aláíró személyek szintjében változtatást kell eszközölni, mivel az információs részleg vezetője lényegesen jobban ismeri a gépi dokumentumot, mint a könyvelő.

A GVC létrehozását előíró normatív-módszertani útmutatásokban szabályozzák az EVM-től kapott elszámolások eredményei meghatározásának eljárási szabályait; az ilyen úton nyert eredményeket feldolgozzák, ellenőrzik a táblák címeinek helyességét, a grafikonok elnevezését és számozását, a táblázatok összetételét. A dokumentumokat az elszámolási eredményekkel együtt regisztrálják, a felelős személy aláírásával és a GVC bélyegzőjével hitelesítik.

Az ASZU összállami alkalmazása előtérbe állította a gépi dokumentumok jogi erejének problémáját. Jelenleg folyamatban van az elsődleges dokumentáció, többek között az információ technikai hordozói új formáinak bevezetése. A központi igazgatási szervek jelenleg azzal a kérdéssel foglalkoznak, mely szerint ezek a dokumentumok, mint információhordozók ugyanolyan erővel rendelkeznek, mint más nyilvántartási dokumentumok. A dokumentáció rendezésével és az információ kódozásával kapcsolatosan a gépi dokumentumok jogi erejének kérdése összállami mértékben merül fel. Ezt a problémát jogelméleti szempontból is meg kell oldani; ebben az esetben meghatározható e dokumentumok helye az okmányok, de valószínű, a jogi aktusok rendszerében is.

Az információ minősége közvetlen befolyást gyakorol az EVM által végzett számítások színvonalára is. Ezért nagy figyelmet szentelnek az ASZU információval való biztosítása hatékonyságának és biztonságának. Az információ valóságának ellenőrzését egész sor technikai eszköz biztosítja: ellenőrző számok, a betáplált és feldolgozott adatok ellenőrzése stb.

Minden esetben az információval kapcsolatos felelősség valamely meghatározott dolgozót terhel. A gép hibáiról szóló vitát befejezettnek kell tekin-

teni. Az IVC és más hasonló szervek dolgozói a megállapított rendben felelősek a számítási hibákért, az információ valódiságáért, az átadás, a feldolgozás rendjének biztosításáért stb. Ezért fontos, hogy a szabályzatok, az instrukciók ne csak a jogokat és köteleességeket rögzítsék, hanem a felelősségvonalas jogalapját is. A jogalapok felsorolásának lehetőleg teljesnek kell lennie. Ezáltal lehetővé válik a vétkes magatartás és következménye közötti bonyolult kapcsolat és összefüggés megállapítása. Egyaránt alkalmazandó a fegyelmi, az anyagi és egyéb felelősség.

Ilyen módon a tudományos-műszaki haladás feltételei között kiszélesedik a jogi dokumentáció hatékony felhasználásának lehetősége. Minőségének növekedése kedvezően befolyásolja az igazgatás színvonalát, a gazdaság, a technika, a tudomány és a kultúra fejlődését.

Nagy Lajos: A tudományos-műszaki haladás és a jogi információs szolgáltatás új lehetőségei

I.

A tudományok fejlődésének belső törvényszerűségei — az új ismeretek hallatlanul nagy áradata — és a társadalmi gyakorlati igények szükségessé tették egy olyan új diszciplína megteremtését, amely az anyagi és a szellemi világ megismerésében szerzett ismereteket a lehető legeredményesebben közvetítse a társadalmi gyakorlat számára. Ez az új tudomány: az információk logikus és automatikus kezelésének a tudománya, az informatika, amely — ahogyan azt *Dorfmann* megszövegezte — „bármilyen fajta információ gyűjtésének, feldolgozásának, tárolásának, visszakeresésének és terjesztésének elveivel, módszereivel és eszközeivel foglalkozik”.

Ennek az új tudománynak a jogi tevékenység területén való alkalmazása: a jogi informatika rendkívül fontos a szocialista társadalomban, ahol a társadalmi és állami tevékenység irányítása, az ezzel kapcsolatos döntések előkészítésének eszköze az egész társadalom kezében van. Éppen azért, mert a jogi informatika lehetőségei a szocialista állami és társadalmi életben rendkívül nagyok, fokozottabb felhasználásával, bevezetésével az egész társadalmat szolgáló jogi információs rendszer kiépítésével járó felelősség is.

Ennek a felelősségnek a tudatában, ezzel a felelősségérzettel kell a kérdést megközelítenünk akkor, amikor a tudományos technikai haladásnak a jogi információs szolgáltatás új lehetőségeit, valamilyen állami szintű információrendszer kidolgozásának lehetőségeit vizsgáljuk, amelybe be lehessen kapcsolni a jogi tevékenységnek két legfontosabb megvalósulási területét: a jogalkotást és a jogalkalmazást.

Valaki azt mondhatná: működnek már világszerte, esetleg országos szintű jogi információs rendszerek, azoknak a megoldásait kell lemásolni.

Valóban működnek: nálunk sokkal gazdagabb, nagyobb pénzügyi és műszaki lehetőségekkel rendelkező országokban, ahol ténylegesen használják már a tudományos-technikai haladás legújabb eszközét: a számítógépet arra, hogy — ha nem is jogalkalmazási feladatokat, ami egy még távolabbi jövő problémája — hanem a jogi területen elsődlegesen szükséges adattárolási és adatkezelési továbbá ügyintézési feladatokat meg tudnak oldani. Ezeket a tapasztalatokat, ismereteket valóban meg kell szerezni s a hazai viszonylatokhoz mérve, mérlegelni kell azok eredményeit, de végleges döntéseket országos szintű jogi információs rendszer kiépítése területén csak mindezek elbírálása után, a hazai feladatokra, igényekre és lehetőségekre alkalmazva lehetséges.

Az általunk eddig — leírásból vagy személyes tapasztalatból — ismert jogi információs intézmények, rendszerek valóban átfognak bizonyos területet, ahol az automatizált információkezelést különféle jogi tevékenységekre használják fel. Nem akarom most ezek jellemzőit egyenként felsorolni. Ami az eddigi tapasztalatokból leszűrhető az az, hogy

- az információkezelés az általunk vizsgált területen tényadatok és norma-adatok (jogszabályi rendelkezések) automatizált kezelésére használható,

- a kezelés általában az adatok gyűjtésére, rendezésére és visszakeresésére, röviden *információ-szolgáltatásra* alkalmas, tehát az ezzel kapcsolatos intézmények *adatbank* módjára hasznosíthatók,

- az automatizált információkezelés nem alkalmas jogalkalmazási feladatok megoldására, ahol az elemeire bontott döntési folyamatnak bármely szakaszában mérlegelő-értékelő tevékenységnek kell bekapcsolódnia,

- az automatizált információkezelés egész mechanizmusát a megfelelő jogi tevékenység sajátosságaihoz kell alkalmazni s ezek tekintetében alapul lehet és kell venni a hagyományos információszolgáltatási — dokumentációs tevékenységnek a gyakorlat során már kialakult szakterületeit,

- az egész információrendszert, méreteiben, horizontális és vertikális differenciáltságában, szervezeti felépítésében az adott ország sajátosságaiban — ideértve a jogrendszeri sajátosságokat is — kell bizonyos, a műszaki haladási lehetőségeket is tekintetbevevő s ennek megfelelően a szellemi előkészítést is folyamatosan bizottsító elgondolás, koncepció szerint megtervezni és megvalósítani.

II.

Említettük, hogy nézetünk szerint a jogi információkezelésnek a tudományos-technikai haladás eredményeit figyelembevevő új lehetőségei vizsgálatánál az információszolgáltatás hagyományos területeiből kell kiindulni. Ezek a legáltalánosabb jogi jelenségek: a jogalkotás és a jogalkalmazás, de érinti az információszolgáltatás — bár csupán számos áttételen keresztül —

a jogkövetési tevékenységet is. Ezeken a területeken más-más fajta feladatok, igények, módszerek kerülnek előtérbe s természetes, hogy ezek a tevékenységek — a társadalmi élet összetettsége, bonyolultsága következtében — egymást néha át- meg átfedik. Tárgykörünk vizsgálatánál azonban mégis ezekből a területekből kell kiindulni.

A hagyományos jogi információkezelés terén négy fő tevékenységi területet lehet megkülönböztetni, amelyek egy-egy területen belül feladataikban, céljaikban, módszereikben, feldolgozási, nyilvántartási és felhasználási technikájukban, szervezeti és szolgáltatási szempontjaikban nagyjában azonosak. Ez a négy fő terület: a jogszabályanyag, a bírósági gyakorlat, a széles értelemben vett államigazgatási gyakorlat és végül a jogtudomány, a jogi irodalom adatainak, információinak a kezelése. Itt ismételni kell, hogy a hagyományos információszolgáltatási módszerek legáltalánosabb tapasztalata, hogy a sajátos tevékenységi ágazatok az anyag természete szerinti, megfelelő sajátos módszerek figyelembevételét teszik szükségessé. Hozzá kell még fűzni ehhez azt is, hogy minden területen előfordulhatnak mind ténybeli adatok kezelésével kapcsolatos feladatok, mind pedig — mint sajátosan jogi tevékenységi területen jelentkező feladat — a jogszabály, a jogi norma tartalmának kezelésével kapcsolatos feladatok. Ezek jelentősége az egyes tevékenységi területeken belül változó lehet. Itt közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy nem foglalkozhattunk az *ügyvitelgépesítés* kérdéseivel — azokkal az esetekkel, amikor a gépesítés *közvetlenül* hasznosítható az ügyintézésben. Ez önmagában is olyan hatalmas terület, hogy tárgy körünket csupán magának az *információszolgáltatásnak* a területére kellett korlátoznunk.

Még mielőtt a jogi információs rendszer kiépítésével kapcsolatos elgondolást felvázolnánk, szükséges röviden ezeknek a legfontosabb információszolgáltatási területeknek a feladatait, sajátosságait a lehető legrövidebben összefoglalni.

a) A tételesjogi anyagra vonatkozó információk rendszere.

Nézetünk szerint a jogi információs rendszer *elsődleges* feladata a tételesjogi anyagról szóló adatszolgáltatási igények legeredményesebb kielégítése. A jogszabályalkotás terén a társadalmi fejlődéssel járó infláció közismert. A tételesjogi anyagra vonatkozó információk jelentősége mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó szempontjából elsődleges. Nem véletlen tehát, hogy a külföldön is elsősorban ezen a területen indult meg, különböző méretekben, a gépi adatkezelés. A jogszabályanyag lényegében szöveges információ (törvényhelyről, törvényszövegről, jogszabály-összeütközésekről stb.) kezelési mechanizmusa tehát leginkább az adatbankéhoz hasonló. Jogi döntések kialakítására nem alkalmazható. Eltérően attól, ami az elmúlt években még csak remélhető volt, ma már remélhető, hogy olyan rendszert lehet kiépíteni (maga a megol-

dás eddig is lehetséges volt, de költségkihatásaiban annyira jelentős, hogy a legtöbb gyakorlati rendszer nem tudta alkalmazni), amelyben a jogszabályszövegek, a teljes normaanyag *teljes szövegükben* kerülnek gépi kezelésre. Külön kérdés e normaanyag körének, a gépi kezelésbe veendő normaszövegek körének meghatározása, ahol számos szempont ütközhetik.

A kezdeti lépés — egyelőre függetlenül a teljes szövegben való tárolási lehetőségektől — a feldolgozási és a visszakeresési módszerek kidolgozása, amelyre számos külföldi példát ismerünk. A külföldi példákból levont következtetés, hogy a legsürgősebb feladat a nyilvántartási és visszakeresési eszközök folyamatos készítése. Ezek az eszközök: a jogszabálynylvántartások két formában: kurrensen, folyamatosan és időközönként (pl. évenként, öt évenként stb.) szintén gépi összeállításban kerülhetnek a jogalkalmazók stb. kezébe. Perspektivikusan az elsődleges lépés tehát annak a mechanizmusnak szervezeti stb. megteremtése, amely a megjelenő jogszabályanyagot mindenesetre, folyamatosan feldolgozza, a feldolgozás eredményeit gépi úton (pl. ún. permutált indexek formájában) összeállítja bizonyos — alább még részletesebben vizsgálandó — rendszerbe s mihelyt a folyamatos feldolgozás és közzététel biztosítva van, megkezdí visszamenőlegesen is a hatályos joganyagnak nyilvántartás céljaira való feldolgozását. Az így készült permutált indexek alapjai lehetnek az országos információrendszer jogi tezaurusának.

b) A bírói gyakorlat információs rendszere.

A bírói gyakorlat ismerete rendkívül fontos, nem csupán a jogalkalmazók szempontjából, hanem a gyakorlat egyrészt megfelelő jelzéseket ad a jogalkotóknak, másrészt pedig tájékoztatja a jogkövetőket bizonyos kérdésekben a bíróság állásfoglalásáról.

Itt talán még annyit szükséges megjegyezni, hogy legújabb bírósági szervezeti törvényünk értelmében a munkaügyi viták intézése és a gazdasági döntőbíráskodás anyaga is most már ebbe a kategóriába sorozandónak tekintendő. Itt most csupán a szocialista országok viszonylatában beszélek, nem is szólva azokról az országokról, ahol a nem írott jog, a szokásjog is jogforrás lehet.

A bírói gyakorlat bizonyos vonatkozásban tényadatokat, statisztikai adatokat is magában foglal, kezelése tehát ebből a szempontból is sajátos problémákat vethet fel. Nem vetődik fel viszont itt a teljes szövegű tárolás kérdése. A bírói gyakorlatot illetően a megfelelő törvényhelyekre való utalás, visszakeresési lehetőségek kidolgozása mellett általában elegendő — a közzétett anyagban az ún. döntvényfejek szövegében való feldolgozásra utalással — egy vagy több központi dokumentumbázisra, ahol a visszakereséssel feltárt bírói határozatot teljes szövegében (pl. bírósági irattárban), ill. kivonatban (pl. valamilyen közzétett anyagban) meg lehet találni. Hasonló döntvényfejek

alapján kerülhetnek nyilvántartásba a közzé nem tett bírósági határozatok is. A visszakeresés rendszerének ugyanazok a kérdései, mint a tételes jogszabályanyagái. A visszakeresés (jogi tezausz) kérdésére még vissza fogunk térni.

c) Az államigazgatási gyakorlat információs rendszere.

Ez a terület – ide nem értve azokat a területeket is, ahol esetleg átmene- tileg megfelelő szervek ítélkezési gyakorlatot folytatnak, pl. munkaügyi viták intézése, gazdasági döntőbíráskodás stb. – tulajdonképpen a jogi információszolgáltatás legnagyobb gyűjtőterülete, amelyben a legváltozatosabb igények merülnek fel és feladatok rajzolódnak ki. Az idetartozó információs anyag részben normaanyag: jogszabály, részben pedig tényanyag. Itt ismételt- ten kell utalnunk arra, hogy az államigazgatási tevékenység területén sokszor egészen szorosan érintkezik az ügyintézés – amelynek gépesítése külön hatal- mas problémakör – az azt megelőző információszolgáltatási tevékenységgel és hogy a kérdést – amint azt már előrebecsátottuk – csak az informá- ciószolgáltatás szempontjából érinthetjük. Az ügyintézésben alkalmazandó jogszabályanyaggal és a szorosabb értelemben vett államigazgatási gyakorlattal kapcsolatban mindenekelőtt meghúzni egy bizonyos határvonalat, amelyen belüli anyag az államigazgatási gyakorlat gyűjtőkörébe tartozik (pl. eseti ügyekben hozott döntések), s amelyen túlmenő anyag viszont jogszabály- anyagnak (normatív aktusnak) tekintendő. Itt természetesen alapvető lehet egy ágazatok szerinti, továbbá szervezeti, területi stb. bontás, minthogy az egyes ágazatokon belül is jelentkezhetnek sajátos feladatok.

Az államigazgatási gyakorlat szintén fontos lehet a jogalkotónak adott jelzései szempontjából, de jelentősége talán nagyobb a joganyag-megismerés, a jogkövetők tájékoztatása szempontjából, minthogy ez általában jóval nagyobb állampolgári kört érint. Nem mehetvén bele az egyes szakterületeken adódó sajátosságok vizsgálatának részleteibe, a gondolatsor lezárásaként csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy a visszakeresési módszernek itt is a tételes- jogi visszakeresési rendszerbe kell beépülnie.

Amint előrebecsátottuk, ez a terület végtelenül nagy és számos ágazati kérdéssel fonódik össze (pl. a nyugdíjügyek intézésétől, a levéltári tevékeny- ség automatizálásán keresztül a bűnügyi nyilvántartásig stb., hogy csupán azokat a kérdéseket érintsem, amelyekben gyakorlati megvalósításokról van tudomásunk). Ezeket természetesen még példálózólag sem érinthetem. Általános közös problémaként jelentkezik azonban itt is a statisztikai tevé- kenység automatizálása, amit valószínűleg egy általános – nem csupán jogi tevékenységgel kapcsolatos – statisztikai adatgyűjtési rendszerbe lehet belekapcsolni, amelynek egyik alközpontja lehetne a jogi, ill. igazságügyi vonatkozású statisztikai adatgyűjtés.

d) *A jogi irodalom információs rendszere.*

Ezzel kapcsolatban tulajdonképpen nincs sajátos — jogi — feladat s ebben a vonatkozásban minden információs rendszer előtt álló feladatok, módszerek az irányadók. A visszakeresési rendszerben sajátos lehet az, hogy a tételesjogi anyaghoz kapcsolódó irodalom visszakeresését a törvényhely, ill. a bírói és az államigazgatási gyakorlat szerint is lehetővé kell tenni, és így kell biztosítani ebben a vonatkozásban az elmélet és a gyakorlat kapcsolatait. További sajátosság, hogy itt sem lehet teljes szövegek tárolásáról szó, mert ez felesleges. Nehezebb a döntés az irodalmi alkotások feldolgozásának mélységi szempontjait kidolgozni (pl. a folyóirati tanulmánynál esetleg jelentősebb könyv-fejezetek szerinti feldolgozás kérdése stb.). A visszakeresési rendszert feltétlenül a tételesjogi anyag visszakeresési rendszeréhez kell alkalmazni.

Itt említjük meg, hogy az egész jogi információs rendszert valamilyen adatbázisra (pl. alapkönyvtárra) kell telepíteni és megfelelő távközlő (pl. telex) és reprográfiai (pl. sokszorosító, fénymásoló gépek stb.) felszereléssel kell azt ellátni. A központi szervhez megfelelően (azonos feldolgozási, rendezési, visszakeresési rendszerek stb.) kell az esetleges alközpontokat beépíteni.

III.

Amint láttuk, az információs szolgáltatás legfontosabb hagyományos területein elsősorban gyűjtési (a gyűjtés mélysége, tárgya stb.), ezt követőleg rendezési, ill. visszakeresési — valamint a mindezekkel kapcsolatos szervezési — problémákat kell mindenekelőtt megoldani. Mindez jóval megelőzi a technikai kérdések megoldását. Itt állapítható meg teljes bizonyossággal ugyanis az a jelenség, hogy *jogi téren a szellemi előkészítés messze elmaradt a technikai lehetőségek kihasználásától.*

A megoldások kidolgozása mindenekelőtt számos szervezeti kérdésben való döntést feltételez. A megoldandó feladatok sokrétősége ugyanis involválja azt, hogy az *információs rendszert* — tevékenységi ágakszerint is tagolva *több szinten kell kiépíteni.* Ez azt jelentené, hogy a központi jogi és államigazgatási információs rendszert úgy kell kiépíteni, hogy az csupán az egésznek elvi, módszertani irányítója, bizonyos területeken gyűjtési, rendezési feladatokat is ellátó szerve legyen, a szakkérdésekben azonban a központi szervezetbe bekapcsolható, azzal egységes módszertani stb. megoldásokat alkalmazó szakközpontok is legyenek. Példával világítva meg: elképzelhető pl. egy központi információs rendszer a jogszabályalkotásról, amely a legáltalánosabb jogszabályokról szóló információkat kezeli, de pl. az abba bekapcsolódó szolgáltatások stb. szempontjából is állandó összeköttetésben álló szabványügyi információs rendszer kezeli saját területének azt a jogszabály és normanyagát, amelyet már nem célszerű — akár terjedelménél, akár túlságosan

szakjellegénél fogva — a központi rendszerbe betáplálni. Ugyanez a helyzet a bírósági gyakorlat, az államigazgatási stb. gyakorlat — ahol természetesen az ágazati bontás sokkal szerteágazóbb — és a jogi irodalom terén is.

Az egységességet az így, többszintesen kialakított információs rendszeren belül a feldolgozási feladatok pontos megosztása, illetőleg elhatárolása, továbbá az egységes rendezési és visszakeresési rendszer biztosítaná. Itt érünk el a visszakeresés eszközének a *jogi kulcsszótárnak*, a jogi tezaurusznak a kérdéséhez. Kétségtelen az, hogy csak országos szinten egységes rendezési, illetőleg visszakeresési rendszer képzelhető el, amelyet minden országnak a saját nyelvén, saját jogrendszeréhez képest kell megalkotnia. E körben azonban fel kell vetni azt a lehetőséget is, hogy a szocialista országok hasonló vagy azonos elveken felépült jogrendszerei között elképzelhető egy *bizonyos szintig egységes nemzetközi jogi tezaurusz elkészítése*.

A jogi kulcsszótár-készítésnek ma már nagy terjedelmű irodalma van. Nem térhetünk ki az ezzel kapcsolatos részletproblémákra, csupán azt a tapasztalati tényt kell leszögezni, hogy a kulcsszótárát csak hosszas munka után lehet megalkotni, és pedig oly módon, hogy egy kiindulási pontnak tekintett szótáranyag mellett biztosítani kell egy olyan mechanizmus működését is, amely az állandó mozgásnak és fejlődésnek eredményeit azonnal figyelembe veszi.

IV.

A tudományos-műszaki haladásnak az információs szolgáltatás területén való felhasználásával kapcsolatban az információs szolgáltatás legfontosabb területeiről adott legrövidebb áttekintés, amely — számos, nagyon fontos részletkérdésre sem térhetett ki — talán eléggé meggyőzően mutatja azt, hogy milyen sokrétű feladatot kell a jogi információkezelés gépesítésének megszervezésével kapcsolatban megoldani, s hogy ezek a feladatok nem elsősorban számítástechnikai, hanem jogi, *jogászok által* — természetesen számítástechnikusok közbenjöttével — *megoldandó* — s lényegében *csak jogászok által megoldható feladatok*. Szervezeti, technikai, jogtechnikai stb. feladatok egyaránt szerepelnek ezek között a feladatok között s a fejlődés mozgása az eddigi tapasztalatok szerint is azt mutatja, hogy a kezdeti lépések során a megoldásokat nem lehet mereven kialakítani és alkalmazni, hanem a rendszer kísérleti működése — egyelőre és elsősorban a rendszer egyes elemeinek kísérleti működése — során megszerzett tapasztalatok alapján azokat rugalmasan kezelve kell a végső megoldást kialakítani.

Feladatom lenne ezek után a hazai állapot vázolása a tudományos és technikai eredményeknek a jogi információs szolgáltatás területén való alkalmazásával kapcsolatban. Azzal kell kezdenem, hogy viszonylagosan jól állunk jogi információk szolgáltatásának hagyományos eszközökkel való

ellátása terén, de lemaradtunk a gépi információkezelés területén és valójában csupán néhány *elméleti* kérdés felvetésénél, ill. kidolgozásánál tartunk. Az a sok aggály, amelyeknek a kérdések vázolása során az eddigiekben kifejezést adtam, mutatja azonban, hogy ezeket a kérdéseket alapjaikban kívánjuk megvizsgálni, a megoldásokat előzőleg kísérleti célokra kidolgozni és a megvalósításokat az elgondolások kísérleti úton történő ellenőrzése útján tudjuk csak majd megvalósítani. Mindez persze szintén csak elméleti állás, pont, ha esetleg a gyakorlati követelmények gyorsabb haladást írnak elő-akkor az előkészítő munkák ütemét fokozni kell.

Ezeket az eredményeket, ill. terveket egy, a közelmúltban az Eötvös Lóránd Tudományegyetem statisztikai tanszéke által szervezett előadás-sorozat foglalta össze, amelynek anyagáról többnyelvű kiadvány készül. E rövid bevezető keretében lehetetlen mindazoknak a kísérleteknek, elgondolásoknak a vázolása, amelyek ebben a vonatkozásban ezen a háromnapos értekezleten felmerültek. Mégis, legyen szabad néhány, egyelőre elméleti, ill. kísérleti téren elért eredményt vázolni.

A *jogszabálynyilvántartással* kapcsolatban a korábbi elméleti kidolgozásokat követően már gyakorlati kísérletként készültek hazánkban egyes területeken ún. permutált index formájában jogszabáymutatók. Valószínűleg megindul a jövőben egy nagyobb szabású kísérlet az Igazságügyi Minisztérium támogatásával a jogszabálynyilvántartásnak a megszervezéséről. Ugyancsak a közeljövőben kezdődnek meg a kutatások egy kormány szintű program keretében a közigazgatási információs rendszer kiépítésével kapcsolatban. A bírói gyakorlatról szóló információk kezelése egyelőre még csupán hagyományos eszközökkel történik.

Az államigazgatásban számos területen alkalmazzák különösen egyes gazdasági ágazati területeken az adatkezelést. Itt — amint említettük — nem elsősorban információkezelési kérdésekről van szó, hanem egy-egy folyamatszabályozási stb. problémával kapcsolatban. Ezeknek az áttekintése nem lehet most feladatom. Azok a felvetődő kérdések, amelyek — túlmenően azon, hogy amint erre már utaltunk, az államigazgatási területen is elsősorban a jogszabályanyagról, ill. a bírói, stb. gyakorlatról adott információkezeléssel kapcsolatosak — szintén csak példálózólag tekinthetők át. Csupán elméleti kérdésként vizsgáltuk eddig hazai viszonylatban a *jogi irodalomról* szóló információk kezelését. Változás itt a közeljövőben csupán, egy — többé-kevésbé országos szintű információs rendszertől várható. Mint átmeneti megoldás viszont elképzelhető esetleg, hogy egyes rokonterületeken kiépülő információs központokba beleépülve, mint annak egyik szakterülete, a jogi irodalommal kapcsolatos gépesített információszolgáltatás is kiépülhet azzal, hogy amikor majd a jogi információszolgáltatás egész automatizált rendszere kiépült, ezt az anyagot oda lehet majd áttelepíteni. Mindez természetesen még a jövő feladata.

A *vita* — a referátumokban felvetett kérdéseknek megfelelően — két problémakörrel kapcsolatban folyt: a jogi információszolgáltatás legáltalánosabb kérdéseiről, ill. közelebbiről a közigazgatási információszolgáltatás kérdéseiről. A hozzászólások főleg ezutóbbi kérdéssel foglalkoztak. A *vita* során az alábbi fontosabb álláspontok alakultak ki:

— A jogi információszolgáltatás rendkívül sokfelé ágazó tevékenység. Az eddig — nagyrészt kísérleti jelleggel — folytatott munkálatok és elért eredmények a tevékenység általános és részletes jogi szabályozását igénylik (Lunyov, Piszkotyin, Ring). Ezen belül számos részletkérdés (szervezeti, funkcionális kérdések, az információ bizonyító ereje, az információért való felelősség kérdése: az egységesség, stabilitás biztosítása stb.) vetődik fel, amelyek részletes kidolgozása jogi probléma. A SZU Állam- és Jogtudományi Intézetében ezzel kapcsolatban kutatások folynak.

— Az információszolgáltatási rendszer csak megfelelően kialakított tervezés, program szerint valósulhat meg; amelyeknek megelőzően elméletileg ki kell dolgozni a központi és az ágazati információs rendszert (Kovács István, Piszkotyin). Az igazgatási ügyvitel gépesítése külön problémakör, amelynek területén szintén érvényesíteni kell a tapasztalatokat (Kovacsics, Halász).

— Az igazgatás automatizálása minden szocialista országban alapvetően fontos probléma, amelynek jogi szabályozása számos jogrendszeri (Piszkotyin), vagy szakági és terminológiai (Ring, Piszkotyin, Lontai) probléma kidolgozását teszi szükségessé.

— Az információs rendszer kiépítésénél a kísérleti módszereket kell igénybe venni (a szovjet példákra Lunyov, és Piszkotyin), illetőleg meglevő rendszerek gyakorlatát kell figyelemmel kísérni (Halász).

— A közigazgatási információszolgáltatásban általában a döntés előkészítésében, az igazgatási folyamatok irányításában és automatizálásában a számítógépek alkalmazását igazgatási szakemberek bevonása nélkül nem lehet megoldani (Lunyov, Kovács, Kovacsics); már most kell gondoskodni a jogászoknak megfelelő képzéséről ezzel kapcsolatban (Kovacsics).

— A közigazgatásban jelenleg működő információs rendszerek nálunk a statisztikai tevékenységnél sarjadtak ki, jellemzőjük, hogy nincs gazdájuk s emiatt az adatgyűjtések területén sokszor átfedések vannak (Kovacsics), amelyek megszüntetése szükséges (Halász, Kovacsics), s bár bizonyos vonatkozásokban (pl. igazságügyi statisztika) sikerült az egységesítés kérdésében eredményt elérni (Folkmann), a megoldások kidolgozása előttünk álló feladat.

KERESZTMETSZET AZ IPARGAZDASÁGI KUTATÁSOKRÓL

(Ipargazdasági Tudományos Konferencia, Budapest, 1972. dec. 5 - 7.)

ROMÁN ZOLTÁN

A konferencia jellege és szervezése

A tudományos konferenciák a tudományos élet fontos eseményei. A konferenciák előkészítése módot ad és ösztönöz egy-egy tudományterület helyzetének áttekintésére, az előadások készítése a tudományos kutatások eredményeinek összefoglalására; gyakran további vagy újabb kutatásokra serkent; a konferenciák a hallgatóság széles körével ismertetik meg a kutatási eredményeket; lehetőséget adnak arra, hogy a gyakorlat képviselői is tájékozódjanak ezekről; a konferencián lezajló viták a tudományos véleménycsere és kritika fórumai; a dolgozatok publikálása további kutatások és viták kiindulópontja lehet. Nemzetközi konferenciáknál fontos szempontként járul ehhez a kutatók megismerkedése, találkozása, új személyes kapcsolatok létrehozása.

A tudományos konferenciáknak különböző célok adhatók. Specializálhatók egy vagy néhány témakörre; célul tűzhetik ki a tudományterület teljes áttekintését; néhány előadás igen beható megvitatását irányozhatják elő vagy nagyobb számú előadás készítésének ösztönzése és megismertetése lehet a céljuk. A konferenciák kis létszáma elmélyült vitákra ad alkalmat, a nagyobb létszám széles körben teszi ismertté a bemutatott előadásokat és az ott elhangzott véleményeket. Valamennyi megoldásnak vannak előnyei és hátrányai, de aligha található olyan változat, mely a különböző megoldások valamennyi előnyös vonását egyesíti magában.

Az ipargazdasági kutatások területét a kutatóhelyek viszonylag nagy és a kutatások felhasználóinak rendkívül nagy száma jellemzi. Ezen a területen tehát a szokásosnál is nagyobb szerep vár azokra a tudományos konferenciákra, melyek segíthetik az újabb kutatások áttekintését, ösztönözhetik a kutatóhelyek közötti együttműködést, erősíthetik a kutatók és a felhasználók kapcsolatait.

Az 1972. december 5-7-én tartott Ipargazdasági Tudományos Konferencia megrendezésénél az MTA Ipargazdasági Bizottságát és Ipargazdaságtani Kutatócsoportját elsősorban ezek a megfontolások vezették. A konferenciának, melyre a Magyar Tudományos Akadémia helyiségeiben került sor, 320 regisztrált résztvevője és mintegy 100 meghívott vendége volt, körülbelül fele-fele arányban kutatók és kutatásokat hasznosító vállalatok és irányító szervek képviselői.

Az Ipargazdaságtani Kutatócsoport korábban már három nagyobb konferenciát szervezett. 1963-ban és 1967-ben — a Kutatócsoport akkori fő kutatási témájának megfelelően — állóeszközgazdálkodási szimpóziumot rendezett (az utóbbit már a téma szélesebb értelmezésével és szocialista országokból érkező vendégek részvételével), 1970-ben pedig „Iparfejlesztés és termelékenység” címmel hirdetett meg konferenciát. Ennek mintegy 500, ezek között (16 országból) 100 külföldi résztvevője volt.

Az 1972 decemberére összehívott konferencia jellegét annak figyelembevételével határoztuk meg, hogy az utóbbi időben különböző akadémiai és egyéb szervek (így a Magyar Közgazdasági Társaság, a MTESz stb.) nagyszámú, egy-egy témakört megvitató ülést, konferenciát tartottak, s amiben inkább hiány van, az áttekintés az ipargazdasági kutatásokról, a kutatások megismertetése, a kutatók és a felhasználók közelebb hozása, a kutatások magasabb igényű kritikai értékelésének erősítése.

A konferencia programját ezért úgy alakítottuk ki, hogy néhány, plenáris ülésen meghallgatásra kerülő előadás mellett a megvitatásra szánt előadásokra nem kértünk fel szerzőket, ezek témáit nem jelöltük ki előre, hanem minden kutatóhelynek, kutatónak módot kívántunk adni arra, hogy bemutatásra érdemes kutatási eredményeiket a konferencia elé terjesszék. A konferenciát az MTA Ipargazdasági Bizottsága és Ipargazdaságtani Kutatócsoportja úgy hirdette meg, hogy arra bárki betérjeszthet előadást, mely kutatási eredményeket, kutatási koncepciókat, vagy a gyakorlati alkalmazás példáit ismerteti.

A kezdeményezés helyesnek bizonyult: a mintegy 50 előzetes jelentkezésből 34, túlnyomó többségében magas színvonalú előadás került a konferencia napirendjére. Különböző folyóirataink a konferencia 15 előadását közölték. Valamennyi előadás összefoglalóját tartalmazza az Ipargazdasági Szemle 1973. évi 1—2. száma. Néhány előadást a bekért tézisek alapján az előzetes zsűrizés vetett el: további előadásokat azért nem engedtünk vitára, mert nem készültek el arra az időpontra, amely biztosította volna a résztvevőknek való előzetes, időben történő kiküldésüket. E követelmény szigorú betartásával a résztvevők valamennyi vitára tűzött előadást előzetesen megkapták és ez lehetővé tette, hogy a rendelkezésre álló korlátozott időt ne az előadások ismertetésére kelljen felhasználnunk, hanem azok megvitatására fordíthassuk.

Anélkül, hogy ebből messzemenő következtetést lehetne levonni, érdekes áttekinteni, *milyen intézmények részéről* milyen arányban nyújtottak be előadásokat. A 34 előadásból 12 előadást költségvetési keretben működő kutatóintézetek terjesztettek be, 4-et az Országos Vezetőképző Központ, további 4 előadást egyetemi tanszékek; 5 előadás érkezett be vállalati formában működő ipargazdasági és üzemszervezési intézetektől, 6 irányító szervek és 3 egyéb intézmények munkatársaitól.

Az előadások betérjesztését természetesen sok körülmény befolyásol-

hatta, egyes kutatások befejezési időpontja, felkészülés más konferenciákra, esetleg a konferencia meghirdetett jellege is. A kutatási kapacitások és a benyújtott előadások megoszlásának egybevetése mindenesetre tükrözi, hogy a legnagyobb érdeklődés a tudományos jellegű konferenciák iránt a csekély létszámú, de elsődlegesen tudományos munkára orientált kutatóintézetek részéről mutatkozik.

Az előadásokat párhuzamosan *három szekcióban* vitattuk meg. Az egyes szekciók az iparfejlesztés és iparpolitika; a vállalatvezetés és szervezés; valamint az ipar és a vállalati gazdaságtan egyes kérdéseit tárgyalták.

A szerzők rövid bevezetője után a vitát minden esetben nem korreferens, hanem felkért opponens indította el. Ez az újítás nem annyira a konferencia tudományos jellegét kívánta hangsúlyozni, hanem azt a törekvést szolgálta, hogy a kritikai szellemet ezen a tudományterületen is élénkítsük.

Az opponensek rendszere jól bevált. Az opponensi vélemények túlnyomó része igen alapos, részletes, kritikai szellemű értékelés volt. Többségében — helyesen — baráti, segítő szándékkal, de magasabb mércével bíraltak, mint ahogyan az nálunk általában szokásos. Az előadásokat, az ezek alapjául szolgáló kutatásokat kritika tárgyává tették mind elméleti megalapozottságuk és kutatási módszereik, mind az ajánlott eljárások korszerűsége és következtetések gyakorlati alkalmazhatósága szempontjából.

A plenáris üléseket Osztrovszki György akadémikus, az MTA Ipargazdasági Bizottságának elnöke vezette. Az összesen 15 szekció-ülésen az MTA Ipargazdasági Bizottságának tudományos fokozattal rendelkező tagjai és a szakterület néhány más, a konferencia előkészítésében aktív szerepet vállaló kiváló képviselője elnökölt. Az ülések elnökei, a konferencia előadói és opponensei között 35-en rendelkeztek tudományos fokozattal.

Egy-egy előadás vitájára a szekció-üléseken egy-egy óra jutott. Ez az idő — és a sokrétű tematika — nem mindig vezetett magas színvonalú viták kibontakozására; az egészében sikeresnek minősíthető konferenciának ez gyengébb pontja volt.

A több szempontból újszerű konferencia értékelésének megalapozottabbá tétele érdekében az Ipargazdaságtani Kutatócsoport a regisztrált résztvevők között értékelő lapot osztott ki. Ezek egyharmadát, 104 értékelő lapot kaptunk vissza. Az alábbiakban előbb a plenáris, majd a szekció üléseket ismertetjük és befejezésül térünk vissza az említett értékelőlapokból kirajzolódó képre és a konferencia értékelésére.

A plenáris ülések

A nyitó plenáris ülésen a konferencia résztvevőit *Osztrovszki György* akadémikus, az MTA Ipargazdasági Bizottságának elnöke üdvözölte. Ismertette a konferencia fő célkitűzéseit, lebonyolításának rendjét és néhány vezér-

gondolatát. Kiemelte, hogy az ipargazdasági kutatásoknak segíteniük kell iparunk alkalmazkodóképességét a gyorsuló műszaki fejlődés, s a bővülő nemzetközi kapcsolatok, ezek között a szocialista integráció követelményeihez; nagyobb figyelmet kell fordítanunk a termelés, a vállalati és irányítási munka emberi tényezőire, társadalmi összefüggéseire.

A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia vezetősége nevében *Tétényi Pál* akadémikus, főtitkárhelyettes nyitotta meg. Beszédében hangsúlyozta, hogy az Akadémia szakigazgatása helyesli, üdvözli és nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy egy-egy szakterület helyzetének, előrehaladásának, problematikájának felmérése céljából az egyes akadémiai kutató intézmények az Akadémia különböző testületi szerveivel, tudományos bizottságaival, osztályaival együttesen rendeznek konferenciákat. Az ilyen természetű konferenciák hozzájárulnak az akadémiai kutatóintézetek szakterületük előrehaladását segítő szervezési funkcióinak ellátásához, valamint ahhoz is, hogy saját kutató tevékenységük eredményeiről az illetékes tudományos közvélemény egészét kifejező fórum előtt is számot adjanak.

A konferencia tárgysorozata, a benyújtott, vitára kerülő előadások témája — mondotta — azt bizonyítja, hogy a konferencia fontos és időszerű problémákat tárgyal. Időszerűségét az MSZMP Központi Bizottságának közelmúltban elfogadott állásfoglalása a X. Kongresszus határozatainak végrehajtásáról, az ezzel kapcsolatos, tudományos kutatást is igénylő további feladatok még inkább aláhúzzák.

A főtitkárhelyettes foglalkozott az ipargazdasági kutatások és más tudományterületek összefüggéseivel, így a számítástechnika alkalmazása terén jelentkező közös problémákkal. Utalt arra, hogy a konferencia számos előadásának megismerése más tudományos területek kutatói számára is igen érdekes lenne, s ez felhívja a figyelmet egy országos tudományszervezési feladatra: a hatékony, áttekinthető, gyors, interdiszciplináris információs rendszer megteremtésére. Befejezésül a főtitkárhelyettes kiemelte a napirendre tűzött kérdések összefüggéseit „A szocialista vállalat” és „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése . . .” című kutatási főirányokkal és sok sikert kívánt a konferencia munkájához.

A konferencia plenáris ülésein három előadás hangzott el. Az elsőt *Friss István* akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének az igazgatója tartotta „*Iparfejlesztés és gazdaságpolitika*” címmel. Friss István előadásában mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy az iparfejlesztési kérdések eldöntésének alapjául a gazdaságpolitika irányelvei szolgálnak. Az iparfejlesztésnek megvannak a maga belső összefüggései, törvényszerűségei; ezek vizsgálhatók, tárgyalhatók önmagukban is (sőt bizonyos kutatások éppen ilyen tárgyalást követelnek); bizonyos döntések megbízhatóan építhetők ezekre az összefüggésekre. A fontosabb döntések meghozatalánál azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy az iparfejlesztés része a gazdaságpolitikának, amint a gazdaság-

politika is része a politikának. Ahogyan a politikának elsőbbsége van a gazdasággal, egyúttal tehát a gazdaságpolitikával szemben is, a gazdaságpolitikának is elsőbbsége van az iparfejlesztéssel szemben.

A gazdaságpolitika egyes részterületeinek csak viszonylagos önállóságuk van. Az előadó kapcsolataik sokrétűségét több példával illusztrálta. Az ipart és a mezőgazdaságot például nemcsak az árukapcsolatok fűzik össze egymással. Az ipar fejlődése szempontjából rendkívül fontos volt, hogy munkaerő forrását zömében a mezőgazdaság képezte s a mezőgazdasági kivitelnek rendkívül lényeges szerepe van ma is az ipar műszaki fejlesztésében. A legfejlettebb tőkés országok ugyanis még mindig nagyobb mértékben vásárolnak Magyarországtól mezőgazdasági eredetű terméket, mint gépet és más iparcikket. Azért a korszerű technikáért tehát, melyet a legfejlettebb tőkés országokban vásárolunk, részben a mezőgazdasági kivitelünkkel szerzett devizával fizetünk.

Az előadó ezután az ipar jelenlegi helyzetének főbb jellemzőit vizsgálta. Utalt arra, hogy az ipar létszámának lényeges növekedése nem várható; bár a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya tovább csökken, ennek nagyobb részét a szolgáltatásokat nyújtó ágazatok fogják felszívni. Az ipar jelentős fejlődése mellett termelékenységének színvonala még elmarad a fejlettebb országok mögött, s hasonlóan termékeinek korszerűsége is. A hosszútávú tervezés előkészítő munkái világosan feltárták, hogy ipari fejlődésünkben általában és különösképpen gépiparunk fejlődésében nem érvényesült egységes hosszútávú koncepció. A jövőt illetően egyrészt azt kell tudnunk, hogy adottságainkat figyelembe véve mi a fejlesztés kívánatos iránya, másrészt meg kell állapítanunk, hogy meglevő erőinkkel mit tudunk elérni, a kívánatost milyen ütemben, hogyan tudjuk megvalósítani.

Az előadás a várható strukturális változások fő irányainak meghatározásával összefüggésben emlékeztetett arra, hogy különösen két területen kerülünk szembe sok bizonytalansággal. A műszaki fejlesztés és a külkereskedelem jövőbeni alakulását csak kevéssé tudjuk előre látni, s legtöbbször nem tudjuk befolyásolni. A struktúra alakítása szempontjából alapvetőek a beruházási döntések, ezek centralizálásának célszerű foka. Ez utóbbi kérdéstről a marxista közgazdászok között a vita csaknem olyan régi, mint a szocialista társadalom maga. Kezdődött a Szovjetunióban, még a 20-as években; a 30-as években a Szovjetunió kivül újult meg, s többek között olyan ismert nevű közgazdászok vettek ebben részt, mint Maurice Dobb és Oskar Lange. Az ellentétek magja, hogy a centralizmus képviselői a megtervezett arányok hívei voltak; a decentralizálás képviselői pedig az értéktörvény működésének, vagy működtetésének, az egyenértékű csere alapján a piacon kibontakozó versenynek a hívei. E viták ma is érvényes tanulsága, hogy semmi esetre sem hagyhatjuk figyelmen kívül a fogyasztók és a piac igényeit, jelzéseit, de ugyanakkor nem építhetjük beruházási terveinket kizárólag ezekre az igényekre. Az előadás ezzel

kapcsolatban elemezte a gazdaságirányítási reform óta eltelt évek tapasztalatait és tanulságait.

Befejezésül Friss István utalt arra, hogy a fejlesztési elképzelések megvalósítása minden területen nagy szellemi és anyagi erőket követel és olyan kis ország, mint Magyarország, a feladatokhoz mérten csak szerény anyagi és szellemi eszközökkel rendelkezhet. Az ellentmondást az a tény oldja fel, hogy Magyarország része a KGST országok szocialista közösségének. Az a tény, hogy a szocialista tábor tagjai vagyunk, sok előnyt biztosít számunkra, de sokra is kötelez. Olyan gazdaságpolitikát kell folytatnunk, olyan iparfejlesztést kell megvalósítanunk, amely a munka termelékenységére, a gazdaság hatékonyságára, a társadalmi jólét emelése tekintetében egyaránt a leghaladottabb szocialista országok közé emel minket, biztosítja harmonikus beilleszkedésünket a szocialista tábor egészébe, megfelel a szocializmus eszményeinek és követelményeinek.

Csikós-Nagy Béla, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke „*Az intenzív iparosítás és az ipari ár*” címmel tartott előadást. Visszapillantva az ipari árakkal kapcsolatos felfogás és gyakorlat legfontosabb változásaira, kiemelte, hogy 1968-ig az ipari árak csupán elszámolási funkciót tölthettek be, gazdasági folyamatszabályozó szerepük csak az 1968. évi gazdasági reformmal bontakozott ki.

Az előadás a továbbiakban az ipari árrendszer főbb időszerű problémáit: a termelési tényezők adóztatásának, a vállalati önfinanszírozásnak, a IV. öt-éves terv árpolitikai koncepciójának, az árstabilitás hatékonyabb védelmének, valamint a műszaki fejlesztési és beruházáspolitikának a kérdéseit elemezte. Kitért arra, hogy a termelési tényezők adóztatásával kapcsolatban gyakran felvetik, hogy a fejlődés intenzív szakaszának követelményeit nem elégíti ki ipari árrendszerünk, elsősorban azért, mert olcsó a munkaerő és drága az új technika. E probléma kétségtelenül fennáll, de az eddigi vizsgálatokból nem lehet egyértelműen olyan következtetésekre jutni, hogy ennek előidézője a termelési tényezők aránytalan adóztatása és hogy ezért e problémát csak újabb árreformmal lehet megoldani. Van olyan feltételezés, hogy a bérre vetített illetményadónak és társadalombiztosítási járuléknak az amortizációra vetített eszközlekötési járulékkal kell arányban állnia. Ehhez a bérjárulékot, hogy a bankhitelből táplálkozó fejlesztéseknél is fennálljon az arányosság, az eszközlekötési járulék megszüntetése esetén is 100 százalékra kellene felemelni. Ilyen kalkulációs rendszer sehol a világon nincs és enélkül is végbement az intenzív irányú iparosítás.

A határkölségeken alapuló elemzés következtetéseinek összefoglalása után az előadó hangsúlyozta, hogy a termelési tényezők adóztatásának célszerű rendszere még további kutatásokat kíván. Ha új ipari árreformra határoznánk el magunkat, mindenképpen kerülnünk kellene az ipari termelői árrendezés hagyományos módszereit. A tapasztalatok szerint ugyanis ennek során a vállalatok olyan tartalékokat építenek a kalkulációkba, amit központi ellen-

őrzéssel sem lehet kiküszöbölni. Az árrendezés így a költségvetés terhére és a vállalatok javára újraosztja a jövedelmeket. A régi irányítási rendszerben az ilyen veszteség csak átmenetileg okozott problémát, miután a költségvetés elvonta a vállalati nyereséget, s ezzel korrigálta a kalkulációk hibáit. Ma, amikor a nyereséggel a vállalat gazdálkodik és az állam a nyereséget adóztatja, a vállalati jövedelmek utólagos korrigálása a nyereségadó rendszeres változtatását jelentené, ami nehezen egyeztethető össze az adó közgazdasági funkciójával. A vállalatnál képződő árrendezési tartalékok átmenetileg fékezik a műszaki fejlesztést; az árrendezéssel az ipar átmenetileg elveszti orientálódó képességét, legalább két év szükséges az új jelzőrendszerben való eligazodáshoz; az árreform törést okozhat a vállalatok saját kockázataikra hozott közép-távú döntéseiben is. Az ipari árakat tehát ellenőrzött módon közgazdaságilag indokolhatóan időről időre változtatni kell, de ehhez nem az ipari árrendszer teljes kicserélése látszik a célravezető útnak.

Az előadó a beruházások problémakörében rámutatott arra, hogy a fejlesztés határköltségét a mi körülményeink között elsődlegesen nem a hozadéki törvény, hanem a költségvetési elvonás szabályozza. A fejlesztés határköltsége ezért csak a fejlesztési politika összefüggéseivel együtt értelmezhető. Ami első megközelítésben a fejlesztés drágaságának tűnik, az valójában a tőkeellátottság szűkössége. A drágaság érzetét elsősorban a túlberuházás éleszti. Komoly problémákat okoz, hogy gazdaságunkban a műszaki fejlesztések várt önköltség- és árcsökkenő hatása igen gyakran elmarad. A nemzetközi tapasztalatok szerint az új technikát nemcsak akkor vezetik be, ha olcsóbb, hanem akkor is, ha a régi technika egyszerűen nem tartható, vagy a növekvő igényekkel nem tud lépést tartani; járulékos ráfordításokat kívánhat a gyártmánykorszerűsítés, a lakosság kulturáltabb kiszolgálása is. Emellett azonban gazdaságunkban a műszaki fejlesztésnek társadalmilag nem szükséges ráfordításai is vannak. Ezek a beruházások elhúzódásával kezdődnek, kapcsolódnak a nem megfelelő üzemméretekkel, továbbá azzal is, hogy nem mindig gondoljuk végig, milyen következmények adódnak abból, hogy nálunk fejlettebb ipari, társadalmi közegből adaptálunk új technikát. Rendszeresen tapasztaljuk, hogy az importált új technika nem adja az elméletileg számított eredményt. Az ipari termékek önköltségének és árának kedvezőbb alakulásához a műszaki fejlesztés eddiginél nagyobb hatékonyságát kell biztosítanunk.

A plenáris ülések harmadik előadását *Román Zoltán*, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója tartotta, „*Iparunk és az ipargazdasági kutatások helyzete*” címmel. Iparunk helyzetéről szólva kiemelte, hogy a következő ötéves időszakokban az ipari termelés viszonylag magas növekedési ütemének fenntartására lenne szükség, amit változatlan munkaidőalap mellett teljes egészében a termelékenység növekedésének kell táplálnia, külkapcsolataink további — versenyképességünkkel szemben növekvő igényeket támasztó — bővülése mellett. Ez nemcsak hatékonyabb műszaki fejlesztést, hanem

a gazdasági-társadalmi követelmények, a szervezés, a vezetés oldaláról is fokozott alátámasztást kíván.

Minden jel arra mutat ugyanis — mondotta az előadó —, hogy a műszaki problémákon sokkal hamarabb úrrá tudunk lenni, mint a gazdasági és társadalmi élet problémáin. Ezzel kapcsolatban felvetette azt a gondolatot, hogy talán nem is kutatjuk ezeket a problémákat olyan intenzíven. A kutatási statisztika az egész világon a statisztika legfiatalabb, még kezdeti nehézségekkel küszködő ága, adatait tehát különösen nagy óvatossággal kell kezelni. Mégis elgondolkoztató, hogy kutatási statisztikánk szerint* 1970-ben a kutatási-fejlesztési ráfordítások 5,1 százalékát fordítottuk társadalomtudományi kutatásokra. Ugyanebben az évben a műszeripar részesedése 5,6, a híradástechnikai iparé 13,2 százalék volt. Emellett a társadalom- és közgazdaságtudományi kutatásokra vonatkozó adatok bizonyára erősen „felfelé húznak”, minthogy néhány kisebb kutatóhelyet ugyan nem tartalmaznak, de magukban foglalnak három nagy (a KGM, a NIM és az ÉVM felügyelete alatt álló) ipargazdasági és üzemszervezési intézetet, melyek nagyobb részben nem kutatást, hanem szervezést és gépi adatfeldolgozást végeznek. E három intézet létszáma nagyobb, mint az összes többi közgazdaságtudományi kutatóhelyé összesen.

Az előadás áttekintette az ipargazdasági kutatások főbb területeit és problémáit s befejezésül hangsúlyozta, hogy az ipargazdasági kutatások három — vállalati, iparpolitikai és gazdaságirányítási — szférája az ipar előtt álló feladatok megoldásához lényeges segítséget adhat, de több jobban szervezett, empirikus vizsgálatokra és multidiszciplináris közelítésre épülő kutatásra lenne szükség. Vizsgálta ennek feltételeit a kutatási szervezet, a finanszírozás és az érdekeltség szempontjából, majd kitért arra is, hogy a kutatások jobb hasznosítását az ezek iránti *befogadóképesség* és *készség* elemzésével és fokozásával is lehet és kell segíteni.

A szekció-ülések

Hazai ipargazdasági kutatásaink közül az utolsó 5–10 évet tekintve elsősorban a gazdaságirányítási rendszer fejlesztéséhez fűződő és a vállalati munkával, a vállalatok vezetési, szervezési módszereivel összefüggő kutatások emelkednek ki. Kevesebb figyelem fordult az iparfejlesztés és az iparpolitika kérdéseinek kutatása felé. Ez alól fontos pozitív kivételként elsősorban az ipar hosszútávú tervezéséhez kapcsolódó és az ipar helyzetét, hatékonyságát, termelékenységét elemző munka emelhető ki.

Az „*Iparfejlesztés, iparpolitika*” c. szekció előadásainak nagyobb része ilyen jellegű volt. *Simán Miklós* „a Gazdaságkutató Intézet osztályvezetője „Iparunk szerkezetének főbb vonásai” című előadása azokat a kritériumokat elemezte, melyek alapján iparunk célszerű ágazati szerkezetét meghatároz-

* Lásd: Tudományos kutatás. 1970. 59. oldal.

hatjuk és az ebből levont következtetések alapján vizsgálta az ipar szerkezetének további alakításával kapcsolatos feladatokat. Három előadás egy-egy ágazatot tett vizsgálat tárgyává. *Balassa János*, a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének igazgatóhelyettese „A vegyipar fő fejlesztési irányainak meghatározása” című előadásában a vegyipar, *Laki György*, az OT Ipari Főcsoportjának osztályvezetőhelyettese „A gépipar fejlődése és a gyártmánystruktúra fejlesztésének problémái és összefüggései” című előadásában a gépipar, *Nádori István*, az OT Ipari Főcsoportjának főmérnöke „Az elektronikai ipar hosszútávú tervezésének egyes kérdései” című előadásában e fontos gépipari ágazat fejlesztésének kérdéseit vizsgálta.

Dr. Kádas Kálmán kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszék-vezető egyetemi tanára „A forgalmi infrastruktúra fejlettsége és a volumen-hozadék realizálása az iparban” című előadásában egy fontos, általánosabb jellegű, de csak az utóbbi években előtérbe kerülő problémát vizsgált. Az ipar és más népgazdasági ágak közötti olyan összefüggésekre hívta fel a figyelmet, melyek jelentőségét Friss István akadémikus előadása is hangsúlyozta.

Négy előadás mérési-elemzési módszereket tárgyalt. *Dr. Nyitrai Ferencné* kandidátus, a KSH főosztályvezetőjének „Az ipar hatékonyságának makroszintű vizsgálata” című előadása megoldásként összetett mutatószámrendszert javasolt, *Dr. Nagy Sándor*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkagazdaságtani tanszékének munkatársa „A termelékenységi alakulásának jellemzésére szolgáló mutatók rendszere és javaslat új mérési elv alkalmazására” címmel nyújtott be előadást, *Dr. Tóth I. Tibor*, a KSH osztályvezetője „Az automatizálás statisztikai vizsgálatának problémái és az első felmérés néhány eredménye” című előadása a műszaki fejlődés e fontos irányának statisztikai mérési problémáit tárgyalta, míg *Inzelt Annamária*, a Gazdaságkutató Intézet munkatársának előadása „A kérdőíves vállalati vélemény-kutatási módszer szerepe a makroszintű ipargazdasági előrejelzések készítésében” címmel ennek az újabb, a hagyományos statisztikát kiegészítő elemzési módszernek a tapasztalatait értékelte.

E szekció két előadása fontos és eddig kevés tudományos kutatás tárgyát képező témáról értekezett. *Dr. Trethon Ferenc*, a Nehézipari Minisztérium főosztályvezetője „A központi irányítás és a vállalati szervezetek kapcsolata” címen terjesztett be nagyobb tanulmányt, melyben e kapcsolatok általános kérdéseit, ezzel összefüggésben a vállalati szervezet célszerű alakításának kritériumait és a Nehézipari Minisztérium konkrét tapasztalatait elemezte, különös tekintettel a vertikális szervezetektől várható előnyökre. *Dr. Kiss Tibor*, a közgazdaságtudományok doktora, szintén nagyobb terjedelmű tanulmányt nyújtott be „Nemzetközi vállalatok a szocialista táborban” címmel, mely e témakör első nagyobb igényű hazai feldolgozásának tekinthető. Az említett előadások közül különösen élénk vita alakult ki Simán Miklós, Dr. Trethon Ferenc és Dr. Kiss Tibor előadása fölött.

A második szekció a *vállalatvezetés és szervezés* témakörét tárgyalta. *Dr. Harsányi István* kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára „Vezetési feladatok és vezetési stílus” című előadásában a vezetés emberi mozzanataira hívta fel a figyelmet, rámutatva a kibernetikai és rendszertechnikai modellek bizonyos egyoldalúságaira. *Dr. Kozmutza Pál* kandidátus, az OVK tanácsadójának „Vállalatvezetés kivételes beavatkozással” című előadása e sajátos vezetési módszert mutatta be. *Dr. Komonyi Zoltán*, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport tudományos munkatársának előadása „A számítógépek hatékony alkalmazásának feltételrendszere” című előadásában a vezetés e fontos eszközét vállalati vizsgálatok és számítógépesítési szakértők körében végzett felmérés alapján tárgyalta. Az OVK két munkatársa szintén egy-egy fontos vezetési feladatot, illetőleg eszközt elemzett: *Erdélyi Tibor* az értékelemzést („Az értékelemzés szerepe a vállalati eredmény növelésében”) és *Bodnárné Dr. Karsai Éva* a vállalatban belüli egységek irányítását („A vállalatban belüli egységek anyagi érdekeltségi rendszere”) elemezte.

A vállalati munka egy eddig kevésbé kidolgozott területével foglalkozott *Majláti Lászlóné dr.* kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete tudományos főmunkatársának előadása „A hatékony termelőeszköz piac-kutatás folyamatos és időszakos tevékenységei” címmel. *Dr. Parányi György* kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja igazgatóhelyettesének „A munkaszervezés és a termelési folyamatok” című előadása a vállalati szervezési feladatok helyes rendszerezéséhez és megvilágításához kívánt hozzájárulni. *Dr. Schleicher Imre*, az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet főmunkatársa „Élelmiszeripari vállaltszervezés” című előadásával ágazati módszertani kutatásokról és tapasztalatokról számolt be. Egy fontos, de nálunk még alig alkalmazott módszerről nyújtott tájékoztatást *Kovács Géza* és *Toldi Miklós*, az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet munkatársainak „A faktoranalízis alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata az élelmiszeripar területén” című előadása.

Végül két előadás vállalati vizsgálatokról számolt be. *Mód Aladárné* kandidátus „Üzemi demokrácia, üzemi ismeretek” című dolgozata egy dunai-újvárosi szociológiai felmérés egyes eredményeit ismertette, *Ványai Péterné dr.*, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport tudományos munkatársának „Vizsgálat az egyéni teljesítményeket befolyásoló tényezőkről” című előadása pedig 5 vállalat 700 munkására vonatkozó vizsgálat tapasztalatait összegezte. E szekció vitái elsősorban akörül a probléma körül csoportosultak, hogy milyen módon lehet a korszerű vezetési és szervezési módszereket gyorsabban és tömegesebben elterjeszteni az iparban.

A harmadik, „Az ipar és az iparvállalati gazdaságtan egyes kérdései” című szekcióban két előadás vállalataink működésének és a vállalati gazdaságtannak az alapkérdéseit tárgyalta: *Dr. Román Zoltán* kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója „A szocialista vállalat céljai” és

Dr. Dániel Tamás kandidátus, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetőhelyettesének „Érdek, kockázat, tulajdon a vállalati gazdálkodásban” című előadása. A két előadást együttesen tárgyaló ülést igen élénk vita jellemezte.

Öt előadás foglalkozott állóeszközgazdálkodási, beruházási problémákkal. *Nyilas András*, a Gazdaságkutató Intézet osztályvezetője „Az időtényező szerepe a beruházások gazdaságosságában” című előadásában éles kritika tárgyává tette jelenlegi beruházási gyakorlatunkat. *Gergely Péter*, az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet tudományos osztályvezetőhelyettese ágazati elemzést adott „Az állóeszköz fenntartási költségek és az amortizáció alakulása az élelmiszeriparban” címmel. *Dr. Botos Balázs*, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport tudományos munkatársa „Néhány tapasztalat a bizonytalanság figyelembevételéről fejlesztési döntések esetében” címmel gyakorlati kísérleti számítások tapasztalatait ismertette a bizonytalanság figyelembevételére vonatkozóan kidolgozott módszeréről. Újszerű kísérletről számolt be *Anesini Andor és Halmágyi Károly*, az Országos Kőolaj- és Gázipari tröszt műszaki-gazdasági tanácsadóinak előadása: „Fejlesztések tröszti szintű gazdasági vizsgálata input-output mérleg felhasználásával.” E módszer általánosabb tárgyalását adta *Dr. Koncz Katalin*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkagazdaságtani tanszékéről „Kísérlet az input-output elemzés vállalati felhasználására” című előadása. *Dr. Dénes János*, az Építésgazdasági és Szervezési Intézet tudományos osztályvezetője intézetük módszertani munkájáról számolt be „Elektronika alkalmazása az ipari beruházások előkészítésében és vállalati tervezésében” címmel.

Dr. Magyar József, az OVK osztályvezetőjének „A vezetés színvonalának hatása a termelékenységre” című előadása a vállalati termelékenység és a vezetés összefüggéseit vizsgálta. Végül három előadás foglalkozott tervezési módszertani kérdésekkel: *Dr. Kéri Tamás* kandidátus „A tervezés rugalmassága az iparvállalatoknál” című előadása általánosabb jelleggel, két előadás pedig a matematikai programozás tapasztalatait elemezte. *Dr. Sivák József*, a Tervgazdasági Intézet főelőadója „Az ipari ágazatok középtávú népgazdasági terveinek matematikai megalapozása” című előadásában ágazati, *Papanek Gábor*, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport tudományos munkatársának „A matematikai programozási módszerek a vállalati ötéves tervek kidolgozásában” című előadása vállalati tapasztalatokat tárgyalta.

A három szekcióban megvitatott összesen 34 előadás közül 17 foglalkozott kifejezetten vállalati kérdésekkel, 9 makroökonómiai és ágazati kérdésekkel és a két szféra problémáit együttesen 8 előadás tárgyalta. Az előadások közül igen kevés számolt be alap- vagy alapozó jellegű kutatásnak tekinthető munkáról, legfeljebb 5 előadás sorolható ebbe a kategóriába. Ebben tükröződik az ipargazdasági kutatásoknak az a máig orvosolatlan problémája, hogy az ilyen kutatásokra igen csekély kapacitás és érdekeltség áll fenn.

Az előadásoknak kb. fele teljesen módszertani kérdéseket tárgyalta, az

ilyen „semlegesebb” témákhoz általában nagyobb vonzódás figyelhető meg. Pozitívan értékelhető, hogy közel az előadások fele statisztikai adatok felhasználására és empirikus vizsgálatokra épült. Ebbe az utóbbi kategóriába elsősorban az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport munkatársainak előadásai és Mód Aladárné előadása sorolható, de hasznosít ilyen vizsgálatokat Dr. Trethon Ferenc és Dr. Kiss Tibor előadása is.

A matematikai módszerek és a számítástechnika alkalmazásával 8 előadás foglalkozott. 5 előadásban ismerhető fel egyéb multidiszciplináris közelítésre való törekvés, ez eléggé kevés és ismét általános problémát tükröz. Az előadások egyharmada tekinthető olyannak, mely vagy témáját vagy módszerét nézve újszerű kutatásról számol be: ez kedvező aránynak minősíthető. (Ilyen például Dr. Kádas Kálmán, Dr. Kiss Tibor, Trethon Ferenc előadása, az Anesini–Halmágyi előadás stb.). Külföldön már szélesebb körben alkalmazott új módszerek elterjesztésére irányult 5 előadás: Erdélyi, Kozmutza, Kovács–Toldi, Inzelt és Majlátné előadása.

Az ipar előtt álló feladatok megoldásának segítése szempontjából az ipargazdasági kutatások három fő körét határolhatjuk el: a vállalatok munkájával, az iparvezetés munkájával és a gazdaságirányítás rendszerével kapcsolatos kutatásokat. A konferencia tapasztalatai alapján is megállapíthatjuk, hogy a vállalatok munkáját illetően a korszerű vezetési módszerek nagyobb része eléggé ismert már nálunk, ezért elsősorban e módszerek szélesebb körű és integrált bevezetésének feltételeit kellene intenzívebben kutatni; több szintetizáló munkára lenne továbbá szükség a vezetés- és szervezéstan terén is.

A vállalati gazdaságtant illetően vállalataink jövedelem-érdekeltségi rendszerének konstrukcióját és az ebből következő összefüggéseket (bár ilyen előadások a konferencia napirendjén nem szerepeltek) jó néhány igen alapos tanulmány részletesen elemezte már. Ami hiányzik, az a tényleges vállalati magatartás mélyebb elemzése és mindennek összefoglalása a szocialista vállalatok és a magyar szocialista vállalatok gazdaságtanában. Ez szervezettebb, szélesebb elméleti alapokra, empirikus vizsgálatokra és multidiszciplináris közelítésre épülő kutatásokat kívánna.

Az iparvezetés munkájával kapcsolatban az iparfejlesztési koncepciók megalapozása terén sok tapasztalat halmozódott fel, ezek összefoglalása és általánosítása, valamint a hatékonysági, termelékenységi követelmények behatóbb elemzése látszik a következő szükséges lépésnek. Ugyanakkor az iparvezetés tényleges tevékenysége eddig alig képezte tudományos igényű kutatás tárgyát, e téren nagy hiányokat kell pótolni. A gazdaságirányítás rendszerének tökéletesítésével sok helyütt, állami és pártszervek is intenzíven foglalkoznak, ezek mellett itt is hosszabb távú, szélesebb elméleti alapokra és rendszerezett empirikus vizsgálatokra épülő multidiszciplináris közelítésű kutatásokra lenne még szükség.

A Minisztertanács 1972 áprilisában jóváhagyta az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervet, ennek keretében a társadalomtudományok vonalán 2 országos és 11 tárcaszintű kutatási főirányt is. E főirányok közül az ipargazdasági kutatások körét különösen kettő érinti közelről, „A szocialista vállalat” című országosan kiemelt főirány, továbbá a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre” című akadémiai főirány. Sok kapcsolódásuk van azonban más, így elsősorban „A tudományos-műszaki forradalom . . .” és „A munka társadalmi-gazdasági összefüggései” című, további műszaki kutatási főirányokkal is. A főirányok programja és koordinációja most kezd kibontakozni és az ipargazdasági kutatásokra bizonyára fontos hatásuk lesz.

A konferencia értékeléséről

Egy tudományos konferenciával szemben sokféle igényt támaszthatunk és ezért eléggé nehéz egy-egy konferencia eredményességét értékelni. Minthogy ennél ritkán kerülhet el a szubjektív benyomások szerepe, érdemes figyelni az olyan módszertani kísérletekre, melyek ezt az értékelést a résztvevők véleményének szervezettebb számbavételére kívánják építeni. A Nemzeti Termelési Központok Európai Szövetségében már két konferenciáról próbáltunk ilyen értékelést készíteni és ennek tapasztalatai alapján erre a jelen konferencia tekintetében is kísérletet tettünk. A regisztrált 320 résztvevő között értékelő lapokat osztottunk ki (mintáját e cikk végén közöljük), melyekből 104 darabot kaptunk vissza. A válaszolók megoszlását az 1. táblázat mutatja.

1. Táblázat

A válaszolók megoszlása

Munkahely	Életkor			Összesen
	35 évig	36–50 év között	50 év felett	
Termelő vállalat	6	21	12	39
Kutatóhely, oktatási intézmény	15	18	7	40
Főhatóság és egyéb munkahely	4	10	11	25
Összesen	25	49	30	104

Az értékelő lapon 1–10 ponttal kértük minősíteni 1. a konferencia ötféle célkitűzésének tulajdonított súlyt, 2. e célkitűzések megvalósulásának fokát, valamint 3. a célkitűzések megvalósításának négy eszközét. Az egyes célkitűzések megvalósulását az egyes résztvevők igen különbözőképpen értékelték, van amelyiknek 0, van amelyiknek 10 pontot adtak. Az öt célkitűzésre

a válaszok átlagolása az alábbi pontszámokat és sorrendet eredményezte (lásd 2. táblázat):

1. Az ipargazdasági kutatások újabb eredményeinek megismertetése (átlagosan 7,6 pont a lehetséges 10-ből).
- 2–3. A kritikai szellem fejlesztése (6,2).
- 2–3. A kutatók közötti együttműködés elősegítése (6,1).
4. A kutatások és a gyakorlati igények összekapcsolásának előmozdítása (5,7) és
5. A gyakorlati hasznosítás előmozdítása (5,2).

2. Táblázat

*A konferencia különböző célkitűzéseinek megvalósulása**

Célkitűzések	Munkahelyek szerint			Összes válasz	Korcsoportok szerint		
	Vállalati válaszok	Kutatói oktatói válaszok	Egyéb válaszok		Válaszok 35 éves korig	Válaszok 36–50 éves kor között	Válaszok 50 éves kor felett
Az ipargazdasági kutatások újabb eredményeinek megismertetése	7,6	7,4	8,0	7,6	7,7	7,6	7,3
A kutatók közötti együttműködés elősegítése	6,2	6,5	5,2	6,1	6,3	6,3	5,4
A kutatások és a gyakorlati igények összekapcsolásának előmozdítása	5,8	5,7	5,4	5,7	5,3	5,9	5,6
A gyakorlati hasznosítás előmozdítása	5,9	4,5	5,1	5,2	4,7	5,2	5,6
A kritikai szellem fejlesztése	6,6	6,0	5,8	6,2	6,1	5,9	6,8
Átlagosan							
a) számtani átlag	6,4	6,0	5,9	6,2	6,0	6,2	6,2
b) súlyozott átlag a csoport átlagos súlyával	6,4	6,1	6,1	6,2	6,1	6,2	6,2
c) súlyozott átlag a válaszoló által adott súlyokkal	6,5	6,2	6,4	6,4	6,2	6,4	6,4

A megvalósulás fokát 1–10 ponttal kértük értékelni (a kedvezőbb megoszlást növekvő pontszámokkal jelölve).

A munkahely és az életkor szerinti csoportokat nézve csak kisebb különbségeket látunk. A legsikeresebbnek a kutatási eredmények megismertetését érezte mindegyik csoport, a legkisebb eredményt a gyakorlati hasznosítás előmozdítása terén tapasztalták. A kutatók között együttműködés elősegítését nézve eléggé megoszlottak a vélemények: az „egyéb válaszolók” és az 50 év felettiek például az e téren elért eredményt az átlagnál jóval kisebbnek látták. A kutatások és a gyakorlati igények összehangolása tekintetében a kutatók és a fiatalabb résztvevők láttak kisebb eredményt.

Az egyes résztvevők igen különböző súlyt adtak az egyes célkitűzéseknek (lásd 3. táblázat), az átlagos súly-értékek azonban mégis eléggé közel kerültek egymáshoz. (Az átlagos súlyok meghatározása egyébként a kérdőív

3. Táblázat

*A konferencia különböző célkitűzéseinek tulajdonított súly**

Célkitűzések	Munkahelyek szerint			Összes válasz	Korcsoportok szerint		
	Vállalati válaszok	Kutatói oktatói válaszok	Egyéb válaszok		Válaszok 35 éves korig	Válaszok 36–50 éves kor között	Válaszok 50 éves kor felett
Az ipargazdasági kutatások újabb eredményeinek megismertetése	8,4	8,8	8,5	8,5	8,8	8,2	8,8
A kutatók közötti együttműködés elősegítése	6,9	7,7	6,1	7,0	7,2	6,7	7,4
A kutatások és a gyakorlati igények összekapcsolásának előmozdítása	8,5	7,9	7,1	8,0	8,3	7,9	8,0
A gyakorlati hasznosítás előmozdítása	8,4	6,2	6,2	7,0	7,7	6,4	7,5
A kritikai szellem fejlesztése	6,7	6,7	6,3	6,6	6,7	6,3	7,1

* A súlyokat 1—70 pontal kértük megjelölni

alapján módszertanilag nem problémamentes, hiszen van, aki 10 ponttal értékelte valamennyi célkitűzést, hogy ezzel fontosságukat és egyforma fontosságukat kifejezze, mások pedig különböző arányban csökkenő pontszámmal kívánták a céloknak tulajdonított fontosságot érzékeltetni.)

A konferencia legfontosabb céljának a résztvevők valamennyi csoportja az ipargazdasági kutatások újabb eredményeinek megismertetését tekintette, egyedül a vállalati résztvevők adtak — érthetően — hasonló súlyt a gyakorlati hasznosítással kapcsolatos céloknak. Örvedetes, hogy a legfontosabbnak tekintett cél valósult meg a legnagyobb mértékben. Második helyre valamennyi csoport a kutatások és a gyakorlati igények összehangolásának előmozdítását helyezte; a másik három cél átlagosan körülbelül hasonló pontszámot kapott. Jellegzetes — és ismét érthető —, hogy a kutatók nagyobb súlyt adtak annak a célnak, hogy a konferencia segítse elő a kutatók közötti együttműködést.

Az öt célkitűzésre kapott átlagos megvalósulás mutatóját három módon határoztuk meg: egyszerű számtani átlaggal, az egyes csoportok átlagos súlyával és minden válaszadó saját súlyával számolva. A válaszok az egyes résztvevők igen különböző megelégedettségét mutatják. Az öt cél megvalósulásának átlagos mutatója rendkívül nagy szóródást mutat; a saját súlyokkal számolva a legkisebb 3,1, a legmagasabb 9,0 pontértékkel jellemezhető. Az összes válasz alapján (lásd 3. táblázat) a végső értékelés az öt célkitűzésre kapott pontszámok számtani átlagával számolva 6,2, az egyes csoportok átlagos súlyával számolva ugyancsak 6,2 és a helyesebb módszer alkalmazva, minden válaszolónál saját rangsorolása szerint súlyozva 6,4 pont. Ez a súlyozási különbség arra utal, hogy a fontosabbnak tekintett célkitűzések megvalósulása az átlagosnál valamivel magasabb volt. E mutatók szerint a munkahelyi

csoportok közül a vállalati résztvevők, az életkor csoportok közül az idősebb résztvevők az átlagosnál kedvezőbben értékelték a konferenciát.

A célkitűzések megvalósulásának négy eszközét kértük minősíteni, ismét 1–10 pontig terjedő skálán. A legkedvezőbb és igen magas értékelést (lásd 4. táblázat) a konferencia rendezése kapta: 8,3 pontot. Közel hasonló értékelést kapott az előadások (7,8) és az opponensi vélemények színvonala (7,5), míg a viták színvonalával a résztvevők kevésbé voltak elégedettek (5,5 pont). Valóban, mint említettük, jónéhány előadás esetében időhiány vagy más ok folytán nem bontakozott ki színvonalasabb, érdekesebb vita.

4. Táblázat

*Értékelés a célkitűzések megvalósításának eszközeiről**

Eszközök	Munkahelyek szerint			Összes válasz	Korcsoportok szerint		
	Vállalati válaszok	Kutatói, oktatói válaszok	Egyéb válaszok		Válaszok 35 éves korig	Válaszok 36–50 éves kor között	Válaszok 50 éves kor felett
A megvitatott előadások színvonala	8,2	7,2	7,8	7,8	7,5	7,7	8,0
Az opponensi vélemények színvonala	7,8	7,5	7,0	7,5	7,4	7,6	7,7
A viták színvonala	6,1	5,6	5,1	5,7	5,2	5,7	6,0
A konferencia szervezése	8,2	8,5	8,3	8,3	8,3	8,3	8,5
Átlagosan	7,6	7,2	7,1	7,3	7,1	7,3	7,6

* A célkitűzések megvalósításának eszközeit 1–10 ponttal kértük értékelni (a nagyobb pontszám kedvezőbb értékelést jelent).

Minthogy más hazai konferenciákról hasonló értékeléseket még nem ismerünk (tudomásunk szerint ez volt az első ilyen hazai kísérlet), e pontszámokat csak egymáshoz viszonyítva tudjuk vizsgálni. A konferenciát egészében azonban így is pozitíven értékelhetjük. (Erre egyébként a hasonló külföldi értékelésekkel való egybevetés is felbátorít.) A konferencia ugyan nem adott lehetőséget olyan elmélyült vitákra, mint egy kisebb létszámú és egyetlen témára koncentrált tanácskozás, másfelől azonban nagyszámú színvonalas előadás, tanulmány készítésére ösztönzött, széles kört ismertetett meg az ipargazdasági kutatások újabb eredményeivel, kutatók és felhasználók véleménycseréjét biztosította, s jelentős lépésnek tekinthető a kritikai szellem fejlesztése terén.

AZ IPARGAZDASÁGI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA REGISZTRÁLT RÉSZT-
VEVŐIHEZ

Az Ipargazdaságtani Kutatócsoport a konferenciáról a résztvevők véleménye alapján értékelést kíván készíteni. Az alábbi kérdőív kitöltésével ehhez kérjük szíves segítségét. A kérdőívet kérjük dec. 15-ig a Kutatócsoport címére postára adni. A feldolgozás eredményeit a konferencia résztvevőinek meg fogjuk küldeni.

Kérjük szíveskedjék 1—10 ponttal értékelni (a nagyobb súlyt, a kedvezőbb megvalósulást a nagyobb pontszámok jelzik), hogy

A) milyen jelentőséget tulajdonít a konferencia alább megjelölt célkitűzéseinek

B) milyen fokúnak látja ezek megvalósulását a konferencián

1. Az ipargazdasági kutatások újabb eredményeinek megismertetése

2. A kutatók közötti együttműködés elősegítése

3. A kutatások és a gyakorlati igények összekapcsolásának előmozdítása

4. A gyakorlati hasznosítás előmozdítása

5. A kritikai szellem fejlesztése

Kérjük, szíveskedjék 1—10 ponttal minősíteni, hogy milyennek értékeli*

1. a megvitatott előadások színvonalát

2. az opponensi vélemények színvonalát

3. a viták színvonalát

4. a konferencia szervezését

A válaszoló (a megfelelő kockába kérünk jelet tenni)

munkahelye: termelő vállalat

kutatóhely

oktatási intézmény

főhatóság

egyéb

életkora:

— 35 év

36 — 50 év

51 — év

Esetleges megjegyzések, javaslatok (a hátlapon folytatható):

* Ha véleménye csak a három szekció egyikére vonatkozik, kérjük itt megjelölni, hányas szekció ez.

A KÖZIGAZGATÁS KUTATÁSÁNAK SZERVEZÉSTUDOMÁNYI IRÁNYZATA

(Az MTA Szervezéstudományi Bizottságának 1973. január 30-i
vitaulése)

LŐRINCZ LAJOS

Az MTA Szervezéstudományi Bizottsága 1973. január 30-án vitát rendezett Nagy Endre (MTA Állam- és Jogtudományi Intézet) „A közigazgatás kutatásának szervezéstudományi irányzata a Német Demokratikus Köztársaságban” című dolgozatáról. A résztvevők a megvitatandó munkát előzetesen kézhez kapták.

A vitát Kovács István az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgató-helyettese, a Szervezéstudományi Bizottság elnöke nyitotta meg. Elmondta, hogy a megvitatásra váró munka részét képezi annak az Állam- és Jogtudományi Intézetben folyó nagyobb munkának, melynek (A közigazgatás komplex tudományos vizsgálata című országos kutatási főirány keretében) célja, hogy információkat nyújtson a különböző országokban folyó kutatások irányairól, állásáról. A Szervezéstudományi Bizottság a múlt évben már megvitatta e komplex munka egyik részét, az Egyesült Államokban folyó kutatásokat ismertető dolgozatot, a következőkben pedig a Szovjetunió, a Német Szövetségi Köztársaság és Lengyelország fő kutatási irányainak a bemutatására, illetőleg az e tárgyban készült dolgozatoknak a Bizottságban történő megvitatására került sor.

Az ülés megnyitása után Nagy Endre rövid előadásában összefoglalta dolgozatának főbb megállapításait, majd néhány kiegészítést fűzött a tanulmány egészéhez. Az előadás első részében vázolta azokat az indokokat, amelyek a dolgozat kritikai jellegét megalapozzák. Hangsúlyozta, hogy a kritika nem a szervezéstudomány ellen szól, hanem annak olyan változata ellen, amely a közigazgatásra irányuló kutatásaiban elvonatkoztat a sajátosan jogi és politikai szempontoktól, ezért csak korlátozott és részleges eredményeket mutathat fel. A szervezéstudománynak a közigazgatásba való bekapcsolását örömmel kell üdvözölni, mert bizonyos területeken leküzdi az egyoldalú jogi szemlélet korlátait és közvetlenül hasznosítható eredményeket produkál. E pozitív mozzanatok mellett azonban – s ezt ma már önkritikusan maguk az NDK kutatói is megfogalmazták – az NDK-ban elhanyagolták a jogelméleti és államjogi szempontokat.

Előadása második részében a szerző azzal az NDK-ban – főleg Georg Klaus munkássága nyomán – elterjedt kibernetikus társadalomfelfogással

foglalkozott, amelyet a közigazgatásra is alkalmaznak, s amely a közigazgatásnak vezetőtevékenységként való felfogásából nőtt ki. E szemléletben a közigazgatás belső oldalának szigorúbb (munkajogi, fegyelmi felelősséggel terhelt) elemei átmennek a külső igazgatásba, a közigazgatási szervezet és a társadalom közötti viszonyokba, miáltal az egész társadalom — tekintve, hogy a szervezéstudományi technikák alkalmazását a gazdasági szférából veszik át jórészt — nagyüzemhez válik hasonlóvá, ahol az *egész* sok, piramis-struktúrában hierarchizált *részekből* tevődik össze. E mechanikus felfogás szembenáll a dialektikussal, amelyben a részek nem hierarchizáltak.

Az előadás harmadik része a szubjektumnak az előbb vázolt szisztémában betöltött szerepével foglalkozott. E kibernetikus szisztéma elemei (az állampolgárok mint „szabályozott mezők”) csupán azt jelezhetik, hogy a nekik előre megadott „paraméterektől” eltértek-e. Ily módon e felfogásban az egyén alkotó-kezdeményező szerepe lecsökken, az individuum inkább befogadóvá válik.

Végül a szerző azon véleményének adott hangot, miszerint a vezetéstudomány és a valóság viszonyának problémája mögött a szaktudomány és a módszertan módszerbeli dualitásának régóta megoldatlan problémája áll. A szerző véleménye szerint e módszerbeli dualitás feloldásának, megszüntetésének kulcsa a marxista szociológiában rejlik, amely képes arra, hogy történelmi és dialektikus módszerrel közelítsen a kutatás tárgyához, s ezáltal a szervezéstudomány számára megfelelő alap és előfeltétel legyen.

Az előadást élénk *vita* követte, melyben nyolcan kértek szót, ezenkívül két írásbeli észrevétel is érkezett. A hozzászólók többsége egyetértett a szerzővel abban, hogy kritikával illette a közigazgatási jog megszüntetését, a túlzott vezetéstudományi szemléletet és bizonyos témák elhanyagolását.

Halász József az ÁJI tudományos főmunkatársa rámutatott, hogy a szerző lényegében helyesen bírál egy a túlzásokig következetesen végigvitt vezetéstudományi koncepciót. *Schmidt Péter* egyetemi docens szerint a szerző igen jól bemutatta, hogy a vezetéstudományi koncepcióban elmosódik a jogalkotás és jogalkalmazás, az üzemi igazgatás és államigazgatás stb. közti különbség. *Szegő Andrea* tudományos munkatárs azt emelte ki, hogy a szervezéstudomány nem vizsgálja meg illetékességi körét, valamint saját előfeltevéseit. A dolgozat e hiányosságokra és az ebből fakadó következményekre megfelelően mutatott rá.

A hozzászólók az egyetértés mellett részben *hiányokat* róttak fel a szerzőnek, részben pedig észrevételeikkel *kiegészítették* a dolgozat egyik-másik részét. *Szamel Lajos* egyetemi tanár kifogásolta, hogy a mű nem foglalkozik azokkal a munkákkal, amelyek az NDK-ban *államjog* címszó alatt lényegében közigazgatási kérdéseket taglalnak. *Boros Béla* az Államigazgatási és Szervezési Intézet igazgatója valamint *Kovácsics József* egyetemi tanár úgy vélik, a dolgozatnak részletesebben kellett volna foglalkoznia az igazgatásnak a

gazdasági életre gyakorolt hatásával, illetőleg *Horváth Róbert* egyetemi tanár szerint jobban kellett volna dokumentálni, miként kerül át a gazdasági modell az államigazgatási folyamatokba. *Szabady Egon* a Népeségtudományi Intézet igazgatója írásbeli észrevételében nem értett egyet a kibernetika dolgozatbeli kritikájával, valamint azzal, hogy a szervezéstudományi módszerek emberellenesek lehetnek, ugyanis minden tudomány az emberért, az ember érdekében dolgozik. *Kovács Sándor* egyetemi adjunktus szintén írásbeli megjegyzéseiben kifogásolta, hogy a szerző nem tette kétséget kizáróvá, mikor van szó a szervezéstudományról általában és mikor az NDK szervezéstudományáról. Nem értett egyet azon szerzői állásponttal sem, hogy a szervezéstudomány elhanyagolja a dialektikus és történeti megközelítési módot. Volt olyan ellenvetés, amely bizonyos történeti ábrázolást hiányolt, hogy tudniillik a dolgozat nem mutatja meg, miként függ össze a mai vezetéstudomány az 1945 előtti német közigazgatástudománnyal (*Szamel Lajos*), illetőleg nem tárja fel eléggé ezen irányzat történeti gyökereit (*Szabó László*). Ugyancsak ő hiányolta annak bemutatását, hogy a jelenlegi vezetéstudomány mellett milyen a közigazgatás a valóságban és milyen lehet a jövőbeli fejlődés.

A hozzászólások másik részében a felszólalók továbbvitték, illetőleg kiegészítették a tanulmány megállapításait. *Szalai Sándor* és különösen *Schmidt Péter* hozzászólásában jutott kifejezésre az, hogy az NDK szervezéstudományára jellemző helyzet általános jellegű. *Schmidt Péter* szerint itt bizonyos fokig a szocialista államfejlődés és az arra irányuló kutatások általános problémájáról van szó. Egyfelől ugyanis a praktikus szervezéstudományi megközelítés igen előrehaladt, másfelől viszont a politikatudományi kutatások elhanyagoltak, ami azt jelenti, hogy a kettő között pillanatnyilag át nem hidalt szakadék tátong. E körön belül maradván *Halász József* szerint a dolgozatnak jobban ki kellett volna fejtenie, hogy a politikatudományi problémák a filozófia elvont világába húzódtak át az NDK-ban, miközben a közigazgatás kutatásában a legpraktikusabb megoldásokat keresik. *Nagy Tibor Gyula* egyetemi adjunktus felvetette, hogy az NDK-ban számos olyan szervezéstudományi kutatási eredményt értek el, amelyek Magyarországon nem ismertek.

Elhangzottak bizonyos észrevételek a dolgozat formájával, szerkezetével, stílusával kapcsolatban is. *Szamel Lajos* úgy vélte, hogy a dolgozatnak a vezetéstudomány elméleti problémáival foglalkozó része nem kellően dokumentált, csupán néhány cikkre támaszkodik. *Kovácsics József* szerint a Hegelre és Marxra történő hivatkozások inkább gyengítik az érvelést, minthogy ők még nem ismerhették a modern szervezéstudományt.

A hozzászólások elhangzása után Nagy Endre az ÁJI munkatársa, a tanulmány szerzője válaszolt.

A mélyebb történeti megközelítést hiányoló kifogásokra válaszolva elmondta, hogy a követelménynek eleget téve felborult volna a dolgozat fő céljában bennefoglalt, a módszertani kritikai és informatív jellegű részek

közötti egyensúly. Az egyensúly megőrzése végett maradt a kritika elvont, amennyiben tartalmilag csupán a téma-űröket, módszertanilag pedig bizonyos dialektikus kategóriáknak a kutatásból való eltűnését, illetőleg azoknak dialektikátlanná válását, tehát a fő tendenciákat ábrázolta. Kétségtelen, egy pozitívabb kritikának fel kellene tárnia a történeti gyökereket, méghozzá nem csupán a közigazgatási tudománytörténeti gyökereket, hanem a filozófia-történetieket is, enélkül ugyanis a közigazgatáson belül esnénk abba a korlátozottságba, amelyben a szervezéstudomány szenved. Másfelől viszont tény, hogy az 1945 előtti német közigazgatástudomány (akár annak jogi vagy tani formájában) semmiféle hatást nem gyakorol az NDK-ban a vezetéstevékenységgel foglalkozó és szervezéstudományi indíttatású munkákra. Ugyanez a helyzet az államjogon belül államigazgatási kérdéseket taglaló munkákkal is. Ezeknek a dolgozatban történő tárgyalása csak az alapvető megállapítást támasztaná alá: az NDK szervezéstudományi irányzata elhanyagolja a sajátosan jogi aspektusokat, e munkákra nem hivatkoznak a szervezéselméleti munkákban.

Hiányként említették többen, hogy a dolgozat nem mutatja be, miként hat a vezetőtevékenység a gazdaságra, illetőleg a gazdasági modell hogyan kerül át a közigazgatásba, valamint — általánosabban — annak vázolását, hogy ilyen szervezéstudományi munkák mellett milyen lehet a közigazgatás valóságos tevékenysége. Ami a gazdaság és a közigazgatás összefüggését illeti — mondotta a szerző — a dolgozat csupán azon tendencia bemutatására vállalkozhatott, hogy a gazdaság hatékonyságra orientáltsága miként nyert teret a közigazgatásban, ennek nem kifejtése pedig nem lehetett konkrétabb, hiszen ugyanilyen jogos igénnyel merülhetne fel a közigazgatás és a kultúra, a közigazgatás és a közellátás stb., tehát a szakigazgatás milyenségének a kérdése is, és ez már szétfeszítené a dolgozat kereteit. Azon kérdésre pedig, hogy ilyen szervezéstudományi orientációjú tudományos tevékenység mellett milyen lehet a valóságban az NDK közigazgatása, csak empirikus vizsgálatok tömegéből nyert adatokkal lehetne pontosan válaszolni.

A kibernetika bírálatát ért kifogásokra válaszként a szerző ismét leszögezte, hogy a kibernetika különböző területeken (különösen az információs rendszer kiépítésében) elért eredményeit a dolgozat nem vonta kétségbe. Ami ellen szót emelt, az a társadalom egészének kibernetikus önszabályozó rendszerként való értelmezése, felfogása, illetőleg e szemléletmódnak a közigazgatási szervezetre és tevékenységre történő átvitele. E módszer, amely kifejezetten csak a struktúrák információs és vezérlési oldalát veszi tekintetbe és lemond az ún. energetikai viszonyok figyelembevételéről, a társadalom dialektikátlan, mechanikus felfogásához vezet. Az, hogy a mechanikus felfogás emberellenessé válhatik (a szociálpszichológia például az embert csupán a befolyásolás tárgyának tartja), azt bizonyítja, hogy a tudomány mint olyan, nem fogható fel önmagában; eredményei egy társadalmi közegben bukkannak

fel és annak meghatározottjai, nem eleve emberértvalók. Ez könnyen belátható a természettudományoknak a haditechnika szolgálatába állításából, de lényegében ugyanez a tényállás akkor is, ha a társadalomtudományok módszerében az emberi gondolkodás által már kitermelt dialektikus-történeti módszer helyett a korábbi, korlátozott formális logikai gondolkodási sémák segítségével igyekeznek megoldani a mai társadalmi életben felvetődő problémákat. A tanulmány ezért is hivatkozik több ízben Marxra és Hegelre. A szaktudományokban ugyanis mind a mai napig a pozitivizmus és nem pedig a dialektika uralkodik; amikor a szaktudomány az empirikusan felhalmozott tényekkel dolgozni kezd, azaz gondolatilag fel akarja dolgozni az anyagot, akkor úgy véli, megspórolhatja magának a gondolkodástörténet folyamatának, a filozófiának a tanulmányozását, s vagy a formális logikához és a megbízhatónak látszó matematikához fordul, vagy pedig rég elavult gondolkodási sztereotípiák foglya marad. Ez a helyzet például a *rész—egész* viszony kibernetikus felfogásával.

Végül a szerző a dolgozat első részének nem kielégítő dokumentáltságát érintő megjegyzéssel kapcsolatban elmondta, hogy ennek oka főként az anyag elégtelenségében rejlik. Viszonylag kevés munka foglalkozik ugyanis a vezetés elmélete és szervezéstudomány közötti viszony problémájával, valamint ezeknek a közigazgatással (illetőleg az állami vezetőtevékenységgel) való összefüggéseivel.

A felmerült kérdések megválaszolása után *Kovács István* a Bizottság elnöke összefoglalta a vitát. Megállapította, hogy a diszkusszió két szempontból is hasznos volt. Egyrészt segített eloszlalni olyan esetleges hiedelmeket, mintha a dolgozat a szervezéstudomány létét akarná kétségbe vonni: világosan kitűnik, hogy itt az NDK szervezéstudományáról van szó, nem pedig a szervezéstudományról általában. Másrészt a hozzászólók több olyan gondolatot vetettek fel, amelyeket érdemes továbbgondolni, s amelyeket a tanulmány szerzőjének is szempontokat adtak esetleges kiegészítésekre, szerkezeti változtatásokra. Magának a dolgozatnak az érdemét annak hasznos, informatív szerepében látta. Elmondotta, hogy már hosszabb idő óta érkeznek elszigetelt jelzések arról, hogy az NDK-ban a szervezéstudomány igen erősen behatolt a közigazgatásra irányuló kutatásokba. A tanulmányban a szerző összegyűjtötte a fellelhető információkat, tanulmányutat is tett a helyszínen, s ezek feldolgozásával egységes képet adott a jelenlegi helyzetről. Másfelől a tanulmány kimutatható haszna abban van, hogy a rendelkezésre álló anyagot filozófiai szempontból közelítette meg. Az ilyen jellegű vizsgálódásokra szükség van, mélyebb elméleti igény nélkül ugyanis lehet rövid távon eredményt elérni, hosszabb távon azonban bizonyosan nem.

A BIOLÓGIA ÉS AZ ORVOSTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK HATÁSA A BÜNTETŐJOGRA

LOSONCZY ISTVÁN

A biológia és az orvostudomány¹ fejlődése Lombroso fellépése, de különösen e század eleje óta mind nagyobb befolyást gyakorolt a büntetőjogra. Ez a befolyás elsősorban természetesen e tárgykörök közös elemén, az *emberen* keresztül érvényesül, akit a biológiai tudományok nemcsak mint élőlényt, hanem mint büntettest is mind behatóbban vizsgálnak.

E vizsgálatok közül a legalapvetőbb jelentőségűek a következő két kérdés tisztázásával kapcsolatosak: 1. milyen testi és pszichikai alkat birtokában és 2. egyedi fejlődésének milyen fokán válik büntethetővé az ember. Büntetőjogi szemszögből kifejezve: mik a biológiai feltételei a beszámítási képesség és az életkor szempontjából annak, hogy az ember bűncselekmény alanya lehessen, azaz bűncselekmény elkövetése esetén büntethető legyen. Ezért a következőkben azt kívánjuk vizsgálni, hogyan hatott a biológiai tudományok fejlődése a bűncselekmény-alanyiság biológiai feltételeinek tisztázásán keresztül a büntetőjogra, ezen belül a tudományra, a törvényre és az ítélkezési gyakorlatra egyaránt. Ehhez képest a tanulmány I. pontjában a kérdés elméletével, azon belül A) a beszámítási képesség fogalmával, valamint B) annak rendszerbeli helyével és funkciójával; II. pontjában a kérdés törvényi rendezésével és ezen belül az életkor kérdésével, valamint a vonatkozó ítélkezési gyakorlat fontosabb problémáival foglalkozunk.²

I. A) A biológiai és orvosi tudományok csak a századforduló körül kezdtek számbavehető hatást gyakorolni a büntetőjogi beszámítási képesség elméletére a magyar büntetőjogi irodalomban, elsősorban az igazságügyi orvostan és kisebb mértékben — a kriminál-anthropológia közvetítésével. Ez a hatás — mint általában más nemzetek büntetőjogtudományában is — abban jelentkezett, hogy míg kezdetben a beszámítási képesség lényegét kizárólag

¹ A következőkben — a rövidség kedvéért — biológián általában a legtágabb értelemben vett — az emberrel mint élőlényvel foglalkozó — biológiai tudományokat, így a fiziológiát, a pszichológiát, a pszichiátriát és általában az orvosi tudományokat, köztük különösen az igazságügyi orvostant is értjük.

² Ez a tanulmány a szerző „L'influence de progrès de la biologie et de la médecine sur le droit pénal” c. s a „Droit Hongrois-Droit Comparé” (293—311. oldalak) Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. c. kötetben francia nyelven megjelent tanulmányának az időközben szükségessé vált kiegészítésekkel és módosításokkal bővített magyar nyelvű szövege.

az elemi fokú értelmi felfogó-képességben jelölték meg, a századforduló után kialakult beszámítási képesség-fogalmak pszichológiai, erkölcsi, társadalmi-erkölcsi elemekkel bővültek s az elmélet művelői értékelni kezdték a beszámíthatóság biológiai és pszichiátriai alapjait is. Közülük különösen *Finkey* Ferenc, *Angyal* Pál, *Vámbéry* Ruzstem és *Irk* Albert fogalmait emeljük ki s *Irk* Albertét közöljük, akinek meghatározása reprezentálja a beszámítási képesség lényegére vonatkozó korabeli uralkodó nézetet. Eszerint: „A beszámítási képesség az embernek az a tulajdonsága, amelynél fogva cselekvéseit erkölcsileg és jogilag értékelni tudja és ennek megfelelően cselekedni képes.”³ A szocialista magyar büntetőjogi irodalomban ez a meghatározás annyiban módosult, hogy az elmélet művelői a beszámítási képesség lényegét a cselekmény társadalomra veszélyességének felismerésére s az e felismerésnek megfelelő magatartás tanúsítására való képességben jelölik meg, s ez a felfogás tükröződik a II. pontban idézett megfelelő törvényi rendelkezésben is.

Kisebb-nagyobb eltérések mellett lényegében hasonló tudományos fogalmakkal, illetőleg nézetekkel találkozunk a többi európai nemzet büntetőjogi irodalmában is. A fogalmak többségének a felismerő és a felismerésnek megfelelő értékelő- és cselekvőképesség a gerince. Ezek a fogalmak, nézetek

a részletek különbözősége ellenére is — egy elem tekintetében fedik egymást, amelyet közvetlenül tartalmaznak vagy közvetve szükségképpen alapul vesznek, s ez a *normalitás*. Vagyis az a meggyőződés, hogy beszámítási képessége annak az embernek van, aki „normális”, illetőleg az a feltevés, hogy beszámítási képessége általában minden embernek van. E fogalmak elemei tulajdonképpen a normalitás pszichikai jegyei, a normalitásnak az ember magatartásában is megmutatkozó következményei. Nyilvánvalóan erre a hallgatolagos feltevésre épülnek a modern büntetőjogok anyagi és eljárási jogi szabályainak idevágó rendelkezései is, mert hiszen azok a beszámítási képesség vizsgálatát általában csak kétely, illetőleg némelyek fiatakorú terhelt esetében — tehát csak kivételesen — teszik kötelezővé, s ebből következően a terhelteket elvben és általában beszámíthatóknak tekintik.⁵

³ *Irk* Albert: A magyar anyagi büntetőjog. 1933. 92. l.

⁴ Így pl. közvetlenül tartalmazza ezt az elemet Franz von *Liszt* nézete a beszámítási képességről: „normaler Inhalt und normalmotivierende Kraft der Vorstellungen in bezug auf die Anforderungen des sozialen Lebens machen das Wesen der Zurechnungsfähigkeit aus”. *Liszt-Schmidt: Lehrbuch*. 1932. 241. l. Ez a nézet is azonban inkább a normalitás pszichológiai és jogi következményeit, mint biológiai alapjait emeli ki. *Franchini* is lényegében a normális egyént tartja beszámíthatónak („... individuo considerato normale. . .” *Franchini*, Aldo: *Medicina legale in materia penale*. 5. ecd. 1966. 69. l. Hasonlóképpen *Rasch*, W., a *Ponsold*, Albert: *Lehrbuch der gerichtlichen Medizin*. 3. Aufl. 1967. c. műben, 64—69. l.

⁵ *Merle* és *Vitu* is hangsúlyozzák, „Tout délinquant, fut-il frappé d'interdiction civil, est . . . présumé sain d'esprit . . .” L. *Merle* Roger et *Vitu*, André: *Traité de droit criminel*. 1967. 476. l. Az angol ítélkezési gyakorlatban is ez az elv érvényesül: „Everyman is presumed to be sane, and to possess a sufficient degree reason to be responsible for his crimes, until the contrary be proved to satisfaction of criminal law.” *Turner*, Cecil: *Kenny's Outlines for criminal law*. 18. ed. 1962.

1. A normalitás azonban — lényegét és alapjait tekintve — biológiai és pszichiátriai fogalom. Ebből önként következik, hogy a beszámítási képesség lényegét az alapjául szolgáló normalitás biológiai és pszichiátriai vonatkozásainak tisztázása útján kell megragadni. Biológiai szempontból az ember beszámítható, normális volta elsősorban idegrendszerének, illetőleg elméjének állapotától, közelebbről attól függ, megfelel-e az agyvelő *alkata és működése* az emberrel foglalkozó természettudományok által megállapított normáknak. Ezek a normák azonban, különösen a — bennünket elsősorban érdeklő — pszichiátriában korántsem egységesek. Normális és abnormális között annyi az átmeneti forma, hogy a két állapotot szinte lehetetlen élesen elhatárolni egymástól.⁶ A normalitás anatómiai, biológiai, fiziológiai alapjaival foglalkozó természettudományok pedig még csak a kezdetén vannak az agyvelő és az emberi idegrendszer alkata és működésmódja feltárásának.⁷

A felismerés azonban, amely szerint a pszichikai jelenségek a központi idegrendszer s azon belül elsősorban az agyvelő, közelebbről a cortex működése folytán jönnek létre, ma már több mint hipotézis, mert lényegében bizonyítottnak tekinthető.⁸ A biológia művelőinek döntő többsége minden pszichikai jelenséget — a normálisakat éppúgy, mint a kórosakat — végső soron az emberi agyvelőre, annak alkatára és működésmódjára vezet vissza.⁹ Ebből viszont önként következik, hogy az agyvelő egészséges, illetőleg rendellenes vagy kóros alkata és működése lehet csak az alapja a büntetőjogi beszámítási képesség fokozatainak: a teljes és a korlátozott beszámítási képességnek, valamint a beszámítási képesség hiányának. A beszámítási képesség tehát a biológiai „normalitás” büntetőjogi vetületeként fogható fel, amely ennek következtében sajátos — bár biológiai megalapozású — büntetőjogi fogalomná válik.

⁶ Vö. *Bleuler*, Eugen: *Lehrbuch der Psychiatrie*. 1949. 93. és köv. l.

⁷ E kutatásokról mondja *Grastyán* Endre: „Il faut maintenant définir les mécanismes neurophysiologiques qui sont à la base des processus psychologiques fondamentaux, et cette partie de l'œuvre à accomplir ne fait que commencer.” Lásd *Grastyán* Endre: „Vers une meilleure compréhension de l'émotion humaine”. *Science et société*. Vol. XVIII (1968), n° 3. p. 226.

⁸ „A legmagasabban szervezett anyag funkciója a psyche” — állapítja meg *Nyirő* Gyula. *Pszichiátria*. 1962. kiad. 224. old. A legtömörebben ezt a nézetet talán *Paul Siebeck* fejezi ki: „nichts Psychisches ohne Somatisches.” Idézve *Weithrecht*, H. J.: *Psychiatrie im Grundriss*. 1963. 73. l.

⁹ Ezzel kapcsolatban *Szarkiszov* arra figyelmeztet, hogy „Nem is olyan régen *Sherrington*, a kiváló angol neurológus, nyíltan vallásos-misztikus nézeteket hangoztatott az agy működésével, az emberi pszichikum lényegével kapcsolatban.” *Sherrington* szerint valamiféle „természeti teológia” hivatott feltárni az agyon kívül létező pszichikai elv lényegét, amelynek közreműködésével indulnak meg az agyműködés mechanizmusai. Hasonlóképpen *Bailey* és *Eccles* amerikai neurológusok is az agytól független és azt működtető „lélek”-ről beszélnek, és keresik az agyvelőnek azt a pontját, alkatelemét, amelyen keresztül a lélek az aggyal érintkezik. Ezek a nézetek „Alig különböznek *Descartes* elképzeléseitől, aki a XVII. században feltételezte, hogy a „lélek” mechanikusan mozgat egy kis mirigyet — a gl. pinealist (tobozmirigy) —, a lélek székhelyét az agy mélyén, amelytől az ember magatartása függ.” *L. Szarkiszov* Sz. A.: *Agyszerkezet és agyfunkció* c. művének 282—283. oldalait. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.

Ezek az általános felismerések alapot nyújthatnak már ma is legalább ahhoz, hogy a beszámíthatóság felső határeseteként felfogható, normális ember elmeállapotát — a büntetőjog irányában továbbfejleszthető alakban — hozzávetőlegesen a következőképpen lehessen kifejezni: beszámítási képessége az embernek abban az esetben van, ha agyvelejének alkata teljes és ennek következtében magatartását — az adott természeti és társadalmi körülmények között — az ilyen alkatának megfelelően működő agyveleje határozza meg. Ebből a megállapításból a *contrario* következik, hogy annak az embernek nincs, illetőleg különböző mértékben korlátozott a beszámítási képessége, akinek a magatartását a nem teljes alkatú vagy nem az ilyen alkatának megfelelően működő agyveleje határozza meg.¹⁰

Ezek a megállapítások sajátos büntetőjogi ismervekkel, a gyakorlat számára felhasználható módon, a következőképpen bővíthetők: az elkövető akkor tekinthető beszámíthatónak, ha magatartását teljes alkatú s ennek megfelelően működő elméjének értelmi, értékelő és céltudatos akarati tevékenysége határozza meg. Az utóbbi tevékenységek pszichikai és büntetőjogi vonatkozásainak megfelelő kifejtésével a meghatározásnak ez a pszichológiai része a kívánt irányban fejleszthető. Másfelől a meghatározás biológiai része alá vonható minden olyan elmebetegség, elmebeli fogyatékoság vagy korlátozottság, amely büntetőjogi szempontból releváns lehet. Ennek illusztrálására a büntetőjogi szempontból legfontosabb kizáró és korlátozó tényezők közül csak néhányat ragadunk ki.

2. a) Kétségkívül az agyvelő *alkatának teljessége* szűnik meg az elmebetegségek, vagyis az alkat különböző súlyú és természetű, a normától kvalitatíve eltérő károsodásával járó, organikus kórfolyamatok s a működésben ennek megfelelően jelentkező hátrányos változások következtében. Ha a szakértő megállapítja, hogy az elkövető elmebeteg, úgy annak rendszerint büntetőjogi szempontból sincs beszámítási képessége és nem büntethető. (Erre a kérdésre alább visszatérünk.)

Teljes, ép alkatú agyvelő esetén is lehet azonban kizárt az elkövető beszámítási képessége. Így pl. a vétlenül beállott teljes ittasság vagy kábítószeres bódultság;¹¹ bizonyos, többnyire heveny fertőző betegségek folyamán fellépő deliriumok; külső vagy belső okok hatására jelentkező erős tudatszű-

¹⁰ Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a beszámítási képesség lényegének ilyen értelmű megközelítése, különösen, ami a „teljes alkatot” és az „ennek megfelelő működést” illeti, keret jellegű s e „keret” kitöltését a biológiai tudományoktól várjuk. Erre a büntetőjogász nem is vállalkozhat. Mindamellet talán nem teljesen üres és értelmetlen ez az eljárás. Így ugyanis teljes határozottsággal a beszámítási képesség *biológiai megalapozottsága* mellett döntünk. A biológiai tudományok előrehaladásával az ilyen alapú beszámítási képesség-fogalom tartalmilag egyre bővül. Végül a modern és haladó pszichiátriai és pszichológiai felfogással is teljes összhangban vagyunk, amikor a pszichikai jelenségeket az emberi idegrendszerre, agyvelőre, végső soron a cortex alkatára és működésmódjára alapozzuk. A normalitás ilyen értelmű tartalmi kitöltésének csupán ennyi jelentőséget tulajdonítunk problémánk szempontjából.

¹¹ Vö. *Langeliuddeke, A.: Gerichtliche Psychiatrie. 1950.*

kület; illetőleg a túlfáradás következtében másodpercekig – esetleg hosszabb ideig – tartó, öntudatvesztéssel járó *védőgátlás*¹² folytán, mert az ilyen esetekben az agyvelő – többnyire az egyébként ép alkatába kerülő „idegen anyag” (méreg, toxin stb.) hatására – rendellenesen működik.

De vajon az agyvelő milyen alkati és működésbeli változása nem tekinthető a beszámítási képességet kizáró elmebetegségnek, hanem azt csupán korlátozó fogyatékoságnak, „elmebeli rendellenességnek”? Nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre nem a büntetőjogásznak, hanem az elmeszakértőnek kell válaszolnia.

Az előbb említett elhatárolási nehézségek folytán azonban egységes állásfoglalás e kérdésben nem alakult ki. Ilyen rendellenes elmeállapotnak tekintik pl. a pszichopáthiát, a neurózist és a gyengeelméjűséget. Általában a pszichopáthia fogalomkörébe vonják a személyiségfejlődés (tartós, ritkán javuló, inkább rosszabbodó) rendellenes változatait, illetőleg a személyiség szerkezetének torzulásait, szerkezeti elemeinek diszharmóniáját, az ebből eredő kóros reakciókészséget.¹³ A neurózis körébe a rendszerint múltó természetű rendellenes, néha kényszeres s a legkülönbözőbb tünetekben megnyilvánuló reaklási formákat (így az ismertebbek közül a neuraszténiát, a hisztériát) sorolják.¹⁴ Végül a gyengeelméjűség oligophrenia – fogalomkörébe az értelmi képesség (rendszerint) organikus alapú fogyatékoságait vonják (bár az utóbbit sokan a különböző eredetű szervi – látási, hallási, mozgási stb. fogyatékoságok nagy csoportjának egyik sajátos, az agyvelőt ért fejlődési és egyéb ártalmak, sérülések következtében létrejött alakjaként értékelik.¹⁵

¹² L. Nyíró i. m. 46.

¹³ L. pl. Nyíró, im. 371. és köv. 1. A pszichopáthiára vonatkozó más felfogásokra utal Popper Péter: A kriminális személyiségzavar kialakulása. Akadémiai Kiadó. 1970. c. műve 40. oldalán.

¹⁴ A Nyíró-féle Psychiátria 1971. kiadásának 319. oldalán pl. a következő meghatározást olvashatjuk a neurózisokról: „A neurózis a praemorbid személyiséggel (genotypia, phenotypia, kondicionáltság) összefüggő kiváltó okokkal időben és gyakran tartalomban is korreláló múltó betegség, amelynek szervi elváltozás nem áll háttérben s az intellektus, az emotinális, motoros és vegetatív systema legkülönbözőbb tüneteit produkálja.”

¹⁵ Popper Péter egyébként még a retardáltságot is a fogyatékosággal együtt említi a következő összefüggésben: „nem fordult elő (vizsgálataik során!) ugyanis egyetlen olyan eset sem, amikor a fogyatékoság vagy retardáltság mellett ne találtuk volna meg mindazokat az érzelmi és szociális károsodásokat, millió ártalmakat, amelyek ép intellektuális funkció mellett egyéb esetekben döntő szerepet játszottak a fiatalok bűnelkövetésében” (l. i. m. 39. old.). Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az Illyés Gyuláné–Illyés Sándor–Jankovics Lajosné–Lányi Miklósné: Gyógypedagógiai pszichológia. 1968. c. mű 33. oldalán Illyés Gyuláné helyteleníti, ha „a mentális retardációt tulajdonképpen az értelmi fogyatékoság szinonimájaként fogják fel”. Az agyi ártalmak fogyatékoságok és egyéb fogyatékoságok, a retardáció és a hasonló károsodások kapcsán ismét hivatkozunk arra, milyen nehézségeket okoz e károsodások szubszumálása a 21. §-ban megjelölt három biológiai ok valamelyike alá. Ugyancsak ki kell emelni e károsodások jelentős kriminogén hatását is, amelyet minden szerző különböző irányú vizsgálatai igazolnak. L. erre vonatkozóan pl. Popper Péter idézett művének 81. és köv. oldalait. Hasonló nézeteket vall Walter Gutjahr: Die Beurteilung der Strafrechtlichen Verantwortlichkeit Jugendlicher” c. cikkének 74–78. oldalain a Psychologie und Rechtspraxis. Berlin 1967. c. műben. Ezekkel az összefüggésekkel kapcsolatban hasonló ered-

Ezeket a változatokat csupán *menyiségi*, míg az elmebetegségeket minőségi eltérésnek tekintik a „normális”-tól. Az utóbbi elhatárolást „éles”-nek, az előbbit elmosódónak, sokan csak önkényesen megállapíthatónak tekintik. Ennek megfelelően hangsúlyozzák, hogy az elmebetegség és a normalitás között nincsenek átmenetek: az elkövető vagy elmebeteg, vagy nem.¹⁶ S ha elmebeteg, az elmeszakértők túlnyomó többsége szerint nincs beszámítási képessége. Közismerten ezen a ponton kerül szembe egymással a büntetőjogász és az elmeszakértő. Vannak ugyanis olyan elmebetegségek, illetőleg ezeknek olyan kórformái, amelyek megállapítása a büntetőjogi elmélet és gyakorlat szerint egyes bűncselekmény-típusok esetében nem zárja ki, csak legfeljebb korlátozza az elkövető beszámítási képességét. A parciális beszámítási képességre vonatkozó ezt a felfogást az elmeszakértők döntő többsége elutasítja. Néhányan azonban elismerik, hogy bizonyos esetekben a büntetés — néha már maga a büntető eljárás is — olyan erős gátlásokat hozhat létre a bűnöző elmebetegben, illetőleg rendellenes elmeállapotú személyben, hogy elmebetegsége, rendellenes elmeállapota többé nem nyilvánul meg bűncselekmény elkövetésében, s ezért — elvi álláspontjuk fenntartása mellett — nem ellenzik azok megfelelő büntetését.¹⁷ ¹⁸ Felfogásuk lényege szerint az ilyen esetben kiszabott büntetés elsősorban nem erkölcsi rosszallást fejez ki, hanem annak a „kondicionálás”, a célszerű alkalmazkodási képesség fejlesztése az elsőrendű funkciója. Nézetünk szerint ezenfelül szükséges volna az ilyen jellegű büntetés végrehajtására a letartóztatási intézetekben megfelelő elkülönítést és célszerű nevelő intézkedéseket is bevezetni. A szakértői és a bírói megítélés említett különbözőségére és arra figyelemmel, hogy a bírói szempont érvényrejuttatását elő kell segíteni, mindenképpen indokolt, hogy a tör-

ményekre jut Werner *Munkwitz* is statisztikai-prognosztikai vizsgálataiban. L. Die Prognose der Frühkriminalität. Berlin-Spandau 1967. különösen a 127. és köv. oldalakat.

Az oligofréniával kapcsolatban lásd. pl. az idézett gyógypedagógiai pszichológiai mű 34., 37., ill. 47., valamint különösen 172. és köv. oldalakat. *Nyíró* pl. „Oligophreniák” címszó alatt vagylagosan használja a „gyengeelméjűség” és az „értelmi fogyatékoság” kifejezéseket.

¹⁶ Így pl. az újabb pszichiátriai felismerések szerint a pszichopátia nem *határ-állapot* az egészség és az elmebetegség között. *Nyíró* következőképpen ír erről: „Régebben sok szerző a pszichopátiát mintegy átmenetnek tekintette az épelméjűség és elmebetegség között . . . Meggyőződésünk szerint a pszichopátia lényegében különbözik mind a normál variánstól, mind a psychosistól . . .” Hasonló álláspontot foglalnak el *Langelüddeke*, i. m. 327. és köv. l.; *Weitbrecht*, i. m. 14., ill. 95. és köv. l.; *Bleuler*, Eugen: Lehrbuch der Psychiatrie. 1949. 97. l.; sőt már *Willmanns* is ezt a nézetet vallja, i. m. 32. és köv.

¹⁷ Így pl. *Willmanns* is elismeri, hogy még az elmebetegségek esetén is lehetnek kórképek, amelyek nem zárják ki, csak korlátozzák a beszámítási képességet. L. *Willmanns*, Karl: Die sogenannte verminderte Zurechnungsfähigkeit. 1927. 32. l. *Nyíró* Gyula szerint a közösségi élethez nehezen alkalmazkodó paranoiát ha bűncselekménye nem téveszeszméjéből származik; a dementia senilis-ben szenvedőt, ha a büntett nem sajátos elmeállapotból következik; az epilepsziást, aki jogtalan haszonszerzés céljából fondorlatos vagyon elleni bűncselekményt követ el: a gondos mérlegelés eredményéhez képest büntetni is lehet. L. i. m. 662. és köv. l.

¹⁸ V. ö. *Franchini*, i. m. 72. l.; *Schaffstein*, Friedrich szerint különösen a fiatal-korúakkal kapcsolatban lehet helye a parciális beszámítási képesség elismerésének. „Die Jugendzurechnungsfähigkeit.” Z. f. d. g. StW. 77. kötet, 1965. 201. l.

vényi beszámítási képesség-fogalom a biológiai-pszichiátriai alapok mellett pszichológiai-büntetőjogi feltételeket is tartalmazzon — amint ezt a Btk. 21. §-ában is láthatjuk. Ilyen módon ui. a törvény szilárd alapot biztosít a biológiai megalapozású szakértői véleménytől esetleg eltérő és a büntetési célok elérése szempontjából célszerűbb, független büntetőbírói értékelés számára. Arra, hogy a Btk. 21. §-a biztosít ilyen szilárd alapot a bíróság számára, kitűnő példa a 3616. sz. Legfelsőbb Bírósági eseti döntés, amelyben a Legfelsőbb Bíróság az Egészségügyi Tudományos Tanács Igazságügyi Bizottságának szakértői véleményét mérlegelte s attól eltérően mellőzte a kóros részesség megállapítását. (BJD 1966—67., 37—40. old.)

b) A korlátozott beszámítási képesség elismertetéséért és az erre vonatkozó törvényi rendelkezések megalkotásáért folytatták talán a legelkeseredettebb küzdelmet a biológiai és különösen az igazságügyi orvostan, valamint a büntetőjog haladó szellemű elméleti és gyakorlati művelői a múlt század végén. A konzervatív szellemű büntetőjogászok ui. mereven ellenálltak a korlátozott beszámítási képesség bevezetésére irányuló törekvéseknek, mondván, hogy a beszámítási képességnek nincsenek fokozatai: az vagy teljes, vagy teljesen hiányzik.¹⁹ A küzdelem eredményes volt s ma már a modern büntető-törvénykönyvekbe is felvették a korlátozott beszámítási képesség fogalmát s az ahhoz kapcsolódó sajátos büntetőjogi joghátrányok és intézkedések alkalmazására vonatkozó rendelkezéseket. Az igazságügyi orvosszakértői vélemények ma már nagyon árnyaltan — csak, sajnos, egymással nem mindig a legnagyobb összhangban²⁰ — állapítják meg a beszámítási képesség fokozatait s nyújtanak lehetőséget a bíróságoknak a megfelelő joghátrány vagy intézkedés alkalmazására. A biológia fejlődése azonban rohamos és állandóan tart, s különösen az elmebetegségektől élesen megkülönböztetett elmebeli fogyatékoságok és rendellenességek anatómiai és biológiai alapjának tisztázása és ebből következően szakértői megítélése terén várhatók lényeges változások.

Igy pl. a pszichopáthiát nem is olyan régen határállapotnak tekintették az elmebetegség és a normalitás között.²¹ Majd határozottan az elmebeli

¹⁹ A legjobb példa erre az első magyar Btk. megalkotójának, *Csemegi* Károlynak- és *Fayer* László professzornak az állásfoglalása, akik még az 1900-as évek elején is kitarítottak merev felfogásuk mellett. Velük szemben *Balogh* Jenő, későbbi igazságügyminiszter már 1904-ben az akkor teljesen modern követeléssel lépett fel, hogy a korlátozott beszámítási képességű bűntettek ne büntetés, hanem gyógyító jellegű intézkedés alkalmazását rendelje el a törvény.

²⁰ Erre vonatkozóan néhány tanulságos példát hozok fel „A korlátozott beszámítási képesség néhány kérdése a törvény és a gyakorlat szempontjából”. Jubileumi tanulmányok. II. k. Pécs, 1967. c. tanulmányom 249. és köv. oldalain. Hasonló véleményen van *Kurt Schneider*: Die Beurteilung der Zurechnungsfähigkeit. Thieme, Stuttgart 1961. 291.

²¹ A Btk. 21. §-hoz fűzött indoklás szerint „a pszichopátia határállapot az egészség és az elmebetegség között”. Majd megállapítja, hogy „Azokban a ritka esetekben, amikor figyelembe vehető mértékben befolyásolja a beszámítási képességet, a pszichopáthiát az elmebetegség körébe lehet vonni.” Ezek a megállapítások már az indoklás szövegének megírásakor sem álltak összhangban a pszichiátriai ismeretekkel, mert olyan

rendellenességek közé sorolták. Újabban azonban a pszichopáták EEG-vizsgálata arra mutat, hogy közülük egyes típusok az agyvelő működésbeli zavarában szenvednek, másoknál „endokrin psychosyndromát” állapítottak meg „chormosomaanomáliával”, s lehet, hogy a „pszichopáthiák” egy részét hamarosan ismét az elmebetegségek közé sorolják. A többi pszichopata büntetőjogi felelőségére vonatkozóan a biológiai kutatások haladása akként hatott, hogy általában beszámíthatóknak értékeli őket, s csak akkor tekintik a pszichopáthiát a beszámítási képességet korlátozó tényezőnek, ha a pszichopáthiás sajátosság motiválta, váltotta ki az adott esetben elkövetett bűntettet (pl. a súlyos hormopáták által elkövetett szexuális bűntett esetében).²²

Ugyancsak változóban van az endokrin pszichózis szakértői megítélése, mert azt bizonyos esetekben szemben az eddig követett gyakorlattal egyes elmeszakértők a beszámítási képesség szempontjából csak korlátozó tényezőnek vagy éppen jelentéktelen anomáliának minősítik.²³

megalapozott nézet még az eléggé bizonytalan megítélésű pszichopáthiával kapcsolatban sem alakult ki, hogy azt az elmebetegség körébe lehet vonni. Éppen e megoldás kizárt volta eredményezett rengeteg nehézséget az igazságügyi elmeszakértői és a bírói munka terén, mert a pszichopáthia a Btk. 21. §-ában megjelölt három körforma egyike alá sem vonható, amint ezt idézett tanulmányom 247. l. I. a) pontjában kifejtettem.

²² A most tárgyalt problémával kapcsolatos, érdekes jogesetet tárgyalt a fiatalokorúak bírósága. Fk. I. S. 1971. év elejétől kezdve 3 rendbeli — enyhe megítélésű — szemérem elleni erőszakot követett el három különböző nő ellen, majd folytatlagosan 7 esetben garázdaságnak minősülő exhibíciót követett el 7 különböző nővel szemben, akiknek nyilvános helyen (lépcsőházakban) megmerevedett nemi szervét mutogatta. A vádlott a cselekmények elkövetése után a helyszínről mindig elmenekült. A fiatakorúak bírósága ezért 10 hónapi, végrehajtásában felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte. A próbaidő alatt a számára előírt magatartási szabályokat megtartotta, rendszeresen — bár nem szívesen — dolgozott, munkája jó hatással volt rá. Újabb büncselekményt több mint fél éven keresztül nem követett el, ez alatt az idő alatt pszichoterápiás kezelésben részesült. A nyár végén azonban a nyílt utcán, a rendőrséggel szemben egy nő előtt ismét exhibeált. Ez a cselekménye kétségkívül rövidzárlati cselekmény jellegű volt.

Az igazságügyi elmeszakértői vélemény szerint — figyelemmel a rendellenes ösztönös motivációra — a vádlott beszámítási képessége szexuális jellegű büncselekményekkel kapcsolatban enyhe fokban korlátozott.

Eklatáns példája a ritkán előforduló öröklött hajlammak ez az ügy. A fiatalokorú édesapja ugyanis ugyanennek a bűntettnek többszöri elkövetéséért ugyancsak büntetve volt. A büncselekményeket más városban, 15 évvel ezelőtt követte el. Apját a fiatalokorú soha nem látta. A fiatalokorú elől ezt a dolgot gondosan eltitkolták. Erről csak a büntető eljárás során, az orvostól szerzett tudomást. Az akkor mutatott reakciója is bizonyította, hogy addig erről nem volt tudomása. Szó sem lehet tehát utánzásról, mégis a jó környezetben élő, egyébként egészséges jó külsejű vádlott 15 évvel később ugyanolyan módon követ el exhibicionizmust. Ezért az igazságügyi elmeszakértő lehetségesnek tartja, hogy a vádlott specifikusan terhelte. Nézetünk szerint az is lehetséges, hogy a fiatalokorúál a már említett endokrin psychosyndroma áll fenn, esetleg chromosoma-anómália is. Az sem kizárt, hogy az EEG-vizsgálat az agyvelő működésbeli zavarát mutatná. Ha megállapítható, hogy a vádlott súlyos hormopatha, terheltsége valószínűleg öröklött, büncselekményét hormopáthiája motiválta, s azt rövidzárlati cselekményként, feltehetően káros tudatszűkülésben követte el: kézenfekvő a konklúzió, hogy beszámítási képessége az elkövetett büncselekmény tekintetében nagy mértékben korlátozott — ha ugyan nem kizárt — volt.

²³ L. Rasch, i. m. 71. l.

A biológia újabb eredményei szerint az oligofrénia, ezen belül a debilitás, imbecillitás és idiotia ugyan nem gyógyítható, de megfelelő, gyógypedagógiai ráhatásokkal esetleg jó irányban befolyásolható. Ennek a felismerésnek a hatására került a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható intézkedések közé büntetőjogunkban a gyógyító-nevelés, amelyet a II. pontban — ad 101. § — ismertetünk.

c) Nagy hatást gyakorolt a büntetőjogra a biológia, a beszámítási képesség pszichikai-büntetőjogi feltételeinek meghatározásával kapcsolatban is. Korábban ui. csak az értelmi képesség volt a mértéke a beszámíthatóságnak, újabban pedig ezenfelül az érzelmi-indulati tényezőket, az akaratképzés folyamatát, az erkölcsi ítélőképességet, a szociális alkalmazkodóképességet, illetőleg az egész személyiséget is vizsgálják a beszámítási képesség mértékének megállapítása végett s a törvénytörvényeket is ilyen értelemben igyekeznek magyarázni és alkalmazni.

d) Kiterjedt biológiai-pszichiátriai vizsgálatok folynak a kábítószerre, különösen az újabbakra vonatkozóan is abból a szempontból, hogy ezek milyen mértékben befolyásolják az ítélőképességet, az elmeműködést, az egész idegrendszert és milyen kriminogén hatást gyakorolnak azok élvezőire és milyen irányban. Így pl. megállapították, hogy a narcomániások egy része súlyos jellemváltozást szenved; hogy a morfinisták a méregszomjúság csillapítása végett néha súlyos bűncselekményeket követnek el, s ezért²⁴ a méregszomjúságot ezek megítélésében korlátozó tényezőként kell értékelni; a kokainistáknál azonban mincsenek elvonási tünetek, ezért ezeknek a kokain megszerzése végett elkövetett bűncselekményeit nem helyes enyhébben megítélni. Az újabb pszichotomimetikus (hallucinogén) anyagok közül a lizergersavas dietilamid, az „LSD” terjedt el katasztrofális mértékben világszerte. A vizsgálatok kezdetben azt mutatták, hogy a szer hatása reverzibilis, elvonási tünetek nem jelentkeznek, de fennáll a hozzászokás és ennek folytán a mind nagyobb mértékben szedés veszélye. Bár távolabbi hatásainak felméréséhez még csak most kezdhettek hozzá, élvezetét máris nagymértékben társadalomra veszélyesnek tartják, forgalmazását bűncselekményként üldözik, s „ezért világszerte folyamatban van a hallucinogénre vonatkozólag is a kábítószerre érvényes előírások és korlátozások kiterjesztése”.²⁵⁻²⁶ Feltehető,

²⁴ L. pl. *Simonin, C.*: Médecine légale judiciaire. 3e ed. 1955. p. 503—504. Hasonlóképpen *Székely János*: Szakértők az igazságszolgáltatásban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1967. 489. 90. l.

²⁵ L. *Knoll József*: Gyógyszertan II. kiad. Bp. 1968. 132. és köv. l.

²⁶ Az ENSZ kábítószer-bizottsága („Commission des stupéfiants”) 1968. évi január hó 8—26. között tartott ülésén határozatot hozott az LSD és egyéb kábítószer ellenőrzés alá vonásának tárgyában. L. Service de l'information de l'organisation des Nations Unies. Volume V, No 2. Février 1968. 46—47. l. E határozatnak megfelelően végül is létrejött a nemzetközi egyezmény a „psychotropic substances” tárgyában. Az egyezmény szövegét a Bimonthly Publication of The American Society of International Law. Volume X. Number 2 March 1971. számában közli az International Legal Materials

hogy az LSD is károsítja a jellemet (munkakészséget, társadalmi alkalmazkodást stb.), hosszabb szedés után pedig elvonási tünetek nélkül olyan mértékű méregszomjúság alakulhat ki, amely kriminogén tényezőként hathat. Indokolt tehát, hogy az LSD és a többi hallucinogén anyag szedésével tudatosan előidézett bódulatot, a többi kábítószer által előidézethez hasonlóan, ne tekintse a bíróság a beszámítási képességet csökkentő tényezőnek, amennyiben ezzel összefüggésben bűncselekményt követnek el.

A szesz italok hatását a beszámítási képességre a törvény idevágó rendelkezésével kapcsolatban tárgyaljuk.

3. A fiatalok beszámítási képességének *biológiai feltételei* azonosak a teljeskorúakéval. Ezért felesleges lenne külön is foglalkozni a fiatalok beszámítási képességével. A fiatalok beszámítási képességét azonban sokan tartják a teljeskorúakétól lényegesen különbözőnek, sőt az NSZK-ban a JGG 3. §-a a teljeskorúakétól eltérő módon határozta meg a fiatalok beszámítási képességét. Az NSZK büntetőjogi irodalmában újabban ennek ellenére többen akként foglalnak állást a kérdésben, hogy nehezen megoldható problémákat okoz a kétféle beszámítási képesség-fogalom a fiatalok elbírálásánál²⁷ s ezért meg kellene fontolni, vajon helyes-e ezt a kettősséget a készülő új Btk.-ban fenntartani.²⁸

A beszámítási képességnek kétségtelenül biológiai alapjai vannak. Az is kétségtelen azonban, hogy a fiatalok beszámítási képessége általában mind biológiai, mind büntetőjogi szempontból teljes, hiszen nem szenved sem elmebetegségben, sem gyengeelméjűségben, sem tudatzavarban, mert agyvelejének alkata teljes és működésmódja a teljes alkatnak megfelelő, azaz a fiatalok is általában „normális”.^{28a 28b} A fiatalok büntetőjogi felelőssége azonban

sorozatban a 261—288. oldalakon. Az ehhez csatolt „List of substances in schedula I”-ben a negyedik helyen sorolják fel az LSD-t a „psychotropic substances” között.

Egyébként nemcsak az orvosi ellenőrzés nélküli LSD-élvezés, hanem az LSD-vel folytatott szakorvosi kísérletek során is jelentkezhetnek súlyos ártalmak. L. *Freedman*, Daniel: On the use and abuse of LSD. Archives of general psychiatry. Vol. 18. 1968. 330—345. l. *Robbins* is kiemeli, hogy az LSD kezelés során váratlan és érthetetlen visszaesések, pszichotikus tünetek jelentkeznek. Hangsúlyozza, hogy nagyon veszélyes az LSD ellenőrzés nélküli szedése. L. *Robbins*, W. et coll.: „Further Observations on untoward reactions to LSD”. The American Journal of psychiatry. Vol. 124, 1967. szeptember. 393—395. l.

²⁷ *Ponsold* idézett művének második kiadásában *Adolf Ilchmann-Christ* sok nehézségre mutat rá, (165. és köv. l.) és különösen *Paul H. Bresser* vet fel sok kételyt a kérdés hatáskör rendezésével kapcsolatban. L. *Bresser*: Jugendzurechnungsfähigkeit oder Strafmündigkeit? Z. f. d. g. StW. 74 kötet, 1962. különösen az 586 és köv. l. és az 594. l.

²⁸ L. *Schaffstein*, i. m. 204—205. l.

^{28a} Hasonlóképpen vélekedik a kérdéssel *Gutjahr* is, mert szerinte: „eine Abgrenzung von Jugend und allgemeiner Unzurechnungsfähigkeit sich nicht immer eindeutig treffen lässt . . .”. L. i. m. 76. old.

^{28b} *M. Tramer* hasonlóképpen foglal állást a kérdésben: „Psychische Normalität bedeutet jene Beschaffenheit des Menschen, welche es ihm ermöglicht, die seiner Altersstufe gemässenen Aufgaben aus der Individual- und Gemeinschaftsbeziehung und Entfaltung zu genügen.” *M. Tramer*: Leitfaden der jugendliche Psychiatrie. Schwabe, Basel 1947.

nézetünk szerint is kisebb, mint a teljeskorúaké. De ennek alapja nem beszámítási képességük csökkent vagy korlátozott volta, hanem az a körülmény, hogy testi és szellemi alkatuk bár normális, de még nem fejlődött ki teljesen. Az agyvelő anatómiai alkatának (és volumenének) fejlődése csak a 16. életév körül fejeződik be; erkölcsi ítélőképességük is fejletlen, mert ennek sem gyakorlati-tapasztalati alapjait, sem műveltségbeli, gondolkodási képességbeli feltételeit még nem szerezték meg; részint éppen ennek következtében rossz irányban is nagy mértékben befolyásolhatók; ellenállóképességük a bűncselekmények elkövetésére vezető alkalmakkal, társaik erre irányuló csábításaival, szuggesztióival szemben gyenge; fantáziájuk elragadja őket, magatartásuk következményeivel nem számolnak; felelőtlenek; egész szervezetük — gyakran viharos tempójú és jellegű — fejlődésben van s különösen a belső szekréciós rendszerben bekövetkező átrendeződés, s a nemi hormonok megjelenésével kapcsolatban az új hormonális egyensúly keresése folytán személyiségük átmenetileg diszharmonikussá, a társadalomban elfoglalt helyzetük labilissá válik é. i. t.²⁹ Az ilyen és hasonló érvekre figyelemmel csak helyeselni lehet, hogy büntető törvénykönyvünk nem a fiatalkorú beszámítási képességének korlátozottságára hivatkozva, hanem „a fiatalkorúak értelmi-erkölcsi, pszichikai és fiziológiai” sajátosságaira figyelemmel teszi lehetővé a fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelését — így pl. a 86. és 87. §-okban, valamint 93. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezéseivel. Ha azonban ezenfelül a fiatalkorú elméműködése pathológiás jellegű is: úgy beszámítási képességének korlátozottságát vagy hiányát kell megállapítani s vele szemben megfelelő — felügyeleti, gyógyító, nevelő stb. — intézkedést kell alkalmazni.

Ilyen felfogás mellett megőrizzük a beszámítási képességnek mint a bűncselekmény-alanyiség egyik feltételének egységes biológiai jellegét a büntetőjog rendszerében. Elkerüljük továbbá az NSZK ítélkezési gyakorlatában kialakult azt a visszásságot, hogy a fiatalkorú beszámítási képességet adott esetben kétféle mérték szerint is mérhessék; hogy a kétféle beszámítási képesség átfedésbe vagy ellentétbe kerüljön egymással; hogy vitássá váljék, melyik mértéket kell először alkalmazni é. i. t.

B) A beszámítási képesség az elkövető büntethetőségének egyik feltétele. A modern büntetőjogi elmélet és büntető törvényhozás azonban több ilyen feltételt is ismer, amelyek egyúttal nyilvánvalóan szükségszerű elemei a tudományos és törvényi bűncselekmény-fogalomnak is. Ezért, a beszámítási képesség lényegének megjelölése után, röviden foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hol a helye a beszámítási képességnek a büntetőjogi felelősségre vonás legáltalánosabb értelemben vett szükségszerű feltételei között, és milyen viszonyban áll ezekkel.

²⁹ Ld. Törő Imre: *Biológia*. 1966. 711. l.

A büntetőjogi felelősségre vonás kétségkívül szükségesnek tartott objektív és szubjektív feltételei a következőkben jelölhetők meg: *bűncselekmény-alanyisággal rendelkező* (életkor, beszámítási képesség!) *ember magatartása*, amely annak következtében válik *bűncselekménnyé*, hogy valamely büntetőjogilag védett *tárgyat a törvényben* meghatározott módon vagy mértékben *sért* vagy *veszélyeztet*, s ennek következtében a magatartás *alanya*, illetőleg *cselekménye társadalomra veszélyes, bűnös, jogellenes*, s ezért őt a *törvény büntetéssel fenyegeti*, illetőleg vele szemben valamilyen *intézkedés* alkalmazását teszi lehetővé.

Ezeket a büntethetőségi feltételeket tartalmazzák — többé-kevésbé kifejtett alakban, gyakran implicite — a tudományos rendszerek mint fogalmakat vagy éppen alapfogalmakat, különböző összefüggésekben, egymáshoz viszonyítva különböző alá- és mellérendeltségi, hierarchikus elrendezettségben. Többnyire azonban anélkül, hogy az alapfogalmi jelleg lényege általában és valamely feltétel alapfogalomként való meghatározása különösen, megfelelő elvi megalapozást nyerne. Így pl. *Irk Albert* „A büntetőjogi alapfogalmak módszertani kritikája” c., immár klasszikussá vált kitűnő művében behatóan foglalkozik a különböző büntethetőségi feltételek fogalmi meghatározásának módszertanával és a fogalmak ennek megfelelő tudományos meghatározásával, de hogy azok közül melyek az alapfogalmak s azok egymással és a többi fogalommal milyen rendszertani-logikai viszonyban állnak, milyen a hierarchiája ezeknek a fogalmaknak: ezzel a kérdéssel ebben a munkájában közelebbről már nem kívánt foglalkozni. Az ő munkájának szerves továbbfejlesztése ezeknek a kérdéseknek átfogó elvi alapon történő megoldása volna. A magunk részéről ehelyütt erre a feladatra már csak tanulmányunk célkitűzésére figyelemmel sem vállalkozhatunk. Még kevésbé vállalkozhatunk az alapfogalom és a többi fogalmak pontos meghatározására, rendszerünk dogmatikus kidolgozására. Meg kell azonban kísérelnünk néhány olyan probléma lényegének érintését, amelyek tekintetében az állásfoglalás a beszámítási képesség rendszerbeli helyének és funkciójának megállapításához nélkülözhetetlen. Ez a kényszerű önkorlátozás magyarázza és mentheti a következő fejtegetéseink vázlatosságát.

Az említett problémák a következők: 1. melyek az alapfogalmak legfontosabb ismérvei, amelyek azt a többi, ugyancsak fogalmi alakban kifejezhető büntethetőségi feltételektől megkülönböztetik; és milyen módon lehet ezeket az alapfogalomból kiindulva származtatni, hierarchiájukra következtetni; 2. hol a helye és mi a funkciója az így kialakítható rendszerben a beszámítási képességeknek.

ad 1. Az alapfogalmi rangnak — feltehetően nemcsak a büntetőjogtudomány, hanem más, ugyancsak fogalmakra alapozott tudományok vonatkozásában is — legalább két fontos differentia specificáját jelöljük meg, amelyek közül az egyik *a*) a saját tárgykörön belül érvényesül; a másik *b*) a határos tárgykörök, tudományok felé mutat.

ad a) Az *alapfogalom* a szó előtagjának jelentéséből következtethetően is egyik, negatív ismérve, hogy ne legyen a rendszer valamely más tagjának, fogalmának a származéka; másik, pozitív ismérve, hogy a többi fogalom annak származékaként vagy szerves kiegészítőjeként felfogható, megkonstruálható legyen. (Ellenkező esetben ui. vagy azért nem volna alapfogalomnak tekinthető, mert egy nála alapvetőbbnek a származéka; vagy azért, mert a fogalomrendszer valamely szükségszerű tagja nem származtatható belőle, nem hozható vele szerves összefüggésbe.)

Természetesen az is lehetséges, hogy valamely tárgykörnek több olyan eleme van, amelyek egymásból nem vezethetők le vagy jelentőségüket tekintve egyenrangúak, de egymással összefüggnek, tehát olyan alapfogalmakként határozhatók meg, amelyekből, illetőleg összefüggésükből a tárgykör többi eleme, fogalma levezethető, velük szerves összefüggésbe hozható. Így pl. ráépíthető a büntetőjog fogalomrendszere a következő két, három vagy akár több elemre: alany — tárgy; alany — tárgy — büntetés, é. i. t. Jürgen *Baumann* pl. már hét elemet nevez meg alapfogalomként: büntetőjog, bűncselekmény, tényálladék, cselekmény, jogellenesség, bűnösség. Kétségtelen azonban, mennél több az alapfogalom, azok lényegüket, jelentőségüket tekintve annál heterogénebbek, különbözőbbek, s ennek szükségképpen kárát vallja a belőlük kifejlesztett rendszer logikai, módszerbeli, szerkezeti egysége, elvszerűsége, áttekinthetősége. Ezért talán helyesebb — ha az ismerettárgy lényege megengedi — minél kevesebb vagy éppen egyetlen olyan alapfogalomból kifejleszteni a tudományos fogalomrendszert, amelynek az ismerettárgyában alapvető jelentőségű valóságalapja van. Ilyen valóságalapként kínálkozott — és kínálkozik ma is — a büntetőjog művelői és a büntetőtörvény hozás számára a bűncselekmény, s feltehetően ezért értékesítették azt az előbbieik közül oly sokan a büntetőjog egyik vagy egyetlen alapfogalmaként, függetlenül attól, hogy abból milyen irányban és módszerekkel fejlesztették ki tudományos rendszerüket.

ad b) Az alapfogalom másik, a határos tárgykörök irányába vezethető ismérvének lényege: ha az alapfogalom *genus proximumát* meghatározzuk, az elveszti tárgyköre sajátosságát s egy határos tárgykör, tudományterület jelenségévé válik. Így pl. minden — akár elméleti, akár törvényi — bűncselekmény-fogalom *genus proximuma* közismerten a magatartás (tevékenység vagy mulasztás). S ha most a bűncselekmény-fogalom további meg-alapozása végett a magatartást is meghatározzuk, ezzel szükségképpen el-hagyjuk a büntetőjog tárgykörét s a biológia, a fiziológia, a pszichológia, a társadalomtudomány és még sok más — az emberi magatartáson keresztül a büntetőjoggal ugyancsak határos — tárgykörbe tartozó jelenséget kapunk. Mielőtt megkísérelnénk az alapfogalmi rang e két ismérve alapján az előbb felsorolt szükségszerű büntethetőségi feltételek közül kijelölni azt, amely alapfogalomként határozható meg, célszerűnek mutatkozik közülük előre kivá-

lasztani azokat, amelyek lényegükből, a többivel fennálló viszonyukból, származékos jellegükből következően ebből a szempontból nem jöhetnek szóba. Ilyenekként jelölhetnénk meg az *elkövetőt*, cselekményének a tárgyat *sértő* vagy *veszélyeztető* jellegéből származó *társadalmi veszélyességét* és *bűnösségét*. Ezek a szükségszerű büntethetőségi feltételek ugyanis — fogalmuk bármilyen elfogadható meghatározása esetén — a bűncselekmény származékai, következményei lesznek. Ezen felül egyik sem alkalmas arra, hogy belőle származtasuk a többi büntethetőségi feltételt; vagy arra, hogy bárhogyan megalkotott fogalmuk genus proximumának meghatározása útján közvetlenül a büntetőjoggal határos más, alapvetőbb jellegű tárgykör területére jussunk. A megmaradt négy elem: a bűncselekmény, a tárgy, a jogellenesség és a büntetés. E négy feltétellel az alapfogalmi rangra alkalmasság szempontjából „A tettség és a részesség a büntetőjog rendszerében” c. könyvünkben, s különösen annak 15–17. oldalain már foglalkoztunk s közülük — a büntetőjog művelőinek többségével lényegében egyetértve — a *bűncselekményfogalmat tartottuk az alapfogalmi rangra a legalkalmasabbnak*. Utalva az ott kifejtettekre, állásfoglalásunk lényegét a következőkben foglalhatjuk röviden össze.^{29a}

Természetükből következően mind a tárgy, mind az ember és annak magatartása a büntetőjog tárgykörén kívül existálnak s ott egymásból nem „származtathatók” (azonossá válik e két elem öngyilkosság esetén, de ennek az esetben nálunk nincs büntetőjogi relevanciája). A természetét tekintve a büntetőjogon kívül existáló és cselekvő ember a büntetőjogilag védett tárgyat sértő vagy veszélyeztető magatartása következtében válik büntetőjogilag relevánssá, elkövetővé. Az ugyancsak a büntetőjogon kívül existáló tárgy pedig éppen a sértés vagy veszélyeztetés folytán válik büntetőjogilag relevánssá, kerül szerves kapcsolatba a keletkező bűncselekménnyel, s annak elkövetőjével, az emberrel. Bűncselekmény megvalósulása esetén mind az időrend, mind az okozatosság rendje szempontjából kétségkívül az *emberi magatartás* az alapvetőbb, közvetlenebb, elsődrendű jelenség, mert az sérti, vagy veszélyeztet a büntetőjog védelmi körébe vont valamelyik *tárgyat* az ott meghatározott módon és mértékben. Nem szorul bizonyításra, hogy ebben az esetben ugyancsak genetikus összefüggés keletkezik a tárgy meghatározott módon és mértékben történő sértése vagy veszélyeztetése és a cselekmény társadalmi veszélyességének keletkezése között. Ezeknek a tényezőknek az

^{29a} Kétségtelen, hogy sok büntetőjogtudós használja tudományos rendszere alapjaként a bűncselekmény fogalmát. De sokan értékelik alapfogalomként a tárgyat, a büntetést, a büntetés, a bűnösség, sőt a tényálladék fogalmát, illetőleg ezek közül többet is. Idézett tanulmányomban, kísérletképpen, a tárgyra alapoztam a büntethetőségi feltételek rendszerét a beszámítási képesség rendszerbeli helyének és funkciójának megállapítása végett (240–242. l.). A 242. old. (1) bekezdésében felvetett kérdésekkel való behatárabb foglalkozás eredményeképpen azonban különös figyelemmel az alapfogalom lényegére vonatkozóan közben kialakult álláspontomra — most a bűncselekmény-fogalomra alapozott feltételrendszerben kísérlem meg a beszámítási képesség helyének és funkciójának megjelölését.

összeműködése következtében válik a magatartást tanúsító ember személyisége is társadalomra veszélyessé (szubjektív társadalmi veszélyesség) és bűnössé. Végül mindezen tényezők és a nullum crimen — nulla poena sine lege büntetőtörvényi alapelvének normatív funkciója következtében válik az egész feltétel-összefüggés jogellenessé és büntetéssel, intézkedéssel vagy más joghátránnyal fenyegetetté. (Ennek az anyagi büntetőjogi összefüggésnek büntető eljárási jogi vetületeként mondja ki a bíróság az elkövetőt a bűncselekményben bűnösnek és szab ki vele szemben ezért megfelelő büntetést, amelyet rajta — ha annak végrehajtását a bíróság nem függesztette fel — végrehajtának a büntetőeljárás utolsó szakaszában és ezzel a büntetőtörvénynek a Btk. 1. §-ában s a büntetésnek a Btk. 34. §-ában meghatározott céljai megvalósulhatnak.) A harmadik elem: a jogellenesség, amelyet a büntetőjog területén belül büntetőjogellenességnek nevezünk. A büntetőjogellenesség a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege büntetőpolitikai alapelveire épült büntetőjogokban — kizárólagos formai és garanciális jellegű ismérve bármely magatartás, elv, fogalom, rendelkezés, intézmény, jelenség stb. büntetőjogi relevanciájának: végső soron annak, hogy valaki büntethető-e. Világosan látható ez ennek az elemnek az elhelyezkedéséből, azaz abból is, hogy a büntetés előtt álló tagja, amelynek már sajátos valóság-tartalma nincs, mert egyetlen formális funkciója az előtte álló elemek, büntethetőségi feltételek büntetőjogi relevanciájának, a büntetőtörvény vonatkozó rendelkezéseivel egybevágó voltának garantálása. Erre a sajátosságára figyelemmel a büntetőjogellenesség nem rendelkezhet az alapfogalmi jelleg ismérveivel, s ezért azzal bár formális funkcióját sok szempontból lehetne még vizsgálni — ehelyütt tovább nem foglalkozunk. A negyedik elem: a büntetés, a büntethetőség feltételeit magában foglaló sor végére került. A büntetés ugyanis nem „feltétel”, mint a sor előző tagjai, hanem ezek genetikai, logikai és normatív jellegű összefüggéseinek, sokirányú összeműködésének „következménye”. Ebből a természetéből következően tehát sem alapfogalom, sem büntethetőségi feltétel nem lehet. Büntethetőségi feltétel nem lehet, minthogy azok éppen az *alappjai* a tőlük lényege és funkciója tekintetében eltérő természetű *következménynek*, a büntetésnek. S minthogy az alapfogalom szükségképpen a büntethetőségi feltételek köréből kerülhet ki csak, a büntetés már semmiképpen sem értékelhető alapfogalomként. Kétségtelen azonban, hogy a büntetés ennek ellenére a büntetőjog lényegadó, annak jellegét és funkcióját meghatározó eleme. Nincs a büntetőjog rendszerében egyetlen olyan elv, fogalom, rendelkezés, intézmény, amelynek tartalmát — közvetlenül vagy közvetve — ne az a körülmény határozta volna meg, hogy azok a jogrendszerünkben található legsúlyosabb joghátrány: a *büntetés* kiszabásának közelebbi vagy távolabbi, pozitív vagy negatív feltételei. Figyelemmel azonban arra, hogy — mint megállapítottuk — alapfogalomként nem értékelhető, a büntetéssel ehelyütt tovább nem foglalkozunk.

A bűncselekmény-fogalom alapfogalomként való értékeléséhez visszatérve meg kell még jegyznünk a következőket.

A szükségszerű büntethetőségi feltételeknek az ember magatartásából kiinduló rendje mind időrendi—genetikai, mind logikai és normatív szempontból szervesen származtatottaknak tekinthető, amelyben a tudományos bűncselekmény-fogalom differentia specificáiként határozható meg fogalmi alakban a többi szükségszerű elem, illetőleg büntethetőségi feltétel.

A bűncselekmény-fogalom az a tagja a büntethetőségi feltételek sorának, amely *közvetlenül* kapcsolja össze a bűncselekményt elkövető embert, és az ember testi és pszichikai alkatában meglevő szükségszerű büntethetőségi feltételeket — életkor, beszámítási képesség, szubjektív társadalmi veszélyesség, bűnösség — a büntettesen kívül fekvő többi szükségszerű feltétellel: a cselekmény által sértett vagy veszélyeztetett tárggyal, a cselekmény társadalmi veszélyességével s eredményezi a bűncselekményt elkövető ember büntethetőségét és a cselekményére megállapított büntetés kiszabását. Ebből is nyilvánvaló, hogy a bűncselekmény fogalma áll a legközvetlenebb és szerves, tartalmi összefüggésben a büntetőjogban meghatározott többi szükségszerű büntethetőségi feltétellel, amint ezt más szempontból már bemutattuk. Ebből önként következik, hogy a büntetőjogtudomány fogalmait, ismereteredményeit is akkor tudjuk a legegyszerűbb, legszerveesebb és legáttekinthetőbb rendszerbe állítani, ha a tudományos fogalomrendszer alapfogalmává a bűncselekmény fogalmát tesszük. Végül ebből az alapfogalomból a büntetőjogtudomány egész fogalom- és ismeretrendszerét logikusan, a Btk. rendszerével és a de lege ferenda követelményekkel, valamint az ítélkezési gyakorlat igényeivel összhangban kifejleszthetjük és azt az új felismeréseknek, a törvény és a gyakorlat változó szükségleteinek megfelelően módosíthatjuk.

2. Az 1. pont alatti fejtegetésekből önként következik, hogy a beszámítási képesség rendszerbeli helye a büntethetőségi feltételek sorában a magatartásával bűncselekményt elkövető emberrel kapcsolatos. Ebből azonban az is önként következik, hogy a beszámítási képesség — akár az ember, akinek a beszámítási képesség általában ismérve — ugyancsak kívül van a törvényi bűncselekmény-fogalom szükségszerű jegyeinek körén, bár az a büntetéssel fenyegetett bűncselekmény létesülésének egyik feltétele. Egyébként — amint az 1. pontban ugyancsak kifejtettük — ugyanez a helyzete a tárgynak is, mert hiszen a büntetőjogilag védett tárgy szintén nem található fel a bűncselekmény-fogalom szükségszerű ismérvei között s az is, akár az ember, természetéből következően a büntetőjogon kívül exisztál. Amint az embert a „magatartás” szón keresztül, tehát közvetett módon, úgy a tárgyat a társadalmi veszélyességen keresztül, ugyancsak közvetett módon vonja be a bűncselekmény-fogalom a büntetőjog körébe abban az esetben, ha az embernek van beszámítási képessége s ha az ilyen normális ember a magatartásával sérti

vagy veszélyezteti a büntetőjog Különös Részének valamelyik tényálladékaiban védett tárgyat.

A büntethetőségi feltételek rendszerében tehát az elkövetőhöz kapcsolódik vagy az elkövetőnél hiányzik a beszámítási képesség mint szükségszerű büntethetőségi feltétel. Abban az esetben, ha az elkövetőnek teljes a beszámítási képessége, e képesség funkciója ugyanaz, mint a többi szükségszerű büntethetőségi feltételé: egyik — és szubjektív jellegű — alapja az elkövető büntethetőségének.

Már nem ilyen egyértelmű és egyirányú a beszámítási képesség teljes hiányának a funkciója. A teljes beszámíthatatlanság ui. nem zárja ki, hogy tevékenységével vagy mulasztásával az elmebeteg sértsen vagy veszélyeztessen valamely büntetőjogilag védett tárgyat, s ezért nem zárja ki az ilyen „elkövető” sem objektív, sem szubjektív társadalmi veszélyességét, sem azt, hogy egy Különös Részbeli tényálladékot szándékosan vagy gondatlanul megvalósítson. Mai pszichiátriai ismereteink szerint ui. a beszámíthatatlan elmebetegek jelentős csoportja képes mind szándékos, mind gondatlan testmozgásra vagy mulasztásra — így pl. a hyperbuliás paranoiások, epilepsziások és más súlyos elmebetegek — s ebből következően a beszámítási képesség hiánya az anyagi büntetőjogi bűnösséget sem zárja ki.³⁰ Ennek a látszólag különös funkciónak az a magyarázata, hogy a beszámítási képesség hiánya a most felsorolt büntethetőségi feltételek előtt álló, ezeknél alapvetőbb jelentőségű feltételét zárja ki a kriminális büntetéssel fenyegetettségnek és büntethetőségnek: a bűncselekmény-alanyiságot. Közelebbről azt, hogy a büntetőjog céljait a beszámíthatatlan emberrel szemben kriminális büntetés kiszabásával kíséreljék meg elérni. Ennek alapja az a helyes, biológiaiilag megalapozott büntetőpolitikai értékelés, hogy a beszámíthatatlan embernek a társadalomra veszélyes magatartását felróni nem lehet. Másfelől az a felismerés, hogy az ilyen ember kriminális büntetés kiszabásával, végrehajtásával rendszerint nem nevelhető, nem „kondicionálható”, s vele szemben ilyen módon a társadalmat megvédeni sem lehet.

A beszámítási képesség teljes hiányának van azonban büntetőjogunkban pozitív funkciója is, figyelemmel arra, hogy a különös részbeli büntetőjogi tényálladékot megvalósító elmebeteg cselekménye büntetőjogilag nem irrelevans, bár megbüntetni őt nem lehet. A beszámítási képesség hiányának pozitív funkciója az, hogy megalapozza a kényszergyógykezelés valamilyen formájának elrendelését az elmebeteggel szemben, a legszigorúbb büntetőjogi garanciális feltételek megtartása mellett.

Még komplikáltabb és több irányú a funkciója a korlátozott beszámítási képességnek, minthogy az megalapozza mind a korlátlanul enyhíthető büntetések, mind pedig — a büntetőjog rendszerenként mind változatosabb —

³⁰ L. Nyíró, i. m. 1962. kiad. 130., 1971. kiad. 87. l.

különböző intézkedések alkalmazását a korlátozott beszámítási képességű elkövetőkkel szemben. Ennek alapja nyilvánvalóan a korlátozott beszámítási képességnek az a funkciója, hogy csökkenteni a szubjektív büntethetőségi feltételek bírói értékelhetőségét és az objektív büntethetőségi feltételek – különösen a társadalomra veszélyesség és az eredmény – felróhatóságát is. Még bonyolultabbá válik ez a funkció korlátozott beszámítási képességű fiatalok elkövető esetében, minthogy a fiatalok büntetőjogi kezelésének szabályait egyébként is a teljeskorúakétól eltérő módon határozza meg a törvény. Ezen felül a Btk. a fiatalokkal szemben más jellegű nevelő és gyógyító intézkedések alkalmazását is lehetővé teszi.

Végül megjegyezzük, de lege ferenda célszerű volna a korlátozott beszámítási képesség funkcióját akként gazdagítani, s ezzel a bíróságokat a büntetőjog céljainak elérésében azáltal is támogatni, hogy a bíróság a szakértővel egyetértésben dönthesse, vajon a büntetés mellett vagy ahelyett kíván-e – és milyen – intézkedést alkalmazni. Erre a problémára még visszatérünk a gyógyító neveléssel kapcsolatban.

II. A következőkben ismertetjük a magyar és néhány külföldi Btk. témánk körébe vágó legfontosabb rendelkezéseit, elemezzük azokat, felvetünk néhány problémát a vonatkozó ítélkezési gyakorlattal kapcsolatban és teszünk néhány javaslatot de lege ferenda.

1. A Btk. hatályba lépése előtt a betöltött 12 év volt a büntetőjogi felelősség alsó határa. Ezt az alacsony korhatárt az 1951. évi 34. sz. tvr. 3 §-ában foglalt rendelkezés akként korrigálta, hogy a 14 életévét még be nem töltött fiatalokkal szemben csak intézkedéseket lehetett alkalmazni. A Btk. felszámolta e felemás helyzetet és a büntetőjogi felelősségrevonás alsó határát a betöltött 14. életévben határozta meg.

A 14 éves határ nem általánosan elfogadott, mert a testi, szellemi és erkölcsi fejlődésre ható számtalan tényező (természeti-éghajlati, társadalmi, kulturális, gazdasági-termelési-munkajogi viszonyok é. i. t.) s nem utolsósorban a különböző büntetőjogi eszmeáramlatok (társadalomvédelmi, neoklasszikus stb. iskolák) más életkor megállapítását eredményezhetik. Így pl. a svéd büntető jogrendszerben a fiatalok alsó határa 15 év; a francia és a belga büntetőjogban *eloben* 18 év (a francia gyakorlatban azonban nemritkán szabnak ki kriminális büntetéseket, meghatározott feltételek esetén, 18 éven aluli fiatalok bűnözőkre is. L. *Merle et Vitu* i. m. 482. és köv. 1.).

A gyermekkor felső határának s általában a büntetőjogi korhatároknak megállapítására természetesen ugyancsak nagy hatást fejtenek ki a biológiai, valamint a „kriminál”-tudományok is. Ez a hatás azonban a büntetőjogi elmélet, illetőleg a bűnözés elleni küzdelem irányítói és gyakorlati megvalósítói szemszögéből nem értékelhető minden vonatkozásában pozitívan. Így pl. széles körben határozott ellenállással találkozott az a javaslat, amely szerint a gyermekkor felső határát 18 évre kell felemelni s a 18. életévét még be nem

töltött személlyel szemben semmilyen büntető eljárást nem lehet folytatni.³¹ Ui. nemcsak a kriminálstatisztika, hanem különösen a mindennapi igazságszolgáltatási gyakorlat is azt mutatja, hogy a 16–18. életév közötti teljesen beszámítható és minden szempontból fejlett fiatalok szép számmal követnek el a legsúlyosabb büntetéssel is fenyegetett és nagy társadalmi veszélyességgű bűncselekményeket. Az említett tudományok szemszögéből kétségkívül „megérthető” e fiatalok bűnözése is. A bűnözés elleni küzdelem gyakorlati megvalósítói azonban nem állhatnak meg a „megértés”-nél, mert nekik ezen túlmenően nem elméleti, hanem konkrét feladatuk és kötelességük „a társadalom védelme” s túlnyomó többségük véleménye szerint ezt a kötelességüket sok esetben csak akkor teljesítik, ha éppen a fiatalok személyiség-szerkezetének, magatartása motívumainak megértése alapján megfelelő súlyú és jellegű büntetést szabnak ki rá. Közismert, hogy a büntetőjog céljait gyakran az ilyen fiatalokkal szemben sem lehet a büntetéssel minden vonatkozásban elérni. Valamelyes speciál- és generálpreventív hatása azonban kétségkívül van a büntetésnek az ilyen korú bűnözőkre. S egyre erősödő tapasztalat, hogy e bűnözőkre serkentően hat a további bűnözés irányában, ha büntették megfelelő súlyú „következmények” nélkül marad,³² éppúgy, mint egyes rendellenes elmeállapotú — de korántsem elmebeteg — bűnözőket is további bűnözésre serkent, ha nem büntetik őket, mert elmeszakértői menlevelet kapnak a további bűnözésre.³³ S a közismert kérdést szinte felesleges is feltennünk: vajon tudnak-e a szóban levő javaslat hívei olyan gyakorlati értékű orvosi, pszichológiai, pedagógiai stb. gyógyító-nevelő-kondicionáló intézkedést javasolni, amelynek alkalmazása ilyen társadalmi veszélyességgű fiatalok bűnözőkkel szemben jobban megvédi a társadalmat, mint a megfelelően kiválasztott és végrehajtott büntetőjogi joghátrány, amelynek végrehajtása során egyébként a legkülönbözőbb intézkedések alkalmazhatók?

Az igazságszolgáltatási gyakorlatban működők számára talán még riasztóbbak azok a követelések, amelyek az életkor-határok fellazítására, sőt, esetleg eltörlésére irányulnak.³⁴ A bíróságok és a büntetőpolitika, a kodifikáció irányítói a törvényesség megőrzése és az ítélkezési gyakorlat egységesítése érdekében is ragaszkodnak a korhatárokhoz. Ezek a követelések egyébként — nézetünk szerint — célt tévesztenek. Ui. nem annyira a korhatárokat kellene fellazítani, mint inkább arra kell lehetőséget biztosítani a bíróságok

³¹ L. Schaffstein, i. m. 206. l.

³² L. Schaffstein, i. m. 208. l.

³³ L. Nyíró, 1962. kiad. 664—65. l.

³⁴ Franchini megérti azokat, akik a gyermekkor felső határának emelését javasolják — Canepa pl. 18 évig — s különösen azokat, akik a korhatárokat kívánják fellazítani (i. m. 83—88. l.). Ilyen irányú határozott javaslatokat azonban ő nem tesz, sőt műve 89. oldalán elismeri, hogy „praktikus okokból” a törvényhozó kénytelen limitálni a határokat. Calvi is csatlakozik azokhoz, akik a gyermekkor felső határát 18 évre javasolják felemelni. L. Calvi A. A.: Tipo criminologico e tipo normativo d'autore. 1968. 592. l.

számára, hogy fiatalkorúakkal szemben belátásuk szerint korlátlanul alkalmazhassanak büntetés helyett intézkedéseket; illetőleg — ha fejlettségük a fiatalkorúakéhoz hasonló bizonyos korrekciókkal az adolescence-ekre is a fiatalkorúakra megállapított intézkedéseket alkalmazhassák. Jó példa erre az NSZK JGG 105. §-a.

2. A 21. §-sal kapcsolatban ehelyütt csak a következő megjegyzésekre szorítkozunk.

Vannak olyan elmebeli rendellenességek, amelyek sem az elmebetegség, sem a gyengeelméjűség, sem a tudatzavar fogalmi körébe nem sorolhatók, bár azok kisebb-nagyobb mértékben korlátozhatják adott esetben az elkövető beszámítási képességét. Ilyenek lehetnek pl. a pszichopáthia, a neurózis, illetőleg általában a személyiség szerkezet rendellenes változatai és a különböző súlyú rendellenes reakcióformák, a különböző fogyatékoságok, agyi ártalmak stb. Ha ezek, az elmeszakértő meggyőződése szerint, korlátozták az elkövető beszámítási képességét, úgy nehéz helyzetbe kerül. Van úgy, hogy kitér a biológiai ok megjelölése elől s csupán a pszichopáthiát jelöli meg „biológiai” okként. Ezt azonban a bíróság nem fogadhatja el s érthető módon azt követeli, hogy a három biológiai ok közül az egyiket jelölje meg az elmeszakértő. Ilyen esetben az elmeszakértő — jobb híján — a tudatzavart jelöli meg ilyen okként, holott ez az eljárása nem tekinthető elmekórtani szempontból kifogástalannak.

Kétségtől szervesebb megoldásként kínálkozik a „tudatzavar” helyett vagy mellett más pszichiátriai szakkifejezés használata, mint pl. „elmebeli rendellenesség”. Ilyen megoldást egyébként több Btk-ban is fellelhetünk. Így pl. az 1965. január 1-én hatályba lépett svéd Btk. a Chapter 33 Sec. 2-ben az elmebetegségen és a gyengeelméjűségen felül az elmebetegséghez hasonló súlyú „elmebeli rendellenesség”-et („mental abnormality”) említi, mint a büntethetőséget kizáró harmadik, biológiai okot.

A legújabb nyugatnémet Tervezet 20. §-ának új szövege a harmadik biológiai ok mellett — „krankhafte seelische Störung” — a „schwere andere seelische Abartigkeit”-et is beszámítási képességet kizáró okként jelöli meg. Az utóbbi kifejezéshez Eberhard *Schmidhäuser* a következő megjegyzést fűzi: „... darunter werden nunmehr in erster Linie jene geschilderten Erweiterungen des bisherigen juristischen Krankheitsbegriffes fallen”.³⁵

Egyébként jellemző a szubjektivizálódásra, amely a nyugatnémet büntetőjogtudományban mindinkább uralkodóvá válik, hogy a legújabb tervezetben a régi „Zurechnungsunfähigkeit” elnevezés helyébe a „Schuldunfähigkeit” elnevezés lépett. Ha ui. ebben az összefüggésben a szándékos és gondatlan elkövetést átfogó, anyagi büntetőjogi „Schuld”-ot kell érteni, akkor ez súlyos fogalomzavarra, a beszámítási képesség hiányának mint büntethetőséget kizáró oknak elhibázott rendszerbeli elhelyezésére és funkciójának téves megítélésére mutat. Ha pedig a „Schuld”-on a büntető eljárási

jogi bűnösséget kell érteni, úgy a fogalomzavar ezzel a kérdéssel kapcsolatban teljessé válik. Ez a fogalomzavar még fenyegetőbbé válik, ha arra gondolunk, hányféle értelemben használják a „Schuld” kifejezést a nyugatnémet büntetőjogtudományban.³⁶

A keletnémet Btk. 15. §-a „elmebetegség” helyett „krankhafte Störung der Geistestätigkeit”-ről rendelkezik s ezen az állandóan követett bírói gyakorlat szerint nemcsak az elmebetegségeket, hanem az értelmi képességen felül az érzelmi-indulati élet és az akaratképzés zavarát is kell érteni, s ennek következtében szükség esetén az elmebeli rendellenességek is ez alá a kifejezés alá vonhatók. Ezen felül a subsumptio megkönnyítése végett a keletnémet Btk. 16. §-a a korlátozott beszámítási képesség esetére akként rendelkezik, hogy a 15. §-ában megjelölt okokon felül még a beteges jellegű abnormális személyiségfejlődés is alapja lehet a büntetés korlátlan enyhítésének, illetőleg az elkövető megfelelő pszichiátriai intézetbe utalásának. „A Szovjetunió 1958. évi büntetőjogi szabályai” 11. §-a a következő biológiai okokat sorolja fel: „idült elmebetegség, a szellemi tevékenység időleges zavara, gyengeelméjűség vagy más kóros állapot...” s e felsorolás is olyan természetű, hogy bármely elmebeli rendellenesség, amely büntetőjogi szempontból lényeges, a beszámítási képességet kizáró okként értékelhető.

Az elmeszakértők hangsúlyozzák, hogy a 21. §-ban foglalt *pszichológiai feltételek* közül az első alternatíva aránylag ritkán s csak a legsúlyosabb kórformák esetén fordul elő. A cselekmény vagy annak eredménye társadalomra veszélyességét az elmebetegnek többsége képes felismerni. A felismerő képességet egyébként aránylag könnyebb vizsgálni, tesztekkel vagy más intelligenciavizsgálatokkal. Leggyakrabban a második alternatíva kerül az elmeszakértők elé, s a társadalomra veszélyesnek felismert eredmény előidézésétől való tartózkodásra képesség vizsgálata már sokkal nehezebb s gyakran a vizsgálat eredménye — az elmeszakértői vélemény — sem elég meggyőző erejű a bíróság számára.³⁷ Objektív kritériumokra ui. nehéz hivatkozni e képesség meglétének, hiányának vagy korlátozott voltának igazolására, a magatartás szerveződésének rendkívül bonyolult folyamatát pedig konkrét esetben szinte lehetetlen teljesen feltárni, annál is inkább, mert a biológiai-fiziológiai eszközökkel történő magatartáskutatás csak néhány évtizede vette kezdetét — amint erre a 7. lábjegyzetben már utaltunk.

Az első feltétel változatai részint a cselekmény és következményei jellegének megjelöléséből — társadalomra veszélyes, a társadalmi együttélés szabályaival ellentétes stb. —, részint azok szellemi felfogásának megjelöléséből — felismerés, belátás, megértés — származnak, s valamennyi változat

³⁶ L. E. Schmidhäuser, i. m. 297. l.

³⁶ L. pl. erre vonatkozóan Friedrich Mattil: Gewissensspannung c. értekezését, különösen annak 206. oldalát és a 34. és 35. sz. lábjegyzeteket. Z. f. d. g. Str. 74. k. 201—244.

³⁷ Ne sértődjék meg a szakértő, ha a bíró nem fogadja el teljesen a szakvéleményében foglalt javaslatot — hangsúlyozza Kolle, Kurt: Psychiatrie. 1939. 342. l.

megfelel a követelményeknek. A második feltétel megszövegezésének azonban már egyik változata sem mondható szerencsésnek.

A törvényszövegek lényege ui. az, hogy az elkövető képtelen a cselekmény felismert társadalomra veszélyességének megfelelő — *cselekvésre*,³⁸ holott a szövegezés nyilvánvalóan azt akarja kifejezni, hogy az elkövetőtől nem várható el a társadalomra veszélyesnek felismert magatartástól való — *tartózkodás*, mert erre elmeállapota következtében nem képes. Ha azonban ezt akarják kifejezni a törvényszövegek, akkor talán helyesebb volna e második pszichikai feltétel ilyen értelmű megszövegezése: „... hogy e felismerésnek megfelelően tartózkodjék a cselekmény elkövetésétől”.

A különbség a két kifejezésmód között nem csupán grammatikai vagy formális jellegű. Ui. az az elmebeteg elkövető, aki felismeri cselekménye társadalomra veszélyességét és éppen ez a felismerés indítja őt cselekvésre (e felismerésnek megfelelően cselekszik): a szöveg szoros értelmezése szerint beszámítható, hiszen képes a felismerésnek megfelelő *cselekvésre* — holott valójában — képtelen a „felismerésnek” — az ezen alapuló társadalmi elvárásnak — megfelelően *tartózkodni a cselekmény elkövetésétől*, mert hiányzik elméjéből — vagy nem működik — a társadalmi-erkölcsi gátlómechanizmus, tehát nyilvánvalóan beszámíthatatlan.³⁹

Feltehetően éppen ezek a nehézségek vezettek az elmeszakértői véleményeknek a magyar ítélkezési gyakorlatban is észlelhető olyan megszövegezésére, amelyből nem tűnik ki, *melyik* pszichológiai feltétel hiánya az oka a konkrét esetben a beszámítási képesség hiányának vagy korlátozottságának, minthogy rendszerint mind a két képességet átfogja a szakvélemény, amelyből ezenfelül, éppen nehezen szubszumálható elmebeli rendellenességek esetében, néha még a biológiai alap megjelölése is hiányzik — amint erre más összefüggésben már ugyancsak utaltunk.⁴⁰

Végül a keletnémet Btk. más oldalról ragadja meg a pszichikai feltételt s ezzel kikerüli a szóban levő nehézségeket a következő szövegezéssel: Kizárt a büntetőjogi felelősség, ha a tettes... képtelen „sich nach den durch die

³⁸ *Schaffstein* a nyugatnémet Btk.-ban is használt ezt a kifejezésmódot „ügyetlen”-nek (unbeholfen) tartja. L. i. m. 200. l.

³⁹ A tudatzavar tárgyalása során e két pszichológiai feltételt *Undeutsch* így nevezi: „Einsichtsfähigkeit und Hemmungsvermögen”, s a második elnevezés kétségtől nagyon találó. L. a *Ponsold*-féle, már idézett Tankönyv II. kiadásának 131—132. l. Egyébként már R. *Frank* is így fogalmazza meg ezt a képességet: „den Anreiz zum Handeln richtig zu würdigen oder Hemmungsvorstellungen „einzushalten”.” L. *Frank*, Reinhard: Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. 1903.

⁴⁰ Teljesen egyetértünk *Simonin*nek a korlátozott beszámítási képességű bűnözők enyhébb büntetésével kapcsolatban tett megjegyzésével: „L'adaptation du princip de la „responsabilité atténuée” et de son corollaire la diminution de la peine a aussi marqué un progrès théorique. En fait, ce fut une erreur au point de vue prophylactique car le bénéficiaire de cette mesure, le délinquant anormal, est remis plus tôt dans circuit social où il se trouve esposé, sans rééducation, aux mêmes tentations, aux défailances, et aux rechutes criminelles.” I. m. 8. l.

Tat berührten Regeln des gesellschaftlichen Zusammenlebens zu entscheiden". (15. § (1) bek.)

A 21. § (2) bekezdésében megállapított korlátlan enyhítés nagyfokú individualizálást tesz lehetővé a korlátozott beszámítási képesség esetén. Még rugalmasabb a keletnémet Btk. 16. §. (3) bekezdésében foglalt rendelkezés, mely szerint a korlátozott beszámítási képességű elkövető büntetése nemcsak korlátlanul enyhíthető, hanem emellett vagy helyett megfelelő pszichiátriai intézetbe való beutalásra szóló intézkedést is alkalmazhat a bíróság. Ilyen értelmű rendelkezést már régóta követelnek az elmeszakértők, minthogy gyakran lehet szükséges a büntetőjog céljának elérése végett büntetés mellett vagy helyett pszichiátriai, pszichológiai vagy más hasonló jellegű kezelés. Nézetünk szerint általában de lege ferenda ilyen jellegű rendelkezéssel honorálhatók legegyszerűbben a modern büntetőpolitika, valamint a biológiai tudományok részéről támasztott követelések.⁴⁰

3. A Btk. 22. §-ában foglalt rendelkezésekhez a következő megjegyzéseket fűzzük.

A legtöbb büntető törvénykönyv rendelkezik az ittas vagy kábítószerrel bódult állapotban elkövetett bűntettekről. E rendelkezések azonban majd minden esetben két, különböző irányban ható szempont eredői s az eredő iránya attól függ, melyik szempont érvényesült nagyobb erővel. Az egyik szempontot az az elv határozza meg, hogy a beszámítási képesség alapvető és nélkülözhetetlen feltétele a büntetésnek. A másik szempontot az a büntetőpolitikai törekvés határozza meg, hogy az alkoholizmus ellen büntetőjogi eszközökkel is a legélesebb küzdelmet kell folytatni, mert a legsúlyosabb bűntettek — az ember élete, testi épsége elleni, valamint a közlekedést, a közrendet veszélyeztető és a közveszélyű bűntettek — jelentős részét ittas, vagyis túlnyomórészt korlátozott beszámítási képességű, kivételképpen teljesen beszámíthatatlan személyek követik el. Ha inkább az első szempont határozza meg az eredő irányát, a rendelkezés büntetőpolitikai — társadalomvédelmi vonatkozásban lesz kevésbé hatásos; a második szempont túlsúlyra jutása pedig az említett elv érvényesülését korlátozhatja túl nagy mértékben. A Btk. idevágó, 22. §-ában foglalt rendelkezésben inkább a büntetőpolitikai szempont jut érvényre. Éppen ezért vált szükségessé az e szakasszal kapcsolatban kialakuló ítélkezési gyakorlat irányelveinek meghatározása, hogy ne kerülhessen sor a büntetőpolitikai szempont túlzott érvényesítésére, a beszámítási képességgel kapcsolatos büntetőjogi alapelv rovására.

A szakkörökben jól ismert ezen határozatokkal — a XXVIII. sz. elvi döntés, a 472. sz. Büntető Kollégiumi döntés, valamint az ezeket követő eseti döntések — hely hiányában ehelyütt nem foglalkozhatunk.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy egyes magyar elmeszakértők, így pl. Nyíró Gyula, ellenzik a kriminálpolitikai szempont ilyen mérvű túlsúlyát az ittas elkövetők beszámítási képességének megítélésében. Hangsúlyozza:

„lehetetlen, hogy az orvos az összes tények, a teljes dialektikus egység ismeretének birtokában rá ne mutasson arra, hogy a közönséges részegségben elkövetett cselekménynél az egyén felelősségre vonható-e vagy sem. Ismeretes, hogy vannak bűnözések, amelyeket általában szigorúan szokás jogi szempontból megítélni, de amelyekben a közönséges részeg ember mégis beszámíthatatlannak vagy korlátozottan beszámíthatónak minősíthető.” „Az elmeorvos-szakértőnek a közönséges részegségben szenvedő egyént is korlátozottan beszámíthatónak kell nyilvánítania, mint aki cselekményének társadalom-ellenes voltát kellően felismerni nem tudta s akaratának megfelelő magatartásában befolyásolt volt.”⁴¹ Ehhez az állásponthoz csak annyit fűzünk hozzá, hogy az igazságügyi orvosszakértőnek valóban jogában áll — ha ez a meggyőződése — a közönséges ittas embert korlátozottan beszámíthatónak nyilvánítani. A bíróságnak viszont kötelessége a büntetőjog céljainak elérése végett, s különösen a társadalom hatásosabb védelme érdekében, az ittas elkövető beszámítási képességét a törvényben, illetőleg az elvi döntésben foglaltaknak megfelelően elbírálni.⁴²

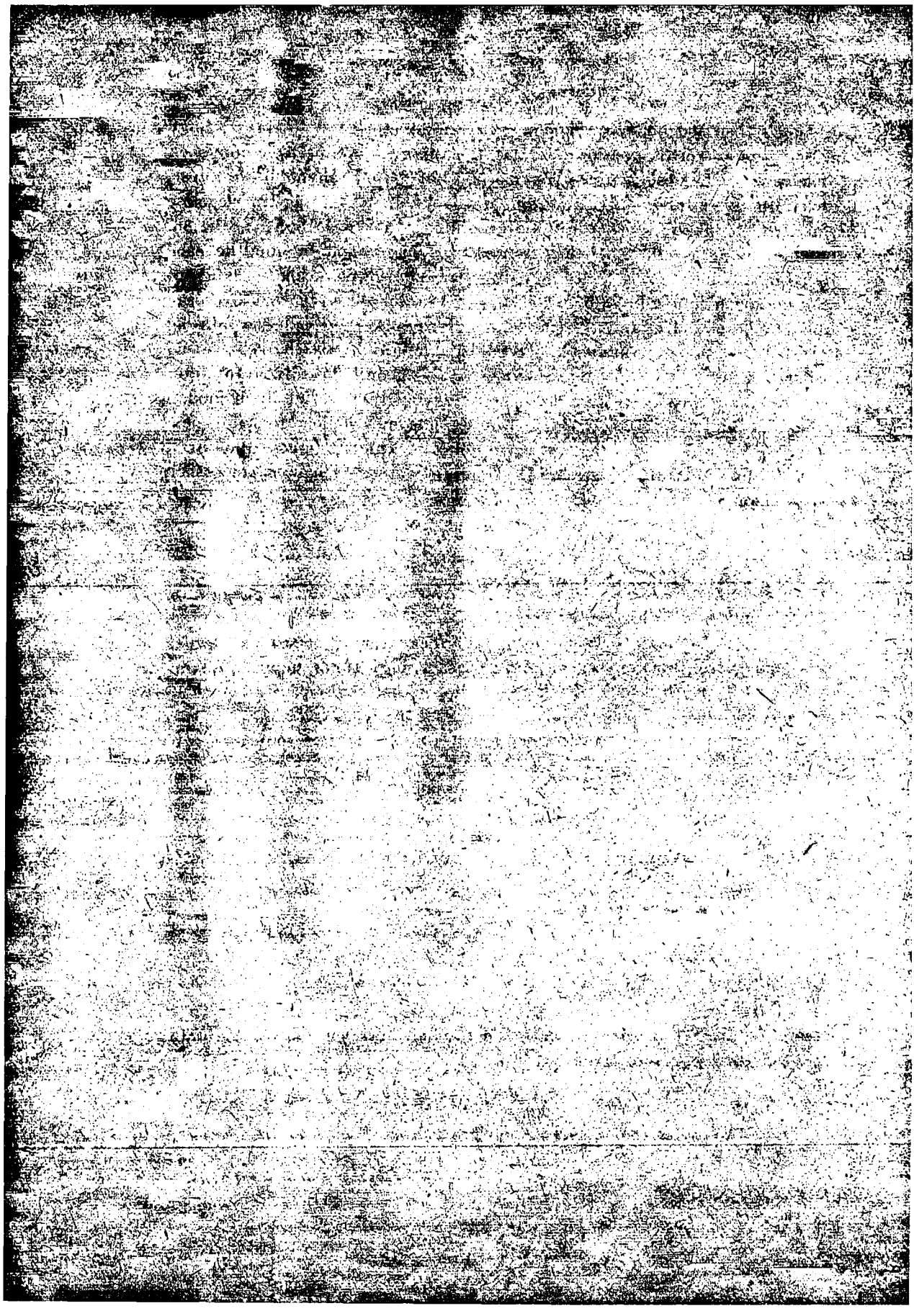
4. Ugyancsak a biológiai tudományok fejlődése vezetett a Btk. 62. §-ában és a Btk. 22—24. §-aiban foglalt és a kényszerelvonó-kezelésre vonatkozó rendelkezések megalkotásához. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a Legfelsőbb Bíróság a BJD. negyedik kötetébe 4768. sz. alatt felvett határozatában, meggyőző rendszertani és logikai magyarázat eredményeképpen, akként foglalt állást, hogy a kényszerelvonó-kezelés, megfelelő feltételek megléte esetén, fiatalkorú elkövetőkkel szemben is alkalmazható.

5. A Btk. 101. §-ában foglalt rendelkezés azon a biológiai felismerésen alapul, hogy a gyengeelméjűség és a fogyatékos értelmi képesség ugyan stationnér állapot, amely általában nem gyógyítható, de megfelelő környezetben alkalmazott nevelési és oktatási ráhatásokkal a gyengeelméjű fiatalkorú értelmi színvonalát emelni és őt a társadalomba való beilleszkedésre esetleg alkalmassá tenni lehet. Ezt az intézkedést csak a korlátozott beszámítási képességű *gyengeelméjű* vagy *fogyatékos értelmű* fiatalkorúakkal szemben lehet és kell alkalmazni. Ezekkel szemben tehát sem a korlátozott beszámítási képességű fiatalkorúakkal szemben alkalmazható korlátlan enyhítést, sem büntetést, sem más gyógyító, illetőleg nevelő intézkedést alkalmazni nem lehet. A Btk. 87. §-ában foglalt ez a kogens rendelkezés egyébként nemcsak

⁴¹ *Nyíró*, i. m. 668. l.

⁴² Nem alakult ki egységes, elvi álláspont az ittaság büntetőjogi értékelésének kérdésében Franciaországban sem. A „Cour de cassation” egy 1957. évi döntésében akként foglalt állást a kérdésben, „que l'influence de l'ivresse sur la responsabilité pénale est une question de fait qui ne peut être résolue qu'en fonction de chaque espèce”. L. *Merle et Vitu*, i. m. 476. l. *Garraud*, aki nagy alaposággal fedi fel azokat az ellentmondásokat, amelyek egyfelől a különböző mértékben ittas bűnözők büntetése, másfelől a beszámítási képességnek a büntetőjogi felelősségrevonás nélkülözhetetlen alapjaként való elfogadása között fennállnak, csak egyes részletkérdésekben foglal határozottan állást. L. *Garraud*, R.: *Traité théorique et pratique du droit pénal français*. 13 Troisième éd. 1913. 655—666. l.

nagy mértékben megnehezíti, hanem gyakran lehetetlenné teszi azt, hogy a bíróság — a szakértők gondos vizsgálatok alapján kialakított véleményének megfelelően — adott esetben ne gyógyító nevelést, hanem enyhébb büntetést, megfelelőbb intézkedést alkalmazzon, amelyekkel, a bíróság mérlegelése szerint, sokkal inkább elérhetők a fiatalok vonatkozásában a Btk. 86. §-ában megállapított sajátos célok. E rendelkezés kogens jellege annál kevésbé méltányolható, mert ez a jelleg egyáltalában nem következik a gyógyító nevelés lényegéből, még kevésbé a feltételekből, amelyek esetén azt a bíróság alkalmazni köteles. Ugyancsak nem fér össze ez a kogens jelleg a bíróság döntési szabadságával, amelynek birtokában halálbüntetés helyett 5 évi szabadságvesztést, fiatalok esetében pedig bármilyen súlyos büntetés helyett akár intézkedést is kiszabhat, ha meggyőződése szerint ilyen módon érhetők el a büntetés céljai. Ezért de lege ferenda meg kellene fontolni, nem volna-e helyes ezt a kogens jelleget megszüntetni, különös figyelemmel arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság a XXXII. sz. elvi döntésével már szükségesnek tartotta bizonyos vonatkozásokban ezt a kogens jelleget áttörni.

ÁLLAMIGAZGATÁSI TEVÉKENYSÉG, E TEVÉKENYSÉG TARTALMI ÉS ALAKI DIFFERENCIÁLTSÁGA*

TOLDI FERENC

- I. Az államigazgatási tevékenység meghatározásának polgári irányzatai
- II. Az államigazgatási tevékenység szocialista megközelítése
- III. Az államigazgatási tevékenység tartalmi és alakai differenciáltsága

Az államigazgatási tevékenység rendkívül összetett és bonyolult. A tevékenység e tulajdonságából következik, hogy a tudományban, így a jogtudományban sincs egyértelműen tisztázva, mit kell államigazgatáson és államigazgatási tevékenységen érteni.

A jogtudomány művelői jelentős erőfeszítéseket tettek és tesznek az államigazgatási tevékenység meghatározására. Úgy tűnik, hogy az államigazgatási tevékenység pozitív, általánosan elfogadható definiálását a tevékenység bonyolultságán és összetettségén felül, annak aránya, sokfélesége, folytonos változása, nemkülönben az államigazgatásnak adott állam politikai rendszerétől való függősége nemcsak nehezíti, hanem vitathatóvá is teszi. Az említettek miatt a vonatkozó tevékenység általános érvényű vagy akárcsak időt álló leírása is problematikus.

Az eddig alkotott meghatározások általában vagy túl szélesek és így nem rajzolódnak ki bennük a vonatkozó tevékenység specifikuma, vagy pedig szűkek és nem fejezik ki az államigazgatás egészét.

Az államigazgatási tevékenység elemzését nemcsak a probléma megoldatlansága helyezi előtérbe, hanem az a tény is, hogy az államigazgatás működésének társadalmi és politikai jelentősége kiemelkedő.

A tanulmányban a vonatkozó nézetek rendszerezésére és értékelésére, továbbá az államigazgatásnak tekinthető tevékenység érzékeltetésére, elemzésére és alapsajátosságai, valamint a problémához kapcsolódó legfontosabb összefüggések jelzésére törekszem.

* „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” c. országos szintű kutatási főirányhoz kapcsolódó tanulmány.

Az államigazgatási tevékenység meghatározásának polgári irányzatai

I.

1. A polgári jogtudományban kialakított nézetek főként a szerint differenciálódnak, hogy a szerzők az államhatalom megosztásának elvét és gyakorlatát az államigazgatási tevékenység lényegének megítélésében milyen mértékben tekintik meghatározónak.

A szocialista állam közhatalmi mechanizmusának felépítésében — mint ismeretes — az államhatalom egységét valósítja meg. Ebben a mechanizmusban a polgári államhoz viszonyítva az államigazgatás és az államigazgatási tevékenység szervezeti és tartalmi vonatkozásban szükségképpen minőségileg más. A szocialista államigazgatási tevékenység meghatározása azonban az államhatalom egységének realitásán túl, a társadalmi és politikai viszonyok különbözősége miatt sem lehet a polgári nézetek adaptálásának vagy szintetizálásának eredménye. De ez a körülmény nem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy a polgári jogtudomány ismereteit akár negatív, akár pozitív értelemben ne hasznosíthatnánk, hogy az a szocialista államigazgatási tevékenység és sajátosságai megközelítéséhez és feldolgozásához impulzusokat ne adhatna.

2. Az államigazgatási tevékenység *kontinentális jogi* megközelítése három fő szemléleti irányzatot tükröz. Az egyik fő irányzat az államigazgatási tevékenységet szervezeti (formális), a másik pedig anyagi (funkcionális) elemekre alapozva, a harmadik pedig a formális és funkcionális elemeket kombinálva határozza meg.

A *formális szemlélet* az államigazgatást azonosítja azzal a tevékenységgel, amit a végrehajtó hatalom illetőleg ennek szervei látnak el. A polgári államokban ez az irányzat a domináns.¹ Ez annak tudható be, hogy e nézet áll leginkább összhangban az államhatalom megosztásának tanával. Ez az irányzat azonban nem fedi teljesen a tőkés állam gyakorlatát. A jelenkori tőkésállam viszonyai között ugyanis a végrehajtó hatalom szervrendszeréhez nem tartozó egységek, sőt, alapfunkciójuk alapján közhatalminak sem tekinthető képződmények, pl. köztisztviselők, kamarák, közületi vállalatok stb. is láthatnak el államigazgatási feladatokat.

A *funkcionális irányzat* az államigazgatási tevékenység tartalmát vizsgálja. Ezen az alapon a szerzők, az államigazgatási tevékenységet vagy negatív, vagy pozitív módon határozzák meg.

¹ Az irányzatnak csaknem minden kontinentális tőkés országban voltak és vannak követői. A legújabb francia jogirodalomban ezt az irányzatot képviseli Pl.: *M. Waline: Précis de droit administratif* (Az államigazgatási jog kézikönyve), Párizs, 1969. I. kötet. 9. és köv. p.; *Ch. Debbsch: Droit Administratif* (Államigazgatási jog) Párizs, 1969. 7. és köv.

Ehhez az irányzathoz tartozott *A. Merkl* is, akinek a közép-európai jogirodalomra igen nagy hatása volt. L. *A. Merkl: Allgemeines Verwaltungsrecht* (Általános államigazgatási jog), Wien-Berlin, 1927. 19., 36. és köv. p.

Negatív meghatározás szerint államigazgatási az a tevékenység, ami nem tekinthető törvényhozásnak vagy ítélkezésnek.² Ez a szemlélet valójában megkerüli a problémát. Nem azt határozza meg, hogy mi az államigazgatási tevékenység, mi a lényege, hanem azt, mi nem tekinthető államigazgatásnak.

A *pozitív meghatározást* kutató szerzők az államigazgatási tevékenységet vagy a) a tevékenységi aktusok, vagy b) a tevékenység leírása, vagy c) az állami szervek célja alapján határozzák meg.

A *tevékenységi aktusok* alapulvételével az államigazgatás egyenlő egyedi (konkrét) jogi aktusok kiadásával és materiális műveletek végzésével.³ Az államigazgatási szervek tevékenységük során azonban nemcsak konkrét jogi aktusokat adnak ki, továbbá materiális műveletet sem csak államigazgatási szervek végeznek. Így ez a nézet az aktusok vonatkozásában az államigazgatási tevékenységet leszűkíti, a materiális műveletek tekintetében pedig azt nagyon kiterjeszti. E nézetnek bizonyos mértékig korrigált változata is van. Ez a jogi aktusok vonatkozásában az államigazgatási tevékenységet egyediekre nem szűkíti le. A materiális műveletek tekintetében azonban a problémát nem érinti.⁴

Leíró módszerrel az újabb nyugatnémet jogirodalomban találkozunk. E módszer lényege és egyben érdeme is abban van, hogy a szerzők az államigazgatási szervek által végzett tevékenységet, e tevékenység sajátosságait vizsgálják, leírják és rendszerezik. Az irányzat ily módon az államigazgatási tevékenység bizonyos általános jellemzőit — ideértve különösen az államigazgatás által megvalósítandó célt is — munkálja ki.⁵

Cél alapulvételével az államigazgatási tevékenységet a szerv rendeltetése határozza meg. Eszerint az államigazgatási szervek célja, az államigazgatási jogi normák végrehajtása, így az államigazgatási tevékenység is erre irányul.⁶ Az államigazgatási tevékenység azonban államigazgatási jogi normák végrehajtására nem szűkíthető le. Azok más — polgári jogi, munkajogi stb. — szabályokat is realizálnak. Ezen felül az államigazgatási tevékenység nem csupán normavégrehajtás.

² Az irányzat a múltban különösen a német nyelvű jogirodalomban volt erőteljes. L. O. Mayer: *Deutsches Verwaltungsrecht* (Német államigazgatási jog), München-Leipzig, 1924. 7. és köv. p.; W. Jellinek: *Verwaltungsrecht* (Államigazgatási jog), Berlin, 1928. 6. és köv. p.; F. Fleiner: *Institutionen des Deutschen Verwaltungsrechts*, (Német államigazgatási jog intézményei), Tübingen, 1928. 3. és köv. p.; K. E. Turegg: *Lehrbuch des Verwaltungsrechts* (Az államigazgatási jog tankönyve), Berlin, 1956. 5. és köv. p.

³ R. Bonnard: *Précis de droit administratif* (Az államigazgatási jog kézikönyve), Párizs, 1935. 60. és köv. p.; A. Laubadère: *Traité élémentaire de droit Administratif* (Az államigazgatási jog alaptanai), Párizs, 1953. 15. p.

⁴ Magyary Zoltán: *Magyar Közigazgatás* Budapest, 1942. 49. p.

⁵ H. Peters: *Lehrbuch der Verwaltung* (Az államigazgatás tankönyve), Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1949. 3—5. p.; E. Forsthoff: *Traité de droit administratif Allemand* (A német államigazgatási jog kézikönyve), Bruxelles, 1969. 35. és köv. p.

⁶ R. H. Herrmann: *Grundlehren des Verwaltungsrechts* (Az államigazgatási jog alaptanai), Wien, 1921. 7. és köv. p.

Az államigazgatás *kombinatív meghatározása* meglehetősen bonyolult. A kombinatív meghatározás általában az államigazgatás három — materiális, formális és funkcionális — fogalmával operál.

A *materiális fogalom* e felfogásban valójában az államigazgatásnak szélesebb értelemben vett funkcionális meghatározása. E szerint az államigazgatás, az állami szervek és alkotó egységeik sokoldalú, meghatározott célú, részben tervezett, végrehajtó és rendező tevékenysége. A fogalom az államigazgatási tevékenységet rendkívül kiszélesíti.

Formális értelemben az államigazgatás az állami szervezeten belül azoknak a szerveknek az összessége, amelyek az imént meghatározott tevékenységet valósítják meg, kivéve a törvényhozást, a kormányt és a bíróságot. Az államigazgatási szervek rendszeréből tehát kiemeli a kormányt. Egyéb vonatkozásban a fogalom az államigazgatási tevékenységnek a funkcionális irányzaton belüli úgynevezett negatív meghatározását tükrözi.

Végül a kombinatív irányzat szerint *funkcionális értelemben* államigazgatás mind az a tevékenység, amit a közjogi testületek igazgatási szervei valósítanak meg a materiális értelemben felfogott tevékenységből függetlenül attól, hogy a tevékenység esetleg jogalkotás, kormányzás vagy éppen bírászkodás.⁶ Úgy tűnik, hogy az államigazgatási tevékenység e funkcionális fogalmában a szocialista jogirodalom hatása is tükröződik.

A kombinatív irányzat jól szemlélteti az államigazgatási tevékenység bonyolultságát. A megoldás azonban nem megnyugtató, mert az valójában az államigazgatási tevékenység három lényegesen különböző meghatározását adja. A kombinatív jelleg pedig csupán abban mutatkozik meg, hogy mindhárom meghatározásban közös elemek is vannak.

Az *angol—amerikai* közigazgatási irodalomban az államigazgatás szóhasználatot mellőzik. E helyett és más tartalommal „public administration” „közigazgatás” kifejezéssel élnek. A kifejezés tartalma azonban nagymértékben eltérő. Általánosságban megállapítható, hogy az angol—amerikai irodalomban a közigazgatás fogalma szerzőnként kisebb nagyobb eltéréseket mutat.

A közigazgatás meghatározását nagymértékben befolyásolja az a körülmény, hogy az angolszász — pontosabban angol—amerikai — fejlődésben egyfelől az írott jognak a kontinentális fejlődéssel szemben kisebb volt a jelentősége, másfelől pedig az, hogy a végrehajtó hatalom a törvényhozói és a bírói hatalomtól erőteljesen függő. Ezek a körülmények azt eredményezték, hogy az államigazgatással elsősorban nem jogi, hanem politikai és szervezési instrumentális — újabban szociológiai aspektusból foglalkoztak, illetőleg foglalkoznak. A közigazgatásnak ilyen szemlélete tág lehetőséget ad a vizsgálódó egyéni nézete kifejezésére. Így található olyan meghatározás, amely szerint

⁷ H. J. Wolff: Verwaltungsrecht (Államigazgatási jog), München, 1961. 10. és köv. p.

a közigazgatás: 1. a közviszonyok rendezésében együttműködésen alapuló csoporttörékvés, 2. fedi mindhárom ágazatot — törvényhozás, végrehajtás, bírászkodás — és azok kölcsönös viszonyait, 3. szerepe van a közpolitika kialakításában és része a politikai folyamatnak stb.⁸ Más nézet szerint a közigazgatási tevékenység adott közszervezetben a jog és a közpolitika megvalósítására, programok megfogalmazására, mások tevékenységének szervezésére és irányítására irányul.⁹

Amint látható, az angol - amerikai közigazgatási irodalom a közigazgatás tevékenységét általában túlságosan szélesen határozza meg. Azok a sajátosságok pedig, amelyek jogtudományi vonatkozásban elsődlegesek lennének, kevésbé rajzolódnak ki.

II.

Az államigazgatási tevékenység szocialista megközelítése

1. A szocialista államigazgatási jogtudomány az államigazgatást *funkcionális értelemben végrehajtó és rendelkező tevékenységnek minősíti*. E vonatkozásban — ti., hogy az államigazgatás végrehajtó és rendelkező tevékenység a nézet kialakult és egyöntetű. Nem egyöntetű azonban a nézet a tekintetben, hogy minden végrehajtó és rendelkező tevékenység államigazgatási-e?

Az államigazgatási jogtudomány egyes művelői — Sz. Sz. Sztudenyikin, V. A. Vlaszov, újabban N. G. Szaliscseva, A. A. Usakov — ugyanis szervi megszorítás nélkül minden törvény alapján folyó és a törvény végrehajtására irányuló végrehajtó és rendelkező tevékenységet államigazgatásnak tekintik.¹⁰

Az államigazgatási jogtudományban az előző véleménnyel szemben általánosabb a *formális (szervi)* felfogás. E szerint az államigazgatás szervi vonatkozásban lehatárolt. Államigazgatásnak meghatározóan csak a szocialista államnak külön erre a célra létrehozott szervei — államigazgatási szervek

által megvalósított végrehajtó és rendelkező tevékenység tekinthető.¹¹

⁸ Vö.: F. A. Nigro: Modern Public Administration (Korszerű közigazgatás), New York-Evenston and London, 1965. 3—25 p. Szerző a közigazgatás különböző meghatározásairól áttekintést is ad.

⁹ M. E. Dimok, G. O. Dimok, L. W. Koenig: Public Administration (Közigazgatás), New York, 1958. 10—13. p.

¹⁰ Sz. Sz. Sztudenyikin: Szovjetszkoje Adminisztrativnoje Pravo (Szovjet államigazgatási jog), Moszkva, 1949. 6. p.; Sz. Sz. Sztudenyikin, V. A. Vlaszov, I. I. Jevtyihjev: Szovjetszkoje Adminisztrativnoje Pravo, Moszkva, 1950. 3. p.; N. G. Szaliscseva: Predmet i szisztyerna Szovjetszkovo Adminisztrativnogo Prava (A szovjet államigazgatási jog tárgya és rendszere) Adminisztrativnoje Pravo (Államigazgatási jog) c. műben. Moszkva, 1967. 10. p. Szerk.: A. E. Lunyev; A. A. Usakov: O szotnyeseniji ponyatiji „iszipoliteljno — raszpregyelitelnaja gyejateljnoszt” i „gosszudarsztvennoje upravlyenye” (A „végrehajtó-rendelkező tevékenység” és az „államigazgatás” fogalmának kölcsönös viszonya.) Vesztnyik Moszkvoszkovo Univerzityeta 1970. 3. sz. 73. p.

A népidemokratikus szocialista országok államigazgatási jogtudománya is szinte egészében ezt a nézetet képviseli.¹²

Az államigazgatási tevékenység lényegesen eltérő meghatározására csupán a jugoszláv államigazgatási jogtudomány törekszik. A probléma megoldásáig azonban ez ideig még nem jutott el.

A jugoszláv jogirodalomban az államigazgatás meghatározása valójában szerzők szerint változik. A nézetek lényegében két irányzatban foglalhatók össze. Az egyik irányzat szerint az államigazgatás meghatározóan jogi és — pedig formális, egyedi jogi aktusok kiadására irányuló tevékenység. Ez a felfogás az államigazgatás korábban jelzett pozitív meghatározásához áll közel. A másik irányzat szerint az államigazgatás technikai tevékenység. Ez az államigazgatást alapvetően szakirányú, segítő jellegű tevékenységnek tekinti.¹³ Ebben pedig az államigazgatás instrumentális felfogása tükröződik.

A szocialista államigazgatási jogtudományban elsősorban a szovjet irodalomban az államigazgatásról alkotott eltérő nézeteket *G. I. Petrov* az államigazgatás köznyelvi tartalmához is közelítve igyekszik feloldani. Ő ugyanis széles és speciális értelemben vett államigazgatás között különböztet. *Széles értelemben* az államigazgatás, az állam igazgatását jelenti. Ebben az értelemben az államigazgatás valójában minden állami szervező tevékenységet felölel. E szerint az államigazgatási tevékenység *Sz. Sz. Sztudenyikin* és követőinek nézeténél is sokkal tágabb. A felfogás formailag a már tárgyalt kombinatív irányzat ún. materiális meghatározásához áll közel. *Speciális* — szűkebb — *értelemben* vett államigazgatási tevékenységen viszont szerző az állami tevékenységnek csupán egyik formáját, az államigazgatási szervek végrehajtó és rendelkező tevékenységét érti.¹⁴ Ez pedig ugyancsak formailag a formális irányzattal mutat hasonlóságot.

2. Az államigazgatási tevékenységnek tágabb, pusztán funkcionális értelemben való meghatározása a tevékenység *általános* jegyein alapszik. Így az állami tevékenység közös általános jegyei mellett nem kapnak megfelelő hangsúlyt és értékelést a különbségek, a sajátosságok, amelyek a tevékenység differenciálására és minősítésére is lényegesek lehetnek.

A közhatalmi tevékenység ugyanis nem egysíkú, nem monolitikus. A közhatalmi tevékenységnek vannak közös és eltérő jegyei. A közös jegyek

¹¹ *Ju. M. Kozlov*: Ponjatyije Szovjetszkovo Goszudarsztvenno Upravlenija (A szovjet államigazgatás fogalma) Adminisztrativnoje Pravo c. műben, Moszkva, 1968. 12. p. szerk.: *Ju. M. Kozlov*; *B. M. Lazarev*: Ponjatyije i Szucsnosztij Szovjetszkovo Goszudarsztvenno Upravlenija (A szovjet államigazgatás fogalma és lényege.) Adminisztrativnoje Pravo c. műben. Moszkva, 1970. 15. p. szerk.: *A. E. Lunyev*.

¹² *L. Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári*: Magyar államigazgatási jog, Budapest, 1966. 37. p.; *P. Sztajnov—A. Angelov*: Adminisztrativnoje Pravo Narodnoj Reszpubliki Bolgáriji (A Bolgár Népköztársaság államigazgatási joga), Moszkva, 1960. 6. p.; *J. Starosćiak*: Prawo administracyjne (Államigazgatási jog), Varsó, 1969. 9. és köv. p.

¹³ *L. S. Popović*: Upravno Pravo (Igazgatási jog), Belgrád, 1966, 38. és köv. p.

¹⁴ *G. I. Petrov*: Szovjetszkoje Adminisztrativnoje Pravo, Leningrad, 1970. 4. és köv. p.

alapján minősül adott állami tevékenység közhatalminak, az eltérő jegyek alapján pedig differenciálódik és tipizálható is. Ebből következik, hogy az *államigazgatási tevékenység önmagában, a tevékenységnek más közhatalmi tevékenységhez való viszonyítása, valamint a tevékenységet ellátó szerveknek a tevékenységhez igazodó szervezeti és működési sajátosságai, így különösen kapcsolatrendszerük nélkül nem vizsgálható.*

Az államhatalom egységén alapuló közhatalmi mechanizmus az állami feladatokat hatékony és elvileg az ellátandó *alaptevékenységek szerint* differenciált és egyben a társadalmi igényeket szolgáló munkamegosztás követelményét realizáló szervezetrendszerrel látja el. A szervezetrendszerben azonban a kialakított egyes típusok között pusztán az alaptevékenység tartalma alapján merev válaszfal nem húzható. Erre az államhatalom megosztásának elvén felépülő polgári állam sem képes. A szocialista állam viszonyai között pedig merev válaszfal megalkotása kizárt.

Az államhatalmi mechanizmusban létrehozott szervtípusoknak megvan a sajátos, elsősorban azokat illető és egyben létrehozásukat is indokoló szerepük és tevékenységük. Ezek a tevékenységek azonban szerves korrelációban állanak egymással. Így azok vagy feltételezik egymást — pl. igazságszolgáltatás a jogalkotást, vagy pedig kiegészítik egymást — pl. igazságügyi igazgatás és igazságszolgáltatás — esetenként pedig át is folynak egymásba. Pl. több lépcsős jogi szabályozás esetén jogalkotás a jogalkotásba. A jogalkotás főként a népképviselői és az államigazgatási szervek, a jogalkalmazás pedig a bíróság és az államigazgatási szervek viszonylatában jellemző.

A szocialista jogrendszerben az állami tevékenység azonban azáltal is, hogy azt milyen típusú szerv végzi, specifikus megkülönböztető, elhatároló jegyeket kap. Ugyanis *nemcsak a tevékenység karakterizálja a tevékenységet ellátó szervet, hanem a szerv is karakterizálja a tevékenységet.* Ily módon a tevékenység és az azt ellátó szerv dialektikus egységet alkot. Ezért a magam részéről az államigazgatási tevékenység funkcionális és formális megközelítése és meghatározása helyett a *komplex* megközelítést tartom követendőnek. E megközelítés eleve kizárja az államigazgatási tevékenység köréből azokat a materiális szakfeladatokat — pl. injekció adás, egészségügyi szakigazgatási szerv részéről —, amelyek nem tekinthetők végrehajtó és rendelkező tevékenységnek. Elbírná viszont azt a korrekciót, hogy kivételesen az államigazgatási szervek által felügyelt nem közhatalmi szervek is rendelkezessenek államigazgatási jogosítvánnyal.

A komplex megközelítés nem kombinatív szemléleti módszer. Nem kombinálja ugyanis a funkcionális és formális elemeket, hanem egységben szemléli a tevékenységet és a tevékenységet ellátó szervet. Ily módon az általános elemek kiemelésével az államigazgatási tevékenység jól elhatárolható a nem közhatalmi, az ún. materiális műveleteket — termelést, szolgáltatást, elosztást stb. — végző intézmények tevékenységétől. A különös elemek

kiemelésével pedig elhatárolható a más jellegű közhatalmi szervektől, illetőleg azok tevékenységétől. E megközelítéssel tehát a tevékenységben rejlő különbségek, valamint a cselekvő szerv jogállásából és működési sajátosságaiból folyó jellemzők is megfelelő hangsúlyt kaphatnak.

A komplex szemléleti mód, amint az már az eddigiekből is következik, az államigazgatásnak szűkebb speciális értelemben vett meghatározását látszik igazolni. Azt igazolja, hogy az *államigazgatás speciális állami tevékenység, és pedig erre a célra létrehozott szervek alaptevékenysége*. Ez az alaptevékenység tartalmát tekintve meghatározóan közhatalmi és egyben végrehajtó és rendelkező.

Belső tevékenységként igazgatási tevékenységet minden szerv végez. A *belső igazgatás* területe széles skálájú és többértű. Mint *kiegészítő* tevékenység szükségképpen minden közhatalmi és nem közhatalmi szervnél — az államigazgatási szerveknél is — megtalálható. Ez az igazgatásnak azonban eltérő, más jegyeket mutató szférája.¹⁵ Az idetartozó tevékenység a szerv rendeltetés szerinti alaptevékenységét, pl. bírászkodás, termelés, egészsíti ki és döntően az alaptevékenységnek mindenek előtt szerven belüli megvalósítására irányul. Ily módon szabályként a szerven belül hat és ott realizálódik. Belső igazgatás azonban nemcsak szerven belül, hanem szervezetrendszeren-mechanizmuson-belül is megtalálható. E viszonylatban jelentkező igazgatási tevékenységgel a későbbiek során foglalkozom.

Az állami mechanizmusban továbbá lehetnek és vannak is olyan típusokat tekintve nem közhatalmi szervek — intézetek, vállalatok, sőt társadalmi szervezetek —, amelyek kivételesen, rendszerint jogszabály felhatalmazása alapján államigazgatási feladatokat is ellátnak. Ezek az esetek nem tipikusak. Az iméntiek szerinti tevékenység függetlenül az azt végző szerv jellegétől, a cselekvés lényegére és jogi rezsímjére figyelemmel az államigazgatási tevékenység részét képezi.

3. Az államigazgatás a jog által létrehozott és alapvetően jogi eszközökkel működő szervezet. Az *államigazgatás* mint ilyen, *konkrét jogi kategória*. Konkrét jogi kategória lévén, léte és tevékenységére adott ország tételes joga, szocialista viszonylatban elsősorban az alkotmány a döntő.

A tételes jog az államigazgatási szervi minőséget és az államigazgatási tevékenységet vagy kifejezetten, vagy indirekt módon a jellemzők, az ismérvek jelzésével határozza meg. Adott szerv vagy adott tevékenység államigazgatási jellegének felismerése általában egyszerű. Ehhez szabályként vagy a konkrét szerv jogállásának és jogosítványának, vagy pedig a tevékenység jellemző sajátosságainak, mindenekelőtt alaki jogi rezsímjének ismerete elégséges. Nehézséget csupán a nem államigazgatási szervek viszonylatában

¹⁵ L. Kovács István: Az államigazgatás meghatározása, Budapest, 1957. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője I. K. 1. sz. 82. és köv. p. különlenyomat.

a határesetek jelenthetnek, ha a felhatalmazást nyújtó rendelkezés az értékeléshez elégséges alapot nem ad.

A szocialista államban minden állami szerv tevékenységének egyaránt általános ismérve a *szervezés*, ami elvileg az életviszonyok fejlesztésére és szilárdítására irányul a társadalmi élet minden állami befolyás alá vont szférájában. Ezen felül a népképviselői, államigazgatási és az igazságszolgáltatási mechanizmus keretébe tartozó szervek tevékenységének további, de még mindig csak általános ismérve a *közhatalmi* jelleg. A tevékenységnek ezek az általános ismérvei jelen vannak tehát mind az államhatalmi (népképviselői), mind az államigazgatási, mind a bírói és ügyészi tevékenységben, még akkor is, ha a konkrét ténykedés vagy elérni kívánt cél közvetlenül nem állami kényszer alkalmazásával realizálódik. Pl. a gazdaság irányítása polgári jogi eszközökkel, a jog önkéntes követése stb.

Az államigazgatási tevékenység speciális ismérveit alapvetően az a tény determinálja, hogy a népszuverenitás a legfelsőbb népképviselői szervben testesül meg, valamint az államhatalom egysége, ami meghatározóan a szervben összpontosul. Megjegyzem azonban, hogy az államhatalom egysége nem abszolutizálható. Nem abszolutizálható olyan értelemben, hogy az államapparátus, ezen belül a közhatalom szervei ne lennének vagy ne lehetnének viszonylagosan önállóak. Az önállóság ugyanis az eredményes működés feltétele. Az államhatalom egysége arra irányul — és az a reális politikai szerepe —, hogy a legfelsőbb népképviselői szervnek ez a jellege — ti., hogy a közhatalom alapvető, meghatározó szerve — realitás lehessen, hogy a társadalom minden lényeges, különösen alapkérdéseiben a közhatalom erejével ez a szerv dönthessen, hogy minden más állami szervet megfelelő formában irányíthasson és hatékonyan ellenőrizhessen, valamint, hogy ezt a pozícióját az államapparátus más szerve ne veszélyeztethesse. Az alaptevékenység szerint differenciált közhatalmi szervezet rendszerben alapvetően ez határozza meg a kapcsolatrendszert, az irányítást, az ellenőrzés politikai és jogi tartalmát és módját is. Ezek ugyanis eltérőek a népképviselői az államigazgatás és az igazságszolgáltatás tekintetében.

A szocialista alkotmányokból kitetszően szervei viszonylatban azok a szervek minősülnek államigazgatásinak, amelyeket a legfelsőbb népképviselői szerv az általa meghatározott végrehajtó és rendelkező tevékenység végzésére neki egészében alárendelten vagy közvetlenül maga, vagy áttételesen felhatalmazása alapján más népképviselői, vagy pedig államigazgatási szerv hoz létre és működtet. Ily módon egyfelől a népképviselői és másfelől az államigazgatás között szerves és egészében hierarchikus kapcsolat, államhatalmi viszony áll fenn. E viszony megszabja a tevékenység karakterét is. Az említett viszony ugyanis tartalmilag felöleli a népképviselői, alapvetően legfelsőbb népképviselői szerv részére: a) az államigazgatási szervek feletti rendelkezés jogát, b) az államigazgatási tevékenység tartalmi meghatározását, c) a tevé-

kenység alaki rendjének megállapítását, *d*) az államigazgatási tevékenység ellenőrzését, nem különben *e* jogok realizálására az államigazgatási szerveket kötelező rendelkezések kiadását, valamint *e*) az egyes konkrét államigazgatási cselekvések felülvizsgálatát és *e* vonatkozásban megfelelő intézkedési jogosultságot is. Ebben az összetett viszonyban táruhnak fel az államigazgatás speciális jegyei. E speciális, részben szervi, részben a tevékenység tartalmi és alaki rendjét érintő jegyek realizálása révén az egész államigazgatási szervezet tevékenysége a népképviselői szervek oldaláról nézve végrehajtó tevékenységként jelenik meg, amelynek az az alapvető rendeltetése, hogy megvalósítsa és megvalósíttassa a törvényeket és a népképviselői szerveknek hatáskörükben kiadott más aktusait.¹⁶

4. A szocialista államigazgatási jogtudomány az államigazgatási tevékenység funkcionális vagy formális meghatározásán felül *e* tevékenység egyéb vonásainak kimunkálására is törekszik. E tekintetben különösen az utóbbi évek jogirodalma gazdag. Ez a gazdagság azonban azt is jelzi, hogy a nézetek eltérőek.

N. G. Szaliscseva szerint az államigazgatási tevékenység tartalmi alapvonásait abban kell látnunk, hogy *e* tevékenység: *a*) irányított és ellenőrzött, *b*) törvény alatti, *c*) operatív, *d*) jogi formában jelenik meg és végül *e*) kikényszeríthető.¹⁷ Ezekkel a megállapításokkal az államigazgatási tevékenység egészére vonatkoztatva egyet lehet érteni. Meghatározott államigazgatási tevékenység azonban eltekintve ellenőrzött voltától, eltérő vonásokat is mutathat. Ugyanis nem minden államigazgatási tevékenység irányított. Pl. pusztán helyi kezdeményezés. Van olyan tevékenység is, ami nem operatív jellegű. Ilyen pl. az államigazgatási jogalkotás is. De van olyan államigazgatási tevékenység is, ami nem kényszeríthető ki, s ami nem jelenik meg alakoszerű jogi aktus formában. Ide sorolható pl. az önkéntességen alapuló társadalmi munkaszervezés eseteinek zöme stb.

Ju. M. Kozlov az államigazgatási tevékenység alapvonásait a tevékenység: *a*) végrehajtói, *b*) irányítói, *c*) szervezői, *d*) jogi-hatalmi (hatósági) jellegében, valamint *e*) törvény alatti voltában jelzi.¹⁸ Szerző az államigazgatási tevékenység fontos általános vonásait emeli ki. Az államigazgatást azonban jogi-hatalmi (hatósági) tevékenységre leszűkíteni különösen a szocialista állam viszonyai között, nem helyes.

B. M. Lazarev szervezéstanai szempontból vizsgálva az államigazgatási tevékenységet, úgy véli, hogy az államigazgatási tevékenységet tartalmilag: *a*) információ gyűjtés és feldolgozás, *b*) prognosztizálás, *c*) tervezés, *d*) szervezés, *e*) szabályozás, *f*) vezetés, *g*) koordináció, *h*) ellenőrzés, *i*) nyilvántartás jellemzi. Működési oldalról nézve az államigazgatási tevékenység véle-

¹⁶ L. Kovács István: im. 93. p.

¹⁷ N. G. Szaliscseva: im. 9. és 10. p.

¹⁸ Ju. M. Kozlov: im. 10—12. p.

ménye szerint — a) feladatmeghatározásban, b) tényállás megállapításban, c) határozathozatalban, d) határozat kiadásban, e) a végrehajtás megszervezésében, f) a végrehajtás ellenőrzésében nyilvánul meg.¹⁹

Mindkét vetületben a szervezéstan megközelítés hasznos, de túl általános és nemcsak az államigazgatási tevékenységre, hanem valójában minden intézmény működésére vonatkoztatható.

A bolgár államigazgatási jogtudomány: a) az irányítást, b) a szervezést és c) az ellenőrzést tekinti az államigazgatási tevékenység alapvonásának.²⁰ Ezek a vonások, miként az előzőek is, helytállóak, de minden szervezet tevékenységében felismerhetők, így nem csak az államigazgatási tevékenység sajátossága.

A lengyel államigazgatási jogtudományban J. *Starosíciák* az államigazgatási tevékenység alapvonását a kezdeményezésben, konkrét feladat megoldásában, normaalkotó tevékenységben és nem jogi tevékenységben látja.²¹ A felsoroltak valóban sajátosságai az államigazgatásnak, de sajátosságai lehetnek a népképviselői szervek tevékenységének is.

A bemutatott nézetek azt bizonyítják, hogy az államigazgatási tevékenység tartalmi vonásait többféle aspektusból lehet meghatározni. A hivatkozott szerzők vagy a közhatalmi elemek, vagy a szervezési elemek, vagy pedig mindkettőnek a kiemelésével élnek. A módszer helyessége elvileg nem vitatható. Úgy tűnik azonban, minthogy az államigazgatás a pozitív jog által determinált szervezet és tevékenység és mert a tevékenységben egészében jog hatályosul, a legáltalánosabb és egyben legjellemzőbb vonásai is törvényszerűen a jogból következnek és jogiak. Ezért magam részéről a hangsúlyt elsősorban az államigazgatási tevékenység tartalmát jól tükröző, jogi sajátosságokra helyezem és a következőkben döntően ezekre szorítkozom. Az államigazgatási tevékenység tartalmát behatároló jogi sajátosságok meglehetősen differenciáltak. Ezek egy része minden államigazgatási tevékenységre vonatkozik, míg más része csupán meghatározott államigazgatási tevékenység jellemzője. Ezt is érzékeltetni kívánom.

5. *Az államigazgatási tevékenység szabályként* — miként a népképviselői szervek tevékenysége is — *a köz érdekében jövőbeni célok megvalósítására irányul.* Tevékenységükben ez a tipikus. E szerveknek ez határozza meg a társadalmi és politikai karakterét. Politikai nézőpontból ugyanis az ilyen irányú tevékenység az alapvető és elsődleges. Az államigazgatási szervek az iméntieknek megfelelően jövőbeni eredmények és hatások érdekében cselekszenek. Az államigazgatási tevékenység e sajátossága a népképviselői szervek hasonló és azokat általánosan jellemző sajátosságával egybe esik. Mindkét szervtípus tevékenysége a társadalmi és politikai viszonyok függvénye.

¹⁹ B. M. Lazarev: im. 8. p.

²⁰ P. Sztajnov—A. Anfelav: im. 16. és köv. p.

²¹ J. Sztarosíciák: im. 9. p.

E viszonyok meghatározzák tevékenységüket, de maguk is visszahatnak az alapul szolgáló viszonyokra. Következésképpen tevékenységük a társadalmi és politikai viszonyok alakulásával változik. Tevékenységük tehát *nem irányul megváltoztathatatlan viszonyok létrehozására*. Tevékenységüket elvileg mindig a *közérdeknek* kell determinálnia. A képviseleti szervek és igazgatási szerveik tevékenysége ily módon szabályként a fennálló tenyleges vagy jogi helyzetben változás előidézésére, kivételesen változás bekövetkezésének elhárítására irányul. Az államigazgatás tehát egészében aktív, előrelátó, jövőbe ható, életviszony formáló tevékenység. Az államigazgatási tevékenységnek ez a sajátossága szükségképpen következik abból, hogy az a népképviseleti testületek működéséhez, elsődleges céljaik és feladataik megvalósításához közvetlenül kapcsolódik.

Az államigazgatási tevékenység további sajátosságait, nem különben a tevékenység megvalósításának módját — alaki rendjét — is döntően az előzők határozzák meg. Ezek a tevékenység tartalma és módja tekintetében valószínűleg származékos vagy járulékos sajátosságok.

A tevékenység vázolt tartalmi sajátossága az egyik alapvető különbség egyfelől a népképviseleti szervek és igazgatási szerveik, másfelől az igazságszolgáltatási szervek tevékenysége között. Az utóbbiak tevékenysége ugyanis szabályként múltbeli felróható magatartás vagy bekövetkezett vitás jogi helyzet megállapítására és következményei rendezésére irányul. Ez a jogrend védelmére meghatározott formában végzett speciális tevékenység. Az igazságszolgáltatás lényegében a népképviseleti testületek és igazgatási szerveik által szabályozott rendet védik és egyben e tevékenységükkel szilárdítják is azt.

Az igazságszolgáltatási tevékenységet az államigazgatási szervek is elláthatnak. De ez az államigazgatásra nem jellemző. E szervezetben ugyanis a vonatkozó tevékenységéhez szükséges szervezeti és eljárási biztosítékok — így különösen az eljáró személy függetlensége és az ítélkező tevékenységben csak a törvénynek való alárendeltség — rendszeresítése és megtartása problematikus. Ez pedig a korszerű igazságszolgáltatás alapkövetelménye.

6. Az államigazgatási tevékenység *tartalmilag meghatározott*. A tevékenység tartalmi meghatározottsága az államigazgatás rendeltetéséből és a már vázolt jogi helyzete realizálásából következik.

A jogi szabályozás tükrében az államigazgatási tevékenység tartalmi meghatározása differenciált. A meghatározás alapvetően vagy általános, vagy konkrét.

Az államigazgatási szervek tevékenységét tartalmilag általánosan azok az aktusok határozzák meg — alkotmány, tervtörvény stb. —, amelyek e szervek tevékenységének csupán általános kereteiről, így esetenként csak azok feladatairól és felhatalmazásairól rendelkeznek. A tevékenység meghatározásának másik módját azok a jogszabályok tükrözik, amelyek tárgyilag meg-

határozott életviszonyra vonatkoztatva konkrétan rendelkeznek az államigazgatás jogosítványairól. Ezek skálája is széles. A kategorikus (apodiktikus) jogszabályoktól a keretszabályokig terjed.²²

Az államigazgatási szervek jogi helyzetéből tevékenységük jelzett jogi meghatározottságából következik, hogy a szocialista államban az államigazgatási tevékenység nem eredeti és nem is szabad és hogy jogilag nem lehet öncélú. Ha feltételeznénk a tevékenység eredeti és szabad voltát, úgy megszűnne végrehajtó és rendelkező jellege, de nem érvényesülhetne az államhatalom egysége sem, aminek pedig nemcsak a közhatalmi szervezet felépítésében, hanem elsősorban a tevékenység tartalmában kifejezésre kell jutnia.

Az államigazgatási tevékenység meghatározott volta azonban nem zárja ki azt, hogy a vonatkozó szerveknek ne lehetne megfelelő mozgási és cselekvési szabadságuk. Sőt! A megfelelő önállóság, mozgási és cselekvési szabadság az eredményes tevékenység feltétele. Enélkül sok irányú s arányaiban rendkívül kiterjedt feladataikat ellátni nem tudnák. Az államigazgatás lényeges sajátossága a helyzet, a problémák, a feladatok gyors felismerése, a teendők értékelése és a szükségletnek megfelelő ugyancsak gyors cselekvés. A feladatok helyes megoldása végett az ügyek jelentős körében az államigazgatási szerveknek szükségük van szélesebb, a népképviselői szervek által jelzett módon meghatározott viszonylagos „kötetlenségre”. A viszonylagos „kötetlenség” a feladattól és a végrehajtás körülményeitől függ. E „kötetlenség” forrása a népképviselői, meghatározóan a legfelsőbb népképviselői szerv aktusa.

Az államigazgatás jogi helyzeténél fogva a szocialista államban sajátos, kétértelmű áttétel (transzmisszió). Az államigazgatás egyfelől a népképviselői szervek aktusaiban kifejezett állami akaratot hajtja végre, valósítja meg. Ez a végrehajtás, mint jeleztem, nem mechanikus művelet. Az áttétel másik irányban abban mutatkozik meg, hogy a népképviselői testületek működésükhöz az impulzusokat a közhatalmi mechanizmusban döntően e szervektől kapják. Valójában a népképviselői testületek működésének az államigazgatás feltétele. A népképviselői testületek folyamatos és eredményes működése ugyanis jelentős mértékben államigazgatási szerveikre épül. E viszonylatban az államigazgatási tevékenység kezdeményező, megalapozó, előkészítő jellegű. Mindkét viszonylatban az államigazgatás önállóságával nemcsak gazdagítja a népképviselői testületek tevékenységét, hanem új értéket is produkálhat. Ennek potenciális lehetősége adott ügyben az államigazgatás önállóságának reális fokától, anyagi és jogi eszközeitől, valamint nem utolsósorban személyi állományától függ. Általánosan megállapítható, hogy az új értékek produkálására az államigazgatás csúcsain legnagyobb a lehetőség.

Az államigazgatási szerveknek tárgyalt és az ügyek érdekét érintő

²² Vö.: Szabó Imre: A szocialista jog. Budapest, 1963, 168 és köv. p.; valamint a 241 és köv. p.

nagyobb mérvű önállósága, mozgási és cselekvési szabadsága, új értékek létrehozására irányuló képessége, további megkülönböztető vonás az igazságszolgáltatási tevékenységgel szemben, amely tartalmilag szabályként nem új értékek létrehozására, hanem a fennálló jogrend védelmére irányul.

7. A szocialista államigazgatási jogtudomány a végrehajtó és rendelkező tevékenységet differenciált fogalomként fogja fel. A fogalmat tartalmilag két különböző jogi értékű tevékenységre, végrehajtásra és rendelkezésre tagolja. Eszerint a végrehajtás tartalmilag konkrét magatartás megállapítására irányul. Ezért végrehajtás, végrehajtó tevékenység. A rendelkező tevékenység tartalma pedig állami kényszerrel kikényszeríthető általános magatartás meghatározása. Ez tehát lényegét tekintve normaalkotó tevékenység.

A végrehajtó és rendelkező tevékenységnek ez a tagolt felfogása vitatható. *A végrehajtás és rendelkezés* ugyanis nemcsak egyik vagy másik államigazgatási tevékenységi kategória jellemzője, hanem *általában minden államigazgatási tevékenységnek eleme*. Minden egyes jogi hatás kiváltására irányuló államigazgatási tevékenység függetlenül attól, hogy általános vagy egyedi konkrét viszony rendezése a tárgya lényegét tekintve, egyidejűleg jogszabály, vagy jogszabályban kapott felhatalmazás végrehajtása is és a végrehajtással érintettek tekintetében rendelkezés is. Éppen ezért az államigazgatási tevékenység egészében végrehajtó tevékenységként is felfogható. Egyes alkotmányok, pl. Csehszlovákia 1960. évi alkotmányának 66. §-a, Románia 1963. évi alkotmányának 70. szakasza az államigazgatási tevékenységet csupán végrehajtó tevékenységnek minősíti.

Az államigazgatási tevékenységnek függetlenül attól, hogy a jogszabályok miként jelölik, két eleme — végrehajtás és rendelkezés — van. E két elem egységben jellemzi az államigazgatási tevékenységet. Következésképpen az államigazgatás nem végrehajtó és rendelkező, hanem végrehajtó-rendelkező tevékenység. Az a körülmény, hogy az államigazgatási szervek tevékenységük általános és egyedi aktusokat is kiadnak, minőségileg más probléma.

Az államigazgatás tevékenységének az iméntiek szerinti felfogása határozottabban minősíti e tevékenységet. Ez a felfogás különösen a népképvisleti testületek tevékenységével szemben határolja el az államigazgatási tevékenységet. A népképvisleti szervek tevékenysége ugyanis meghatározóan rendelkező jellegű.

8. A szocialista jogrendben *az államigazgatási tevékenység alapja a törvény* és maga a tevékenység, mint jeleztük, a törvény végrehajtására irányul. Ez az államigazgatási tevékenység lényeges vonása. Ezt a szerzők általában az államigazgatás fogalmi elemének tekintik. Nem tisztázott azonban, hogy a törvényen mit kell érteni. Az államigazgatási tevékenység empirikus vizsgálata azt mutatja, hogy az államigazgatási tevékenység közvetlenül nem mindig alapszik formális törvényen, azaz törvény formában megalkotott jogszabályon és nem is irányul minden esetben ilyen törvény végrehajtására.

E tényből következik, hogy az államigazgatási tevékenység viszonylatában törvényen materiális értelemben felfogott törvényt, tehát minden alkotmányossági és törvényességi követelménynek megfelelő jogszabályt kell érteni. Az államigazgatási tevékenység ily módon jogszabályon, de nem minden esetben formális törvényen alapszik. A tevékenység azonban formális törvényre, esetleg magára az alkotmányra visszavezethető.

Az államigazgatás továbbá ellát olyan tevékenységet is, amely legalábbis közvetlenül nem tekinthető jogszabály végrehajtásának. Sőt, olyan tevékenységet is végez, amelyben jogi norma közvetlenül nem konkretizálódik. Az ilyen jellegű tevékenység arányát tekintve a szocialista államban nem jelentéktelen. A tevékenység megengedettségét, sőt szükségességét a szocialista államban az államigazgatással szemben támasztott rendkívül sokféle és sokrétű igény, nemkülönben a tevékenység objektív feltételei miatt vitássá tenni nem lehet. E lehetőség nélkül az államigazgatás rendeltetésének kielégítően nem felelhetne meg. Az e körbe tartozó tevékenység azonban nem tekinthető szabadigazgatásnak. Ez a tevékenység is a jog uralma és hatáson ellenőrzése alatt áll. Továbbá azért sem tekinthető szabadigazgatásnak, mert az idetartozó tevékenység közvetlenül nem irányul *önálló alanyok* tekintetében konkrét, egyedileg meghatározott ügyben állami kényszerrel kikényszeríthető jogok vagy köteleességek megállapítására. Ez ugyanis csak hatályos jogi norma alapján megengedett. E viszonylatban a hatályos jogi norma a jogok és köteleességek megállapítása tekintetében a szabad igazgatás rendszerével szemben nem csupán korlátozza az államigazgatásnak, hanem tevékenységének alapja is.

III.

Az államigazgatási tevékenység tartalmi és alaki differenciáltsága

1. Az államigazgatás mint alaptevékenység az általános és speciális jegyek alapján egy típusúnak minősül. A típuson belül azonban a tevékenység alapvetően a jogi tartalom alapján differenciálódik.

Az államigazgatási tevékenység az államigazgatási szervek által ellátott és ellátandó ügyekben realizálódik és válik érzékelhetővé. Ezek az ügyek az államigazgatási tevékenység tárgyai. Az államigazgatási ügyek rendkívül sokfélék és sokféleképpen csoportosíthatók. Az államigazgatási ügyek elemi csoportosítása a tárgyi azonosság vagy hasonlóság alapján végezhető el. Ez a rendszerezési mód tulajdonképpen nem más, mint tárgy szerinti csoportosítása és leírása azoknak az ügyeknek, amelyeket az államigazgatási szervek ellátnak. Ebből az aspektusból nézve szembeűnő, hogy az államigazgatási tevékenység

tárgyilag a politikai és az ehhez alapul szolgáló gazdasági, valamint az előzőek keretébe közvetlenül nem tartozó, de az állam által befolyása alá vont egyéb viszonyok széles rendszerét öleli fel. Az államigazgatási tevékenységnek ez a tárgyi kiterjedése egyenes következménye az államigazgatás rendeltetésének, a népképviselői testületekhez kapcsolódó viszonyának.

Az államigazgatási tevékenység konkrétan szemlélve tárgyilag kiterjed az állam és a társadalmi rend védelmére, a külkapcsolatokra, a gazdaságkodásra, a terület és település, nemkülönben a művelődés, a tudomány, a művészet fejlesztésére, az egészségvédelemre, a szociális gondoskodásra stb.

Az állami befolyás alá vont viszonyokat jogilag különböző szabályok rendezik. Ezek jogforrástanilag a jogrendszer különböző ágazataihoz tartoznak. E jogszabályok megalkotásában és végrehajtásában az államigazgatási szerveknek részük van.

Az eddigi fejtegetésből következik, hogy az *államigazgatási tevékenységnek nincsenek kizárólagos tárgyai*. Így a *végrehajtó-rendelkező tevékenység pusztán a tevékenység tárgya alapján nem határozható meg*. Nincsenek ugyanis olyan anyagi viszonyok, amelyek kizárólagosan csak államigazgatásiak lennének, amelyekben más szerveknek ne lennének vagy ne lehetnének jogosítványaik. Az *államigazgatásra* ily módon nem a tevékenység tárgyát képező viszonyok eltérő volta, hanem miként azt már korábban is érzékeltetni kívántam, az államigazgatási szerveknek a *közhatalmi tevékenységben betöltött helye és szerepe, nemkülönben a tevékenység tárgyi sokfélesége, valamint az iméntiekhez igazodó alaki sajátosság* — a tevékenység megvalósításának rendje — egyaránt jellemző.

2. Az államigazgatási tevékenység alakiasága objektív szükségletből fakad. A tevékenység alakiaságának, alaki rendjének jogi jelentősége sokféle összefüggése és különböző értékű hatása miatt rendkívül összetett jelenség.

Az államigazgatási tevékenység alakiaságát három, külön-külön is összetett alapprobléma alkotja. Ezek a következők:

- a) felhatalmazás meghatározott tevékenységre,
- b) a tevékenység megvalósítására irányuló működés módja, és
- c) a működés eredményének materiális megjelenítése.

Az államigazgatásnak a társadalomban és a közhatalmi mechanizmusban elfoglalt helyéből, valamint betöltött szerepéből, nemkülönben az iménti alapproblémák általános jelentőségéből is következik, hogy a jogilag megfelelően szabályozott alakiaság általában minden, de különösen a jogi hatás kiváltására irányuló tevékenység területén nélkülözhetetlen.

3. Az államigazgatási tevékenység alaki viszonylatban is meghatározó módon a tevékenységben kifejezésre jutó *állami akaratérő* mikénti megnyilvánulásától függően differenciálódik. Az állami akaratérőre figyelemmel a tevékenység vagy *autoritativ* (hatósági), vagy nem *autoritativ* jellegű.

Az államigazgatásra lévén közhatalmi szervezet elsősorban a tevékenység autoritatív jellege a jellemző. Ez az alapvető. E mellett azonban nagy és egyre növekvő szerepe van a nem autoritatív tevékenységnek is.

Az állam célkitűzései az államigazgatás révén az *önálló alanyok* tekintetében főként autoritatív tevékenységgel valósulnak meg. E tevékenység mögött a közvetlen kikényszerítés lehetősége szabályként fenn áll.

Az autoritatív államigazgatási tevékenység tartalmilag állami kényszerrel kikényszeríthető *normatív* és *egyedi* (konkrét) aktusok kibocsátására, illetőleg ilyen jellegű intézkedések tételére irányul.

A tevékenység autoritatív jellege azonban a közvetlen kikényszerítés lehetőségén felül további sajátosságokat is mutat. Nevezetesen az *államigazgatási autoritatív tevékenység keretében eszközölt akaratkijelentés minden esetben egyoldalú*. A tevékenység keretében kiadott rendelkezés vagy tett intézkedés, nem az eljáró szerv és a cselekvés címzettje közötti megállapodás eredménye, még akkor sem, ha az államigazgatási szerv cselekvésének a címzett kezdeményezése a feltétele.

Az államigazgatási tevékenység autoritatív volta abban is tükröződik, hogy még konkrét ügyben sem csupán a jogviszony alanyaira, hanem harmadik személyekre is kihat. Az államigazgatási tevékenység autoritatív jellege folytán ugyanis általában harmadik személyek tekintetében is keletkezik kikényszeríthető jog vagy kötelezettség. Így különösen tűrési és abbahagyási kötelezettség. Ez az államigazgatási tevékenység további megkülönböztető vonása a bírói ítélkező tevékenységgel szemben. A bíró tevékenysége is autoritatív jellegű, de eljárásának feltétele az ügyész, a sértett vagy a felperes kezdeményezése. Az ítélet pedig szabályként csak perbeli alanyok között hat.

4. Az államigazgatás autoritatív tevékenysége keretében kiemelkedő helye van az *államigazgatási jogalkotásnak*. A társadalmi viszonyok gyors változása folytán nem képzelhető el ugyanis, hogy a törvényhozó testület minden állami befolyás alá vont viszonyt előre, teljes részletességgel és időt állóan szabályozhasson. Ezért már a jogalkotás területén is e tevékenység megosztására van szükség.

A jogalkotás különleges, minősített tevékenység. Ezért a szocialista jogrendben a jogszabály alkotást tartalmi és alaki kötöttségek rendszere övezi. Általános alaki kötöttség, hogy jogszabályt csak meghatározott jogalkotásra felhatalmazott szervek, ugyancsak meghatározott formában alkothatnak. Ezek az alapvető jogszerűségi követelmények.

A szocialista államban a néphatalom mindenekelőtt és meghatározóan a legfelsőbb népképviselői testületben és ennek aktusai révén valósul meg. A formális törvényalkotásban és a törvények végrehajtásában a néphatalom

²³ A Burda: Praworożdnosc w systemie demokracji socjalistycznej (Törvényesség a szocialista demokracia rendszerében) Wrocław-Varsó-Krakko, 1967. 58—59. p.

konkretizálódik. A népszuverenitás logikus következménye a hatalomnak, törvények segítségével történő gyakorlása.²³ Ebből és az államhatalomnak a legfelső népképviselői szervben megtestesülő egységéből következik, hogy minden más szerv jogalkotó jogosítványa delegált, korlátozott, és e szervtől függő lehet csupán. Ezekre figyelemmel a jogalkotó képességről az alkotmány, kivételesen törvény rendelkezik.

Az államigazgatási szervek által alkotott jogszabállyal szemben fennálló tartalmi követelmény jogszerűségi és célszerűségi. Alapvető tartalmi jogszerűségi követelmény, hogy az alkotott norma erősebb normával *contra legem* ne álljon. Ezt megtartva viszont feltéve, ha alkotmány vagy törvény nem zárja ki, *praeter legem* állhat. Célszerűségi vonatkozásban a jogszabálynak meg kell felelnie az alkotmányban, a törvényekben és a legfelsőbb népképviselői szerv más aktusaiban kifejezett célkitűzéseknek.

Az államigazgatási szervek által alkotott jogszabályok formájukkal és a jogforrások rendszerében elfoglalt helyükkel, illetőleg értékrendjükkel különböznek a magasabb jogszabályoktól.

A tevékenységnek ez a sajátos volta meghatározott alkotmányossági és törvényességi biztosítékokat igényel. Ezeket az alapvető biztosítékokat elsősorban az alkotmányok, másodsorban szervezet felépítésére és működésére irányadó más törvények tartalmazzák.

A jogalkotás alapvető jelentőségére figyelemmel a jogalkotás alaki, eljárási, nomotechnikai problémáinak kutatása és feldolgozása a szocialista jogirodalomban egyre erőteljesebben jelentkezik. E vonatkozásban már több jelentős mű is megjelent.²⁴

A fejlett jogalkotási eljárás nagymértékben elősegítheti a jogszabályok tartalmi helyességét, alkotmányosságát és törvényességét, nemkülönben azok jobb megértését, követését és alkalmazását.

Megjegyzem, hogy a jogalkotás vonatkozó problémáinak korszerű megoldása alapja a hatékony és gazdaságos jogi informatikának, sőt a jog viszonylatban a kibernetikai modell alkotás eredményesebb lehetőségeinek is.

5. A jogalkotástól minőségileg eltérő a *konkrét autoritativ* államigazgatási tevékenység, a jogszabályba foglalt norma, egyoldalú konkretizálása egyedi esetre. Ez a legjellemzőbb államigazgatás tevékenység területe.

Az államigazgatási szerv, míg jogalkotó tevékenységével normát, elvont és általános rendelkezést létesít, a konkrét autoritativ tevékenységgel egyedi jogviszonyt hoz létre, szüntet, vagy változtat meg, vagy pedig éppen a fennálló jogviszony megszüntetését vagy módosítását óvja.

²³ L. pl.: D. A. Kerimov: *Zakonodatelnaja dejatelnoszty szovjetszkovo Goszudarsztva*, (A szovjet állam törvényalkotó tevékenysége) Moszkva, 1955. 134. p.; *Zakonodatelnaja tehnik*a (Törvényalkotási technika) Leningrád. 1965. 142. p. Szerk.: D. A. Kerimov; Sz. Sz. Alekszajev: *Mehanizm pravovovo regulirovanija* (A jogi szabályozás mechanizmusa) Moszkva, 1966. M. Vuković: *Nauka o izradi Pravnih Propisa* (A jogszabály készítés tudománya) Zágráb, 1969. 207. p.

A konkrét autoritatív tevékenység belső jogi tartalmát tekintve ugyan-csak differenciált. E tevékenység ugyanis belső jogi tartalma alapján vagy *favorabilis* (jogosító, előnyt nyújtó), vagy *onerozus* (terhelő, kötelezettséget tartalmazó), vagy pedig *repressiv* (szankcionáló, kényszerítő) lehet. A tevékenység jogi tartalma a gyakorlatban igen gyakran összefonódik.

A tevékenység tartalmát tükröző vázolt jogi tartalom a bírói ítélkező tevékenységben is felismerhető. Az államigazgatási vonatkozó tevékenység azonban szabályként *konstitutív*, közvetlenül a jelzett jogi tartalom kifejezésére irányul. Az iménti jogi tartalom ugyanis általános szabályként és fő jellemzőként a tevékenység konstitutív — jogot és kötelezettséget létrehozó vagy módosító voltában közvetlenül tükröződik. A bíró ítélkező tevékenysége pedig elsődlegesen és szabályként konstatál és deklarál. Annak megállapítására és kinyilvánítására irányul, hogy történt-e jogsértés, a perben kinek van igaza. A tárgyalta tartalmi vonatkozások a megállapított és deklarált helyzettől függően a következmények rendezésére irányulnak. Ez további lényeges különbség az államigazgatási és a bírói tevékenység között. Ilyen jellegzetesség az államigazgatásban csupán a kivételesen előforduló ún. kontenciózus ügyekben ismerhető fel.

A konkrét autoritatív államigazgatási tevékenység alaki vonatkozásban, de jogilag lényeges szempontból tovább bomlik. E tevékenység ugyanis vagy formális aktusok kiadására, vagy pedig jogilag tartalmát tekintve meghatározott intézkedések megtételére irányul.

A *formális jogi aktus* kiadása alakilag kötött vagy kötöttebb tevékenység — eljárás — keretében történhet. Így egyebek között a formális jogi aktusban megtestesülő tevékenység írásos alakhoz van kötve. A *formális jogi aktus kiadására irányuló működés a tipikus államigazgatási jogalkalmazási tevékenység területe*.

Az *autoritatív intézkedés* sem szabad cselekvés. Tartalmilag és alakilag ez is kötött. Az intézkedés megtételére jogszabályban felhatalmazott szerv, a jogszabályban körülírt esetben, a jogszabályban megállapított szabályok megtartásával, ugyancsak a jogszabályban meghatározott cselekvés megtételére jogosult. Ez az államigazgatási tevékenység speciális területe és esete. E körben az eljáró szerv jogot alkalmaz ugyan, de az alaki kötöttség azonban rendszerint a cselekvés eredményessége érdekében kisebb. Az eljáró szerv formális jogi aktus kiadása helyett jogilag releváns, cselekvést végez. Az intézkedésben a rendelkezés és a rendelkezés materiális végrehajtása rendszerint egybeesik. Ezt a tevékenységet a tényállástól függően formális aktus kiadására irányuló eljárás is követheti. Az intézkedés tehát szabályként a hatósági közeg közvetlen fellépésében jelentkezik. Ilyen intézkedései jogosultság különösen az ellenőrzés és felügyelet keretében, valamint közvetlen kényszer alkalmazása során gyakori. (Ár ellenőrzés, mérés ellenőrzés, vám ellenőrzés stb.)

Az államigazgatási szervek a konkrét autoritatív tevékenységgel a személyi és anyagi viszonyok széles skáláján, gyakran egzisztenciális kérdésekben

is érintik a viszony érdekelt alanyát. A tevékenységnek ez a köre valójában a jogrend legérzékenyebb viszonylatát alkotja. Éppen ezért a konkrét autoritativ államigazgatási tevékenységgel szemben messzemenő jogi és célszerűségi követelmények realizálódnak. Jogi vonatkozásban alapkövetelmény, hogy *e tevékenység sem contra legem, sem praeter legem nem állhat*, továbbá az, hogy *az érdekelt csupán meghatározott alaki rend megtartásával illethető jogokkal vagy terhelhető kötelezettségekkel*. Célszerűségi vonatkozásban pedig a tevékenységnek a jogszerűségi követelmény feltétlen megtartásával a *közérdeket kell szolgálnia*. E követelménynek a jogilag egyenlően lehetséges több döntés közül történő választásra alapot adó jogszabályok esetén — diszkrecionális mérlegelés — kölcsönösen nagy a jelentősége.

A szocialista állam a konkrét autoritativ államigazgatási tevékenységet különösen fontos politikai szerepe és jelentősége miatt jogszerűségi és célszerűségi szempontjából is a biztosítékok árnyalt rendszerével bástyázza körül. E biztosítékokat az államigazgatás szervezetét és működését meghatározó szervezeti és eljárási szabályok tartalmazzák.

A népképviselői szervek tevékenysége is autoritativ jellegű. Az államigazgatási szervek vonatkozó tevékenységétől azonban a már korábban vázoltak szerint eltér. Említettem továbbá, hogy a népképviselői szervek tevékenységében a jogalkotás és más általános jellegű aktus kiadása, az államigazgatásban pedig az autoritativ jogalkalmazás és intézkedés, valamint meghatározott nem autoritativ művelet végzése dominál. Ezen felül a társadalmi viszonyok eredeti szabályozása is a szocialista alkotmányokból kitetszően szabályként a népképviselői szervek jogosultak.

6. Jogi tartalom alapján az államigazgatási szervek nem autoritativ tevékenysége is rendkívül differenciált. E tevékenység két átfogó kategóriába sorolható.

Az első tevékenységi kategóriába azok az államigazgatási cselekvések tartoznak amelyekben a kívánt jogi változás megvalósítása — jogviszony létrehozása —, megváltoztatása vagy megszüntetése, esetleg fenntartása — megállapodás tárgya. Ezek az úgynevezett *államigazgatási jogügyletek*. (Jogügyleti aktusok.) Az idetartozó tevékenység skálája rendkívül széles. Jogi tartalmuk alapján e tevékenység keretében találunk olyan megállapodásokat, amelyek teljes mértékben polgári jogiak, továbbá olyanokat, amelyek polgári jogi és „közjogi” rezsim alatt állnak. Az utóbbi csoportba azok a megállapodások tartoznak, amelyeknek érvénye a népképviselői vagy államigazgatási szerv előzetes engedélyétől vagy utólagos jóváhagyásától függ, vagy pedig részükre a konkrét jogviszony érdemét érintő jogok vannak az alapul szolgáló jogszabályban biztosítva. Végül a tárgyalt tevékenység kategóriába tartoznak azok a megállapodások is, amelyeknek elsődlegesen „közjogi” tárgya van. Ilyenek pl. meghatározott igazgatási szolgálat ellátására vonatkozó községközi megállapodások. Ezek esetében csupán a forma polgári jogi, de a

tartalom nem. A jogviszonyból eredő viták rendezése is szabályként államigazgatási vagy népképviselői szerv hatáskörébe tartozik.

A tevékenységnek vázolt kategóriája rendkívül alkalmas különösen az intézmény irányítás körében az adminisztratív módszerek csökkentésére, az árnyalt, stimulatív irányítás fokozására, az irányítás realizálására és így hatékonyságának növelésére is. De alkalmas egyes különösen helyi igazgatási szolgálatok racionális megszervezésére, szakszerűsége és eredményessége fokozottabb biztosítására is.

A nem autoritativ tevékenység másik kategóriájába azok az államigazgatási cselekvések tartoznak, amelyekben az államigazgatási szerv *egyoldalúan jár el* ugyan, *de a tevékenység nem irányul közvetlen állami kényszerrel kikényszeríthető jogi hatás kiváltására*. E körbe tartozik tehát minden államigazgatási tevékenység, ami nem jogalkotás, nem formális jogi aktus kiadás, nem autoritativ intézkedés és nem jogügyletkötés. Pozitívan meghatározva e tevékenységi terület felöleli az államigazgatás ún. regisztratív, nyilvántartó, igazolásokat nyújtó tevékenységét, továbbá különösen az úgynevezett belső tevékenységet valamint a jogi hatás kiváltására nem irányuló materiális cselekvéseit is. Ez a tevékenységi terület tárgyilag ugyancsak rendkívül sokféle. A *nyilvántartó tevékenység* például felöleli a személyi állapotról vonatkozó anyakönyvek vezetését, a választói névjegyzékek készítését és vezetését, a katonai kötelezettek nyilvántartását, a iktatónapló vezetését stb. Az igazolások pedig olyan közhiteles közokiratok, amelyek, ha közvetlenül nem is irányulnak jogi hatás kiváltására, de igen gyakran jogok és köteleességek érvényesítéséhez alapul szolgálnak. Ezért ezek jogi rezsímje eljárásilag is kötött.

Az államigazgatási mechanizmus feladatai megvalósítása szempontjából általában és ezen belül az államigazgatási szervektől *hierarchikusan* függő intézmények és egyének összehangolt eredményes működése szempontjából is rendkívül nagy jelentőségük van az úgynevezett *belső cselekvéseknek*. E cselekvések szabályként közvetlenül csak belső viszonylatban — szerven vagy szervezeten belül — hatnak.

A szervezetrendszeren — mechanizmuson — belüli kapcsolatrendszer differenciált. Kapcsolat van, vagy lehet az egymással hierarchikus viszonyban nem álló, ún. társszervek, továbbá alsóbb szintű és felsőbb szervek, valamint a rendelkezővel szemben szervezeti vagy ügybeni alárendeltségben álló szervek, illetőleg személyek között.

Társszervek viszonylatában a tevékenység célja általában kezdeményezés, tájékozódás, vélemény nyilvánítás vagy koordináció. E körben a tevékenység alaki kötöttsége minimális.

Az alsóbb szintű szervek tevékenysége a felsőbbek tekintetében rendszerint tájékoztatásnyújtásban, adatszolgáltatásban, javaslattételben, vélemény kikérésben stb. nyilvánul meg. Az alaki kötöttség ebben a viszonylatban is minimális.

A rendelkezőnek a vele szemben szervezeti vagy ügybeni alárendeltségben állók irányába ható tevékenysége ugyancsak sokféle. Idetartozik mindenek előtt a belső általános és konkrét utasítás (parancs) továbbá az ajánlás és irányelv is.

Az általános és konkrét utasítások közös vonása, hogy a címzettekre kötelezőek. Megtartásuk azonban a címzetteknek a szervezethez való tartozásán vagy ügybeni függőségi viszonyán alapszik. Így kikényszerítésük munkajogi eszközökkel történik. Ennél fogva az általános utasítás a jogszabálytól, a konkrét utasítás pedig az egyedi autoritatív tevékenységtől minőségileg tér el. Ezek ugyanis autoritatív voltaknál fogva hierarchikus viszonyban nem álló önálló alanyok tekintetében rendelkeznek. Így kikényszerítésük is más módon történik.

A kötelező belső cselekvéseknek különösen az intézmények operatív állami irányítása időszakában volt kiemelkedően nagy szerepük és jelentőségük. Az intézmények önállóságának fokozásával jelentőségük fordított arányban csökken. Az ajánlások és az irányelvek, továbbá az instrukciók, valamint a megállapodások és általában a közvetett eszközök, nemkülönben az autoritatív cselekvések (jogszabály, formális jogi aktus) jelentősége pedig nő. Az állami mechanizmuson belül a materiális műveleteket végző egységek irányítása az eszközök differenciált rendszerével történik.

Az államigazgatási szervek *materiális műveleteik* keretében meghatározott folyamatokat kísérnek figyelemmel, elemzéseket végeznek, meghatározott tevékenység konkrét szervezését, esetenként végzését látják el, továbbá tervezeteket és javaslatokat dolgoznak ki, véleményt nyilvánítanak, felvilágosításokat nyújtanak, a polgárokat és az intézményeket nem egyoldalú eszközökkel befolyásolják, velük együttműködési kapcsolatokat létesítenek és fejlesztenek stb. A materiális művelet tehát vagy szerven, vagy szervezeten belül, vagy pedig azon kívül realizálódik.

A materiális műveletek területe a szocialista államban kiterjedt. Az államigazgatásnak ez a közvetlenül nem az állam impériumával történő szervező és feladatmegvalósító tevékenysége növekvő tendenciát mutat.

A materiális műveletek közül azonban csupán azok tekinthetők jellegzetesen államigazgatásinak, amelyekben a végrehajtó-rendelkező elemek felismerhetők, vagy amelyek közvetlenül a végrehajtó — rendelkező tevékenység előkészítésére irányulnak. Pl. ellenőrzés, felügyelet, határozat tervezet készítés, intézkedési javaslat kidolgozása. Más esetben a művelet vagy kiegészítő, vagy kiegészítő államigazgatási tevékenység — pl. a dokumentáció, adatbank —, vagy pedig az államigazgatási szerv által végzett nem államigazgatási tevékenység. Pl. államigazgatási szerv részéről utak, hidak, közvetlen építése és fenntartása.

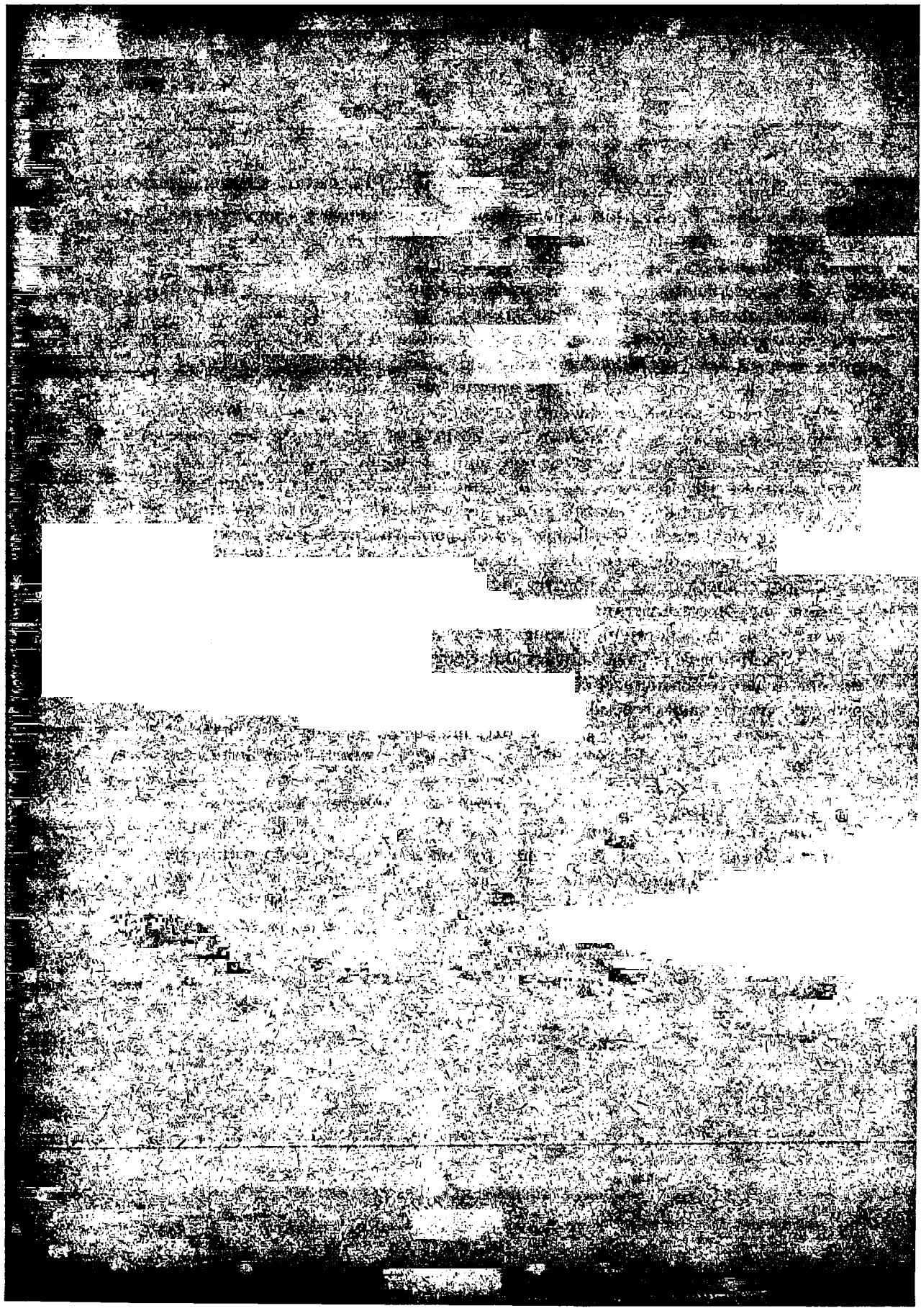
A nem autoritatív államigazgatási tevékenység általános közös vonása a széles körű cselekvési szabadság. E tevékenység jogszabályhoz való viszonyában

nem egységes. A tevékenység tartalmát tekintve a dolog természeténél fogva a cselekvési szabadság a társszervek relációjában a legnagyobb. Más szervi viszonylatban a tevékenység szabályként *contra legem* nem, de általában *prae-ter legem* állhat. Éppen ezért a nem autoritatív tevékenység a jogügyletektől eltekintve önálló alanyok tekintetében közvetlenül jogviszonyok létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére nem is irányulhat.

7. Az államigazgatási szervek szervezőmunkája a vázolt jogtartalom alapján is, alakilag is, differenciált, gyakran egymást feltételező *komplex* tevékenység révén valósult meg. Ily módon realizálódik tehát az államigazgatási szervek irányító, ellenőrző, felügyelő, jogot, kötelezettséget megállapító és tényleges hatások kiváltására irányuló stb. tevékenysége.

A fejtegetés során kirajzolódott egyrészt az, hogy az államigazgatási tevékenység az állami - közelebbről a közhatalmi - tevékenység része, másrészt az is, hogy a tevékenység bonyolult. A tevékenység bonyolult voltában alapvető jelentőségű a tevékenységnek más közhatalmi tevékenységhez, továbbá a vonatkozó ágazati anyagi jogokhoz való viszonya, valamint a tevékenység alaki rendje. Az államigazgatási normatív tevékenységének pl. államjogi, államigazgatási szervezetei, államigazgatási alaki és egyéb, ágazati anyagi jogi elemei vannak. A konkrét jogviszonyok létrehozására, megváltoztatására vagy megszüntetésére eszközölt tevékenység is komplex. E jogviszonynak is van államjogi, államigazgatási szervezeti, államigazgatási eljárási, valamint egyéb ágazati anyagi jogi eleme. A tevékenység általános karakterét és alapvetően hierarchikus helyét az államjog, az államigazgatásjog — pedig szervezeti és alaki rendelkezéseivel az eljáró fórumokat és az eljárás rendjét, az ágazati anyagi jog — polgári jog, munkajog, államigazgatási tárgyi jog stb. —, viszont a cselekvést, illetőleg a jogviszonyt tartalmilag határozza meg.

Az államigazgatási tevékenység korábban tárgyalt jelentősége és az államigazgatási viszonyok komplexitása előtérbe helyezi a tevékenység alaki rendjét. Ugyanis az alaki rend a jog realizálásának feltétele, továbbá az kapcsolja integrált rendszerbe az államigazgatás horizontálisan is és vertikálisan is erőteljesen differenciált tevékenységét. Végül az alaki rend teszi lehetővé és egyben biztosítja is a tevékenységhez fűződő célszerűségi és törvényességi érdekek optimális érvényesülését.

MINŐSÉGVÉDELMI RENDSZERÜNK KORSZERŰSÍTÉSÉNEK NÉHÁNY JOGI ÉS GAZDASÁGI KÉRDÉSE

KEMENES BÉLA

I. A minőségvédelmi rendszer társadalmi jelentősége és fő összetevői

A) A minőségvédelmi rendszer — legáltalánosabban fogalmazva — az az intézmény, amely elsősorban (közvetlenül vagy közvetve ható) gazdasági eszközökkel, továbbá jogi előírásokkal (vagy jogi formában jelentkező ajánlásokkal) biztosítja a gazdaságpolitikának — az adott gazdaság helyzetét és lehetőségét számbavevő — azt a célkitűzését, hogy a különböző szükségletek kielégítése érdekében arra alkalmas termékeket állítsanak elő (készítsenek) és hozzanak forgalomba, ill. ilyen szolgáltatásokat nyújtsanak. A minőségvédelmi rendszer középpontjában tehát a kifogástalan minőség biztosítása áll. A minőség — közgazdasági értelemben — a termék lényeges hasznos tulajdonságainak összessége, amely alkalmassá teszi azt a szükségletek kielégítésére.

Az alapvető követelmény tehát, hogy a termék a rendeltetésszerű célt kielégítő követelményeknek feleljen meg. Ennek megítélését elősegítő formai (jogi) ismervek főleg, hogy a) a termék megfeleljen a szerződésben kikötött minőségi követelményeknek; b) kielégítse azokat a minőségi követelményeket, melyeket hatósági előírás (pl. kötelező szabvány) határoz meg; c) az előírásoknak megfelelően minősített legyen.

A minőségvédelmi rendszer több irányban is összetett s a társadalmi tevékenység — ezen belül pedig elsősorban a gazdasági tevékenységek — különböző területeit lényegesen érintő és arra ható kategória. E több irányú jelentőségéből csak a leglényegesebbek:

a) A minőségvédelmi rendszer egyformán operál gazdasági és jogi eszközökkel s azokat közvetlen és közvetett formában hasznosítja. Az eszközök csak a maguk kölcsönhatásában, sőt együtt hatásában lehetnek eredményesek s így hatékonyságuk is csak e kölcsönösség alapján vizsgálható.

b) A minőségvédelmi rendszer a gazdasági tevékenységeket illetően egyaránt érinti a termelői és az értékesítői szférát, illetve az ezekhez kapcsolódó gazdasági ágazatokat. Hatása van tehát az ipari és mezőgazdasági termékeket és terményeket előállító tevékenységre; lényegében teljes egészében átfogja a kereskedelmi tevékenységet, ill. kereskedelmi rendszert, egyformán értve ezen a nagy- és kiskereskedelem területét.

c) A minőségvédelmi rendszer szükségképpen hat lényegében valamenyny gazdálkodó egységre az állami és a szövetkezeti szektorban egyaránt. Ugyanakkor a hatását a legtöbb vonatkozásban elsődlegesen a fogyasztó (beleértve most a termelői fogyasztót is) érzékeli. Végso fokon a minőségvédelmi rendszer értelmét, célját a fogyasztó adja meg.

d) Éppen a rendszer átfogó jellege és hatása miatt a minőségvédelem kivételes jelentőségű gazdaságpolitikai, egyben általános társadalompolitikai szempontból is. Ebből következik, hogy az állami beavatkozás e területen meghatározott szinten és mélységig elkerülhetetlenül szükséges, mégpedig nemcsak a gazdasági és jogi eszközök helyes megválasztása formájában, hanem — indokolt keretekben és időszakonként változó mértékben — a közvetlen állami (hatósági) eszközök felhasználásának alkalmazásával is.

B) A minőségvédelmi rendszer a következő összetevőkből áll, ill. az alább felsorolandó formákban ölt testet:*

1. *A termékek minőségi követelményeinek meghatározása.*

a) *Meghatározás állami úton:*

A legfőbb eszköz a *szabványok* útján történő meghatározás.** A szabványok típusaival, formáival, alkalmazásuk területeivel stb. különös részletességgel nem tudunk e helyen foglalkozni. Témánk szempontjából viszont nagy jelentősége van annak, hogy a szabvány a minőség meghatározásának (és a minőség tanúsításának is) a talán legáltalánosabb és egyben gazdaságilag leghatékonyabb eszköze; e körülménynek a hibás teljesítés jogi szabályozása körében önként adódó jelentősége van. Az állami úton történő minőségi követelménymeghatározás további formáját a más *hatósági rendelkezések, ill. központi előírások* jelentik (miniszteri utasítások, felügyeleti szerv intézkedései stb.); mindkét esetben a minőségi követelményeknek központi előírásáról van szó.

b) *A minőségi követelmények meghatározása a szerződési rendszer által.*

Elvben minden termékszállításra irányuló szerződés természetesen tartalmi eleme a termék minőségi követelményeinek pontos meghatározása. Alapvető fontosságú ez a jogosult szerződéskötési érdekének kielégítése szempontjából, továbbá szerződésszegés esetében a jogkövetkezmények érvényesíthetősége érdekében is. A felek idevágó megállapodása a jogi hatást illetően az adott jogviszonyra vonatkozóan a kötelező előírásokkal azonos értékű. Más kérdés, hogy a felek által történő meghatározás gyakran az állami úton történt meghatározásokra való utalásokkal történik.

* Lényegében hasonló rendszerben tárgyalja a témát az OMFB megbízásából 1967-ben készült, a témával kapcsolatos összeállítás.

** A szabványosításra vonatkozó jelenleg hatályos néhány fontosabb jogszabály: 29/1968. (VII. 13.) Korm. sz. rend., 6/1969. (K. É. 6.) BkM sz. utasítás, 24/1969. (NIM. É. 37. sz. utasítás stb.)

A szerződési akarat befolyásolását, illetve határozottabbá tételét szolgálják a szállítási alapfeltételeknek a minőségmeghatározással kapcsolatos nem kötelező, diszpozitív vagy ajánlott rendelkezései. (A szállítási feltételeket most is — és a továbbiakban is — mint jogforrási erővel nem rendelkező, de valójában az általános érvényesülés igényével fellépő szabályozási formáknak tekintjük.)

c) A minőségi követelmények meghatározásának eszközeként kell fel-fogni a központi *ármegállapítás* eseteit. Az ármegállapítás szempontjából a minőségnek általában szerepe van. Az árral összefüggő minőségi követelmények részletes vizsgálata nem feladatunk.

2. A minőség tanúsítása

A minőség tanúsításával kapcsolatos alapvető elveket a 43/1967. (XI. 14). GB sz. határozat (továbbiakban 43/GB) leszögezi; ennek alapján került kiadásra a 47/1968. (XII. 18.) Korm. sz. rendelet, mely a termékek minőségének tanúsításának alapkérdéseiről rendelkezik. E jogszabály a tanúsítás különböző fő formáit sorolja fel, mint *a)* a minőségi bizonyítványt, *b)* műszaki leírást, *c)* minőségi jelet, *d)* a minőség tanúsításának a terméken feltüntetett adatokkal való módját, *e)* a minőség tanúsítását a kísérőjegyzékben.

A felsorolt formákon, ill. módzatokon túlmenően a jogszabály engedélye alapján (1. § (3) bek.) további tanúsítási módok alakultak ki a gyakorlatban.

A jogi megítélés szempontjából főleg a tanúsítás nem megfelelő voltának, ill. elmaradásának szankcionálása kérdésében az említett rendelet sok nyitott kérdést hagy; ezek részletezését mellőznünk kell. E helyen csak annyit, hogy az egyébként „korszerű alapállású” jogszabály gyakorlati értékét az említett „jogi szempontú fogyatékoság” jelentősen gyengíti.

3. A minőséghibás szolgáltatásért való felelősség — szankciós rendszer.

a) A gazdasági mechanizmus viszonyai közepette alapvető követelmény olyan gazdasági környezet kialakítása, amelyben a minőségi követelmények betartása, ill. a minőség színvonalának emelése az érdekelt gazdálkodó egységek számára gazdasági (vagyon) előnyt jelent, ill. fordítva, azok be nem tartása rövidebb vagy hosszabb távon gazdasági (vagyon) hátrányokkal jár. Más szóval a gazdasági háttérben olyan hatások érvényesülnek — elsősorban az ösztönzők helyes megállapításával, továbbá a piaci viszonyok objektív hatása eredményeként —, amelyek *adott időszakban és hosszabb távra szólóan* valóban érdekeltté teszik a termék előállítóját és forgalombahozóját a minőségi követelmények betartásában.

A gazdasági tényezők mellett és azoktól elválaszthatatlanul különös jelentősége van a minőséghibás szolgáltatást szankcionáló jogi eszközöknek, amelyek formailag különböznek az *a)* pont alapján jelentkező hátrányoktól abban, hogy általában egy-egy konkrét jogszabálysértéshez, szerződésszegés-

hez stb. kapcsolódnak. Az újabb jogi szabályozásban ugyanakkor van törekvés arra, hogy az eseti jogszabálysértéseken túlmenően a jogszabálysértő magatartás egésze, folyamatos volta, ismétlődése is vonjon maga után jogi szankciókat (pl. gazdasági bírságot).

A jogi szankciókat illetően e helyen csak a következő alaptípusokat különböztetjük meg:

- polgári jogi szankció (elsősorban a kellékszavatosság, jótállás és kártérítés)
- egyéb jogi szankciók, melyek nem a gazdálkodó egységet mint egészt (mint jogi személyt) érintik, hanem személyi jellegűek (büntetőjogi, szabálysértési, munkajogi stb. szankciók).

4. A minőségi meghatározók betartásának ellenőrzése

A minőségi meghatározók betartásának ellenőrzése alapvetően két területen valósul meg.

a) *Hatósági úton történő ellenőrzés.*

Ide sorolhatjuk a minőségellenőrzésnek aa) a gyártásban, ab) a forgalombahozatalban (ill. az azt megelőző), ac) a forgalmazásban alkalmazott módjait.

b) *Nem hatósági úton és módszerekkel történő ellenőrzés*

Lényegében a minőségi meghatározók, ill. követelmények betartásának olyan területeken, ill. formában történő ellenőrzése tartozik e körbe, ahol az ellenőrzést *a közvetlen érdekelttség* teszi indokolttá. Ide tartoznak: ba) elsősorban a termelőegységek által alkalmazott belső minőségellenőrzés, meók stb., bb) a gazdálkodó egységek között szerződés alapján vagy előírás folytán alkalmazott (ún. minőségátvételi) ellenőrzések, bc) A gazdálkodó egységek megbízása, illetőleg — bizonyos esetekben — jogszabályi előírás alapján történő „külső” ellenőrzések.

A b) pont alatt felsorolt ellenőrzési formák közül számunkra különös jelentősége van a bb) pont alattinak, mert ez a fogyasztói érdekvédelemnek egyik lényeges eszköze. Erre figyelemmel a *minőségi átvétel* problematikájával részletesen foglalkozunk.

A minőségi követelmények betartásának ellenőrzése körében e helyen szándékosan nem szóltunk a *terméknek a fogyasztó által történő ellenőrzéséről*, más szóval a vevő, felhasználó stb. megvizsgálási kötelezettségéről. Eltekintve attól, hogy ez a vizsgálat semmi érdemi közösséget a felsoroltakkal nem mutat, jogi szempontú legfontosabb indoka az, hogy bár a fogyasztó részéről történő megvizsgálás jogilag is honorálandó érdek, de annak elmulasztását nem minősítjük jogi értelemben vett kötelességszegésnek.

5. A minőségvédelmi rendszer hatékonyságát közvetett módon befolyásoló eszközök

Gazdaságirányítási rendszerünk viszonyai közepette erősen növekedő jelentőségű olyan eszközökről van szó, amelyek a legszorosabban összefüggésben állnak a közvetett piacbefolyásoló tevékenységgel.

Ilyenek: *a)* termékek megkülönböztető minősítésének rendszere, *b)* tájékoztató címkézési rendszer, *c)* mintatermek berendezése, kiállítások szervezése, *d)* védjegyek, árujegyek, mintaoltalom *e)* márka (annak ellenére említést teszünk róla, hogy az azokra vonatkozó joganyag lényegében hatályon kívül van helyezve).

A minőségvédelmi rendszer és a gazdasági környezet

(1) *A minőségvédelmi rendszer a hazánkban érvényes gazdasági rendszernek szerves, tehát attól elválaszthatatlan és ugyanakkor mindinkább fokozódó jelentőségű része.* Nem szorul különös bizonyításra, hogy a minőségvédelmi rendszer mint a meghatározott gazdasági környezetben funkcionáló intézmény, a gazdasági adottság tényezőitől és körülményeitől alapvetően függ. Olyan minőségvédelmi rendszer megkonstruálása, amely nincs figyelemmel az adott *gazdasági fejlettségre és környezetre* — tudománytalan és gyakorlatilag hatástalan.

Mindezekből alapvető következtetésként adódik, hogy a minőségvédelmi rendszer tudományos igényű vizsgálata, pontosabban minden egyes (gazdasági és jogi) eszköz hatékonyságának elemzése, a korszerűbbé tételre irányuló törekvések kiinduló pontja, hogy a vizsgálatok és az elemzés a *gazdasági környezetbe ágyazottan és a gazdaságpolitikai célok tükrében* történjék meg.

A minőségvédelmi rendszer és a gazdálkodás adott rendje és színvonala közötti kapcsolatot továbbá azért is különösen kell hangsúlyoznunk, mert a kölcsönösség viszonya folytán a *minőségvédelmi rendszernek is van befolyásoló szerepe a gazdaság színvonalára, a gazdasági háttérre.* A gazdasági rendszerben a meghatározó tevékenység: a termelés folyamata ugyanis közismerten nem öncélú, hanem végső soron a fogyasztást szolgálja. A fogyasztás közgazdasági értelemben a gazdasági tevékenység azon szférája, amely végső soron minden termelés célja.

Amennyire hangsúlyozni kell a most mondottak fontosságát, annyira lényeges azt is számba vennünk, hogy a gazdasági környezetünk ugyan adott, de nem megváltoztathatatlan. A szocialista államnak funkciójából eredő egyik alapvető célkitűzése ugyanis közismerten a termelőerők állandó fejlesztése, a termelés tárgyi és személyi tényezői hatékonyságának a növelése és ezek által a gazdasági rendszer javítása, illetőleg magasabb szintre emelése; végső fokon mindez az optimális gazdasági környezet megteremtésének igényét jelenti.

A minőségvédelmi rendszer javítását célzó az a törekvés, amely az adottból indul ki, de egyben az optimális helyzet megteremtését veszi célba, szükségképpen eredményezi, hogy a kutatást összegző javaslatok nem csupán egyes

részletek módosítására, átmeneti igények kielégítésére korlátozódnak. Nagyon megkönnyítené a vállalt feladatot, ha a minőséggel összefüggő problémák kiküszöbölése érdekében olyan — egyébként indokolt — elvárásokat rögzítenénk, hogy pl. „biztosítani kell az alapanyagok abszolút jó minőségét” vagy pedig — egészen más területről véve a példát — a raktári kapacitások és raktározási feltételek megfelelő állapotának szükségességét hangsúlyozva, illetve ezek meglétéből kiindulva tennénk javaslatokat. Sőt — az érdekesség kedvéért jegyezzük meg —, van olyan felfogás, amely szerint a műszaki feltételek tökéletes megléte, biztosítása tulajdonképpen a minőségvédelmi rendszernek jogi problematikáját rendkívül leegyszerűsítene, a szankciós rendszert pedig tárgytalanná tenné. Nézetünk szerint e megállapítás éppen a *tömegtermelésre figyelemmel kétséges*. A műszaki-technikai feltételek magas színvonala sem zárja ki objektív (vagy szubjektív) okból egy sorozatgyártás egyedi hibáját; egy rendszerében optimálisan megállapított minőségátvételi szisztéma sem zárja ki hibás termékek „átcsúszását” stb. A műszaki-technikai szervezési stb. feltételek lényeges javításának hangsúlyozása tehát nem mellőzhető, sőt egyik legfontosabb követelmény épp a gazdasági háttér „optimalizálása” érdekében.

A termékek minőségének színvonalára ható tényezők tekintetében közismert, hogy a termékek minőségét alapvetően az ipari termelés műszaki fejlettsége és a termelőnek (forgalombahozónak) a termékek jó minőségéhez fűződő anyagi érdekeltsége határozza meg. A műszaki fejlettség foka, valamint a jó minőséghez fűződő anyagi érdekeltség viszont egyaránt olyan összefoglaló kategóriák, amely mögött a tényezők, okok, hatások, eszközök rendkívül sokrétűsége rejlik. Nyilvánvalóan nem lehet feladatunk annak teljes tárgyalása, de akár csak ismertetése sem, hogy melyek a műszaki fejlettség konkrét meghatározói.

A minőségvédelmi rendszer hatékonyságával összefüggő és közvetlenebb gazdasági hatású kérdések közül a tanulmány III. részében az alábbiakkal foglalkozunk:

a) A kereskedelem részéről történő minőségellenőrzés, illetőleg ennek elmaradása, jogi konzekvenciái;

b) Az anyagi érdekeltség körében

ba) az ipar közvetlen érdekeltsége a minőséghibás szolgáltatások megelőzésében,

bb) a nagykereskedelem és az ipar közötti megállapodások a szankciós követelmények áthárítása, ill. megosztása szempontjából,

bc) az érdekeltség megoszlása a nagykereskedelem és a kiskereskedelem között,

bd) a közvetlen kereskedelmi értékesítő (főleg a kiskereskedelmi bolt), továbbá a boltban dolgozók anyagi érdekeltsége.

(2) Az 1968. január 1-vel életbelépett gazdaságirányítási rendszer részben a gazdaságpolitikai célkitűzések, főleg azonban a módszerek és eszközök szempontjából jelentett lényeges változást. Mindezek alapján teljesen érthető, hogy a

korábbi gazdasági környezetben született számos jogszabály hatályon kívül helyezésére került sor. Nem kétséges azonban, hogy a jelenlegi szabályrendszer vizsgálatára többek között azért van igény, mert a korábbi időszakban született jogszabályok közül jó néhány -- és nem is kis jelentőségű -- változatlan vagy módosított formában jelenleg is hatályban van. Fő koncepciójában helyes jogszabályok bizonyos nem lényegtelen részeket illetően állnak szemben a mechanizmus gazdaságpolitikai célkitűzéseivel; más jogszabályok esetében új joggyakorlati, esetleg jogdogmatikai megfontolások teszik szükségessé a korszerűsítést. Különösen ez a helyzet a *Ptk-val*, illetve annak a hibás teljesítéséről szóló részével. Végül a mechanizmus igényeinek következetes érvényesítése érdekében időközben megjelent új, illetve módosult jogszabályok egy-egy alaphelyezése ugyancsak a hatályos joganyag értékelő átvizsgálását igényli. A gazdaságpolitikai célkitűzések jogi szabályozásban való érvényrejuttatása legfontosabb szempontjait a 43/1967. GB sz. határozat következő megállapításai tartalmazzák:

a) A közvetett gazdasági ösztönzők növelésével és hatékonyságának fokozásával olyan gazdasági környezetet kell teremteni, amelyben a vállalat *érdeke* a termékek minőségének biztosítása. Különösen jelentős annak a szemléletmódnak érvényrejuttatása, mely a vállalati érdeket hosszabb távon (nagyobb időszakra szólóan) veszi figyelembe.

b) Érvényesíteni, sőt pontosabban meg kell valósítani azt az elvet, hogy a gazdálkodó egységek funkcionális tevékenységükért a jelenleginél szélesebb körben felelősséget vállaljanak. Más szóval a *vállalat a termelői tevékenységért, a forgalombahozó a kereskedelmi tevékenység megfelelő szervezéséért felelősséggel tartozik*. A termelő tehát felel azért, hogy jó minőségben állít elő, a forgalombahozó azért, hogy ezt a jót hozza forgalomba. A termelőnek a termékek minőségéért való közvetlen és szigorított felelősségét az említett GB határozat egyértelműen tükrözi. Ugyanakkor a minőségvédelmi rendszerben a gazdálkodási szférákat illetően a kereskedelem elvárható és megkívánt tevékenysége, s bizonyos értelemben a funkciója nem egyértelmű s ebből felelősségének megállapítása jogszabályilag és joggyakorlatilag ellentmondásos, nem egy esetben nem kielégítő. Eme megállapításnak nem mond ellent az a követelmény, hogy a nagykereskedelem, ill. kiskereskedelem funkcióját és ezért felelősségét is eltérően kell értékelni és meghatározni.

c) A gazdasági mechanizmus természet szerű velejárója a *közvetlen központi állami beavatkozás helyett a gazdasági ösztönzők érvényrejuttatása*. Ugyanakkor a minőségvédelemmel kapcsolatos általános társadalmi érdekekre figyelemmel, az *állami szerveknek hatósági eszközökkel való beavatkozása meghatározott körben indokolt* és egyes esetekben erősítése is célszerű.

II. A minőségvédelem néhány polgári jogi alapkérdése

1. A hibás teljesítés körülhatárolása

A minőségvédelmi rendszer polgári jogi problematikáját vizsgáló kutatás szempontjából elsődleges annak körülhatárolása, hogy *mely esetekben lehet hibás teljesítésről beszélni*, illetve jogi nyelven szólva: milyen esetek valószínűsítik meg a hibás teljesítésnek minősülő szerződésszegést. Hatályos jogunkat tekintve e szempontból mindenekelőtt a Ptk. XXV. fejezete jelenti a kiinduló pontot, amely „Szerződésszegés” címmel és külön alcím alatt tartalmazza a hibás teljesítésre vonatkozó rendelkezéseket (305–308. §). Ehhez kapcsolódnak azok a további szabályok, amelyek a szerződésszegésekről szóló közös rendelkezések körében (314–318. §) a hibás teljesítésre vonatkozóan is irányadóak, továbbá a Ptk.-nak a szerződésekről szóló általános, valamint különös részében foglalt bizonyos egyéb szabályai.

A Ptk. a hibás teljesítés fogalmi körülírása tekintetében is tartózkodik az általános definíciótól. Ennek ellenére a szabályozás egészében — legalábbis a fő esetköröket illetően — megfelelően kifejezésre juttatja, hogy melyek azok a szerződésszegő magatartások, melyekre a hibás teljesítés szabályait kell alkalmazni. Alapesetként a törvény a dologszolgáltatásokra van figyelemmel s ezeket terjeszti ki megfelelően oly esetekre, ha a kötelezettség nem dolog szolgáltatására irányul (Ptk. 308. §).

A hibás teljesítés körülhatárolása *törvényalkotási és jogalkalmazási* szempontból egyaránt szükséges, s természetesen bizonyos általánosan elismert jogdogmatikai tételeken kell alapulnia.

E körülhatárolás több szempontból lehetséges; ezek közül főleg kettőt alkalmazunk. Az elsőként ismertetendő csoportosítás alapvetően a *kodifikációs igényekre van figyelemmel* (A. alatti). A másodikként tárgyalandó csoportosítás pedig inkább *joggyakorlati igényű* s a hiba fennforgásának, illetve megállapíthatóságának formai-objektív ismérvein alapul (B. alatti). Természetes, hogy a két csoportosításban a gyakorlatilag jelentős esetek — más-más aspektussal, illetve megközelítéssel — egyaránt helyt fognak.

A) (1) A szolgáltatás fogyatékos volta a rendeltetésszerű használatot biztosító, előírt vagy egyébként megkívánt kellékek hiánya vagy hibája folytán (legáltalánosabb értelemben vett és alapesetként kezelt minőséghiba, illetve kellékhibás szolgáltatás). (2) Mennyiségi hiány. (3) Ún. aliud-szolgáltatás, amikor a nyújtott szolgáltatás önmagában ugyan hibátlan, de a szerződési kauzára (célra) figyelemmel nem tölti be a szerződési érdeket. (4) A minőség tanúsítását, védelmét, illetve a termék jobb felhasználhatóságát biztosító adminisztratív kötelezettségnek megszegése (minőségi bizonyítvány, használati kezelési utasítás stb. nyújtásának elmulasztása vagy ezek hibái). (5) Ún. nem komplett szolgáltatások (oszthatatlan szolgáltatásnak a rendeltetésszerű szerződési cél betöltése szempontjából lényeges részének hiánya).

B) A hibás teljesítés körülhatárolása szempontjából adódó és a jogalkalmazási igényeket alapulvevő további csoportosítása a hiba tételes megállapításának *formai-objektív szempontú lehetőségeiből* indul ki, s a dolog hibájának tekinti — ennek megfelelően a hibás teljesítés körébe vonja a teljesítést —, ha a szolgáltatás (elsősorban dologszolgáltatás) nem rendelkezik azokkal a minőségi tulajdonságokkal, követelményekkel, kellékekkel, amelyeket

- a) jogszabály,
- b) más kötelező előírás, rendelkezés, különösképpen szabvány ír elő, ideértve a formailag nem, de tényleges kötelező hatályú előírásokat is,
- c) amelyekben a felek a szerződéskötéskor megállapodtak,
- d) vagy amelyek egyébként (kötelező előírás vagy szerződéses megállapodás nélkül is) szükségesek a dolog rendeltetésszerű felhasználásához. ill. meghatározott ideig való használatához.

E csoportosításban lényegében az ún. *törvényes*, ill. *kikötött* kellékek hiánya jelenti az elhatárolás alapvető szempontját. *A megkülönböztetésnek, ill. a kettősségnek a jövőbeli szabályozás szempontjából való hangsúlyozása* — egyes ellenkező álláspontokkal szemben — *változatlanul szükséges*.

A hibás teljesítés körülhatárolása szempontjából jogalkalmazási és jogalkotási szempontból adódó további ismérv lehet a *hiba fokának* alapulvétele. Mind a Ptk., mind a szállítási szerződésekről szóló jogszabály operál az „alkalmatlan” és a „kellékhányos” szolgáltatások szerinti megkülönböztetéssel. Erre a különbségtételre továbbra is szükség van és az abból eredő következményeket jogalkotási szempontból is érvényesíteni kell, sőt — megfordítottan fogalmazhatnánk úgy is, hogy épp a jogalkotási igények teszik indokolttá a megkülönböztetést. *A hibás teljesítés „fogalmi” körülhatárolása szempontjából azonban a hiba foka nem elvi és ezért nem meghatározó fontosságú.*

2. A hibás teljesítésért való helytállás jogalapjának kérdései; a felelősség alóli mentesülés

(1) E helyen szándékoltan nem foglalkozunk azzal az elsősorban elméleti kérdéssel, melynek középpontjában a szavatosságnak (jótállásnak) a polgári jogi felelősséghez való viszonya, kapcsolata áll. A kérdésnek jogelvi jelentősége mellett van ugyan joggyakorlati súlya is; a részletekbemenő elemzés azonban a polgári jogi felelősség funkciójának teljes problematikáját vetné fel s messze túlvezetne vizsgálati témánkon. A továbbiakban a szavatossággal (jótállással) mint *felelősségi kategóriákkal foglalkozunk*; ez azonban még önmagában nem jelent állásfoglalást az említett kérdésben.

A legtöbb jogrendszer a szavatosságot, ill. jótállást a polgári jogi felelősség rendszerébe, a felróhatóságtól független (objektív) felelősség egyik felfokozott, legszigorúbb alakzatának tartja; ezt még plasztikusabban fejezik ki akkor, ha ezekre az esetekre szólóan „majdnem feltétlen” felelősségről beszél-

nek. Az utóbbi megfogalmazás utal arra, hogy a felelősség alóli mentesülés lehetősége igen szűkre szabott, szinte csak kivételesen érvényesül, különösen a jótállás esetén. A pontosság kedvéért kell megjegyezni, hogy a most mondtak a hibás teljesítésből eredő „klasszikus” (hagyományos) igényekre vonatkoznak; a hibás teljesítéssel összefüggő *költségeikért* való helytállás ugyan rendszerint szintén objektív alapú, az abból eredő károkért való felelősség tekintetében azonban már gyakori a felróhatóságon alapuló helytállás.

(2) A Ptk. a *kimentést* illetően a következő tételeket tartalmazza:

A *szavatosság* vonatkozásában a 305. § (4) bek. úgy rendelkezik, hogy a kötelezett akkor mentesül, ha a jogosult a hibát a szerződéskötéskor ismerte; a *jótállás* tekintetében a 248. § szerint a jótállás vállalója akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a hiba oka az átadás után keletkezett.

A két szabály más megközelítésben tartalmazza a mentesülést eredményező okot, s a valóságos helyzetet tekintve mindkettő hiányos.

A Ptk. alapján is nyilvánvaló ugyanis (s erre a Ptk. miniszteri indokolása is utal), hogy mivel a szavatosság jellegéből folyóan a szolgáltatásnak az *átadás*kor kell hibátlanul lennie, ezért az utóbb keletkezett hibákért a kötelezett nem felel, hasonlóan a jótállás alóli kimentést tartalmazó 248. § szabályához. A másik „kimentési okot” illetően pedig joggal valószínűsíthető, hogy a Ptk. a felelősség alóli mentesülés szempontjából a szerződéskötéskor *ismert* hibákra kifejezetten azért utal, mert érzékeltetni akarta a korábbi joghoz képest érvényesülő azt a lényeges különbséget, hogy a jogosult részéről a szerződéskötés során *megismerhető* hibákért a jövőben *van* szavatossági felelősség.

A *jótállás* szempontjából a szűkszavú szabályozás az *akkor* még uralkodó ama felfogásból következett, hogy — *megállapodással elvállalt* felelősségről lévén szó — a felelősség jogalapjára vonatkozó minden további kérdést a feleknek szerződésileg kell rendezniük.

Végezetül e témával összefüggésben fel kell idéznünk a Ptk.-nak a szerződésszegés közös szabályai körében olvasható 316. §-át: „Ha a jogosult a teljesítést a szerződésszegésről tudva elfogadja, a szerződésszegésből igényt utóbb csak akkor támaszthat, ha erre irányuló jogait fenntartotta. Ezt a szabályt a szocialista szervezetek egymás közötti szerződéseire nem lehet alkalmazni.”

A hibás teljesítés alóli mentesítés szempontjából tehát a szerződési viszony két fázisának, nevezetesen a *szerződés létrejövetelének*, továbbá a *szerződés teljesítésének* (ill. az ezt követő időszaknak) egyaránt, de *külön-külön értékelendő módon* van jelentősége.

Ma már általában meghaladottnak minősül az a megkülönböztetés, mely a szavatosság lényegét a szolgáltatás *átadáskori állapotára*, a *jótállását viszont a teljes használat időtartamára* vetítetten állapítja meg. Mindkét esetben követelmény a terméknek olyan értelemben vett átadáskori hibátlansága, hogy annak ne legyen olyan — akár rejtve maradt, „rejtett” — hiányossága sem, amely

mint hibaforrás, későbbi meghibásodást eredményez, illetőleg valamely hiba jelentkezéséhez vezet.*

Bizonyos fokig problematikusabb kérdések merülnek fel a szerződés létrejövetelekori, illetőleg a teljesítéskori még pontosabban pedig az *átvétel* időszakában már *ismert* hibák tekintetében. A nehézséget főleg az okozza, hogy a szerződéskötéskori állapot a teljesítés időpontjával gyakran egybe esik; a két fázis ilyenkor csak dogmatikailag választható szét, sőt egyes esetekben még ilyen szempontból sem. Különösen ez a helyzet a tömegforgalomban történő kereskedelmi vételek körében.

Azokban az esetekben, amikor a *szerződéskötés a teljesítéstől elválik*, a probléma leegyszerűsíthető; a Ptk. idézett szabálya is voltaképpen ilyenekre van figyelemmel. A két fázis elválasztása nem is az *időbeli elkülönültség* szempontjából jelentős; lehet, hogy a szerződéskötést ilyenkor is nyomon követi a teljesítés. Jelentős azonban abból a szempontból, hogy a felek között jól körülhatárolhatóan van *szerződéskötési tárgyalás*, amely többek között a *termék minőségi meghatározására is kiterjedt*. Amennyiben e tárgyalások eredményeként a jogosult részéről tudott hibás termékre jön létre a megállapodás, a szavatossági helytállás már csak azért sem jön szóba, mert a jogosult tulajdonképpen ilyen terméket akar beszerezni; a kötelezett részéről a szerződési kauzára vetítetten — „hiba” nincs, szóba sem jöhet a szerződésszegés, a „hibás” teljesítés. Ebben az értelemben tehát a most mondott esetben sem felelősség alóli mentesülésről” van szó, hanem a szerződésszegés alapvető elemének, a *jogellenességnek a hiányáról*.

(3) A jogi megítélés szempontjából további problémák akkor vetődnek fel, amikor a szolgáltatás az *átvételkor* kimutathatóan, sőt ha tetszik — *feltűnő módon* — rendelkezik valamilyen hibával; mindenesetre úgy, hogy a *hiba fennforgása a nem szakember vevő számára is vitathatatlanul felismerhető, nyomban érzékelhető*. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a most tárgyalandó jogi kérdéseket az ebben az értelemben vett hibákkal összefüggésben tárgyaljuk. Csupán olyan hibákról szólunk, amelyek tekintetében nem a hiba *oka* áll fenn az átvételkor, hanem már a meghibásodás ténye is adott; a hiba „megismerhetőségéről” olyan értelemben beszélhetünk, hogy az objektíve és „prima vista” történhet, ill. történik a jogosult részéről. A kérdés az, hogy az *átvételkor meglevő* — minden utánjárás és vizsgálat nélkül megismerhető, azaz már adott hibáknak a szavatossági (jótállási) felelősség szempontjából, pontosabban a helytállás alóli mentesülés szempontjából milyen jelentősége van.

A hibák körének a *teljesen nyilvánvaló hibákra* való leszűkítése és a témának csupán ezek szempontjából történő vizsgálata két okból is szükséges (legalábbis az általunk követett konstrukció érdekében). Szükséges ez mindenképp az azért, mert gyakorlati megfontolások alapján — a *megvizsgálásnak a*

* A témával részletesen „A jótállási rendszer néhány időszerű elvi kérdése” c. tanulmányában foglalkoztunk. (Jogtudományi Közlöny 1973. 2. sz.)

jogosult terhére jogi kötelezettséggként előíró Ptk-beli rendelkezést (Ptk. 283. § (1) bek.) elejtendőnek tartjuk. A szabály ugyan látszólag indokolt és összhangban áll a feleket terhelő együttműködési elvvel; valójában viszont a hibás teljesítés körében talán a legtöbb problémát, nehézséget és jogi vitát provokáló rendelkezés. Jogszabályilag a megvizsgálás kötelezettségét ugyan elő lehet írni, de annak módját és főleg időtartamát már rendszerint csupán utalásokkal, körülírásokkal képes a szabályozás megközelíteni. *Különösen ez a helyzet a tömegforgalomban történő vásárlások esetében.* Közismert az, hogy a fogyasztó-vásárló nem rendelkezik azokkal az ismeretekkel, továbbá az esetleg szükséges eszközökkel ahhoz, hogy az áru megvizsgálását komolynak és érdeminek lehessen tekinteni. A probléma jogilag viszont abban éleződik ki, hogy amennyiben a jog a megvizsgálást kötelezettséggként előírja, annak elmulasztását szankcionálni kénytelen.

Ez a szankció pedig a hibás teljesítés körében akaratlanul is rendkívül súlyos lesz: befolyásolja a hibás teljesítésből eredő igények érvényesíthetőségét. A megvizsgálási kötelezettség előírása a szavatossági igény érvényesítésének kezdő időpontját determinálja vagy legalábbis befolyásolja. A Ptk. ezt a megoldást követi s a bírói gyakorlat épp az ebből eredő nehézségekkel nem volt képes megbirkózni, illetőleg a problémát a XXXI. PED úgy oldotta meg, hogy a megvizsgálás időtartamát feloldva, lényegében magát a megvizsgálási kötelezettséget kérdőjelezte meg. Véleményünk ezért az, hogy a megvizsgálást mint jogi kötelezettséget meg kell szüntetni, az ebből eredő konzekvenciákat a jövőbeli szabályozásnak megfelelően le kell vonni. Az álláspontból az is önként következik, hogy — a hagyományos értelemben vett — *nyílt hiba, továbbá rejtett hiba közötti szabályozásbeli különbségtételt szükségtelennnek, ill. meghaladottnak véljük.*

Éppen a „nyílt hibákkal” szemben — a nyilvánvaló hibák esetében minden fajta megvizsgálás nélkül is nyomban érzékelhető, látható stb. fogyatékokokról van szó.

Látszónak, feltűnőnek mondható, hogy az általunk most vizsgált kérdésről jelenlegi hatályos jogszabályaink legalábbis kifejezetten nem rendelkeznek. Ez valószínűleg magyarázható azzal, hogy a problémát megoldhatónak tartották a szerződéskötéskor ismert hibákról szóló rendelkezés alapján, ill. egybevetésével, figyelemmel a szerződéskötéskori és teljesítéskori időnek gyakori egybeesésére. Jótállás körében viszont — amely tipikus esetekben új termékekre szólóan érvényesül — tulajdonképpen elhanyagolható súlyú problémáról van szó.

A most mondottakhoz nyomban hozzátehetjük: a tárgyalt kérdésnek a kiskereskedelmi vétel körében is — a számbeliséget illetően — kivételes a jelentősége, vagy annak a csekély előfordulások folytán, kivételesnek kell lennie. A kereskedelmi forgalomban ugyanis — jogszabályi előírások szerint — tipikusan csupán új, hibátlan terméket lehet forgalombahozni, amelynél a

nyilvánvaló hiba elvben kizárt. Az eleve hibás, fogyatékos termékeket a használt, leértékelt stb. cikkek árusítására kijelölt boltokban szabad csupán értékesíteni.

A felvetett kérdés megoldása szempontjából nagyban-egészben *probléma-mentesnek* tekintjük a következő tényállásokat (beleértve a felsorolandókon kívül azt az esetet, amikor a hibának a szerződéskori ismert volta folytán nem merül fel felelősségi vita a felek között):

a) Minden vitát megelőző legegyszerűbb megoldás az, ha a nyilvánvalóan hibás terméket a vevő — mint nem szerződésszerűen felajánlottat — nem veszi át; ezzel kapcsolatosan legfeljebb költségkérdések merülnek fel, amelyek a hatályos szabályozás alapján is jól megoldhatók.

b) Egyértelmű a kérdés akkor is, ha a jogosult a Ptk. 316. §-ában foglaltak alapján ún. jogfenntartó nyilatkozatot tett. Szavatossági igényeinek utólagos érvényesítését ebben az esetben semmi nem gátolja, jogfenntartó nyilatkozata éppen ennek biztosítását célozta. Vita csupán a kárvesztély átszállása szempontjából adódhat; ennek vizsgálata azonban nem tartozik témánkhoz.

c) Ugyancsak egyszerűen rendeződik a felek közötti jogi helyzet azokban az esetekben, amikor az átvétellel egyidőben állapotodnak meg a nyilvánvaló hiba folytán aktuális árcsökkentés mértékében vagy a nyilvánvaló hibából eredő hátrányok elhárításának esetleg egyéb módját állapítják meg.

d) Végül a jogi megítélés szempontjából lényegében ugyancsak megoldódott a kérdés akkor, ha eleve nyilvánvalóan hibás, ill. meghatározott fogyatékoságokkal rendelkező termékről van szó; ezt az eladó nem is tagadja, sőt ő maga hívja fel a figyelmet (kifejezetten hirdeti „reklámozza”, propagálja azokat). Az ilyen termékek árusítása egyébként is meghatározott helyen vagy időszakban, a hibával arányban álló árcsökkentéssel történik. Egyes vélemények szerint az ilyen termékek vonatkozásában kellékszavatosságról nem is igen lehet szó. Helyes és meggyőző viszont Eörsinek* az a véleménye, hogy a szavatosságot ezekre szólóan is el kell ismerni, nevezetesen, ha a) az áru a rendeltetésszerű használatra egyáltalában nem alkalmas, vagy ha b) a hiba számottevően nagyobb, mint amivel a vevő a vétel alkalmával joggal számolhatott.

Gyakorlatilag tehát mindössze az az eset marad nyitva, amikor a terméknek van ugyan nyilvánvaló hibája, ennek ellenére azt a vevő átveszi, és nem él a b) ill. c) pontokban leírt lehetőséggel.

Véleményünk szerint *ezekben az esetekben a vevő számára a későbbi igényérvényesítés lehetőségét ki kell zárni*, az alábbi megfontolások folytán:

a) Joggyakorlati szempontból nehézséget okozna az, hogy a *szerződéskötéskor ismert hibák* esetében a jog az igényérvényesítés lehetőségét — egyéb-

* (Kodifikációs szakvélemény. Bp. 1970. Kézirat.)

ként helyesen — nem ismeri el, *ugyanakkor az átvételkori nyilvánvaló hibák esetében viszont elismerné*. Figyelembe kell venni azt a már említett ténylegességet, hogy a két fázis gyakorlatilag számos esetben egybeesik.

b) Az utólagos jogérvényesítés ezekben az esetekben bizonyos fokig a joggal való visszaélés határát súrolja; hivatkozni lehet emellett a Ptk. azon szabályára is (4. § (3) bek.), amely kizárja, hogy valaki saját felróható magatartására előnyök szerzése végett hivatkozzék. (Nehézséget okozhat viszont az, hogy a felek magatartásának „felróhatósága” adott esetben igen vitás lehet.)

c) Abból a tényből, hogy a vevő a „nyilvánvalóan hibás dolgot” — minden megjegyzés, ill. kísérő aktus nélkül — birtokába veszi, arra lehet következtetni, hogy a szerződési érdekét a dolog teljes mértékben kielégíti.

A most tárgyalt témával kapcsolatosan joggal merül fel az *eladó tájékoztatási kötelezettsége*, ill. az ezzel kapcsolatos elvárások. Ismeretes, hogy korábban érvényesültek olyan bizonyos, alapjaiban elgondolkodtató, gyakorlati kihatásukban azonban mégis túlzottnak minősítendő követelések, amelyek az eladó kereskedőtől stb. megkívánták, hogy a termék hibáira, fogyatékoságaira a vevő figyelmét kifejezetten hívja fel.

Természetesnek kell tartani ma is — sőt a kereskedelmi kultúra színvonalának emelkedésével ez fokozódóan jelentkező igény —, hogy az eladó a vevőket a dolog lényeges tulajdonságairól, kellékeiről stb. megfelelően tájékoztassa, beleértve ebbe a használatot befolyásoló vagy éppen akadályozó körülményeket is. Az viszont nyilvánvalóan *nem várható el*, hogy az eladó — a hibák túlhangsúlyozásával — mintegy lebeszélje a vevőt a vásárlásról. A kérdésnek a kiskereskedelmi forgalomban *viszonylagos jelentősége* van, éppen olyan hibákról lévén szó, amelyek különös figyelemfelhívás, felvilágosítás nélkül is a vevő részéről minden nehézség nélkül közvetlenül érzékelhetők. Ezek tekintetében pedig különösebb tájékoztatásra a kereskedő részéről szükség nincs. Sőt, ha azt megkívánnánk, ez végül is odavezethetne, hogy az eladó esetleg pusztán azért állítana jelentősebbnek valamely hibát, hogy ezzel a szavatossági igénnyel való későbbi fellépés lehetőségétől a vevőt eleve megfosssa.

Más a kereskedelmi magatartás megítélése, ill. az ezzel kapcsolatos elvárás a *nem nyilvánvalóan* jelentkező fizikai stb. fogyatékoságok tekintetében, azaz az olyan hibák vonatkozásában, amelyek meglétéről az eladó tud és amelyek a használhatóságát befolyásolják, de hatásukban később mutatkoznak meg.

(4) *Az átvételkor nyilvánvaló hibák tekintetében tehát a kötelezettet (eladót) stb. szavatossági helytállás nem terheli; ezekre szavatossági, ill. jótállási igény nem alapítható.* A használt stb. cikkek vonatkozásában érvényesített gondolatot hasznosítva azonban helyesnek tartanánk e szabály kiegészítését azzal, hogy amennyiben a *nyilvánvaló hiba hatásában lényegesen súlyosabbnak mutat-*

kozott, mint amilyenre a vevő az átvételkor tapasztaltak alapján ésszerűen számíthatott, akkor az eladó felelőssége beáll; az említett körülmény tekintetében a *bizonyítás terhe teljesen a vevőre hárul*. E kiegészítő rendelkezést már csak azért is indokoltnak kell tartani, mert ha a szavatosság — bizonyos korlátozott érvényét — elismerjük a mérsékelt áron vásárolt használt cikkek stb. vonatkozásában, akkor el kell ismernünk annak ugyancsak igen korlátozott hatásfokú érvényesülését az átvételkori nyilvánvaló hibák tárgyalt esetében, amikor is a vevő teljes vételárát fizet.

További kivételt jelenthet az az eset, ha az *eladó szerződésileg elvállalja* a helytállást az átvételkor nyilvánvaló hibák tekintetében is. Ennek külkereskedelmi forgalomban, ill. jótállási vállalásokkal összefüggésben lehet gyakorlati fontossága; a jótállási szabályok ilyen irányú diszpozitivitása folytán azonban erről külön rendelkezni nem kell.

Az előzőkben kifejtettek alapján levonható az a további következtetés, hogy a *felelősség jogalapját illetően a szavatosság és a jótállás között számbavehető különbséget nem látunk*. Van azonban több olyan körülmény, amely a szavatosságot és a jótállást egymástól karakterisztikusan elválasztja és amelyekre figyelemmel szükségesnek tartjuk a két intézmény párhuzamos fenntartását a jövőbeni szabályozásban is.

III. A fogyasztói reklamációk és a gazdálkodó egységek anyagi érdekeltsége

Az anyagi érdekeltség és a jogi szabályozás

A továbbiakban elsődlegesen a kiskereskedelmi forgalomban érvényesített fogyasztói, vásárlói, felhasználói reklamációknak a gazdálkodó egységeknél jelentkező anyagi hatásaival foglalkozunk. Ez egyben annak vizsgálatát is jelenti, hogy egyrészt a termelői szféra területén, másrészt az értékesítéssel foglalkozó ágazatok tekintetében az anyagi érdekeltség jelenlegi rendszerének javítása mely vonatkozásokban erősítheti a közvetlen vállalati érdekeltséget a fogyasztói reklamációk megelőzésében, illetve kiküszöbölésében.

Ismeretes, hogy a minőségvédelmi rendszer hatékonyságának növelése elsősorban az anyagi ösztönzők fokozott felhasználásával valósul meg. Az anyagi ösztönzők megválasztása, ill. alkalmazási területük körülhatárolása alapvetően gazdaságpolitikai kérdés. A pozitív, illetve negatív irányú ösztönzők megfelelő érvényesülése ugyanakkor jelentős mértékben függ a jogi szabályozás tartalmától és jellegétől. *Tartalmi* szempontból olyan jelentős kérdések jogi szempontú eldöntéséről van szó, mint pl. a szankciós rendszer megállapítása, vagy a mechanizmus igényeivel összhangban állóan a gazdálkodó egységek számára megfelelő önállóság biztosítása szerződéseik tartalma kialakításánál; *formai* szempontból pedig pl. a szabályozás jellegének,

mélységének, a kogencia hatófokának megállapítása stb. A jogi szabályozás szintjén és révén biztosítandó továbbá a minőségvédelmi rendszeren belül — a szükséges mértékig — az állami (hatósági) beavatkozás is.

A jogi eszközök és a gazdasági tényezők közötti kölcsönhatást ebben az összefüggésben is hangsúlyoznunk kell. Nem mindig eléggé tudatos, hogy a *jogi eszközök hatékonysága a gazdasági tényezők adott szintjétől nagymértékben függ*. Tény, hogy a jogi szabályozás jelentős mértékben alkalmas befolyásolni a gazdasági eszközök célszerű alkalmazását, s közvetve alkalmas a minőségi követelmények emeléséhez szükséges objektív feltételek javítására. Így pl. a felelősségi rendszer szigorítása, a minőségi jellemzők tanúsításának előírása, szélesítése, a minőségi ellenőrzés jogi rendszerének erősítése stb. — egészen különböző helyről vett példák útján bizonyítja a jogi szabályozásnak a gazdasági eszközökre és tényezőkre gyakorolt hatását. Ugyanakkor kétségtelen azonban, hogy a jogi szabályozásra irányuló javaslatok megtételénél a gazdaság adott helyzete bizonyos objektív határokat szab, melyeknek túllépése természetesen a jogi szabályozás hatástalanná vagy legalábbis csökkent értékűvé válását eredményezné. Az anyagi érdekelttség kérdéseivel — ha nem is nagyszámban —, de a jogi szakajtóban is olvasható több cikk foglalkozik. Számunkra talán még érdekesebbek és hasznosíthatóbbak voltak azok a felvetések és javaslatok, melyek az MTA ÁJI Polgári jogi osztályának a vásárlók, fogyasztók minőségi kifogásaival kapcsolatos jogi rendezés érdekében végzett felmérése, illetve vizsgálata körében kerültek az érdekeltek részéről megfogalmazásra.* Nem hallgatható el, hogy a tett javaslatok lényegében kettős arculatot, illetve tendenciát mutatnak, mégpedig nagyon jól kivehetően attól függően, hogy a javaslat tevője „ipari” vagy „kereskedelmi érdekelttségű”. Az *ipari szemlélet* az anyagi érdekelttségben jelentkező szabályozásbeli hiányosságokat szinte teljesen a kereskedelmi tevékenységre vetíti, mint pl. az átvételkor minőségellenőrzés, a kereskedelmi hálózat, illetve kulturáltság fogyatékosságaira stb.; ennek megfelelően az anyagi teherviselés növelését a kereskedelem területére javasolja irányítani. A *kereskedelmi szemlélet* viszont abból a megfontolásból indult ki, hogy a minőséghibás termék előállítója a gyártó vállalat s ezért általában a negatív anyagi ösztönzőknek az ipar területén kell fokozottabban érvényesülniük.

A most tárgyalandó kérdések vizsgálata — és főleg a javaslatok megtétele — szempontjából a fő nehézség éppen abban áll, hogy az „ipari” és „kereskedelmi szemlélet” által hangoztatott érvek sok tekintetben egyaránt megalapozottak, noha a megoldást ellentétes irányban keresik. Elvben igaz az, hogy amennyiben az ipar csak jóminőségű terméket állítana elő, a fogyasztói reklamáció kérdése társadalmi szempontból elhanyagolható jelentőségűvé válna.

* A vizsgálati anyagra a továbbiakban is többször hivatkozunk; a vizsgálat módszeréről és volumenéről az Állam- és Jogtud. 1972. évi 4. számában adtunk tájékoztatást.

Tagadhatatlan viszont az is, hogy még azokban az esetekben is, amikor a fejlett technikai színvonal ellenére szinte elkerülhetetlen módon hibás minőségi sorozat vagy egyedi darab előállítására kerül sor, annak forgalomba kerülését, a fogyasztóhoz való eljutását a kereskedelmi átvétel szűrője megakadályozhatná; ha mindehhez a szállítási, tárolási, javítási stb. tevékenység megfelelő szervezettsége kapcsolódik, az érdekelt gazdálkodó egységek optimális működése a fogyasztói érdekvédelem legteljesebb megvalósulását eredményezné.

A jelenlegi helyzet és adottságok figyelembevétele és a meglevő lehetőségek fokozottabb kihasználása, a gazdálkodó egységek anyagi érdekelttségének korszerű jogi szabályozása szempontjából két követelmény fokozott figyelembevételét igényli:

a) A minőségvédelmi rendszerrel kapcsolatos jogi szabályozásban a pozitív és negatív eszközök alkalmazásának kereteit és feltételeit egyértelműbbé és határozottabbá kell tenni.

b) Az anyagi érdekeltséggel összefüggő jogi konstrukció kimunkálásánál arra a jelenlegi ténylegességre kell figyelemmel lenni, hogy a hibás termék forgalomba kerülése az ipari és kereskedelmi tevékenység *együtthatásának* következménye; ezért a jogi következmények megállapításánál abból kell kiindulni, hogy általában az egységesként jelentkező eredmény (hibás teljesítés) mögött *rendszerint* a kiváltó tényezők kettőssége (ipari és kereskedelmi tevékenység) áll fenn. Más szóval a csak „ipari” vagy csak „kereskedelmi” szemlélet egyoldalúsága folytán a jogi szabályozásban egyaránt követhetetlen.

Az anyagi érdekeltséggel kapcsolatos jogi szabályozás alapelvei szempontjából végezetül hivatkoznunk kell a 43/1967. GB sz. határozat tételeire. Ezek szerint a fogyasztók irányában az értékesítő szerv, tehát elsődlegesen a kereskedelmi vállalat köteles helytállásra („... a fogyasztóval szemben a kereskedelmi vállalat teljes mértékben felelős a termék kifogástalan minőségéért ...”). Ugyanakkor az anyagi hátrányt végső fokon annak kell vállalnia, aki a hibás terméket előállította („... a felelősség következményei végső soron arra a vállalatra legyenek átháríthatóak, melynek mulasztása vagy tevékenységi körében felmerült rendellenesség folytán a hiba bekövetkezett”; „a gyártó felelőssége azonban nem mentesíti a kereskedelmi vállalatot attól a felelősségtől, hogy megakadályozza nem kielégítő minőségű termék forgalomba kerülését”).

A fogyasztói reklamációk közvetlen anyagi hatásai a gazdálkodó egységekben

Az MTA ÁJI Polgári jogi osztályának már említett vizsgálati anyagai és adatai bőséges bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy jelenleg a fogyasztói reklamációk számaránya rendkívül kicsi; az összes érdekelt egybehangzó véleménye szerint lényegesen *alatta van az indokolt reklamációs arány-*

*nak.** Ugyancsak alátámasztott a vizsgálati anyagok alapján az a tény is, hogy a reklamációk hátrányos anyagi hatása a gazdálkodó egységeknél szinte alig értékelhető. Az előbbi megfogalmazásban „az indokolt” kitétel egyben utal arra, hogy az alacsony arány — sajnos — nem a minőségi színvonal mindenkori megfelelő voltának a következménye.

A fogyasztói reklamációk számbeli alakulása ismeretes módon rendkívül sok körülménytől függ. Függ mindenekelőtt a fogyasztói hozzáállástól, ismeretanyagától, szubjektív adottságától, de legalább ennyire attól, hogy a jogi védelem eléggé hatékony-e a fogyasztó számára, érdemesnek látja-e az eljárás kezdeményezését, a reklamációk intézésével kapcsolatos ügyintézés bonyolultságának nincs-e elriasztó hatása stb. Nagymértékben függ továbbá a szóban forgó termék piaci helyzetétől, az azzal kapcsolatos minőségi mutatóktól, a kereskedelmi és javító hálózat szervezettségétől, a hálózat dolgozóinak ismereteitől és adottságaitól stb.

Más helyeken nem kevés olyan jogi megoldást vetünk fel, illetőleg javasolunk kodifikálni, amelyeknek elfogadása a fogyasztói reklamációk számbeli növekedése lehet az eredménye.** Olyan megoldások kimunkálása volt azonban a célunk, hogy a *valóban jogos* igények esetében a fogyasztói érdek honorálása a jogi szabályozás által biztosított legyen. A felelősség jogalapjának bizonyos szigorítása, az igények körének bővülése, az igényérvényesítés rugalmasabbá válása stb. egyaránt eredményezheti a reklamációk számszerű emelkedését és az ezzel együttjáró gazdasági hátrányok fokozódását. Végső fokon a cél az, hogy a növekedő negatív anyagi hatások a termelési-technikai színvonal, valamint a kereskedelmi szervezettség és kultúra javulását eredményezzék. Mindez pedig meghatározott idő elteltével a reklamációk számának és a hátrányos anyagi hatásoknak csökkentéséhez vezet. El kell azonban ismerni, hogy a termékek minőségének javulása is eredményezheti — legalábbis időlegesen — a reklamációs igények mennyiségi tendenciájának növekedését. Ha ugyanis a fogyasztó hozzászokik ahhoz, hogy jobb minőségű áruhoz jut, ez igényességét, a termékkel szembeni „elvárásait” fokozza, s reagál olyan kisebb fogyatékoságokra is, amelyekkel esetleg korábban nem sokat törődött. Ez a növekedési arány azonban — természetesen — eredményében pozitív irányú, s feltétlenül a minőség további javításának eszközévé válik; a fogyasztói

* Lásd részletesen: Zárójelentés a vásárlók, fogyasztók, felhasználók minőségi kifogásaira vonatkozó jogi rendezés érdekében végzett vizsgálatokról. I. Rész (kötet) l.p. 1972; e kérdéssel az említett kötetnek főleg a II. és III. fejezete foglalkozik.

** Lásd ide vonatkozóan a szerzőtől: „A Ptk. kellékszavatossági rendszer korszerűsítésének kodifikációs kérdései.” (Állam és Jogtud. 1973. évi 2. sz.); „A jótállási rendszer néhány időszzerű elvi kérdése” (Jogtud. Közlöny 1973. évi 2. sz.); „A jótállási igények és érvényesítésük módja, különös figyelemmel az állampolgárok vételi ügyleteire” (Jogtudományi Közlöny, 1973. évi 3. sz.); „A vásárló, fogyasztó, felhasználó költség- és kártérítési igénye hibás teljesítés esetén de lege ferenda” (Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1973. évi 1. sz.)

reklamáció ugyanis mint erőteljesen jelentkező egyéni — de összehatásában társadalmi kontroll, — a gazdálkodó egységeket lehetőségeik jobb kihasználására és tevékenységük színvonalasabb megszervezésére ösztönzi.

Az áru átvételekori minőségellenőrzés a nagykereskedelem, illetőleg a kiskereskedelem részéről

(1) A minőségvédelmi rendszer fő összetevőiről szóló részben — a minőségi meghatározók betartása ellenőrzésének kérdése kapcsán — szoltunk arról, hogy az ellenőrzés egyrészt hatósági úton, másrészt nem hatósági úton és módszerekkel valósul meg. Az *utóbbiak esetében* a minőségi meghatározók, illetve követelmények meglétének vizsgálatát a *közvetlen érdekelttség* teszi szükségessé, pontosabban indokoltta.

A gazdálkodó egységek között szerződés vagy előírás folytán alkalmazott minőségátvételi ellenőrzés döntően a *kereskedelemnek átvételkori minőségellenőrző tevékenységét* jelenti. A kereskedelmi ágazatok közül a *nagykereskedelem* alapvetően az ipar által forgalomba hozatal céljából előállított termékei vonatkozásában látja el ezt a tevékenységet. A *kiskereskedelem* a fogyasztói forgalomba bocsátás céljából a nagykereskedelem által rendelkezésre bocsátott, illetve átvett termékek, termények stb. megvizsgálásában érdekelt. A kiskereskedelem esetében bővül ez a kör olyankor, amikor a nagykereskedelem kikapcsolásával közvetlenül a gyártót veszi át a forgalombahozandó termékeket; ilyenkor elvben a nagykereskedelmi átvétel speciális feladatait is ellátja.*

A kereskedelmi átvételnek témánk szempontjából kettős, mégpedig gazdasági és jogi jelentősége van:

a) Már említettük, hogy a kereskedelmi átvétel jelenti (vagy kell hogy jelentse), azt a szűrőt, melyen a gyártó vállalat hibás termékei fennakadnak, s így az átvételi ellenőrzés az objektív gátja annak, hogy a hibás termék a fogyasztói forgalomba kerüljön a fogyasztó károsodásához vezessen.

b) A kereskedelmi minőségi átvételnek — az a) pontban említett jelentősége mellett — jogi fontosságot az ad, hogy a minőségi átvétel adatai, ténymegállapításai adják meg a jogi alapot a kereskedelem részéről az iparral szemben a minőséghibás szolgáltatásból eredő jogkövetkezmények érvényesítésére, a szankciók alkalmazására.

A minőségi átvételnek e kettős jelentőségével, súlyával elvben a gazdálkodó egységek tisztában vannak, és ezért annak fontosságát rendszerint kiemelten hangsúlyozzák. Különösen tapasztalható ez az ipar részéről, amely a

* Más a megítélés az ún. demi-gros kereskedelem körében, amikor egy vállalati szervezeten belül történik meg a nagy- és kiskereskedelmi tevékenység egyesítése; ezeknél a minőségátvételi módok nagykereskedelmi szintűek és a jogi problémák is erre vonatkozóan vetődnek fel.

kereskedelmi tevékenység egyik legfőbb gyengéjét épp a nem kielégítő minőségátvételi tevékenységben látja.

Tény, hogy e kritika főleg a kiskereskedelemben, de nem kis mértékben a nagykereskedelem tekintetében is megalapozott. Erre mutat mindenekelőtt az ÁJI már többször felhívott vizsgálati anyaga.*

Mindezekből megállapíthatóan minőségvédelmi rendszerünk olyan neurálgikus pontjáról van szó, amelynek kiküszöbölésére, vagy legalábbis a jelenlegi helyzet javítására megfelelő gazdasági szervezési intézkedések, továbbá a jogi eszközök hatékonyságának növelése egyaránt szükséges.

(2) A kereskedelmi minőségátvételi rendszer értékelésénél minimálisan a következő szempontokra kell figyelemmel lennünk; a) A kereskedelmi minőségátvétel hatékonyságának szubjektív feltételei, elsősorban a szakember ellátottság. b) A minőségátvétel eredményességéhez szükséges objektív adottságok (vizsgálati eszközök, szervezeti feltételek stb.). c) A minőségátvétel során tapasztalt hibák anyagi hatásai, az érvényesíthető és ténylegesen érvényesített szankciók.

Az értékelés szempontjából a nagykereskedelem, illetőleg a kiskereskedelem területét egymástól elválasztottan kell megítélni, egyrészt a közöttük levő funkcionális különbségek miatt, de másrészt abból a szempontból is, mert az értékelés alapján kialakuló kép a két terület vonatkozásában nem jelentéktelen eltérést mutat.

A *nagykereskedelem* vonatkozásában a vizsgálat eredményeként kialakult kép feltétlenül kedvezőbb. Az átvételkori ellenőrzés módja és formája szerződésileg rendezettebb, a szakember ellátottság jobb (sőt tulajdonképpen ilyenről csak a nagykereskedelem területein beszélhetünk, bár ott sem általánosan). Van törekvés a szervezeti feltételek javítására, nagykereskedelmi vállalatoknál kifejezetten ilyen célra alakultak csoportok. (Más megoldási lehetőségre igen pozitív példa a BÉTEX tevékenysége, mely a belkereskedelem szerződéses megbízottjaként végzi tevékenységét.) Hangsúlyozni kell azonban, hogy e megállapítások — az ÁJI vizsgálati adatai szerint is — viszonylagos értékűek és tulajdonképpen csak a kiskereskedelem tevékenységéhez képest jelentenek pozitívumot.

A *kiskereskedelem* területén a minőségi átvétel követelménye alig megoldott. Átvételkori vizsgálatról az esetek jelentős részében már csak azért sem lehet szó, mert a kiskereskedelmi beszerzés gyakran ad hoc történik, a minőségi átvétel módjára, formájára vonatkozó szerződési kikötés nincs. A rakárban történő kiválasztással a szerződéskötési tárgyalások már befejeződnek,

* Idézett Zárójelentés I. Rész (kötet) VII. fejezete. A kereskedelmi minőségátvételi rendszer fogyatékoságaira — nem egy esetben annak teljes hiányára — a vizsgálati anyagokon túlmenően egyformán utalnak az ÁKF, a KNEB, a Minőségvizsgáló Intézetek különböző idevágó jelentései és adatai, s az ezzel kapcsolatos hiányosságokat kiemeli a Központi Gazdasági Döntőbizottság összefoglalója is, melyet az ÁJI vizsgálata körében Dr. Patassy B. és Dr. Tóth M. állítottak össze.

a raktári beszerzés sokkal inkább a mennyiségi, semmint a minőségi igényekre van figyelemmel. Ettől eltekintve a szubjektív feltételek (szakember ellátottság) lehetőségei is csak kivételesen lehethetők fel. El kell ismerni viszont, hogy pl. tartós fogyasztási cikkek esetében a működési hibák észlelése a kiskereskedelmi átvevő számára a közvetlen átvétel során nem egyszerű; zárt csomagolású cikkek esetében pedig az gyakorlatilag alig lehetséges, legalábbis a jelenlegi adottságok (beleértve a jogi megoldásokat is) mellett. Jogos ezért az a megállapítás, hogy a kiskereskedelemben forgalomba került termékek tekintetében a minőség ellenőrzését voltaképpen a fogyasztó végzi el azzal és akkor, ha a hibás termékkel az eladó boltjánál jelentkezik.

A kereskedelem áruátvételi minőségellenőrzésének kérdése nem választható el a *minőségtanúsítási rendszerre* vonatkozó hatályos szabályoktól, illetve az utóbbinak az előzőre gyakorolt hatásától. A minőségtanúsítás egyik célja éppen az ismétlődő vizsgálatok lehetőleg kiküszöbölése, figyelemmel a vizsgálati lehetőségeknek a kereskedelem részéről már ismertetett — szubjektív és objektív okokból fennálló — tényleges korlátaira, másrészt arra is, hogy a vizsgálat, különösen a szakszerű és érdemleges (teljes) vizsgálat gyakran igen költséges és különös feltételek meglététől függ. Többek között a gazdasági megfontolással magyarázható az a jelenleg is érvényes jogi rendezés, mely a tanúsított tulajdonságok vonatkozásában a további gazdálkodó egységek részéről az átvételkor történő vizsgálatot meghatározott keretekben szükségtelenné teszi. Ennek figyelembevételével a kereskedelem, főleg a kiskereskedelem minőségátvételének szerepe bizonyos értelemben csökkent jelentőségű.

A minőségtanúsítási rendszer most ismertetett funkciója azonban semmi módon nem jelenti a kereskedelem minőségátvételi ellenőrzésének a teljes feloldását, illetve megszűnését. Önmagában következik ez abból, hogy a fogyasztó felé a kereskedelmi vállalat a szolgáltató fél, ezért irányában a tanúsítási kötelezettség őt terheli; a Gazdasági Bizottság többször idézett határozata erre kifejezetten utal. A kereskedelmi vállalat a gyártó tanúsításának továbbadásával vagy saját vizsgálata alapján adott tanúsítással tehet eleget tanúsítási kötelezettségének; *felelőssége szempontjából ez nem tesz különbséget*. Egyet kell érteni továbbá azzal a megállapítással is, amely szerint a tanúsítás nem teszi minden esetben mellőzhetővé az átvevő részéről a minőségi vizsgálatot; gazdasági és műszaki okok szükségessé teszik a vizsgálatot tanúsított tulajdonságokra nézve is. A műszaki és gazdasági indokoltság akkor is fennáll, ha a gyártó nincs közvetlen jogviszonyban a vásárlóval, hanem az értékesítés közvetítő (kereskedelmi vállalat) útján történik. Mint említettük: a közvetítő vagy a gyártó tanúsítását adja tovább a vevőnek, vagy saját vizsgálata alapján ad tanúsítást.*

* Szelényi Zoltán: „A termékek minőségének tanúsítása a polgári jogi szerződések körében” (Jogtudományi Közlöny 1969. évi 663—671. o.).

(3) A kereskedelmi áruátvételi minőségellenőrzés közgazdasági, műszaki, technikai, adminisztratív feltételeinek, a szubjektív és objektív adottságoknak javítását célzó megoldások javasolása nem feladatunk. Foglalkoznunk kell viszont azokkal a jogi eszközökkel, amelyek az *ellenőrzés hatékonyságát biztosítják, illetve növelik*. A javasolt jogi megoldások egyrészt a kereskedelmi vállalatoknak az ellenőrzéshez fűződő érdekelttségét kívánják kidomborítani, másrészt az ellenőrzés elmaradásának bizonyos szankciós következményeit állapítják meg.

Az ennek érdekében álló jogi eszközök:

a) Az anyagi érdekelttség legalapvetőbben és legkézenfekvőbb módon úgy érvényesül, hogy hibátlan termék szolgáltatásával a gyártó, illetve forgalombahozó mindenfajta anyagi hátrány alól mentesül. Mivel a hibás áruk forgalomba kerülése megakadályozásának egyik eszköze a kereskedelmi ellenőrzés, ez önmagában igényli — mégpedig így anyagi érdekeltséggel ösztönzött módon — a minőségi átvétel megfelelő megszervezését.

b) Olyan esetekben, amikor a fogyasztó hibás terméket vásárol, mintegy vélelmezni kell azt, hogy ebben közrejátszik a kereskedelem minőségi átvételének laza, nem megfelelő módja vagy éppen elmaradása. A fogyasztói reklamációval kapcsolatban felmerülő anyagi hátrányok rendezésénél, illetőleg a jogi konstrukció felépítésénél továbbra is fenntartandónak tartjuk azt a jelenleg széles körben érvényesülő megoldást, amely az anyagi hátrányokat meghatározott hányadban (általában 80—20%-os arányban) az érdekelt gazdálkodó egységek között megosztja. E probléma részletezését a továbbiak tartalmazták; előre vetíthetjük azonban már itt, hogy — többek között — épp a kereskedelmi minőségátvétel szervezettebbé és alaposabbá tételének érdeke szól erőteljesen az ellen, hogy a minőséghibából eredő anyagi konzekvenciákat teljesen az előállítóra (az iparra) hárítsuk. Ha ugyanis a kereskedelmi átvétel az áru további útját feltartóztatja, és a kereskedelem ennek alapján érvényesíti igényét a gyártó vállalattal szemben, a hibás teljesítésből számára közvetlen anyagi hátrány nem hárul; ha viszont a fogyasztói reklamációkból eredő anyagi teher csak az iparé, a kereskedelem abszolút érdektelen közvetítő szerv lenne csupán.

c) A kereskedelmi érdekek szempontjából hangsúlyozottabban kell felhívni a figyelmet arra a megváltozott szerepre, amelyet a hibás teljesítések vonatkozásában a kötbér — témánk szempontjából elsősorban a minőségi kötbér — jelenleg betölt. A kötbérigények érvényesítésében jelenleg megmutatókozó nagyvonalúság többek között a kereskedelmi gazdálkodó egységek szemléletének megváltoztatásával szüntethető meg. A kötbér (és kártérítési) igények megalapozottsága szempontjából viszont a kereskedelmi minőségátvétel megfelelő volta a szükséges előfeltétel.

Nem vitatható tény viszont, hogy a most említett igényérvényesítési lehetőségek elmaradása gyakran nem a minőségi átvétel elmulasztásával, hanem főleg a gazdasági kapcsolatok megzavarása elkerülésének szándékával függ össze a kereskedelmi vállalatok részéről.* Vannak, akik a probléma kiküszöbölése érdekében az igényérvényesítés *kötelező* voltának visszaállítását javasolják. Ez formálisan a problémát megoldaná, hiszen a kereskedelmi vállalat a jogszabályi rendelkezésekre hivatkozva érvényesítené igényét, s egyben tájékoztatná ipari partnerét, hogy épp a jó kapcsolatok fenntartása érdekében „saját akaratából” perre nem került volna sor. A kötelező igényérvényesítés visszaállítása elsősorban a gazdaságirányítási rend szemléletével állana ellentétben: az általunk tárgyalt problémát pedig nem is oldaná meg, hiszen az önmagában a szervezettebb áruátvételi minőségellenőrzést még nem biztosítaná. A megoldást sokkal inkább a piaci kapcsolatok és a gazdasági helyzet optimalizálódása adja meg, nevezetesen olyan gazdasági környezet kialakulása, amelyben a hibás teljesítés alapján történő igényérvényesítés nem sérti a termelő vállalat „érzékenységét”.

d) Helyesnek tartanánk annak hangsúlyozottabb általánosítását, hogy a helytelen minősítésből, téves osztálybasorolásból eredő, illetőleg az ilyen értelmű hibás teljesítés külön 6%-os kötbérrel szankcionáltassék (jelenleg ez a helyzet a könnyűipari termékek tekintetében).** Ennek érvényesíthetősége ugyancsak az átvételkori kereskedelmi minőségellenőrzést igényli. Valójában e szempontból sem a jogi szabályozás jelentős javítása, hanem a fentebbiekben tárgyalt szemlélet megváltoztatása a fő kérdés.

e) A kereskedelem átvételkori minőségellenőrzésének egyik legproblemikusabb pontja az ún. *vetítés kérdése*, illetve lehetősége. A már többször felhívott ÁJI vizsgálati adatok és főleg a könnyűipari termékek tekintetében kialakult gyakorlatot összefoglaló szöveges rész (különösen a Zárójelentés I. Részének (kötetének) VII. Fejezete) a jelenlegi helyzetet e szempontból részletesen ismerteti. E szerint a bevizsgálendő tételek aránya különböző, általában reprezentatív jellegű s rendszerint legfeljebb a termékek kb. egyötödét érinti. Általános megállapítás, hogy vetítésre, tehát a minőségi hibából eredő következményeknek az egész tételre való megállapítására lehetőség nincsen. Nagyon valószínűnek mondható, hogy a kereskedelem minőségellenőrzési feladatának lényegesen hatásosabban tenne eleget akkor, ha a feltárt hibák következményeit az egész szerződésileg lekötött, illetve átvett tételre vonatkozóan érvényesíthetné.

f) A gazdasági bírságról szóló jogszabály (1/1968. (I. 16.) Korm. sz.

* Erre utal Patassy — Tóth M. már említett összefoglalója, mely az ÁJI vizsgálata körében a lakosság ellátását szolgáló fogyasztási cikkek minőségi hibáival és a vásárlói kifogásokkal kapcsolatos gazdasági döntőbizottsági tapasztalatokról szól (Bp. 1972. Kézirat).

** 13/1967. Kip. M. sz. utasítással közzétett Könnyűipari termékek szállítási alapfeltétele 11. pontja.

rend.) értelmével, szellemével és célkitűzésével összhangban állna — meghatározott esetben — gazdasági bírság alkalmazása olyan kereskedelmi gazdálkodó egységgel szemben, amelynek az áruátvételi minőségellenőrzésben megmutatózó feltűnő hanyagsága, nagyfokú gondatlansága tömegesen vagy jelentős mértékben eredményezi hibás termék forgalomba kerülését. (A tárgyalt téma összefüggései kapcsán itt csak a kereskedelmi vállalatok kötelességszegő tevékenységére vagyunk figyelemmel.)

A fogyasztói kifogások elintézéséből eredő áthárítási és elszámolási kérdések a kiskereskedelem — nagykereskedelem — gyártómű vonatkozásában.

A vásárlók minőségi kifogásainak gyorsabb és hatékonyabb elintézését célzó 1/1964. (I. 11.) Bk.M. számú rendelet végrehajtása és a vásárlói kifogások elintézésével kapcsolatos kereskedelmi kártalanítások elszámolása tárgyában — az érdekelt ipari tárcákkal egyetértésben — kiadott 41/1964. (K. É. 15.) BkM—SZÖVOSZ együttes utasítás azon kevés hatályos jogszabály közé tartozik, amely még az új gazdaságirányítási rend bevezetése előtt született.

Az Utasítás legfontosabb tételei (a tételeket mint elvi megoldásokat általánosítottan fogalmazzuk meg, bár az Ut. a szabályozás szakmai bontásban tartalmazza; a szakmai specialitások azonban ezúttal mellőzhetők):

a) Az Ut. az iparvállalat — nagykereskedelem vonatkozásában a fogyasztói reklamációkból eredő igényeket olyan kártalanítási összegnek tekinti, amelyből az ipar helytállási kötelezettsége általában 80%-os, a nagykereskedelemé pedig 20%-os.

b) Az említett arányú kártalanítás kiterjed a fogyasztói reklamációkkal kapcsolatban felmerült költségekre is.

c) Az említett arányú teherviselés objektív alapú; lényegében megdöntetlen vélelem szól amellett, hogy a fogyasztónál jelentkező meghibásodás bekövetkeztében az ipar, illetve kereskedelem az említett arányban hatott közre. A helytállás alól azért kimentésre lehetőség általában nincs, illetve csupán az utasításban taxatív jelleggel felsorolt esetekben, amelyek azonban kizárólag formai alakra való hivatkozással ismernek el érvényesíthető kifogásként (Ut. 19. §).

d) Az olyan esetekben, amikor a kereskedelem által történő javítás után kerül forgalomba a termék (repasszált áruk), a javítási költségek megosztása általában hasonló arányú.

e) Meghatározott esetekben a kereskedelem a hibás terméket jogosult, illetve köteles speciális módon (alkalmi áruk háza, Bizományi Áruház, MÉH stb. útján) értékesíteni. Az így befolyt megtérülés összegével a kereskedelem által érvényesíthető összeg csökken.

f) Meghatározott esetekben a kereskedelem a hibás termék visszaszol-

gáztatására köteles az ipar számára. Ebben az esetben általában megosztás nincs, s az ipar teljes kártalanítással tartozik.

g) A kiskereskedelem a nagykereskedelemmel szemben általában a teljes nagykereskedelmi eladási ár visszatérítését igényelheti; ebben a vonatkozásban tehát a 80–20%-os megosztás nem érvényesül.

Kétségtelen, hogy az említett utasítás egyike azoknak, amelynek értékelése tekintetében a gazdasági élet területén dolgozó jogászok, illetve gazdasági szakemberek részéről a *legkülönbözőbb vélemények érvényesülnek*. A kritikai észrevételek rendszerint abból indulnak ki, hogy keletkezését tekintve a gazdaságirányítás új rendje bevezetését jóval megelőzően kiadott jogszabályról van szó, amely így a gazdasági mechanizmus elvárásaival nincsen összhangban. A legtöbb észrevételt az átalány jellegű kármegosztási szabály váltja ki. Az ezt kifogásolóak legfőbb érve az, hogy az eleve jogszabályilag megállapított hányad szerinti megosztás ellentétben áll az anyagi érdekeltséggel, illetve az ösztönzéssel; közömbössé vált, hogy a hiba következtében az ipar, illetve a nagykereskedelem mennyiben játszott közre, hiszen ennek még a vizsgálatára sincs lehetőség, pontosabban szükség. Más megfogalmazások arra mutatnak rá, hogy a megoldás ellentétes a polgári jogi kártérítési elvekkel, amely a hiba okának felderítését igényli s a megállapított közrehatás (továbbá főszabályként a felróhatóság) alapján állapítja meg a helytállási kötelezettséget. Gyakran történik hivatkozás arra, hogy ez a megoldási rendszer a gazdálkodó egységeket érdektelenné teszi, mert helytállásuk mértéke eleve eldöntött. Sokszor hozzák kapcsolatba a megoldást a kereskedelem részéről gyakran valóban kifogásolható laza átvételkori minőségellenőrzéssel, illetve a tárolási problémák megoldására való törekvés kereskedelmi érdektelenségével. Külön is hangsúlyozzák a kiskereskedelem indokolatlan „privilegizálását”, mivel rá még az említett megosztási arányú teherviselés sem hárul.

A kritikai észrevétel hangoztatói mindezért az ismertetett megoldási rendszer megszüntetését, vagy legalábbis jelentős módosítását javasolják. A konkrét javaslatok azonban már merőben ellentétes irányúak attól függően, hogy a „kereskedelmi” vagy az „ipari” szemléleten alapulnak. Az *ipari* szemlélet képviselői a kereskedelem 20%-os teherviselését tartják aránytalanul kevésnek s a kereskedelmi érdekeltség fokozása érdekében annak növelését sürgetik (van olyan javaslat, amely egyenesen 50–50% megosztást tart célszerűnek). A *kereskedelmi* szemlélet talaján állók viszont arra hivatkoznak, hogy a hibás termék előállítása az esetek túlnyomó többségében a gyártó tevékenységére vezethető vissza s ezért az általános polgári jogi szavatossági elvekkel az állana összhangban, ha a helytállás kizárólag, vagy túlnyomó részben azt terhelné, akinek magatartására, tevékenységére a meghibásodás végső fokon visszavezethető; tehát az ipari felelősségnek kell dominánsnak lenni.

Mielőtt a kérdésben állást foglalnánk, röviden utalnunk kell azokra az egyébként a kritikai észrevételt tevők által sem vitatott előnyökre, amelyek

a megoldásból következnek. A legfőbb előny, hogy a jelenlegi szabályozási rendszer a fogyasztó számára a gyors és feltételhez nem kötött kielégítést biztosítja. Kizárja azt, hogy a kereskedelem egymás közötti, továbbá a nagykereskedelem és az ipar közötti hosszadalmas jogviták a fogyasztói igényérvényesítést akadályozzák; az előny az érdekelt gazdálkodó egységek relációjában is jelentős. A viszonylag kis összegű követelések nagyobb számú bonyolult vitát eredményeznének, ha esetenként vizsgálni kellene, hogy a vásárlói reklamációra mennyiben adott alapot gyártási hiba, illetőleg a kereskedelem terhére eső körülmény (pl. helytelen szállítás, tárolás stb.). Nem elhanyagolható az adminisztráció egyszerűsödése; különösen hasznos ez a kiskereskedelem szempontjából, mert külön jegyzőkönyvek, igazolások, levelezés nélkül nyújt fedezetet a kiskereskedelem költségeire. Nem elhanyagolhatóan előnyös abból a szempontból is, hogy a kiskereskedelem az átalány nyújtotta biztonságérzetben előzékenyebben intézi a fogyasztók minőségi reklamációit és nem folytat felesleges vitákat.

A korábbiakban már többszörösen érveltünk amellett, hogy a jelenlegi gazdasági környezetben általában joggal lehet abból a feltevésből kiindulni, hogy a hibás terméknek a fogyasztóhoz való eljutásában az *ipar és a kereskedelem „együtthatalásáról”* van szó. Egyes konkrét esetekre szólóan — bár rendszerint ilyenkor is komoly bizonyítási nehézségek árán — meg lehet ugyan állapítani a gazdálkodó egységek konkrét érdekeltségi arányát a hiba bekövetkeztében. Vitathatatlan azonban, hogy épp az a korszerű szabályozási rendszer, amely — a bizonyítási nehézségekkel súlyosan terhes viták kiküszöbölésével, illetőleg annak érdekében — társadalmi tapasztalati átlagokból kiindulva ad a viták rendezésére egyszerű és gyorsan alkalmazható megoldást. (A polgári jogban a hasonló elvi szempontok érvényesülését nem egy jogintézménynél megtaláljuk. Lényegében erről van szó pl. a kötbérkulcsok megállapításánál, amelyek káráltalány szerepet töltenek be: egész más területről véve példát hasonló a kiinduló pont a többek közös károkozására vonatkozó szabályozásban olyankor, amikor a marasztalás a közrehatás arányában történik (Ptk. 344. § /3. bek.).

Az tulajdonképpen már nem elvi kérdés, hogy a megosztás aránya a jogszabályi rendezésben ténylegesen hogyan alakuljon. Elvi kérdés viszont az, hogy az ipar—nagykereskedelem között a megosztás továbbra is érvényesüljön, valamint, hogy — a tapasztalati adatok folytán — a vásárló kártalanítása minden esetben *nagyobb részben az előállító iparvállalatot és kisebb részben a nagykereskedelmet terhelje*. Elvi követelmény továbbá, hogy az elszámolási egyszerűsítésből adódóan a nagykereskedelmi vállalat által érvényesíthető áthárítási igénnyel szemben az iparvállalat védekezésének lehetősége korlátozott; az iparvállalat nem hozhat fel olyan kifogást, amelynek alapját a jogszabály a felelősséget megosztó szabályozásnál már figyelembe vett.

A mondott elvi okok alapján, továbbá a megoldással együttjáró gyakorlati

hasznokra figyelemmel jogilag és gazdaságilag egyaránt megalapozottnak és ezért a jövőben is fenntarthatónak tartjuk az ipar — nagykereskedelem relációban a fogyasztói reklamációból eredő kártalanításért való megosztott helytállást. Nézetünk szerint a jelenlegi 80—20%-os arány jelentősebb módosítására nincs szükség. Nem kizárt azonban, hogy egyes termékfajták tekintetében az arányok módosítása indokolt lehet. Az esetleges módosítást ilyen esetben is csak szűk körben javasolnánk érvényesíteni akkor is, főleg tapasztalatok szerzése érdekében arra vonatkozólag, hogy a megváltozott arányok a jelenlegihez képest az érdekeltséget növelik-e (pl. ösztönzik-e a kereskedelmet az átvétel szigorítására, a tárolási lehetőségek javítására), illetve az ipart pl. a technológiai színvonal emelésére.

A most szóban levő Utasítás alapkoncepciójának elfogadása és jövőbeni fenntartásának javasolása természetesen *nem jelenti egyben azt, hogy az Utasítás több vonatkozásban is nem szorul korszerűsítésre, illetve megújításra.* Az igazság kedvéért kell megjegyezni azt, hogy ennek érdekében — értelmezés útján — a KGDB már jelentős lépéseket tett, kiküszöbölve főleg azokat a formai ellentmondásokat, amelyek a jogszabálynak a gazdasági mechanizmus bevezetését megelőző időszakban való keletkezéséből eredtek.

Szabályozási kérdések, illetve javaslatok:

a) A jogirodalomban és a joggyakorlatban is felvetett kérdés, hogy az utasításban foglalt rendelkezések jelenleg *kogens vagy diszpozitív* hatályúnak minősülnek.* Kérdéssé ez önmagában azért vált, mert a szóban forgó utasítás — mint az új gazdaságirányítási rend kezdete előtt kiadott jogszabály — a 15. §-ában foglaltakon túlmenően nem rendelkezett eltérő szerződési kikötés lehetőségéről. A diszpozitivitás kérdése már 1968. évben felmerült, mert előfordult, hogy a jogszabályi 80—20%-os megosztás helyett az ipar és kereskedelem konkrét szerződésben az ipari térítési kötelezettségét a nettó termelői ár 100%-os mértékében állapította meg. A konkrét ügybeni döntés ezt nem minősítette jogszabályba ütközőnek arra figyelemmel, hogy a Ptk. 409. § (2) bekezdés azon rendelkezését, miszerint a felek a tervszerződésekre vonatkozó jogszabályoktól és alapfeltételektől csak ezek kifejezett engedélyével térhetnek el, az 1966. évi 3. tvr. 3. §-a hatályon kívül helyezte: maga az utasítás pedig az eltérés lehetőségét nem zárja ki, a Ptk. 200. § (1) bekezdés általános szabályai szerint viszont a felek szerződésük tartalmát maguk határozzák meg.** A mondottakra figyelemmel célszerű *de lege ferenda a szabályozás diszpozitivitásának kétségtelenné tétele.****

* Szilágyi D.: A fogyasztói reklamációk jogi rendelkezésének problematikája az új gazdasági mechanizmusban (Döntőbíráskodás 1969. 8. sz.)

** Lásd: Patassy-Tóth már idézett összeállítását.

*** Csak helyeselhető, hogy a Könyvügyi Minisztérium és a Belkereskedelmi Minisztérium — közös elvi álláspontot képviselve — a rendelkezést jelenleg is diszpozitívnek minősíti; ez azonban még jogforrástanilag nem jelenti a kérdés egyértelmű rendelkezését s nincs hatása a többi érdekelt tárcára sem.

b) Utaltunk már arra, hogy az Utasítás 19. §-a *taxatív jelleggel és lényegében formai okokból engedi meg az iparvállalat* kifogásolását a nagykereskedelmi vállalat igényérvényesítésével szemben. Az Utasítást e szabály miatt gyakran éri kritika. Kétségtelen, hogy a kifogásolásnak — illetőleg eredményében a kimentésnek — lényegesen szélesebb körben való elismerése az Utasítás alapkoncepciójának a megsemmisüléséhez vezethetne. Különösen ezt jelentené a bizonyítás megengedése a tekintetben, hogy a gyártó vállalatot semmi nemű vagy a megosztási arányhoz képest kisebb fokú hiba terheli; az átlagosított kármegosztásnak érvényesülése az elszigetelt egyedi esetekben való helytállás mellett szól akkor is, ha az adott esetben anyagi teherrel jár az iparvállalat számára.

Egyet kell értenünk azonban azzal — a gazdasági döntőbizottsági gyakorlatban már érvényesített — szemponttal, mely egy vonatkozásban az Ut. taxációinak körét bővíti. Igaz ugyanis egyrészt, hogy nem valósulna meg a felelősség megosztással elérni kívánt egyszerűsítés, ha az iparvállalat vitássá tehetné, hogy fennállott-e olyan minőségi eltérés, hiba, mely a vásárlónak nyújtott térítést indokoltá tette. Ez a szempont azonban nem érvényesülhet akkor, amikor *nyilvánvaló tévedésből* történt a kereskedelem részéről a reklamáció alaposságának elismerése, s így a vásárló részére — a kereskedelmi érdekkörbe tartozó okból — kétséget kizáróan tartozatlan fizetés történt.

c) Ugyancsak a jogi szaksajtó veti fel a fogyasztói reklamációkból eredő láncolatos szabályozás — enyhén szólva — „sokszínűségéből” eredő joggyakorlati nehézséget. A helyzet a gazdasági mechanizmusból adódó azzal a sajátossággal függ össze, amely a *típuskénszer feloldásával a szerződési típus megválasztásában a felek számára jelentős önállóságot biztosított*. A láncolatos kapcsolatban egyaránt található szállítási szerződés, raktári beszerzés, kézenkőn történő vétel stb., amelynek folytán a felelősségi jogalapok keveredetten érvényesülnek.

E ténylegesség tulajdonképpen már egymagában és egyértelműen amellet szól, hogy a láncolatos kapcsolatok vonatkozásában nagyon *célszerű fenntartani az áthárítás speciális szabályát*, mivel az a felelősségi jogalapra általában nincs tekintettel.

d) A jogi szaksajtóban helyt kapó vélemény (továbbá a döntőbizottsági gyakorlatot értékelő és többször felhívott összefoglalás is) egyetért abban, hogy a láncolatos kapcsolatok területén érvényes áthárítási szabályokat a végtermék előállítójánál le kell zárni. Az *alapanyag-gyártó ipar*, valamint az *alapanyagokat forgalomba* hozó kereskedelmi tevékenység megítélésére ezért nem a speciális szabályok, hanem a szállítási szerződések stb. vonatkozó általános kártérítési szabályok az irányadók.

e) Az említett Utasítás alapján egyértelműen el nem dönthető kérdés a kiskereskedelemnek a *gyártótól való közvetlen beszerzése* esetében alkalmazandó áthárítási megoldás módja; az utasítás kiadásának időpontja folytán a

kérdés akkori szabályozásának mellőzését érhetőnek kell tartanunk. Nézetünk szerint a jövőbeni szabályozásnak abból az elvből kell kiindulnia, hogy *közvetlen beszerzés* esetében a kiskereskedelemre a 80 — 20%-os arányú megosztás vonatkozik. Ez következik a kiskereskedelemnek a nagykereskedelem mellőzése folytán beálló kereskedelmi kockázatvállalásból, továbbá abból, hogy a nagykereskedelem kikapcsolása számára önmagában anyagi előnyökkel jár.

A most tárgyalt témával kapcsolatosan a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a *termékek kötött pályájának* megszüntetése, illetve feloldása adott esetben komoly nehézséget jelent az azonosítás szempontjából. A kérdés azonban merőben gyakorlati bizonyítási probléma és így a jogszabályi rendezéssel önmagában nem oldható meg; ezért annak részletezésére e helyen nincsen szükség.

A kiskereskedelmi elárúsító bolt szerepe és érdekeltsége a fogyasztói kifogások honorálásában

A bolti dolgozók anyagi érdekeltségével kapcsolatosan a jelenleg hatályos tételes szabályozás szempontjából tulajdonképpen csak a 41/1964. (K. É. 15.) utasításra hivatkozhatunk, amelyet a Belkereskedelmi miniszter és a SZÖVOSZ elnöke együttesen adott ki. Az idézett jogszabály 1 — 6 §-ai általában rendelkeznek a vásárlói kifogások elintézéséről, a 7 — 10 §-ok pedig az élelmiszer és háztartási vegyi szakmára vonatkozóan tartalmaznak speciális rendelkezéseket.*

A vásárlói kifogások bolti elintézése szempontjából a legfontosabb az Utasítás 1. § (1) bekezdésének azon rendelkezése, amely szerint a vásárló által érvényesített minőségi kifogás elbírálása a boltvezető (helyettes) feladata, aki köteles azt legjobb tudása szerint gondosan megvizsgálni és dönteni a kifogás megalapozottságáról.

Ezt egészíti ki a 3. § (1) bekezdése, amely kimondja: ha a minőségi kifogás kizárólag műszeres, vagy a laboratóriumi vizsgálattal dönthető el, illetőleg, ha a boltvezető (helyettes) a kifogást az áru minőségét illetően nem találja megalapozottnak, és a vevő azt fenntartja, a kifogásolt árut minden esetben elismervény ellenében átvenni és vizsgálatra a Kereskedelmi Minőségellenőrző Intézethez kell megküldeni.

Az Utasításban foglalt konstrukció — annak ellenére, hogy korábban keletkezett — igen jó összhangban áll a Gazdasági Bizottság határozatában foglalt és már többször felhívott azon elvárással, hogy a vásárló stb. irányában az értékesítő tartozik közvetlen helytállással és a vásárlói igények kielégítése nem függhet a gazdálkodó egységek között felmerülő vitáktól.

A mondott rendelkezést egyszerűsége és a fogyasztói érdekeket hatáson szolgáló volta ellenére több bírálat érte a jogi szakajtóban.

* A kérdéssel az ÁJI Zárójelentés I. Rész (kötet) VI. Fejezete részletesen foglalkozik s következtetéseink kialakításánál azt jelentősen vettük figyelembe.

„A kiskereskedelmi vállalat boltvezetője nincs érdekeltté téve abban, hogy csak alapos kifogást fogadjon el, hiszen az Ut. 17. § (2) bekezdése szerint a nagykereskedelem kifogás nélkül köteles a kiskereskedelmi vállalatot kártalanítani, ha az a fogyasztónak teljesített. Az Ut. 22. §-a pedig csak azért rendeli felelősségre vonni a boltvezetőt, ha az alapos kifogást nem ismeri el, illetve műszeres vizsgálatot nem igénylő kifogásokat is a szakintézethez küld. Ily módon az alaptalan kifogás elfogadása esetén mind a boltvezető, mind a kiskereskedelmi vállalat mentesítve van a felelősségre vonás, illetve a kereskedelmi kockázat viselése alól. Ezért az ipar, illetve a nagykereskedelem nem ok nélkül nehezményezi, hogy a jogszabály őket a kiskereskedelem anyagi érdekeltiségének hiánya folytán indokolatlan teherviselésre kényszeríti.”

Egy másik cikk szerzője pedig egyenesen ezt írja: „A 41/1964. BkM. számú együttes utasítás téves felfogásának következménye, hogy a boltvezető (helyettes) »legjobb tudása szerint« köteles a 3 vagy 6 hónap előtt vett, talán már elhordott vagy gyűrt ruhát, letaposott sarkú cipőt stb. megvizsgálni és dönteni a kifogás megalapozottságáról. A boltvezető ezáltal a gyártóüzem műszaki vezetőjének helyébe kénytelen lépni (ha e számára csak kis, de az iparvállalat szempontjából oly döntő lépést egyáltalán meg tudná tenni)”. Ugyanakkor a szerző (tanulmánya más helyén) így folytatja: „Fenn kell tartani azt az előírást, hogy a fogyasztó nem marad védtelen, a kiskereskedelem a minőségi kifogással köteles foglalkozni. Meg kell azonban adni az elbírálás szempontjait és be kell vezetni, hogy a kifogás érdemi elbírálása nem jelent elfogadást, a használt formajegyzőkönyvre elutasítást is rá lehet vezetni, az írásban indokolt elutasítás védi a boltvezetőt minden felelősségre vonástól, vagy a 17/1968. (IV. 14.) Korm. számú rendelet 126. §-a szerinti megtorlástól. Ha nincs oka teljes elutasításra, szakintézeti vélemény, esetleg ez szolgál majd alapul az elutasításra vagy jóváírással talán cserével az ügy rendezésére. Csak egész egyszerű esetekben, kivételesen és szűk körben állapodjék meg a boltvezető közvetlenül a fogyasztóval, ennek továbbhárítását saját közreműködői vonatkozásában előzetesen szerződéssel rendezze.”*

A kritikai észrevételt tevők az általuk kifogásolt jelenlegi megoldás helyébe a következő módosításokat javasolják:

a) A fogyasztói kifogások esetében a hiba megismerése, a kártalanítás, valamint az indokolt visszatartás érdekében a reklamáció intézésében közvetlenül vonják be az érdekelt ipari vállalatot, illetve képviselőjét.

b) Az ipar által felülbírált és alaptalannak minősített kártalanítás alapján a kereskedelemtől az ipar a kifizetett összeget kapja vissza,

c) A kiskereskedelmi vállalat is részesedjék a reklamáció folytán a kiesérelt, illetve visszavett termékek tekintetében az anyagi teherviselésben. Ennek

* Szilágyi D. i. m., továbbá Karlócai János: A fogyasztó minőségi kifogásáról. Döntőbíráskodás. 1970. 293—302. o.

egyik lehetséges formája, hogy a nagykereskedelemtől megkapott térítés egy bizonyos százalékát (pl. 2–5%-át), ilyen esetben a kiskereskedelmi vállalat fizesse be állami számlára. Radikálisabb megoldás lehetne annak kimondása, hogy a kiskereskedelem által alaptalanul elfogadott reklamációk anyagi terhe teljes egészében a kiskereskedelmet terhelje.

A fenti kritikai észrevételeket, továbbá a megoldási módozatokat azért tartottuk szükségesnek viszonylag nagy részletességgel ismertetni, mert a felsorolt érvek ellenére *lényegében a jelenlegi helyzet fenntartását tarjuk célszerűnek és érvényesítendőnek*. Az ismertetett ellenszempontok ugyanis súlyukat tekintve nem teszik indokolttá a jelenlegi megoldások lényeges módosítását. A tendenciájában kétségtelenül *helyes jelenlegi megoldás mellett* elsősorban a fogyasztói érdekek legrugalmasabb, legmegfelelőbb szolgálata szól. Önmagában ez az érv természetesen formális és egyben elégtelen volna akkor, ha a boltvezetők által jogalap nélkül, indokolatlanul stb. elfogadott reklamációk a további gazdálkodó egységek számára jelentős anyagi hátránnyal járnának.

Az ÁJI vizsgálatának adatai, illetőleg anyagai alapján azonban kétségtelennek mondható: jelenleg a tényleges problémát éppen az jelenti, hogy a fogyasztói reklamációk száma, illetve a vállalatokra ebből adódó anyagi terhelés olyan minimális, amely a vállalati eredményesség szempontjából elhanyagolható. A számos esetben jogos, de ténylegesen nem érvényesített fogyasztói reklamációk bőségesen ellensúlyozzák azt a viszonylag kisszámú esetet, amikor a boltvezetők esetleges „nagyvonalúsága” vezet — egyébként vitatható — fogyasztói reklamációk elfogadására.

Magától értetődő követelmény — s erre különböző összefüggésben tettünk javaslatot — hogy valóban a *jogos reklamációk* nyerjenek kielégítést és a fogyasztói visszaélések — továbbá az adott esetben ebben közreműködő boltvezetői visszaélések — lehetőlegesen kiküszöbölődjenek. Meggyőződésünk azonban, hogy amennyiben a tulajdonképpen jelenleg is kisszámú alaptalan reklamációk megelőzése érdekében a boltvezetők jogkörét fősabályszerűen megszüntetnénk, vagy minimálisra csökkentenénk, illetve az elbírálást az ipar hozzájárulásától függővé tennénk, továbbá a kiskereskedelmet a negatív anyagi ösztönzőkkel (és szankciókkal) tennénk „érdekeltté” a reklamációk elutasításában, ez végülis a jelenlegi helyzetet pontosan fordítottjává változtatná: a fogyasztói reklamációk tömeges elutasítására, vagy legalábbis a reklamációs ügyintézés lényeges meghosszabbodására vezetne. Ehhez az alapküldő ponthoz kapcsolódnak a további megfontolások:

a) Nem áll az, hogy a kiskereskedelem teljesen érdektelen a fogyasztói reklamációk honorálásában; ismert például, hogy a kiskereskedelmi árres elvesztése anyagi hátrányként jelentkezik.

b) A boltvezető, illetve a bolti dolgozó vonatkozásában jelentkező anyagi hátrány, nevezetesen a forgalmi jutalék elvesztése ugyancsak jelentősen számbaveendő negatív hatás a dolgozók számára. Ha az alaptalan-reklamációk

elfogadása szempontjából ez ugyan egyes személyekre vetítetten nem is jelentős arányú, de minden esetre van olyan súlyú, mint az iparvállalatokra a fogyasztói reklamáció esetleges alaptalan elfogadásából háruló teher. Ilyen értelemben bizony különösnek kell tartanunk azt a már idézett véleményt, amely a témát úgy fogalmazta meg, hogy „a boltvezető számára csak kis, de az ipari vállalat szempontjából oly döntő lépésről van szó”. Mindenesetre a megállapítás jó példa arra, hogy a jogi problémák megoldását illetően az álláspontok kialakítását az „ipari” vagy „kereskedelmi” szemlélet adott esetekben mily erőteljesen befolyásolja; kodifikációs szempontból ez a különböző kérdésekben felvetett javaslatok reális értékelésének és honorálásának jelenleg egyik leg-problematikusabb feladata.

c) Elégé ismert az is, hogy a boltvezetők tevékenysége igen erőteljes és különböző irányú kontroll alatt áll. A kereskedelmi felügyelőségek, a népi ellenőrzés, a sajtó stb. ebbeli feladatára, illetve szerepére különösebben hivatkozni felesleges. Igaz, hogy e szervek elsősorban a fogyasztói reklamáció pozitív eldöntését tartják kedvezőbbnek (főleg ez a helyzet számos esetben a sajtó, rádió, televízió részéről). E gyakorlat, illetve szemlélet kialakulásához azonban rendszerint a gyártóművek járulnak hozzá, amikor egy-egy megjelent cikk vagy riport hatására az egyébként vitatható vásárlói igényeket is

nyilván a „goodwill” okából honorálják. Jogilag kétségtelen lehetőség van azonban arra, hogy az indokolatlan reklamációkat „nagyvonalúan elfogadó”, sőt visszaélésszerűen eljáró boltvezetővel szemben a megfelelő munkajogi, kártérítési, esetleg szabálysértési, sőt kirívó esetekben (csalás stb.) a büntetőjogi szankciók érvényesüljenek.

d) Elvben nem zárható ki annak a lehetőségnek a biztosítása, hogy a fogyasztói reklamáció elbírálásában a további érdekelt gazdálkodó egységek elsősorban az előállító ipari vállalat közreműködjék. Ennek azonban szükségképpen feltétele, hogy az elbírálásban való közreműködés objektív adottságait maga az ipar teremtsen meg úgy, hogy az a fogyasztói igények gyors kielégítését ne hátráltassa. Az érdekelt gazdálkodó egységek részéről gazdasági számítás kérdése, hogy az ezzel járó anyagi teher arányban áll-e a közvetlen elbírálásban való részvétellel járó előnyökkel (pontosabban az esetleges indokolatlan reklamációk elutasításából fakadó anyagi előnnyel).

Ismételten hangsúlyozzuk: a jelenlegi megoldásnak alapvonásaiban való érvényesülését azért tartjuk jónak, mert mentesít azoktól a nehézségektől, melyek a kritikai észrevételt tevők által felvetett megoldások bevezetésével szükségszerűen együtt járnak. *Különösen aggályosnak tartanánk a reklamáció elutasításában való közvetlen kiskereskedelmi, illetve bolti érdekeltséget: ez gyakorlatilag a kiskereskedelem ilyen irányú ügyintézésével kapcsolatosan lassanként pozitív irányban kialakuló fogyasztói közvélemény gyökeres megváltozásához vezetne, s így társadalmilag is káros hatású volna.*

A POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG MAI FEJLŐDÉSE

BEVEZETÉS*

SÓLYOM LÁSZLÓ

1. *Semmitmondó bevezetés*

a) Az 1960 és 1970 közötti évtizedben szokatlan gyorsasággal tört be az olvasó átlagjogász gondolkodásába és vált mintegy köztudottá, hogy a polgári jogi kártérítési felelősség új korszakába lépett, vagy annak legalábbis küszöbéig jutott; hogy a felelősség hatályos rendszere elavult, diszfunkcionális, s hogy a lassú, kétséges kimenetelű, költséges, egyszóval kis hatásfokú individuális deliktuális felelősség hadállásait győzedelmesen veszi be a biztosítás hatalmas gépezete, amely olcsó, gyors, biztonságos! Ezt a vulgáris képet természetesen finomítja, ha annak a publikáció-dömpingnek, amely a jogi közgondolkodást a tájékozódás szintén erre hangolta, színvonalas részét vesszük figyelembe. De, ha azt mondjuk is, hogy a szerződésen kívül okozott károk megtérítésének felelősségen nyugvó rendje helyébe a jövőben a károk társadalmi elosztása lép, s akár a felelősség, akár kétségkívül jogosabban a kárviselés „társadalmaztatásáról” beszélünk, közös nevezőn maradunk az áramlat egészével annyiban, hogy a felelősség szóban forgó átalakítása -- mind a megtérítendő károk körét, mind az eljárást tekintve -- a károk tökéletesebb fedezését szolgálja, s hogy ez az igény adekvát eszközét elsősorban a *biztosítás valamely formájában* találja meg.

Eszköznek és célnak ez a szerencsés házassága, bár most vált köztudottá, nem mai. A kárfelelősség egyes területeinek felváltását a felelősségbiztosítással a 30-as évek elején széles körben vitatták az USA-ban és a skandináv államokban; a felelősségbiztosítást, mint a „szociális eszme” megvalósítóját, a szociális gondoskodás eszközét tárgyalja a két háború közötti magyar és német irodalom.¹ Ez az első hullám nyilvánvalóan összefügg az automobilizmus kiszélesedésével az első világháború után, s támogatják olyan kodifikációs munkák, mint pl. az egységes észak-európai biztosítási törvény javaslatának

* Egy készülő nagyobb munka bevezető fejezetéből. A bevezetés 3. pontja -- a kár okozói és károsultjai pozíciók önállósult fejlődése -- az Állam- és Jogtudomány 1973/2. számában jelent meg.

¹ Az amerikai és skandináv irodalom szemléljét ld. *Jorgensen: Ersatz und Versicherung*, VersR 1970, 199. o. Vö. továbbá: *Tury Sándor Kornél: A felelősségbiztosítás* Bp. 1923. 2. kk. 219. k. o. *Jannott, K.: Der soziale Gedanke in der Haftpflicht-Versicherung* in: *Entwicklungslinien und Grundgedanken deutscher Versicherung*, Berlin, 1941. 159. o.

megalapozása. Ugyancsak törvényelőkészítésekhez kapcsolódik az 1945 utáni második hullám. A skandináv államokban a teljes kártérítési jogot egységesített biztosítási szabályokkal javasolják pótolni (Strahl és Ussing szakvéleményei 1950-ben); a gépjármű-felelősségbiztosításra vonatkozó amerikai tervezetek nagy része egyszerre akarja bevezetni a közlekedési balesetek okozásáért a strict liability-t és ennek biztosítási fedezését; a reformmunkákra nagy befolyást gyakoroló Projet Tunc (1966) pedig a közlekedési balesetek által okozott károk megtérítésére egy széles körű kár- és balesetbiztosítási rendszert vázol fel.

A második hullámban — szemben a felelősségbiztosításra építő elsővel — egyre nagyobb súlyt kap az a nézet, hogy *a megoldás nem a felelősségbiztosítás, hanem egy általános kár- és balesetbiztosítás lehet.* Ez a *döntő lépés*, amely valószínűleg a polgári jogi felelősség kiszorítását jelenti. A felelősségbiztosítás tényleges hatása inkább az volt, hogy eltávolította az objektív felelősség bevezetése elől a károkozó teljesítőképességéhez fűződő aggályokat. A kárbiztosítás viszont eloldja egyrészt a felelősségbiztosítás pórázát, amely a biztosítási kárelosztást a károkozó felelősségéhez köti, felszámolja másrészt a felelősségbiztosításos megoldás partikularizmusát, amely abból adódik, hogy az döntően a közlekedésben okozott károkra vonatkozik és összekapcsolja az így társadalmasított kárviselés területeit a társadalombiztosítás szférájával.

b) Ezek azok a felszíni jelenségek, amelyek a deliktuális felelősség forradalmát, avagy éppen alkonyát sugallják. E bevezetés nem bocsátkozik még értékelésükbe, de éppen a helyes elemzés feltétele, hogy a szükséges korrekciókat végrehajtva a felszínt és lényegét néven nevezze, a képet helyesen betájolja. Ezért, közbevetőleg, már a jelenség leírása közben is fel kell figyelni néhány olyan mozzanatra, amelyek megkérdőjelezzik az első benyomás helyességét.

aa) Az általános kár- és balesetbiztosítás bevezetését a szerződésen kívüli okozott károk rendezésére a felelősségi jog változása végkifejletének nevezhetjük. Nyilvánvaló, hogy ma még a javaslatok szintjén sem egyedül ezzel a végső fejlődési fázissal állunk szemben, hanem egy *változási folyamat egészével*, amelyben egyszerre szemlélhetjük a felelősségi jog hagyományos elemeinek változását éppúgy, mint az átmeneti megoldásokat az említett biztosítással való helyettesítés felé. Éppen azt tekintjük elsőrendű feladatunknak, hogy *e változások összetevőinek valóságos súlyát és arányát felderítsük.* Csak ez adja meg a választ arra, hogy valóban forradalmasodik-e a deliktuális felelősség.

bb) A fentiekből kitűnik az is, hogy a változások legkövetkezetesebb végigvitele *nem a gyakorlatban, hanem az elméletben* játszódik le. Vajon ez a „javaslatok forradalma” azt jelzi-e, hogy a valóságban nem érett még a helyzet a felelősségi jog funkcionális hibáinak gyökeres kiküszöbölésére? Hiszen a reformjavaslatok a gyakorlat égető szükségéből indulnak ki. Mik azok az erők, amelyek a konzervatív rendszer fenntartása mellett szólnak? Vagy talán a

törvényhozás és a joggyakorlat megtalálta már a maga útját és azokat az eszközöket, amelyekkel megoldja az ellentmondásokat? Érdemes felfigyelni arra, hogy a javaslatok szenvedélyes hangja (Ehrenzweig: a hagyományos felelősséget, az egész játéknak ezt a régi útonállóját fel kell számolni cinkosával, a felelősségbiztosítással együtt...) és az ingerülten ellenszegülő vaskalapos kritika helyébe az utóbbi években a megbékélés, *a egyes rendszerek kompromisszuma* lépett. A vagy-vagy helyett a biztosítás és felelősség volt az 1970-es nemzetközi jogösszehasonlító konferencia (Pescara) kicsengése. Ez a szocialista civilisztika álláspontja is, ahol egyébként a csak-biztosítás — a nyugattal összehasonlítható súllyal — fel sem merült.² De nemcsak az elmélet oszlik meg ebben a kérdésben, nemcsak a törvényhozó nem követi a javaslatokat, hanem a biztosítók részéről is egyre erősebb ellenállás mutatkozik. Már is utolérte a bátrakat a jakobinusok sorsa? Ezt a kérdést is elemeznünk kell.

cc) Az adott vázlat azt is megmutatja, hogy a *reformjavaslatok hatóköre korlátozott*: döntően a közlekedési balesetek folytán elszenvedett károk teljesebb megtérítésére irányulnak. Tény az, hogy ezek a károk hihetetlen nagyságrendűek. Minden reformterv bevezetésében ott találjuk a közlekedési csata veszteséglistáját, amely az évek során egyre emelkedik. Vizsgálatok tárták fel azt is, hogy az áldozatok kb. fele a hatályos rendszer hibái folytán nem jut ahhoz a kártérítéshez sem, amely e szabályok alapján megilletné.³ De mindemellett indokolt-e arról beszélni, hogy a gépkocsi-felelősségi jog reformja a magánjogi felelősségi rendszer „sorskérdése” (Stoll i. m.)? Nem okoz-e optikai csalódást az összehasonlítási alap hiánya, az t. i., hogy ezen a területen a biztosítási és egyéb statisztikák jóvoltából kimerítő adatok állnak rendelkezésünkre, hogy ezek a károk éppen a biztosítottság miatt nem maradnak rejtve és hogy nagyságukat — ugyancsak a biztosítottság miatt — inkább bőkezűen, mint megszorítóan mérik; ezzel szemben az egyéb károsodások nagyságrendje — az

² Vö. Oftinger: *Haftpflcht, Versicherung und soziale Solidarität bei der Wiedergutmachung von Schäden im schweizerischen Recht*. Recueil de travaux suisses, 8e Congrès international de droit comparé. 1970. 109—122. o. Stoll szerint a tényleges szükségletekre szabott biztosítási és felelősségi megoldások a gyakorlatban alig különböznek. *Reform des Kfz-Haftpflchtrechts*, RabelsZ 1972. 309. o. L. még Hadden, T.: *Contract, Tort and Crime: the Forms of Legal Thought*. LQR 1971. 255. o. A szocialista tudományban a felelősség és biztosítás mellett érvel Eörsi: *Correlation between Insurance and Liability*, Hungarian Law-Comparative Law Bp. 1972. 95. kk. old. (továbbiakban: *Correlation*). Perspektivikusan a csak biztosítási kérelmestől mellett Warkallo: *Entwicklungsperspektiven der Versicherung und die Theorie des Schadenersatzrechts*. VersR 1972. 703. o. és Posch, M.: *Die materielle Verantwortlichkeit des Bürgers und der Betriebe im Zivilrecht*. Staat und Recht 1970. 1126. o. A hagyományos felelősség védelmezőinek felfogását igen élesen képviseli Ripert: a kockázat elve erkölcstelen, a felelősségbiztosítás veszélyes felelőtlenység forrásává válhat. (*La règle morale dans les obligations civiles* 1949. 217. old., valamint *Koziol: Ersatz der Haftpflcht bei Verkehrsunfällen durch Unfallversicherung?* ZfRV. 1970. 16. o. Ehrenzweigét idézi Mádl (*A deliktális felelősség* Bp. 1964. 426. old.).

³ Hippel, E. von: *Schadensausgleich bei Verkehrsunfällen. Haftungsersatz durch Versicherungsschutz*. Berlin-Tübingen 1968. 3. kk. o. Eörsi Gy.: *A létfenntartás biztosítása közlekedési balesetek károsultjainál*. Állam- és Jogtudomány, 1966. 357. o. Warkallo: im. 708. o.

üzemi baleseteket kivéve nem, illetve nem ennyire ismert.⁴ Arról, hogy biztosítás híján a károk milyen arányban térülnének meg, nincsen statisztika.

Ezzel távolról sem akarjuk a problémát kisebbíteni, sem azt a lehetőséget tagadni, hogy a közlekedésben károsultak részére éppen egy általános balesetbiztosítás lenne a tökéletes megoldás. Csupán azt kérdezzük, hogy ennek a részterületnek nincsenek-e olyan sajátosságai, amelyek nem általánosíthatók a kárfelelősség egészére, hogy a speciális helyzetben felmerült problémák nem igényelnek-e speciális megoldást?

c) *A károk számszerű megnövekedése* igen fontos tényező a felelősség szabályainak kialakításában, de oly módon, hogy a mindig bizonyos kárgyakoriságra és nagyságrendre szabott normarendszer megváltoztatását veti fel, semmint úgy, hogy e változás tényleges kimenetelét és dogmatikai megoldását is egyértelműen meghatározná. Ez utóbbi végső soron a károkozók és károsultak erőviszonyaitól függ, természetesen nem közvetlenül (mint ahogy a károsulti és károkozó pozíció csak egyes esetekben és akkor is csak nagyjából esik egybe osztályokkal), hanem mindig az adott gazdasági feltételek, másrészt a jogi technika adott szintje alapján, valamint a korszak ideológiájának generális befolyása mellett.

Az első ipari forradalom korszaka megnövekedett kártermésének terhét a *szabadversenyes kapitalizmus* burzsoáziája igyekezett elhárítani, illetve előrelátható határok között tartani. Itt a károk megnövekedése az adott kedvező gazdasági, ideológiai és politikai klímában az *objektivizált mércéjű vétkességi felelősség fénykorát* hozta. Ez a konstrukció a károkozói és a károsulti érdekek klasszikus egyensúlyát testesíti meg. A termelőerők fejlődésével és az említett egyensúly ezzel járó felbomlásával ez a princípium ugyan védekezésbe szorul, de még ma is szilárdan gyökerezik a nagy kapitalista kódexekben, alapelv a szocialista polgári jogban és érdemén felül becsült a köztudatban. Itt erről csak annyit, hogy annak a szerencsés konstellációnak elmúltával, amelyben a rideg gazdasági érdeket meggyőzően lehetett a szabad, de egymásra tekintettel lévő individuuum felelősségének etikai köntösébe bujtatni, a polgári jogi vétkesség egyre jobban csakis ezt a jelmezt jelenti és így — tekintettel a morális és a jogi felelősség élő intézményeire — minden kilátása meg lehet a hosszú, bár egyre formálisabb túlélésre. Érvényesülési területe ennek megfelelően szűkül: a vétkességi felelősséget számos elméleti munka a magánélet még megmaradt preindusztriális szigeteire száműzi.⁵ A joggyakorlat — a köztudatban megmere-

⁴ Warkallo szerint a lengyel biztosítók által fedezett kártérítések összege „sokszorosa” az egyéb kártérítéseknek — pontosabb becslést ő sem ad (*i.m.* 708. o.). Nem tagadjuk igazát.

⁵ Vö. Posch: *i.m.*: Az NDK készülő polgári törvénykönyve a szubjektív és az objektív felelősség között döntően nem a károkozó tevékenység veszélyes jellege, hanem a károkozók szerint különböztet: a természetes személyek alapvetően vétkességi alapon, jogi személyek objektíve felelősek. *Ehrenzweig* (U. Chi. L. Rev. 1941. 736). a „small people” számára a házkörüli balesetek (backyard cases) esetén a hagyományos negligence-szabályozás fenntartását javasolja. Ld. még *Fleming: The Role of Negligence in Modern Tort Law*, Virginia Law Review 1967. 840. kk. old.

vedett képzzettel szemben – az általános elvként hatályos vétkességet az elvárhatóság túlfeszítésével gyakorlatilag összemossa az objektív felelősséggel. De áttöri a szubjektív és objektív felelősség határait a vélelmezett vétkesség is. Ezzel egybehangzik az, ahogy a művileg fenntartott vétkességekategória a közlekedés terén a köztudatban elveszti morális elítélés-tartalmát. Erről a folyamatról alább részletes képet adunk. Az általánosságnak azon a már-már megengedhetetlen szintjén, amilyen itt mozgunk, csak a hagyományos kárterítés általános mozgását kívántuk érzékeltetni.

d) Az általános vétkességi felelősség uralmát már a múlt század utolsó harmadában megtörte az *objektív kárfelelősség*. A *kárviselésnek ez a második nagy felosztása* végső soron a *károsultak érdekének győzelmével* végződött. Az ekörüli küzdelem egyik kiváltója az volt, hogy az *üzemi balesetek* terhé a munkaadó exkulpálása folytán a munkások viselték. A *vasúti közlekedés* kiszélesedése és a vétkességi rendben a károsultak vállán maradó terhek voltak az új szabályozás további indítékai. Fontos, hogy az üzemi balesetek területén a károkozói és a károsulti pozíciók egyben osztályhelyzet szerint polarizálódtak.

Az érdekharcnak itt nem lehetett olyan egységes eredménye, mint a kárterítés első nagy átfogó szabályozásánál, ahol ellenerők nem is jutottak tényleges befolyáshoz. Most mindkét említett területen a károkozók felelősségének megszigorítása következett be. Mégsem beszélhetünk egységes folyamatról. A *munkaadók felelősségének* fokozása (pl. Németországban az 1871-es Reichshaftpflichtgesetz) a politikailag is érzékeny munkás-munkaadó viszonyban rövid időn belül (Németország: 1. Unfallversicherungsgesetz 1884) a felelősségi kérdés kikapcsolásához vezetett. Ez volt egyik funkciója a Bismarck-féle szociális törvényeknek. Ezen a területen tehát a tőkés felelősségbiztosítása (amely a munkás-balesetbiztosításnál olcsóbb volt) csak közjátékként szerepelt, mert a felelősség tisztázandó kérdését a „munkabékét” zavarónak ítélték.⁶ A társadalombiztosítás részterülete igen korán megvalósította tehát a felelősség mai „forradalmának” követelményeit. Az ügy *kikerült a polgári jog hatóköréből*, a munkaadó felelősségének további szigorodása is az önállósuló munkajogban ment és megy végbe. A *vasúti baleseteknél*, amelyeknek ilyen direkt osztályháttere nincs,⁷ az új rendezés megmaradt a mindenkre érvényes általános polgári jog keretein belül, de kettéhasította a felelősségi rendszert. Az objektív felelősség bevezetése (valójában: újraalkalmazása) a gyakorlatban sikeresnek bizonyult. Ez szabja meg azóta is a vétkességi felelősség, illetve az egész kárfelelősség tartalmi

⁶ Vö. Jannott i.m. 160. 7. Az RHG társadalmi hátterére ld. Mádl i.m. 365–380. o.

⁷ Más volt az osztályhátter a porosz vasúti törvény megalkotásakor (1838) és más lett alkalmazása során. A felelősség szigorítása az objektív felelősségig eredetileg az az ár volt, amit a vasútépítő magántársaságok a földbirtokos osztály potenciális érdeksérmeleiért fizettek (Mádl i.m. 356–361. o.). Az objektív felelősséget kimondó 25. § alkalmazása alól azonban (1869-ig) a vasúti alkalmazottakat és a vasútépítő munkásokat szerződésileg lemondatták (Mádl i.m. 370. o.). Így munkás-tőkés viszonyban itt is a fent az RHG-hez mondottak érvényesek.

alakulását. Joggal nevezhetjük ezért „második kárelosztásnak”. Mitsem változtat ezen, hogy ez az „entschlossene Tat der Praktiker”⁸ a nagy kódexek rendszerén kívül maradt és hogy a speciális törvényhozás, illetve a gyakorlat útján nyomul előre, vagy az, hogy az elméletnek örök leckét adott fel. Az objektív felelősség a gyakorlatban a felelősségbiztosítás bevonásával jár az érintett területekre. Hogy ez melyik fél érdekét is szolgálja, általánosságban megválaszolhatatlan. Elégedjünk meg e helyen annyival, hogy a felelősségbiztosítás kötelezővé tétele, valamint a biztosítási feltételek és díjak körüli harcok éppen úgy a nyugvóponton nem jutott érdeköszeütközések kifejezői, mint a másik oldalon — és az előbbivel összefüggően⁹ — az objektív felelősség terjedelmének korlátozásai.

A kárviselés „második szabályozása” tehát egyrészt nem fogta át a polgári jogi felelősség egészét, másrészt azonban szét is feszítette annak kerekeit. Egyik — politikailag érzékeny — területe kiszakadt a polgári jog testéből és igazgatási útra került. Másik része, amely a második kárelosztás új eszközét, az objektív felelősséget szolgáltatatta, de amely mögött nem állott az előbbivel összehasonlítható társadalmi feszültség, megmaradt a polgári jogban és meghatározó befolyást gyakorol a polgári jogi felelősség egészére. E kárviselési rend legfejlettebb formáját a mai törvényhozásban a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való objektív felelősség generálklauzulája jelenti.

e) *A felelősségi jog mai reformjainak legradikálisabbjai a már kifejtett objektív felelősségi rendszer elégtelenségéből indulnak ki az autóközlekedésben okozott károk megtérítésére.* (A common law egyes területein pedig két fokozatú előrelépésért is folyik a harc.) Összehasonlítható-e a mai helyzet a századvégivel? Megérett-e egy harmadik kárelosztás? Azonnal látszik, hogy a mai probléma nem az objektív felelősséget kezdeményező vasúti törvény örököse. Sem társadalmilag nincs alapvető megfelelés, sem dogmatikailag nincs olyan törés kilátásban, mint amilyen a szubjektívről az objektív alapú felelősségre való áttérés volt. Feltételezhető azonban a *párhuzam az üzemi balesetek kártérítésének akkori reformjával.* Az RHG kibocsátása előtt az üzemi balesetek aránya 12–14%-os volt, a haláleseteké 1,5–2,6 ezrelék.¹⁰ Napjainkban a közlekedési balesetek és a velük okozott károk nagyságrendje minden bizonytalansággal társadalmilag elviselhetetlenné vált. Ez nemcsak az anyagi veszteségeket illetően van így, de erkölcsi hatása is aggasztó. Az alig-gondatlanságból meghaltak óriási száma, a pillanat alatt ronccsá váló drága autók, szinte úgy előhívják a társadalomban az értékek devalvációját, mint a középkori pestisjár-

⁸ Rinck, G.: *Gefährdungshaftung*. Göttingen, 1959. 3. old.

⁹ Pl. az 1909-ben német Gesetz über den Verkehr mit Kraftfahrzeugen indokolása azzal érvel a felelősség korlátozása mellett, hogy ezzel válik az üzembentartóknak gazdaságossá a felelősségbiztosítás kötelese. Jannott (i. m. 162. o.) szerint a károkozót szolgáló felelősségbiztosítás Németországban az 1922-es Luftverkehrsgesetz-cel fordul a károsultak javára.

¹⁰ Id. és további adatokat ld. Mádl, im. 369. o.

ványok. Mégha a morális közömbösség csak a közlekedési balesetek szűkebb területén terjed is, nem lehet szó nélkül elmenni mellette — a büntetőjog nem is teheti.¹¹ A polgári jog itt keveset segíthet. A biztosítási javaslatok egy része a prevencióról eleve le is mond. — Ami a kártérítést illeti, többen rámutattak arra, hogy az üzemi balesetekért való felelősség vétkességi korszá-
kában ugyanazok a problémák merültek fel, mint ma a közlekedés károsult-
jainál: perekkel túlterhelt, lassan eljáró bíróságok, a károsultra hátrányos
egyezségek a biztosítóval, drága felelősségbiztosítás.¹²

A „társadalmi” párhuzamban az egyetlen lényeges eltérés a mai prob-
léma látszólagos osztályközömbössége. Ez a technikai megoldásra nem hat ki,
más vonatkozásaira még visszatérünk.

Elismerjük tehát, hogy a közlekedési balesetek kárainak megtérülése
vonatkozásában a társadalmi feszültség erős, annyira, hogy új jellegű felelősségi
szabályozást kényszeríthet ki. Most nem is arról kell döntenünk, hogy igaza
van-e a reformkövetelőknek abban, hogy a fennálló *dogmatikai* rendszer kere-
tében a probléma megoldhatatlan. Az a kérdés, hogy ha ez így lenne, *elképzel-
hető-e egy „harmadik kárelosztás”, amely a másodiktól lényegében különbözik.*

Vigyük végig az analógiát az üzemi balesetekért való felelősséggel. Ott
is túl nagy volt a feszültség, oly nagy, hogy a polgári jog struktúrája nem is
bírtá elviselni, annak ellenére, hogy a legújabb, akkor „legfejlettebb” dogma-
tikai eszközt, az objektív felelősséget alkalmazták. Bármilyen jelentős részét is
képezte ez a tétel az összes polgári jogi kártérítésnek, kivált a polgári jog szfé-
rájából: közjogiasodott.

Első pillantásra most az objektív felelősség került válságba: pedig csak
alkalmazási területének egy — bár óriási nagyságrendű — része. *Új megoldást
ajánlanak a reformerek? Ugyanazt, ami az üzemi baleseteknél már megtörtént:
kár- és balesetbiztosítást.* Ennek megvalósulása nem szorítja ki a polgári jogi
felelősséget. Ellenkezőleg magát szorítja ki a polgári jogból. A közlekedési
probléma már nagyságrendje miatt is óhatatlanul el fog közjogiasodni, más-
részt a megoldást kormányzó gazdaságossági szempontok is amellet szólnak,
hogy ezt a karrendezést társadalombiztosítás (vagy más monopolintézmény)
igazgassa.¹³

Tény, hogy ezzel a hagyományos felelősség alkalmazási területe nagyon
megfogyatkozna.¹⁴ De továbbra is túlzásnak tartjuk, hogy ez a polgári jogi

¹¹ A közlekedési büntetőjog dilemmájára, hogy t. i. hol kell megvonni a kriminális
jogellenesség határát ahhoz, hogy a közlekedési bűncselekményeket a társadalom ismét
morálisan elítélje, azaz bűncselekménynek tekintse, ld. *Viski L.: Közlekedési büntetőjog*
(doktori ért. 1972.).

¹² Az irodalmat ld. *Hippel i. m.* 49. o. 3. jegyz.

¹³ Vö. *Hippel i. m.* 98. kk. old.

¹⁴ A biztosítás kiépítése esetén is fennmaradhat a felelősség a biztosítással nem fe-
dezt károk és a regressz területén. Vizsgálódásainkhoz feltesszük, hogy a biztosítás
teljes kártalanítást nyújt. A felelősség érvényesülhet még a visszkeresetben, de — az egész
kártalanítás nem-polgári jogi jellege folytán, illetve az alább bemutatandó szociális vo-
nások miatt — nem „hagyományos” formájában.

felelősség végét jelentené: nem jelentette ezt a századvégi vérveszteség sem. Az állami befolyás növekedésétől pont itt védeni a polgári jogot — ahogy egyes burzsoá tudósok teszik¹⁵ — nem indokolt. Az állam a polgári jog viszonyaiba elsősorban a tulajdonjogon is a gazdasági szerződéseken keresztül nyúl bele, „jóléti” funkcióinak hatása ezekhez nem mérhető. A közlekedési kárrendezés az „államosítással” elszakadna a polgári jogtól. Nem a felelősség intézménye forgácsolódik szét, hanem a klasszikus polgári jog egysége, amelynek rövid uralma egybeesett az első kárelosztás rendszerével. *Harmadik kárelosztási rend helyett csupán a kárrendezési „munkamegosztás” mennyiségi eltolódása van kilátásban.*

A polgári jogi felelősségi kártérítés fennmarad: az ember nem csupán közlekedik, s látni fogjuk, milyen, eddig jelentéktelen területeken bontakozik ki a felelősség (pl. a személyiségi jogok védelme). De, ismételjük, a közlekedési károk megtérítése ma még döntően a felelősség rendszerében történik. Nyilvánvalóan feszegeti ennek kereteit és így *egyik* meghatározó tényező a „második felelősségi rend” *egészének* alakulásában. Melyek és milyen erősek a többi faktorok? Itt, a polgári jogi felelősség fennmaradásának kérdéskörében csak egy szempontra utalunk: *a „fenyegetett” felelősség várható szerepére.* Az első kárelosztás objektivizált vétkességétől a második kárelosztás objektív alapú szektora nem lényegileg különböző, hanem csak szigorúbb. Ez *a szigorú felelősség folyamatosan terjeszkedik a hagyományos felelősségen belül és annak rovására.* A „Zweispurigkeit” gyakorlatilag eltűnik. Azok a nézetek, amelyek az objektív felelősséget nem tartják felelősségnek, lassan kuriózzummá válnak. De, ha igazuk is lehet — mint ahogy a tárgyi felelősség az individuális felróhatóságon alapulótól valóban a legmesszebbre áll — ettől a jelenségtől sem kell féltetni a polgári jogi felelősség létét. Sőt: *minél jobban távolodik az objektív felelősség a már-nem-felelősség felé, annál inkább számíthatunk a polgári jogban az igazi, individuális felelősség feléledésére.* Ahogy az átlagos gondossági követelmények a gyakorlatban arra a szintre emelkednek, amelyre a jó családapa metaforáját alkalmazni már komikus (bár ez a komikum éppen a *vere bonus paterfamilias* képességeinek abszurd komolyan vevéséből adódik), vagyis az objektív felelősség szintjére, úgy vehető bizonyosra a másik irányú polarizálódás is. Az *objektív felelősség elurhodása csak látszólag egyesíti újra a felelősség alapját.* Egységes felelősség csak az első kárrendezés átlagos követelményű szintjén és az ennek megfelelő viszonyok között volt lehetséges. Az objektivizálódást, a felelősség szigorodását, a felelősség szempontjain túlnézó szociális és gazdasági érdek mozgatja: *a károk mindenáron való fedezése.* Ahogy a károsult érdekének uralma *ezt felelősségen kívüli fedezési technikákkal biztosítja,* illetőleg a felelősséget ilyenekkel kombinálja, *úgy jut lélegzethez, ettől a teherrel megszabadulva, a másik oldalon az individuális felelősség.* Méghozzá az első kárelosztás

¹⁵ Stoll: i.m., Weitnauer, H.: *Aktuelle Fragen des Haftungsrechts* VersR 1970. 598.o.

előtti igazi formájában. A vétkesség egyrészt eltűnik, másrészt fokozatai teljes spektrumának pompájában előbukkan, s mindez a polgári jogi felelősség végső határain, de még azokon belül történik. Gondoljunk arra, hogy a biztosítási kárfedezés nyomán milyen jelentőséget nyert a károkozó súlyos gondatlansága, szemben azzal, hogy a klasszikus vétkességi rendszerben a vétkesség fokozatai, majd a második kárelosztásban maga a vétkesség is irrelevánssá váltak. Ugyanezt figyelhetjük meg a munkajogban. (A két kárfedezési struktúra egyébként is rokon.) A szocialista elmélet felveti a természetes személyek egyéniesített vétkességén nyugvó kárfelelősségének bevezetését is. Ezeket a jelenségeket később fogjuk értékelni. Itt kell még rámutatni arra is, hogy az egykori magánjogi felelősség jogági szétforgácsolódása a polgári jogi törzsök mellé települő „anyagi felelősségek” rendszereire nem volt és nem káros a polgári jogi felelősség jövőjére. Az említett polarizálódás (elsősorban a kárfedezés biztosítása) csakis így jöhetett létre. A kárfedezési mechanizmusok kiépülése, valamint ezek visszahatása a kártérítési gyakorlatra nem volt tekintettel a jogágakra. Ugyanígy a felelősségi póluson kialakult egyéniesedés az alapelvek szintjén, a jogágak fölött átnyúlva, *újraintegrálja* az egyes felelősségi rendszereket. A *jogi felelősség alapintézménye* ma az eddig folyamatosan ható differenciáló tendenciák után ezeket megszüntetve-megőrizve újra a legjobb úton van, hogy tényleges morális tartalmú felelősségként érvényesüljön a társadalmi viszonyok egészében.¹⁶

f) A fejlődés fő vonulatára vetett pillantás annak első megközelítésében való megválaszolásához volt szükséges, hogy föltegyük-e munkahipotézisként egy „harmadik kárelosztás” realitását. Úgy tűnik, hogy a már megindult és az előrelátható változások nem hoznak *lényegesen* újat: csupán arról van szó, hogy a *második kárelosztással* bevezetett objektív felelősségben és a vele összekapcsolódott biztosításban *rejlő lehetőségek bontakoznak ki teljesen és általánosan érvénnyel*. A nem-felelősségi társadalmazott kárelosztás és a másodlagos valódi felelősség csirái már a munkás-balesetbiztosításban jelen voltak. Az idő közben bekövetkezett társadalmi változások megérlelték a helyzetet arra, hogy ezek a részteljesítmények általánossá váljanak, s megfelelően alakítsák mind a polgári jogi felelősséget, mindpedig a társadalmi kárelosztás egész rendszerét.

¹⁶ Az elvileg is megindokolt egységes felelősség uralkodó a szocialista elméletben. Ld. pl. *Eörsi: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*. Bp. 1961. Szamoscsenko-Faruksin: *Otvetsztvennoszt po szovetszkomu zakonodatelsztvu*. Moszkva, 1971. Ugyancsak az egységes felelősség mellett Hadden, T.: *Contract, Tort and Crime: the Forms of Legal Thought*. LQR. 197, 240. old. Gyakorlati oldalról közelíti meg a kérdést Deutsch: *Die Zwecke des Haftungsrechts*. JZ. 1971. 244. o. Szerinte nem lenne érdemes polgári jogi kártérítés preventív oldalát a büntetőjogba utalni, mert a mai helyzet megkönnyíti az ítélkezést és biztosítja a javak védelmét: a becsület védelmére jobb eszköz a magas kártérítés, mint az alacsony büntetőjogi pénzbüntetés. Ellenkezőleg pl. *Weitnauer: Entwicklungslinien des Haftungsrechts*. Juristen-Jahrbücher. 1963/64. 234. o.

2. *Géprombolók versus sci-fi?*

Előző pontunkban megkíséreltük, hogy a felelősség mai legprovokatívabb jelenségéből kiindulva kitűzzük vizsgálódásunk határait. Eközben óhatatlanul állítanunk kellett olyan összefüggéseket, amelyek kifejtés nélkül bizvást elnagyoltnak, vagy nem meggyőzőnek tűnhettek. E módszertani nehézséget a szerző szenvedni legjobban. Mégis vállaljuk, hogy egyelőre továbbra is az általánosságban maradva vizsgáljuk a felelősségi jog aktuális kérdésfeltevéseit. Reméljük, hogy már most sikerül olyan szempontokat felszínre hozni, amelyek határozott megvilágítást adnak a későbbi konkrét elemzésnek. Általános társadalmi és ideológiai problémák felvetésére gondolunk, amelyek a jogszabályok és a gyakorlat elemzése során közvetlenül aligha lennének levezethetők a vulgarizálás veszélye nélkül. Az a szándékunk, hogy a most felvázolandó háttér és az érvényesülő jog elemzése kölcsönösen értelmezze egymást.

A kártérítési jog reformjai — a technikai-dogmatikai megvalósítás és a közvetlen szociológiai indítékok szintjén felül (l. *a*) pont) — alapvetően kétféle társadalmi-ideológiai szemléletbe ágyazódhatnak. A cím — szándékos túlzással — azt a különbséget kívánja szemléletessé tenni, amelyhez a partikularitás (*c*) pont), illetve a totalitás (*d*) pont) szintjén jelentkező koncepciók végletes végigvitelével jutunk. A szemléleti különbségeknek akár ilyen eszközökkel való tudatosítását azért is szükségesnek tartjuk, mert az eltérő társadalmi-ideológiai hozzáállás éppen a kárfelelősség területén nem elsősorban a dogmatikai elképzelések különbségében jut kifejezésre, hanem abban, hogy a felelősség adott továbbfejlesztésének van-e társadalmi perspektívája, azaz megvalósítható-e.

a) Az első, ami a felelősség radikális megváltoztatására irányuló koncepciókban feltűnik, *dogmatikai-technikai beállítottságuk*. Ez azért meglepő, mert a diszfunkcionálissá vált jogszabályok és velük szemben az élet útkeresése forrásvidéke és elsőrendű területe a jogszociológiának. A dogmatikai megközelítést két tényező mégis érthetővé teszi. Egyrészt a munkálatok döntő része *törvényelőkészítéshez* kapcsolódik, vagy maga is javaslat. Másrészt, ha valóságos szociológiai motívumok kifejtésének nehézségeit nézzük, és velük szemben az ismert tapasztalati tények erejét, amelyek evidenciaként hatnak, kevésbé csodálkozunk azon is, hogy a reformerek *egy sor aktuális szociális kívánalmat* további vizsgálat nélkül a *felelősségi jog alapelveként deklarálnak és egyben ezeket kéri számon tőle*.

A szociológiai megközelítést a javaslatokban a kár- és biztosítási statisztikára való hivatkozást jelenti. Hozzátehetjük, hogy e károk nemzetgazdasági és társadalmi hatásainak elemzésére a kontinensen alig van példa.¹⁷ Egy

¹⁷ Warkallo i. m. 705. old. csak általában hivatkozik a kártérítés politikai gazdaságtani szempontjaira. Az irodalom újra felfedezte azonban *Mataja* 1888-ban kiadott könyvét: *Das Recht des Schadenersatzes vom Standpunkt der Nationalökonomie*. — Pozitív példaként vö. *Tunc* javaslatait, illetve *Calabresi: The Costs of Accidents: A Legal and Economic Analysis*. New Haven, 1970.

ilyen gyökeres változás vizsgálatának a közvetlen gazdaságpolitikai alapokon kívül ki kellene terjednie az egész felelősségi jog fejlődésére is. Itt a társadalmi problémák és a jogi megoldások kölcsönhatásának két aspektusa is felvetődne. Vizsgálni kellene, miért tért teljesen új utakra a törvényhozás a második kárelosztás idején, illetve miért nem tért új utakra, azaz hogyan érte el másutt ugyanazt az eredményt „teljes dogmatikai ártatlansága”¹⁸ megőrzésével. Másrészt a dogmatikailag konstansnak látszó elemek funkcióváltozásait is elemezni kellene. Mindez igen tanulságos lenne a reformok szükségessége, kilátásai és célszerű formái megítélése szempontjából. A polgári jog fejlődése általános irányvonalainak feltárása már régóta folyik, a részjelenségek és összefüggéseik feldolgozásáról, valamint a kifejezetten szociológiai irodalomról nem is beszélve.¹⁹ A szóbanforgó javaslatok minderre általában nem reagálnak kritikailag, de még az is ritka, hogy a felelősség általános alakulásának valamelyik rendszerével kapcsolatot keressenek. Az izolált szemléletű kutatás megfordítja a helyzetet: a javaslatok maguk válnak az általánosabb vizsgálódások tárgyává.

A képet kissé sötéten festettük: a fejlődést a kárelosztásban látó javaslatok ti. tartalmazznak dogmatörténeti visszapillantásokat. Megítélésünk szerint ezek — szándékunktól függetlenül — a mai társadalmi háttér elemzését hivatottak pótolni, másrészt a folyamatosság lendületét és a szükségszerű fejlődés látszatát adják a reformköveteléseknek.²⁰

Az említett kárstatisztikák mögött felsorakozó *érvek kettősek*. Az érvelés egyik rétege a tapasztalat síkján mozog, főeszköze a károk és a velejáró anyagi terhek mennyiségi bemutatása. Az érvelés másik síkja a kívánatos külön elemzést felülről kerüli meg: az igazságosság jelszavával megy harcba.

A statisztikákra támaszkodva a *károsultak elégtelen védelme*, illetve a mai szabályok szerint jól működő védelem esetén a károkozónak elviselhetetlen terhet jelentő kártérítési kötelezettség szolgáltatják azokat a társadalmi meggondolásokat, amelyek az újraszabályozást indokolnák. A helyzet forrását pedig a technika fejlődésében látják. Mindez világosan *visszamatat a második kárelosztás korára*. Az új kárelosztás alátámasztására hivatott érveknek a történeti visszatekintéséből kiderülő azonossága azonban éppen az

¹⁸ Pl. Franciaországban a vétkeesség megdönthetetlen védelme útján. A kifejezés Holleaux-tól származik. Ld. *Ballerstedt, K: Technischer Fortschritt und Schadensordnung*. Aktuelle Fragen des Energierechts 1962. Düsseldorf. 5. o.

¹⁹ Az általános tendenciákra pl. *Pound, R. An Introduction to the Philosophy of Law*. (1954); *Ripert: Le déclin du droit* (1949), *Savatier: Les métamorphoses économiques et sociales du droit civil d'aujourd'hui*, (1948), *Wieacker: Das bürgerliche Recht im Wandel der Gesellschaftsordnungen* (1960); a felelősségről pl. *Caemmerer: Wandlungen des Deliktsrechts* (1960) *Viney: Le déclin de la responsabilité individuelle* (1965). A szocialista irodalomban: *Mádl: A deliktualis felelősség*, 1964. *Eörsi: A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern körülményekhez a szocialista és a burzsoá államokban*. AJ. 1963. 26. o.

²⁰ *Jørgensen (i. m.)* pl. dogma-, kultúr- és esztétorténeti megalapozásra törekedik. Ellenpélda lehet pl. *Mádl módszere az objektív felelősség térhódításának bemutatására (i. m. IV. fejj. 3, 4, 5. §).*

igazi történeti szemlélet hiányát mutatja. Két minőségileg különböző kárelosztást aligha lehet ugyanabból a tényezőből levezetni. Vagy annyira megváltoztak a második kárelosztás óta a társadalmi körülmények, hogy ugyanaz a probléma minőségileg máshogy oldható csak meg? Ezt senki sem elemzi. A fenti érvelés tehát a maga elszigeteltségében inkább a mi felfogásunkat támasztaná alá, hogy ti. ugyanaz a folyamat érik be ma egy másik részterületen. Miért beszelnénk akkor minőségi változásról? A két korszak *történeti-társadalmi különbségei* láthatólag nem is a végső megoldásból lesznek kiolvashatóak, hanem abból a *tényleges folyamatból*, ahogy egy széles körű biztosítás majd harcok között megvalósul.

Az *érvek másik része* máris mutatja a változásokat. Azokra a posztulatumokra gondolunk itt, amelyekből kiindulva az empirikus oldal mellett ideológiailag is elégtelennek tartják a mai megoldást. Úgy látszik, hogy itt kicsiben tükröződik a *természetjog újjáéledésének* általános folyamata. Ahogy a felelősség aránytalan koncentrálását a károsult érdekvédelmére az igazságosság nyilvánvaló parancsának tekintik, úgy kap hangot szűkebb témánkra vonatkozóan is, hogy az új kárelosztás kérdése „nem vagyoneelosztási és tisztán gazdasági probléma néhány csepp szociális részvétellel”, hanem alapjainak tisztázása „nagy szociáletikai kérdés” (*Ballerstedt*). *Oftinger* szerint „a jogtudat lázad” az ellen, hogy a károsult maga viselje a kárt; (utalva arra, hogy a folyamat a magánjogtól az öffentliche Fürsorge-hoz vezethet). *Tunc* felfogása az, hogy az erkölcs (moral law) követeli meg a kollektív forrásokból való kárfedezést.²¹ Ezzel az ideológiai indokolással az objektív felelősség kezdeteinél még nem találkozunk. Az objektív felelősség támasza az érdekelv, s legfeljebb annyiban minősül „erkölcsösnek”, illetve „emberiesnek”, amennyiben mások érdekvédelmét szolgálja.²² Ez pedig minőségileg ugyanaz, mint a vétkességi kárelosztás „erkölcsössége”; a kárviselés individuális érdek mérlegelésén nyugvó áthárítása egyik egyénről a másikra, nem pedig a károk ma aktuális elosztása a biztosítottak veszélyközösségében. Mivel a „természetjogias” érvelésnek általánosabb talaja van, mint a felelősségi jog alakulása, nem csoda, hogy a konzervatív oldalon is felhasználják. *Weitnauer* pl. úgy véli, hogy a polgári jogi felelősségi rendszer feláldozása a biztosítási védelemnek a polgári jog kétezeréves igazságossági és méltányossági hagyományainak kiszolgáltatását jelentené.²³

Az igazságosság azonban történeti-társadalmi kategória. Elvontan a mi kérdésünkben is mindkét részről felhasználható, a kérdés csak az, hogy

²¹ *Ballerstedt*: i. m. 6—7. old., *Oftinger*: *Schweizerisches Haftpflichtrecht* Zürich, 1958. I. köt. 29, 33. old. *Tunc*: *Tort Law and Moral Law*. Camb. L. J. 1972/A. 255. old.

²² *Egger*; A.: *Über die Ethik des schweizerischen Zivilgesetzbuches*. Zürich, 1950. 111. old. „Die Rücksicht auf die andern löst eine erweiterte, neue Verantwortlichkeit heraus.” *Egger* szerint a szerződéses szabadság korlátozása is az emberiség parancsából folyik, enélkül az az erősek kezében fegyverré válna: a kizsákmányolás eszközévé.

²³ *Weitnauer*, *VersR* 1970. 598. old.

melyik nézet „korszerűbben” igazságos vagy méltányos. Az nyilvánvaló, hogy a reformerek igazságosságát nem egyezik azzal, amelynek szellemében az érvényes tételes rendelkezések fogantak. Így róhatja Stoll a Projet Tunc terhére, hogy abban a nagyobb ésszerűség gyakran az igazságosság kárára megy és kevéssé vigasztaló, hogy az igazságtalanságot (Unrecht) a nagy számok törvénye kiegyenlíti.²⁴ Persze, ha meggondoljuk, a tipizált vétkességi mérce ugyanígy „igazságtalan”, és az igazságosság kérdése végül is azon dől el, hogy az elérhető megoldás társadalmilag mennyire adekvát.²⁵

A „pragmatikus” érvelés legfőbb problémája a jogtudományban szerintünk nem is az „igazságossággal” való szembekerülés, hanem szempontjainak túlsúlyba kerülése a jog sajátos feladataival és lehetőségeivel szemben. A biztosítást propagáló tervezetekkel kapcsolatban pl. ismételten felmerül, hogy csakis a teljes és gyors kártalanítást szem előtt tartva, nem okolják meg *jogilag*, miért járna a károsultnak a javasolt térítés.²⁶ Jellemző, hogy ezt a kérdést nemcsak a dogmatikailag és filozófiailag érzékeny német jogterületen

²⁴ Stoll, i. m. 301. old.

²⁵ Tanulságos példát szolgáltat erre ma a környezetvédelem, amely — nagyságrendje miatt — már eleve a közjogi szférában startol. Itt a termelés gazdaságossági érdeke és a védelem általánosabb „emberi” érdeke kerül konfliktusba, olyan technikai feltételek mellett, amelyek között az emberi élet egészére optimális termelés ma még sokkal nagyobb anyagi követelményeket támaszt, mint pl. a közlekedési vagy üzemi balesetek elleni védekezés. Itt az engedményeket és a felemás megoldásokat hajlamosak vagyunk még „igazságosnak” elfogadni, éppúgy, ahogy az objektivizált vétkességen alapuló kérelmezést a klasszikus kapitalizmus termelési feltételei között igazságosnak tekintették. Brzezinski, W.: (*Podstawowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka*. Państwo i prawo 1971/3—4, 516. old.), a konfliktust szocialista társadalmi viszonyok között úgy látja megoldhatónak, ha a védekezést a termeléssel együtt tervezik. A normáknak a hierarchia azonos szintjén kell állniuk, mert ma Lengyelországban a tervteljesítést biztosító normák magasabbrendűek, mint a környezetvédelmi-ek. (Ld. még Brzezinski: *Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka na tle uchwał VI. Zjazdu PZPR*. Państwo i prawo 1972/4. 41. old.).

A környezetvédelem szükséges kiadásai egészükben felmérhetlenek, még inkább tisztázatlan az, hogy a környezetvédelmi ráfordítás mikor és milyen mértékben fog aktívaként is jelentkezni. Az USA-ban a bruttó nemzeti termék 1—3%-át tartják szükségesnek környezetvédelemre fordítani. Nálunk 1%-os kezdésnél többel nem számolhatunk. A környezetvédelmi költségek azok, amelyeket beruházási feszültség esetén legkönnyebben törölnek. (Ld. Kovács Géza: *Környezetvédelem a népgazdasági tervek rendszerében*. Magyar Tudomány. 1973. 84—91. old.) Brzezinski és Kovács Géza is alapvetőnek tartja a védekezés sikeres szempontjából a *morális faktorokat*.

Más viszont a hozzáállás a munkavédelem területén, ahol a jogi szabályozás szintén állandóan lemarad az elvileg lehetséges munkavédelmi követelmények mögött. Vö. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1970-es varsói kongresszusán a munkáscsoport részéről felhívás hangzott el arra, hogy a termelékenységgel szemben az embernek kell elsőbbséget nyújtani. A Nemzetközi Munkajogi és Társadalombiztosítási-Jogi Társaság ugyancsak Varsóban tartott (1970) kongresszusának nemzeti referátumai is sürgetik a technikai fejlődés és a munkavédelem szabályozása közötti lemaradás, illetve ellentmondás felszámolását, s javasolják a munkavédelemhez való jog alapvető állampolgári joggá nyilvánítását. (Weltner Andor összefoglaló jelentése a kongresszusról. Jogtudományi Közlöny. 1971. 69. k. old.). Itt főleg személyi sérülésekről van szó, és a károsult-károkozó érdekcsoportok világosan elkülönülnek. Ez a kapitalizmusban a világos osztálykonfrontáció területe.

²⁶ Stoll: i. m. 292. old. *Koziol*: i. m. 16. old. Általában is felveti *Ballerstedt*: Ha a polgári jog csak a károk megtérítésére koncentrál, fel sem merül a kártérítés dogmatikai alapjának és igazságosságának kérdése (i. m. 8. old. 7. jegyzet).

teszik fel, hanem elsősorban az USA-ban és Angliában. Itt világosan látható, hogy a realista, technikai beállítottságú javaslatok a másik póluson kiváltják az elvi igényű, itt szokatlan absztrakciójú kutatást. Az általános elvi rendszer megteremtésének kísérletei, anélkül, hogy az európai történeti párhuzamról látható tudomással lennének, pl. az érdekelv egy variánsának kidolgozásához, illetőleg az egységes felelősség koncepciójához jutnak el.²⁷

b) Akár pragmatikus, akár elvi síkon is folyjon az érvelés, ott áll mögöttük a „technika”. Említettük már, hogy a látszat alapján és a *közkeletű felfogás szerint a felelősség szükségszerű változásának végső oka a technika, avagy a „termelőerők fejlődése” és az ezzel járó megnövekedett kárveszély*. Nem lehet azonban semmilyen társadalmi viszonyt dolog és ember kapcsolatára redukálni, s nem lehet a technikát a termelőerőkkel azonosítani sem. A technika konkrét fejlődését az adott társadalmi viszonyok determinálják és fordítva, a technika a fennálló társadalmi viszonyokat is alakítva, azoktól függő hatást vált ki a társadalomban. Ahogy a modern gépi technika nem volt oka a modern kapitalizmusnak általában,²⁸ éppúgy nem oka a *polgári jogi felelősség alakulásának*. *Ennek végső oka ugyanis társadalmi*, a technika fejlődése és közvetlen társadalmi kihatásai csak egy tényező a sok között. A technika veszélyei ugyanis önmagukban szinte mindig kivédhetőek (ismert példa: a mindvégig alagútban futó vonat) — a védekezés, ennek közvetlen technikai módja, illetve más útra terelése (pl. kárelosztás, felelősséggel vagy anélkül) a gazdasági ésszerűségein kívül igen bonyolult szociális összetevők mérlegelésének (és nem tudatos hatásának is) eredménye, amelyek osztársadalmi szinten törekednek optimális megoldásra.

Ami a kárfelelősség szabályozását illeti, ennek sokfélesége már az első pillantásra is mutatja, mennyi más tényező játszik közre a „technikai fejlődésen” kívül, a termelési viszonyok megannyi — önmagában is önállósult — eleme miként szűri meg és módosítja az „alap”-ból eredő determinációt. Az általános biztosítás mint optimálisnak tartott kárelosztási forma fel sem merülhetne például, ha az állam — megint más tényezőkkel kölcsönhatásban — nem nyúlna bele olyan mélyen a polgári jogi viszonyokba is, mint ahogy ma belenyúl, ha nem kerül előtérbe az állam szociális funkciója stb. Nem hagyható figyelmen kívül továbbá a jogi formák viszonylagos önállósága, a jogi hagyományok szerepe stb. Ezek a tényezők hatnak mind a jogi megoldások választására, mindpedig a meglevő intézmények fellazulására és funkcióváltására. Gondoljunk pl. arra, hogy az objektív felelősség újjáélesztésének oka a porosz vasúti törvényben — mintegy véletlenül — a földbirtokos

²⁷ Ld. Fletcher: *Fairness and Utility in the Law of Tort* — LQR, 1972. 537. old. és Hadden: *Contract, Tort and Crime: The Forms of Legal Thought*. LQR 1971. 240. old.

²⁸ Hanem maga „a technika egy évszázados társadalmi forradalmasodási folyamat gyümölcseként jön létre, megkoronázása és kiteljesedése annak”. Lukács: *Bucharin; A történelmi materializmus elmélete*. (Recenzió.) *Utam Marxhoz*, Budapest, 1971. I. kötet. 460, 463. old.

osztály garanciakövetelése volt a vasútépítőktől, s az egyszer megtalált és bevált forma a Reichshaftpflichtgesetz idején már a burzsoá—proletár harc manipulációs eszköze lett, a szovjet polgári jog első időszakában pedig a „burzsoának” minősített vétkességi elvvel szemben a kártérítési jog valóban szocialista alapjának számított, majd később ugyanitt a felelősség határára szorul stb. Mindez arra is figyelmeztet, hogy csak nagy elővigyázattal lehet egy-egy tényezőnek az adott körülményektől — elsősorban a jogrendszertől — elvonatkoztatva konkrét és közvetlen hatást tulajdonítani.

A technika jelenlétét és szerepét nem kívánjuk kisebbiteni. Megjegyezzük azonban, hogy a „technika” úgy, ahogy a felelősségi jog „leváltásával” kapcsolatban felmerül, nézetünk szerint a második kárelosztás technikáját jelenti, nem más, mint a századforduló gyári gépeinek kitörése az utcára. A problémák: a másodperctörédéknyi figyelmetlenséggel okozható igen súlyos kár, s általában az egy-egy esetben keletkező kár nagysága és gyakorisága sem más nagyságrendű, mint annakidején az üzemi baleseteknél volt. Felhívjuk viszont a figyelmet arra, hogy ahol valóban minőségileg új tényező lépett be a technikába, a termelésbe, ti. az atomenergia, illetőleg az űrhajózás, ott viszonylag igen rövid idő alatt — s a tárgyunkban nagy szerepet játszó harcok nélkül — létrejött egy valóban új alapú szabályozás: az abszolút helytállás, az állam mögöttes (atomkárok), illetve kizárólagos nemzetközi jogi (űrhajózás) „felelősségével”.²⁹

c) Az üzemeket és a közlekedést előzőnlő gépi technikai hatása természetesen a jogon belül is messzebb terjed a felelősségi szabályok befolyásolásánál. Oftinger igen gazdagon dokumentált tanulmányt szentel annak, miként szorítja ki a „technikai gondolkodás” a „jogi gondolkodást” saját területeiről, hogyan kerül konfliktusba a technika öncélú értékrendje a jog alapelveivel.³⁰ A már említett jelenségeken felül kimutatja, hogy növekszik a technikai folyamatokat szabályozó normák száma — s ezzel csökken a jogbiztonság, a jog áttekinthetősége és szakmai színvonala; hogy a jog tartalmilag is követi a technikai megkülönböztetéseket és ehhez alkalmazkodva fellazítja saját intézményeit; leírja továbbá a magánszféra sőt a pszichikai személyiség megtámadását is technikai eszközökkel.³¹ Oftinger a jogi gondolkodásnak külö-

²⁹ A szabályozás történetét ld. MádI: i. m. 427., 519. kk. old. Az űrobjektumok által okozott kárért való nemzetközi felelősségről szóló Egyezményhez (ENSZ, 1971. nov. 29.) Magyarország az 1973. 3. tvr-rel csatlakozott.

³⁰ Oftinger: *Punktionen für eine Konfrontation der Technik mit dem Recht. Die Rechtsordnung im technischen Zeitalter*, Zürich, 1961.

³¹ Tanulságos, hogy milyen alapelveket tulajdonít Oftinger a „technikai gondolkodásnak”. Ezek egyben azok a veszélyek, amelyek a jogot is fenyegetik. A technikai gondolkodás eszerint történetietlen, csak a közvetlen hatásra koncentrált, sajátos perfekcionizmusnak hódol: a tapasztalati átlaghoz igazodó joggal szemben az egyszer kitűzött célt egyre jobban megközelítő eszközöket hoz létre; a teljesítmény- és gazdaságossági elv uralja; e gondolkodásban a cél szentesíti az eszközt; mindent tevékenysége tárgyának tekint; a lehetőséget a megengedettséggel azonosítja; s mindezek alapján önálló értékrendszert alkot magának. A jogi gondolkodás alapja ezzel szemben egy történeti-

nösen következő vonásait látja veszélyeztetve: normativitását, a helyes értékelést azáltal, hogy a technika, mint tény, normatív erőt nyer; az etikai teljességre törést a technikai célszerűség által: a jogban cél nem szentesítheti az eszközt. A technika alkalmazásának szabadságát a jog határolja be — követeli Oftinger. Ennek eszközei: a személyiségi jogok védelmének erősítése, a rendőrség szerepének módosítása a rendészeti korlátozásoktól a pozitív védelem irányába, valamint a hagyományos jogi eszközök bevetése. Ezt a leltárt, amely a jelenségek szintjén igen sok igazságot tartalmaz, még folytatni lehetne.

Fő ellenvetésünk annak a szellemnek szól, amellyel Oftinger a kérdést megközelíti: A jogfejlődés negatív jelenségei anyagi meghatározóinak keresése itt idealista végeredményhez jut. A technika mint minden rossz kútfeje, Oftinger elemzésében már mitikussá válik. A „dämonisches Eigenleben der Technik” Luther-ízű metaforájával hadd szegezzük szembe Albrecht Dürer szavait: „Ein Schwert, das scharpf und güt ist, mag das nit zum Gericht oder Mord gebraucht werden? Ist dorum das Schwert besser oder böser?”³² Oftinger víziója, a jogi és technikai „gondolat” harca, a technika uralomrajutása az ember felett, *számunkra* a technika *eldologiasodását* tükrözi; a technika szerepének kérdésessé válását egy adott társadalmi szituációban. A technika fejlesztése, amely másrészt a munkamegosztást, elidegenedést és a kizsákmányoló termelési módokat szükségszerűen feltételezte, eljuttatta az embert addig a küszöb, ahol az elidegenedés megszüntetése társadalmilag reális lehetőséggé vált. Amennyiben a technikához nem kapcsolódik ez az új értelem, racionalitása irracionálisba fordul.³³

Mivel Oftingernél az alapvető társadalmi vonatkozások hiányoznak, a technika és a jog szellemharcában a jog helyzete kilátástalan. Ez a kiszolgáltatottság vonatkozik azokra a nézetekre is, amelyek a polgári jogi felelősség változásait a technika fejlődéséből eredeztetik, anélkül, hogy a technikát az adott termelési viszonyok többi mozzanata közé illesztenék. Ezen a nyomon ugyanis logikusan jutunk el a jog és a jogi értékrend Oftinger ecsetelte vereségéig. A jog „romlása” társadalmi okainak elemzésére nem vállalkozhatunk. *De a jogi felelősség jövőjét vizsgálva nem fordulunk a géprombolók módjára az azt veszélyeztető elidegenedés és technikai tényezők ellen, hanem aggódva siettetve követjük ezek végkifejlését, legalább igen általános utalások formájában megjelölve azokat a társadalmi tényezőket, amelyek a technika és társadalom új*

leg kialakult, adott értékhierarchia: szabadság, élet, egészség, a személyes szféra zavartalanlansága állnak ennek felső fokain, továbbá az egymásra kölcsönös tekintettel levés.

³² Eichelberg kifejezését idézi Oftinger i. m. 16. old. — Dürer: *Vázlatok a „Lehrbuch der Malerei”-hez*. Schriften und Briefe, Leipzig, 1971. 162. old.

³³ Ld. Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Bp. 1970. 234. kk. old. és Márkus György: *Marxizmus és antropológia*. Bp. 1972. III. fejezet. További fejtegetéseink sok tekintetben e művek gondolatmenetéből indulnak ki.

összhangjának lehetőségét jelzik és így a jogi felelősséget is távlatilag újból igazi funkciójához juttathatják egy teljesebb emberi személyiség kialakításának szolgálatában.

d) Optimizmusunk igen elvont elméleti alapokból táplálkozik. Sőt tudjuk, hogy a konkrét problémák szintjén a pozitív tendenciák nemcsak nehezen kimutathatóak, de természetszerűen nem is minden kérdésben érvényesülnek. Erősíti is, gyengíti is pozíciónkat, hogy a felelősségi jog mai „váltsága” mégiscsak a gépi közlekedés, tehát a hagyományos technika alkalmazásának problémájához kapcsolódik, s mint ilyen, legfeljebb a „mennyeség forradalma”. A már megindult *minőségi változásnak: a tudományos-technikai forradalomnak mint világtörténelmi folyamatnak*, teljes összefüggésrendszerét még csak felvázolni kísérelték meg.³⁴ Célunk e forradalom *egyik lehetőségének szolgálata*.

A tudományos-technikai forradalom nyitotta válaszútnál a helyes választás az alapvető feltétele annak, hogy a tudományos-technikai forradalom *végősoron* a kommunista forradalom része és szükségszerű fokozataként „az emberek *társadalmi*, azaz emberi emberként a magáértvalón teljes, tudatosan és az egész eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatéréséhez” vezessen.³⁵ A kommunizmus ebben az értelemben a „véletlen”, „absztrakt” individuumból *autonom* individuummá fejlődött ember szabadságának teljes valóraváltása, s mint ilyen, sem célként, sem megvalósulásában nem végállomás, hanem szakadatlan, semmi által nem korlátozott önfejlődés.³⁶ A személyiség önelvezete az „egyetemesen fejlett egyének társadalmi viszonyai keretében bontakozik ki, amelyek mint saját közösségi vonatkozásaik, a saját közösségi ellenőrzésüknek vannak alávetve”.³⁷ E szabadság tényleges realizálási módjáról még nem rendelkezhetünk konkrét képzetekkel, mégkevésbé arról, hogy a jelzett társadalmiságból következő felelősség hogyan jelenik majd meg. Annyi biztos azonban, hogy a mai értelemben vett jogi felelősségnek itt helye nincs.³⁸ Miért beszélünk akkor mégis a jogi felelősség

³⁴ Ilyen átfogó marxista koncepciót kísérelt meg a Csehszlovák Tudományos Akadémia kollektívája R. Richta vezetésével: *Válaszúton a civilizáció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. Bp. 1968. A tudományos-technikai forradalomnak, mint döntően társadalomtudományi megközelítést igénylő kérdésnek indoklással ellátott probléma — katalógusaként szolgál: *Holló Mária: A tudományos-technikai forradalom, mint világtörténelmi folyamat és a reál való felkészülésünk tudományos megvalósulása*. Kutatási főirány. Tervtanulmány. MTA Filozófiai Intézet. Bp. 1971.

³⁵ Az idézet *Marx kommunizmus-meghatározásának* része. *Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844-ből*. Bp. 1962. 68. old.

³⁶ *Márkus: i. m.* 89. kk., 107. kk. old. *Marx A politikai gazdaságtan bírálatának alapjaiban* így fejt ki ezt: A kommunizmus „nem a termelőerők fejlettségén alapul, hogy egy meghatározott állapotot újratermeljen és legfeljebb kiterjesszen, hanem ahol termelőerők szabad, akadály nélküli, progresszív és univerzális fejlődése maga alkotja a társadalomnak és ezáltal az újratermelésnek is az előfeltételét; ahol az egyedüli előfeltétel a kiindulóponton való túlhaladás.” (Berlin, 1953. 438. old.).

³⁷ *Vö. Marx i. m.* 36. jegyz. 79. old.

³⁸ *Szabó Imre: a jog elhalását a jogkövetésen, az egyéni jogtudatnak társadalmi jogtudattá való felemelkedése felől közelíti meg. A jogelmélet alapjai*. Bp. 1972. 265. old.

jövőbeni ujjaéledéséről? Egy ilyen elvont perspektívából még nagyobb hiba lenne a felelősségre közvetlen „következtetéseket” levonni, mint a ténylegesen jelenlévő és ható „technikából”. Nem is akarunk felelősségi sci-fi-t írni. Amennyiben a vázlat vázlata szintjén a jogi felelősség fennmaradását és erősödését tesszük fel a tudományos-technikai forradalom egyik útjának körülményei között és hatására, ezt csak mint lehetőséget tételezzük. Hangsúlyozása azonban éppen azért fontos, mert ezért *a lehetőségért tudatosan kell harcolni*, azaz mint végső célt egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, miközben a konkrétumok szintjén éppen a felelősség további objektivizálódásának, felelősség jellegéből való kivetkőzésének siettetésén munkálkodunk. Ne a kártérítés és felelősség egy történelmileg pillanatnyi, bár klasszikus arányú egyensúlyát kívánjuk hát vissza, hanem lássuk meg a polgári jogi felelősség felszámolódásában újjászületésének perspektíváját. Ez azonban a jog elszigetelt szemléletében lehetetlen.

A vázolt perspektívában a technika eldologiasodása és vázolt negatív hatásai az elidegenedés általános felszámolása során megszűnnének. Ez természetesen komplex folyamat. Olyan részekre, mint a technika jelzett problémái, nem bontható. Ezenfelül kétarcú is: felszámolásának maga az elidegenedés is eszköze. Ez a mi vonatkozásunkban a technika további fejlesztését és a kifogásolt jelenségek időszakos erősödését is jelenti. Végül, mint mondtuk, nem automatikus folyamat. Részfeladataink és lehetőségeink tudatosítása ezért is fontos.

e) A továbbiakban már nem a célhoz, hanem a *folyamat aktuálisabb részeihez* kapcsolódunk. A tudományos-technikai forradalom jelenlegi szakasza egyidejűleg bontakozik ki mindkét társadalmi rendszerben, sőt ezek termelőerőik fejlesztésében egymásra utaltak. Olyan anyagi *termelőerők még nem* jelentek meg, amelyek a kommunizmus valóban sajátos anyagi és technikai bázisát jelentenék.³⁹ De kezdetben is kirajzolódik már a tudományos-technikai forradalom *új arca*, amely ezt a folyamatot távlatilag az „emberi előtörténetből” az individuum számára is fejlődést jelentő valóságos történelem első lépcsőfokává teheti. *Ez a tudományos-technikai forradalomnak az a tulajdonsága, hogy benne az ember mindenoldalú fejlesztése e forradalom menetének éppúgy következménye, mint feltétele.*⁴⁰

³⁹ Vö. Lavallée, L.: *A marxista prognosztikáért*. Bp. 1972. 164. o.

⁴⁰ „A civilizáció választóján” a kommunista utat — s rövid távon is a kapitalizmus túlszárnyalásának kritériumát — a CSTA munkaközössége az emberi tényező fejlesztésének primátusában látja a technikaikkal szemben. *Richa* (i. m. III. fejezet) ebben az értelemben beszél a történelem legnagyobb kultúrforradalma végrehajtásának szükségességéről. Az emberi tényező *partikuláris* figyelembevételét persze a termelőerők fejlődése általában is kikényszeríti (gondoljunk pl. az amerikai munkalélektan fejlettségére), és a kapitalista társadalomban az osztályharcnak is csak ilyen partikuláris eredményei születhetnek.

A tudományos-technikai forradalom negatív társadalmi hatásait a mai kapitalista társadalomban óriási irodalom elemzi. Úgy tűnik, hogy ma a személyiség partikularitásának fokozódásában jelentkezik legelviselhetetlenebbül a termelési mód növekvő inakdevációja.

A tudományos-technikai forradalom szocialista útját az ember fejlődésének elsőbbsége jelenti a technikával szemben, de nem annak kárára. Hogyan járulhat hozzá a jog az emberi tényezők elsődlegességéhez? Mi a jog szerepe a tudományos-technikai forradalom szocialista megválaszolásában? Ennek felvázolása is meghaladná munkánk és lehetőségeink kereteit. Számunkra a vázolt cél felé vezető út első lépése a szocialista demokrácia gyakorlati kiteljesedése. Ebben a polgári jog csak közvetett szerepet játszik. Szerepe van azonban mind a műszaki, mind az ezzel arányos szociális-emberi fejlődés terén. Úgy tűnik, hogy a *szocialista jogirodalom* a tudományos-technikai forradalomban *nem az átfogó társadalmi folyamatra* figyel fel, hanem gyakorlatiasan – elsősorban annak csak gazdasági és műszaki oldalát érzékeli.⁴¹ Így kerültek előtérbe pl. a polgári jogban a tudományos és műszaki megoldások forgalmának, alkalmazásának és védelmének kérdései.⁴² Erről a területről *közvetlenül* is el lehet jutni az *emberi* oldalhoz, de a rövid út nem vezet a nagy összefüggések felismeréséhez. Arra gondolunk, hogy a szorosan vett technikai fejlődésből kiindulva a termelőhöz, az embernek, mint dolgozóhoz munkajogi védelméhez érkezünk. A „munka humanizálása”, ahogy ez a tudományos-technikai forradalommal összefüggésben a munkavédelem, a munka- és pihenőidő, szociális jogok stb. képében megjelenik,⁴³ hozzájárulhat ugyan az ember totális fejlődéséhez, de önmagában nem garantálja azt. Valószínű, hogy ma a jogtól nem is kívánhatunk többet, mint a jelzett reális napi feladatok megoldását.

f) A „napi feladatok” a *kártérítési felelősség területén* nem olyan egyértelműek, mint a polgári jog többi részén. A felelősség ugyanis szerepet játszik a tudományos-technikai forradalom mindkét aspektusának alakításában: a technikai bázisban éppenúgy, mint az emberi tényező fejlesztésében. Noha ezek ellentmondása⁴⁴ mint jogpolitikai tényező, általában is figyelembeveendő, különös súllyal merül fel itt, ahol ugyanazon intézményen belül koncentráliódik.

A kártérítési felelősség hagyományos struktúrái – a perspektivikus cél érdekében – *nem gátolhatják a szorosan vett technikai haladást*. Ez tehát állandó adaptálásukat, illetve szükség esetén a felelősség visszavonulását jelentené.

Csikvadze a jog szerepét a tudományos-technikai forradalomban a gazdasági fejlődés és a tudományos-technikai haladás gyorsításában látja, különösen a kutatások tervezése, a tudományos eredmények gyakorlati elterjesztése (vállalati érdekelttség kiépítése) és a szellemi alkotások védelme terén. (*Pravo i naucsno-techniceszkij progressz. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo* 1968. 8. 106. old.). Távolsági összefüggéseket érint a „technikai” (egészségügyi, munkavédelmi, szabványügyi stb.) normák és szabályzatok jogi, ill. morális norma volta körüli vita a Szovjetunióban, ld. *Popkov: Gumanizm szovjetszkogo prava*. Moszkva, 1972. 165. kk. old. Egyoldalú volt a kérdés felvetése a IV. szovjet–magyar jogásznapiakon (Bp. 1972. október 10–14.), amelynek témája tudományos technikai haladás és a tudománygazgatás jogi kérdései voltak. Ld. *Lontai Endre* beszámolóját. Jogtudományi Közlöny. 1973. 37. old.

⁴² Ld. erre legújabban *Lontai E. A kutatási szerződések*. Bp. 1972.

⁴³ Ld. *Popkov. i. m.* 173. kk. old.

⁴⁴ Vö. *Richta i. m.* 122. kk. old.

Másrészt viszont — ugyanennek a célnak érdekében — az „emberi” kibontakozás szolgálatában *nem szabad lemondani egyetlen olyan eszközről sem, amely az egyéni cselekvés indítékait társadalmilag pozitívan befolyásolja. A jogi felelősség ennek nem lebecsülendő eszköze.*⁴⁵

Közvetlen konfrontációban két érdek gyakran összeegyeztethetetlen. A technikai haladás támogatása önmagában is ellentmondásos a hagyományos felelősség szempontjából. A megnövekedett kárveszélyre tekintettel a bevált felelősségkorlátozások, noha csorbítják a károsultak érdekeit, önmagukban általában nem egyenlítik ki a potenciális károkozók kockázatnövekedését. *A polgári jogi felelősség nem tud egyszerre szolgálni e két úrnak, s közben cserben hagyja valódi gazdáját, a preventív-represszív hatást, amelyet mi az „emberi” oldalhoz kapcsolunk.* Azok az új mechanizmusok, amelyek ma a kárelosztásba lépnek, végül is csakis a károkozó anyagi és a károsult reparációs érdekét próbálják egyeztetni a mindkettőtől önállósult „termelési-feljesztési” érdek szemszögéből.

Fent megkiséreltünk jelezni egy olyan érték- és érdekrendet, amely a társadalmi fejlődés legpozitívabb járható útjából adódik. Magunkat is óvtuk attól, hogy az igen általános premisszákból közvetlen következtetéseket vonjunk le konkrét vizsgálódási területünkkel kapcsolatban. Úgy gondoljuk mégis, hogy a felelősség elé állított kettős célkitűzésünk a reális lehetőségek határain belül marad. Első pillantásra furcsának tűnhet perspektivikus individuális szabadságot és konkrét kártérítési felelősséget összekapcsolni. Különösen ma, mikor minden felszíni tényező az utóbbi ellen hat. De ugyanakkor felismerhető már ma — s ezért mutattuk be részletesen Oftinger diagnózisát —, hogy azok az önmagukban szemlélt érdekek, amelyekhez a felelősségnek ez a megszüntető mozgása kapcsolódik, mennyire szabadságellenesek. Arra is utaltunk, hogy az individuum felszabadulásának mind a két: a technikai és az emberi tényező fejlesztése a feltétele. A polgári jogi felelősség nem léphet vissza tehát a technikai igények követelte átalakulások elől. Ha az a felelősségi struktúra, amelyben egy adott társadalmi szituációban a represszió és reparáció egyensúlya megvalósult, az új viszonyok között nem működőképes, követni és szorgalmazni kell a reparációs igények kielégítésének társadalmilag nem káros módszereit. A felelősségi jogok konkrét fejlődésével járó „veszélyek”, tudniillik a felelős „emberi” tényezők eltűnése a kárelosztásból akkor veszélyes, ha ez a „kiürülés” a jog egészére és az osztársadalmi folyamatra is jellemző. A felelősségi jog közvetlen hozzájárulása az ez elleni harchoz saját alap gondolatának megőrzése és átmentése. A felelősség alatt a jogi felelősséget általában értjük, bár nem szorul ki a felelősség a polgári jogból sem. Meg kell

⁴⁵ A jog „belső hatásához” ld. *Eörsi: A szocialista polgári jog alapproblémái.* Bp. 1965. 35. kk.; A jogtudat és felelősség közvetlen kapcsolatához. *Szabó i. m.* 216. old.

keresni azokat a lehetőségeket,⁴⁶ amelyek a lebontás mellett az újjáépítést szolgálhatják. *A felelősség objektivitását és szubjektívizálását a másik póluson ugyanarra a célra irányuló egységes folyamatként szemléljük.* Ez adja meg felfogásunk szerint a szubjektív felelősség új vonását. *Az egyéniesített felelősség egy összetett kárrendezési rendszer részeként jelenik meg.* Ezt nem úgy kell elképzelni, hogy a felelősség minden területén mechanikusan összekapcsolódik a biztosítási kárelosztás a károkozó egyéni vétkességén alapuló visszkeresettel. Nem biztos, hogy minden kár fedezésének a biztosítás lesz a legcélszerűbb eszköze; s ma sem az a helyzet, hogy a károkozó minden kárért felel. A károkozó és károsult pozíciójának szétválása és önelvű kibontakozása tehát *a polgári jog nagy léptékében (is) tükröződik.* Az új területeken szerephez jutó, illetve megnövekedett jelentőségű szubjektív felelősség a polgári jog egészének szintjén fejti ki megelőző hatását, s ez egyben azt is jelenti, hogy ott, ahol ilyen hatás pillanatnyilag nem várható, a kárelosztás szempontja egyedül érvényesül. Ez a pillanatnyi fejlődés legfeltűnőbb vonása. A szubjektív felelősség területei a fejlődés során változnak, várhatóan kiterjednek. Gyakorlati okokból lehetséges az eszközök kárfajtánkénti differenciálása is.

Felfogásunk különbözik a szubjektív felelősség fenntartásának olyan indoklásaitól, amelyek ezt az objektív felelősséggel abban az értelemben állítják szembe, hogy csakis a szubjektív felelősség valósítja meg a „nevelő funkciót” és ezzel szemben az objektív felelősség célja a pusztá reparáció.⁴⁷ Ez a szemlélet nemcsak azért nem követhető, mert — látni fogjuk — az objektív és szubjektív felelősség különbsége a gyakorlatban eltűnőben van, hanem mert ugyanannak a folyamatnak másik oldalaként nem látja, hogy a szubjektív felelősség klasszikus formája, amelyet mesterségesen fenntartani kíván, szükségképpen a tőle várt funkció ellen fordul. Nem valószínű az sem, hogy a hagyományos felelősség, mintegy rezervátumokban (pl. a természetes személyek egymás közötti viszonyainak területén) közvetlenül fenntartható. A felelősség alakulásának egységes kétarcú folyamatként való szemléletét tartjuk helyesen orientálónak.

Befejezésül néhány olyan tényezőre utalunk, amelyek *a tudományos-technikai forradalom közeli hatásai között a felelősség szubjektív arcának esélyeit növelik.* Arra gondolunk elsősorban, hogy a nem szervezett emberi tevékenység tere ugrásszerűen meg fog növekedni. Már most létezik 3–4 napos munkahét, valamint szabadon ledolgozható heti munkaidőkeret. Hiába mutat a munka-

⁴⁶ Mint mondtuk, a felelősség továbbfejlesztésének a most bemutatott társadalmi-ideológiai perspektívába helyezett útja dogmatikailag nem szükségképpen különbözik egy progresszív kapitalista *dogmatikai* megoldástól. Ha azonban arra gondolunk, hogy az „emberi oldal” totális figyelembe vétele ellen a közvetlen gyakorlat szintjén mennyi tényező hat, csak szocialista társadalomtól várhatjuk, hogy a *nagyobb* ellenállás irányában is érvényesíti ezt a szempontot.

⁴⁷ Szamocsenko-Faruskin: i. m. 119. old. Bley, G.: *Verantwortung und Verantwortlichkeit in der sozialistischen Gesellschaft.* Ez a nézet a felelősség alapjának a károkozók szerinti differenciálásához is elvezethet. L. POSCH, i. m.

jogi felelősség erős terjeszkedő tendenciát („Wegeunfälle”), a „disponible time” szükségképpen növekszik — és ez az egyéni tevékenység és döntés elsőrendű szférája. Ez számunkra nem elsősorban a hagyományos vétkességi felelősség átmentésének területe — hiszen az ember ebben az időben remélhetőleg nemcsak kertjeit műveli a szó szoros értelmében. Az általános biztosítás ezen a területen is kívánatos (bár épp e tevékenységek kiszámíthatatlan volta miatt technikailag nehezen elképzelhető). De — mellette vagy nélküle — épp ilyen kívánatos az igen egyéniesített felróhatóságon nyugvó felelősség alkalmazása is, mert ez hozzájárulhat a jelzett fejlődéssel egyre divergálóbb és egyre kevésbé előrelátható egyéni és csoport-értékhierarchia,⁴⁸ valamint a társadalmi értékrend koordinálásához. Hangsúlyozzuk, hogy ebben nem a felelősség lesz a döntő tényező, de tekintettel arra, hogy a szabadidő felhasználása *elsődleges* szerephez jut a tudományos-technikai forradalom követelte emberi színvonal megteremtésében, a pozitív ösztönzők mindegyikére figyelni kell. A polgári jog maga sem fog itt háttérbe szorulni: a szabadidő az „autonóm struktúrájú” viszonyok tere. Ebben a nagy összefüggésben új megvilágítást kap a polgári jogi *fogyasztóvédelem*⁴⁹ hirtelen megnőtt szerepe, éppígy a *személyiségi jogok* védelme. Összefüggéseiket a felelősség egyéniesítési tendenciáival még vizsgálni fogjuk.

⁴⁸ Holló M. *im.* 17. old.

⁴⁹ A fogyasztóvédelem nem a vétkesség szférájába tartozik. A párhuzam a vétkességen nyugvó deliktuális felelőséggel társadalmi: mindkét területen a szembenálló felek egyenlőtlenségéből fakadó hátrányok kiegyenlítéséről és méltányosabb kockázatelosztásról van szó.

A NEMZETKÖZI KARTELLEK ÉS MONOPÓLIUMOK A JOGBAN KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ EURÓPAI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓRA*

MÁDL FERENC

1. § A témához (1—2)
2. § A téma az asztalon — példákkal és a valósággal demonstrálva (3—14)
 - a) Az „iskola”-példa: a Nemzetközi Kinin Kartell (3)
 - b) A világpiac állami szervezése — magánkartellek és monopóliumok (4—12)
 - c) Nemzetközi gazdasági szövetségek (13—14)
3. § A jog válasza a kihívásra (a genezistől az általános nemzetközi jogig) (15—23)
 - a) Általában (15—16)
 - b) A genezis (17—20)
 - c) Mit mond a nemzetközi közjog? (21—23)
4. § A nemzetközi kartellek és monopóliumok az Európai Gazdasági Közösség jogában (24—36)
 - a) A tételesjogi keretek (24—25)
 - b) Az elmélet válasza (26—29)
 - c) A gyakorlat valósága (30—36)

1. § A témához

1. Az egyes országok gazdaságára, Európa gazdaságára, így a Közös Piac gazdaságára is hatással lehetnek és vannak is olyan kartellek és uralmi helyzetüket kihasználó vállalati társulások, amelyeknek résztvevői részben vagy egészben *nem* a Közös Piac tagállamainak vállalatai; amelyekre tehát a Közös Piac és tagjainak versenyjogi mechanizmusa legalább is első közelítésben nem vonatkozik. A Római Szerződés 85. és 86. §-a akkor tilalmazza a versenyt gátló kartelleket és az uralmi helyzetüket kihasználó monopóliumokat és vállalatokat, ha az adott jelenség a Közös Piac tagállamai közötti gazdasági forgalmat érinti, a versenyt a tagállamok közötti relációban torzítja. A tények azonban azt mutatják, hogy ilyen hatások harmadik országok vállalatainak részvételével megvalósított akciók útján is keletkeznek. A továbbiakban ezekről lesz szó. E vizsgálat során nemzetközi kartellnek, illetve nemzetközi monopóliumnak az minősül, amelyben nemcsak a Közös Piac tagországainak vállalatai, általában nemcsak egy versenyjogilag egységes régió vagy ország, hanem más országok vállalatai is részt vesznek, avagy kizárólag ilyen vállalatokból tevődnek össze és tevékenységük mégis az említett hatással van a Közös Piac kereskedelmére, általában az államközi gazdasági forgalmára.

* Ez — *A „középtávú világgazdasági prognózis”* c. tárca szintű (MTA) kutatási főirányhoz kapcsolódó — tanulmány része a szerző készülő nagyobb munkájának, amely az európai gazdasági integráció (Közös Piac) jogi mechanizmusáról szól és különös súllyal a vállalatok és a tőke mozgásának kiszélesült ún. európai gazdasági jogi kereteit elemzi. Ezért jelen írás is több helyen csak utal már kész (részben megjelent, ld. a Forrásjegyzékben: MÁDL (3), MÁDL (5), MÁDL (6)) részekre; ez áll pl. a nemzetközi kartellek és monopóliumok jogának általános elméleti kritikájára is, amely a könyv első fejezetében helyezkedik el és amelyre e tanulmány — több új közgazdaságtudományi elméleti írás említésén túl (ld. lent 141. jegyzet) — hely hiányában itt csak hivatkozni tudott.

A probléma mind a szakirodalomban, mind a nyugat-európai gyakorlatban már eddig is nagy hullámokat vert. *Részünkről a téma és vizsgálat két szempontból indokolt.* Egyrészt, hogy jobban megismerjük és kritikai értékelésben lássuk e jelenséget és annak nyugati megítélését; másrészt hogy lássuk, magyar vállalatok esetleges kooperációs szerződésai — ilyenek már eddig is vannak szép számmal¹ — milyen utat járjanak, illetve ne járjanak ahhoz, hogy céljukat esetleg Közös Piac-i vagy más hatósági beavatkozás nélkül megvalósíthassák.

A problematika főbb elemeit a következő kérdéskörök jelentik: Előbb rövid kép arról, hogy miként jelenik meg ez a jelenség a nemzetközi kereskedelemben és a világgazdaságban, illetve a gazdaságpolitikában (2. §). A következő kérdés, hogy eddig milyen jogi reakciók, jogi ellenakciók alakultak ki általában és mindenekelőtt az USA-ban, ahova a legtöbb mai nemzetközi kartell és monopólium szála elvezetnek és ahonnan a gazdasági versenyt korlátozó vállalati akciók ellen mozgásba hozott joganyag, az ún. *antitrust law* is kiindult (3. §). A harmadik lépés, hogy mi e problémára az Európai Gazdasági Közösség gazdasági- és jogtudományi elméletének, jogalkotásának és gyakorlatának válasza (4. §).

2. A *kartell és az uralmi helyzettel visszaélő* gazdasági társulás vagy monopólium, mint látható volt, elméletileg és gyakorlatilag is a Közös Piacon belül is összefonódó jelenségek; a megoldást a jog és a jogtudomány is a Római Szerződés 85. és 86. §-ának kölcsönös összefüggésében keresi.² Különösen így van ez a nemzetközi relációban, tehát a nemzetközi kartellek és monopóliumok esetében. Bizonyos, hogy a nemzetközi kartellek és uralmi helyzetre vezető társulásokat sem gazdaságilag, sem jogilag nem lehet élesen szétválasztani. Ha a valóságot nézzük, akkor uralmi pozíciónak kell tekinteni az olyan társasági jogi értelemben vett társasággá, különösen jogi személylé nem szerveződött együttműködést is, amely más úton képes tartósan egységes akaratképzésre és ezáltal arra, hogy a világgazdaság bizonyos szegmenseiben egyközpontú piaci cselekvést hozzon létre. A kritikus szakírók is utalnak rá,³ hogy a gazdasági versenyt vagyis szemléletben nézni, t. i. vagy kartelltilalimakkal vagy pedig monopóliumtilalimakkal megítélni és védeni akarni egy eredményre vezethet. Arra nevezetesen, hogy a kérdéses jelenség a mégis csak lehetséges jogi akciók szempontjából szélárnyékba kerül; vagy kartell formába „menekül”, ha az uralmi helyzetre vonatkozó gyakorlat a szigorúbb, vagy vállalati koncentráció formáját ölti, ha a kartellgyakorlat a kényelmetlenebb. A tisztességes verseny tisztességesebb harcossai ezért azon vannak, hogy a kérdéses konkrét jelenségre az *antitrust* jog fegyvertárát — a kartellt és a monopóliumot korlátozó jogintézményeket — komplex együttműködésben kell a alakítani és alkalmazni. Egy olyan munka, amely a kapitalista gazdaság és jog e problematikáját kritikai elemzésben kívánja vizsgálni, különösen jól teszi, ha a tőke szóbanforgó különösen sikanirózó mozgását egységben nézi és ezt a jogilag kétféle problémát a kritikai szemlélet szintetizáló prizmájának alkalmazásával világítja meg. De emellett szól az is, hogy a nemzetközi nagyvállalatok jogilag kiterjedt felbontására — pusztán a társasági jogi egységgé szerveződött nagyság és uralmi helyzet címén — nemzetközi gyakorlat még nem, vagy alig alakult ki; ami van, az a kartellszerű versenykorlátozás elleni akciók, és ezeknek mintegy az árnyékában megjelennek utalások, tétova oldaltámadások a társasági jogi értelemben vett és kiteljesült vállalati koncentrációra is; ahol koncentráció szankcionálására is sor került, ott az indokok mindig a monopólium versenykorlátozó-kartellizáló manőverei voltak. A gyakorlat ilyen értelemben foglalja, legalábbis az eddigi tapasztalatok alapján, egységbe ezt a problematikát, miközben a gyakorlat az antitrust jog eszközeivel való védekezés gyakorlatát jelenti.

¹ Ld. *Sólyom-Vörös* (642. és kk. old.) tanulmányát a magyar vállalatok nemzetközi kooperációs szerződéseiről; e tanulmány is jelzi, hogy egyrészt a kelet-nyugati kooperációs szerződések száma jelentős és nő, és hogy másrészt ezek elvben érinthetik az érintett külföldi országok versenyjogát. — Nyugati megnyilatkozások is számottevőnek tekintik a magyar vállalatokkal kötött nagyszámú — 1968 óta kb. 360 — kooperációs szerződést. (Ld. „Kontakte mit dem Westen”, Spiegel, Nr. 46, 1972. november 6., 143. és kk. old.)

² Ld. *MÁDL* (3), 81. és kk. pontok.

³ *Uo.* 81. és kk. pontok.

2. § A téma az asztalon — példákkal és a valósággal demonstrálva

a) Az „iskola”-példa: a Nemzetközi Kinin Kartell

3. A példa, ami sok mindent elárul a nemzetközi kartellek működési mechanizmusáról és arról is, hogy miként reagál erre a mai tőkés állam jogi mechanizmusa, a *Nemzetközi Kinin Kartell*. A továbbiakban erről lesz szó. Közelebbi mibenlétéről több szempontból is érdemes részletesebben szólni. Egyrészt, mert egyik „technikai” értelemben vett bírói jogeset arra nézve, hogy a Közös Piac kartelljoga Közös Piacon túli összefüggésekre miként hatályosul; ezért vizsgálata már pusztán jogdogmatikai elemzésszempontjából is ide tartozik; egyebek között e példán is látható lesz, hogy a jogi eszközök terén hogyan lép és hol tart a Közös Piac. Másrészt, mert jól érzékelteti, hogy a kapitalista viszonyok között is mennyire áthatja már a közjogi elem éppen a kartelljog világát is. Ezt mutatja az is, hogy a kérdéssel esetenként az államok legfőbb szervei is foglalkoznak; nemegyszer még egyedi esetekkel is. Eközben — magánkartellek ügyében is! — működésbe hoznak állami és nemzetközi szerveket, tehát alkotmányjogi és nemzetközi jogi eszközöket és intézményeket, diplomáciai lépéseket tesznek, diplomáciai nyomást gyakorolnak és így tovább. A nagy nemzetközi oligokolista konszernekkel, ezek kartelljeivel így is nehezen mérkőznek és harmadrészt érdemes közelebből is szólni a Nemzetközi Kinin Kartellről azért is, mert alkalmas demonstrálni, hogy a Kartell útján a nagytőke milyen világméretben koordinált akcióra képes és ezen közben a legtöbb — a szabadpiaci kapitalizmus képletére szabott — állami intézkedés is többnyire csak időleges visszavonulásra készíti a nagy monopóliumokat.

A Nemzetközi Kinin Kartell tényállásáról szólva ugyanis mindjárt egy fél évszázadot vissza kell ugrani. Oda — ti. hogy a mai Nemzetközi Kinin Kartell elődjét — az *U.S. v. N. V. Amsterdamsche* ügyben — az US District Court for Southern New York már 1928-ban vád alá vonta és konspiratív kartellpraktikáját polgárjogilag is tilalmazta.⁴ 1958. augusztus 15-én azonban az újabb keletű Nemzetközi Kinin Kartellban nem részes American Quinin Company vezetősége — lehet, hogy azért, mert kiszorították a kartell előnyeiből? — a következőket panaszolja fel az amerikai kormánynak: „Úgy látszik, a kininmonopólium nem akar meghalni. Az Egyesült Államok Kormánya évek óta eléggé vesztesre álló csatát vív a Nemzetközi Kininmonopóliummal, sőt a háború idején az Egyesült Államok háborús erejét is sok vonatkozásban csökkentette ez a gazdasági harc. Most pedig éppen a kormánynak egy felső szintű szerve akarja a Nemzetközi Kininmonopóliumot rehabilitálni, új erőhöz segíteni.” Az amerikai kormány ugyanis a Nemzetközi Kinin Kartell által előidézett helyzetet, hogy ti. nagyon magas áron adja a kinint az arra rászorulóknak (tudvalevő, hogy a kinin számos, különösen szívbetegségekhez használt gyógyszer alapanyaga), hogy az amerikai állami kinintartalékokból nagymennyiségű kinint dob piacra. Ezzel azt a célt kívánta volna elérni, hogy a piacon a kinin árát leszorítsa és hogy a tőkés gazdasági verseny eszközével hozzon létre olyan piacot, mintha nem működne a nemzetközi piacgazdasági területén jól koordinált monopólium. Csakhogy ez olyan deferálás, amely valójában a Nemzetközi Kinin Kartell előnyeit szolgálja. „Ha a múltból egyáltalán lehet a jövőre következtetni, akkor eléggé könnyű előre látni, mi fog történni”, hangzik az előbb említett kartellen kívüli amerikai vállalat vezérigazgatójának jelentése az amerikai kormányhoz, majd így folytatódik: „A Nemzetközi Kinin Kartell majd olesó áron megveszi az amerikai kormány által piacra dobott kinint. Ezt meg is kell hogy tegye, mert a monopólium működésének egyetlen akadálya éppen ez a bizonyos felesleges, illetve kinindömping lesz; ennek jelenléte mellett a kininmonopólium célkitűzéseit nem tudja végrehajtani. És miután felvásárolta az amerikai állami kinint, utána azonnal drágán tovább fogja árulni egyrészt az ellenőrzése alatt álló készleteket, másrészt most már az olesón megvásárolt amerikai kormánykinint is. Az amerikai dél, különösen tehát a trópusi környékek sok szegény millió embere, akiknek szívántalmaihoz a kininből származott gyógyszerekre szüksége van, ilyen átvitt értelemben kénytelen lesz megint „megsüvegelni” a Nemzetközi Kininmonopóliumot, drága áron megvenni termékeit. Sokan azonban, akik képtelenek ezt az árat megadni, egyszerűen megfognak halni. Ezzel az intézkedéssel tehát semmit sem érünk el, legfeljebb egy kicsit nehezebbé tesszük a Nemzetközi Kininmonopólium taktikáját, amellyel a szegényembereket halálra ítéli.”⁵ Igazában azonban nem is vált nehezebbé a Nemzetközi Kinin Kartell helyzete. Sőt a szóbanforgó akció révén kivételesen nagy és kivételesen könnyen megszerezhető

⁴ Az ítéletek közli: *FULDA-SCHWARTZ*, 91. és kk. old.

⁵ Az idézeteket tartalmazó jelentést közli: *FULDA-SCHWARTZ*, 93—94. old.

extra profithoz jutott. Azáltal ugyanis, hogy olcsón vásárolt kinint, nevezetesen az amerikai kormány által piacra dobott kinint és ezt utána azonnal tízszeres áron továbbadta (ezek ugyanis az árkülönbözetek a régi és a kartellárak között), nagyon könnyűszerrel hihetetlen jövedelemhez jutott, amelynek megszerzése a termeléstől a fogyasztóig tartó egyéb tranzakciókban azért mégis valamivel bonyolultabb lett volna. A Nemzetközi Kinin Kartellt ilyen eszközökkel meghátrálásra kényszeríteni csak akkor lehetett volna, ha az amerikai kormány az állami készletekből olyan nagytömegű kinint tudott volna a piacra dobni, amelyet a Nemzetközi Kinin Kartell már nem tudott volna felvásárolni egyebek között azért, mert hosszú időkre nem talált volna rá kellő számú fogyasztót. Ez az eset azonban nem forgott fenn. Mindenekelőtt azért nem, mert a Nemzetközi Kinin Kartell a nemzetközi kinintermelés és forgalmazás olyan nagy részét tartotta kézben, hogy ehhez képest az amerikai készletek nem voltak elég számottevőek, ha egyébként — mint a különböző adatokból kiderül — nagy készletekről is volt szó. Ezek azonban részben olyan állami tartalékok voltak, amelyeket az amerikai kormány nem bocsátott mindenestől rendelkezésre, hiszen ez veszélyeztette volna egyebek között a katonai célra szükséges és tartalékkolt állami kinintartalékok célkitűzését, rendeltetését is.

Érdemes utalni arra is, hogy hogyan került az ügy az USA-ból Európába és ott a Közös Piac Bírósága elé. Több mint érdekes ugyanis, hogy a Közös Piac Bizottsága és Bírósága csak azért foglalkozott a Nemzetközi Kinin Kartell ügygel, mert az USA Kormányának akciójára a Közös Piac Bizottsága végül is kénytelen volt fellepni az egyébként — mint az alább vázolt tényállás mutatja — mindenki által ismert, a maga rendje és módja szerint bejelentett kartellel szemben. Az egyik döntő indíték pedig éppen a fentemlített körülményben volt. Abban nevezetesen, hogy az állami kinintartalékok túlzott veszélyeztetése nélkül piacgazdasági eszközökkel, tehát az amerikai kinin piacra dobásával az amerikai kormány nem tudta volna célját elérni. Azt a célt nevezetesen, hogy az amerikai közelet nagy nyomására eredménnyel lépjen fel a Nemzetközi Kinin Kartell ellen. A nyomás pedig közönséges kereskedelmi ügyletekhez képest a szokottnál is nagyobb volt. Éppen ezért, mert nagyon sok embert érintő termék árának hihetetlen megnövekedéséről volt szó. Az ügy nemcsak a sajtóban lett egyre kínosabbá, hanem maga a Kongresszus is foglalkozott vele és külön bizottságot küldött ki a kinin-ügy, illetve a kinin-botrány háttérének felderítésére. Ez a tényállás alábbi vázolásából elég világosan kiderül.⁶

Azt is lehetne mondani, hogy ezzel a külső impulzussal az európai kartelljog jobb helyzetbe hozta magát: a fejlett kapitalista jognak e sajátos testében — az ún. európai jogban — a mai kapitalista világgazdaság játékszabályainak tisztességét a túlzottan ragadozó halak megzabolázásával legalább is átmenetileg jobb helyzetből védheti. A „ragadozó” szó itt még csak nem is valamiféle szocialista oldalról származó „dísztítő” jelző; a „predatory and exclusionary tactics”, tehát „ragadozó és más kizárólagosságra irányuló taktika” ugyanis bevett terminus technikusza az amerikai gazdasági és jogtudományi irodalomnak.⁷

Ami már most a Nemzetközi Kinin Kartell *tényállását* illeti, azt a rendelkezésre álló forrásokból⁸ a következőkben lehetne röviden összegezni.

A felperes, az *ACF Chemiefarma N. V. Amsterdam* az által lett felperes, hogy az Európai Gazdasági Közösség Bizottságának a Nemzetközi Kinin Kartell elleni döntését a Közösség Bíróságánál megfellebbezte. Az alperes tehát a Közös Piac Bizottsága. A felperes jogelődje, a hollandiai *Nedchem* (gyakorlatilag a holland kinintermelés egyedüli urala) 1958-ban a német *Boehringer*, valamint a *Buchler* céggel a kinin és a kinidin ex-

⁶ Az általános felháborodás „sajtójához” és a kongresszusi viharhoz ld. *US Will Probe High Prices of Quinine Cartel* (Los Angeles Times, 1967. III. 24.); *Hearings on the Prices of Quinine and Quinidine Before Subcommittee on Antitrust and Monopoly of the US Committee on the Judiciary*, 89th Congress, 2 d Session (1966), közli: *FULDA-SCHWARTZ* 89. és kk. old.

⁷ A fent idézett *Predatory and Exclusionary Tactics* nem más, mint *BAIN* ismert és egyáltalán nem marxista amerikai közgazdász *Industrial Organization* c. ugyancsak nagyon ismert munkájának egyik fejezete, amely alatt a *predatory* (ragadozó) kitétel mint szakkifejezés a *seller's conduct* (az eladók piaci magatartása) jelenségének vizsgálata során gyakran előfordul, *BAIN* (2), 327. és kk. old.

⁸ A források: *The 1969 Decision of the EEC Commission* (*FULDA-SCHWARTZ*, 111. old.), a Los Angeles Times (1967. III. 24.) fent említett írása, valamint az *Europa-recht* 1971. évi I. számában (41. és kk. old.) kivonatoltan közölt ítélet tényállási része, a jelzés szerinti *K. MARKERT* összefoglalásában.

portjára nézve szerződést kötött. A szerződés tárgya az árak közös megállapítása, valamint a mindenkor hazai piac védelme volt. A megállapodás által létrejött kartellközösséget a Buchler cég azonban elhagyta, mert a nyugatnémet Kartell amt-nál történet bejelentésekor az a feltevése erősödött meg, hogy ez az export kartell feltehetően a Közös Piac kartell szabályaiba ütközik. Ezt követően 1959-ben Boehringer az előbb említett holland Nedchem céggel új szerződést kötött, amelyből azonban — a Római Szerződés 85. szakaszának esetleges alkalmazása miatt, hogy tehát ennek a veszélynek ne tegyék ki magukat — a Közös Piac tagországaire tehát a kartell így nem vonatkozhatott. 1959-ben aztán Nedchem, Boehringer és Buchler mellett a vállalkozáshoz csatlakozott a francia kinyígyártó cégek egy csoportja, összesen 4 nagy kininvállalat, továbbá 2 nagy angol cég is. Az így létrejött export kartellt a német résztvevők a német Kartell amt-nál mint export kartellt bejelentették, miután a gazdasági versenyre vonatkozó német törvény 6. §-a szerint az ilyen megállapodások jelentéskötések voltak. Ennek következtében az is nyilvánvalóvá vált, hogy a megállapodás milyen rendelkezéseket, milyen együttes cselekvésre irányuló szabályokat tartalmazott. Ezek a következők: a kinin és kinidin árának kölcsönösen egyeztetett megállapítása, amely kiterjedt az export esetén szokásos árengedmény mértékére is; a kiviteli kontingensek eloszlása, valamint a Közös Piacon kívüli területek egy részének rezerválása a kartellben részes vállalatok részére; rendelkezés arról, hogy a szerződést a Közös Piac tagországaiba irányuló szállításokra nem alkalmazzák; a kininszállítmányok racionális kiegyenlítése a piacon arra az esetre, ha a megállapított kiviteli kontingenseket az egyes területeken túl lépik, avagy nem az előre megállapított mértékben teljesítik; a Közös Piacon kívüli kinintermelő vagy kinin kereskedelmi vállalatokkal való együttműködés tilalma (természetesen az olyan vállalatokkal való együttműködési tilalomról van szó, amelyek nem tagjai ennek a kartellnek); vita esetére választott bíróság, avagy a felek döntésétől függően rendes bírósági joghatóság kikötése. Ezek voltak az említett nyugatnémet kartellhivatalnak is bemutatott megállapodás lényeges rendelkezései. Csakhogy 1960-ban titkon létrejött két ún. *gentleman's agreement*, amelyek az exportkartellt, az abban megállapított szabályokat, mind az árakra, mind a kontingensekre, mind pedig a szállítmányok kiegyenlítésére túlteljesítés, túlszállítás avagy nem kellő mértékű szállítás esetén, tehát az egész kartellt most már bármiféle forgalomra, más szóval a Közös Piacon belüli forgalomra is kiterjesztette. A francia és angol vállalatok pl. beleegyeztek abba, hogy a holland és német vállalatok hozzájárulása nélkül nem termelnek kinint, ezt az árut csak náluk szerzik be és esetleg továbbadásnál az általuk jelzett árakat alkalmazzák. Az ettől *gentleman's agreement*-től való eltérésre csak minden kartelltag hozzájárulásával kerülhetett volna sor. Vita esetére pedig most már csak választott bíróságokról lehetett volna szó. Sőt a *gentleman's agreement* tovább ment és azt is megállapította, hogy annak be nem tartása automatikusan a hivatalosan is bejelentett export kartell megszűnésével jár. Később a kartellban részes vállalatok a beszerzés, anyersanyag beszerzése területén is együttműködnek, úgynevezett *pool-t* hoztak létre, sőt 1962-től kezdődően ez a kartell szervezte az amerikai kormány kininkészletek fent már említett felvásárlását is. Az így előállt hirtelen amerikai áremelkedésre indult meg a sajtóvihar a kinin ügyben, majd pedig az amerikai kongresszus vizsgálata, amelyről fent már volt szó. A kongresszusi vizsgálat során sikerült az amerikai igazságügyi szerveknek a *gentleman's agreement* okmányát, továbbá a kartell üléseinek jegyzőkönyveit is lefoglalnia, méghozzá a kartellban részes angol vállalat amerikai leányvállalatánál. Miután az amerikai kormány vázolt akciója kormánykészletek bevetésével nem járt sikerrel, az amerikai kormány a vizsgálat dokumentumait a Nemzetközi Kinin Kartellben részes vállalatok kormányaihoz, valamint az Európai Gazdasági Közösség Bizottságához eljuttatta és diplomáciai lépéseket is tett avégből, hogy az európai kormányok, illetve a Közös Piac Bizottsága a Nemzetközi Kinin Kartell ellen megfelelően fellépjen. A lehetséges jogi eszközökről és a valóságban alkalmazott intézkedésekről alább lesz szó (24 — 25., 32. pontok).

b) A világpiac állami szervezése — magánkartellek és monopóliumok

4. A Nemzetközi Kinin Kartell is szemléltető darabja a valóságnak. Mégis egyedi példának is tűnhet. Ilyet — mintegy pars pro toto — még sokat lehetne mondani.⁹ Ha azonban a nemzetközi kartelleket és monopóliumokat általában is vizsgálni akarjuk, akkor az egyedi esetekből adódó látszólag egyedi tanulságától a tőke mozgásának és ragadozó akcióinak egyszerűen fantasztikus és megdöbbentő világába jutunk, amelyben az egyes esetek csak elemei nagy egésznek. A koncentráció fokáról — főbb nemzetközi összefüggésekben is — a szármok és a statisztika világánál már volt szó.¹⁰ Ezúttal a nemzetközi koncentráció szervezeti jogi sokfélesége villan elénk; úgy, ahogy azt a valóság demonstrálja. De kibontani itt is csak a főbb problémákat lehet. Mert mindenről beszélni még *Kronstein* sem tudott, pedig egy sokszáz oldalas monográfiát írt „A nemzetközi kartellek joga”-ról¹¹, és abban 12 oldalon több száz olyan forrásmunkát jelölt meg, amelyet tüzetes elemzéseihez érdemes volt figyelembe vennie.

A nemzetközi kartellek főbb összefüggéseire koncentrálni a gazdaság és a tőke nemzetközi mozgásának legáltalánosabb, de egyszerűen kifejezhető törvényszerűségekből kell. Ez pedig az, hogy az imperializmus korszakában a termelés és kereskedelem üzemén kívüli szervezése nemcsak erősödő jelenség, hanem egyes ágazatokban szinte hihetetlen méreteket ölt. Szocialista viszonyok között természetes, hogy az állam a termelés és forgalom üzemén kívüli szervezésében, így különösen annak nemzetközi szervezésében is részt vesz. Ez a szocialista gazdaság elveiből és szervezési modelljéből természetesen következik. De a magántőke természetrajzából, méginkább annak klaszszikus politikai gazdaságtani képéből ez az elem „kezdetben” hiányzott, illetve amint fellépett mintegy szégyenkezve takargatták. Általa ui. a tőke uralmának és mozgásformájának elméletileg nem szívesen vett imanens törvényszerűségei léptek fel. Jelesül olyanok, amelyekben a nagytőke a szabad verseny illúzióját a kisebbektől teljesen elvette, és helyébe a „lelépés” vagy az alkalmazkodás parancsát ültette; a kicsiknek az engelsi értelemben vett szabadság vígasza maradt, ti. felismerhették, hogy szabadságuk az alkalmazkodás mint szükségszerűség felismerésében áll. A termelés és forgalom nemzetközi szervezése egy formában már akár 200 éves intézménynek is számíthat. Abban nevezetesen, hogy a nemzetközi méreteken operáló vállalatok — saját cégen belüli szervezethez — nemzetközi gazdaságsszervező tevékenységet is kifejtettek. Ami azonban döntően e század terméke és adott méreteiben különösen az utolsó két évtizedé, az más. Az termelés és forgalom egyre általánosabbá váló nemzetközi méretű szervezése egyrészt, és mindennek megvalósítása a világ különböző országaiban működő vállalatok bonyolult szerződésláncolatának és társulásának kiépítésével másrésztől.

Az érintett és más okok további vizsgálata már a közgazdasági elmélet területére vinne. Az egyik fő tényező — a legáltalánosabb katalizátor és ok — mindenestre a tudományos és technológiai fejlődésnek az az intenzitása és gyorsasága, amely mellett a XIX. század ipari forradalma szinte eltörpülő jelenség. A nemzetközi kartellnek ennek gazdaságsszervezési és jogi megjelenítői — az adott termelési viszonyok közvetítésében.

5. A szervezeti-jogi formák közül kapitalista viszonyok között is jelentős az állam közvetlen nemzetközi gazdaság- és piacszerző szerepe. Ennek sokféle formája különböztethető meg. Ezek részben erősítik a tőkés világgazdaság „magánalapon” történő szervezését, részben korlátozzák ezt; egymással azonban mindenképp összefüggének és kölcsönös összefüggésükben együtt adják ki a világgazdasági folyamatok szervezésének szervezeti-jogi mechanizmusát.

a) A sorrend nem jelent értékrendet, de a Közös Piac jogáról írván itt vannak mindjárt az olyan — a piac nemzetközi szervezését is jelentő — jogintézmények, amelyek

⁹ Ld. pl. a másik európai vonzatú nagyobb amerikai ügyet az *US v. Watchmakers of Switzerland Information Center* ügyet (közli: *FULDA-SCHWARTZ*, 52—82. old.), amelyben az amerikai óragyártást és belső piacot uraló és „terrorizáló” nagy nemzetközi órakartell tevékenységéről és az ellene való *antitrust* akciókról van szó; vagy legújabban az EGY Bizottságának döntését a *Continental Can Company* ügyben (közli a *Journal Officiel*, No L 7/1972. január 8.), amelyben azt láthatjuk, hogy egy nagy amerikai vállalat uralmi helyzete révén hogyan tudta európai leányvállalatait is könnyűszerrel dirigálni és végül is diktálni a különböző modern csomagolástechnika termelési és piaci feltételeit.

¹⁰ MÁDL (3), 38—45. pontok.

¹¹ Ld. a Forrásjegyzékben: *KRONSTEIN*.

a Közös Piac mint olyan, illetőleg egyes tagállamai *egyoldalúan* alakítottak és alakítanak, de a harmadik országokkal való gazdasági kapcsolatokra is hatással vannak. A fontosabbak:

- a vámunió létrehozása és különböző vámpolitikai és vámjogi intézkedések az EGK-hoz asszociált államok vagy az EFTA államok tekintetében;
- fejlesztési segélyek nyújtása és ezzel bizonyos termékek termelésének és nemzetközi piacnak — befolyásolása;
- a külföldi beruházások állami ellenőrzése (támogatása vagy nehezítése — a különböző ágazatokban, avagy általában adójogi eszközökkel, szubvenciókkal, a járulékos kommunális beruházások eszközeivel stb.);
- állami megrendelések és megbízások adása vagy nem adása külföldi cégeknek;
- ebbe a kategóriába tartozik a kartellek és monopóliumok versenyellenes tevékenységére vonatkozó EGK-jogalkotás és gyakorlat, amiről a munka e része igazában szólni kíván.

b) A piac nemzetközi szabályozását és egyes elemeinek a „szabad” gazdasági forgalomból való „kivonását” a különböző államközi megállapodások is szolgálják.

Ilyenek a különböző *nyersanyagegyezmények* (amilyen pl. a nemzetközi kávéegyezmény, a nemzetközi olivalegyezmény, a búzaegyezmény, a nemzetközi gyapotegyezmény stb.)¹². Ilyen továbbá a magyar sajtóból is jól ismert OPEC, amely az olajtermelő államok kormányainak megállapodása az olajpiaci és „az olajárak szabályozására és stabilizálására”;¹³ a megállapodás — mint ismeretes — a fejlődő országok egyik harci eszköze ahhoz is, hogy a nagy tőkés olajtársaságok és olajfogyasztó államok gazdasági és politikai nyomását legalább részben kiegyenlítsék. De ilyen a nemzetközi öngyezmény is, amelynek Magyarország is tagja¹⁴ és amely az öntermelésben és forgalmazásban vezetett nemzetközileg koordinált állami piacellenőrzésre. A különböző nyersanyagegyezmények — tulajdonképpen nemzetközi államközi kartellek — a következő főbb módszereket használják: termelési kontingensek és más termelési korlátozások megállapítása; ugyanez az import és export, tehát a nemzetközi kereskedelem területén; nagy termékpótolók létrehozása és árpótolók képzése (a pótolók túltérmeles esetén kivonják a nyersanyagot a piacról, áremelkedés esetén pedig feltöltik a piacot); alsó és felső árhatárok megállapítása; különös eljárások megállapítása a szerződésen kívüli országokkal.¹⁵ A rövid jellemzésből is jól látható, hogy az államok e kartellek útján miként vonják a piacot közvetlen állami ellenőrzés és szabályozás alá; ez az esetek nagy részében a kapitalista nagyvállalatok számára „kényelmes” életet tesz lehetővé; a piaci versenyben kevesebb harcra van szükség; igaz, hogy némileg csökkenti a nagy halak ragadozásának lehetőségét is.

A tőkés államközi megállapodások egy sajátos — a piac állami szabályozásában nagyon is jelentős — formájára a NATO-szerződés, illetve az annak keretében elfogadott államközi megállapodások; ezek kimondják, hogy NATO-célú megrendelések — és ezek nem bagatell dolgok — csak olyan vállalatnak adhatók, amelyeknek székhelye NATO-tagállamban van és a részvényesek személyes joga is valamely NATO-ország joga.¹⁶

¹² KRONSTEIN, 10. és kk. old.

¹³ Az OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries) határozata ebben a kérdésben: „Promoting stability in international petroleum prices at equitable levels, in keeping with the spirit and principles set out in particular in the Organization's Resolutions I. 1, IV. 32 and V. 42”. közli: KRONSTEIN, 12. old.

¹⁴ Magyarország csatlakozásához ld. az 1972. évi 5. tvr-t (Magyar Közlöny, 21. sz.) a IV. nemzetközi öngyezmény kihirdetéséről.

¹⁵ A témához részletesebben ld. *Stabilization of International Commodity Markets. United Nations Conference on Trade Development*, E/Conf. 46/8, 19. 3. 1964; KNOTE, 1. és kk., KRONSTEIN, 11. és kk. old.

¹⁶ Ld. ehhez KRONSTEIN közlését a megfelelő konkrét NATO-szabályozásáról (12. old.). Általában arról, hogy a NATO a gazdasági kapcsolatokra is kihat, ld. G. BALL gyakran idézett megállapítását: „The Commitments undertaken in the Treaty are both non-military and military . . . The parties agreed to coordinate their economic activities in such a way as to produce the best possible results, by the elimination of conflict in their economic policies, the coordination of production and the development of Commercial exchanges” (G. BALL: *NATO and the European Union Movement*, közli: HAY-STEIN, 1048. old.). A NATO-szerződés szövege is rendelkezik erről (2. §): „The parties . . . will seek to eliminate conflict in their international economic policies and will encourage economic collaboration between any or all of them.”

c) A közvetett hatású államközi piacsabályozás körébe azok a megállapodások és nemzetközi szerződések tartoznak, amelyek a vállalatok közötti kereskedelmet ugyan közvetlenül nem érintik, de keretként — és esetenként behatároló elemként — szolgálnak a „private Marktordnung” funkcionálásához. Ilyenek mindenekelőtt a GATT, a különböző szabadkereskedelmi övezetek (EFTA, LAFTA), az iparjogvédelmi egyezmények és uniók és így tovább.

6. Míg a vázolt nemzetközi állami kartellek ismertebbek és valóban általános hatásúak, általánosak abban az értelemben is, hogy sokszor az általánosság kódében vesznek el, addig a hatások szempontjából a nemzetközi gazdasági folyamatokat valójában a magánkartellek, a *private Marktregelung*-ok uralják.

Ezek nem is a hagyományos értelemben vett kartellek (a hagyományos fogalom ui.: elkülönült alanyok formális szerződesei a szerződésben szankciókkal, választott bírósági megállapodással, más kantellákkal, közben vigyázva a belső kartelltörvények tiltó rendelkezéseinek betartására stb.). Bár ma is vannak ilyenek is. De különböző megfontolásokból — így az erősödő kartellfelügyelet és tilalom okából — ilyen formális szerződésekre ritkán kerül sor. Az oligopolista piaci magatartás — azaz nagy, nemzetközileg operáló vállalatok egymásra figyelemmel koordinált és ezért koncentráltan alakuló magatartása — a szervezési-jogi formák tarka sokaságaiban és mindenekelőtt laza szöveteiben jön létre. A formák a másik fél gyakorlatának hallgatóságos követelésétől az árrögzítő és területfelosztó megállapodásokon, a beszerzési és eladói poolokon, a fejlesztési kooperáción és nagyon sok módozaton át leányvállalatok dirigálásáig és egész laza formájú társasági jogi vertikumokig terjed. Mindezekért a fogalommeghatározás is nehéz. A legátfogóbb meghatározás a következő elemek összességéből áll: 1. különböző államokban (vagy jogrendszeri egységekben, amilyen pl. EKG) székelő vállalatok (rendszerint nagy vállalatok) 2. valamilyen formában bekövetkező egyetértésen alapuló 3. olyan koordinált gazdasági magatartása 4. amely a világpiaci folyamatok 5. nemzetközi szabályozására vezet.¹⁷

A nemzetközi magánkartellek csoportosítása során is látható lesz, hogy a fogalom mögött a nagytőke nemzetközi mozgásának milyen sokféle koordinátarendszere születik, nő vagy hal el, újrarendeződik és átalakul, búvópatakként eltűnik és szakító folyamként jön elő, búvóli vagy polipként fogva tartja áldozatát: a piacot, a kisebb és atomizáltan tényező vetélytársakat és végül magát a fogyasztót.

7. A modern nemzetközi magánkartellek egyik formája a *technológiai kartell*. A fejlett-tőkés államokban — mint a statisztikai fejezetben is jól látható¹⁸ — az alap kutatások, különösen azonban az alkalmazott kutatások, amit más szóval nem mindig egész pontosan „fejlesztés”-nek is mondanak, jórészt a magánipar eszközeivel történik. A fejlesztés ui. abban különbözik a kutatástól, hogy az a kutatás eredményeinek a kifejlesztendő végtermékre való alkalmazása.¹⁹ Az is világos az adatokból, hogy a nagyobb kutatási-fejlesztési ráfordítás a nagyobb vállalatoknál jelentkezik, és hogy ezeknél a technológiai fejlesztés egyik döntő eszköze a gazdasági harcnak, a jobb piaci érvényesülésnek. Mindehhez még hozzá kell számítani, hogy a kutatási-fejlesztési állami ráfordításokat is a nagyvállalatok vonzzák magukhoz. Erre aztán még mintegy rájön, hogy egyes iparágakban, különösen a modern kulcsiparágakban (komputerek, repülőgépgyártás, űrhajózás, atomenergia stb.) a technológiai fejlesztést a nagyvállalatok sora nemzetközi kooperációban valósítja meg. Ennek fantasztikus méreteiről az érdeklődő ember ma már a napi sajtóból is tájékozott. Utalok csak a Concorde-programra, a Secam-rendszerre, a hírközlő űrhajók komplex programjára vagy olyan kevésbé ismert fejlesztési kartellszövevényre, mint a nálunk inkább lemezeiről ismert RCA (Radio Corporation of America), amely európai konkurens cégekkel kötött szerződések rendszerében valószínű a 10 000-t meg-

¹⁷ Ez a felbontott fogalommeghatározás legközelebb Kronstein pontos, de elég nehéz szövegezésű fogalmához áll: „Ein kartell ist die auf Einverständnis selbständiger Partner beruhende Gleichrichtung in deren wirtschaftlichen Verhalten, die eine Regelung eines oder mehrerer Märkte zur Folge hat” (KRONSTEIN, 31. old.).

¹⁸ Ld. MÁDL (3), 27. pont.

¹⁹ „A fejlesztés nem más, mint ismeretek rendszeres használata avégből, hogy értékesíthető prototípusokat, anyagokat, berendezéseket, rendszereket, módszereket és eljárásokat hozzanak létre és termeljenek” — mondja a *Federal Funds of Research, Development, and Other Scientific Activities*. Fiscal Years 1963, 1964 and 1965, vol. XIII, Surveys of Science Resources Series, National Science Foundation, 1965, 4. old.

közelítő szabadalom monopolizálásával a rádió és telekommunikáció terén pusztán technológiai kartelljével alig leversenyezhető helyzetbe hozta magát.²⁰

A különböző idetartozó — ismert és az irodalomban feldolgozott vagy érintetti²¹ — kartell részletező bemutatása helyett itt technológiai kartellek főbb sajátosságait emelém ki. E sajátosságok meghatározó lényege, hogy két alapvető tényező folytán piacszabályozó és piacuralmi hatásuk van. Az egyik tényező, hogy résztvevőik már egyébként is jelentős gazdasági hatalommal rendelkeznek; a másik pedig az, hogy kooperációban versenyképesebb fejlesztést tudnak megvalósítani, monopolizálni és nagy gazdasági hatásokkal kihasználni. A főbb sajátosságok pedig:

- a fejlesztés koordinálása (centralizálása vagy decentralizálása, szakosítása) egységes akaratképzés útján;
- a fejlesztési eredmények felhasználásainak koordinálása a termelésben hasonló módon;
- különböző mellékkötelezettségek (pl. kölcsönös szállítások, nem kiosztott fejlesztéstől való tartózkodás, harmadik személyeknek szóló információk tilalma stb.);
- a szabadalmak tulajdonának és használatának rendezése.
- az árak koordinálása;
- közös vagy koordinált fellépés a piacokon egyéb kérdésekben is.

Csak egy átfogó nemzetközi technológiai kartell főbb elemeinek kiemelése — az *US v. General Electric Co.* ítélet alapján²² — is mutatja, hogy a vázolt általános séma a valóságot tükrözi. Ebben a kartellben az óriás General Electric Co., a Krupp AG, két további amerikai vállalat és három természetes személy a nehézfémtermelés technológiájának szabadalomkomplexuma körében alkotott elég zárt nemzetközi összeesküvést, amely kiterjedt: szabadalmak és technológiai eljárások kidolgozására, a szabadalmak ármegállapítására, gyártási árkontroll mellett történő átengedésére, viszonteladási árak rögzítésére, a piacok területi megosztására, az esetleges versenytársak felvásárlására, közvetlen ármegállapításra.

Vannak természetesen kevésbé erőszakos és kevésbé ragadozó nemzetközi technológiai kartellek is. Ilyenek pl. a már említett RCA és a német Siemens szerződése, amelyben az elektronikus adatfeldolgozó gépek fejlesztése terén csak a fejlesztés közös, de az eredmények felhasználására nézve (a kölcsönös rendelkezésre bocsátáson túl) már mindkét fél önállóan jár el, és más versenykorlátozó rendelkezés sincs a szerződésben.²³ Szűkebb az AEG és a General Electric együttműködése is az atomreaktorok fejlesztésében és építésében, azzal azonban, hogy a fejlesztési eredmények hasznosítására közös leányvállalatot hoztak létre, az AEG-General Electric-et.²⁴

8. A nemzetközi kartellek másik fő formája a *nyersanyagkartell*, amely a kartell és a résztvevő vállalatok jellegétől függően különböző megállapodásokra terjedhet ki. Az irodalom és a gyakorlat elemzése alapján²⁵ a kartell-megállapodások e téren a következő elemekre — ezek egyikére, vagy akár minégyikére — terjednek ki: a nyersanyag közös termelése (amilyen pl. az olajtermelésben különösen az angol-amerikai és az arab) nem-

²⁰ Már a második világháború kitörésekor több mint 3000 szabadalmat monopolizált; ezek egy részét maga fejlesztette ki, egy része azonban az európai kartellszerződések útján került az érdekszférájába; másokat később úgy szerzett meg, hogy rádióipari szabadalmaikra ilyen irányú kizárólagossági szerződést kötött olyan nem kis cégekkel, mint a General Electric, Westinghouse Corporation és a Bell-csoprt. Ld. ehhez azokat az ítéleteket — pl. *US v. General Electric Co.*, 80 F. Supp. 988. (S. D. N. Y. 1948); *US v. General Electric Co.*, 82 F. Supp. 753 (D. N. J. 1949) —, amelyekben az amerikai antitrust bírói gyakorlat egybeesett a General Electric Co.-t mint a kartellszövetség egyik tagját, próbálta az ilyen nemzetközi összeesküvéseket ("co-conspirators", sic!) visszaszorítani.

²¹ Ld. ehhez jó feldolgozásként: *NEALE* (Patents and Antitrust, International Cartels, 300. és kk. old.), *OPPENHEIM* (Patents and Antitrust, 755. és kk. old.), *KRONSTEIN*, 32. és kk. old., *AREEDA* (Problems with Patents, 318. és kk. old.).

²² *US v. General Electric Co.*, 80 F. Supp. 989 (S. D. N. Y. 1948); közli még: *OPPENHEIM*, 965. és kk. old.

²³ Ld. *Siemens will starker in die Datenverarbeitung gehen*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1965. január 27.

²⁴ Ld. *Gemeinsame Tochter AEG — General Electric* Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1965. június 3.

²⁵ Ennek részletes feldolgozása: *KRONSTEIN*, 68. és kk. old.

zetközi olajtársaságok együttműködése); — a termelt mennyiség közös meghatározása; — a minőség közös megállapítása; — a közös vagy koordinált forgalmazás; a közös átalakítás; — az árak koordinált, illetve közös megállapítása.

Mindegyik elem mögött a gazdasági és esetenként politikai viszonyok (harcok és együttműködés) egész világa rejlik. A Közép-kelet olajtermelésének története az egyik jól ismert területe ennek.²⁶ A sok lehetséges példa helyett itt csak még egy-kettőre utalok. Ar- és más megállapodások mellett mennyiségi ellenőrzésre is kiterjedt pl. az európai, sőt a magyar piacot is érintő Nemzetközi Rézkartell; ennek keretében a vezető réztermelő vállalatok 1960-ban megállapodtak, hogy a termelést 10, majd 15%-kal csökkentik; ezzel a világkínálat évi 30 000 tonnával csökkent, amivel viszont jobb eladási pozíciókat tudtak a termelők elérni.²⁷ A nyersanyag-árkartellek már önmagukban is sokfélék. A rézpiacra is alkalmazták a közvetlen megállapodás útján történő keretárrendszert, a tőzsde közbeiktatásával történő árirányítást, valamint pl. az USA-ban az oligopolista cégek által diktált ún. „adminisztrált árakat” (*administered prices*).²⁸ De az árkartellek része, illetve esetenként fő eleme szokott lenni az egységes eladási feltételek alkalmazása is (pl. a viszonteladás tiltása, egyoldalú felmondási jog kikötése, nem előre rögzített, hanem a mindenkori tőzsdei árak egységes alkalmazása, az adott nyersanyagot tartalmazó gyártmányok árának befolyásolása stb.). Ilyen pl. a már említett Rézkartell feltételrendszere, amelyet a feldolgozókra és tovább-eladókra kényszerített rá, illetve az a megállapodás, amelyben a gyapot-világkereskedelem 400 (!) vállalata törekedett egységes szállítási feltételek alkalmazására.²⁹

9. A harmadik fő forma az *ipari termékekre vonatkozó kartell*. Ezek lényege, hogy területek és vásárlókörök felosztása, a termelés és elosztás mennyiségi koordinálása, közös értékesítés, szakosítás, esetleg közös fejlesztés útján 1. védekezzenek a termelés és eladás visszaesése ellen, 2. megakadályozzák az áresést, illetve 3. hogy a nagyobb beruházásokat legalább egy időre megvédjék az új technológia dinamikája folytán esetleg túl hamar bekövetkező erkölcsi és pénzügyi értéktelenedéstől. Ez tulajdonképpen a legjellegzetesebben — és tömegében is legnagyobb számban előforduló³⁰ — kapitalista kartelltípus: nem szükségképpen a legfejlettebb, de az adott iparágban jelentős vállalatok összefogása avégett, hogy piac megosztásával, a nem általuk kezdeményezett új technológiai hatásainak csökkentésével, és ezáltal a szükséges minimális tőkével és beruházással a lehetséges maximális profitot ériék el.

Ilyen pl. a már vázolt Nemzetközi Acél Kartell és Nemzetközi Kinin Kartell,³¹ és a Grundig-Consten Kartell.³² De ilyen pl. az antibiotikumokra nézve néhány amerikai, francia, német és olasz cég megállapodása, hogy meghatározott antibiotikum szabadalmakat kölcsönösen csak egymásnak adják át, lényegileg ugyanazokat a termékeket más védjeggyel szigorú területmegosztásban hozzák forgalomba, az adott piac által lehetséges legmagasabb áron; a szabadalmak „örzésével” a külső „támadással” szemben is védekezni tudnak.³³ Az európai, sőt a szocialista piacot is érintő nemzetközi kartell a Nitrex RT, amely e néven 1962-ben svájci jog szerint alakult export-egyesülés műtrágya és és nitrogén forgalmazására. Nyíltan vallott célja az európai (német, francia, svájci, olasz, holland, norvég és angol) műtrágyagyártó vállalatok védekezése az amerikai és japán nyomás ellen harmadik piacokon. Valójában azonban egymásközötti terület és kontingensmegosztási megállapodás volt. Az általuk ún. állami kereskedelemmel rendel-

²⁶ A főbb összefüggésekhez és jogi fejleményekhez ld. MÁDL (5), 6. pont.

²⁷ „Neue Phase am Kupfermarkt?” (Neue Züricher Zeitung, 1964. 5. 22.) és „Die Spannungen am Kupfermarkt” (uo. 1964. 8. 23.), ld. KRONSTEIN, 69. old.

²⁸ Az *administered price* formális megállapodás nélkül funkcionál azáltal, hogy az oligopolista nagy cégek bár autonóm, de paralell egymáshoz alkalmazkodó árpolitika útján az árakat meghatározott szinten tartják, vagy egységesen módosítják. Ilyenek sok nemzetközileg is fontos iparágban — pl. az amerikai és európai olajtársaságok árpolitikájában vagy pl. az alumíniumiparban, amely már a második világháború előtt is erősen kartellizált volt (ld. E. RAUCH: Geschichte der Hüttenaluminiumindustrie in der westlichen Welt. 1962) — szétében ismertek (ld. KRONSTEIN gazdaságtörténetileg is izgalmas kutatásai, 77. és kk. old.).

²⁹ Ld. EDWARDS, 30. old.

³⁰ Ld. részleteiben KRONSTEIN, 103. és kk. old.

³¹ Ld. MÁDL (3), 54. és a fenti 3. pontot.

³² Ld. MÁDL (3), 69. pont.

³³ Az *Antibiotica-cartel* részletezése az US kongresszusának erre vonatkozó vizsgálatában (közli KRONSTEIN, 108. old.).

kező államok vállalataival szemben eladóként a Nitrex mint olyan lépett fel (miközben természetesen a kartelltagok termékeit adta el és a befelé megállapított részesedés szerint számolt el velük), a más országok piacán a kartelltagok által eladott mennyiséget — ha az a megállapított mennyiségtől eltért — poololták és kölcsönösen kiegyenlítették. A Nitrex tengeren túli piacokon 60%-os piacrészesedésig is eljutott és ennek alapján könnyű volt az egységes áraknak és kedvezményeknek a Nitrex számára legkedvezőbb rendszerét kialakítani.³⁴

A jogi formák e típusban is a formátlan megállapodástól, a szerződésen és közös vállalaton át egészen a vállalat-leányvállalat konstrukcióig terjednek. Az utóbbinak — piacfelosztás és profitmaximálás új eljárások időleges kizorítása, a régiék futtatása mellett — felel meg pl. a General Motors és európai leányvállalatainak belsőleg koordinált nemzetközi piacuralmi taktikája: az amerikai GM és európai más leányvállalatai nem konkurálnak a 100%-ig GM tulajdonban levő Opel termékeivel; „tisztelőben tartják” az ő piacát; így aztán az európai Opel-vásárló nem vagy csak késve kapja meg azokat a technológiai újdonságokat, amelyeket az amerikai és más piacokon ugyanez a mammutcég — más piacok más feltételei miatt — már rég kénytelen volt bevezetni.³⁵ Íme egészen nyíltan kifejezve a politikai gazdaságtanban megfogalmazott általános tétel, amelyet a nemzetközi piacmegosztás is kifejezésre juttat: a tőke a lehetséges minimális befektetéssel törekszik a maximális profitra és ebben még vállalati szinten is differenciáltan idomul az egyes gazdasági régiókban adott lehetőségekhez.

10. Bár a valóságban a legtöbb kartell a vázolt típusok mindegyikét érinti, vagy érintheti, mégis — ugyancsak a valóság szerint, de párosítva az ésszerű elemzés szempontjaival — kézenfekvő: a szóbanforgó típusok fő céljuk és tartalmak szerint elég értelmesen elkülöníthetők. A valóság elemzéséből adódó csoportosításon most már végigmenve, még egy megállapítás tehető. Nevezetesen a következő. Ha van ilyen és olyan típusú kartell és ezek sem különülnek el egymástól élesen, akkor kell lennie a tipikus kartellnek is. Ezt nevezi Kronstein a *védelmi kartell*nek.³⁶ Bár a főcél végett a technológiai, nyersanyag és ipari kartell is tartalmazza a külsőkkel szembeni védelem elemét, ezeknél azonban ez másodlagos. A technológiai kartell pl. azt is szolgálja, hogy védi a tagok hagyományos technológiájú termelését, míg abból a célzott gazdasági értéket el nem érték; ennek érdekében a tagok a kifejlesztett vagy vett találmányt sem alkalmazzák a közösen meghatározott időig, egymást új technológiával nem versenyzik le; ez persze egyúttal védelem kifelé is, mert egy kisebb és egyedüli de új-technológiájú céggel szemben részben a saját termék alacsonyabb árával és más módon is tudnak egy bizonyos időig taktikázni; ha ez az új-technológiájú külső belépne a kartellbe, akkor ez a védelmi funkció elesnék és maradna a főfunkció a technológiai kartell funkciója. Azzal együtt, hogy tehát azt lehet mondani, a védelem ott van vagy ott lebeg minden kartellben, sőt a kartell legáltalánosabb fogalmába a védekezés is beletartozik, valóságos célok és tartalom szerinti bontásnál mégis kiderül: a konkrét formák között van olyan is, amelyben a védelem mint általános elem és a konkrétum egybeesik, mert a védelem a konkrét főcél és a tartalom. Az ilyen kartell mögött álló megfontolások — most már egyedi célok, hogy a logikai tagolásnál maradjunk — különbözők lehetnek. Például az adott hazai iparág védelme érdekében a kartell résztvevői csak egyeztetett módon és feltételekkel vásárolnak, illetve kereskednek fejlettebb külföldi partnerekkel.³⁷ De a konkrét cél állhat más monopóliumokkal vagy

³⁴ Ld. részletező forrásként ALBERS, 5., 30. és kk, valamint KRONSTEIN, 110 old.

³⁵ Hasonló jogi és gazdasági impérium a FORD is, amely hasonló módon fejt ki piacfelosztó és árszabályzó funkcióit Amerikában és Európában, ill. más kontinenseken. Sőt jó európai pénzügyi pozíciója azt is lehetővé teszi az amerikai anyavállalatoknak, hogy otthoni nehézségek (pl. tartós sztrájk) vagy a szükséges nagyfokú fejlesztések deficitjeit európai jövedelmekkel kiegyenlítsék (ld. a kérdéshez ált. a fenti 26) pontot; a FORD-ra konkrétan a megfelelő forrásnak még a címe is sokat mond: „A multinacionalizmus jótékony csatornája — The Rewarding Strategies of Multinationalism”, ROSE, 100. és kk. old.).

³⁶ „Abwehrkartell” (KRONSTEIN, 123. old.).

³⁷ A csak importra (import optimális feltételeinek biztosítására) irányuló nemzetközi kartell viszonylag ritka — írja KRONSTEIN nagy gyakorlat ismeretében (124. old.). A Közös Piac és más integrációs régiók vállalatai import politikájának optimalizálására való törekvés azonban valószínű egyre inkább kivált ilyen kartelleket is. Nemzeti keretek között azonban most is gyakori a védelmi importkartell. Így pl. a német bányafa-importkartell vagy az angol kénsavkartell (uo. 124. old.).

nemzetközi kartellekkel szembeni jobb együttes védekezésben is. Szerepet játszhatnak pénz- és devizajogi okok is (pl. nem kívánatos méretű deviza eláramlás megakadályozás azzal, hogy a kartelltagok csak ellenvásárlás esetén vásárolnak a külsőktől). Már az eddigiekből is látható, hogy a védelmi kartell nemegyszer a protekcionista nemzeti gazdaságpolitikák megnyilvánulása is, sőt nem egy esetben kifejezetten állami gazdaságpolitikai intézkedések a védelmi kartell elindítói. Több mint figyelemre méltó Kronstein megállapítása. Eszerint az államok sokféle megfontolásból nem szívesen jelennek meg közvetlenül mint a protekcionista gazdaságpolitika hordozói. Egyebek között pl. azért mert nem szívesen ütköznek a GATT-alapelvekbe. „Miután a GATT a nyílt piacok elvét csak a kormányok intézkedései, így pl. vám- és mennyiségi korlátozásai ellen védi, de nem külön kifejezett védelmet nem-állami akciók ellen, az államok könnyen elbújhatnak a nem-állami, más szóval vállalati megállapodások mögé.”³⁸

11. A kapitalista vállalatok világpiaci birkózásainak valósága szolgál „segítségül” olyan most már utolsó formaként tárgyalandó kartell típus felvázolásához, amelynek ha nevet akarunk adni, legjobb *komplex kartellnek*, vagy talán éppen *anti-kartellnek* nevezni. Az utóbbi név abban a képzettségben jó, ahogyan az anti-anyag erősebb energiahordozó, mint a rendes anyag. Ez a komplex-kartell ti. erősebb piacuralom, mint a rendes kartell: történetileg a kartellból nő ki, anti-erejűvé a társasági jogi zártág útján lesz, kartell-burkát is megtartja, mert a sejtmag külső állományát kartell-megállapodások adják és ezeket többnyire változatlanul vagy tovább fejlesztve megőrzi. Más szóval a *monopólium, a társasági jogilag szervezett uralmi helyzet és a kartellmegállapodás útján történő piacszerzés kombinációjával van dolgunk*.

Az alább — a károsnak minősített kartellek és monopóliumok elleni jogi akciók elemzése körében — olvasható komplex kartell tényállások közül példaként álljon itt két nemzetközi gazdasági összeesküvés.³⁹ Mindkettő — a *Timken és Continental Can* kartell-komplexuma — amerikai és európai is volt egyszerre, amennyiben az európai piacot is béklyózta, sőt tényleges hatásaiban bizonyos fókig még a szocialista országok külkereskedelmét is érintette. Mind az amerikai Timken és az ugyancsak amerikai Continental Can a maga iparában (görgős csapágyak, illetve fém- és műanyag csomagolóanyagok) első lépésben licenszszerződések és más kooperációs megállapodások hálózata útján gyakorolt túl erős szorítást az adott iparágak európai piacán. Második lépésben betársulások és felvásárlások útján közvetlenül, illetőleg Európában létrehozott eszűsszervezet, ún. holding társaság útján most már társasági jogilag homogén uralmi pozícióba jutott és ezzel az iparág nagyobb része tekintetében automatikusan kikapcsolta a piaci versenyt. Ehhez párosult harmadik elemként az, hogy ebből a megerősített helyzetből még jobban, még szorosabbra fogva és még több korábbi versenytársra nézve lehetett kartellmegállapodásokat létrehozni (licenszegyüttműködést, területfelosztást, árkoordinálást, fejlesztést stb.).

12. A nemzetközi piacszerzés *jogi formája* — mint már utaltam rá — a különböző koncertált gyakorlat-formákból (*concerted practices*) a jól záró kartell-szerződéseken át a társasági formákat öltő gazdasági társulásokig terjed. E formák *jogi dogmatikájáról* annyit, hogy az előbbi kettőről fent már volt szó,⁴⁰ a társasági jogi formák meg egyébként ismertek, ezért itt a jogi formákról nem kell szólni. A piac és gazdasági kapcsolatok nemzetközi méretű alakításában azonban szerepe van még egy gazdasági és jogi jelenségnek, a nemzetközi gazdasági szövetségeknek; a kép teljességéhez hozzátartozik, hogy röviden ezekről is szóljunk.

³⁸ KRONSTEIN állításával (125. old.) szemben áll viszont az a tény, hogy ezt a „kiskaput” természetesen mindenki tudta és észrevette, sőt a tagállamok a GATT 1960. 11. 18-i ülésén egy — most már e „kiskapu” elleni védekező — határozatban nyíltan is bevallották; eszerint azoknak az államoknak a kormányai, amelyeknek a hatókörében a GATT elveivel ellentétes magánkartellek működnek, kessek az ebből fakadó kereskedelmi nehézségek (korlátok) elhárítására konzultációkat kezdeményezni (ha vitatható is egy ilyen kötelezettségnek a GATT-alapszabályból való közvetlen következése, ez a határozat mégis adva van), ld. ehhez részleteiben: *TIRPITZ*, 25–26. old., *KRONSTEIN*-nél 125. old.

³⁹ Ld. alább 18. és 36. pont.

⁴⁰ Ld. fent a 3–10. pontokat, a nemzetközi kartellszerződés belső dogmatikájához a geneziséhez ld. *MÁDL* (3), 62. pont.

c) Nemzetközi gazdasági szövetségek

13. A nemzetközi gazdasági szövetségek történetére, típusaira, nemzetközi gazdasági és politikai szerepére nézve ma már nagy irodalom van.⁴¹ Itt röviden azokra az összefüggésekre utalok, amelyekkel a nemzetközi gazdasági szövetségek a piac szervezésére is hatnak és ezért bár nem kartellek, mégis részük van a világgazdaság, különösen a Közös Piac nemzetközi gazdasági folyamatainak nem-állami alakításában.

Szerepük lényegében kettős. Egyrészt közvetlenül gazdasági jellegű, amennyiben közreműködnek a résztvevő tagok gazdasági tevékenységének racionalizálásában, szervezik a piackutatást, illetve a piac figyelését, közösen hirdetnek a gazdasági szövetségek útján, közösen szereznek információkat és közösen használják azokat fel. Másrészt érdekvédelmi, lényegileg gazdaságpolitikai tevékenységet fejtenek ki. Mégpedig azért, hogy az őket is érintő állami gazdaságpolitikai akciókat befolyásolják, avagy hatást gyakorolnak a nagyobb nemzetközi vagy szupranacionális szervek politikájának, különösképp gazdaságpolitikájának alakulására. Főfunkciójuk valójában az, hogy a modern tőkés állami intervencionista gazdaságpolitikájával szemben a résztvevő nagyvállalatok, az oligarchikus és jól szervezett erő képviselő tagok — ahogy az irodalomban finomkodva kifejezik — „macht-betontes Eigeninteresse”-jét védjék.⁴²

A belpolitikában fellépnek mint ún. *pressure groupok* vagy *lobbyk* is fellépnek és gyakorta meghátrálásra kényszerítik az államot is gazdasági intézkedéseiben. Teszik ezt egyrészt különböző gazdasági vagy részben politikai természetű nyomásokkal, avagy a belső személyes összefüggés révén. Személyes összefüggésen most a tőkés osztály vezető rétegeinek és az állam felső vezetésének bizonyos személyes összefonódása értendő. Ez olyan méreteket is elér, hogy a nyugati irodalomban is sokan az államrendszernek a gazdasági szövetségek működése által bekövetkező átalakulásáról írnak.⁴³ Vannak akik — valójában apologikus szövegekkel — még „sötétebb” színnel festenek. Azt mondják például, hogy amennyiben a polgári demokrácia hagyományos eszközeivel a modern polgári állam nem tud védekezni a gazdasági hatalmasságok nyomása, akciói ellen — a gazdasági hatalmasságok az ún. *pressure groupok* közé számítják persze a szakszervezeteket is —, ha tehát a polgári állam nem tud ellenállni ennek a folyamatnak, ebből csak a totális állam jöhet létre. Nevezetesen mint ellentendencia a centrális államhatalom megerősödése, ami viszont — mint írják — az ún. nagy demokráciákra a halálos veszedelemet hozná.⁴⁴

14. A gazdasági szövetségek a nemzetközi arénában *jogilag* is otthonot teremtetnek maguknak. Elég általánosan ugyan, de az ENSZ alapokmánya is az alkotmányosság sáncai közé emeli őket, amennyiben a 71. §-ban kimondja a következőket: a Gazdasági és Szociális Tanács minden megfelelő intézkedést tehet abból a célból, hogy olyan nem kormányközi szervekkel, amelyek hatáskörében tartozó ügyekkel foglalkoznak, tanácskozással folytathasson. Az ENSZ alapokmánya ezáltal nem csak feltételezi a nemzetközi gazdasági szövetségek létét, hanem pozitív értelemben tételezi működésüket is, tőlük aktív szerepet is vár a nemzetközi gazdasági problémák megoldásában.

Ennél lényegesebb azonban, hogy a Római Szerződés a Gazdasági és Szociális Bizottság összetételére vonatkozóan kimondja, hogy abban részt vesznek a gazdasági és társadalmi élet különböző kategóriái; avagy másutt egy más fogalmazásban, hogy a Gazdasági és Szociális Bizottságban a különböző társadalmi és gazdasági kategóriák megfelelő képviselőit biztosítani kell. A Római Szerződés még tovább is megy, amennyiben azt is kimondja, hogy a Minisztertanács a Gazdasági és Szociális Bizottság összetételét illetően tanácskozhat az *európai gazdasági szövetségek* vagy más szövetségek képviselőjével is, minden olyan európai szövetség képviselőjével, amely a tevékenysége útján érinti a Közösség tevékenységét, funkcionálását.⁴⁵ A Gazdasági és Szociális Bizottságban ennek

⁴¹ Ld. ehhez részletesebben RYFFEL, 159. és kk., BEATUS, 2. és kk., IPSEN, 375. old. A méretekre és differenciált fejlődésre jellemző, hogy ma már a nemzetközi gazdasági szövetségeknek is vannak szövetségeik (ld. erre vonatkozóan MEYNAUD érdekes tanulmányát „Forrásjegyzék”-ben).

⁴² A szubtilis fogalmazás „a szövetségek tagjainak *machtbetontes Eigeninteresse*-jéről szól (RYFFEL, 161. old.).

⁴³ „Umwälzung im Staatsgefüge durch die Verbände” — írja HUBER, 190. old.

⁴⁴ Ez a folyamat „könnte für die Grossdemokratien — Glücksfälle abgerechnet — totbringend sein”, írják (RYFFEL, 168. old.).

⁴⁵ RSz, 193. és 195. §.

folytán a nemzeti és az európai tőkések ipari és kereskedelmi szervezetek vezetői általában telen vannak, állapítja meg az irodalom is.⁴⁶

Ugyanez, sőt még differenciáltabban, a gazdasági szövetségek érdekeinek még fokozottabb figyelembe vétele, az állami szintű döntésekbe, sőt a szupranacionális szintű döntésekbe való fokozottabb bevonása jut kifejezésre a Montánunió Szerződésében. A Montánunió Szerződésének harminadik címe a „Gazdasági és szociális rendelkezések” megjelölést viseli. Ennek első rendelkezése arról szól, hogy a Főhatóság tevékenységének kifejtése során konzultálhat a kormányokkal, a különböző érdekelt felekkel, így vállalatokkal, munkásokkal, fogyasztókkal és kereskedőkkel, valamint ezek szövetségeivel. Egy következő szakaszban meg úgy rendelkezik a szerződés, hogy amilyen ügyben a Szerződés a Konzultatív Bizottság konzultációját írja elő, bármilyen szövetségnek jogában áll tájékoztatni a főbizottságot véleményéről egyrészt általában, másrészt a főbizottság tervezett lépéseit illetően. A továbbiakban a szerződés szerint a Főhatóságnak joga és kötelessége, hogy a termelők szövetségeivel konzultáljon minden olyan kérdésben, amely őket érinti és a tőlük szerezhető információk lehetővé teszik a Főhatóság tevékenységének, feladatainak megvalósítását.⁴⁷ A szerződésnek a szén és acél termelésére, illetve a termelés mennyiségi meghatározására vonatkozó rendelkezései között megint utal a termelők, más szóval a tőkevállalatok szövetségeinek szerepére. A szerződés ugyanis kimondja, hogy amikor a Főhatóság termelési kvótákat állapít meg, ehhez az információkat és tanulmányokat a termelőkkel és azok szövetségeivel való együttműködésben szerzi be, illetve végzi.⁴⁸ Ugyanezt ismétli meg a szerződésnek az árakra vonatkozó fejezete. Az árak megállapításához végzendő tanulmányok, illetve e célból szükséges információnak tekintetében is előírja a Főhatóság és a termelő vállalatok, illetve azok szövetségeinek együttműködését.⁴⁹

Igaz, hogy a Montánunió fenti rendelkezései még az európai szén és acélipar háború utáni válságos ár és kontingens problémáinak koncertált megoldására irányultak. Az is igaz, hogy az Európai Közösség alapító okmányában a Római Szerződésben a vállalatok (és szövetségeik) piacsabályozó tevékenysége, valamint a Közös Piac végrehajtó szerveinek nemzetközi gazdaságpolitikai tevékenysége nem ölelkezik ilyen mélységben. Mégis tény, hogy ilyen történelmi és jogi feltételek mellett a Közös Piac nehéz helyzetben van, amikor a nagyipar nemzetközi kartelljei és egyéb káros piacsabályozó akciói ellen fel akar lépni. Tükre ez annak az ellentmondásnak is, hogy a modern tőkések állam — a szabad verseny piaci gazdaság elvét vallva — egyrészt lépéseket tesz a versenynek a versenyjog útján történő intézményes biztosítására, a másik oldalon azonban széles körben elismeri a tőke vállalatán kívüli szervezkedését, sőt ezt az elismerést nemzetközi szintre is kiterjeszti. Ha a tőkések nemzetközi gazdasági szövetségei nem is irányulnak kifejezetten a gazdasági verseny korlátozására, mégis eszközei annak, hogy az állam gazdaságpolitikája az ő érdekeikre figyelemmel alakuljon, az ilyen irányban befolyásolják. Ezen még az olyan szépen hangzó elméleti okfejtések sem változtatnak, miszerint a modern állam ma már nem egyedül a főhatalom a szuverén cselekvésnek kerete, hanem abban részes minden politikai testület és csoportosulás, miáltal az állam valamiféle „szövetkezeti együttműködéssé” alakul át és ez a polgári demokráciának valamilyen új életformát kölcsönözne.⁵⁰ Az ilyen nézetek kimunkálói többnyire abban a hiszemben vannak, hogy az állam funkcióját újszerűen, illetve korszerűen fogják fel, valójában azonban a burzsoáz állam apolegetikáját jelentik mai viszonyaink között.

⁴⁶ IPSEN, 377. old.

⁴⁷ Montánunió-Szerződés, 46. és 48. §.

⁴⁸ Uo., 58. §.

⁴⁹ Uo., 61. §.

⁵⁰ A közös-piaci *pressure groupok* ma már olyan méreteket öltenek, hogy nagy gazdaság- és politikatudományi irodalmuk van (ld. a Forrásjegyzékben: MEYNAUD-SIDJANSKI).

⁵⁰ RYFFEL, 184—185. old.

3. § A jog válasza a kihívásra (a genezistől az általános nemzetközi jogig)

a) Általában

15. A kartellek és a monopóliumok megjelentek, nőttek, létrejött az ellenük való védekezés joga. Hogyan és milyen hatásokkal, azt láttuk.⁵¹ Most azt is láttuk, hogy hogyan és milyen jogi differenciáltsággal jöttek létre a nemzetközi monopóliumok és nemzetközi kartellek. A jog mindig követi a gazdasági és forgalmi viszonyok fejlődését, még akkor is, ha leplező vagy torzító, vagy éppen retrográd jelleggel. Ahogy a kartellizálódás mint gazdasági jelenség kilépett a nemzeti keretektől, ugyanúgy a belső jogi védelem eszméje is ki akart lépni a nemzeti keretektől, hogy a nemzetközi kartelleket és monopóliumokat ott fogja meg, ahol hatnak, függetlenül attól, hogy hol van jog szerinti otthonuk. Ennek során azonban a tudomány és a gyakorlat számos általános elméleti, elvi és gyakorlati problémára bukkant. Ezek lényege — az irodalom és a gyakorlat eddigi fejleményeit összegezve⁵² — a következőkben összegezhető:

a) Lehet-e külállamok jogi személyeit külállamok területén eszközölt cselekményeiért belföldön olyan a versenyjog esetenként büntetőjogi vagy büntetőjogi jellegű szankcióival illetni, amelyek a belső jogból erednek és amelyeket belső jogi hatóságok alkalmaznak? A kérdés azért merül fel, mert ezek a szankciók általános és főleg hagyományos vélemény szerint nem rendelkeznek extraterritoriális hatállyal, az extraterritoriális hatállyal nem rendelkező belső jog részei (teritorialitás elve); másrészt sértik a külállam szuverénitását azzal, hogy itt elmarasztalnak olyasmiért, ami otthon esetleg jogszerűnek minősül (szuverénitás elve).

b) Van-e akár szokásjogi úton, akár a nemzetközi legislációban képzett nemzetközi kartelljog? Ha volna, ez a jog sok államban, ahol az adott állam által elfogadott nemzetközi normák közvetlenül érvényesülnek, megelőznek a belső kartelljogi jogszabályok alkalmazását. Ez arra is vezetne, hogy az adott államban a belsónél esetleg jóval szigorúbb (avagy a belsónél jóval enyhébb) normákat kellene alkalmazni a nemzetközi kartellekre.⁵³

c) Ha nincs is nemzetközi kartelljog, az államok azon a címen, hogy a nemzetközi kartellek és monopóliumok bár külföldön végrehajtott cselekményeikkel, de belföldön hoznak létre e belföldön jogilag tiltott káros eredményeket, tehát az általuk külföldön esetleg jogszerűen létrehozott kartellt belföldi hatása szempontjából minősítenék deliktumnak (*Wirkungsprinzip, principle of effects produced*). Kérdés: ez a körülmény elégséges-e arra, hogy az államok e hatások elkerülésére, kivédésére fellépjenek harmadik államban székelő kartellekkel és monopóliumokkal szemben?

d) Az előbbi megfontolások egy másik megfogalmazási verziója a következő. A belső versenyjogi feltételek, általában a belső gazdasági rend az elfogadott gazdaságpolitika védelme nem motiválhatja-e önmagában az államok jogi intézkedéseit olyan külső gazdasági hatalmasságokkal szemben, amelyek cselekményeikkel, azok hatásával ezt a belső rendet sértik. Ez az ún. védelmi elv (*Schutzprinzip, principe de la protection*).

e) A védekező állam kartelljogi intézkedései viszont húsba, azaz gazdasági, sőt politikai érdekebe vághatnak. Svájc pl. mint állam is sérelmezte az amerikai legfelsőbb bíróságnak a Svájci Óra Kartell ügyében hozott ítéletét.⁵⁴ Hollandia kormánya is jelezte, hogy a Nemzetközi Kinin Kartell ellen hozott amerikai állami intézkedések komoly holland gazdasági érdekeket sújtanak.⁵⁵ De ha nincsenek is minden ügy mögött ilyen nagyságrendű gazdasági érdekek, valamilyen mikrostrukturális tőkés gazdasági érdek mindig ott áll a passzívan érintett fél védelme, illetve ellenkezése mögött. Csak

⁵¹ Ld. *MÄDL* (3), 63. és kk. pontok.

⁵² Ld. *HOMBORGER—JENNY*, 51. és kk., *MEESSEN*, 560. és kk., *FRISINGER*, 553. és kk., *KRONSTEIN*, 501. és kk., *NEALE*, 342. és kk. old., e források a gyakorlat alakulásáról is tájékoztatnak; erről alább e tanulmányban a megfelelő összefüggésekben lesz szó.

⁵³ A nemzetközi jog direkt hatályosulása az elv. Pl. az NSZK Alaptörvényének 25. §-a szerint (ld. erről részletesebben: *MEESSEN*, 560. old.).

⁵⁴ Ld. *MEESSEN*, 561., *FULDA—SCHWARTZ*, 73. old.

⁵⁵ Ld. fent 3. pont; de hasonlóan állami, konkrétan angol állami tiltakozást, formális tiltakozó jegyzéket váltott ki az EGK Bizottságának döntése a *Farbstoffe-ügyben* (ld. lent 33—34. pontok) a tiltakozó jegyzéket közli: az ILA 54 (1970) konferenciájának évkönyve („Aide mémoire”, 185—186. old.).

két példa. Egyes japán és európai acélipari export-vállalatok, végső soron termelő vállalatok, javítani akarták gazdasági pozíciójukat a legnagyobbakkal, mindenekelőtt az amerikai acélipari vállalatokkal szemben. Ennek érdekében kartelljogi megállapodásra jutottak és ennek eleme volt az is, hogy koordinálják exportjukat. Ez önmagában talán még nem lett volna probléma. Azonban ezzel elérték, hogy befolyásolni tudták az amerikai árszintet, miéért az érintett amerikai vállalatok forma szerint az ún. *Consumers' Union* nevében pert indítottak a japán és európai cégek ellen (a per a washingtoni District Court előtt még folyamatban van).⁵⁶ Lehet, hogy sem az egyik oldalon, sem a másik oldalon nem lép fel az érintett állam mint állam, de hogy a passzív oldalon komoly gazdasági érdek sérelméről van szó, az nem vitatható. Az is tény azonban, hogy kartell eltiltása a másik oldalon az európai és a japán cégek életlehetőségeit és versenyfeltételeit is érinti az amerikai cégekkel szembeni nem könnyű versenyükben. A másik példa a bázei *Cyba és Geigy* cég egyesülésével függ össze. Mindkét cégnek volt az USA-ban egy-egy leányvállalata, amelyek ott is konkurráltak egymással. Amikor azonban a Cyba és a Geigy cég hazájában fúzióra lépett, természetesen az amerikai leányvállalatok is egy irányítás alá kerültek és az addig fennállott gazdasági versenyük máról holnapra automatikusan megszűnt és ezzel az amerikai antitrust jog alapján eljárásnak tette ki magát. Ez az eljárás meg is indult és arra akarták kényszeríteni az anyavállalatot, hogy az egyik amerikai leányvállalatát idegenítse el, hogy ezáltal a verseny az adott rendkívül fontos termék tekintetében az USA-ban fennmaradjon. Ezt a célt, ha nem is egészen direkt módon, az ítélet útján az amerikai gazdaság el is érte.⁵⁷

Itt van tehát a kutya elásva: a hatásos nemzetközi antikartell gyakorlat komoly gazdasági érdekeket érint. Tulajdonképpen a nemzetközi nagytőkével szembeni harc bonyolult és ellentmondásos formájáról van szó, amelynek „racionalis” alakulásában a passzív és aktív érintett államok valahol a nagy szaldóban mégis egyformán érdekeltek. Ezt az ilyen bonyolult módon feltételezett akciómechanizmust — a nemzetközi kartelljogot és gyakorlatot, ami mint alább látni fogjuk mégis van — azonban a nemzeti gazdasági érdekek és expanzió védelme egyrésztől, a tőkével szembeni gazdasági és politikai erőktől való félelem, az ezekkel az erőkkel szembeni taktikázás másrésztől az egyes tőkés államokban mégis eltérően és differenciáltan jelentetik meg.

Vannak az irodalomban is, akik a territorializmus, a szuverenitás jelszavával vagy elveivel a vállalatok mozgási szabadságát védik.⁵⁸ Vannak viszont, akik majdnem hogy „misszionáriusi elszántsággal és hittel” küzdenek a fogyasztói és nemzeti érdekekért és hisznek abban, hogy a nemzetközi kartelljoggal a nemzetközi monopóliumokkal és kartellekkel szemben is fenn lehet tartani a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tisztességét.⁵⁹

16. Mire is jutott ez a „jogpárti” — kartelljogpárti — front a „szabadság párti” erőkkel szemben ezekben a fent vázolt alternatívákban? Az elméletek további elemzése helyett megint a tények, a *valóság alakulása* a fontosabb: hogyan is álltak meg helyüket a „jogpárti” teóriák és nézetek? Többek-e mint csak felületesen ható nyugtató tabletták (*antitrust tranzüilizerek*), ahogy ezt nemegyszer éles hangú kritikusok oly szellemesen megkérdezik? Erre keresünk most választ; előbb az államok belső jogának gyakorlatát, mármint abban, hogy hogyan érvényesítették nemzetközi kartellekre a belső kartelljogi szabályokat (8); majd azt, hogy a nemzetközi legislációban hogyan alakult a nemzetközi kartellek jogi helyzete (9); végül külön § cím szől arról, hogy az Európai Gazdasági Közösség ún. közösségi joga és gyakorlata mire jutott ezen a téren.⁶⁰

⁵⁶ Közli: *MEESSEN*, 560. old.

⁵⁷ Az amerikai ítélethez ld. *US v. Ciba Corp.*, 1970. Trade Cases § 73. 269 (S. D. N. Y.), Neue Zürcher Z., 1970. 2. 26, 13. old., és *MEESSEN*, 561. old. A konkrét megoldás az lett, hogy az egyik amerikai leányvállalatból a verseny szempontjából fontos termelési ágat (profil) egy független harmadik vállalathoz szervezték át.

⁵⁸ Ezekre utal *MEESSEN* is (561. old.), de ld. részletesen azt az éles ILA-vitát, amelyben a retrográd „szabadságpártiak” cominaltak, a teritorialitás és szuverenitás zászlajának lobogtatásával, a mégis csak korlátokat akarókkal szemben (1964. évi ILA-konferencia 51., 1964. évi évkönyve, 304. és kk. old.: *Extra-Territorial Application of Restrictive Trade Legislation*).

⁵⁹ Lényegileg ennek a szemléletnek — a Schutzprinzip, Wirkungsprinzip — sikerével zárultak 1972-ben a korábban ellentétes előjelű ILA-konferencia-viták, ld. erről részletesen *MEESSEN*, 562. old., de már ezt jelezte az 1970. évi ILA-konferencia is (ld. az ILA 54 (1970) konferencia évkönyvét, 151. és kk. old.).

⁶⁰ L. HAIGHT: *The Restrictive Business Practices Clause in US Treaties: An Antitrust Tranquillizer for International Trade*. Yale Law Journal, 70 (1960). kötet, 240. és kk. old.

b) A genezis

17. A belső jogok közül a kartell-jog — és mint a valóság mutatta, ez a nemzetközi kartell-jogra is áll — genezisének elejéhez az *USA antitrust jogához kell* visszamennünk.

Ahogy a mai antitrust-jog tudata önmagát ismeri: minden kezdődött azzal a bizonyos 1890. évi *Sherman Act*-tel, amelyet azután azóta többször is megerősítettek, kiegészítettek újabb területekre és védelmi formákra pontosítottak.⁶¹ Ennek a *Sherman Act*-nek az első és második szakasza az, amely azóta könyvtárakra menő irodalmat váltott ki és bírói ítéletek tömegét töltötte meg. Ez az első és második szakasz a következő lényeges elemeket tartalmazza: Minden szerződés, vagy bármilyen más jogi természetű társulás, illetve összeesküvés (*conspiracy, sic*), amely az USA államai közötti gazdasági kapcsolatokat, avagy az USA-nak más országokkal fennálló gazdasági kapcsolatokat korlátozza, tilos; minden olyan monopólium, avagy monopóliumra való törekvés, minden olyan gazdasági vagy jogi-együttműködés, amely monopolizálás útján az USA tagállamai közötti gazdasági kapcsolatokat, avagy az USA-nak külföldi államokkal fennálló gazdasági kapcsolatokat korlátozza, tilos és a törvény által meghatározott szankciók alatt áll; ezek a szankciók a szóban forgó szerződések és bármilyen természetű megállapodások érvénytelensége, bírságok, illetve börtönbüntetés.⁶²

A kérdés most már az volt: a *Sherman Act*-ben megfogalmazott gazdaságpolitikai koncepciót a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra is szánták-e és a törvény szóhasználatán kívül milyen valóságos hatásfokot kívántak általa elérni, más szóval, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés milyen értelemben és milyen hatásokkal járta e törvény által jelzett gazdaságpolitikai koncepció útját. Elméleti összefüggésekre vetítve úgy is lehetne fogalmazni, hogy a kérdés az volt, miként válaszolt a valóság a fent vázolt elvi-elméleti kérdésekre (15); még közelebbről, hogy milyen monopóliumokra és kartellekre is kívánták kiterjeszteni a törvény hatályát; csak olyanokra-e, amelyek az USA nemzetközi gazdasági kapcsolatának szabad-versenyessé alakulását amerikai székelyük-ről zavarták, vagy olyanokra is, amelyek az alanyi oldalról, tehát a résztvevők oldaláról is nemzetközi kartellek és monopóliumok formáját öltötték, mert az amerikaiak mellett külföldi tagok is részt vettek bennük, sőt esetleg olyanokra is, amelyek alanyi szempontból teljesen vagy dominánsan külföldi nemzetközi monopóliumok és kartellek voltak; az utóbbi igenlése ui. azt is jelentette volna, hogy ezeket a monopóliumokat és kartelleket egyedül azért vonják az amerikai jog kartell-tilalma és monopólium-tilalma alá, mert tevékenységük hatása az amerikai belső és nemzetközi kapcsolatok antitrust-jogszerű alakulását sértette, illetve veszélyeztette. Erre vonatkozó jogi és gazdaságtörténeti irodalomra itt csak utalva,⁶³ beszéljenek mindjárt a tények. Ezek a tények számottevő súllyal csak a II. világháború után jelentek meg a bírói gyakorlatban, amelyekből itt a következő nagyobb döntések emelhetők ki: az 1949. évi *Alkali export*, az 1951. évi *Timken*, az 1947. évi *National Lead*, az 1966. évi *Nemzetközi Kínin Kartell*, az 1942. majd 1964. évi *Alcoa*, az 1962. évi *Svájci Óra Kartell* és az 1970. évi *Ciba* ügyekben hozott bírói ítéletek. Ezek összessége jelzi, hogy a bírói gyakorlatban megvalósult gazdaság- és jogpolitikában az *antitrust* törvényhozás milyen tényleges formát ölt és erőt jelent.

18. Az *Alkali export* ügyben⁶⁴ a bíróság a már említett *Webb-Promenace export-törvény* és a *Sherman-törvény* közötti látszólagos ellentmondást oldotta fel. Az előbbi ugyanis az amerikai export fejlődése érdekében kimondja, hogy nincsenek ellentétben a *Sherman* törvénnyel azok a külkereskedelmi célú társulások és megállapodások, amelyek az amerikai export fejlesztésére, általában az export ügyletek fokozására, közvetítésére, koordinálására irányulnak. Ilyen export kereskedelmi társaság volt az *Alkali Export Association* is, amely külföldi ügynökségekkel együtt tágabb értelemben vett nemzetközi

⁶¹ Ilyen az 1894. évi *Wilson Tarif Act*, az 1914. évi *Clayton Act* (fontosabb tiltó rendelkezései: 2 § árdiszkrimináció, árörögzítés, 3. § a szerződéskötés szabadságát korlátozó megállapodások, 7. § versenyző vállalatok felvásárlása, 8. § igazgató tanácsok összehívása), az 1918. évi *Webb-Promenace Act*, ld. részletesebben: *NEALE*, 1. kk., *FULDA—SCHWARTZ*, 17, 155. old.

⁶² Közli: *NEALE* (3. old.) és *FULDA—SCHWARTZ* (17. old.).

⁶³ Ld. *FULDA—SCHWARTZ*, 17. és kk., *BUXBAUM* (1), 517. és kk., *NEALE*, 342. és kk. old.

⁶⁴ *US v. US Alkali Export Association*, S. D. N. Y. 1949, közli *NEALE*, 343. és kk. old.

kartellt is alkotott. Az ítélet leszögezi, hogy a társaság és kartell nemcsak az export növelését szolgálta, hanem egyben piacfelosztással, árörögzítéssel és egyéb akciókkal a nemzetközi gazdasági versenyt is korlátozza, egyebek között a társaságon kívül álló amerikai exportőrök terhére is. Már pedig a törvény értelmében export társaságok és kartellek csak akkor nem esnek a Sherman törvény hatálya alá, ha az érintett termék tekintetében nem vezetnek a belföldi árak manipulálására, ha nem korlátozzák lényegesen (szubstantially) az adott termék területén a gazdasági versenyt vagy általában más módon az adott iparágban nem fejtenek ki korlátozó hatásokat.

A *Timken ügyben* hozott ítélet⁶⁵ az előbbihez képest sajátos jogi szempontból is jelentős. Míg az előző ügy alanyi oldalról nézve nemzetközi kartell volt, addig ez alanyi oldalról nézve nemzetközi kartell volt, addig ez alanyi oldalról társasági jogi formát öltött, a nemzetközi monopólium és a nemzetközi kartell jegyeit egyszerre tartalmazta. Az amerikai Timken cég 1947-ben az amerikai görgős csapágy-gyártás 70–80%-át tartotta a kézben; Angliában és Franciaországban pedig szabadalmak hálózatával — kizárólagossági jogaival — szintén dominálta a termék piacát. Amikor a szabadalmak védelmi ideje lejárt, az érintett vállalatok most már valóságos versenytársakká alakulhattak volna az amerikai Timken céggel szemben, nemcsak a nemzetközi, hanem az amerikai piacon is. Ekkor azonban az amerikai Timken cég fokozatosan felvásárolta európai versenytársait és gyakorlatilag leányvállalataivá tette őket. Ezzel aztán már forma szerint is monopol helyzetbe került, aminek azután további következményei lettek. Az nevezetesen, hogy az angol és francia társaságok maguk is kartell-megállapodásokat kötöttek, ezekbe árörögzítési és kontingens-felosztásra irányuló kikötéseket is vettek fel, bár az amerikai Timken cég ezekben a kartellekben, tehát egyrészt az angol, másrészt a francia vállalat által további harmadik vállalatokkal létrehozott kartellekben nem vett ugyan részt, de az ítélet mégis hangsúlyozza: ezeket a kartelleket az angol és francia cégek az amerikai Timken cég manőverei hatására, vele való együttérzés alapján hozták létre; az amerikai cég működési területéről volt szó, maga az amerikai cég volt a francia és angol cégek által irányított kartellek kedvezményezettje, sok vonatkozásban az amerikai cég vezető tisztségviselői állandó konzultációban voltak az angol és francia partnerekkel és az angol és a francia partnerek által létrehozott kartell-megállapodásokat tulajdonképpen az amerikai cég vezetői hagyták jóvá. A legfelsőbb bíróság úgy döntött, hogy bár külföldi leányvállalat létesítése vagy megszerzése önmagában egyáltalán nem jogellenes, itt azonban egy évtizedek óta fennálló nemzetközi gazdasági összeesküvésről van szó, amely előbb a szabaddalmi jog, majd a kötelmi jogi megállapodások, végül pedig a társasági jogi eszközöket használta fel mindig ugyanarra a célra: a verseny korlátozására, a piac monopolizálására. Ez akkor is tiltott, ha az alanyok egy része (a leányvállalatok) külföldi székhellyel működnek.

A *National Lead ügyben*⁶⁶ az amerikai, francia, német, angol és más titánygyártásban érdekelt cégek nemzetközi piacfelosztó kartelljéről mondta ki a bíróság, hogy külföldi résztvevőkkel funkcionáló összeesküvéssel szemben is érvényesíteni kell a területfelosztás ún. *per se* tilalmát. Hosszú gazdasági, gazdaságpolitikai és jogi fejtegetés után az ítélet megállapítja: „Nincs szükség további tekintélyek citálására annak a tételnek az alátámasztásához és bizonyításához, hogy a versenytársak kartellje — amely a világot kereskedelmi érdektérületekre osztja fel és egyben megjelöli az egyes résztvevők kizárólagossági kereskedelmi körzeteit — sérti a Sherman törvényt, mert nyilvánvaló, hogy csökkenti vagy felszámolja a kartellmegállapodásban részes felek közötti versenyt.”⁶⁷ Az említett ítéletek olyan ügyekben jelzik a joggyakorlat formálódását, amelyben *amerikai székhelyű nagy cégek* tulajdonképpen amerikai tőkés érdekeket szolgáltattak, de úgy ítéltettek, hogy ezek az egyes ragadozó cégek a tőkés gazdaság egészének érdekeit tiszteletben nem tartó akciói.

19. A többi említett ügy azonban *Amerikán kívüli erőkkal szembeni jogi fellépés* jellegű és sajátosságait mutatja. Ezek egyike a *Nemzetközi Kínin Kartell*, amelyben döntően külföldi vállalatok árörögzítő, piacfelosztó, termék-kontingentáló szerződését, illetőleg gentlenens egrimentjét mondta antritrust-ellenesnek az amerikai jogi gyakorlat, ami az antritrust felügyelettel és perlési joggal is felruházott Igazságügyminisztérium, a Szenátus Antitrust és Monopólium Bizottsága, valamint az illetékes bíróságok állásfoglalását jelenti.⁶⁸ Az amerikai akciók egyik eredménye lett az is, hogy a kartell ellen bírói úton

⁶⁵ *US v. Timken Roller Bearing Co.*, S. C. 1951., közli NEALE, 346. és kk. old.

⁶⁶ *US v. National Lead Co.*, S. C. 1947, közli NEALE, 351. és kk. old.

⁶⁷ Az idézethez ld. NEALE, 352. old. A területfelosztás ún. *per se* tilalmát belső viszonyokra a Legfelső Bíróság már az 1911. évi *US v. American Tobacco* ügyben kimondta (uo., 352., 512. old.).

— részben amerikai diplomáciai intervenció hatására — az Európai Gazdasági Közösség Bírósága járt el.⁶⁹ Bírósági ítélet született továbbá olyan jelentős ügyben is, mint a röviden csak *Alcoa* ügynek nevezett amerikai alumínium kartell, valamint a Svájci Óra Kartell ügyében.

A kardinális gazdasági és jogi probléma az volt, vajon rendelkeznek-e az amerikai bíróságok joghatósággal külföldi cégek felett, milyen körülmények fennforgása mellett tartoznak angol vagy más nem-amerikai cégek számotvetni antitrust-ellenes deliktumaiért amerikai bíróságok előtt, milyen bírságok és szankciók róhatók ki rájuk, mik e feltételezett jogosultságok határai.

Az *Alcoa ítélet*⁷⁰ tényállása szerint egy külföldi kartell — anélkül, hogy amerikai partnere (az Aluminium Co. of America) formálisan tagja lett volna — korlátozó befolyást gyakorolt az amerikai külkereskedelemre az adott gazdasági ágazatban. A Legfelsőbb Bíróság 1964. évi ítélete kimondja, hogy minden államnak jogában áll felelősségre vonni olyan nem a területén működő személyeket, akik a határain kívül elkövetett magatartásukkal ugyan, de a kérdéses állam határain belül hoznak létre az állam által jogosnak nem tekinthető következményeket. Ezt az ítéletet gazdasági és különböző jogi körök részéről erős kritika érte. E kritika fő jogi érve az volt, hogy magánjogi szankciókat külföldre is kiterjeszteni, még akkor is, ha külföldi alanyok külföldön elkövetett magatartása az USA-ban is fejtettt ki hatásokat, szemben áll a nemzetközi közjog elveivel.⁷¹ A másik oldalon azonban a kifejtett káros hatásra alapítva védtek az ítélet elvi megállapítását. Ezen az oldalon hivatkoztak a nemzetközi közjogban szokásjogilag is elfogadott tételre, amelyet az ún. *Lotusz ügyben* mondott ki a nemzetközi bíróság. Eszerint az érintett állam (Törökországról volt szó) büntető joga alá vonható valamely az érintett állam határain kívül megvalósított tényállás, ha annak hatásai belföldön valósulnak meg, illetve a tényállás megvalósulása is belföldön fejeződik be.⁷² A bírói gyakorlat, a kritika ellenére egyelőre mégis az Alcoa ítélet nyomán lépett tovább. Igaz az a reakció is felmerült: valójában mit is lehet csinálni külföldön levő vállalatokkal szemben? Akadémikus értékű ítéleteket hozni, amelyeket úgy sem lehet végrehajtani? Az igazság azonban az, hangzott az ellenérv, hogy ilyen ítéletek már létüknek fogva is rendelkeznek bizonyos súllyal, és hatásukra esetenként hivatalos amerikai szervek is felléphetnek, diplomáciai úton nyomást gyakorolhatnak a külföldi államokra, amelyek ennek hatására esetleg saját joguk alapján eljárnak a kérdéses kartellekkel szemben; mint ismeretes, sor került ilyen lépésekre. Sőt sor került hatósági végrehajtási akciókra is: az érdekelt külföldi vállalatok vagyona ellen és alkalmazottai terhére bírói intézkedéseket fogantatosítanak, mégpedig a korábban hozott kartellelles ítélet alapján, amikor a kérdéses vállalatoknak az USA területén vagyona, vagyoni követelései keletkeztek, avagy vezető tisztségviselői Amerikában megjelentek.⁷³ Mindezek együttes hatásaként beállt az a szociológiai helyzet is, hogy az elmarasztalt vállalatok alkalmazkodtak az ítéletekben kimondott bírói parancshoz, sőt a bírságok önkéntes befizetésére is sor került.⁷⁴

Ezt a jogpolitikai elvet erősítette meg a *Svájci Óra Kartell* ügyben előbb 1962-ben hozott, majd 1965-ben részben módosított ítélet is.⁷⁵ A tényállás, amelyet a gazdaságpo-

⁶⁹ Ld. fent 3. pont.

⁶⁹ Az EKG Bírósága erre vonatkozó előzményeihez is ld. *FULDA-SCHWARTZ*, 111., *MARKERT*, 43. old.

⁷⁰ *US v. Aluminium Co. of America*, S. C. 1964. közli *NEALE*, 360. és kk. old.

⁷¹ E kérdés — különösen az ALCOA-ítélet által kiváltott — nagy irodalmának vázolását ld. *NEALE*, 363—364. old.

⁷² A *Lotus*-ügyhöz ld. *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon* (2. kiad. Szerk.: *HAJDÚ Gyula*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967), 5/2-513., *HOMBURGER-JENNY*, 51—53. old. A tényállás egyébként a következő volt: A *Lotus* francia hajó nyílt tengeren összeütközött egy török hajóval és e deliktum következményei török szárazföldön következtek be.

⁷³ Ld. a Nemzetközi Kinin Kartell (63. jegyzet, fent), valamint a Svájci Óra Kartell ügyében tett amerikai lépéseket (*FULDA-SCHWARTZ*, 69—70. old.), a bírói kényszerintézkedések gyakorlatához *NEALE*, 365—366. old.

⁷⁴ A Nemzetközi Kinin Kartellben főrészes német Boehringer cég kifizette a New-York-i ítéletben ellene is kimondott bírságot, amely az ő esetében 80 000 dollár volt, ld. alább a 126. sz. jegyzetben.

⁷⁵ *US v. Watchmakers of Switzerland Information Center, Inc.*, S. D. N. Y. 1962, S. D. N. Y. 1965., közli *FULDA-SCHWARTZ*, 52. és kk. old., *US v. N. V. Nederlandse Combinatie Voor Chemische Industrie et al.*, S. D. N. Y. 1968., közli *FULDA-SCHWARTZ*, 97. és kk. old.

litikai és versenyjogi tanulmánnyal is felérő ítélet tartalmaz, a következő volt: az összesen 500-nál is több svájci óragyártó cég nagy része a szolidan csak *Svájci Óragyártók Információs Központjára* nevezett intézménybe, valójában kartellbe tömörült és ebből a kartellből gyakorlatilag irányítani tudta a világ óratermelését és forgalmát. Tette ezt azzal, hogy ebben a kartellben — ahogy az ítélet szól: gazdasági összeesküvéssel — 1931. óta az óragyártókat és eladókat szigorú uralma alá rendelte, dominálta az egész óra-világpiacot, mindenekelőtt az USA óratermelését és kereskedelmét, miután az USA az egyes országok között a világ legnagyobb órapiacra volt, évi 7 millió óra fogyasztói területtel. De nemcsak a kereskedelmi forgalomra tudott ilyen uralkodó hatást gyakorolni, hanem a világ óratermelését is Svájc javára, mások kárára alakította. Az ítélet gazdasági elemző része szerint 1946-ban az USA 7 millió, Svájc 21 millió órát gyártott; 1954-ben a Svájci Óra Kartell manőverei hatására az USA óragyártás nem tudott emelkedni, 7 millió maradt, a svájci óragyártás — jórészt az amerikai felvevő piac kihasználásával — viszont 31 millióra emelkedett. Megjegyezhető, hogy minden más állam óragyártása lényegesen elmaradt ezektől a számoktól (Németország 6, Szovjetunió, 6, Franciaország 3, Anglia 3 és Japán is 3 millió óratermelésével szerepelt ekkor a nemzetközi statisztikában). Ezzel a kartell mindenesetre elérte a piaci részesedésnek olyan domináló fokát, hogy versenykorlátozó akciói nem hogy elszigeteltek, hanem valóban alkalmasak voltak az érintett országok, így különösen az USA belső és nemzetközi gazdaságát ebben az iparágban kívülről károsan befolyásolni, sőt meghatározni. A kartell jogi okmánya — az ún. *Collective Convention* — óramű pontossággal vikulálja a kartell céljait, működési szabályait, a termelés és a piac szabályozását és határozott védelmi pozíciókat emel minden külső versenytárs esetleges befurakodásával, vagy térhódító akciójával szemben. Íme a *Convention* néhány szakasza: Az aláírók kötelezik magukat arra, hogy a) sem közvetve, sem közvetlenül nem kezdenek óratermelésbe Svájc határán kívül, tevékenységük országán kívül nem fognak óratermelést szolgáló termelési feltételeket fejleszteni vagy biztosítani, továbbá nem nyújtanak semmiféle segítséget Svájcon kívüli óragyártó cégeknek, b) nem adnak el, nem exportálnak és más módon nem biztosítanak óragyártó gépeket és szerszámokat Svájcon kívüli óragyártó cégeknek, c) nem teszik lehetővé, hogy külföldön honos jogalanyok közvetlenül vagy közvetve érdekeltségekhez jussanak vállalatainkban.⁷⁶ A lényeg az, hogy mindezek hatására az amerikai óragyártás fokozatosan visszafejlődött, kereskedelmét kívülről irányították, amihez a kartell amerikai ügynököket is talált magának. Az USA ebben a helyzetben állami lépésekhez folyamodott. Először a kormány próbálta az illetékes svájci hatóságokat rábírni arra, hogy a svájci óra-kartell könnyítse, lazítsa az amerikai óragyártást befolyásoló korlátozó kartell szorítását. Ennek nem sok foganatja lett. Ezután következett a szigorúbb lépés; az egész kartell bírói ítélettel való szankcionálása, érvénytelenné nyilvánítása. Az ítélet főbb elvi megállapításai (*conclusions of law*) közül érdemes néhányat kiemelni. Az egyik leglényegesebb tétel talán az, amely kimondja, hogy közvetlen külföldi kormány-akció kényszerítő hatásának hiányában az amerikai bíróságok igen is joghatósággal rendelkeznek olyan kartell-szerződések megítélésére vonatkozóan, amelyek az amerikai belső és nemzetközi gazdasági forgalom alakulására lényeges hatást fejtenek ki. Kifejezetten elveti az ítélet azt a védekezést, miszerint ezzel a tétellel az amerikai bíróság a külföldi államok amerikai alkotmányos jogait sértene, illetve általában sértene Amerika nemzetközi szerződéses kötelezettségeit, avagy netán Svájc szuverenitását, azáltal, hogy svájci jogalanyokat Svájcon kívüli cselekményeikért amerikai jogi szaknciókkal illet. Erről nincs szó, mondja az ítélet, itt nemzetközi vagy döntően svájci magánjogi összeesküvésről van szó kifejezetten az amerikai gazdaságban célzott eredmények elérésére. Az pedig már általánossá vált jogpolitikai tétel, korábbi jelentős ítéletekben már testet öltött, hogy az export, általában az amerikai gazdasági forgalom növelése (az Óra Kartell amerikai ügynökségei ui. azzal is védekeztek, hogy növelni tudták forgalmukat) önmagában nem immunizálja az e cselekmények által beállott negatív hatásokat, s így az ezeket létrehozó cselekményeket sem. A főkérdés az, hogy a végső szaldóban a szóbanforgó kartell, az inkriminált magatartás korlátozta-e Amerika külkereskedelmét a kérdéses iparágban vagy sem. A tények egyértelműen azt mondják, hogy igen. Ha az ilyen cselekményeket a bíróság jogszerűnek fogadja el, ha az alperesnek érveit indokolttnak tartaná, az azt jelentené, hogy az amerikai antitrust jog nem más, mint írott malaszt (*dead letter*).

A *Ciba* ügyfel jogilag talán még érdekesebb ügy került terítékre: 2 svájci vállalat, a *Ciba* és a *Geigy* cég egyesülése folytán a két vállalat 2 amerikai leányvállalata egy kézbe került és ezzel a vegyipar egy termékére nézve egy külföldi vállalat kikapcsolta a ver-

⁷⁶ *Uo.*, 61. old. („Basic Provisions of the Collective Convention”).

senyt Amerikán belül és monopol helyzetből diktálta az adott ágazat piacát. Ezt annál könnyebben tette, mert az USA-ban a Gaigy és a Ciba egyesüléseig a két amerikai leányvállalat jelentette a verseny két fő résztvevőjét, egyesülés után megszűntek egymás versenytársai lenni. Az amerikai antitrust hatóságok nyomására az ítélet arra vezetett, hogy a kérdéses termék termelése az egyik leányvállalattól egy kívülálló harmadik amerikai vállalat kezébe került.⁷⁷ Ha tehát a külföldi monopóliumot az amerikai bírói ítélet jogilag nem is iktathatta ki, annak nemzetközi és belső gazdasági kapcsolatokra vonatkozó végtelenesen versenyellenes hatásait kiiktatta.

20. Ennyit tett, a bírói ítéletekkel s konkrét állami intézkedésekkel jellemezhető — ilyen úton botorkál ma az amerikai gazdaság- és jogpolitika. Az *elméleti értékelés* az olyan kritikai megállapításoktól, hogy „a törvény holt betűje az egész!”, „az antitrust jog frott malaszt”, vagy „akadémikus próbaítéleteknek mi értelmük van?” egészen valami általános nemzetközi antitrust filozófiáig terjed, amely megfogalmazza, majdnem kátéba szedi ennek tanítéleit és ezeket már-már megvalósítva is látja. Ezek között vannak olyan szépen hangzók, mint hogy az amerikai fogyasztót, annak érdekeit minden külső támadással szemben is védenie kell, mert csak ezáltal lehet a fogyasztót hozzájuttatni a termékek és szolgáltatások széles változatához, méghozzá a lehetséges legjobb árakon. De van közöttük nyersebben hangzó tétel is, mint pl. az, hogy itt tulajdonképpen az amerikai buzinss, az amerikai tőke érdekéről van szó, arról, hogy szabad mozgásterülete legyen a világ piacain, kis túlzással, hogy legalábbis a mozgási lehetőségeket illetően „az övé legyen a világ”. És végül van olyan egész nyersen fogalmazott tétel is e kátében, amely így hangzik: „amerikai érdekeknek kell tekinteni — önző és altruista, politikai és gazdasági érdekek — hogy külföldön megakadályoztassék a gazdasági és politikai hatalom koncentrációja”.⁷⁸

A valóság valahol a fenti szavak között feszül és a joggyakorlat egyelőre a következő imperatívusokat vázolta fel a Sherman törvény által nyitott fehér lapokra: akkor beavatkozni a nemzetközi vagy külső kartellbe és a nemzetközi vagy külső monopóliumba, ha az az amerikai belső és külső gazdasági versenyt torzítja, árakat rögzít vagy más módon károsan érinti az amerikai árviszonyokat, a termelést korlátozza, az ellenállást zavarja, ha — és ez nagyon fontos — ezt az amerikai méreteket veszélyeztető módon teszi, ha tehát egy-egy iparág vagy termék amerikai piacára nézve ér el jelzett eredmények produkálására alkalmas méreteket. Ami azonban ezen innen van és ezért az amerikai antitrust jog és gyakorlat szerint is szabad, az — az iparágak egy jórészeben — még mindig elég nagyvolumenű ahhoz, hogy amerikai vállalatok uralmát, fölényét a nem-amerikai piacokon biztosítsa. A statisztikai fejezetben bőven láttunk példát arról, hogy magában az Európai Gazdasági Közösségben hány iparban erős nagy vagy éppen domináló az amerikai vállalatok részesedése.⁷⁹ Hol van azonban még az az európai *komoly* ítélkezési gyakorlat, amely az amerikai vállalatok manővereit, azokat, amelyekkel közvetlenül vagy európai támpontjaik útján közvetve károsan érintik a Közös Piac gazdasági versenyt, azon a címen büntette, avagy manővereiket, így pl. kartelljeiket azon a címen érvénytelenítette volna, mert hatásuk Európában is jelentkezett? Vagy vegyük csak az előbb említett Timken ítélet adatait. A Timken cég egyes csapágyak termelése területén az amerikai termelés 80%-át adta. Ezért, no mert még európai versenytársait is felvásárolta, ez utóbbiért antitrust eljárás alá vonták és megszületett a már ismert ítélet. No de mikor éri el egy — egy és nem több! — nem-amerikai csapágy-gyártó cég ezt a termelési volument, hogy azzal az USA szükségleteinek 80%-át elérje? Bizonytalán soha. De egy 40%-os amerikai részesedésű amerikai cég még mindig óriási és elég erős ahhoz, hogy dirigálhasson más országban, miközben „csak” 40%-os részesedése folytán akciói amerikai antitrust gyakorlat szerint még nem lennének jogellenesek. Marad tehát erő ahhoz, hogy az adott iparágban a külföldi partnereket sakkban tartsa és ezáltal a gazdasági versenyt az iparágon belül dirigálja, korlátozza, a saját javára kihasználja. Ez az, amit fent úgy jellemeztem, hogy a tőkés világ gazdaság a gazdasági verseny szerepét illetően ugyan végső soron ugyanabban a szaldóban érdekelt, hogy ti. fenntartsa és működtesse a tőkés világ gazdaságot, de ebbe azért a nemzetközi érdekek erős ellentétet iktatnak. Ezt is kiküszöbölni volna a nemzetközi jogegységesítés szintjén képzett nemzetközi kartelljog feladata.

⁷⁷ *US v. Ciba Corp.*, S. D. N. Y. 1970, Trade Cases § 73, 269, ld. még MEESEN, 560—561. old.

⁷⁸ Az érdekek „kátéját” közli FULDA—SCHWARTZ, 105. old.

⁷⁹ Ld. MADL (3), 33—37. pontok.

c) *Mit mond a nemzetközi közjog?*

21. Anélkül, hogy most a többi jelentősebb tőkés ország különböző szinten fejelet nemzetközi kartell-jogát vizsgálánánk — erről alább az Európai Gazdasági Közösségi nemzetközi kartell-joga kapcsán még külön lesz szó (alább 4. §) —, legyen itt a nemzetközi jog a vizsgálat következő eleme: mire jutott a nemzetközi közjog az államközi kapcsolatok útján a nemzetközi kartellek és monopóliumok káros vagy veszélyesnek vélt akcióival szemben. Tudvalevő, hogy e kérdésfeltevés premisszája az a már említett, az érintett monopóliumok által gyakran hivatkozott védekezés, hogy az államok belső kartelltörvényei nem extrateritoriális hatályúak, tehát nemzetközi közjogi úton képzett nemzetközi kartell-jog hiányában tulajdonképpen nem létezik nemzetközi kartell-jog; ha tehát a nemzetközi kartelleket és monopóliumokat hatáson és nem-vitatható jogi eszközökkel kellene tűz alá venni, ehhez érdekeknek nemzetközi közjogi értelemben meg kell állapodniuk. Ezt a jogi mechanizmust a tudomány oldaláról sokan támogatták, számos kezdeményezés különböző eredményekre is vezetett, ha nem is mindig a fenti premisszákból indultak ki. A nemzetközi úton való kezdeményezések tulajdonképpeni mozgató ereje legalábbis a tudomány képviselőinek nagyobb részéről az volt, hogy ezáltal legalább a védekezés és a szabályozási rendszer nagyobb teljességgel jön létre.

22. A nemzetközi jogi szinten kialakult helyzetnek két síkja van: a *bilaterális szerződések* és a *multilaterális egyezmények*. A jelentősebbek közül két bilaterális egyezményre, megállapodásra lehet utalni. Mindkettőben — az eddigiekből következően nem véletlenül — az USA az egyik partner. Ez a két megállapodás egyrészt az USA és az NSZK között 1954-ben létrejött szerződés, másrészt az USA és Canada között 1959-ben létrejött megállapodás.

Az NSZK és az USA között létrejött *Barátsági, kereskedelmi és hajózási szerződés* 18. §-a — és ennek mintájára az USA több hasonló tárgyú szerződése — kimondja a következőket: „A felek egyetértének abban, hogy az olyan kereskedelmi praktikák, amelyek — akár szerződés útján, akár hallgatóságos gyakorlat útján, akár gazdasági társulások útján — korlátozzák a versenyt és a piacok szabad lehetőségét, erősítik a monopóliumok ellenőrzését és hatalmát a gazdaságban, káros hatással lehetnek a szerződő felek közötti kereskedelemre. Ezért a két kormány megegyezik abban, hogy egymás kérésére az említett praktikák ügyében konzultációba bocsátkoznak és megteszik a megfelelő lépéseket a jelzett káros hatások kiiktatására.”⁸⁰ A szerződés e rendelkezése alapján formális antitrust jogi lépése, pl. jogilag *erre* alapított vizsgálatra és ítéletre, különösen valamely szerződő fél akciójának nemzetközi közjogi eszközökkel való kikényszerítésére nem került sor. Különböző konkrét nemzetközi kereskedelmi és gazdasági vitákban és ezek megoldását szolgáló tárgyalások, során azonban gyakran hivatkoztak az idézett szerződés-szövegre. A viták megoldására mégis többnyire a kölcsönös tájékoztatás, a kérdéseknek való önkéntes helytadás, a diplomáciai konzultálás csatornáiban került sor. Ilyen példaként említhető a már sokszor említett Nemzetközi Kinin Kartell. Mint ismeretes ez ellen az USA kormánya a fellépésnek azt a módját választotta, hogy diplomáciai úton kérte a Közös Piacot, illetve annak tagállamait, hogy az ő területén honos kartell ellen a belső jog szerinti eszközökkel lépjen fel.⁸¹ Ez azt jelenti, hogy idézett és hasonló szövegű nemzetközi szerződésekben a nemzetközi kartelljog felemásan jelentkezik. Lényegileg három elemet tartalmaz. 1. Annak nem részletezett nemzetközi közjogi kifejezésre juttatását, hogy a gazdasági versenyt korlátozó megállapodások és társulások káros hatásokat eredményezhetnek a szerződő felek területén, 2. ezért ilyen esetben konzultálnak egymással avégből, hogy 3. az érintett ország a saját joga szerint lehetséges eszközökkel fellépjen a káros hatások okainak felszámolására. A nemzetközi közjogi mechanizmus itt tehát abban áll, hogy ugyan nem alkotott nemzetközi anyagi jogi kartelljogot, hanem a felek hazai jogának mozgásba hozásához teremtett nemzetközi közjogi csatornákat, miközben azért nagyon általánosságban pejoratív értéktéletet is kodifikált a káros hatású kartellekről és monopóliumokról.

Az USA és Canada antitrust megállapodásának lényege: 1. konzultálnak az antitrust körébe tartozó minden olyan lényeges jogpolitikai lépés vagy konkrét ügy (vizsgálat megindítása előtt, amely a másik fél érdekeit érintheti; 2. folytatólag tájékoztatják egymást az egymást érintő antitrust vizsgálatok és intézkedések fejleményeiről, tervezett lépéseikről; 3. és bár a megállapodás célja az, hogy a lehetséges fokig közös antitrust folytatassanak, mindkét fél fenntartja magának a jogot, hogy a nemzetközi kartellek és

⁸⁰ Treaties of Friendship, Commerce and Navigation, *US-West German Treaty 1954*, 2 U. S. T. 1839, 1858, közli FULDA-SCHWARTZ, 102. old.

⁸¹ Ld. MARKERT, 43. old.

monopóliumok akcióival szemben saját jogszabályait az általa jónak vélt úton és a törvényes keretek között érvényesítse; 4. a konzultációkról az érintett vállalatoknak információt nem adnak.⁸² Mint látható, ebben még kevésbé jut kifejezésre — legfeljebb implicite — a nemzetközi kartellekre, illetve külállamok kartelljeivel szemben való eljárásra irányuló nemzetközi közjogi felhatalmazás. A megállapodás inkább a belső jognak külsőkre való alkalmazásának hallgatóságos elfogadását illusztrálja, miközben a hangsúly az érdekek finom egybehangolságán van.

23. A *multilaterális egyezmények* közül időrendben az 1947. évi GATT alapszabály, az 1957. évi Római Szerződés, az 1967. évi OECD ajánlás, valamint az 1972. évi ILA egyezmény-tervezet figyelmenre méltó.

A GATT alapszabálya kifejezetten nem szól a nemzetközi kartellekről és monopóliumokról, de lényege a nemzetközi gazdasági kapcsolatok liberalizálása, nemzetközi és nemzeti protekcionista kötöttségektől való felszabadítása. Ennek jegyében szabályozza a nemzetközi gazdasági kapcsolatok számos alapvető és ismert intézményeit, mint pl. a legnagyobb kedvezmény elvét, a regime national (national treatment) elvét, a vámuniók és a szabad kereskedelmi övezetek, a diszkrimináció tilalmának kérdését és így tovább. Szabályoz és liberalizál azonban olyan állami intézkedéseket is, amelyek a nemzetközi kartellek és monopóliumok gyakorlatában is megvalósulhatnak. Ilyenek pl. a kontingensek, a szubvenciók, a dömping és dömping jellegű ármanipulációk.⁸³ Ezért aztán a GATT szellemét valamiképp ki kellett terjeszteni e magángazdasági jelenségekre, illetve lehetővé kellett tenni GATT eszközök igénybevételét a nagy cégek említett akcióival szemben is. 1960-ban a GATT közgyűlés hozott is ilyen határozatot, miszerint a tagállamok készek konzultációra, ha a területükről működő nemzetközi kartellek vagy belső kartellek olyan tevékenységet fejtenek ki, amelyek a GATT-tal nem egyeztethetők össze, és e konzultációk során tárgyalnak a kartellek tevékenysége folytán előállt kereskedelmi korlátok és akadályok elhárításának módjairól is.⁸⁴ Bár jelentős gyakorlat e határozat keretei között még nem alakult ki, sokak szerint a GATT alapszabályából ilyen kötelezettség nem is származtatható,⁸⁵ mégis létező csatorna és a GATT híressé vált Kennedy-fordulóján (1967) a résztvevők szinte patetikusan hitet tettek amellett, hogy a nemzetközi kartellekkel és monopóliumokkal szembeni fellépéssel államközi együttműködésben, méghozzá a GATT által teremtett és kanalizált államközi együttműködésben is ígéretes eredményekre lehet jutni.⁸⁶

A GATT után időrendben az 1957. évi Római Szerződés következnek, de erről alább külön lesz szó. A következő lépés az *OECD 1967. évi felajánlása* volt. Ez az ajánlás az OECD tagállamaira vonatkozóan — az USA, Canada és Japán mellett ezek Nyugat-Európa államai — lényegileg ugyanazokat a tételeket tartalmazza, mint az USA és Canada közötti megállapodás, két kiegészítő rendelkezéssel. Az egyik szerint a tagállamok, amennyiben a gazdasági versenyt korlátozó nemzetközi kereskedelmi praktikákkal szemben lépnek fel, törekedjenek akcióikat koordinálni, mindazon által a nemzeti joguk által adott lehetőségek és keretek között. A másik, hogy együttműködnek a versenykorlátozó nemzetközi gazdasági akciókkal szembeni kölcsönösen előnyös módszerek kimunkálására.⁸⁷ A plusz itt tehát a nemzetközi koordinálás, illetve az az általános megállapodás, hogy együttműködnek a kölcsönösen előnyös módszerek kialakításában. Konkrétebb

⁸² *Informal Agreement of US and Canada on Antitrust Notification and Consultation Procedure, 1959*, közli FULDA—SCHWARTZ, 104—105. old.

⁸³ GATT-szerződés, art. VI., XI., XVI.

⁸⁴ A határozatot közli TIRPITZ, 25—26. old.

⁸⁵ Ld. ehhez KRONSTEIN, 125. old.

⁸⁶ Ehhez ld. egyebek között azt az 1967. évi június 30-án este Genfben tartott megbeszélést, amely az ún. „Kennedy-forduló”-ra vezetett, mert itt jutottak az érintett gazdasági körök (mindenekelőtt az USA, az EKG és az UNCTAD képviselői) arra a megállapodásra, hogy a protekcionizmussal szemben élethez kell segíteni a GATT szellemét. Egy rövid rész — éppen az antitrust jogra is utalással — a megbeszélés anyagából: „We almost failed. But somehow we managed to move the world closer to the ideal of free international trade . . . And now with the increasing acceptance of our antitrust notions in regional and national legal systems adequate means to rid the international economy of private restrictive agreements are also at last available” (közli FULDA—SCHWARTZ, 1. és kk. old.); de ld. még az 1970. évi New York-i ILA konferencia tárgyalás kapcsolatos vitájának sok résztvevőjét is (54. ILA konferencia *Évkönyve*, 151. és kk. old.).

⁸⁷ Az OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) 1967. évi antitrust-ajánlását közli: FULDA—SCHWARTZ, 103—104. old.

nemzetközi közjogi joganyag azonban ebben a keretben sem jött létre. Ami van: a belső állami intervenciók esetén konzultálás és esetenként együttes fellépés, de mindenkor a belső jogok alapján, amire a példaként ismét csak a Nemzetközi Kinin Kartell ellen követett eljárást lehet említeni.

Az *ILA egyezmény tervezetének története* 1959-től az 1972. évi New York-i szövegig jól tanúsítja az esetenként szélsőséges nézetek alakulását. Kezdődött a territorialitás elvének abszolutizálásával és végződött — francia, német és holland, tehát Közös Piac-i nyomásra — az ún. hatás elve és a territorialitás elvének kombinációjával.⁸⁸ A tervezet 5. §-a tartalmazza az egész okmány gerincét alkotó tételt. Eszerint: „Az államok jogosultak jogszabályokat alkotni olyan magatartások szabályozására, amelyek bár külföldön jelentkeznek és lépnek fel, de belföldön is hatást váltanak ki, amennyiben a) a magatartás és a hozzá fűződő hatások annak a tevékenységnek tényállás-elemei, amelyekre a tárgyi szabályozás vonatkozik, b) a hatás belföldön jelentős (*substantial*) és c) ez a hatás külföldi magatartás közvetlen és elsődlegesen szándékolt következményként jelentkezik.”⁸⁹ Az eredeti és nagyon is retrográd — tulajdonképpen az USA, az Európai Gazdasági Közösség és pl. az NSZK antitrust jogával és gyakorlatával is ellentétes — szöveg még így hangzott: „Az államok gyakorlata a nemzetközi jogban eddig nem tette lehetővé, hogy külföldi jogalanyok magatartására az államok azon a címen terjesszék ki joghatóságukat, hogy a külföldi jogalanyok külföldön keletkezett magatartása a kérdéses államokon belül hatásokat, vagy visszahatásokat vált ki.”⁹⁰ Az új szövegnek is van sok gyengéje. Egyrészt, hogy úgy tűnik az 5. § jelzett három feltétele konjunktív és a harmadik feltétel a kartelljogilag tiltott eredményre irányuló szándék (*intended result*) fennforgását követeli meg. Márpedig a szándék bizonyítása többnyire alig lehetséges, hiszen mint a kartellek létformájáról és működési variációiról, módozatairól szóló fenti pontokban látható volt, a kartellek a társulástól a csak egymásra figyelemmel alakított árrögzítésig legtöbbször olyan létformákat öltenek, amelyekben a káros szándékot bizonyítani szinte lehetetlen. A szándék értékelését és mérlegelését az Alcoa és a Svájci Óra Kartell ítélet is mellőzte,⁹¹ és a *Restatement Second* is beírta azzal, hogy a belső hatások előreláthatók (*forseable*) legyenek, és ezen tulajdonképpen objektívizálta a szándék, illetve egyáltalán a szubjektív elem képét.⁹² Ez az objektívizálás abban áll, hogy szubjektív értelemben ezáltal legfeljebb az vethető a kartelltagok szemére, hogy előre kellett volna látniuk a ténylegesen beállt tiltott hatást. Legfeljebb azzal szabadulhatnak tehát a cselekmények következménye alól, amennyiben bizonyítják, hogy ez a hatás nem volt előrelátható és ezt a bíróság elfogadja.

„Az ILA tervezet fő baja azonban az, hogy egyelőre csak tervezet és még mint ilyen is azt mondja magáról a preambulumban, hogy a tervezet rendelkezései a gazdasági versenyt korlátozó praktikák területén az államok joghatóságának megállapítása és gyakorlása körében jelentkező problémák megoldásához szolgálhatnak megállapítása és gyakorlása körében jelentkező problémák megoldásához szolgálhatnak megállapítása és gyakorlása körében jelentkező problémák megoldásához szolgálhatnak megállapítása és gyakorlása körében jelentkező problémák megoldásához...”⁹³ Messze vagyunk tehát még attól, hogy ez az oly sok fáradtsággal összehozott tervezet a nemzetközi közjognak általánosan elfogadott normagyűjteménye egy-egy határozott kérdésen belül koherens normarendszere volna, aminek szükségességére egyébként a nyugati irodalom is határozottan utal.⁹⁴ Azt azonban mindenképp jelenti, hogy az ILA-tervezet útján az adott kérdésben teljesebb lett a nyugati országok jogtudományának a joggyakorlatból és a gazdaságpolitikai megfontolásokból extrapolált egységes vagy legalább harmonizált gondolkodási modellje, ún. nemzetközi kartelljogi *Denkmodell*-je. Mintegy jogi előképe annak, ami e téren a belső és a nemzetközi legislációban várható, és részben — a belső antitrust szabályoknak külső kartellekre történő kiterjesztése útján — a valóságban, bár a jelzett ellentmondásokkal már most is él.

⁸⁸ A New York-i tervezet előtörténetéhez ld. *MEESSEN*, 561—562. old.

⁸⁹ A szöveget angol és német nyelven közli *MEESSEN*, 562—563. old.

⁹⁰ Közli: *MEESSEN*, 564. old.

⁹¹ Ld. részleteiben fent 19. pontban, ill. ott megadott forrásokban.

⁹² Közli *MEESSEN*, 564. old.

⁹³ „Principles of International Law as guidelines to the resolution of problems concerning the assumption and exercise of jurisdiction by States in connection with restrictive trade practices.”

⁹⁴ Ld. *MEESSEN*, 565. old. („Ausblick”).

4. § A nemzetközi kartellek és monopóliumok az európai gazdasági közösség jogában

a) A tételesjogi keretek

24. A gazdasági verseny joga nem ismeretlen az Európai Gazdasági Közösség tagállamainak jogában. Jelentős fejlődésnek azonban, mint ismeretes, a II. világháború után indult. Ez különösen áll az nemzetközi kartellek és monopóliumok megítélésére. Ahelyett azonban, hogy a továbbiakban az egyes országok erre vonatkozó belső jogát vennénk elernzés alá — ami önmagában is nagy vállalkozás lenne⁹⁵ — a következőkben vizsgálódásunkat az integráció jegyében alkotott *közösségi jogra* korlátozzuk. A pars pro toto-t most mintegy megfordítva, ha a tagállamok egészére vonatkozó és mindegyikükben hatályos közös nemzetközi antitrust jogot vizsgáljuk, akkor tulajdonképpen a tagállamok erre vonatkozó jogpolitikáját is vizsgáltuk, mert hisz kis túlzással és egyszerűsítéssel a közösségi antitrust jog tulajdonképpen a nemzeti versenyjogok, illetve nézetek extrapolálásának is tekinthető.

25. Az Európai Gazdasági Közösség versenyjogának a Közösségen belüli megjelenéséről már részleteiben volt szó.⁹⁶ A *tételes jogot illetően* in medias res abból lehet kiindulni, hogy a Római Szerződés 85. és 86. §-a a nemzetközi, tehát legalább részben Közösségen kívüli alanyokkal működő kartellekről és monopóliumokról kifejezett rendelkezést nem tartalmaz. Így látja ezt az irodalom is.⁹⁷ De világosan következik ez a két szakasz szövegéből is. A 85. § szerint „A Piacca nem egyeztethető össze és ezért tilos a vállalatok között minden olyan megállapodás, a vállalatok társulásainak minden határozata, valamint minden olyan kölcsönösen egyeztetett magatartás, amely alkalmas arra, hogy a tagállamok közötti kereskedelmet érintse és a Közös Piacon belüli gazdasági verseny megakadályozására, korlátozására vagy torzítására irányul, illetve a Közös Piacon belüli gazdasági verseny megakadályozására, korlátozására vagy torzítására vezet, így különösen: a) az eladási vagy vételárak vagy más szerződés-feltételek közvetlen vagy közvetett rögzítése, b) a terelés, az értékesítés, a technikai fejlesztés és beruházások korlátozása vagy ellenőrzése, c) a piacok és beszerzési források felosztása, d) azonos értékű szolgáltatások esetén a kereskedelmi partnerekkel szemben olyan eltérő feltételek alkalmazása, amelyek révén az érintett kereskedelmi partnerek versenypozíciója, hátrányt szenved, e) a szerződés megkötéséhez kapcsolt olyan feltétel, hogy a másik fél átvesz olyan szolgáltatásokat is, amelyek sem tárgyilag, sem pedig a kereskedelmi szokás szerint a szerződés tartóval kapcsolatban nem állanak.” Ehhez tartozik aztán a 86. § (2) bekezdése, amely mentesít bizonyos kartelleket az előző § hatálya alól, de ezekből sem állapítható meg, hogy azok a nemzetközi kartellekre, tehát az Közösségen kívüli alanyokra is vonatkoznak. A szöveg lényege a következő: Az első bekezdés rendelkezései nem alkalmazandók olyan vállalatok közötti megállapodásokra vagy megállapodások csoportjaira, vállalati társulások olyan határozataira vagy határozatok csoportjaira, kölcsönösen egyeztetett magatartásokra vagy azok csoportjaira, amelyek amellet, hogy keletkező nyereségből a fogyasztók méltányos részesedésére is vezetnek, hozzájárulnak az ártermelés, az árúelosztás javításához, valamint a technikai fejlesztéshez és gazdasági haladáshoz anélkül azonban, hogy a résztvevő vállalatokra a) olyan korlátozásokat állapítanak meg, amelyek a célok megvalósításához nem elengedhetetlenek, vagy b) a résztvevő vállalatok számára olyan lehetőségek nyílnának, hogy a gazdasági versenyt az érintett áruk lényeges részére nézve kikapcsolnák.

A 86. §, amely a monopóliumok, illetve vállalatok uralmi helyzetének visszaélés-szerű kihasználását tiltja, a következőképpen rendelkezik: „Nem egyeztethető össze a Közös Piacca és tilos az uralmi helyzetet — akár egy vállalat, akár több vállalat részéről — a Közös Piacon vagy annak valamely lényeges részén visszaélő módon használni, ha ez a tagállamok közötti kereskedelem érintésére vezethet. A visszaélés állhat különösen a) nem arányos (nem méltányos) beszerzési vagy eladási árak vagy más üzletfeltételek

⁹⁵ A tagállamok nk. kartelljogához ld. *FULDA—SCHWARTZ* („National Antitrust Laws, 147. és kk. old.), az 1972. évi ILA-konferenciáinak a témában előterjesztett nemzeti referátumait (54. *ILA konferencia Évkönyve*, 151. és kk. old., „Extra-territorial Application of Restrictive Trade Legislation”), ill. pl. monografikusan a német jogra nézve *SCHWARTZ* (2), 296. és kk. old.

⁹⁶ Ld. *MÁDL* (3), 63. és kk. pontok.

⁹⁷ Ld. pl. *HOMBRUGER—JENNY*, 18., *FRISINGER*, 553. és kk., *SCHWARTZ* (2), 296. és kk. old.

közvetlen vagy közvetett kikényszerítéséből, b) a termelésnek, a forgalomnak és a technológiai fejlesztésnek a fogyasztók hátrányára való korlátozásából, c) azonos értékű szolgáltatások esetén a kereskedelmi partnerekkel szembeni különböző feltételek alkalmazásából úgy, hogy ezek hátrányos versenyfeltételek közé jutnak és d) a szerződések megkötéséhez kapcsolt feltételekből, hogy a szerződő felek átvegyenek olyan kiegészítő szolgáltatásokat is, amelyek a szerződés tárgyával sem tárgyilag, sem a kereskedelmi szokások szerint nincsenek kapcsolatban.” A nemzetközi kartellekre és monopóliumokra is kiterjedő hatályú rendelkezéseket nem tartalmaznak azok a közösségi normatívák sem, amelyeket az EGK Bizottsága, illetve a Minisztertanácsa a Római Szerződés 85. és 86. §-ához kapcsolódóan később bocsátott ki.⁹⁸

Kézenfekvő ezután, hogy a nemzetközi kartellek és monopóliumok károsnak váltak akcióival szemben, és ilyen volt és van bőven, a jog kikényszerítő eszközeit csak a Római Szerződés értelmezése és kiterjesztése útján lehetett latba vetni. Ezen az állásponton van az irodalom⁹⁹ és ezt mutatja az Európai Gazdasági Közösség Bizottságának és Bíróságának gyakorlata is.¹⁰⁰

b) Az elmélet szara

26. A problémával legárnyaltabban és átfogóbban előbb a *jogtudomány* konfrontálódott; nemcsak azért, mert ismerte az amerikai gyakorlatot és irodalmat és mert okkal feltételezte, hogy a Római Szerződés antitrust joga után a gyakorlatban is kell e problémának jelentkeznie, hanem mert közvetlenül részt vett a gyakorlat első lépéseinek formálásában is. Csak egy konkrét és egy általánosabb példa. A konkrét példa: *Pescatore* professor ismert elméleti művelője az ún. európai gazdasági jognak és bírója is az Európai Gazdasági Közösség Bíróságának és mint ilyen részt vett a nemzetközi kartellek közösségi jogi megítélésének szempontjából nagyon jelentős ún. *Farbstoffe* és *Continental Can* ítélet hozatalában is.¹⁰¹

Az általánosabb példa: *Kronstein* professzor az USA-ban, majd az NSZK-ban magas beosztásokban részt vett a nemzeti antitrust gyakorlat (jogalkotás és jogpolitika) alakításában, az ún. *Kalte Montage*-ban is és ugyanakkor mint elméleti szakember megírta a mai nyugati jogirodalom többször idézett és alighanem legjobb munkáját a nemzetközi kartellek jogáról, de ő volt a megfogalmazója a közösségi antitrust intézmények első európai forrásának, a Montánunió Szerződés első tervezetének is, amely a 65—67. §-okban Európába plántálta a szigorúbb szemléletű antitrust szellemét, és amelyből a Római Szerződés 85–86. §-ai is kinőttek.¹⁰²

A nyugat-európai jogtudománynak a problémakör megítélésében kiterjedt és elméletileg is nagyon differenciált irodalma van. Szemben az amerikai irodalommal, amely a pragmatikus vonzatú elvi kérdésekre koncentrált (ez az ún. *pragmatic man*), Nyugat-Európában az irodalom a kérdést jogágak szerint is különböző nézőpontokból vizsgálta és jogelmélet és jogdogmatikailag is keresztül-kasul feldolgozta (ez az ún. *philosophic man*), ahogy ezt a párhuzamot amerikai közelítésben – nem egészen ok nélkül – megvonni szeretik. Erről az európai irodalomról hosszú tudománytörténeti szemle helyett a főbb elemek kielemezése és bizonyos fókusz sarkító értékelése nyújthatja a legvilágosabb képet. A gondolati tartalom és az elméleti állásfoglalás szempontjából a nyugat-európai

⁹⁸ E kiegészítő normatívákhoz ld. a *MÁDL* (3) 63—65. pontokat.

⁹⁹ Ld. a 97. jegyzetben hivatkozott irodalmat, az elméleti problematikára pedig az alábbi 26. és kk. pontokat.

¹⁰⁰ Ld. alább a 30. és kk. pontokat.

¹⁰¹ Idetartozó fontosabb tanulmányai közül ld. a Forrásjegyzékben *PESCATORE* (1), *PESCATORE* (2), *PESCATORE* (3). A *Farbstoffe* és a *Continental Can* ügyről ld. alább a 33—34. és 36. pontokat.

¹⁰² *KRONSTEIN* monográfiáját a nemzetközi kartellek jogáról ld. a Forrásjegyzékben; arra nézve, hogy az amerikai és a háború utáni antitrust gyakorlatban az említett szerepet vitte, a *Kalte Montage* egyik fő irányítója és a Montánunió Szerződés egyik szerzője volt, saját *Briefe an einem jungen Freud* c. könyve (Verlag Beck, München 1968, 323. old.) szolgál tájékoztatásul (különösen 248. és kk. old.). A *Kalte Montage* a német monopóliumok háború utáni „szétszerelésének”, dekartellizálásának megjelölése, szemben az ún. *heisse Montage*-val, amely egyes német nagyüzemek és gépparkok háború utáni fizikai leszerelését és a szövetséges hatalmak javára történő transzferálását jelentette.

jogtudományban¹⁰³ három áramlat különböztethető meg: egyrészt a „szabadság-pártiak”, másrészt a „jog-pártiak” és harmadrészt a dogmatikát építők harca.

27. A „szabadság-pártiak”, akik több-kevesebb kínos feszességgel, esetenként el-lentmondásosan, kicsit szűgyenkezve is, de a nemzetközi kartellek és monopóliumok szabadságában végül is ezek uralmát védik, ezt az uralmukat megvédik a közösségi versenyjoggal szemben is; ezzel azonos az az érvelésük, miszerint a nemzetközi, tehát nem közösségi székhelyű kartellekre és monopóliumokra a közösségi jogot nem lehet kiterjeszteni. Indokaik sokfélék. Olyanok például,

— hogy a Római Szerződés 85. és 86. §-ai tulajdonképpen nem anyagi jogi normák, hanem nemzetközi magánjogi, ún. kollíziósjogi utaló szabályok;

— hogy az európai Gazdasági Közösség Bírósága ítéleteinek végrehajtása (*enforcement jurisdiction*) jogelneileg még elmenne, de ez ugyanakkor azoknak a belső anyagi jogi normáknak (*legislative jurisdiction*) a kiterjesztését is jelenti külföldre, amelyek az általános jogelméleti felfogás és a nemzetközi jog szerint territóriumhoz van kötve, rájuk tehát a territorialitás elve érvényes, ezért ilyen kiterjesztés sérti más államok szuverenitását;

— hogy hogyan végezhet közösségi hatóság, pl. a Bizottság és a Bíróság bizonyítási vagy végrehajtási cselekményeket külföldön, pl. hogyan kér be vagy foglal le inkriminált szerződéseket, hogyan hajt be bírságokat, vagy hogyan éri el a külföldön szervezett kartellek érvénytelenítését, illetve uralmi helyzetükkel visszaélő monopóliumok feloszlását;

— hogyan lehet közösségen belüli leányvállalatok rosszaló cselekményeit a külföldi anyavállalatoknak, tehát külföldi jogalanyoknak beszámítani és így a belföldi anyagi jog deliktum-kategóriáit exportálni.

Mindazt azt jelentené, hogy a nemzetközi kartelleket és monopóliumokat csak akkor lehet szankcionálni, ha van belső tagjuk és akkor is csak ezekre vonatkozóan, minden más esetben csak az általános nemzetközi közjog elvei szerint és azok keretében lehet velük szemben a belső jog normáit érvényesíteni.¹⁰⁴ No de hát hol vannak az általános nemzetközi közjognak ilyen elvei? Láttuk, hogy sehol. A Nyugat-Európára is vonatkozó OECD ajánlás is csak ajánlás és az is csak kölcsönös közlést és konzultációt ír elő.¹⁰⁵ A legfőbb „szabadság-párti” érvek azonban a jogtudományi fejtegetésekben is leplezetlenül gazdasági érdekeként jelentkeznek. Ebben az összefüggésben „a világkereskedelem liberalizálására” hivatkoznunk¹⁰⁶ nyilvánvalóan hipokrita szólam, mert mint utaltam rá, a GATT egyik lényeges fejlődési fázisában a Kennedy-forduló is hangsúlyozta, hogy az antitrust jog útján is biztosítani kell a világkereskedelem korlátoktól mentes fejlődését.¹⁰⁷ Az igazságot és a lényegét olyan kitételek jelzik, hogy a közösségi kartelljog „eszkalációja” az európai jog „hitelét rontja” külföldön, különösen az USA-ban és, hogy a külállamok vállalatai majd érdekeiket féltve és keresve más úton lesznek kénytelenek üzleti akciókat a közösségi joghatály alól kivonni.¹⁰⁸ Nem egészen véletlen, hogy ez a nézet különösen Angliában kapott erős hangot, mind a tudományban, mind hivatalos fórumok, hiszen mint ismeretes, Anglia a hazája Európa legtöbb óriás vállalatának, egyebek között a Chemical Imperialnak is, amelyet a Farbstoffe ügyben is kartellszankcióban részesített a Közösség Bírósága.¹⁰⁹

28. A „jog-pártiak” érvei kevésbé elméletiek, inkább pragmatikusak. Már ennél fogva is részben azonosak azokkal, amelyekről fent az amerikai antitrust jog kapcsán már szó

¹⁰³ Az elemzett jogirodalmi források közül a fontosabbak (ld. a Forrásjegyzékben) FRISINGER, HUNTER, HOMBURGER—JENNY, THEMAAT, SCHWARTZ (2) „Die Zulässigkeit kartellrechtlicher Hoheitsakte gegenüber Ausländern im Ausland” c. fejezetben, KRONSTEIN „Schlussbetrachtungen” fejezet, DIRINGER (2).

¹⁰⁴ FRISINGER, 556. old.

¹⁰⁵ Ld. fent 23. pont.

¹⁰⁶ FRISINGER, 559. old.

¹⁰⁷ A hivatkozást ld. fent 23. pont, 86. jegyzet.

¹⁰⁸ FRISINGER, 559. old.

¹⁰⁹ Az angol irodalomból ld. HUNTER, 221. és kk. old., a hivatalos állásponthoz az angol kormány tiltakozó *Aide mémoire*-jét az EKG Bizottságának a Farbstoffe-ügyben egyebek között az angol Imperial Chemical Industries Limited ellen is hozott döntésével kapcsolatban ld. az ILA 1970. évi konferenciájának *Évkönyvében* (ILA-kiadás 1971, 185—186. old.). Anglia részesedéséhez az európai óriások klubjában ld. MADL (3), 29—30. pont, a Farbstoffe-ügyről alább 33—34. pont.

volt. Tehát, hogy a deliktumok hatásával szembeni védekezés, ha nem közvetlenül külső állami akcióról van szó, nem sérti a szuverenitást, hogy ilyen védekezés nélkül a közösségi jogi antitrust rendelkezései üres papír lennének, hogy hallgatólagosan, mint fent láttuk, sok nemzetközi szerződésben a nemzetközi jog is ismeri az államoknak és államalakulatoknak antitrust joghatóságát, az ILA tervezet pedig általános hatályú nemzetközi normatívákat is ígér.¹¹⁰ Ehhez járulnak még olyan speciális érvek, hogy Római Szerződés 85–86. §-ai ún. *self executing* normák, tehát a közös Piac területén minden közvetítő, pl. tarifkációs eljárás nélkül közvetlenül hatályosak, hogy ha a Római Szerződés nem is mondja ki kifejezetten, hogy vonatkozik a nemzetközi kartellekre és monopóliumokra is, de azt sem mondja ki, hogy nem vonatkozik ezekre és a jogalkotóknak nem lehetett céljuk a Közös Piac területén csak a belső kartelleket és káros uralmi pozíciókat korlátozzák, a külföldiek hasonló manővereit pedig ezzel direkt favorizálják, ha valami, akkor inkább az ellenkezője áll, az nevezetesen, hogy az EKG alapítói a Közös Piac gazdaságát és vállalatait éppen a külsőkkel szemben kívánták versenyképesebbé tenni. Végül pedig ami arra vonatkozik, hogy funkcionáltnak lehet-e a közösségi antitrust jogot külföldi kartellek és monopóliumok alanyaival szemben, erre a gyakorlat adhat választ és annak addigi — bár még kezdeti — lépései¹¹¹ az elméleti igent mindenképp igazolják. Mindezek alapján sokan Nyugat-Európában is váteszi hitellel hisznek a közösségi versenyjogban. Az eddigi fejlemények — az irodalmi törekvések, a gazdaság realitái, így a magántőke piacszervező szerepe és ennek során sokszor piactorzító kínövései, a nemzeti és az európai integrációs jogalkotás és joggyakorlat — alapján mondja pl. *Kronstein*, hogy az antitrust jog minden eddigi gyengesége és a nemzetközi kartellekkel és monopóliumokkal szembeni erőtlensége ellenére az elméletnek mégis látnia kell az a nagy lehetőséget (*die grosse Chance*), amely úgymond fogható távolban van, csak elkötelezettség és bátorság kell hozzá és akkor talán még közel is hozható: a köz érdekeit kifejező gazdasági rend és a nemzetközi magángazdaság rendje közötti ember-orientált harmónia megteremtése.¹¹² Szépen hangzó elkötelezettség. Csakhogy a „sansz” megvalósítása és megvalósítása között nagy távolságok vannak; ezek lerövidítésén a tudósi jóindulat hídjai bizonytalansággal segíthetnek, csakhogy az adott termelési viszonyok antagonizmusa ennél erősebb és olyan rosszindulatú folyam, amely a szakadékok partjait mossa-mossa és taltaluszi kínokat kerget a jóindulatú hídépítőkre.

29. A *kronsteini* idézet filozófikusan sokatmondó és részben sejtelmes kicsengése után néhány utalás a probléma *dogmatikai irodalmára*. Ebből itt azokat a megfontolásokat emelném ki, amelyek a Római Szerződés 85. és 86. §-ának fontosabb tényállás-elemeire vonatkoznak.

Ezek egyike, hogy miben is áll a koncentrált praktika, az egyeztetett gyakorlat. Így pl. elhatárolják az ún. *princeli edership*-től, amely Amerikában önmagában elég a koncentrált praktika megállapításához és hajlanak arra, miszerint a koncentrált praktikához is szükség van azért legalább valamilyen belső akaratmeg egyezésre (*innere Willensübereinkunft*).

Egy másik probléma, ami szintén a 85. és 86. § szövegéből adódik az, hogy a nemzetközi kartellnek és monopóliumnak versenykorlátozó tevékenysége a tagállamok közötti kereskedelmet kell hogy érintse. Ennek értelmében a dogmatikai irodalom azt állapítja meg, hogy amennyiben a nemzetközi kartell vagy monopólium valamely tagállamnak egy harmadik állammal — tehát nem valamely tagállammal — való kereskedelmét érinti, az nem esik a Római Szerződés hatálya alá, az a belső nemzeti kartelljog hatálya alatt áll. Ennek a tételnek az a motívuma, hogy a 85. és 86. §-al a Római Szerződés a Közös Piac versenyjogi kereteit akarta létrehozni, ebben is a Közös Piacot akarta demonstrálni, és nem a belső gazdaságok védelmét harmadik országok felől érkező kartell-

¹¹⁰ Részleteiben ld. fent 23. pont.

¹¹¹ Ld. alább 30. és kk. pontok.

¹¹² *KRONSTEIN* könyve „Ausblick”-jének két jellegzetes mondata (510—511. old.): „Wenn wir auch — das sei nochmals betont — keine Patentlösungen für die von uns aufgeworfenen Probleme anbieten können, so wollen wir doch zum Abschluss auf die *grosse Chance* hinweisen, die uns durch die Entwicklung der EWG zu einem wirklich offenen Markt geboten wird... Und schliesslich muss man Mut zu einer Zielsetzung haben. Wir selbst glauben, dass eines der entscheidenden Kriterien für den „Wert” dieser nun zu durchdenkenden und zu gestaltenden Ordnung ist, ob selbst bei der gewaltigen technologischen konzentration der modernen Wirtschaft noch wirklich Platz für den einzelnen Unternehmer ist und ob eine Lösung der sozialen Fragen erreicht werden kann, bei der schwächere Teil die Freiheit behält, bzw. wieder erlangt, sich auf den Märkten frei zu bewegen.”

hatások ellen. Ugyanehhez a kérdéshez kapcsolódik, hogy a tagállamközi kereskedelem e kategóriája alá vonható-e az egyes tagállamoknak a Közös Piachoz asszociált államokkal való kereskedelem vagy sem. Bizottsági határozatra, illetve bírósági ítéletre erre nézve még nem került sor. Az uralkodó nézet mindenesetre az, hogy erről csak akkor lehet szó, ha az Európai Gazdasági Közösség és az érintett asszociált ország közötti szerződés ezt a kategóriát ezen országok közötti viszonyra kifejezetten kiterjeszti.¹¹³

Egy harmadik dogmatikai probléma, hogy konkrétan mit is jelent a verseny korlátozása, miben kell a nemzetközi kartellek részéről eredményezett versenykorlátozásnak állnia. Az elmélet úgy fogalmaz, hogy a versenykorlátozás akkor áll be, ha „a gazdasági folyamatokban résztvevők döntéseinek privát-autonómiaja sérelmet szenved”.¹¹⁴ Ez pedig közelebből a következőket jelenti: a) döntéseiket, amelyek szerződéskötésre, más megállapodásra, társulásra vagy egyéb gazdasági természetű döntésre irányulnak, nem tudják szabadon kialakítani, tehát elvesztik döntési szabadságukat; b) elvesztik párválasztási szabadságukat is, pl. azáltal, hogy a kívülálló anyavállalat uralmi és monopolizáló hatalma folytán kényszerülnek arra, hogy X és ne Y vállalattal kössenek szerződést; c) a privát-autonómia sérelme áll be akkor is, ha a vállalatot a nemzetközi kartell vagy monopólium korlátozza a belső gazdasági döntések szabadságában.

A jelentősebb negyedik probléma abban áll, hogy a kérdéses versenykorlátozó akcióinak alkalmasnak (*geeignet, susceptible*) kell lennie a verseny korlátozására. Ez sok mindent jelent. Egyebek között azt, hogy az érintett vállalatok a kérdéses termékek elég nagy részére nézve rendelkeznek e részesedéssel, mert anélkül nemigen tudnák a versenyt korlátozni, uralmi helyzetüket károsan érvényesíteni.

Egy további nem-jelentéktelen kérdés ebben az összefüggésben, hogy a kérdéses kartellakciónak, magának a kartelleknek vagy az uralmi helyzetnek kifejezetten a versenykorlátozásra kell-e irányulnia, vagy elég a verseny korlátozására vonatkozó objektív alkalmasság. A dogmatikai irodalom, amely az utóbbi vélemény erősítésére törekszik, az ún. adekvát hatás elméletét vallja, amelynek az a lényege, hogy a kérdéses kartellből vagy uralmi pozícióból versenykorlátozó hatás „általános élettapasztalat szerint a dolog normális menetében beállhat-e vagy sem”. Az ezen a nézeten lévő szerzők a szubjektívistákkal szemben, akik szerint mint tényállásbeli feltételt a szándékot is meg kellene követelni, legfeljebb annyi engedményt tesznek, hogy az ún. távoli hatás (*remote effect*) nem kielégítő.¹¹⁵

Legalábbis teoretikusan keményen hangzik az az utolsóként említett dogmatikai állásfoglalás, miszerint a 86. §-ban szabályozott uralmi helyzet nem kívánatos állapot, már akkor beáll, ha a kérdéses vállalatnak vagy monopóliumnak az adott iparág területén és a Közös Piacnak egy viszonylag jelentős területén nincs versenytársa, a monopólium nincs kitéve hatásos versenynek, akár irányul erre a szándéka, akár nem, és ezt az állapotot ténylegesen kihasználja. Kihasználhatja ezt a helyzetet akár úgy, hogy a Közös Piac területén közvetlenül jelen van, pl. leányvállalat útján, vagy valamilyen Közös Piacon belüli vállalattal való laza társulás útján, avagy közvetve, hogy áruival van jelen, mert egyedüli vagy monopólium helyzetben lévő termelője, forgalombahozója egy olyan árunak, amelyet más forrásból nem lehet beszerezni.

Lényeges eleme még a dogmatikai irodalomnak — és ez most már a legutolsó dogmatikai jellegű probléma, amelyet a kép teljessége kedvéért érdemes röviden látni — a mentesítő feltételek elég árnyalt kimunkálása, az ti., hogy a 85. § (3) bekezdése értelmében milyen feltételek mellett kell megadni a mentesítést a hasznos és kívánatos társasági kooperációk, a kartell formájú együttműködések, avagy vállalati koncentráció részére. Az irodalom hangsúlyozza, hogy a felmentést mindig meg kell adni, ha a kérdéses akció a Római Szerződés szóbanforgó szakaszaiban foglalt gazdaságpolitikai célkitűzéssel nincs ellentétben, sőt annak egyenesen megfelel. Ez tehát minden olyan nemzetközi kooperáció vagy nemzetközi társulás, amely a már említett 86. § (3) bekezdésében foglalt gazdaságpolitikai célkitűzések keretei közé esik. Kiemeli az irodalom a Közös Piac Bizottságának fontos szerepét az ilyen szerződések és akciók felügyeletében, azok felülvizsgálatában és ezáltal azt a szerepet, hogy pozitívan alakítsa a Közös Piac jogszabályainak szellemében előnyössé tehető nemzetközi kooperációt és gazdasági társulást. A Bizottságnak ezt a szerepét és kötelezettségét a 85. és 86. §-hoz kapcsolódó további közösségi normatívák később expressis verbis elő is írták.¹¹⁶

¹¹³ Az EGK — Görögország társulási szerződésének 51—52. §-ában van pl. ilyen kifejezett rendelkezés. (ld. *HOMBURGER—JENNY*, 33. old.).

¹¹⁴ Ld. *HOMBURGER—JENNY*, 34. és kk. old.

¹¹⁵ Ld. különösen *DERINGER* (2), 40—43. Anmerkung.

¹¹⁶ A Bizottságnak ehhez a hatásköréhez ld. *MÁDL* (3), 64. és kk. pontok.

c) A gyakorlat valósága

30. Ami már most a gyakorlat valóságát illeti, arról egyrészt a Bizottság általános jellegű megállapításai, illetve a Bizottság és a Bíróság konkrét egyedi döntései tanúskodnak.

A Bizottság általános jellegű megállapításai úgy is felfoghatók, mint a 85. és 86. § kvázi autentikus értelmezése, mert a 85. és 86. §-okhoz kapcsolódó normatívákra utalással általános jelleggel mondják ki, hogy ezeket a nemzetközi kartellekre és monopóliumokra is alkalmazni kell. A Bizottságnak erről három jelentős megnyilatozása van. Az egyik az 1969. évi általános beszámolóban, a másik az 1971. évi általános beszámolóban a versenyjogi rész, a harmadik pedig az első, egyébként 1971. évi versenypolitikai jelentés idetartozó pontja.¹¹⁷ Ezekben a Bizottság kifejezetten kimondja, hogy az a körülmény, hogy valamely vállalat a Közös Piac területén kívül van, a 85. § alkalmazását nem gátolja, amennyiben a megállapodás hatásaiban érinti a Közös Piac tagállamai közötti gazdasági forgalmat és egyébként kimeríti a verseny korlátozását tiltó közösségi normák tényállás-elemeit.

A Bizottság említett versenypolitikai megállapításai, tételei a nemzetközi kartellek és monopóliumok tekintetében úgy is felfoghatók, mint olyan általános irányelvek, amelyek szerint a Bizottság mint versenyjogi hatóság a következőkben el fog járni. Ezért e tételeknek olyan szerepe is van, mint az amerikai igazságügyminisztérium mint antitrust hatóság által időről időre kiadott irányelveknek (*guide-lines*), amelynek szintén az a funkciója, hogy jelzik, milyen elvi határokon belül elhelyezkedő kartelleknek és monopóliumoknak kell antitrust jogi intézkedéssel számolniuk.¹¹⁸ Nyilvánvaló azonban, hogy ezek az elvek is ki vannak téve az elvek általános sorsának, hogy ti. a gyakorlat valóságának is függvényei és annyit érnek, amennyi belőlük a gyakorlatban megvalósul. Ennek pedig csak egyik eleme, hogy az utolsó szó az elvi határok tekintetében is a Bíróságé, mert az igazán végső szó valahol a tőke erői és a tőkés állam viszonyában születik.

31. Ami ebből eddig lett, az a Bizottság és a Bíróság egyedi döntéseiben és ítéleteiben jut kifejezésre. Ezeket azért kell is együtt vizsgálnunk, mert a Bíróság ítéleteit mindig megelőzik a Bizottság döntései és lényegileg ugyanazokra a kérdésekre is vonatkoznak. Van azonban olyan bizottsági határozat is, amelynek rendelkezései bírósági döntés nélkül valósulnak meg, nem jutnak el bírósági fázisig. Az előbbiakban a Bizottság és a Bíróság gyakorlatából 5 bizottsági-bírósági döntésről és 1 bírósági fázisba nem jutott bizottsági határozatról lesz szó. Ezek azok a jelentősebb egyedi döntések, amelyek az eddigi gyakorlatból a nemzetközi kartellekre és monopóliumokra vonatkoznak. Elemzésükre alább az egyes lényegesebb jogkérdések köré csoportosítva kerül sor. A 6 ügy időrendben a következő: a *Transocean Marine Paint Association* (1967. június 27.), *Farbstoffe* (1969. július 24., 1972. július 14.), *Nemzetközi Kinin Kartell* (1970. július 26., 1972. december 14.), *Boehringer* (1971. november 25., 1972. december 14.), *Beguelin* (1971. november 25., ítélet), *Continental Can* (1971. december 9., 1973. február hó.).¹¹⁹ A továbbiakban ezeket a döntéseket az érintett főbb jogkérdések szerint lesz indokolt vállaltára fogni.

32. A jelentősebb kérdések egyik csoportja az, amely a gazdasági versenyt korlátozó kartell *tényleges gazdasági súlyának* jogi értékelésére vonatkozik, tehát a Római Szerződés 85. §-ának arra a rendelkezésére, miszerint csak az olyan kartell tilos, amely a *termékek egy lényeges része* tekintetében korlátozza a versenyt és torzítja a tagállamok közötti kereskedelmet. Ezt minden fenti ítélet megállapítja. Példaként azonban a *Farbstoffe*-ügyre, valamint a *Nemzetközi Kinin Kartell*-ügyre utalok. A *Farbstoffe* ügyről alább még részletesebben lesz szó, itt csak annyit, hogy ennek a kartellnek a részesedése a Közös Piac festék-iparában 80%-os volt.

¹¹⁷ Ld. *Általános beszámoló 1969*, 543. pont, *Általános beszámoló 1971*, 617. pont *Versenypolitikai jelentés 1971*, 131. pont.

¹¹⁸ A „Merger Guidelines” (Irányelvek a fúziókról) c. okmányban — közli NEALE, 494. és kk. old. — az US Department of Justice az 1. pontban közli a „guidelines” célját: „Jelen irányelvek célja, hogy tájékoztassa a gazdasági köröket, jogászokat, valamint minden érdekelt csoportot és személyt azokról a standardokról, amelyeket az Igazságügyminiszter a következőkben (currently) alkalmazni fog, amikor a Sherman- és Clayton-törvénybe ütköző vállalati fúziókat és más vállalatok részleges vagy teljes felvásárlását vizsgálni fogja.”

¹¹⁹ A zárójelben szereplő első időpont a Bizottság határozatának, a második a Bíróság ítéletének kelte.

A Nemzetközi Kinin Kartell méretéről, tényleges gazdasági súlyáról fent a tényállás vázolásánál már volt szó. A Bizottság határozatában erre azonban részleteiben is kitér, anélkül azonban, hogy pontos százaléknyi részesedést közölne. Ez egyébként azért van, mert a 85. §-hoz kapcsolódó közösségi normatívák értelmében a nyilvánosságra hozott ítéletek az ipari titok körébe tartozó konkrét számokat, tehát abszolút számokat általában nem közölhetnek. Ezért a Bizottság határozata szó szerint a következő szöveget tartalmazza erre nézve. „Összevetve a Kinin Kartellben részes cégek termelését a kinin világtermelésének egészével, megállapítható, hogy a kininkartell tagjai ez iparágak világméreteiben is legnagyobb vállalatai. A rendelkezésre álló adatok szerint megállapítható, hogy a kinin kartell részesedése a világtermelésben eléri a ... %-ot.” Ezzel összefüggésben a Bizottság aztán megállapítja, hogy különösképpen elég volt a Nemzetközi Kinin Kartell részesedése a kinin-iparban ahhoz, hogy a Közös Piac tagországainak ezt az iparágát kézben tartsa, a versenyt korlátozza és a tagállamok közötti gazdasági forgalmat is torzítsa.¹²⁰ A Bíróság ítéletében még a következő főbb megállapításokat tette: a Kinin Kartell tagjai a Közös Piacban forgalomba hozott szőbanforgó termékek majdnem egészére voltak képesek egységes árakat megállapítani; ezáltal természetesen korlátozzák, hátrányosan érintették a tagállamok közötti kereskedelmet, valamint a Közös Piac keretén belül lényeges hatásokkal korlátozták a gazdasági versenyt is; a részesedés nagy volumene folytán ugyanezekre az eredményekre vezetett a termelés korlátozására irányuló megállapodások sora; az ítélet rendelkező része egy helyen szó szerint a következőket állapítja meg az itt vizsgált kérdésről: „a Bíróság különösen tekintettel volt a kartellben résztvevő vállalatok számára és súlyára, az általuk a Közös Piacban ellenőrzött piaci részesedésre, valamint a kartellben tilalmazott cselekmények elkövetése idején fennálló piaci helyzetre”.¹²¹ Anélkül, hogy kifejezetten foglalkozott volna a kartell nemzetközi jellegével, közvetve erre is kihatással¹²² a Bíróság jóváhagyta a Bizottság döntését, amellyel a Nemzetközi Kinin Kartell a Római Szerződés 85. §-ának (2) bekezdésével összefüggésében érvénytelenné vált és jóváhagyta a Bizottság által kiszabott bírságokat is. A bírság összege a Nedchem cég esetére 210 000 számítási egység, a Boehringer cég esetében 190 000 számítási egység, a Buchler cégre nézve együttesen 35 000 számítási egység volt, miközben a döntés meghozatalának időpontjában egy számítási egység 4 nyugatnémet márkának felel meg, amint ezt a bizottsági döntés deklarálja.¹²³ Ilyen nagy piaci részesedést jelentő kartell esetében a gazdasági jelentőség kritikus szélső vizsgálata jogilag természetesen nem volt nagyon érdekes. Érdekes inkább az, hogy ilyen nagy gazdasági hatalommal szemben a Közös Piac közjogi hatalmának erejével egyáltalán fellépett és hátrított olyan kisebb jogi védekezéseket is, miszerint a kartellre azért is lett volna szükség, mert ezzel a helyenként fellépő kinin hiányt lehetett enyhíteni, illetve hogy a kartellel szemben a perlési jog elévült volna.¹²⁴ A méret és gazdasági jelentőség alsó határa inkább a *Transocean* ügy lehetne jellemző, amelyben a kartelltagok a hajófesték-iparban a Közös Piac területén bizonyítva 50% alatt voltak. Bár a Bizottság döntése abszolút számot, piaci részesedést a fent már említett okokból itt sem közöl. A döntés szövegének idetartozó pontjából ilyen súlyú részesedés következik: „A társulási megállapodás nem tette lehetővé a tagok számára, hogy a szőban forgó termék lényeges részére nézve korlátozza vagy kizárja a versenyt. A Bizottság rendelkezésre álló adatok szerint a társulás tagjai a Közös Piac területén az adott termékre nézve kb. csak ... %-ot képviselnek, a Közös Piac területén olyan nagyobb tengerhajó-festéket gyártó konszernek részéről is erős versenynek vannak kitéve, amelyek árujukat a Közösség országaiiban is forgalomba hozzák. Mindezek folytán a társulás útján létrejött kartell nem esik a 85. § (1) bekezdése alá, hanem arra a (3) bekezdést kell alkalmazni; a *Transocean* ezzel hozzájárulhat a nagy versenytársakkal szembeni versenyképesség fokozásához, ami a Római Szerződés (3) bekezdésének célja volt.”¹²⁵

¹²⁰ Ld. a Bizottság 1969. július 19-i döntésének 2. pontját. A döntést közli *Journal Officiel*, No L 192, 1969. augusztus 5.

¹²¹ Az ítéletet közli — a rendelkező rész szó szerint — *Europarecht*, 1971. I. sz. 41. és kk. old.

¹²² Így az irodalom is, ld. pl. *EMMERICH*, 321. old.

¹²³ Ld. a Bizottság döntése rendelkező részének 1—2. pontját. Ehhez kapcsolódóan közli a Bizottság, hogy egy Számítási Egység a döntés időpontjában az érintett vállalatok országának valutájában milyen összeget tesz ki.

¹²⁴ Ld. az ítélet rendelkező részének 2. és 9. pontját.

¹²⁵ A *Transocean Hajófesték Társaság* ügyben a Bizottság 1967. június 27-i döntését közli az *Amtsblatt*, Nr. 163, 1967. július 20.

33. Az Európai Gazdasági Közösség versenyjogának nemzetközi síkra való kiterjesztése, a Közös Piac területén kívül levő jogalanyokra való alkalmazása — kivéve az említett érvénytelenség megállapítását — a kinin kartell ítéletében tehát elmaradt; a bíróságban ugyanis a Bizottság csak a Kartell Közös Piac-i tagjait részesítette és az ítélet így hagyta helyben a Bizottság döntését. Bizonyos összefüggésekben azonban a Kinin Kartell-ítéletet is kivetítették nemzetközi síkra. Mégpedig a következők folytán. A kinin kartell ítélet utórezgései közé tartozik, hogy az egyik kartelltag, a *Boehringer* cég a Bírósághoz fordult és kérte, hogy a rá kiszabott bírságba számítsák be azt az általa kifizetett és Amerikába átutalt bírságot, amellyel őt az amerikai bíróság illette a Nemzetközi Kinin Kartell elítélése során. A Bíróság úgy döntött, hogy az Európai Gazdasági Közösség gazdasági versenyre vonatkozó jogának érvényesülését ilyen nemzetközi összefüggések sem korlátozhatják és a *Boehringer* céget ezért keresetével elutasította.¹²⁶ A nagy robbanás azonban a már annyiszor említett *Farbstoffe*-ügyben következett be. A *Beguelin*-ügyben¹²⁷ fél évvel korábban ugyanez történt, de mert gazdasági és politikai súlyában nem volt olyan jelentős, nem váltott ki olyan hatást. A *Continental Can*-ügy ugyancsak hasonló döntéssel nem látszott egészen olyan nagy falatnak és különben is döntés bírósági fázisban csak legújabbán következett be.¹²⁸ Igaz, így is kiváltott már kisebb konsternációt, részben az irodalomban apologetikus felfogású szerzők részéről, részben a gyakorlatban egyebek között olyan formában is, hogy már bekövetkezett a támadás a Bizottság döntésével szemben, az érintett cégek pert indítottak a Bizottság döntése ellen, és a perben az ügyészi indítvány is, ha óvatosan is, de a „konsternáció” jegyében fogalmazódott.¹²⁹

A *Farbstoffe*-ügy tehát az, amely a közösségi versenyjog extraterritoriális alkalmazásának jogkérdését most már a jogalkalmazás körében a legjobban reprezentálja. Az ügy méretei és jelentősége miatt érdemes a tényállást is röviden áttekinteni. Az ügy méreteire már az jellemző, hogy 9 ítéletet fog át, amelyek terjedelme a 98 oldalas ügyészi indítvánnyal együtt 724 oldal. Az ítéletek egyebek között nem kisebb cégeket érintettek, mint az angol óriást, az *Imperial Chemical Industries Ltd*-et, a két német óriást a *Badische Anilin und Soda Fabrik* (BASF), valamint a *Bayer* céget, az ugyancsak nem kicsi svájci *Ciba Geigy* vállalatot. A perbevonott összesen 9 nagyvállalat mellett azonban — külső leányvállalatok és társulások vagy kartellek révén — az ítéletek kiterjedtek 17 vegyipari vállalatra, székhelyük szerint 1 francia, 2 angol, 4 svájci, 4 német, 4 olasz, 1 holland és 1 amerikai (az ugyancsak óriás *Dupont de Nemours*) vállalatokra.¹³⁰

A gazdasági és jogpolitikai tanulmánynak is felfogható ítéletek tényállása szerint a kartellben részes vállalatok a Közös Piac területén az adott iparágban 80%-os piacrészesedéssel rendelkeztek, tehát ebben az iparágban oligopolista helyzet alakult ki. Ennek birtokában 1964. január és 1967. október között a Közös Piac egész területén a festékiparban 3 egységes és általános áremelést hajtottak végre, illetve hoztak létre, nem formális szerződéssel, hanem kölcsönösen egyeztetett árpolitikával (*abgestimmte Verhaltensweisen*): a 3 áremelés együtt 32%-os árszintemelkedésre vezetett. A 80%-os piaci részesedés alapján ezt az árszintet a kívülálló 20% is kénytelen volt követni. Az Euró

¹²⁶ A *Boehringer Mannheim gegen Kommission der EWG* 7/1972. sz. ítélet 1972. december 14-én kelt (az ítélet hivatalos sokszorosított kiadása).

¹²⁷ A *Beguelin gegen Import Export, Nizza, und Marbach, Hamburg* 22/1971. sz., 1971. november 25-én kelt ítéletet közli: *Amtsblatt*, C 9 vom 3. 2. 1972.

¹²⁸ *Continental Can Company*, New York elleni 1971. december 9-én kelt döntést ld. a *Journal Officiel*-ben, No L, 1972. január 8. A *Newsweek* 1973. évi március 5-i száma közli (45. old.), hogy a Bíróság február utolsó napjaiban hozta meg ítéletét.

¹²⁹ Az irodalom ilyen hangjaihoz ld. *FRISINGER* 557. old.; a per megindulását jelzi az EKG főügyészének az ügyben a Bíróság előtt 1972. november 21-én 6/1972. sz. alatt már előterjesztett indítványa (hivatalos sokszorosított kiadás).

¹³⁰ Az ítéletek (minden perbe vont vállalattal szemben a Bíróság külön hozott ítéletet) és az ügyészi indítvány, amelyek jelen elemzés alapjául szolgáltak (a Bíróság hivatalos sokszorosított kiadásában): *Schlussanträge des Generalanwalts* H. H. MAYRAS in den *Farbstoffe-Rechtssachen* 48, 49, 51—57/1969; *Urteil in den Rechtssachen* 48/1969 *Imperial Chemical Industries* (London-Manchester), 49/1969 *Badische Anilin und Soda-Fabrik* (Ludwigshafen), 51/1969 *Farbenfabriken Bayer* (Leverkusen), 52/1969 *Ciba-Geigy* (Basel), 53/1969 *Sandoz* (Basel), 54/1969 *S. A. Française des Matières Colorantes, Francolor* (Paris), 55/1969 *Cassella Farbwerke* (Frankfurt am Main), 56/1969 *Farbwerke Hoechst* (Frankfurt-Hoechst), 57/1969 *Azienda Colori Nazionali* (Milano).

pai Gazdasági Közösség Bizottsága az áremelkedés miatt a 17-es rendelet¹³¹ alapján és mert feltételezte, hogy a Római Szerződés 85. §-ába ütköző jelenségről van szó, 1967. május 31-én eljárást indított az áremelésben részes vállalatok ellen, majd vizsgálatai után, amelynek során a vállalatok írásbeli és szóbeli választ terjeszthettek elő a terhükre rótt magatartásukról, 1969. július 24-én ugyancsak a 17-es rendelet alapján¹³² meghozta döntését: *a*) megállapította, hogy az áremelkedés a résztvevők kartellje — kölcsönösen egyeztetett magatartása — alapján következett be, amivel az adott ágazatban korlátozták a tagállamok közötti gazdasági forgalom és verseny szabadságát, kimerítették a Római Szerződés 85. §-ának (1) bekezdését; *b*) ezért mind a vizsgálat alá vont, mind pedig a külső tagokat elmarasztalta, *aa*) magatartásuk folytatásától eltiltotta és *bb*) a 9 céget összesen 440 000 számítási egység (tehát nem egészen 440 000 \$) bírsággal sújtotta.

A Bizottság döntését a vállalatok az Európai Közösség Bíróságánál megfellebbezték. A perben, amelyben szakértőként a jogtudomány több jeles képviselője is szerepelt,¹³³ két lényeges olyan kérdés felől kellett a Bíróságnak ítéleznie, amelyek mindegyike mögött súlyos gazdasági problémák és érdekek húzódtak meg. Az egyik, hogy az áremelkedésre valóban az érintett vállalatok egyeztetett magatartása, tehát kartellje hatására került-e sor vagy sem. Csak e kérdés pozitív megválaszolása után¹³⁴ merült fel a jelen vizsgálat szempontjából izgalmasabb probléma. Az nevezetesen, hogy a Római Szerződés szerinti szankciók és így maga a közösségi versenyjog kiterjeszthető-e közösségen kívüli jogalanyokra és ha igen, miként lehet a megállapított szankciókat külföldön realizálni. E bonyolult jogkérdésekkel mind az ügyészi indítvány, mind az érintett ítéletek beható elemzések keretében foglalkoztak. Érintették mindazokat az elméleti és elvi kérdéseket, amelyekről fent már volt szó (szuverénítás, extraterritoriális joghatóság és a nemzetközi közjog elvei, a védelem elve, a Lótusz-ügyben megfogalmazott nemzetközi közjogi tétel, stb.).¹³⁵ A nemzetközi közjog, a tagállamok jogának és joggyakorlatának, más államok (különösen az USA) gyakorlatának, az elméleti állásfoglalásoknak, valamint a gazdasági verseny gazdasági és gazdaságpolitikai premisszáinak, továbbá a Római Szerződés célkitűzéseinek szintetizálható lényege alapján a felperes vállalatok keresetét a Bíróság elutasította és ehhez kimondta a következő főbb jogtételeket: *a*) a Római Szerződés 85. §-ának (1) bekezdését ilyen Közösségen kívüli székhellyel rendelkező vállalatokra is alkalmazni kell, amelyek tiltott magatartása közvetlenül a Közös Piac területén valósul meg. *b*) Olyan közösségi székhellyel rendelkező leányvállalatok magatartását, amelyek külső anyavállalatokkal egy gazdasági egységet alkotnak és konkrét esetekben ezek utasításait követik; az anyavállalat magatartásának kell beszámítani. Ilyen esetben a Római Szerződés 85. §-ának alkalmazhatósága nem a külső vállalat tevékenységének Közös Piacon belüli hatásán alapul, hanem azon, hogy a Közös Piacon belüli leányvállalatának tevékenysége, Közös Piacon belüli tevékenysége az ő tevékenységének számít. *c*) Ilyen előfeltételek mellett a Bizottság joghatósága kiterjed a anyavállalatok ellen való fellépésre is. *d*) Különösen áll ez akkor, ha a Közösségen belül okozott versenykorlátozás jelentős és szándékolt volt.

34. Miután a Farbstoffe-ítéletben merült fel mint sajátos jogi kérdés, itt érdemel szót a szankciók külföldi érvényesítésének problémája. Erre nézve az ügyészi indítvány és az ítéletek lényegében négy megállapítást tartalmaznak. *a*) A versenykorlátozó magatartás mint tiltott cselekmény és káros hatásának megállapítása önmagában is jelentős és nem függ attól, hogy a szankcionáltak eleget tesznek-e az ítéletben foglalt rendelkezéseknek, illetve hogy a Közös Piac hatóságai külföldön végrehajtási cselekményt nem foganatosíthatnak. *b*) A szankcionált vállalatok önként is teljesíthetnek, ami jelezheti a Közösség hatósági döntéseinek tényleges súlyát. Az önkéntes teljesítésre a nemzetközi

¹³¹ A Bizottságnak kartellhatósági jogkörét részleteiben a 17-es rendelet (ld. *Gazdasági verseny, Tanács R 17/1962*), a vizsgálat megindításának feltételeit különösen a 14. § szabályozza.

¹³² *Uo.*, 9., 15–16. §.

¹³³ Az ügyészi indítványban és az ítéletekben értékelt állásfoglalásaikkal többek között a következő professzorok szerepeltek szakértőként: BOMBACH, KATZENBACH, KLOTEN, ALBACH, JENNINGS.

¹³⁴ Ennek közelebbi válaszához ld. MÁDL (3).

¹³⁵ Ld. fent a 2–3. §-okban.

gyakorlatban is van példa.¹³⁶ c) Azoknak a külső kartelltagoknak az esetében, amelyek anyavállalatai belső leányvállalatoknak, az ítéletet abból a megfontolásból lehet postázni, hogy leányvállalatuk rosszalatt magatartása nekik számítható be; hogy az érintett külföldi államban ilyen postai kézbesítést nemzetközi-jogilag elfogadják-e vagy sem, az intézkedés a közösségi-jog szerinti jogossága szempontjából közömbös. Maga az a tény, hogy a külföldi tagok és anyavállalatok is pert indítottak a Bizottság döntései ellen, jelzi, hogy az Európai Gazdasági Közösség hatósági intézkedései külföldön is számottevő mértékben megvalósulnak. d) Olyan vállalat esetében, amelynek nincs a Közösségen belül leányvállalata és így a postázás a leányvállalat címére való postázást nem teszi lehetővé, a közösségi hatóság, jelen esetben a Bizottság döntésének közlése közvetlenül szólhat a külföldi székhellyel rendelkező vállalat címére. Ezzel a kérdéssel a Farbstoffe ügyben azért nem foglalkozott behatóan a Bíróság, mert az érintett külső vállalatoknak voltak belföldi leányvállalatai és a Bizottság bírságáról szóló döntéseket azokhoz lehetett postázni. Megszületett azonban már az ebből a szempontból érdekes bizottsági döntés is, nevezetesen az alább még tárgyalt *Continental Can* ügyben; a Bizottság határozatának rendelkező része a 3. §-ban a következőket írja: „Jelen határozatot a Bizottság a Continental Can Company new yorki címére intézi.”¹³⁷

35. A következő jogkérdés — a kartell-, illetve a monopolhelyzet átalakításának, a Római Szerződés 85. és 86. §-ában foglaltak szerinti átszervezése, ennek mechanizmusa — részben a Continental Can ügyben,¹³⁸ tényleges kibontakozásában pedig a *Transocean Marine Paint Association* ügyben jelentkezett. Mint fent már utalás történt rá,¹³⁹ ez olyan egyesülés volt, amelyben 1959-től kezdődően 18 középmeretű cég összesen 16 államból társult és megállapodott abban, hogy a tengerhajó-festék-gyártás területén 20 évre koordinálják technológiájukat, árpolitikájukat, piaci területi mozgásukat, kötelezik magukat arra, hogy nem csatlakoznak más hasonló szervezethez, maguk közé új tagokat csak egyhangú határozattal vesznek fel; vita esetére választott bíróság döntését foglalták a megállapodásba. A Bizottság megállapította, hogy az egyesülés tevékenysége korlátozza a versenyt, export-tilalmakat vezetett be, korlátozza a termelést, mindezt úgy, hogy érinti a Közös Piac tagállamai közötti forgalmat, ezért az egyesülés a Római Szerződés 85. §-ának (1) bekezdése alá esik. A megállapodást a tagok időközben (1966) módosították és így nyújtották be a Bizottságnak, kérve a 85. § (3) bekezdése szerinti mentesítést. Ez a megállapodás a régi megállapodás egyes elemeit már nem tartalmazta és bár így is kimerítette a 85. § (1) bekezdésében foglalt feltételeket, a Bizottság 1967. június 27-én hozott határozatában a már idézett megfontolásokból¹⁴⁰ a (3) bekezdés szerinti mentesítést indokoltnak látta. Megállapította, hogy a társulás útján az adott iparágban a résztvevő középmeretű vállalatok fejleszthették és racionalizálhatták termelvényeik termelését és piaci elhelyezését, általában a tengerhajó-festék eladását. Megállapította a Bizottság azt is, hogy a fogyasztók számára is jelentős előnyöket értelt a megállapodás, a festékek nagyobb választékából választhattak olyan festékekhez is hozzájuthattak, amelyeket saját országuk érintett cége nem termelt. Ez azért is volt érdekes, mert a világ különböző tájain levő és festékeket termelő cégek társulásáról volt szó (európai, délkelet-ázsiai, japán, ausztráliai, amerikai, panamai stb. vállalatok; a tengerjáró hajók eddigig kénytelenek voltak egy bizonyos festéktípusból óriási mennyiséget állandóan magukkal szállítani, hogy a hajók festését mindenkor a szükségletnek megfelelően felújíthassák; az új helyzetben a különböző világrészekben működő vállalatok és azok lerakatai lehetővé tették, hogy a hajók minden fontosabb kikötőben hozzájuthassanak

¹³⁶ Ilyen példa a már tárgyalt Nemzetközi Kinin Kartell-ügy, az egyik elmarasztalt német fél (a Boehringer cég) megfizette azt a 80 000 \$ bírságot, amelyet terhére a New York Southern District Court az *US v. N. V. Nederlandsche Combinatie Voor Chemische Industrie* ügyben megállapított; ennek címén kérte aztán — siker nélkül —, hogy az EKG Bírósága által ellene kiszabott bírságba ezt számítsák be (ld. *Rechtssache 7/1972 Boehringer gegen EWG Kommission*, a Bíróság hivatalos sokszorosított kiadása).

¹³⁷ „La présente décision est destinée à la Continental Can Company, Inc. à New York” — közli *Journal Officiel*, 1972. évi No L 7, január 8. Megjegyzendő azonban, hogy a postázás technikailag itt is a leányvállalat címére történt (ld. FRISINGER, 557. old.).

¹³⁸ Ld. alább 36. pont.

¹³⁹ Ld. fent 32. pont; a Bizottság határozatát — *Décision de la Commission du juin 1967 relative à une procédure au titre de l'article 85 du traité — IV/223, Transocean Marine Paint Association* — közli a *Journal Officiel*, 1967. No 163, július 20., valamint *FULDA — SCHWARTZ*, 128. és kk. old.

¹⁴⁰ Ld. fent 32. pont.

az általuk használt festéktípushoz akkor is, ha ahhoz a kikötőhöz tartozó helyi vállalat nem éppen ezt a festéket termelte, mert akkor is tartott az adott hajók által használt festéktípusból, illetve az egyesülés arra is kiterjedt, hogy a festéktípusokat bizonyos értelemben racionalizálják, az alkalmas típusokat mindenhol gyársák, vagy legalábbis raktáron tartásák. Az utolsó lényeges megállapítás: az egyesülés által nyújtott előnyök voltak feltételei annak, hogy az egyesülésben résztvevők a maguk technológiáját világ-szintre fejlesszék és világ szintű termelvényekkel versenyezzenek náluknál nagyobb tengerhajó-festék-gyártó cégekkel. De a Bizottság tovább is ment: működésbe hozta saját — a vizsgált iparág és cégek mikrostruktúrájának ellenőrzésére és alakítására irányuló — aktív cselekvő funkcióját. Erre vonatkozóan a Bizottság határozata megállapítja, hogy „az egyesülés tagjai tartoznak a tagsággal összefüggő minden változásról a Bizottságot tájékoztatni, ugyanez vonatkozik a megállapodás kiegészítésére vagy bármilyen természetű változtatására. Tartoznak továbbá közölni az egyesülés igazgató tanácsának minden döntését, a megállapodás 23. §-ában létrehozott választott bíróság minden határozatát, amennyiben ezek a Bizottság által vizsgált megállapodás értelmezésére és alkalmazására vonatkoznak. Minthogy a mentesítés elsődleges oka az volt, hogy közepméretű vállalatok számára segítse a racionális világ méretű terjesztési és eladási hálózat létrehozását, szükséges hogy az egyesülés tagjai évenként jelentést adjanak a Bizottságnak az egyesülés tevékenységéről, mindenkori tagjairól, minden új tagjáról, vállalatonként kimutatást nyújtsanak be az általuk gyártott tengerhajó-festék mennyiségéről. A felek tartoznak továbbá egymás közötti forgalmukról is a konkrét mennyiségekre kiterjedő információt adni a Bizottságnak.”¹⁴¹

A Bizottság aktív cselekvő funkciója lépett mozgásba az alább tárgyalt *Continental Can* ügyben is. Ebben ugyanis a Bizottság 1971. december 9-én elrendelte, hogy a szóbanforgó monopólium 1972. július 1-ig terjessze elő javaslatait arra nézve, hogy miként kívánja a tiltott monopóliumot, illetve az azzal való visszaélés szervezeti konzekvenciáit levonni. Az átszervezésre azonban nem került sor, mert a Bizottság és a monopólium képviselői közötti tárgyalások nem vezettek eredményre, sőt a Bizottság és a Bírósághoz benyújtott keresetében a Bizottság határozatának megsemmisítését kérte.

36. A *Continental Can*-ügy¹⁴² azonban leginkább azért érdekes, mert benne egy jelentős ügyben először merült fel az *uralmi pozícióra* (monopóliumra) vonatkozó közösségi normák külsőkre való érvényesítésének kérdése. Az Európai Gazdasági Közösség Bizottsága és Bírósága először állt a Római Szerződés 86. §-ának alkalmazása előtt. Először kellett döntenie afelől, hogy mi az az iparágon belüli méret, amit elégségesnek tart ahhoz, hogy uralmi helyzetet állapítson meg, mi az a magatartás, amely az uralmi helyzetnek 86. § szerinti visszaélészerű kihasználását jelenti.

A *tényállás* is több mint érdekes. A *Continental Can Company* Amerika és a világ legnagyobb vállalata a modern fém és műanyag csomagolóanyagok gyártásában (208 gyárban és 200 eladó központjában összesen 62 000 alkalmazottal működik, évi forgalma 1,8 milliárd \$ körül van). Ennek vezérletével és monopóliumra törekvő gazdasági expanziójával létrejött egy oligopolista jellegű nagy nemzetközi monopólium. Ennek főbb mutatói és jellemzői a következők: a) egyesített, illetve uralma vagy befolyása alatt tartott hét európai nagyvállalatot,¹⁴³ amelyek maguk is anyavállalatai voltak sok kisebb

¹⁴¹ Az idézet forrását ld. a 139. jegyzetben.

¹⁴² A Bizottság határozatát — *Décision de la Commission du 9 décembre 1971 relative à procédure d'application de l'article 86 du traité CEE — IV/26 811 Continental Can Company* — közli a *Journal Officiel* 1972. No L 7, január 8 a Bizottság határozatának megtámadása 1972. február 9-én következett be és a K. ROEMBER főügyész indítványa — *Schlussanträge des Generalanwalts in der Rechssache 6/1972 Europemballage Corp Brüssel, Continental Can Company Inc., New York* — 1972. november 21-én hangzott el a Bíróság előtt (a Bíróság hivatalos sokszorosított kiadása).

¹⁴³ A *Continental Can*-t is ideszámítva ezek (fontosabb mutatóikkal) a következők (annak feltüntetése nélkül, hogy ezek maguk is magukba olvasztottak sok kisebb vállalatot és társak más társaságokban): a *Continental Can* (adatai fent); az *Europemballage Corporation* (USA és bruxelles-i székhellyel, adatai a TVD és az SLW adataiból adódnak, miután az előbbi *holding*-ja az utóbbiaknak); *Thomassen and Drijver Verblifa NV*, (TVD) Deventer Hollandia, 6900 alkalmazott, 7 gyár 106 millió SzE (1 SzE eredetileg = 1 \$, a \$ leértékelése folytán most már megfelelően kevesebb) évi forgalom; *Schmalbach-Lubeca-Werke A. G.* (SLW), Brunswick NSZK, 13 200 alkalmazott, 15 gyár és több filiale, 193 millió SzE évi forgalom; *Metal Box Company Ltd* (MB), London, kb. 50–50%-os megoszlásban Angliában és külföldön 52 000 alkalmazott, 85 gyár, 464 millió SzE évi forga-

leányvállalatnak. A hét közül a Közös Piac integrációs gazdasága szempontjából különösen kettő volt jelentős. Az egyik a *Schalmbach—Lubeca Werke A. G.* (a továbbiakban SLW) németországi székhellyel, a másik a holland *Thomassen and Drijver—Verlifa N. V.* (a továbbiakban TDV). Az így létrejött nagyvállalati kombináció (*combine*) összesen 143 000 alkalmazottal, 337 gyárral és még több fiilaléval és eladó központtal, 2 607 000 000 számítási egység, tehát kb. 2,5 milliárd \$ évi forgalommal uralta a kérdéses termék világpiacát. *b)* A Continental Can felvásárolta a Közös Piac e két legnagyobb vállalatát és brüsszeli székhellyel, részben azonban amerikai székhellyel is, létrehozta belőlük az *Europemballage Corporation* holding társaságot, amellyel a két fő leányvállalatot és a többi érintett európai vállalatot (részleges részvénytulajdon és kölcsönös szerződések, szabadalmi kötöttségek útján) közvetlenül vagy közvetve irányította. *c)* Tette ezt teljes vagy részleges tulajdonjog, finanszírozási politika, az igazgatótanácsokban való kölcsönös részvétel, valamint a különböző szerződések egész bonyolult hálózatával (licenc szerződésekkel, piaci információk átadására vonatkozó szerződésekkel, az árak és a forgalom alakítására irányuló megállapodásokkal). *d)* Az egész vállalati kombináció kialakítása során az iparág európai vállalatai körében olyan „regroupement” jött létre, amelynek felvásárlás útján közel 50 kisebb európai vállalat esett áldozatul. *e)* A közvetlenül kézbe tartott SLW és TDV profiljának részleges átszervezésével és a *de facto* beállt piacmegosztással ez a két cég uralta a német és Benelux piacot, egymás területére gyártási volumenüknek csak 0,7—2,5%-át exportálták. A termékek 80—100%-a a saját terület piacán kelt el. A köztük korábban fennállt verseny megszűnt. *f)* Az NSZK és a Benelux területén funkcionáló sok kisebb cég gyártási volumene nem jelentett számottevő versenyt. *g)* Maga a Continental Can Company, amely korábban szintén versenytárs volt az NSZK-ban és a Benelux országokban, megszűnt e piacokon tevékenykedni, mert itteni érdekelségeit az SLW-be és a TDV-be olvasztotta.

A *jogkérdés* ezek után abból állt, hogy a Bizottság megállapította a következőket *a)* A Continental Can közvetve vagy közvetlenül tevékenykedik a Közös Piac területén, ezért a 86. § szerinti vállalatnak kell felfogni. *b)* Miután ellenőrizi az Europemballage leányvállalatait, meghatározza ezek gazdasági és piaci magatartását. *c)* Az európai leányvállalatok 50—90%-os piaci részesedéssel rendelkeznek az európai piacon, mások versenyére tekintet nélkül cselekedhetnek. *d)* A kívülálló kisebb cégek már csak azért sem jelentenek komoly versenyt, mert az adott iparág technológiai szintje tekintetében licencia szerződések függésében állnak a Continental Can-nak szemben, és *e)* mert a nemzetközi tőkepiacra nehezebben jutnak fejlesztési pénzforrásokhoz, mint a Continental Can, amely Eurodollar és DM forrásból tudta pl. az SLW-ben való betársulásának 60%-át finanszírozni. *f)* Mindezek folytán a Continental Can a Közös Piac egy lényeges részére nézve uralmi helyzetben van. *g)* Ez a helyzet lehetővé tette az uralmi helyzettel való visszaélést. *h)* Ez kifejezésre jutott abban, hogy egyeztetett gyakorlatban az SLW és a TDV egymással szemben nem versenyeztek és így a Közös Piac lényeges részén az adott iparágban kikapcsolták a versenyt. *i)* A versenyt az érintett vállalatok licenc és más szerződésekkel már korábban is korlátozták, most azonban a vállalati koncentrációval a verseny lehetősége elméletileg és gyakorlatilag is megszűnt. *j)* Mindezek folytán a Római Szerződés 86. §-ának kritériumai megvalósultak, miéltis a Continental Can monopóliumot a 17-es rendelet szerint minden előzetes határozat nélkül tilosnak kell nyilvánítani.¹⁴⁴ Ezért a Bizottság felhívja a Continental Can-t, hogy vessen véget a megállapított jogsértésnek és — a 17-es rendeletben biztosított lehetőséggel élve — 1972. július 1-ig terjessze elő erre vonatkozó javaslatait.¹⁴⁵ A „sikertelen” javaslatok helyett azonban a határozat megtámadása következett be a Közös Piac Bírósága előtt. Az ügyészi záró indítványból arra lehet következtetni, hogy a Közös Piac hatalmi gépezete nehéz helyzetbe került, megtántorodott és meghátrálni készül a Continental Can és európai társai, nyugodtan mondhatni az európai tőke előtt. Az indítvány ugyanis a Bizottság dön-

lom; *Superbox SPA*, Firenze, 1000 alkalmazott, 3 gyár, 20 millió SzE évi forgalom; *J. J. Carnaud and Forges de Basse-Indre*, Paris, 8000 alkalmazott, 9 gyár és több fiilalé, 111 millió SzE évi forgalom.

¹⁴⁴ Ld. *Gazdasági verseny*, Tanács R 17/1962, amely az 1. §-ban kimondja: „... any abuse of a dominant position on the market within the meaning of Article 86 of the Treaty shall be prohibited, no prior decision to this effect being required”.

¹⁴⁵ *Uo.*, 3. §, eszerint a Bizottság az ügy természete szerint elrendelheti a jogsértő állapot megszűntetését a feleket, hogy meghatározott határidőig terjesszék elő erre vonatkozó javaslatukat.

tésének megsemmisítését kéri és ebben nem tudja leplezni a dolog lényegét. Az egyik helyen azt mondja, hogy ha a Bizottság döntését a Bíróság legalizálnák, akkor ez dominó módszerrel sok iparágban „jelentene problémát”. A másik helyen pedig így hangzik a neurológikus probléma körében felmerülő érv: „ha a Római Szerződés 86. §-át a most tárgyaltaokhoz hasonló esetekre alkalmaznák, ez az értelmezés bizonyos esetekben *iparpolitikailag nagyon nem kívánatos következtetésekre vezetne*”.¹⁴⁶ A főügyész „nehéz” helyzetbe került — az ügy adott szakaszában a nagy nyomás nyilván nála koncentráltódott —, hiszen a verseny tisztességének azok az elvei álltak hajótörés előtt, amelyekkel a rendszer tisztességét oly sokszor és oly sok hangzatos tételben gondolták és gondolják védeni és a hajótörést bizony nehéz kimondani. Ezért is olyan szegénylős az egyik — a többi is ilyen — összegező végkövetkeztetés: „A versenyfeltételek változásának problémája körében is nehéz nem tudomásul venni azt a felismerést, hogy a Bizottság megállapításai nem mindenütt probléma- és kételymentesek, igazolásuk nem minden kétségen felül álló, következőképp a gazdasági megítélésnek e pontjában sem lehet arról szó, hogy a Bizottság döntése meg nem támadható fundamentummal rendelkeznek.”¹⁴⁷

Ami a jogi érveket illeti, azok egyszeri jogi visszlényei a gazdaságpolitikai szándéknak. Az egyik érvelési vonal arra irányul, hogy bizonyítsa: a 86. §-t nem lehet extenzíven értelmezni, a 86. §a konkrét ügyre vonatkozóan konkrét tételt nem tartalmaz, a koncentrációt önmagában nem akarta rosszálni, csak ha eszköze a versenykorlátozás szempontjából egyébként rosszállt magatartásnak vagy eredménynek, szemben pl. a Montániumi szerződésének 86. §-ával, amelyben van ilyen monopólium korlátozó és ellenőrző rendelkezés, mert a jogalkotó akart ilyet;¹⁴⁸ ami eredmény most az európai csomagolóiparban beállt, erre nézve a — koncentráció létrejöttéhez — a Continental Can nem használt pressziót, tehát a gazdasági uralmi helyzetet eszközként a koncentráció létrehozásához nem használta (bár voltak bizonyos licenc szerződések és betársulási „nyomások”. de ezekben a TDV és az SLW szervei „szabadon” dönthettek); a versenykorlátozás nem-társulási akcióit tilalmazó 85. §-t csak úgy a 86. §-ra is átvitetni nagyon kérdéses, hiszen a 86. §-ban nincs olyan (3) bekezdés, mint pl. a 85. §-ban, amely a pozitív hatású akciókat azok pozitív hatása miatt mentesítené a tilami rendelkezések hatálya alól, itt tehát minden analógia veszélyes lehet, ilyen vitás értelmezés esetén tehát az ún. *in dubio pro libertate* alapelvet kellene követni.”¹⁴⁹ Íme itt vagyunk hát megint a „szabadság pártiak” hajójában, itt evezünk a már ismert vizeken.¹⁵⁰

Az érvek egy másik síkján az indítvány a Bizottságot elmarasztalja abban, hogy gazdasági elemzéseit nem mindenütt elég meggyőzőek, az előbbi idézet is ezen elemzések záróakkordja. Pl. megállapítja az indítvány, hogy a Bizottság nem vizsgálta a lehetséges importnövekedést mint poszibilitás versenyerosztó tényezőt, nem vizsgálta a kérdéses termékek körében más cégek által termelt ún. helyettesítő termékek lehetséges fokát és versenynövelő szerepét, nem volt tekintettel arra, hogy a különböző élelmiszereket gyártó cégek, ha kell maguk is át tudnak állni csomagolóeszközök gyártására és kevésbé lesznek így a Continental Can és társainak függvényei stb.

Ami pedig a nemzetközi elemet illeti, abban a „szabadság párt” sem lát problémát, hiszen a Continental Can sem vitatta, hogy a TDV és az SLW útján közvetlenül is jelen van a Közös Piacon, hogy tehát ezek cselekménye neki beszámítható, no meg a Farbstoffe-ügy e kérdésben elég erős precedensnek számít és a támadás főcsapása úgyis az alapkérdésre irányul, arra nevezetesen, hogy jogosult-e egyáltalán a Közös Piac hatalmi úton kérdésessé tenni ilyen monopóliumot. A „pert” a tőke és a tőkés állam jogelveinek birkózását — itt sokkal stílszerűbben azzal lehetne félbeszakítani, hogy nem a „jogosultság”, hanem az erő itt a kérdés. Bárhogyan is alakul ez az ügy, annyi bizonyos, hogy a kapitalizmus saját legalitásába nem fog belepusztulni még akkor sem, ha a Bíróság

¹⁴⁶ Ld. a 132. jegyzetben hivatkozott ügyészi indítvány 10. oldalán.

¹⁴⁷ Uo., 21. old.

¹⁴⁸ A *Montániumi Szerződés* több oldalra terjedő 66. §-a beható koncentráció-kontrollt létesít. Így pl. előírja, hogy — ha csak a 3. bekezdés szerinti nem jelentős méret miatt nem mellőzhető — minden koncentrációs akcióhoz előzetes engedély szükséges („any transaction which would have in itself the direct or indirect effect of bringing about a concentration . . . shall be submitted to prior authorisation of the High Authority”), és azt az engedélyt akkor adja meg a Főhatóság, ha a koncentráció nem vezet versenykorlátozó következményekre. Ld. ehhez részletesebben *MÁDL* (3), 78. és kk. pontok.

¹⁴⁹ Ld. az ügyészi indítvány (forráshely: fent 142. sz. jegyzet) 9. oldalán.

¹⁵⁰ Ld. fent 27. pont.

róság jelen esetben a monopólium ellen dönt és most nem teszi félre a törvényességet. A probléma máshonnan fenyeget.¹⁵¹

*

P. S. A kézirat nyomdába adásakor közölte a napi sajtó, hogy a Bíróság február utolsó napjaiban meghozta ítéletét, amelyben a Bizottság antitrust politikája — úgy mond — megnyerte a háborút, de elvesztette a csatát, amelyet a Continental Can nyert meg. A Bíróság ui. kimondta, hogy a vállalati méret önmagában is kimerítheti az „uralmi pozícióval való visszaélés” tényálláselemét (amint láttuk, ez volt a vita alapkérdése), de megállapította azt is, hogy a Bizottság gazdasági elemzéseivel nem tudta egyértelműen bizonyítani, a Continental Can milyen termékekben milyen piacot uralt, ezért a Bizottság határozatát megsemmisíti.¹⁵² Önként adódik azonban a kérdés: mit ér ma az a megnyert háború, amely eddig egy csatából állt és az is elveszett?

FORRÁSJEGYZÉK

A hivatkozás a tanulmányban az alább bal oldalon feltüntetett rövidítések szerint történik.

ALBERS	<i>Albers, W.: Marktlage Preise und Preispolitik für Düngemittel in den EWG-Ländern und ihre Bedeutung für die Produktionskosten der Landwirtschaft. Die Agrarstruktur in der EWG, 1963. április 17-i szám.</i>
AREEDA	<i>Areeda, Ph.: Antitrust Analysis. Problems, Text, Cases. Little Brown and Co., Boston — Toronto, 1967. XLIII, 835 old.</i>
ÁDÁM (2)	<i>Ádám György: Amerika Európában. Vállalatbirodalmak a világgazdaságban. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 515. old.</i>
ÁDÁM (3)	<i>Ádám György: A világgazdaság apologetikája és kritikája. Magyar Filozófiai Szemle, 1970. évi 5. sz. 717—753. old.</i>
<i>Általános beszámoló 1969.</i>	<i>Drüter Gesamtbericht über die Tätigkeit der Gemeinschaften 1969. EWG, Kommission, Brüssel — Luxemburg, 1970. 541 old. Veröffentlichungen No 4884/1/1970/1.</i>
<i>Általános beszámoló 1970.</i>	<i>Vierter Gesamtbericht über die Tätigkeit der Gemeinschaften 1970. EWG Kommission, Brüssel — Luxemburg, 1971. 467 old.</i>
<i>Általános beszámoló 1971.</i>	<i>Fünfter Gesamtbericht über die Tätigkeit der Gemeinschaften 1971. EWG Kommission, Brüssel — Luxemburg, 1972. 540 old.</i>
BAIN (2)	<i>Bain, J. S.: Industrial Organization. John Wiley and Sons Inc. New York, 1959. XVIII, 643 old.</i>
BEATUS	<i>Beatus, B.: Interessengruppen in internationalen Organisationen. Studien zum internationalen Wirtschaftsrecht und Atomenergierecht 28 (1967).</i>
BENEDICZKI	<i>Benediczki János: A világgazdaság kialakulása és fejlődésének főbb tendenciái. Világgazdaság, 61—120. old.</i>
BUXBAUM (1)	<i>Buxbaum, R. M.: Antitrust Policy. In: HAY-STEIN, 517—522. old.</i>
DERINGER (2)	<i>Deringer, A.: Kommentar zum EWG — Wettbewerbsrecht nebst Durchführungsverordnungen. Düsseldorf, 1963-tól.</i>
EDWARDS	<i>Edwards, C. D.: Cartelization in Western Europe. External Research Staff-Bureau of Research — U. S. State Department, 1964.</i>
EMMERICH	<i>Emmerich, V.: Die Auslegung von Art. 85 Abs. 1 EWG-Vertrag</i>

¹⁵¹ A nagytőke és a tőkés államok és jogviszonyának elméleti kérdéseire a későbbi nagyobb munka megfelelő fejezetére utalok. A magyar közgazdaságtudományi irodalom köréből itt a következő újabb források jelölhetők meg: *ÁDÁM* (2), különösen „Új címenziók — világgazdaság” c. fejezet (235. és kk. old.), *ÁDÁM* (3) a „Világgazdaság apologetikája és kritikája” (717. és kk. old.), *BENEDICZKI* „A világgazdaság kialakulása és fejlődésének főbb tendenciái” (különösen 87. és kk. old.).

¹⁵² Az ítéletről szóló közlést ld. a *Newsweek* 1973. március 5-i számában („Trust-Busting in the Common Market”, 45. old.).

- durch die bisherige Praxis der Kommission. *Europarecht*, 6(1971), 4, 295—334. old.
- FRISINGER *Frisinger, J.: Die Anwendung des EWG-Wettbewerbsrechts auf Unternehmen mit Sitz in Drittstaaten. Aussenwirtschaftsdienst*, 1972. évi 11. sz. 553—565. old.
- FULDA — *Fulda C. H.—Schwartz, W. F.: Cases and Materials on the Regulation of International Trade and Investment. Foundation Press, Minnesota — New York, 1970. XLII, 796 old.*
SCHWARTZ
- GATT-szerződés *The General Agreement on Tariffs and Trade, 1947. Közli: HAY-STEIN, Documents*, 243. és kk old.
- Gazdasági verseny, Tanács R 17/1962* *Verordnung No 17 des Rates der EWG vom 6. Februar 1962 als erste Durchführungsverordnung zu den Artikeln 85 und 86 des EWG-Vertrages. Amtsblatt No 13 vom 21. 2. 1962. S. 204/62, geändert durch Verordnung No 59 des Rates vom 3. Juli 1962, und Verordnung No 118 des Rates vom 5. November 1963, Amtsblatt No 58/1962, bzw. No 162/1963 (beide über die Fristverlängerung für die Anmeldung von Altkartellen).*
- HAY—STEIN *Hay, P.—Stein, E.: Law and Institutions in the Atlantic Area. Readings, Cases and Problems with Volume of Documents. Dobbs-Merrill Inc. New York, 1967. LXVII, 1152, IV, 322 old.*
- HOMBURGER— *Homburger, E.—Jenny, H.: Internationalrechtliche Aspekte des EWG — Wettbewerbs. Verlag Stämpfli, Bern, 1966. 140 old.*
JENNY
- HUNTER *Hunter, I.: Specific Application to Antitrust Matters of General Principles of International Law. Az ILA 54., 1970. évi konferenciájának Évkönyve, 1971. évi ILA-kiadás. 221. és kk old.*
- IPSEN *Ipsen, H. P.: Europäisches Gemeinschaftsrecht. Mohr, Tübingen 1972. XL, 1092 old.*
- KNOTE *Knote, J.: Internationale Rohstoffsabkommen aus dem Nachkriegszeit. 1965.*
- KRONSTEIN *Kronstein, H.: Das Recht der Internationalen Kartelle. Schweizer Verlag, Berlin 1967. XL, 518 old.*
- MARKERT *Markert, K.: Zusammenfassende Darstellung des Tatbestandes und Anmerkungen zum Kinin-Kartell Urteil des EWG Gerichtshofes. Europarecht, 1971. évi 1. sz. 42—60. old.*
- MÁDL (3) *Mádl Ferenc: A gazdasági verseny és jogi struktúrája az európai gazdasági integrációban (Közös Piac). Állam- és Jogtudomány, 1971. évi köt. 2. sz. 286—399. old.*
- MÁDL (5) *Mádl Ferenc: A külföldi beruházások anyagi jogi védelme. Jogtudományi Közöny, 1971. évi 11. sz. 499—510. old.*
- MÁDL (6) *Mádl Ferenc: A tőke, a beruházások és a vállalatok mozgása az európai gazdasági integráció jogában (Közös Piac). Gazdaság- és Jogtudomány, 1971. évi 3—4. sz. 417—499. old.*
- MEESSEN *Meessen, K. M.: Die New Yorker Resolution der International Law Association zu den völkerrechtlichen Grundsätzen des internationalen Kartellrechts. Aussenwirtschaftsdienst, 1972. 11. sz. 560—565. old.*
- MEYNAUD *Meynaud, J.: Les groupes de pression internationaux. Lausanne, 1961. Études de Science Politique, No 3.*
Meynaud, J.—Sidjanski, D.: Les groupes de pression dans la Communauté Européenne. Ed. de l'Institut de Sociologie de l'Uniu. Libre de Bruxelles, 1971. 733 old.
- Montánunió Szerződés* *Az Európai Szén- és Acélközösséget megalapító szerződés, kelt Párisban 1951. április 18-án. Közzéteszi a Montánunió Bizottsága, 1951. 261. U. N. T. S. 140 (1957) és a tagállamok hivatalos lapjai.*
- NEALE *Neale, A. D.: The Antitrust Laws of the USA. 2 nd. ed. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1970. XIV, 529 old.*
- OPPENHEIM *Oppenheim, S. Ch.: Federal Antitrust Laws. Cases and Comments. 2 nd. ed. West Publishing Co, 1959, St. Paul, XXXV, 1188. old.*
- RESCATORE (1) *Pescatore, P.: International Law and Community Law — a Comparative Analysis. 7 C. M. L. Rev. 1970, 167—183. old.*

- PESACEO TR(2) *Pescatore, P.: Das Zusammenwirken der Gemeinschaftsordnung mit den nationalen Rechtsordnungen. Europarecht, 1970. évi 4. szám. 307—323. old.*
- PESCATORE (3) *Pescatore, P.: Le droit de l'integration. Emergence d'un phénomène nouveau dans les relations internationales selon l'expérience des Communautés Européennes. Sitjhoff, Leiden 1972. 100 old.*
- Római Szerződés *Az Európai Gazdasági Közösséget megalapító szerződés, kelt Rómában, 1957. március 25-én. Közzéteszi az EGK Bizottsága, Bruxelles, 298 U. N. T. S. 3 (1958) és a tagállamok hivatalos lapjai.*
- ROSE *Rose, St.: The Rewarding Strategies of Multinationalism. Fortune, 1968. évf. No Sept. 15. 100. és kk old.*
- RYFFEL *Ryffel, H.: Staat und Wirtschaftsverbände im nationalen und übernationalen Bereich. In: Staat und Wirtschaft, 159—188. old.*
- SCHWARTZ (2) *Schwartz, I.: Deutsches Internationales Kartellrecht. C. Heymanns Verlag, Köln 1962. (második kiadás: 1968), XX, 325 old.*
- SÓLYOM—VÖRÖS *Sólyom László—Vörös Imre: Kelet—Nyugati termelési kooperációs szerződések. Jogtudományi Közlöny, 1970. évi 12. sz. 642. és kk old.*
- THEMAAT *Themaat, V.: Les cartels cartels internationaux devant les législations nationales d'un point de vue juridique. Social-Economische Wetgeving, 1955. köt. 1 és kk old.*
- TIRPITZ *Tirpitz, E.: Internationale Kartelle und das Allgemeine Zoll- und Handelsabkommen (GATT). Wirtschaft und Wettbewerb, 1961. 25. és kk old.*
- Versenypolitikai jelentés 1971 *Erster Bericht über die Entwicklung der Wettbewerbspolitik. Anlage zum „Fünften Gesamtbericht über die Tätigkeit der Gemeinschaften“. EWG Kommission, Brüssel — Luxemburg, April 1972. 232. old.*
- Világgazdaság *Korunk világgazdasága. A világgazdaság fejlődésének általános kérdései. Szerk. NYILAS JÓZSEF; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1969. 754. old.*
- WINKLER *Winkler, R.: Anrechnung amerikanischer Kartellstrafen auf EWG-Kartellbussen? Aussenwirtschaftsdienst, 1972. évi 11. sz. 565—571. old.*

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. IV. 19. — Terjedelem: 26,6 (A/5) ív

73.74948 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

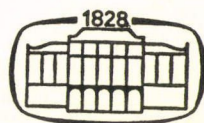
Erdei Ferenc emlékülés	1
<i>Ortutay Gyula</i> : Erdei Ferencről	2
<i>Ember Győző</i> : A történész Erdei Ferenc	7
<i>Jánossy Andor</i> : Erdei Ferenc az agrárpolitikus	12
<i>Bognár József</i> : Erdei Ferenc a közgazdász és szociológus	15
Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának hároméves működéséről ...	25
A tudományos műszaki fejlődés és a tudományigazgatás jogi kérdései	57
<i>Román Zoltán</i> : Keresztmetszet az ipargazdasági kutatásokról	135
<i>Lőrincz Lajos</i> : A közigazgatás kutatásának szervezéstudományi irányzata (az MTA Szervezéstudományi Bizottságának 1973. január 30-i vitaülése)	153
<i>Losonczy István</i> : A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatása a büntetőjogra	159
<i>Toldi Ferenc</i> : Államigazgatási tevékenység, e tevékenység tartalmi és alaki differenciáltsága	185
<i>Kemenes Béla</i> : Minőségvédelmi rendszerünk korszerűsítésének néhány jogi és gazdasági kérdése	209
<i>Sólyom László</i> : A polgári jogi felelősség mai fejlődése	241
<i>Mádl Ferenc</i> : A nemzetközi kartellek és monopóliumok a jogban különös tekintettel az európai gazdasági integrációra	263

Megjelent: 1973. XII. 10.

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

VII. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HÁY LÁSZLÓ, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

A CSALÁDPOLITIKA JOGALKOTÁSI ESZKÖZEI*

NIZSALOVSKY ENDRE

Általános kérdések

Bevezetés

A házasság és a család egyes új szabályai a szocializmust
építő és a magántulajdoni rend országában
Törvényhozási feladatok és az Alkotmány
A házasság és a család fogalma
a) A házasság
b) A család
A családi jog mint jogág

Egyes részletkérdések

Bevezetés

Az igazi feladatuk betöltésére alkalmatlan házasságok
Népességszaporodás, népesedés politika
Dolgozó nő a családban. Vagyonjogi kérdések
A házasságok felbontása
A házasság és a család jogi védelme
Az általános családvédelem országos szervezete

ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

Bevezetés

I. Hogy Magyarországon a házasság és a család intézményének az épülő társadalmi rendbe való harmonikus beillesztésével, új feladatkörének meghatározásával és a feladatok betöltésének állami és társadalmi támogatásával az állami szervek és társadalmi szervezetek oly széles körben és behatóan foglalkoznak, annak három oka van. Ezek:

- a) a felbontott házasságok igen magas arányszáma;
- b) a természetes szaporodás igen alacsony volta;
- c) a megengedett terhességmegszakítások igen nagyarányú igénybevétele.

* A család helyzetének alakulása szocialista társadalmunkban c. távlati kutatási tervtéma kidolgozásához készült tanulmány.

E jelenségek okait fel tudjuk ismerni és ezek sorában meg kell látnunk a fejlődés egyes pozitív vonásait is, amelyek visszafejlesztése nem lehet gazdaságpolitikai vagy jogpolitikai cél. Bizonyos azonban az is, hogy a kialakult helyzetkép nem volt alkalmas a kapitalista család képével szemben a szocialista család fölényének és annak igazolására, hogy a szocialista család felállított modellje a dolgozó nép társadalmi szemléletében gyökerezik. A kapitalista környezetben élő családi alakulatokkal szemben a szocialista család képét úgy rajzoltuk meg, mint a személyes vonzalom legszilárdabb alapján álló, a társadalomnak a vagyoni vonatkozásokon felülemelkedő alapsejtjét, amely az új környezetben kialakuló feladatai sorában is megtartotta lényeges feladataként azt, hogy a *népesség utánpótlásáról* gondoskodjék.¹

Az említett jelenségek káros vonásainak felmérése, a kontroverziák állandó napirenden tartása, okainak felkutatása, a káros jelenségek orvoslására alkalmas eszközök keresése, az egyes alkalmasnak mutatózó, de anyagi áldozatot igénylő intézkedések fedezetéről való gondolkodásra törekvés tekintetében nem lehetett panaszra ok. Jogi, demográfiai, egészségügyi, szociológiai vonatkozásokban az írásbeli publikációk több műfajában, a tömegpublikációs eszközök működése során, a társadalmi szervezetek tanácskozásai keretében szinte a maga teljességében át sem tekinthető anyag állott elő, de lényegileg egy irányba haladó e megnyilatkozásoknak jelentőségét fokozta a Párt részéről a kérdések előtérbe állítása, vele kapcsolatos kutatási feladatok kitűzése, vezetőinek nyomatékos nyilatkozatai, a parlament tárgyalása körébe bevonása, ahol a tárgyalást a kormányfő egyértelmű nyilatkozata tetőzte be, 1973. március 22-én.

A Magyar Népköztársaság családpolitikájában szinte az új gazdasági mechanizmus megvitatással megelőzött bevezetéséhez hasonlítható fordulatot jelent három esemény:

1. az Alkotmány új szövegében a házasság és a család intézménye védelmének az állampolgárok jogairól és kötelezettségeiről szóló fejezetből (51. §.) a szocialista társadalmi rend szerkezeti alapjait összefoglaló rendelkezések sorába (15. §.) áthelyezése;

2. a Minisztertanácsnak népesedéspolitikai feladatokról szóló 1973. október 18-án kihirdetett 1040/1973. sz. határozata;

¹ MÜLLER-FREIENFELS freiburgi (i. B.) professzor legújabb tanulmányában, amelyet engem igen megtisztelő módon kifejezetten az Order of the Family c. munkám megbeszéléseként is jellemez, utal arra, hogy a családi kapcsolatok szilárdságával és a család erkölcsi tartalmával, e tartalom gazdagodásával szembeálló tüneteket csak a kapitalista társadalomban ismerem fel. (*Zur Diskussion um die Systematische Einordnung des Familienrechts.* — Rabel's Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. — 37. Jg. 1973. Heft 4. S. 609. 613–4.) A munkám megjelenése óta felmerült, illetőleg felfokozódott jelenségek mellett nehéz ezzel a szemrehányással szemben védekezni. Más a helyzet a bírálónak a házasságkötések számának csökkenésével kapcsolatos megjegyzése tekintetében. Ebben a vonatkozásban Magyarországon kedvezően alakult a helyzet, amire elégszer hivatkozzunk is.

3. az igazságügyminiszter részéről a két évtized óta hatályban levő, az 1952. évi VII. törvényben foglalt családjogi törvénykönyvet módosító törvényjavaslat előterjesztése. Ennek csak az előkészítés korai szakában elkészült szövegét ismerem e sorok írásakor, amelyre az alábbiakban utalok.

A kormányhatározat sokrétű intézkedésekkel kívánja a születési arány emelkedésének célját szolgálni. Így: *a)* a gyermeknevelés terhének — első sorban a többgyermekesek esetében — az állam részéről jelentős részben átvételével; *b)* a család- és nővédelmi tanácsadó szervek továbbépítésével, igénybevételük fokozásával, sőt bizonyos körben kötelezővé tételével; *c)* a művi terhességmegszakítások megengedésének az eddiginél szűkebb körre, az indikálnak elismert esetekre korlátozásával; *d)* a családtervezés jogának érintése nélkül az e körbe tartozó, károsodással nem fenyegető eszközökre kiterjedő ismeretek terjesztésével; *e)* a három gyermekes család-ideál mellett foglalva állást a közvéleményt formáló tevékenység szervezésével, amelyben a társadalmi szervezetek, az irodalom és más művészetek egyik legfontosabb és folyamatos feladatának minősíti a társadalom felelősségtudatának növelését, az anyaság megbecsülésének fokozását, a család intézményének erkölcsi védelmét és erősítését.

Meg lehet állapítani, hogy egy hosszabb folyamat első, bár igen jelentős lépései történtek meg, még pedig hangsúllyal az egészségügyi, népesedési vonatkozásokra. Ez áll a kormányhatározat alapján e sorok írásáig megjelent két rendeletre is, amelyek egyike a terhesség művi megszakítására irányuló kérelmek elbírásáról (4/1973. [XII. 1.] Eü. M. sz.), másik a családegészségügyi tanácsadás igénybevételének fokozásáról (5/1973. [XII. 1.] Eü. M. sz.) szól.

Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a bevezetőben említett tüntetek közül az egyikkel — nevezetesen a házasságok felbontásának magas számával — az eddigi intézkedések nem foglalkoznak, bár kétségtelen, hogy a legközelebbi intézkedéseknek bizonyos áttételeken keresztül — ebben az irányban is meglesz a kedvező hatása.

Várható ez különösen a kormányhatározatra a társadalmi szervezetek részéről érkezett visszhangra tekintettel. Míg korábban nem volt indokolatlan a panasz a társadalmi szervezetek családvédelmi tevékenységének szétforgácsolódása miatt, most egyértelmű az együttműködés határozott igénylése. A család szilárdságának támogatása, tehát a házasságok felbomlásának ellensúlyozása a Hazafias Népfront Országos Elnöksége állásfoglalásában, de egészen határozottan a Vöröskereszt budapesti titkárságának nyilatkozatában lép előtérbe, amely utóbbi harmadikul, de nem utolsó sorban emeli ki fő feladatként az ilyen irányú tevékenységet.

Nem lehet kétséges, hogy ebben a kérdésben is kedvező hatást lehet várni a kilátásba helyezett rendelkezéseknek attól a csoportjától, amely a családok — különösen a többgyermekesek — anyagi vonatkozású támogatására és a

dolgozó nők anyai hivatása betöltésének megkönnyítésére irányul. Ezek az intézkedések a legtöbb áldozatot igénylik az állam részéről, de a legszebb eredménnyel is biztatnak. Az ezekkel való behatóbb foglalkozás az e sorok számára választott feladatkörön kívüleső önálló feladat. Nem kívánom viszont vizsgálódásomat a Csjt. reformjának előrelátható kereteire sem korlátozni.

A kormányhatározat a nyomán járó intézkedések eredményeiről időszakonként illetékes szervektől jelentést vár. Ezek a jelentések további intézkedéseket vonhatnak maguk után és — amint ez más népi demokráciákban már megtörtént — előbb utóbb sor kerül majd Magyarországon is a családjog egészének új, átfogó szabályozására. Ennek az átfogó szabályozásnak a talán távoli anyagához szeretnék hozzájárulni a törvényhozás POSSZIBILIS szabályozási körébe tartozó néhány kérdés tárgyalásával.

II. Mondanivalóimnak a jogalkotás kérdéseire irányításával nem kívánok más tudománysszakok szempontjainak figyelembevételétől elzárkózni. Ellenkezőleg! A szocialista jogtudomány ugyanis talán éppen a családjog területén sokkal korábban, mint más jogterületeken, felismerte a többi társadalomtudományok, különösen a szociológia eredményei figyelembevételének szükségességét.

Ezzel teljes harmóniában volt, amikor a szocializmust építő országok családjoggal foglalkozó jogászaiknak az első, 1965. évben Varsóban tartott konferenciája óta két évenként megismétlődő tanácskozásai (1967. Pécs, 1969. Jéna, 1971. Bratislava, 1973. Várna) egyre inkább a szociológia felé fordulva keresték annak az eszközeit, hogy a házasság és a család az új társadalmi rend igényeinek megfelelő tartalommal illeszkedjék be a jelenbe, de úgy, hogy szilárdságában növekedjék és népesedésgpolitikai feladatának is megfeleljen. A szociológiai szemlélet a konferenciák anyagából kezdettől fogva sem hiányzott, de egyre nagyobb jelentőséghez jutott. Különösen kiemelkedően a jénai konferencián.²

Erre a szemléletre utalással hárítom el a jogtudomány felől azt a szemrehányást, hogy bármely, a házasság és a család ügyét érintő kérdésben elszigetelődve, monopolisztikus helyzetet igényelne magának.

A szociológiai szemlélet alkalmazásában mégis bizonyos óvatosságot kell tanúsítanunk. *Szabó Imre* az 1972. évi, a családjog kérdéseinek szentelt francia-magyar jogásznapiakat bevezető előadásában világította meg, hogy mi a szerepe és jelentősége a családnak a szocialista, a szocializmust építő társadalomban. „Túl kell lépnünk a szigorú jogi határokon, talán még jobban mint hasonló kérdéseknek más területeken felvetése esetében.” Rámutatott azonban arra is, hogy a családot a szociologizálás túlzása az emberi csoportok egy olyan

² RICHARD HALGASCH: *Soziologische Aspekte des Familienrechts im Sozialismus*. — 3. Internationale Familienrechts-Konferenz 21. bis 24. Oktober 1969. Jena. — Wissenschaftliche Zeitschrift. (Friedrich Schiller-Universität Jena) 1970. Jg. 19. S. 971.

kategóriájába sodorhatja, ahol együvé kerül merőben más társadalmi jellegű és funkciójú csoportokkal.³

A házasság és a család egyes új szabályai a szocializmust építő és a magántulajdoni rend országaiban

Kétségtelen, hogy a család és a házasság intézménye körüli nehézségek nincsenek okozati kapcsolatban a szocializmust építő államokban kialakuló rend alapjaival. A kedvezőtlen jelenségeknek a szocializmus építéséhez kötésének éppen az ellenkezője a helyes szemlélet.

Jellegzetes, hogy *Wilhelm Röpke* 1942-ben a nyugati társadalom akkori összképének legsúlyosabb betegségi tüneteként a család szétesését („Verfall der Familie”) jelölte meg. Ezzel azonban csak hangsúlyt adott annak, amit már évtizedek óta észlelni kellett mindenütt, ahol a termelési viszonyok, a termelési technika fejlődése nyomán — *Bebel* jóslatának beteljesüléseként — a női nemhez tartozók háztartáson kívüli munkáját tömegesen kellett igénybe venni.

Röpke azonban e fejleményben csapást, a társadalmat pusztulással fenyegető jelleget, vagy még súlyosabb elemi csapások előjelét látta. „A család összeomlását túlzás nélkül mondhatjuk korunk legsúlyosabb betegségi tüneteinek.”⁴

Harminc évvel e megállapítások után már világosan látjuk, hogy nem halálos betegségről, hanem a társadalom és abban a házasság, valamint a család új, el nem hárítható, ellentétes irányba vissza nem fordítható fejlődési szakaszáról van szó.

*Olympiad S. Joffe*nek a jénai konferencián kifejtett álláspontja szerint „a család három fő funkciójában: a természeti, gazdasági és ideológiai funkcióban a két társadalmi rend közötti különbség az, hogy a szocialista házasság nem a magántulajdonon, hanem két különmemű személy kölcsönös szeretetén alapul, a családtagok közti viszonyból hiányzanak az egyéni törekvések és uralmi elemek, a család nem elzárt egység, hanem olyan érdekeket szolgál, amelyek a társadalmi érdekekkel harmonikusan kapcsolódnak, a szocialista társadalom és állam részéről pedig nemcsak el vannak ismerve, hanem támogatásban is részesülnek.”⁵

³ *A család védelmének és megszilárdításának jogi lehetőségei a francia–magyar jogásznapi napirendjén.* — SZABÓ IMRE: *Bevezető.* Gazdaság- és Jogtudomány. 1972. VI. k. 390–391. p. A szerző szerint a szocialista jogban a család intézményének külön jogágba helyezésére törekvés elvi jelentőségű, mert az „a család társadalmiságának jobb kifejezésre juttatására irányul”. E kérdésre később még visszatérünk.

⁴ WILHELM RÖPKE: *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart.* E. Reutsch Verl. — Erlench-Zürich. 1942. S. 31. et passim.

⁵ OLYMPIAD S. JOFFE: *Die sozialistische Familie und das sozialistische Familienrechtsverhältnis.* — Az 1. j.-ben id. h. 986. és köv. p.

Ami a szocializmust építő és a tőkés rendszerben közös, annak a házasságnak az összeomlása, amely a férj családfői uralmán, a feleséggel szemben érvényesülő döntő szaván és a gyermekei felett a feleség kizárásával érvényesülő apai hatalmán épült fel, néhol vagyoni vonatkozásban is a nő minden jogát magához ragadva. Ezzel összhangban volt tilos minden leszármazási kapcsolatot megállapítani egy házasságon kívül született gyermek és az egyik házastárs mint annak szülője között.⁶

A társadalmi és a gazdasági helyzet új alakulása az utolsó évtizedekben, különösen a nők bevonása az ipari termelésbe és elvonása a kizárólagosan végzett háztartási és gyermekgondozó munkától, a tőkés államokban is jelentős jogalkotási aktusokra vezetett. Így Franciaországban az 1965. július 13-i házassági vagyoni jogi törvényre, amely voltaképpen a vagyontársaság színterének fenntartásával két családfős családokat alakított, kit-kit a maga keresménye tekintetében úrrá téve,⁷ az NSZK-ban pedig a házassági vagyoni jog körében az 1957. június 12-i egyenjogúsítási törvényre.

A két társadalmi rend hasonló irányban haladó rendelkezései között elvi különbségek vannak.⁸

A szocialista államban a nők társadalmi, politikai és gazdasági szerepének előmozdítása, fokozása, különleges női hivatásuk betöltése mellett, igen fontos jogalkotási feladatokat hív létre, amelyek helyes betöltésével nem ellenkezik azoknak az eszközöknek, a keresése, amelyek lehetővé teszik a nő számára, illetőleg szabadságot nyitnak előtte arra, hogy a háztartás vezetésének és a gyermekek nevelésének életformáját válassza, amely választás megbecsült és fontos szolgálatot tesz megfelelő keretek közt a szocialista társadalomnak, elsősorban a dolgozó nép utánpótlásának nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is megfelelő biztosítása útján. Sőt a szocialista társadalomban is a szabad választás lehetősége mondható ideálisnak, amit *Szabady Egonnal* egyetértve vallunk, azt is megállapítva, hogy ennek előfeltételei

⁶ Így a 3. j.-ben id. h. MICHELLE GOBERT prof. előadásának rövid összefoglalása 407. p. A megállapítást a teljes előadása sokszorosított szövegéből idéztem.

⁷ H. MAZEAUD az új francia házassági vagyoni jogi törvényről azt állapítja meg, hogy azzal a francia törvényes vagyontársasági rendszer vagyontársasági rendszerre alakult és egyenesen félrevezető a házasságralépőkkel elhitetni, hogy közöttük vagyontársaság keletkezett. — Idézve: NIZSALOVSKY E.: *Házassági vagyoni jogi kérdések*. — TIT Jogi könyvtára. (1969) 32. p. 7. j.

⁸ A nők egyenjogúsítása kérdésében a szocializmust építő és a tőkés államok két jogtípusa közti konvergenciáról EÖRSI GYULA a következőket mondja: „... kétségtelenül világtendencia a nők egyenjogúsítása. Az is aligha kétséges, hogy a szocialista jogok ebben a kérdésben a burzsoá jogok előtt járnak. Az sem kétséges azonban, hogy ebben a kérdésben olyan konvergencia mutatkozik, amely nem formai technikai, hanem — egy bizonyos ... mértékben — gazdasági társadalmi is.” ... „részben a termelőerőkben beállott változásokra vezethető vissza a nők egyenjogúsításának tendenciája ... az urbanizáció jelensége a nők tömeges munkábaállítására vezetett. A nők munkábaállása társadalmilag, de főleg gazdaságilag olyan változásokat hozott létre, amelyek óhatatlanul megindították ... a nők egyenjogúsításának folyamatát.” *A konvergencia problémái a polgári jogban*. — Állam- és Jogt. 1972. évi 3. sz. 431. és 433. p.

egyelőre még nem valósultak meg.⁹ A szocialista társadalomban minden olyan törekvés, amely a nőt a háztartási feladatkörbe kívánná visszataszítani, a szocializmussal szembeni ellenséges állásfoglalást jelentene. A tőkés rendben viszont a nők régi helyzetének visszaállítása megvitatás tárgyául alkalmas — bár ott is mindenképpen meghaladott — nézet, amelynek több tekintélyes képviselője közül a már említett *Röpkén* kívül a nyugatnémet *Hedemannra*, *Baermannra* és *Döllére*, valamint a két francia *Mazeaudra* utalok.

A katolikus egyház álláspontja sem negatívabbé. A II. Vatikáni Zsinat nyomán kiadott „Gaudium et spes” kezdetű körlevél ismeri el jogosultnak a nők ama törekvését, hogy az eddig reájuk kényszerített korlátozott szerepüköt elhagyva, a társadalomban jelentősebb és önállóbb szerepet is betölthessenek.

Törvényhozási feladatok és az Alkotmány

A törvényhozási feladat lényege a szocializmus építése során a házasság és a család hivatásának, illetőleg új hivatásának kijelölése és ennek összhangba hozatala a házastársak és más családtagok egyedi társadalmi feladataival.

A családi jogállás alakítása tekintetében a közvetlenül családjogi jellegű jogszabályok annyira különlegesen alakulnak és annyira különlegesen alakul az egyedi jogok alakításához megkívánt követelmények meg nem tartásának szankciója, hogy e momentumok egyik jelentős faktorát adják a családjog önálló jogágként szemléletének. Szemléltetően mutat azonban rá *Szabó Imre* arra, hogy a családi viszonyok bizonyos értelemben megelőzik a jogot. Nemcsak annyiban, hogy a családi jogviszonyok jelentős csoportja nem az emberi akaratnak a jog által elismert következménykép jön létre, hanem természeti eredetű, mint ahogy a szülő és a gyermek közötti kapcsolat a leszármazás biológiai tényén alapuló kapcsolat. Ami szerinte rendkívülibb, hogy a családjog a nem jogszerű, tényleges viszonyokat is szabályozza és jogszerűvé teszi, így a nem

⁹ „A nő felszabadulásának folyamata — *Lenin* szemléletével is összhangban — akkor fogja a nő teljes egyenjogúságának még magasabb fokát elérni, amikor szabad választást biztosít a számára a két életforma közt... és a házastárs szabadon döntheti el azt, hogy a kedvezőbb életfeltételek kialakításában az otthonról való gondoskodással, vagy a társadalmi munkában való részvétellel kíván-e közreműködni.” — *NIZSALOVSZKY E.: A család jogi rendjének alapjai.* 1963. — 57. p. — „Ahhoz az ideális állapothoz, hogy a nők szabadon választhassanak a lehetőségek között még ma nincsenek meg a szükséges anyagi és munkaszervezeti feltételek. A feltételek megteremtése elsősorban egész gazdasági fejlődésünk ütemétől függ.” — *SZABADY EGON: Kereső foglalkozás és anyaság — a nők helyzete Magyarországon.* — Tanulmányok a nők helyzetéről 1972. — 231. p. — Az 1043/1973. sz. kormányhatározat I. részének a vezérlő népesedéspolitikai cél szolgálatában fő célja a d o l g o z ó n ő s z á m á r a annak biztosítása, hogy i d ő l e g e s e n a gyermekei első életéveiben vonulhasson vissza a háztartási és gyermeknevelési feladatkörbe, hogy ezután ismét visszatérjen a dolgozó nő státusába. Ez azonban távolról sem jelenti a m á s i k életforma lebecsülését, a szocialista társadalomban kiháló jelenséggé minősítését, sőt az anyai hivatás minden időszaki megnyilatkozáson végigvonuló tisztelete és megbecsülése ennek az életformának az értékelését is jelenti. Hogy a gyermek felé fordulás gyakorlatilag bizonyos szempontból viszonylag rövid időre szólhat kis gyermekszám esetében, arra nézve *König* megállapításáról még szólunk.

házasságból született gyermek jogállását vagy a férfi és a nő olyan együttélését, amely nem felel meg a házastársi viszony keletkezéséhez megkívánt jogi formáknak. Ezekbe a tényleges helyzetekbe a jog mintegy beletörődik.

Sajátos momentum ezen túlmenően az is, hogy a családjog körébe vágó jogositványok igen sok vonatkozásban egyszersmind kötelezettségként is jelentkeznek és e kötelezettségek szankciója egészen eltérő más jogi kötelezettségeknek államhatalmi kényszer alakjában jelentkező szanckciójától. Ez pedig annyit jelent, hogy a családjog előhaladását, teljes érvényesülését, nem a szabályai mögött álló államhatalmi kényszer, hanem sokkal inkább a meggyőzés, a társadalmi tudat megfelelő alakítása szolgálja. Ha valahol, a családjog területén lehetne beszélni a szocialista jognak arról a funkciójáról, amely a társadalom többségének az értékelésére, lelkiismeretére és jogi tudatára épít.¹⁰

A kifogásolható magyar tényleges helyzet különlegessége, hogy a kedvezőtlen jelenségek nem bizonyos, az államhatalom által egyszerűen elnézett magatartások folytán váltak nemkívánatossá, amibe az államhatalom beletörődik, hanem a helyzet, akár a bírósági tárgyaló termekbe, akár a kórházak nőgyógyászati osztályára, vagy az antikonceptív szerek orvosi rendelvényeire nézünk, mindenütt hatáskörükben, illetőleg feladatkörükben törvényesen eljáró hatósági vagy egészségügyi szervek asszisztenciájával áll elő. Nem az egyedi emberi magatartások nem felelnek meg a jognak, hanem tömegükkel válnak nemkívánatossá, azzal válnak a társadalomra veszélyessé, hogy a törvényes eszközöket túlságosan sokan veszik igénybe.

Ebből a helyzetből lehetne a kivezető út egy rezignált álláspont, amely a házasságot már csak bizonyos kapcsolatok társadalmilag elismert külső formájaként értékelné és lehetne a törvényhozásnak a családi jog kereteiből kilépő kényszerítő szabályozása, amely időlegesen feltehetőleg hozhatna is bizonyos eredményt.

Erre az utóbbi útra, a jogszabályok kényszerítő eszközeinek igénybevételéhez fordult Románia.

A házasságok tekintetében a bontást szigorító intézkedések eredménye azért nem mérhető fel, mert azok a tartalmilag elhalt házasságokat nem képesek élettel megtölteni, hanem a csak formailag fennálló kötelékeket szaporítják. A születési arányszám vonatkozásában azonban az abortuszok eltiltása foly-

¹⁰ SZABÓ IMRE: *A jogelmélet alapjai* 1971., — 89., 136., 176., 193. és 278. pp. — Az elmondottakat messzemenően alátámasztja a kormányhatározat VI. pontja, amely szerint a jogalkotás intézkedéseit ki kell egészíteni a közvéleményt, a társadalom családideálját formáló tevékenységgel; ezt a tevékenységet pedig a kormány a társadalmi szervektől, szakszervezetektől, a tömegkommunikációs tényezőktől, az irodalomtól és más művészetektől várja. Ezek tekintsek — úgymond — egyik legfontosabb és folyamatos feladatuknak a család intézményének védelmét és erősítését. E felhívásra a Hazafront Népfőnökség Tanácsának mintegy válaszként adott, 1973. december 9-én közreadott állásfoglalásából csak a következő jellegzetes részletet idézem: „A gazdasági, anyagi jellegű intézkedéseket következetesen használjuk fel arra is, hogy kedvezőbb irányban alakítsuk az emberek gondolkodásmódját a családdal, az emberi élet értelmével kapcsolatos magatartást, cselekvést.”

tán a megfogant gyermekek megszületése a születési arányszámot valóban növelte. Romániában 1970-ben 1000 lakosra 21,1 élveszületés esett, míg Magyarországon 14,7. Az előbbinél nagyobb egyik európai államban sem fordult elő, az utóbbinál kisebb pedig csak a két német államban.

A szigorú abortusztiltalom következetes végrehajtásának időleges eredménye tekintetében Magyarországon is megvannak a tapasztalati adataink.

A jogalkotás kiindulási pontjaként fenntartás nélkül csatlakozni tudok Szabady Egon következő megállapításához: „A család ma is társadalmunk alapsejtje, amelynek megfelelő funkcionálása alapvető fontosságú a mi társadalmunkban is. A társadalom szempontjából első helyen a családnak a népesedés reprodukciójában betöltött fontos szerepe áll.”¹¹

Az ilyen értelmű állásfoglalás nézetem szerint a legilletékesebb megerősítést kapta a törvényhozástól — mint a dolgozó nép akaratának kifejezésére elsősorban hivatott szervtől — az 1972. évi I. törvényben foglalt Alkotmányban, amelyhez logikusan kapcsolódik az 1043/1973. sz. kormányhatározat.

Az 1949. évi Alkotmánynak az állampolgárok jogairól és kötelezettségeiről szóló VIII. fejezetében az 51. § szólt a következőképpen: „A Magyar Népköztársaság védi a házasság és a család intézményét.” Ez a rendszerbeli elhelyezés a rendelkezésnek azt az értelmet adta vagy legalább úgy volt értelmezhető, hogy a polgárok alapvető joga a házasságkötés, a családalapítás és — ha ezzel a joggal élnek — az ebből eredő helyzetükben élvezik az államhatalom védelmét.

Az 1972. évi I. törvény a házasság és a család intézményének védelmét azonos szöveggel minősítette a Magyar Népköztársaság feladatának, de a 15. §-ba helyezte azt át, vagyis azoknak a rendelkezéseknek a sorába, amelyek a szocialista társadalmi rend lényeges alapjait foglalják össze.¹²

A családjog vonatkozásában az elhelyezésbeli változás félreérthetetlenül fejezi ki, hogy a családot tekinti a szocialista társadalom alapsejtjének. De nézetem szerint a rendszerbeli elhelyezés megváltozása ennél is többet jelent.

Bebel a szocialista rend kívánalmaként állította fel, hogy a két nem közötti szövetség ne legyen más, mint magánmegállapodás, amelynek sem a kezdetéhez, sem a végződéséhez nem lehet köze semmiféle közfunkcionáriusnak.¹³ Engels hasonló megállapítás helyett az új szocialista emberekről állapította meg, hogy azok mitsem fognak törődni azzal, hogy a polgári korban uralmon volt vélemény szerint mit kell tenniük, hanem maguk fogják kialakítani életrendjüket és az ennek az életrendnek megfelelő közvéleményt.¹⁴ Az Alkot-

¹¹ SZABADY EGON: a 9. j.-ben id. h. 223. p. Ugyanő: Kereső foglalkozás és anyaság. — Társadalmi Szemle. 1971. évi 6. sz. 31. és köv. p.

¹² BIHARI OTTÓ: *Alkotmányreformunk jelentősége*. Jogtudományi Közlöny 1973. 60. p.

¹³ BEBEL AUGUST: *A nő a szocializmusban*. Ford.: Nyilas Vera 1957. 235., 522. pp.

¹⁴ ENGELS FR.: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Marx—Engels: Vál. m. II. k. 1949. 235. és köv. p.

mány új rendszerbeli megoldása a réginél jobban közelíti meg Leninnek a tanítást, aki szerint a férfi és a nő kapcsolatába a közérdek is beleszól. Ennek a beleszólásnak az útját jelölte ki az Alkotmány új megoldása és fejezte ki az Engels szerint erre hivatott nemzedék álláspontját. Ez egyszersmind annyit is jelent, hogy az állam feladatai, Bebel-lel éles ellentétben, a család és házasság intézménye tekintetében megnövekedtek, a jogalkotás eszközei igénybevétele előtt pedig szélesebb tér nyílt meg. Ezen a szélesebbé vált terrenumon megtett első elhatározó lépéseknek tekinthetjük azokat, amelyek a népesedéspolitikai szolgálatában legutóbb történtek.

A házasság és a család fogalma

a) A házasság

Ismételten rámutattunk, hogy azok a változások, amelyek a házasság és a család intézményének régi összetartó erejét (férjuralom, atyai hatalom) kétségkívül fellazították, a szocializmust építő társadalomban sem hagyták ezeket az intézményeket fogalmi elemeikben sem érintetlenül. Jogosult tehát a kívánság a jelenleg élő fogalmi elemek meghatározására azoknak a jelenségeknek a keretei közt, amelyeknek a védelmére, számukra társadalmi feladatok kitűzésére és a kitűzött feladatok betöltésének elősegítésére a különböző állami és társadalmi szerveknek törekedniök kell.

A jogszabályokban és az irodalomban a házasság meghatározása tekintetében két szélső állásponttal találkozunk. Az egyik azt a minimumát keresi a fogalmi elemeknek, amelyek minden, a házasság törvényes képét mutató jelenségben felismerhetők. A másik típus azokat az elemeket is fogalmi elemekként említi, amelyek a családi politika szempontjából kívánatos jellemzői a társadalmi feladatuknak megfelelő házasságoknak, bár nyilvánvalóan nem minden házasságban vannak meg. Magam olyan általános meghatározást kíséreltem meg összefoglalni, amely a különböző társadalmi rendekben egyaránt meglevő minimális elemeket tartalmazza.

A hegelianus meghatározást tükrözi frappáns rövidséggel a jugoszláv házassági törvény 1. §-a: „A házasság a férfi és a nő törvénnyel szabályozott életközössége”.

Pap Tibor is arra törekszik, hogy a házasság gyakran meg nem valósuló, bár a társadalom szempontjából kívánatos elemeit ne tegye fogalmi elemekké. Szerinte: „A házasság egy férfi és egy nő egyenjogú, szabad önkéntes szövetsége, amely családot létesít, házastársi jogokat és kötelezettségeket keletkeztet és amely a törvényben meghatározott szabályok megtartásával jött létre.”¹⁵ A korábbi meghatározásából az „egész életre szóló keletkezést” el-

¹⁵ PAP TIBOR: *Magyar családi jog.* (Tankönyv) 1967. 73. p.

ejtette, nyilván a válások nagy számára tekintettel.¹⁶ E momentum bizonyos értelmű létjogosultsága szerintem abban van, hogy a házasság bármily hosszú idő elteltével sem szorul megújításra és megkötésekor nem köthető időbeli korláthoz, sem nem tehető felmondhatóvá.

Joffe Olympiad S. szerint a cél, amit a házasulók a házasságkötéssel el akarnak érni, a köteléknek társadalmi elismerése. *A házasság olyan a jog által elismert kötelék, amelyben a nem jogi tartalom — a kölcsönös szeretet és becsülés — domináns szerepet tölt be a jogi felett.* Még pedig nemcsak a felek, hanem a törvény szempontjából is.¹⁷

Az erkölcsi alap külön tartása folytán az alapon észlelhető fogyatékos-ságok nem érintik azt a kötelezettségünket, hogy az ilyen házasságokat védelmet igénylő jelenségnek tekintsük éppen azzal a céllal, hogy sorukból minél több teljék meg a kívánatos tartalommal. *Joffe* is hangot ad egyébként a házasságra is alkalmazható annak az álláspontnak, hogy a meghatározásnak nem kell a meghatározni kívánt jelenség minden egyes esetére találónak lennie, amelyek egyrésze az általános tendenciától eltér, hanem a meghatározás tárgyául konkrét tömegjelenségek szolgálnak, amelyek a tudományos fogalmakban a tükörképüket kapják.

Ennek a szemléletnek a megnyilatkozásai sorából kiemelést érdemel a lengyel *Gwiazdomorski* körülírása. A házasságnak nagy társadalmi jelentőségét három szempontból állapítja meg: 1. maguknak a házasfeleknek; 2. a házasságból született gyermekeknek és 3. a szocialista társadalom, a nép egészének szempontjából. A házasság ugyanis mint a család alapja, egyik — talán a leglényegesebb — alapelemét alkotja a társadalmi rendnek. (Lengyel Alkotmány 67. cikk [1] bek.) *Gwiazdomorski* nagymértékben megközelíti a magyar kormányhatározatnak a társadalmi szervezetek megnyilatkozásaiban is tükröződő álláspontját.¹⁸ Egyes szocialista államok családjogi törvényhozásai nem kifogásolható módon ténymegállapítás helyett szintén inkább célt tűznek ki. Ez a jellege az NDK 1965. december 20-i családjogi törvénye 5. § (1) bekezdésének, amely szerint „A házasságkötéssel a férfi és a nő egy életre szóló olyan közösséget létesít, amely kölcsönös szereteten, megbecsülésen, hűségen, megértésen, bizalmon és az egymás iránti önzetlen segítségen alapul.” Halványabban, inkább csak a házasság kötésekora feltételezett jószándékra és nem minden házasság jellemzőjére utal a csehszlovák törvény 1. §-a is annak a jelzésé-

¹⁶ PAP TIBOR: *Családi jog.* (Egyetemi jegyzet) 1962. 65. p.

¹⁷ JOFFE: az 5. j.-ben id. h. 984. és köv. p. MÜLLER-FREIENFELS a családjog önálló jogági jellege mellett felhozott érveimet az ellenvélemények sokkal szélesebb körével állítja szembe, mint magam. Sem a polgári kor irodalmából ismertetett (A család jogi rendje 199. p.; Order of the Family 83. p.), sem JOFFENAK most idézett azt a nézetét azonban, amely a családi jogállásból folyó magatartások szabályait bizonyos körben a jogon kívül helyezik, nem érinti. Ezt azzal tudom magyarázni, hogy a véleményeknek ezt a vonatkozását nem tekinti jelentősnek a „systematische Einordnung” szempontjából.

¹⁸ JAN GWIAZDOMORSKI: *Possibilités du droit de famille d'influencer les raisons de la rupture du mariage.* — Referátum az 1971. évi bratislavai családjogi konferencián. Kézirat 1–4. p.

vel, hogy a házasságot a férfi és a nő olyan irányú önkéntes elhatározása alapján kötik, hogy harmonikus, szilárd és tartós életközösséget hozzanak létre.¹⁹

Azok a megoldások, amelyek a tényleges helyzethez kívánnak alkalmazkodni, Szabó Imre szavával élve, azt mintegy *elviselve*, a házasság körül észlelt, alapjában véve a jogszabály felhasználási lehetőségének korlátozott voltaival vetnek eleve számot. A jogalkotásnak mégis módja van egyfelől az eleve tartalmatlannak látszó házasságok megkötését megakadályozni, másfelől a társadalmi rendeltetésük betöltésére alkalmatlan kötelékek felbontására lehetőséget nyújtani. Amint látni fogjuk, a jogalkotás lehetőségei ezekben a vonatkozásokban is korlátoztak, mert az eleve tartalmatlannak várt házasságok megakadályozása a *párvalasztási szabadság* ugyancsak erőteljes családpolitikai elvének megsértését jelentené, a felbontás könnyűsége pedig éppen a jelenlegi helyzet egyik sok panaszra okot adó jelensége.

A házasság formájának mindenesetre a „népszerűségére” mutat az 1970. évi népszámlálásnak az az adata, hogy a 15 éven felüli mintegy 8,148,600 személyből (férfi és nő együtt) házas családi állapotú 5,442,200 volt, vagyis 66,8%. Ezzel szemben az 1930. évi adatok szerint hasonló korú 6,292.864 személyből házas családi állapotú 3,738.476, vagyis csak 58.4% volt.

b) *A család*

I. *A család* fogalmáról az NDK 1965. évi családjogi törvénykönyvének bevezetése így szól. „A család a társadalom legkisebb sejtje egy életre kötött házasságon és azokon a különösen szoros kapcsolatokon nyugszik, amelyek a férfi és a nő közti érzelmi viszonyból és a család minden tagja közti kölcsönös szeretet, megbecsülés és kölcsönös bizalom viszonyaiból adódnak.” A szocialista fejlődéssel „újfajta családi viszonyok jönnek létre. A kizsákmányolástól mentes alkotó munka, az emberek közt ezen alapuló elvtársi kapcsolatok, a nő egyenjogúsága az élet minden területén és a minden állampolgár rendelkezésére álló továbbképzési lehetőség előfeltételei a család megszilárdításának és tartóssá, boldoggá tételének.”

Az NDK törvényének idézett szövege nem ténymegállapító, inkább kívánságot kifejező, bizonyos azonban, hogy a családnak a házastársakból, a tőlük mint közös elődöktől leszármazókból álló tartós, a részeseknek egymás irányában fennálló, egész magatartásukra kiható, többé-kevésbé szervezett egységet kell jelentenie.²⁰

¹⁹ Az európai szocialista országok családjogi törvényeiből vett idézeteket *Pap Tibornak* az Állam- és Jogtudományi Intézet által 1969-ben kiadott gyűjteménye nyomán közlöm. A szovjet-orosz családjogi törvényt a *Bergmann—Ferid*-gyűjtemény, az NDK abortusztörvényt és a francia leszármazási törvényt hivatalos szövegük alapján idéztem.

²⁰ Ebből a fogalomból indultam ki lényegében a Család jogi rendje c. munkámban (9. j.-ben id. h. 22. p.) az akkori, elsősorban a jogi szabályozottságot elemző tárgyalásomból kirekesztett kapcsolatokat a család rendjén kívülesőkként a 3. §-ban (62—75. pp.) tárgyaltam.

A társadalomnak ez az alapsejtje azonban különböző változatokat mutat. Semmi esetre sem veszti el a család jellegét, ha valamelyik házaspár elhal. Hasonlóképpen, ha valamelyik házaspár szülőjével, vagy esetleg mindkettőjük szülőpárjával a nagycsalád kivételesnek tekinthető képzetét veszi fel. Természetes, hogy a család egyes tagjai a vérségi kapcsolatot helyettesítő jogi kapcsolat címén — mint örökbefogadottak —, esetleg csupán egyszerű befogadás útján tartozhatnak oda.

II. A családvédelem reflexhatásaként és a szocialista családpolitika minden diszkriminációtól mentesítésre törekvése folytán a *gyermek* érdekében a család védelmét ki kell terjesztenünk a házasságkötés nélküli együttélések keretében élőkre is, még pedig akkor is, ha az apa ismeretlen, vagy nem él együtt a gyermekkel, a gyermekekkel vagy anyjukkal.

A magyar jog az élettárs jogállását sok vonatkozásban kedvezően rendezi és jogállásának javítása nem látszik jogalkotási feladatnak, Helyes, hogy a házassági vagyontörség szabályai a házasságon kívül fennálló tartós együttélésre sem terjeszthetők ki. Az együttélés idején előállt vagyontörségben helyeslem a feleknek az együttélés megszűnése utáni olyan mértékű részesedését, amilyen mértékben az igénylő bizonyítani tudja, hogy a gyarapodás az ő hozzájárulásának eredményeként állt elő.²¹ Nem helyeselném viszont azt a megoldást sem, amely egy későbbi házasságkötéshez azt a törvényes joghatást fűzné, hogy a házastársi vagyontörség az együttélés megkezdésének idejére hasson vissza.²²

Helytelenítem annak az átmenetileg érvényesült megoldásnak az általánosítását, hogy a nő, aki egy férfi háztartásának vezetését és gondozását elvállalja, ezzel munkaviszonyba lép és munkabért igényelhet a kapcsolat szexuális viszony jellegére tekintet nélkül. E címen az élettárs olyan esetben is jelentős részesedést kapna, amilyen esetekben a törvényes feleség semmiféle részesedésre nem tarthatna számot.²³

A házasságon kívüli együttélés bizonyos kedvezőbb elbánást és megítélést érdemel olyankor, amikor a felek saját hibájukon kívül nem köthetnek házassá-

²¹ A bírói gyakorlat szerint a hozzájárulás mértékét az élettársnak kell a peres eljárás során bizonyítani. Ellenkező bizonyítás hiányában a hozzájárulást és az ezen alapuló részesedést egyenlőnek kell tekinteni. Vö. *A családjogi törvény magyarázata* (szerk.: Szigligeti Viktor és Bacsó Jenő) 1971. 298. p. (Az alábbiakban *Kommentár*.) Nézetem szerint bizonyítás hiányában az egyenlő részesedés a kelletténél több előnyt nyújt a házasságon kívüli élettársnak.

²² A kormányhatározat azt, hogy a népesség utánpótlását elsősorban a törvényes házasságoktól várja, azzal juttatja kifejezésre, hogy a házasságon kívül bekövetkező terhesség megszakítását bizottsági eljárás nélkül az elnök által engedélyezhetővé teszi, tehát — attól eltekintve, hogy az esetet a magasabb térítési díj alá vonja (4/1973. sz. Eü. M. rendelet 13. §. (3) bek.) — az eddigi megoldást érintetlenül hagyja. Ugyanez áll annak a nőnek a terhessége esetében, aki jogilag házassági kötelékben, de legalább hat hónap óta a férjétől külön él. A már megszületett gyermeket — illetőleg az ő érdekében az anyját — az állami juttatások vonatkozásában semmi diszkrimináció nem éri.

²³ Vö. NIZSALOVSKY E.: *A család jogi rendje* 67. p.; MÜLLER-FREIENFELS: i. m. 614. p.

ságot, vagy a házasságkötés valamelyiküket vagyoni vonatkozásban súlyosan érintené.

Két ilyen esetet kell kiemelni. Az egyik, amikor valamelyik fél korábbi házasságát a házastársának a kötelékhez való ragaszkodása folytán a bíróság nem bontja fel.²⁴

A másik a magyar jog különlegessége. A PTK 607. §-ának (4) bekezdése minden külföldi jognál messzebbmenően favorizálja a *gyermektelen özvegyasszonyt*, amit éppen népesedéspolitikai szempontból is kifogásolni kell. E rendelkezés szerint, ha leszármazó nincs, a házastárs örököl. Öröklí tehát a férje minden vagyonát, annak szülőit és testvéreit is megelőzve. Ez a családpolitikánk nézetem szerint ellentétes kizárólagos öröklési jog csak az ági öröklés intézményével van némileg korlátozva (PTK 611–613 §-ok). Gyermekek létében viszont, tehát éppen akkor, ha a házastársak családtervezése családpolitikánkkal összhangban van, a 615. § értelmében az özvegyen maradt házastárs semmiféle állagöröklésben nem részesül, hanem annak a vagyonnak, amelyet a leszármazók örökölnek, csupán a haszonélvezete illeti. A 615. § (2) bekezdése végül azt mondja ki, hogy az özvegy házastársnak ez a haszonélvezeti joga is minden kárpótlás nélkül megszűnik, ha új házasságot köt. A balatoni villa, amelynek nyári bérbeadásából jelentős jövedelme volt, az autó, amellyel pl. orvosi hivatását betöltve, rendszeresen közlekedett, kiesik a kezéből. Öröklési jogunk ilyen szabályozása mellett nem lehet meglepő, hogy az özvegy nem sok hajlandóságot mutat a férjhezmenésre és belekényszerül abba a másik megoldásba, amely társadalmunk helyeslésével semmiképpen sem találkozhatik. Itt minden esetre olyan kérdéstről van szó, amelyben helytelen jogszabály kiküszöbölésével szolgálhatjuk társadalmunk családpolitikáját.²⁵

III. Semmiképpen sem tartanám helyesnek, ha a nem házasságból született gyermek olyan mértékben maradna családon kívül, mint amilyen mértékben ez akkor következne be, ha a jogalkotás eltörölné a Csjté. 43. §-át, amely a gyermek tartási igényét akkor is elismeri azzal a férfivel szemben, aki az anyával a fogamzás idején érintkezett, ha annak az apasága nem állapítható ugyan meg, de vércsoportvizsgálatok és egyéb megállapítások útján ki sem zárható. Ezt mint közbenső megoldást a külföldi jogok nem ismerik, magam pedig rendkívül szerencsés megoldásnak tartom abból a szempontból, hogy nem kényszeríti a bírót a gyermek eltartása érdekében valaki apaságának megállapítására olyan esetekben is, amikor ez a megállapítás gyenge alapokon nyugszik. Az eltörlés mellett egyesek azzal érvelnek, hogy a nő, aki nemcsak

²⁴ Vö. Kommentár 169. p.

²⁵ A kérdésben elfoglalt álláspontomat már a PTK. előkészítésének idején kifejtettem. — Öröklési jogi gondolatok — de lege ferenda. Magyar Jog 1956. évi III. évf. 273–277. p. Természetesen ugyanúgy alakul a helyzet, ha nem özvegyasszonyról, hanem özvegyen maradt férjről van szó.

egy férfivel kíván kapcsolatot létesíteni, legalább a fogamzási időben legyen egy személyhez hű. Ezt az érvelést nem tartom reálisnak.²⁶

Tudjuk, hogy a törvényes formaságok meglétében is sokszor hiányzik a bensőséges családi otthon, hiányzanak a kíváncsok társadalmi funkciók. Ezeknek a helyzeteknek az orvoslása túlesik a jogszabály felhasználhatóságának határain.

A családjog mint jogág

A jogalkotásnak azok az eszközei, amelyek a családpolitika megvalósulását szolgálják, jellegükben különböznek a polgárok közötti vagyoni jogviszonyok szabályozásától. Az Alkotmányban a házasság és a család védelmének új beállítása pedig az állami beavatkozás, a jogalkotás hatókörének sugarát jelentősen meghosszabbította, fokozva annak a kérdésnek a jelentőségét, vajon a családjog a szocialista jogrendszernek egyik önálló jogága-e. Erre a kérdésre a pozitív választ a tőkés jogtudomány a szocializmust építő államok jogtudományának uralkodó nézeteként tartja számon.²⁷

Magam kezdettől nem azt tartottam lényegesnek, hogy a családjogot önálló jogágnak *nevezzük-e* és így helyezzük el a jogrendszer egészéről alkotott képben, hanem azt, hogy a családi viszonyok sajátos atmoszférában tökéletesen elhelyezkedő teljes szabályozása elégíti ki a jogalkotás követelményeit és a gyakorlat szükségleteit. Ebben az esetben nem szükséges családjogi kérdések megoldása érdekében nyilvánvalóan más társadalmi viszonyokhoz mérten alkotott jogszabályok segítségét erőltetetten igénybevenni és azok értelmezése során egymással ellenkező, de egyaránt védhető megoldások harcát felidézni.

A magyar irodalomban *Szabó Imre*, amikor a családjogi viszonyok *aránylag* önálló viszonyfajtának tekintését jogosultnak ismeri el, ehhez mindjárt hozzáfűzi, hogy ezek a viszonyfajták egymással összehasonlítva is igen bonyolult képet mutatnak. Ugyanő igen szemléletesen különbözteti meg az egyedi jogviszonyok három fajtáját: a termeléssel és az elosztással kapcsolatban keletkezők mellett harmadikként mint önálló kategóriát említve az élet újratermelésével közvetlenül összefüggő családi viszonyokat. A polgári jog, a munka-

²⁶ *Fényes Miklósné* a családjogi törvény Kommentárjának pécsi vitája során fejtette ki a most bírált álláspontot. L. SOMFAI CSABÁNÉ: *A családjogi törvény Kommentárjának vitája Pécsen* — Jogt. Közlöny 1973. 167. p. A nem házasságból született gyermeknek a megállapított apa családjában a teljes leszármazói öröklését éppen azzal tudjuk megindokolni, hogy az apaság megállapítását szigorú előfeltételekhez kötjük, a Csjté. 43. §-a pedig ennek a korrektívuma. Elejtése a nem házasságból született gyermekek helyzetét rontaná, mert az apaság megállapításának lazulása az öröklési jogállásuk rontására törekvést eredményezne, amint ezt külföldi jogokban látjuk. — A magyar végső megoldásként jelentkező „Zahlvaterschaftot” MÜLLER-FREIENFELS is jelentősként emeli ki. (I. m. 619. p.)

²⁷ „Das Familienrecht (ist) nach kommunistischen Lehre gar nicht Civilrecht” — MÜLLER-FREIENFELS: *Ehe und Recht*. 1962. 92. p.

jog és a családjog területét fogják át szerinte az említett viszonyok, amelyek közösen úgy jellemezhetők, hogy alapjukul nem ideológiai, hanem anyagi jellegű társadalmi viszonyok szolgálnak.²⁸

A Szovjetunió irodalmában a külön jogági jelleg tudományos indoka, hogy bár a családjog sok vagyoni viszonyt érint, a házastársak közti viszonyban éppen úgy, mint a szülők és gyermekek közti viszonyban, de a szocialista társadalomban sem a házastársak, sem a szülők és gyermek közötti viszonyok alapjukban véve nem vezethetők vissza vagyoni viszonyokra. Ezen a szemléleten alapul *Pergament* álláspontja, aki szerint a családjogi szakszerű szabályozása a család sajátosságainak, lényegének és feladatainak megfelelően külön jogágot igényel. Hasonlóan szól *Tarhov*. Ezzel szemben *Szverdlov* figyelmeztet a teljes izolálás helytelenségére, *Dembo* viszont a családi vagyoni viszonyoknak is felismeri olyan vonásait, amelyek miatt a polgári jogi szabályozás nem illik rájuk.²⁹

Ezzel az állásponttal szemben találjuk *Joffe*-nak azt a határozott állásfoglalását, hogy azok a különbségek, amelyek a családi jogviszonyok és a polgári jogviszonyok között vannak, nem szolgáltatnak elegendő alapot az önálló jogágiságot védő nézethez, mert a polgári jog keretébe tartozó és külön jogágba nem terelt más jogviszonyok is elég mélyrehatóan különböznek egymástól.

Joffe állásfoglalásában azonban, éppen egy szinte *Savigny*-hatásnak minősíthető fejtegetése miatt, tudok a családi jog önálló jogági minősége mellett szóló érvet találni. Szerinte a családi jogállást meghatározó, illetőleg befolyásoló jogcselekmények azok, amelyek igazi jogi jelleget mutatnak és nem a családtagok egymásközti viszonyainak a család alapját tevő magatartási szabályai. Magam azonban éppen azt igyekszem bebizonyítani, hogy a családi jogállást megváltoztató, vagy befolyásoló *akaratnyilvánítások*, a jogképesség, a cselekvőképesség, továbbá az akarathányok következményei tekintetében, végül az *érvénytelenség* vonatkozásában kiesnek a polgári jognak hasonló kérdéseket szabályozó *legáltalánosabb* szabályai alól, illetőleg nem viselik el e szabályok rájuk való alkalmazását. *Joffe* utal a szerzői és feltalálói jogok személyiségi jogi vonatkozásaira, amelyek mégsem vezetnek ezeknek a jogoknak a polgári jogból kiválására. A családjog szabályozási módszerét is a polgári jogéval egyezőnek találja. A családi jogviszonyok tartóssága és átruházhatatlansága, a családjogi szabályok cogens jellege — ami különben nem is általános — sem idegen a polgári jogtól.³⁰

²⁸ A 10. j.-ben id. h.

²⁹ Vö. MÜLLER-FREIENFELS: a 4. j.-ben im. 620. p. 40. j.; 625. és 626. p.

³⁰ A 4. j.-ben id. h. Vö. MÜLLER-FREIENFELS a 4. j.-ben im. 628. p. — A szerzői és szabadalmi jogok tekintetében különösen elfogadhatatlannak találok a *JOFFE* érvét. Ott tipikusan a vagyoni jogoktól elválaszthatatlan személyiségi jogokról van szó. A családi jogviszonyokban pedig kétalanyú, a személyiségi jellegű jogok és kötelezettségek összefonódását mutató képletet látunk. — MÜLLER-FREIENFELS az általam is idézett *TADEVOSZJÁN* és *VILNJANSKIJ* érvére is utal. Utóbbi a negatív álláspontját a visszterhesség elvének a polgári jog területén sem általános érvényesülésével támogatja. Nem hiszem, hogy az ingyenesség polgári jogi előfordulása elég lenne a szeparatistikus nézet megdöntésére.

W. Czachorski a lengyel irodalomban sokkal kevésbé elszigetelt, de egy-szersmind kevésbé határozott nézetnek ad kifejezést, amikor a kérdést meg-világítja.

Helyesen állapítja meg, hogy komolyak azok a szeparatista érvek, ame-lyek a nem vagyoni elemek túlnyomó szerepére utalnak, szemben a polgári joggal, ahol a vagyoni elemek játszanak döntő szerepet, mégis figyelembe kell venni azokat a jelentékeny nem vagyoni kérdéseket, amelyeket a polgári jog tradicionális mértékben ölel fel. Mi szükség van tehát arra, kérni, hogy mester-ségesen elválasztott részeket kiszakítsanak a polgári jogból, ha nincs bizonyítva hogy a polgári jog területén belüli megkülönböztetésük nem elegendő. Ezért az egység és nem az autonómítás mellett foglal állást.³¹

A kontroverzia egyik különleges tételes jogi megoldását találjuk Cseh-szlovákiában, ahol a megoldás azon a nézeten épül fel, hogy a családjogi jog-viszonyokat a vagyoni jelleg helyett a személyi jelleg emeli ki a polgári jog területéről. Ezen az alapon a csehszlovák ptk. viszont a házastársak közti vagyoni viszonyokat emelte ki a családjog keretéből és a házassági vagyon-jogot helyezte vissza a polgári törvénykönyvbe, ami nem maradt ellenvetés nélkül.

A magam részéről társadalmi szükségletet látok arra, hogy azok a tudo-mányágak és társadalmi szervek, amelyek szintén hivatottak a család ügyei-vel foglalkozni, az ezeket érintő jogszabályokat egyszerre és egészként tudják szemlélni és ne legyenek kénytelenek számukra idegen jogterületen keresni a családra vonatkozó jogszabályok teljes megértésének lehetőségeit.³²

Ha valaki ezt a nézetemet magáévá teszi, de a családjogban a polgári jognak csupán jogtechnikai érdekből elkülöníthető részét látja, a lényegben velem mégis egy úton fog járni.

EGYES RÉSZLETKÉRDÉSEK

Bevezetés

Le kell mondanom arról, hogy a családpolitika szolgálatában álló jog-alkotás lehetőségeiről és e lehetőségek határaitól minden vonatkozásban szól-jak.

³¹ W. CZACHORSKI: *Observations préliminaires concernant le droit de la famille — Introduction aux droits socialistes.* — Akadémiai Kiadó 1971. — 524—526. pp. MÜLLER-FRIENFELS (az 1. j.-ben i. m. 631. p.) a lengyel irodalomból Kaleta álláspontját ismer-teti részletesen, aki szerint az izolálással és autonómizálással szemben didaktikai szem-pontok a polgári jogban elhelyezés mellett szólnak.

³² A családjog jogágiságának kérdésében álláspontomat részletesen a Család jogi rendje c. dolgozatom 14. §-ában fejtettem ki. (209—223 pp.) Igyekeztem azt is kimutatni, hogy ha a családjogi viszonyok — amint ezt Szabó Imre a már idézett fejtegetései során kiemelte — mutatnak is változatosságot, vannak olyan közös vonásaik, amelyek a jogág-alakulás szempontjából egyneművé teszik őket.

További fejtegetéseimet a következő kérdések megvizsgálására korlátozom:

A társadalmi feladatuk betöltésére eleve alkalmatlannak látszó házasságok elhárítása, különösen a kiskorúak házassága és más párválasztási kérdések; a népesedéspolitikával kapcsolatos kérdések; a dolgozó nő családi helyzete különösen vagyoni jogi vonatkozásban; az életképes házasságok meggon-dolatlan felbontásának elhárítása; a házasság és a család belső békéjének jogi védelme külső támadásokkal szemben, végül a családvédelem egységes, az egész országra kiterjedő szervezetének kiépítése.

Az igazi feladatuk betöltésére alkalmatlan házasságok

I. A házasság és a család fogalmi elemeinek megvilágítása során említettük azokat az alakulatokat, amelyek központjában nem törvényesen megkötött házasság áll, de amelyben elsősorban az abban helyet foglaló gyermek — azonban bizonyos mértékig a házasságon kívüli anya érdekében is — helyénvaló a családvédelmi intézkedések hatásának bizonyos kisugároztatása. Ennek a képnek az ellentétele az a helyzet, amikor a jogi forma tartalmatlan, vagy tartalmatlanná vált, de mégis fennmarad.³³

Amikor a 15 éven felüli lakosság viszonylag nagy hányadának házassági kötelékben állását, vagy a házasságkötések magas számát (1971-ben 94 173, vagyis 1000 lakosra 9,1) látjuk, azt is tudnunk kell, hogy a házasságkötés törvényes formájának megvalósulása csupán két személy közötti kapcsolat jogi elismerését jelenti.

Nem lehet megtagadni a reális magját *Gobert* francia professzor ama már idézett megállapításának, hogy ma a házasság elsősorban a házastársakatt szolgálja. Ádám és Éva óta minden férfi és minden nő, akik tartós együttélésre kívánnak lépni, arra is törekednek, hogy az összetartozásukat a társadalom elismerje. Ebből persze az semmiképpen nem következik, hogy ez lenne a házasság fogalmát fenntartó fő, vagy éppen egyedüli lényeges szerep.³⁴

René König kölni prof. a fejlett iparral rendelkező országokra egységesen kiterjedő okát keresi annak a jelenségnek, hogy a házasságkötések jelentősen gyakoribbá váltak, ezzel azonban a születések számának nemcsak az arányos, hanem az általános növekvése sem járt együtt. Németország egész területén 1845-ben 34.3 millió lélekszám mellett 1,3 millió volt a születések száma, míg 1935-ben, tehát 90-évvvel később 67 millió lakosnak megközelítőleg ugyanannyi (mintegy 15 ezerrel kevesebb) gyermeke született. Ugyanez alatt a 90

³³ Az ilyen helyzetek lokális, de jogosan általánosítható elemzésére l. LÖCSEI PÁL: *Felbomlott házasságú budapestiek. — Család és házasság a magyar társadalomban*. 1971. — 271—306. p.

³⁴ L. a 6. j.-ben id. előadást.

év alatt az egy évben megkötött házasságok átlagos száma 270 ezerről 650 ezerre, tehát kb. a két és félszeresére növekedett.³⁵

König magyarázatul arra hivatkozik, mennyire helytelen lenne abból kiindulni, hogy valamennyi házasságkötés gyermeket is magábanfoglaló családalapításra irányul. A *gyermekre nem irányuló* házasságkötéseket voltaképpen a házasságkötések totális számából le is kellene vonni. A kétféle házasság nem hasonlítható össze, mert egymástól különböző társadalmi jelenségek kapnak az összehasonlítással közös nevezőt. A *gyermekre nem irányuló* házasságoknak valóban egy számszerűen ki nem mutatható, de mégis feltűnően jelentős hányada csupán a házasságkötés formájában törvényesített közösségi és nemi viszony, valami egészen más, mint az, amiben a társadalom alapsejtjét látjuk és védeni, szilárdságát a jog eszközeivel is biztosítani törekszünk. Azok a házasfelek, akikről szó van, éppen nem kívánnak ilyen értelmű szilárdságot.

A *König* álláspontjából kiinduló kutatás érdekes eredményeket hozhatna. A szovjet-országi családjogi törvény a látszatházasságoknak nevezett kapcsolatokról úgy rendelkezik, hogy érvénytelennek nyilvánítja azt a házasságot, amelyet nem családalapítási szándékkal kötnek. (1969. július 30-i törvény 43. cikk (1) bek.)³⁶

Ha lenne módunk az igazi házasságokat az említett házasságszerű jelenségektől számszerűen és egyedileg különválasztani, azok felbomlását sem lehetne az igazi házasságok felbontásával egyenlően értékelni, hanem csupán szexuális tartalmú formáitlan együttéléseként vehetnénk őket számba, amivel egyáltalán nem kívánom az ilyen kapcsolatok peioratív társadalmi megítélését provokálni, csak a statisztikai kép korrigálásának ilyen úton való lehetőségére kívánok rámutatni. De nem lehet azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a mondott értelemben pusztán időlegesnek szánt szexuális kapcsolatok legalizálásaként induló házasság is megszilárdulhat és gyermektelenül is megélhet jubiláris évfordulókat, ezért a házasságkötés formáját nélkülöző kapcsolatok és a házasságok közötti említett differenciálódást a tudományos vizsgálódás egyelőre nem értékelheti, ezt csak a családvédő szervezet hosszú időn át szerzendő tapasztalati anyagának feldolgozása teheti majd lehetővé.

³⁵ RENÉ KÖNIG: *Die Stellung der Frau in der modernen Gesellschaft*, Stuttgart, 1969. 22. p. — Hasonlóképpen Magyarországon 100 évvel ezelőtt a hat gyermekes család volt általános, ma a családok 1/3-ában nincs, másik 1/3-ában csak egy gyermek van. SZABADY EGON 1973. nov. 22-i TIT előadásából.

³⁶ Természetesen a jogilag annak látszó nem igazi házasságok közé tartoznak azok is, amelyek esetében az együttélés és esetleg a nemi kapcsolatok is hiányoznak, a jogi forma az egyedüli cél. A XXVIII. sz. polgári elvi döntés szerint: „Az a házasság, amelyet a felek már eleve együttélési szándék nélkül, a felbontás elhatározásával kötöttek és amelyet házassági életközösség ténylegesen nem is követett, a házastársi tartás alapja általában nem lehet.” Az elvi döntés alapjául szolgáló esetben a bontásban megegyezés már a házasságkötéskor megvolt. Ez azonban a névházasságra nem jellemző. Az tartós is lehet, ha a felek valóságos házasságot sem egymással, sem mással nem is akarnak kötni.

A látszatházasság későbbi tartalmassá válásával a szovjet-orosz törvény szintén számot vet, amikor kizárja a látszatházasságnak és ezzel érvénytelennek nyilvánítást akkor, ha azok, akiket házastársakként az anyakönyvbe bejegyeztek, valósággal családot alapítottak. (Id. cikk [2] bek.)

Annak a jogi eszköze, hogy a házasságok minél nagyobb hányada feleljen meg a szocialista állam amaz igényének, hogy a társadalom egészséges alapsejtje legyen, *a párválasztás megfelelő befolyásolása* lehetne.

A párválasztás szabadsága azonban a szocialista családpolitikának és egyszersmind a családjognak olyan lényeges alapelve, amelynek feladása vagy áttörése mellett nem lehet állástfoglalni. Az állampolgári alapjogokat viszont a szocialista rendben sem sérti a beleszólás az élet egyik legfontosabb elhatározásának megvalósításába, a házasságkötésbe éppen azzal a céllal, hogy a párválasztást illetéktelen befolyások hatása alól felszabadítsa. A szocialista tagállamok egyetértésével jött létre már 1954-ben az ENSZ szociális és gazdasági tanácsának IX. ülészakán az a határozat, amely felszólította a kormányokat a túlfiatallal életkorban történő házasságkötések népszokása elleni küzdelemre. A házasságkötési korhatárról és a házasságkötés alakoszerűségéről egyezménytervezet is készült.

A magyar családjogi törvénykönyv az egyezménnyel összhangban van. A szocialista rendnek azonban nem követelménye sem az önjogúság korhatárának alacsony megállapítása, sem az, hogy a házasságkötés szempontjából a cselekvőképesség korhatára a vagyoni jogi cselekvőképesség korhatárával egybeessen és a magyar jogban sem minden vonatkozásban esik egybe. Így az a 18 éven felüli személy, akit a bíróság *cselekvőképességet korlátozó gondnokság* alá helyezett, érvényes jognyilatkozatot — ha a jogszabály kivételt nem tesz — csak törvényes képviselőjének beleegyezésével vagy jóváhagyásával tehet. (PTK 13 bek. [2] bek.)

Az ilyen okból *korlátozottan cselekvőképesek* házasságkötése javára azonban jogunkban kivétel érvényesül, mert a házasságkötésük, házasságkötési nyilatkozatuk minden más személy beleegyezése vagy hozzájárulása nélkül érvényes. Pedig ezeknél a személyeknél fenyeget a teljes korúak körében az a veszély, hogy fogyatékoságuk kihasználásával velük azt a típusú házasságot kötik, amely típus megritkítását családpolitikai célnak véljük. Utalunk arra, hogy a lengyel törvény 12. §-a — tekintet nélkül a gondnokság alá helyezettiségre — a szellemi fejletlenségben szenvedők házasságát hatósági engedélytől teszi függővé, amit akkor lehet megadni, ha az ilyen személy állapota nem veszélyezteteti sem a házasságot, sem a tőle leszármazók egészségét.

II. Koránál fogva korlátozottan cselekvőképes és ennek folytán csak a gyámhatóság engedélyével köthet a magyar jog szerint érvényes házasságot, aki 12. életévét már betöltötte, de 18. életévét még nem.

Hoóz István Tolna megyére korlátozott vizsgálódásának általánosításával megállapítható, hogy engedélyért túlnyomó többségben leányok folya-

modnak. A több év alatt előterjesztett 1700 kérelem közül mindössze 14 származott férfitől.

Megállapítható, hogy a folyamodó leány terhessége sokszor olyankor is az engedély megadására indítja a gyámhatóságot, amikor egyébként nincsenek meg a jól megalapozott házasság előfeltételei. Ez magyarázza meg azt, hogy a kiskorúak házasságaiban a gyermektelenek aránya az általánosnál lényegesen alacsonyabb, viszont az ilyen házasságok egész tartamuk alatt nem mutatnak nagyobb termékenységet.³⁷

Nem minden szocialista államban van meg a polgári jogi cselekvőképeségnek a házasságkötési cselekvőképességgel azonos korhatára, előfordul a nemek szerinti megkülönböztetés és a házasságkötési cselekvőképesség hiányának elhárítását sem egyforma úton lehet elérni.

A Szovjetunió irányelvei 10. §-a szerint a házasságkötéshez szükséges életkor 18 év, de a szövetségi köztársaságok törvényhozása a házasságkötéshez szükséges korhatárt legfeljebb 2 évvel leszállíthatja. Ez nemcsak arra ad lehetőséget, hogy általános szabály szállítsa le a korhatárt, ahogy pl. az ukrán, moldva és örmény törvény a nőkre nézve 16 évre szállította le, hanem arra is, hogy az általános 18 éves korhatár fenntartásával egyes esetekre szólóan tegye lehetővé annak legfeljebb 2 évvel leszállítását, amint erre a szovjet-orosz törvény 15. §-a nyújt módot.

Hasonló a bolgár törvény megoldása, amely a 18 éves korhatár alól kivétel engedélyezését csak a 16. életévüket betöltöttek számára teszi lehetővé (8. §), valamint a csehszlovák törvényé, amely szintén mindkét nemre szólóan teszi engedéllyel sem elhárítható akadállyá a 16 évesnél fiatalabb életkort. (13. §.)

A román törvény a férfiaknál a 18 éves korhatárt engedéllyel sem elhárítható akadállynak tekint, a nőknél azonban 16 éves korhatárt állít fel, alapos okból engedélyezhetővé téve a 15. életévét betöltött nő férjhezmenését is. (4. §.)

Végül a jugoszláv törvény is 18 éves általános házasságkötési korhatárt állít fel, az ennek elérése előtti házasságkötés engedélyezését azonban nem köti külön korhatárhoz, hanem az eset összes körülményeinek vizsgálatát teszi kötelezővé az engedély feletti döntés előtt. (21. §.)³⁸

Mint hogy külön házasságkötési korhatár megszabása esetében a házasságkötés kizárásáról van szó, amely alól kivételt engedélyez a gyámhatóság, tehát közvetlenül a párválasztási szabadságba avatkozik be hatósági jogkörrel, az

³⁷ A fiatalkori házasságok első három évében 100 közül csak 17 maradt gyermektelen, de már 2 gyermek csak 18 ilyen házasságból született. HOÓZ ISTVÁN: *A kiskorúak házasságáról*. (Egy Tolnamegyei vizsgálat eredményei.) Demográfia, 1972. 1. sz. 74–88. pp. A termékenységről: 84–85. pp. és 8. táblázat.

³⁸ KÖNIGNÉL (a 35. j.-ben id. h. 16. p.) bőséges adatokat találunk az egyes tőkés országokban fiatal korban kötött házasságok számarányáról.

engedélyezésre vonatkozó eljárás körültekintő meglevő szabályozása messze-memenően indokolt.

Ennek ellenére a kiskorúak válási arányszámának magassága nem igazolja *Hoóz István* Tolna megyére korlátozott vizsgálódásából annak az általánosított következtetésnek a levonását, hogy a gyámhatóságok alig korlátozzák a kiskorúak házasságkötését, amiben nem helyeselhető népi hagyományok kiszolgáltatásának is szerepe van, bár a nagyon fiatalon kötött házasságokhoz az egyénnek és a társadalomnak egyre kevésbé fűződik érdeke.³⁹

A 18 éven aluli férfi házasságkötésének engedélyezése elenyésző számú és különösen olyankor nem vezethet jóra, ha magánál jóval idősebb nővel kíván a fiatal férfi házasságot kötni, akivel szemben a leendő felesége tűnik fel a csábító szerepében.⁴⁰

Teljes mértékben helyeslem az igazságügyminiszteri tervezetnek azt a megoldását, amely a 18 éven aluli férfi házasságkötésének engedélyezését egészen kizárja, a nőt pedig csak 16 évének betöltése után teszi engedélyezhetővé.

Remélhető, hogy ez nem fog sem a házasságon kívül születő gyermekek, sem az engedélyezett abortuszok számának növekedésével járni. Némileg ugyan a házasságkötés engedélyezésének tilalmával szemben korrekтивumnak látszik a házasságon kívüli terhesség megszakításának megkönnyített engedélyezése és az, hogy a megszakítás nemcsak a terhesség tizenkettedik, hanem tizennyolcadik hetéig engedélyezhető kiskorú nőknél akkor is, ha erre nincs egészségügyi ok (4/1973. Eü. M. r. 2.§ [1] bek. b) pont, 3. § [2] bek.), mégis ha a kormányhatározatnak a felelőtlenség ellen megindított társadalmi törekvése, másodlagosan a fogamzásgátlás eszközeinek megismertetése megfelelő eredménnyel jár, nem kell házasságkötési engedélyek szigorúbb feltételekhez kötésének hátrányos visszahatásától tartanunk.

Ellen lehetne vetni, hogy a házasságon kívül mégis szülő nő társadalmi megítélésében nem érkeztünk el a kívánatos állapothoz. Ha az abortusz megengedésének az említett körben való lazítása felmutat előnyös oldalt, az csak az, hogy a gyermek megszületése az anyának ettől a drasztikus eszköztől elfordulását bizonyítja, aminek a társadalmi megítélésben is kell kedvező hatásának lenni. A fiatalok felelősségérzetének a társadalmi nevelés eszközeivel való fokozása azt is maga után fogja vonni, hogy a teherbe ejtett fiatal leány irányában a házasságkötés „jóvátételének” eszközét a gyermek apja igénybe fogja venni, amint a házasságkötésnek az anya életkora miatti akadályai el fog hárulni.

A 14. évét be nem töltött nővel való nemi kapcsolat a BTK 280. §-a

³⁹ Hoóz a Tolna megyei általános válási arányszámot 100-nak véve azt állapítja meg, hogy ezen belül a kiskorúan kötöttek arányszáma számottevően magasabb: a házasság egy évi időtartama mellett pl. 273, három évi időtartama mellett 200. I. m. 86. p.

⁴⁰ Nem lehet ritka eset, amikor a teherbe esett vagy ezt váró nő a gyermektartás biztosítására kezd viszonyt tapasztalatlan fiatalemberrel. A vércsoport tekintetében is lehet szerencséje. Ismerek egy gyakorlati esetet, amikor nem volt.

szerint a nő beleegyezése esetében is büntetendő. A német büntető törvénykönyvben ez a korhatár 16 év, de a büntethetőséghez a nő „tisztességes” volta is szükséges. (182. §). A korhatárnak ilyen értelmű felemelése a mi jogunk szempontjából is megfontolást érdemel, a „tisztességes” tényálladási elem mellőzésével.

A gyermek megszületése után elhagyott fiatal leány sorsa persze nem irigylésre méltó. Felelőtlenségének, könnyelműségének következményeit neménél fogva egyedül viseli. Vigasztalást találhat azonban nemcsak a gyermeke fejlődésében és abban, hogy nem került egy értéktelen, neki sok szenvedést okozó házassági kötelék hálójába, hanem abban is, hogy a példája talán sok nőtársát indítja felelősségteljesebb, megfontoltabb magatartásra és viszi közelebb az igazi személyes vonzalmon alapuló szilárd családi élet kereséséhez.

Nem tudjuk, hogy nálunk az első gyermek születése mennyi idővel szokta követni a házasság megkötését. Annál pontosabb adatokat kapunk az NSZK egész területére szólóan *Königtől*. Ott a házasságkötést követő 12 hónapon belül 201.243 gyermek született, míg a második évben már csak 96 614.

A házasságkötéstől számított 12 hónap alatti születésekből

az	1— 3	hónapban	25.886	vagyis	12.85	%
a	3— 6	hónapban	81.183	vagyis	40.32	%
a	6— 9	hónapban	46.212	vagyis	23.—	%
az	1— 8	hónapban	142.586	vagyis	70.08	%
a	8—12	hónapban	58.657	vagyis	29.92	%

következett be.

Ezekből az 1964-re vonatkozó adatokból kiderül, hogy a házasságból született első gyermekeknek több mint kétharmada a házasságkötést megelőző fogamzásból eredt.⁴¹

Távol áll tőlem ezek alapján arra az álláspontra helyezkedni, hogy a 18 éven aluli leány már meglevő szexuális kapcsolata, vagy éppen terhessége az engedély megadása ellen szóló adat legyen, de kíváncsún tartom, hogy ne legyen az engedélyt kikényszerítő eszköz.

III. A fiatal korban kötött házasságok elleni széles körű állásfoglalást bizonyos mértékben alaposnak tartva sem pártolom a lengyel törvényhozás ama megoldásának követését, amely a férfiak házasságkötési képességének korhatárát 3 évvel a cselekvőképesség általános korhatára fölé, 21 évre emeli, még abban a formában sem, hogy a 18. évét betöltött férfi a házasságkötésre engedélyt kaphat. Az ilyen általános szabályban a párválasztás szabadságá-

⁴¹ RENÉ KÖNIG a 35. j.-ben id. h. 47. p. Utalni kell még arra a földműves nép körében élő szokásra, hogy a férfiak nem kötnek addig házasságot, amíg a választottjuk termékenységéről meg nem győződtek és nem szereztek — Bebel szavával élve — „biztos” örököszt.

nak — bár elvi akadályba nem ütköző, de a kelleténél továbbmenő — korlátozását kell látnom, bár úgy látszik, hogy a férfiak nem is 21, hanem 25 éven aluli életkorban kötött házasságai körében kell keresnünk a zömét a pusztán szexuális alapon nyugvó, rövid időn belüli felbontásra ítélt kötelékeknek, bár találkozunk olyan nézettel is, amely szerint a 18—25 év mindkét nemre szólan az optimális házasságkötési életkor.

Helyesnek tartom az abból a feltevésből kiindulást is, hogy a házasság komoly tartalmának felismerésével és megfelelő felelősségérzettel a nők 21 éves, a férfiak 24 éves koruktól kezdve kötnek házasságot. Az életüknek a 18 éves életkor és e között az életkor közötti szakaszán lenne hasznos a számukra — természetesen koruknak megfelelően kialakult formában — az a tájékoztatás és támogatás, amelyet a gyámhatóságtól a házasodni kívánó kiskorúak kapnak, de a tájékoztatásnak csupán a házasságkötés komoly megfontolására nyújtott alkalomnak kellene lennie.

Ilyen megfontolási alkalmat rendszeresít a Szovjetunió családjogi irányelveinek 9. §-a, amelynek (4) bekezdése szerint egy hónapnak kell eltelnie — a házasulók életkorára tekintet nélkül — a házassági szándéknak az állami anyakönyvi hatóságnál bejelentése és a házasság megkötése között. Ezt a rendelkezést követi a szovjet-orosz törvény 14. cikke és hasonló meggondolási időt biztosít a lengyel törvény 4. §-a. Ezt a megoldást mint a házasságkötés komoly megfontolására bizonyos idő közbeiktatását, Pap Tibor is megfontolásra érdemesnek tartotta és az igazságügyminisztériumi tervezetben a házasságkötési szándék bejelentésétől számított egy hónapi határidő megszabásával a házasságkötésre kitűzött napig teljes mértékben egyetértek, de fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ez a meggondolási idő önmagában „tartalmatlanul” telnék el és ezért nagyon helyes lenne az 5/1973. Eü. M. sz. rendelet által kötelezővé tett házasságkötési tanácsadást intézményesen erre az időszakra időzíteni.

Ezzel kapcsolatban a tanácsadás feladatát bizonyos személyek körében helyesnek tartanám bővíteni is. A kormányhatározat II. A. 1. pontjával és népesedéspolitikai főcéljával összhangban a család- és nővédelmi tanácsadás az azt végző orvos részéről a családtervezési, születésszabályozási kérdésekre van beállítva. (Id. r. 4. §). A tanácsadásnak az a további feladata is lehetne a 24 éven aluli férfiak és 21 éven aluli nők tervezett házassága esetében, hogy a tanácsadó meggyőződjék a felek házasságkötési szándékának komolyságáról, a tervezett kötelék várható szilárdságáról és a megfelelő esetben *legyen módja a törvényes várakozási idő meghosszabbítására*, amely azonban nem terjedhetne túl a házasságkötési szándék bejelentésétől számított három hónapon. A tanácsadás tehát nem fokozódnék fel a házasságkötés engedélyezéséig, de a megfontoltságot fokozottabban biztosíthatná. Az egészségügyi kérdés háttérbeszorítása nélkül ilyenkor egyéb körülményeknek is szóhoz kellene jutnia, ami a bizottság összetételében is bizonyos változást igényelne.

Ugyanezt a megoldást ajánlanám a nem koruknál fogva korlátozottan cselekvőképes házassulók esetében, ahol mindkét házassuló külön-külön konzultálása látszik helyénvalónak, mert a csökkent beszámíthatóságú állapot igazi házassági szándék nélküli kihasználása mindkét oldalon ellenőrzést és elhárítást igényel. Megfontolást érdemelne az ilyen egyének házasságkötését a kiskorúakhoz hasonlóan gyámhatósági engedélyhez kötni. Hogy ez a Csjt. megalkotásakor nem következett be, azt annak tulajdonítom, hogy a régi házassági törvény 14. és 15. §-a a megfelelő állapotot csupán tiltó akadályként ismerte, ami az anyakönyvvezető közreműködését elég hatékonyan akadályozta meg, a Csjt. pedig a tiltó akadályok kategóriájának általában a kiküszöbölésére törekedett. Meg kell jegyezni, hogy a szovjet-országi Csjt. 16. cikke a gondnokság alá helyezés két esete közt különbséget nem téve teszi meg nem engedetté az elmebeteg házasságát. Megfontolást érdemel a lengyel Csjt. 12. §-a, amely az elmebetegség vagy szellemi fejletlenség házassági akadályát függetleníti attól, hogy azt a cselekvőképességre kiható hatósági határozat állapította-e meg, vagy csak az anyakönyvvezető észleli.

Harmadik esetként hasonló elbánásban részesíteném azokat, akik két korábbi házasságuk felbontása után jelentkeznének újabb harmadik vagy további házasságkötésre. Ez a kiterjesztés mindenestre ütköznék az 5/1973. Eü. M. rendelet 1. §-ának azzal a rendelkezésével, amely a 35 éven felülieket és azokat, akik korábbi házasságkötésük alkalmával tanácsadáson már résztvettek, éppen mentesíti az újabb tanácsadáson való részvétel alól. A gondosabb tanácsadást és a házasságkötés elhalasztásának lehetőségét mégis az említett esetben két okból látnám kívánatosnak:

a) a harmadik és további házasságkötések száma az utóbbi időben jelentősen növekedik:

	1956	1969	1970
Férfi harmadik házassága	802	1433	2050
további házassága	61	109	206
Nő harmadik házassága	535	955	1688
további házassága	28	59	138

b) a rendelkezés mindössze a házasságok 4%-át érintené.

A cselekvőképességet csupán korlátozó gondnokság alá helyezés az ennek megfelelő egészségi állapotban levő személyek igen csekély töredékénél következik be a bíróság határozatával, ezért sok szól amellet, hogy a köztudomás szerint ilyen állapotban levőket és pl. az idült alkoholistákat a gondnokság alá helyezettettekkel egyenlő elbánásban részesítsük.

Vérmes reményeket az ajánlott megoldáshoz nem fűzök, de hiszem, hogy a házasságkötés komoly és felelősségteljes jelentőségére figyelmeztető ereje

már az egyedi házasságkötési szándékok kialakulásának komolyságát is befolyásolná.

Ezenfelül elvitathatatlannak tartom, hogy a szilárd házasság igazi alapjait csak a helyes párválasztás képes megvetni és ha hiányának veszélyét leginkább felismerhetőnek mutató esetekre nagyobb gondot fordítunk, ez családpolitikánkban a jogalkotás komolyan értékelhető felhasználási eszközévé válhat.

Népszaporodás, népesedéspolitika

I. Hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmánya a házasság és a család intézmények védelméről új szerkezetében világosan a szocialista társadalom felépítésére vonatkozó deklarációi sorában emlékezik meg, fokozza annak nyilvánvaló voltát, hogy a szocialista állam a társadalomnak ettől az alapsejtjétől várja a népesség utánpótlását, az élet újratermelését, ami nélkül az állam felépítésének egyéb tényezői sem virágozhatnak.

Ezt a magyar családjogi törvénykönyv ilyen értelműen nem fejezi ki. Jobban megközelíti a házasságnak családalapítási, tehát a társadalmi utánpótlás szolgálatára vonatkozó feladata kiemelését a szovjetorosz törvény, amelynek bevezetése szerint a szocialista társadalom a legnagyobb figyelmet szenteli az anyaság védelmének és az *anyaságra ösztönzésnek*. Az ösztönzésnek a legjobb eszközöként csatlakozik ehhez a boldog gyermekkor biztosításának kilátásba helyezése. Ugyancsak az anyaságra ösztönző ígéret, hogy a szovjet asszony számára megteremtik a szociális feltételeket a *boldog anyaság egybekapcsolásához az egyre messzebbmenő aktív és alkotó részvétellel a termelő, társadalmi és politikai életben*.

Az NDK 1966. évi törvénye már a bevezetésében utal arra, hogy a családjogi törvénykönyvnek segítenie kell minden állampolgárt, különösen a fiatalokat is családi életük tudatos alakításában. Hogy pedig a családnak ez az alakítása a gyermekkel való gyarapítását is jelenti, a 9. § úgy fejezi ki, hogy „A házassági életközösség a gyermek születése és nevelése által bontakozik ki tökéletesen és nyer beteljesedést.”

Hogy azonban a házasságnak gyermekekkel igazi családdá fejlesztését az NDK törvényhozása nem kívánta a családtervezés jogának a házastársak kezéből kivételével is előmozdítani, legjobban az bizonyítja, hogy a hatályában az NDK polgáraitra korlátozott 1972. március 9-i törvény a terhesség megszakítását annak első 12 hetében szabaddá tette, csupán a 6 hónapon belüli megismétlését kötve szakorvosi bizottság rendkívüli okokból adható engedélyéhez.

A magyar családpolitikának legutóbb került a középpontjába az a súlyos probléma, hogy a házasságok összességükben nem tesznek eleget annak a tár-

sadalmi feladatuknak, hogy az egyes családok felépítésével elérjék az ország lakosságának azt a létszámát és létszámának azt az életkor szerinti összetételét, amely a jelen körülmények között kívánatosnak látszik.

Nem kívánok részletesen kitérni a jelenség megjavítására 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segély útján tett sikeres intézkedésre, amelynek hatása, igénybevételének terjedelme már részletes feldolgozásban részesült és amelyet a kormányhatározat jelentősen továbbfejlesztett.⁴²

Az 1000 lakosra jutó élveszületések száma az 1962. évi 12,9 mélypontról 1968-ban 15,1-re emelkedett, de innen kezdve állandó csökkenést mutat, 1970-ben 14,7-et, 1971-ben pedig 14,5-öt tett ki. Ha csak a 15-től 49 éves korban levő nőket vesszük számba, 1962-ben 52,5, 1968-ban 58,7 1970-ben 56,4, 1971-ben 55,7 ez a szám. Hasonló hullámvázát észlelünk a második gyermek születésénél, de már a harmadik és további gyermekek születése egy 1964. évi minimális kilengést nem számítva, következetes és állandó csökkenést mutat, aminek eredményeképpen a születési sorrend átlaga az 1960. évi 2,18-ról 1,88-ra csökkent, 100 házasságban élő nőre 198 gyermek jutott, szemben az 1960. évi 232-vel. Végeredményben az egész lakosságra jutó természetes szaporodás, amely 1960-ban 7,2, 1970-ben 3,0 volt, 1971-ben 2,6-ra, 1972-ben pedig 2-re csökkent.

Rendkívül messze vezetne és a jogalkotási feladatok körén kívül is esnék a népesedés növekedésével elégedetlen éveken át megnyilatkozott nézetek sorából csak a legkiemelkedőbbek összefoglalása.

Általánosságban azonban utalnom kell arra, hogy a szocializmus építésének legmagasabb tekintélyei, a politikai élet vezető tényezői éppen úgy, mint a közvéleményt leginkább befolyásoló írók, publicisták hangsúlyozzák azt a kívánságukat, hogy az élet újratermeléséből a családok nagyobb, a jövő szükségletének megfelelő mértékben vegyék ki részüket.⁴³

A szintén képviselthez jutott ellenvélemény „elképesztő kampánynak” minősíti azt a törekvést, amely az elért — és szerinte helyes — egyensúlyunk újrafelborítására irányul (*Gyurkó László* véleménye).⁴⁴

⁴² *Gyermekgondozási segély*. — A Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei 28. sz. 1970/2.

⁴³ L. erről részletesen: *Népeségpolitika Magyarországon*. — Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei — 35. sz. 1972/1. — 73. és köv. pp. — Utalnom kell az Alkotmány 54. §-ának (2) bekezdésére, amely szerint „Az állampolgári jogokat (nyilván nem kivétel az új szerkezetben sem a családtervezés joga) a szocialista társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni; a jogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári köteleességek teljesítésétől.” Ezenfelül Kovács Judit írásából legyen szabad hármat kiemelni: 150 000 újszülött. *Kevés vagy elegendő?* (Magyar Nemzet 1972. febr. 6.) — *A család jogi törvény megfíatalításra vár* (uo. 1972. dec. 16.) — *Népesédpolitikáról egy nyelven* (uo. 1973. jan. 14.) — Igen figyelemreméltó összefoglalást találunk a *Nép-szabadság* 1972. dec. 24. számában „A családért a gyermekért” címmel, nagyszámú konkrét adattal, törvényes rendelkezésekről, a Párt és a Kormány nyilatkozatairól.

⁴⁴ Erdemes külön megemlíteni *Fekete Gyula* által hobby elméletnek nevezett nézetet, amely a gyermek- és a bélyeggyűjtést egy szintre helyezi, a gyermekszám növeledését pedig legfeljebb militarizálódó államokban látja a maguk szempontjából társadalmi

Utalok ezzel szemben az MSZMP 1966. évi IX. kongresszusán Kádár János főtitkári beszámolójának közismert döntő súlyú megnyilatkozására: „Mint ismeretes, az utóbbi években hazánkban különböző okok következtében erősen csökkent a születési arányszám. Szükségesnek látszik, hogy az illetékes kormányzati szervek foglalkozzanak a népesedés alakulásával”.

A kongresszus határozata szerint az egész nép érdeke, nemzeti gondunk, hogy ennek okait sokoldalúan vizsgálva és feltárva, megfordítsuk a népszaporulat jelenlegi irányát.

Fock Jenő miniszterelnök az országgyűlés 1973. március 22-i ülésén elismerve, hogy végeredményben a szülők, édesanyák egyéni megítélésétől függ, hogy akarnak-e gyermeket és hányat, ezzel kapcsolatban rámutatott arra is, hogy „a szocialista társadalmunk által nyújtott létbiztonság szilárd alapot teremt a családalapításhoz, a gyermekneveléshez.”

Az MSZMP központi bizottsága 1973. április 18-i ülésén foglalkozott népesedéspolitikai helyzetünkkel. Megállapította, hogy a népesedési helyzet javítása továbbra is nagyjelentőségű nemzeti, társadalmi politikai feladat.

II. Az alábbiakban e nagytekintélyű megnyilatkozásokkal összhangban a születési arányszám növelésének lehető jogi és a családjogi szemlélet keretében beillő nevelés útjáról, valamint a természetes szaporodás gátlásának eszközeiről kívánok megemlékezni.

Véleményem szerint nem kifogástalan a közvélemény olyan alakítása, hogy a családtervezés, a gyermek születése felőli döntés olyan jog, amelynek a gyermeknek a világra hozásával való gyakorlása egyszersmind valaminő súlyos áldozat, rendkívüli érdem, valaminő a társadalommal szemben fennálló kötelezettség teljesítése, amely viszont a szocialista államra, társadalomra ró kötelezettséget anyagi vonatkozásban olyan mértékben, hogy a szülőnek minél kisebb legyen az a nagy „áldozata”, amelyet saját akarata szerint meghoz, sőt ebből a magatartásból kívánatos, hogy még hasznót is húzzon.

A magam részéről a családtervezés jogát olyan különleges családjogi jellegű jognak minősítettem, amelyet a társadalomnak a házasságok összességével szemben fennálló az az ellenjoga terhel, hogy a társadalmat megfelelő utánpótlással lássák el.⁴⁵ Ezt a sematikus képet *Binding*, a nagy büntetőjogász és *Einstein*, a nagy természettudós által is képviselt nézet nyomán ki kell egészíteni azzal, hogy a kötelezettségi oldal érvényesülésének előfeltétele, hogy az állam a maga részéről mindent megtegyen a házasságok által szolgáltatott

szükségletnek. Felesleges a militarizálódás és a jólétet fokozó termelés tökéletesedése közti különbségre rámutatni és arra, hogy a Föld egyes tájait fenyegető túlnépesedési veszély nem jelenti azt, hogy más tájának a ténylegest meghaladó népesedés a reális szükséglete. A népesedéspolitika helyi és időbeli meghatározottságát kiemelttem már korábban, különösen: *A családtervezés joga és korlátai* c. cikkemben. — Magyar Tudomány 1971. XVI. k. 285. p.

⁴⁵ A 44. j.-ben id. h.

következő nemzedéknek a lehetőségeihez mért gondviselése, ellátása érdekében.

Ezt a feltételt azonban nem lehet az áruforgalom jogának a kölcsönös szolgáltatások egyenértékűségét követelő merevségével mérni, hanem a családjog légyságával és azt is fel kell ismertetni a lakosság széles rétegeivel, hogy az állami gondoskodás esetleges zökkenőit, fogyatékosságait áthidalja, bőségesen pótolja az, amit a gyermek az emberi élet tartalmához hozzáad.

Mindez pedig nemcsak az első és a második, hanem a harmadik gyermekre is kell, hogy vonatkozzék. Evégből azokat az állami intézkedéseket, amelyek a gyermek fejében képletesen járnak, a harmadik számára *i n t é z m é - n y e s e n* bővebben kell mérni, amint ezt a népesedéspolitikai kormányhatározat meg is teszi.

Az egészségügyi miniszternek 40.580/1971. sz. irányelve szerint az 1971-ben megszervezett és azóta működő, a kormányhatározat nyomán jelentőségükben és feladatkörükben növekedett Család- és Nővédelmi Tanácsadók (II. r. A/pont) tevékenységének kitűzésében igen határozottan kifejezésre jut a terhességmegszakítás családtervezési eszközként alkalmazása elleni küzdelem, de ez túlságosan a *f o g a m z á s g á t l ó s z e r e k* megismertetésére és ajánlására van alapítva.

Ezzel kapcsolatban *Szabady Egonnak* nézetem szerint nagyon tanulságos megállapításaira hivatkozva: „Szükség van az abortus leküzdésére, modern és hatékony fogamzásgátlás bevezetésére és megfelelő felvilágosítás segítségével történő elterjesztésére, ennek a munkának azonban *együtt kell járnia* a népesség fejlődését biztosító reprodukciónak megfelelő családnagyság propagálásával”. A hatékony fogamzásgátló szerek általános elterjedése egyébként a születési arányszám csökkenése irányába hat annak következtében is, mert a nők nem jelentéktelen része — tisztelet nekik — ha a fogamzásgátlás bizonyos eszközeit alkalmazva a teherbeesésük mégis bekövetkezik, nem fordulnak a terhességmegszakítás eszközéhez, hanem megszülik és szeretettel fogadják a gyermeket, szeretettel vállalva a gondozását és nevelését.⁴⁶

Figyelemmel kell azonban lenni arra is, hogy a terhesség megszakításának korlátlan megengedését, csak a nőre sokkal több veszéllyel járó tömeges, a higiéné legelemibb követelményeit sem kielégítő titkos magzatelhajtások elkerülése indokolhatja.

A súlyosabb aggodalmat a lehetőség felhasználásának a magyarországi viszonyokhoz mért családpolitikával ellentétes mértéke keltette. 1960 óta az élveszületések számát a terhességmegszakítások száma minden évben számottevően haladta meg. A legkisebb mértékben 1960-ban, amikor 100 élveszületésre 111 abortusz esett, a legnagyobb mértékben amikor ez a szám 140-et

⁴⁶ SZABADY E.: *A magyar társadalom változásai az elmúlt 25 évben*. Statisztikai Szemle 1970. 387. p.: *A magyar családok demográfiai sajátosságai*. A 32. j.-ben id. h. 67. p. *Kereső foglalkozás és anyaság*, a 8. j.-ben id. h. 226. p.

tett ki. A 100 születésre eső abortuszok száma 120 és 130 között volt 1961, 1962, 1967, 1970 és 1971-ben, 130 és 139 között 1963-ban, 1965-ben, 1966-ban, 1968-ban és 1969-ben. 1969-ben élveszületés 154,3 ezer, terhességmegszakítás 206,8 ezer, 1970-ben élveszületés 151,8 ezer, terhességmegszakítás 192,3 ezer, 1971-ben élveszületés 150,5 ezer és terhességmegszakítás 186,7 ezer történt. Megdöbbentőnek tartom Kovács Juditnak azt a legutóbb közölt adatát, hogy 1971-től 1972-re az 1000 azonos korú nőre jutó abortuszok száma némileg csökkent, az egyes korosztályok közt azonban igen nagy az eltérés. A 20—29 éves nők körében 6-tal, a 30—39 évesek körében 10-zel, 40-en felül 4-gyel *kevesebb* lett, a 19 éven aluli korban levők sorában viszont 17-tel *növekedett*.⁴⁷

III. A születési arányszám és a népszaporodás absztrakt mértéke szempontjából sokak szerint közömbös, hogy a gyermekszületések fogamzásgátlás vagy abortusz következtében maradnak el. Nem közömbös azonban ez a nőnek a szempontjából, aki később mégis anya kíván lenni. Nem lehet vitás, hogy a gyermekhalandóság és koraszülés okai közt a korábban átélt abortuszoknak el nem hanyagolható szerepük van.

Nem részesül kellő figyelemben az átélt abortusznak a nőre gyakorolt lélektani hatása sem. Alig tudom feltételezni, hogy az abortuszt végrehajtó nő lelkiismeretében ne hagyna semmi nyomot az, amit tett. Talán soha el nem árult oka lesz ez depressziós tüneteknek, bánkódásnak és ez a lelkiállapot fel nem mérhető hatást gyakorolhat a házaselet egész hangulatára. Külföldi adatokból tudjuk, hogy az ilyen lelki bántalmak nem tartoznak a ritkaságok közé.⁴⁸ Ennek a lélektani momentumnak a preventív felhasználása lett volna a célja annak a bizottsági eljárásnak, amely nálunk az abortusz végrehajtását kötelezően megelőzte és csupán megalázó jellegű bürokratikus formassággá vált.

Van eset rá, hogy drákói intézkedések előidézték a népszaporodás hirtelen megnövekedését. Ez történt az első világháború veszteségeinek pótlására irányuló 1920. július 31-i francia törvény esetében, amely nemcsak a művi abortuszokat vonta szigorú büntető szankció alá, hanem a fogamzásgátló szerek terjesztését is.⁴⁹

A francia születési arányszám valóban jelentős emelkedésében azonban nagyobb része volt azoknak az igen messzemenő családvédő és támogató intézkedéseknek, amelyeket a háborúban nyertes Franciaország nyújtani tudott. Ezzel szemben az Itáliában hatályos szigorú abortusztilalom ellenére is igen magasra becsülik az eltitkoltan végrehajtott abortuszok számát.

Tudjuk, hogy szocialista állam is nyúlt — illetőleg tért vissza — a ter-

⁴⁷ *Magyar Nemzet*: 1973. április 22. — A fogamzásgátló tabletták szélesebb körű elterjedésének tulajdonítható, hogy a művi abortuszok száma 1973. első negyedében 7%-kal volt kevesebb, mint 1972. megfelelő időszakában. Ez a csökkenés talán tovább folytatódó tendenciának a jele.

⁴⁸ GERALD LEACH: *Medicin ohne Gewissen?* Droehmer Knauer: 1970. 45. p.

⁴⁹ NIZSALOVSKY E.: *A születésszabályozás* (Demográfia 1970. 368. p.)

hességmegszakítások szigorú üldözéséhez, így Románia 1966-ban, aminek nyomán az 1000 lakosra jutó élveszületések száma 1970-ben 21,1-re emelkedett.

Hasonló korábbi intézkedéseket vezetett be Magyarországon az 1004/1953. sz. minisztertanácsi határozat, amely igen élesen foglalt állást a hatályos jogszabályok szerint is büntetendő magzatelhajtás üldözésének az illetékes hatóságok által valóban észlelhető elhanyagolása ellen, amiben a művi abortuszok nyomán gyógyintézetbe került nők és segítők eljárás alá vonásának elmulasztása is szerepet játszott. Ennek nyomán az 1946 óta amúgy is fokozatos emelkedést mutató természetes szaporodás 12-re, tehát az imént említett romániai adatnál még mindig számottevően alacsonyabbra emelkedett, de amely-nél magasabb adat (13,1) 1881 óta csak az 1896–1900 évek átlagában fordult elő.

Nem szólva a szigorú tilalomnak a titkos művi abortuszból folyó következményeiről, a más országokban végrehajtott művi abortuszok váltak gyakorrivá a szigorú álláspontot elfoglaló államok lakosainál. Sem Magyarország, sem az NDK nem lehet hasonló kirándulások célja, mert az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 87. §-ának [2] bek.-e külföldi állampolgár részére — ha a jogszabály másképp nem rendelkezik (ilyen jogszabályról nincs tudomásom) — csak a terhes nő életének megmentése érdekében lehet engedélyt adni, az NDK 1972. március 9-i abortusz törvénye végrehajtási rendeletének 1. §-a pedig az abortuszt megengedő szabály alkalmazását az NDK állampolgáira és állampolgárai feleségére korlátozza.

Kulcsár Kálmán igen helyesen látta meg, hogy a megfelelő társadalompolitikai gyermekgondozási és elhelyezési intézkedések hiányában, valamint az akkor fennállott, a maihoz képest is rendkívül kedvezőtlen lakásviszonyok közt az idézett 1004/1953. sz. minisztertanácsi határozat a társadalmi feszültségek fokozására vezetett. De egyet kell érteni *Kulcsár Kálmánnal* abban is, hogy a büntető jogszabályok előtérbe kerülése és az alkalmazásukban a minisztertanácsi határozat *félreértésével jelentkező túlbuzgóság* volt a forrása a helyzet tarthatatlanná válásának és vezetett az ellenkező végletbe.⁵⁰

Sokkal kevésbé tudok *Kulcsár Kálmánnal* egyetérteni abban, hogy a mai magyar társadalom struktúrájából az ezen az alapon létrejött különböző tényezőkből és jelenségekből kiindulva, a helyes családpolitika a családtervezés 1971-ben alkalmazott módszereinek „megengedése” jogi eszközökkel való alátámasztása, ha ez alatt azt is értette, hogy a terhességmegszakítás „megengedésének” is változatlanul kell maradnia.

De miben álljon az a „szigorítás”, ami a jelen körleményei közt megvalósítható?

A gazdasági előhaladásunk eredményeinek lebecsülése nélkül nem hagyhat-

⁵⁰ KULCSÁR KÁLMÁN: *A család helye és funkciója a modern társadalomban.* — Család és házasság a magyar társadalomban. 1971. — 40. p. és 11. j.

juk figyelmen kívül, hogy lakosságunknak egy nem jelentéktelen része lakás-gondokkal már nem küzd és egyébként is olyan vagyoni és kereseti viszonyok közé, *komoly vagyont gyűjtő állapotba került*, hogy a családtervezés vonatkozásában a mindent felülről várás *családjogi szemléletben* az ebbe a kategóriába tartozók részéről már *joggal való visszaélés*.

A kérdésre a közelmúltban a gazdasági fejlődésünk emez előrehaladására tekintettel azzal a javaslattal válaszoltam, hogy az abortusztilalmat arra az esetre kell engedéllyel feloldhatatlanná tenni, amikor a gyermektől való szabadulásnak még gazdasági indikációja sincs a szülők kereseti és lakásviszonyait is figyelembe véve.

Az egyelőre véglegesnek tekinthető választ a népesedéspolitikai feladatokról szóló kormányhatározat II. B. pontja és a 4/1973. Eü. M. sz. rendelet adta meg.

Lényeges változás, hogy az erre hivatott bizottság (likvid esetekben annak orvos elnöke) valóban *engedélyezi* az abortusz végrehajtását, tehát az engedélyadás megtagadása azt a változatlanul érvényesülő büntető jogszabályok alá esővé teszi. Az engedély megadásához szükséges indikációknak két csoportja van. Az egyik csoport eseteinek megállapítása az engedélyhez vezet (abszolút indikációk), a másik csoport eseteiben a bizottság az eset egyéb körülményeihez képest csupán fel van hatalmazva az engedély megadására (relatív indikációk). Az első csoportba tartozik elsősorban az orvosi szempontból indikáltság, amikor nem követelmény, hogy a terhesség ne haladja meg a tizenkét (kiskorúnál tizennyolc) hetet. Ide tartozik a házasságon kívüli, a bűncselekményből eredő terhesség, a lakáshiány, három gyermek (szülés), vagy két élő gyermek felül egy lejátszódott harmadik szülészeti esemény. A bolgár megoldással egyezik a 40 éven felüli életkor mint abszolút indikáció, azzal a különbséggel, hogy a bolgár megoldás szerint engedély sem kell, ha az ilyen korú nőnek 3 gyermeke van. A korhatárt a jogszabály átmenetileg 1978. december 31-ig 35 évre szállította le. Esetenkénti elbírálásnak van helye a két élő gyermekkel rendelkező anya, a férj tartós katonai szolgálata, a házasságuk valamelyikének szabadságvesztés büntetése esetében. A második csoport utolsó, az engedély alapjául szolgálható eset, ha *a korábbi pontok alá nem eső szociális indokok* a terhességmegszakítást nyomtatékosan alátámasztják. Be kell látni, hogy nem lehetett mellőzni egy ilyen biztonsági szelepet a többi indikációs esetek körének túllépésére lehetőséget nyújtva. Mégis azt hiszem, nagyon sok fog múlni azon, hogy a gyakorlat ezzel az eszközzel hogy fog bánni. Az angol jognak lényegében hasonló megoldása van és azt állapították meg róla, hogy az a nő, aki a magzatától meg akar szabadulni, az angol jog megsértése nélkül érheti el a célját.⁵¹ De ha így alakul is a helyzet, akkor is nagy jelentősége van annak a jogalkotói állásfoglalásnak, hogy az abortusz nem

⁵¹ NIZSALOVSKY ENDRE: *A szerv- és szövetátültetések joga*. 1970. 33. p.

tetszés szerint igénybevehető eszköz, hanem az indikált esetek pontosan — de mégsem egészen mereven — körülhatárolt körére korlátozott végső eszköze a szülés elhárításának.⁵²

Meg kell még említeni — anélkül, hogy az egész szabályozás részleteit ismertetnénk — a bizottsági elutasítás elleni fellebbezés lehetőségét, amely a terhességmegszakítás határidejét is meghosszabbítja a fellebbezés mindenestre gyors elintézéséig és azt, hogy a terhességmegszakításért — néhány eset kivételével — két fokozatban megállapított díjat kell fizetni, amit mérsékelní, sőt elengedni is lehet, viszont az eljáró orvos honoráriumot nem fogadhat el.

A fiatal korban levő nőknél orvosi kérdésnek tartom mennyiben indokolt a feltétlen megkímélésük az abortusz későbbi ártalmaitól. A fiatal korban levő nőknél más fogamzásgátlási eszközök alkalmazása is problematikus.⁵³

A szocializmus építésének nemcsak nem követelménye, de nem is a velejárója a szexuális élet túlkorai elkezdése és ezért a fiatal leányoknál semmi sem szól a legbiztosabb fogamzásgátlás: a tartózkodás ellen. A szeretetteljes családi, értelmes iskolai és mozgalmi neveléssel ezen a téren is lehetne sikert elérni.⁵⁴

Dolgozó nő a családban. Vagyonjogi kérdések

I. Az elmondottakból is kitűnik, hogy a terhességmegszakítások számának igen jelentős csökkenése sem vonja szükségképpen maga után a születési arányszám megfelelő emelkedését, amibe igen jelentős mértékben szól bele a nőknek a termelő munkába és az állami, társadalmi aktivitásba egyenrangú szereplőként bevonása. Ennek pedig nem a visszafejlesztésére, hanem a továbbfejlesztésére törekvés társadalmunk egyik jellegzetes feladata.

A népszaporodás és a nők jogállása közti ellentmondások középpontjában tehát a *dolgozó anya* alakja áll. A két kérdés harmóniája csak a társadalom általános gazdasági, ideológiai és kulturális fejlődésével párhuzamosan bontakozhatik ki. Az ezzel kapcsolatos feladatot a tőkés társadalomban is sokan látják. Így *René König* csatlakozva *Karen Horney* álláspontjához megállapítja, hogy a múltban a nő általában a szexuális vonatkozásokat másképp értékelte.

⁵² A házasságban élő nő első gyermekének az abortusztól — az egészségügyi indikáció esetén kívüli — feltétlen megvédését, ami a bolgár jogban érvényesül — a magyar rendelet nem követte, feltehetőleg csak a lakáskérdés megoldatlanságára gondolva.

⁵³ Már az 1973. október 1-én hatálybalépett rendelet a szájon át szedhető hormonális hatású fogamzásgátló szerek rendelését — az eddigi szabályoktól eltérve — nemcsak szülésznőgyógyász szakorvosoknak, hanem körzeti és üzemorvosoknak is megengedte.

⁵⁴ Sokan elfelejtették, amit *LENIN Clara Zetkin*nek mondott: „A szerelem felszabadítása sem nem új, sem nem kommunista. A nemi élet zabolatlansága polgári jelenség, hanyatlás jele. A proletariátus pedig felfelé ívelő osztály. Az ilyen osztályban az önuralom és az önfegyelem — nem rabszolgaság a szerelemben sem.” Idézve: *NIZSALOVSZKY* 9. j. id. h. 47. p.

Távol volt tartva a nagyobb gazdasági és politikai felelősségtől és ezzel az egyéni érzelmi atmoszférára volt korlátozva. Tagadja azonban, hogy ez a női egyéniség tartós átalakulására vezetett volna, amely a jelen korra is kihatna. „Diese Attitüde der Frau beträchtlich ändern sich, sowie durch zunehmenden Eintritt die wirtschaftliche und politische Betätigung tatsächlich Verantwortungen auf sich nimmt. In diesen Augenblick werden Unsicherheit und Minderwertigkeitsgefühle ersetzt durch Selbstvertrauen” . . . „Wenn wir nun eine Diagnose unserer Zeit stellen wollen, so müssten wir zunächst den Konflikt zwischen der faktischen Übernahme von Verantwortungen aller Art mit den traditionellen «Bild» der in den Intimitätsraum der Familie eingeschlossenen Frau hervorheben.” Tiltakozik azonban az ellen a tartalmatlan általánosítás ellen, mintha a magas hivatásbeli képesítés az ilyenekkel rendelkező nők házasságon kívül maradásában, vagy házasságuk gyermektelenségében a közvetlen okozó lenne.⁵⁵

Magyarországon 1971-ben 5 millió keresőből 3 millió volt a férfi és 2 millió a nő. 1960 és 1970 között az aktív kereső nők aránya korcsoportok szerint a következőképpen oszlott meg:

	1960	1963	1970
15 – 19 éves	48,1	43,8	47,7
20 – 29 éves	51,9	56,7	66
30 – 39 éves	49,9	54,5	70,3
40 – 54 éves	49,0	70,3	64,2

Leginkább a 30 – 39 évesek körében növekedett: 50 %-ról 70 % fölé.⁵⁶ Már az 1962-ben felbontott 17,368 házasságból mindössze 5063 esetben nem volt a nő kereső és volt tartásra utalva. A dolgozónak mint házastársnak a másik házastárssal a házasság ügyeiben való egyenjogúsága családjogi jogszabályainkban kielégítően biztosítva van. Kivétel a névviselés kérdése.

Hogy a férje nevét viselő nőt a házasságot felbontó ítéletben kérelmére külön fel kell a bíróságnak jogosítani a férje nevének tovább viselésére és a bíróság a kért feljogosítást megtagadja, ha a volt feleséget arra érdemtelennek találja (Csj. 36. § [3] bek.), ez olyan diszkrimináció, amivel párhuzamba állítható a férjet semmi formában nem érheti.

Bárhogy alakuljon is a helyzet a Csjt. módosításával kapcsolatosan a nő névviselése kérdésében, amely talán a kelleténél több figyelemben részesült az eddigi megvitatás során, bizonyos, hogy a nő diszkriminálásának ez vagy hasonló eszköze nem fog megmaradni. A lehetséges megoldások közül a leg-

⁵⁵ RENÉ KÖNIG: a 35. j.-ben id. h. 3. p.

⁵⁶ SZABADY E.: a 9. j.-ben id. h. 222. p.

kevésbé látnám azonban indokoltnak, hogy az eddig a férje nevét nem viselő asszony éppen a házasság felbontásának alkalmát használhassa fel arra, hogy asszonynévként a férje nevét felvegye. A magam részéről nem találnék kivetni valót abban sem, ha a nőt nem kötnénk meg abban, hogy egy meghatározott nevet viseljen minden alkalommal. A tanárnő, orvosnő a tanítványai, illetőleg a paciensei körében ismert leánynevet a hivatása gyakorlása körében a házasságkötése után is indokoltan használhatná akkor is, ha társadalmi életében az úgy látszik még mindig varázslatos „-né”-ként szerepelne. Ha mindenki tudná, hogy Dr. Havasi Etelka belgyógyász azonos Óvári Péternével, az építész feleségével, ez semmiféle közrendi kifogás alá nem eshetnék. A bontás esetében a kérdés különben csak akkor szorul valamilyen jogszabályi rendezésre, ha olyan házasságot bontanak fel, amelynek nyomán a nő névviselésében változás állott be.

Nézetem szerint a megoldás abban állna, hogy a törvény a nőnek — ha a házasságkötéssel a névviselése megváltozott — teljesen szabad választást engedjen abban a kérdésben, hogy a házasság felbontása esetében szabadon választhasson az *első* házassága előtt viselt és a felbontott házasság következményeképpen kapott neve között.

A dolgozó nőnek a családban betöltött, a férj szerepétől ténylegesen eltérő szerepe két vonatkozásban mutatkozik meg. Az egyik *időleges*. A gyermekszülés után a gondozás legnemesebb feladatának reá háruló része az, aminek betöltését mozditja elő a népesedéspolitikai intézkedések leghatékonyabb eleme, a kormányhatározat által továbbfejlesztett gyermekgondozási segély. A gondozás feladata egyébként a gyermek növekedésével bizonyos fokig át is alakulva, egyre nagyobb mértékben hárul a férjre, majd véget is ér. A másik, amely a házaselet egész tartamára minden esetben kiterjed és amelyben a gyermekek csak mennyiségi különbséget okozhatnak, a háztartásvezetési feladatokban áll. Korunk jellegzetessége, hogy ez a feladat is — jelentős részben — a dolgozó nő igényeinek kielégítése, helyzetének javítása érdekében a háztartási és élelmezési eszközök fejlődése nyomán — lényegesen enyhül, viszont a háztartás állandó feladatainak a gyermekek felnövekedése után megmaradó részében a gyermekgondozó intézmények fejlesztése már természetesen nem segít.

A mezőgazdasági foglalkozás, háziipar, ún. bedolgozó ipar körében, általában a nő különös szakképzettséget nem igénylő munkájában a probléma csökkent jelentőségű és a legélesebben abban az esetben vetődik fel, amikor a nő a legmagasabb iskolai végzettséghez kötött hivatást teljes felelősséggel és hivatásszeretettel tölt be, egyszersmind az anyai hivatásnak is eleget kívánva tenni. Tipikus kíváncsi kép, hogy a többgyermekes anya felhagy a magas képezéshez kötött hivatással is, hogy ahhoz esetleg a gyermekei bizonyos korig felnövekedése után térjen vissza. Mindennek az elrendezése azonban nem a jogszabályalkotás feladata, amelynek éppen ahhoz a jogpolitikai cél-

hoz kell alkalmazkodnia, hogy a nő házassága egész idején is megmaradhasson a hivatásában.

Új gazdasági rendünk azonban megnyitotta annak a lehetőségét, hogy mind a férfi, mind a nő a közös háztartás rendes szükségletét lényegesen meghaladó jövedelemhez jussanak.

Érthető, ha a közös háztartás szükségleteinek teljes fedezése után fennmaradó többlet felett a megszerző minden jogi megkötöttség nélkül szabadon kíván rendelkezni és helytelennek érzi a másik fél esetleges, a jog által hatályosnak elismert rendelkezéseit az ő szerzeménye felett.

A hatályos magyar kényszerítő erejű házassági vagyoni jogi rendszer, a vagyoni közösség a házaspár szerzőképességét olyan mértékben korlátozza, hogy munkájukkal elvileg semmit sem szerezhetnek a saját szabad rendelkezésükre, hanem csak a házastársukkal fennálló közösség számára. (Csjt. 27. §).

Mindenestre helyes lépésnek tartom a Csjt. 31. §-ának merevségét fel lazító, az igazságügyminiszteri javaslatban található azt a rendelkezést, amely szerint a bíróság a házasság fennállása alatt nemcsak a felek közös kérelmére, hanem valamelyikük egyoldalú kérelmére is megszüntetheti a vagyoni közösséget. Kérdés azonban, hogy erre a tervzet szerint is megkívánt fontos ok csak az életközösség fennállása alatt állhat-e elő és nem állhat-e fenn már a házasság megkötésekor is? Igaz, hogy a vagyoni közösség előre való feloldása bizonyos nagy jövedelmű házaspárok esetében a feudális morganatikus házasságok reminiscenciáját idézné fel, ami nagyon is idegenszerű a szocialista társadalomban.

Azt hiszem, nem kellene kitartani a merevség mellett abban a vonatkozásban sem, hogy a felek csak a teljes vagyoni közösség vagy a teljes vagyoni elkülönítés közt választhassanak és ezt is csak bírói asszisztenciával, hanem lehetőséget kellene kapniok arra, hogy már előre az életviszonyaiknak leginkább megfelelő megoldást valósítsák meg.

II. Az új gazdasági rendben nézetem szerint felmerült az elháríthatatlan szüksége annak is, hogy a házastársak a házasság fennállása alatt is — legalább bizonyos feltételek meglétében — megtartsák, vagy legalább közös akaratral megtarthassák vagyoni különállásukat. Ezzel szemben a törvény szerint a házastársak a vagyoni közösséget sem egészben sem részben nem zárhatják ki (Csjt. 28. §).

A szerzőképességben fennálló korlátozás bizonyos fokig a házastársaknak egymással szembeni védtelenségét is jelenti. Az üzleti forgalom biztonsága érdekében, de maguknak a házastársaknak a vagyoni jogi forgalomban való részvétele zavartalansága céljából is, a vagyoni közösségbe tartozó vagyontárgyak felőli rendelkezés hatályosságához — sőt a közös vagyoni számára új vagyontárgyak szerzésére irányuló ügylet megkötéséhez is — elegendő egyik házaspár ügyletkötése, az ügyletben részt nem vevőnek a közös vagyoni tárgyaira korlátozott felelőssége mellett. Ennek alapja, hogy az ügyletben részt nem

vevőnek a hozzájárulását a törvény feltételezi, netáni tiltakozásának pedig elég szűk körben ismeri el a hatályát.

A gyakorlat megéreztte, hogy a teljes vagyoni önállóságnak ez a korlátozása túllépte a kívánatos határokat és ezért lépésről lépésre felszabadította a közösségi lekötöttség alól a vagyontárgyak bizonyos csoportjait.

Bizonyos szempontból más úton jár a csehszlovák ptk. 147. §-a, amely szerint a közösségi gondolat túlfeszítésével az egyik házastárs hitelezőjének követelését, amely a házasság tartama alatt keletkezett, a marasztaló bírói határozat végrehajtása folyamán a házastársak hányad nélküli tulajdonközösségébe tartozó vagyonból is ki lehet elégíteni. Hasonló úton jár az NDK törvényének 16. §-a, amely szerint az egyik házastársnak a házasság fennállása alatt keletkezett személyi tartozásaiért a közös tulajdon is a maga egészében felel.

Ennél a megoldásnál mindenestre szerencsésebb az a magyar megoldás, amely szerint a csupán az egyik házaselet terhelő adósság fejében lefoglalt közös vagyontárgyaknak felerészét a nem adós házastárs igénylése alapján a behajtás során történt lefoglalás alól úgy lehet feloldani, hogy a feloldott rész a nem adós különvagyonába kerül.

A jól kereső férj sorozatos ékszerajándékait összességükben sem minősítette a bíróság túlságos méretűnek és azokat a vagyontársaságból kiengedve, a megajándékozott kizárólagos rendelkezése alá esőknek minősítette. Ugyanez a kizárólagos rendelkezés érvényesült a felismerhetően az egyik házastárs személyes használatára rendelt vagyontárgyakra. Így a női ruhaneműt az italo férj nem válthatja át — a Csjt. szerint kifogástalan hatállyal — féldecikre. De az étkészlet már juthat erre a sorsra az ágyneművel együtt. Ugyancsak kivétellel kellett volna válnia az egyik fél (pl. kisiparos) foglalkozásának folytatásához szükséges vagyontárgyaknak, gépeknek, anyagkészleteknek, hasonlóképpen az orvosfeleség orvosi eszközeinek, mérnökférj műszereinek stb. A gyakorlatban ez még nem jutott kifejezett elismeréshez, de innen már csak egy lépés a családon belüli női feladatok betöltésére rendelt vagyontárgyaknak a vagyontársaságból a nő személyes használatára rendeltékként kivonása. A szovjet-orosz csjt. 22. cikke a vagyontársaságból a személyes használatra szolgáló dolgokat (ruházat, cipő és hasonló) kifejezetten kiveszi, de a kivételek közé nem sorolja az értéktárgyakat és fényűzési cikkeket, a foglalkozás folytatásához tartozó dolgokat pedig nem is említi. Ebből *Pergament* szerint arra kell következtetni, hogy ezek is a közös vagyon elemei.⁵⁷

A házassági vagyonjog szélsőséges magyar megoldásának érzékeny pontjára a gyakorlat által kiépített egyik legmegoldottabb kivétellel kapcsolatban *Szigligeti Viktor* mutatott rá. „A szerzőt, újítót és feltalálót megillető jogoknak — úgymond — házassági vagyonjogi szempontból való megítélésénél vélemény-

⁵⁷ PERGAMENT: a 2. j.-ben id. h. 1052. p.

nyünk szerint abból kell kiindulni, hogy a szellemi alkotások is munka eredményei. . . . A szellemi alkotásokat illetően nemcsak az értékesítésükhöz fűződő vagyoni érdekeknek van jelentősége, hanem kiemelkedő jelentőségűek az alkotójuk személyiségének védelméhez fűződő érdekek is . . . Erre a szoros kapcsolatra való tekintettel, mivel a személyhez fűződő vagyoni jogairól mindenki csak személyesen rendelkezhet, a szellemi alkotásokhoz fűződő vagyoni jogokról való rendelkezésbe sem engedhető másnak beleszólás.

A házasságkötés nem szünteti meg a házasfelek önálló személyiségét és nem fosztja meg egyiküket sem személyiségének védelmére való jogától, nem korlátozza őket személyhez fűződő jogaik gyakorlásában, ezért azokat mindegyik házastárs az életközösség fennállása alatt is kizárólagosan önállóan házastársának beleszólása nélkül gyakorolja”.⁵⁸

Elgondolkoztató azonban, hogy társadalmi rendünkben a munkát végző, különösen érzékelhetően a nagyobb fokban szellemi munkát végző, a tudományos kutató, az orvos vagy a pedagógus munkája szintén a személyiségnek megnyilatkozása. A dolgozók a személyiségüket érvényesítik akkor is, ha nem hoznak létre a szellemi alkotások védelmében részesülő eredményeket.

Mindezzel szembe kell állítani azt a családpolitikai elvet, amelyet a házassági vagyoni jogi kérdések rendezése során a Legfelsőbb Bíróság 5. sz. irányelve 5. pontjában hangsúlyozott: „A házassági vagyoni jogi igények elbírálásánál arra kell törekedni, hogy egyik házastárs se jusson méltánytalan vagyoni előnyhöz.” Más szóval nem szabad a közös vagyon kasszáját oly módon kiüresíteni, hogy az osztozkodás után az egyik házastárs gazdagon, a másik koldusként távozzék.

Ezért amikor a fentiekben bizonyos vagyontárgyaknak, illetőleg munkaeredményeknek az azt megszerző, illetőleg elérő házastárs kizárólagos rendelkezése alá utalását láttam helyénvalónak, tehát ilyen értelemben a vagyonszövetségből való kiemelés mellett foglaltam állást, ezzel *nem kívántam azt is javasolni, hogy a házasság megszűnése után ezek a vagyontárgyak a megosztásból is kimaradjanak.*

A Csjt. szabályait az a szemlélet sugallta, hogy a szocialista rendszerben a házassági vagyoni jog csökkenő jelentőségű, a szocializmus építése nem nyújt vagyongyűjtési lehetőséget. Ebben a vonatkozásban fordulat állt be és véleményem szerint *nélkülözhetetlenné vált a házasság alatt szerzett vagyontárgyaknak egy olyan kategóriája, amely a felette való rendelkezés szempontjából kizárólag a szerző fél uralma alá kerül, de a házasság megszűnése után mégis a megosztásra kerülő közös vagyonhoz csatlakozik.*

A nőknek a társadalmi munkába való bevonása és ezzel vagyoni függetlenségének növekedése a francia jogalkotást is a vagyonszövetségi rendszer átalakítására kényszerítette, szocialista környezetben pedig Lengyelországban az 1950. évi csjt. helyét elfoglaló 1965. november 12-i új családjogi törvény-

⁵⁸ Kommentár 416. p.

könyv lazította fel a házassági vagyoni jog korábbi merevségét elsősorban a törvény 47. §-ának azzal a rendelkezésével, amely szerint a házastársak jogosultak a törvényi vagyontörsösséget korlátozni, vagy kizárni is.

Véleményem szerint házassági vagyoni jogi rendszerünk komoly felülvizsgálatra és jelentős revízióra szorul, a külföldi jogalkotások eredményeinek pontos figyelembevételével, de arra is tekintettel, hogy a növekvő méreteket öltő családi vagyongyűjtési folyamat milyen határig élvezi a gazdaságpolitikai jellegű intézkedések támogatását. Az újabb intézkedésekben inkább ennek a folyamatnak a lassítására, korlátok közé szorítására irányuló tendencia jut kifejezésre.

III. A házassági vagyoni jog akkor van összhangban a szocialista családpolitikával, ha:

1. teljes összhangban áll a házastársak egyenjogúságának követelményével;

2. biztosítja a házastársak gazdasági függetlenségét és szabadságát a házastársi élet- és sorsközösségből folyó szükségképpen keretek közt;

3. hozzájárul a család gazdasági alapjának és ezzel magának a házasságnak a szilárdságához;

4. a rendelkezésre álló vagyoni eszközök kezelése és az azok feletti rendelkezés körében az egyes vagyontárgyak tényleges megszerzője és a házastársa közötti viszonyt úgy szabályozza, hogy a házastársak közötti nézeteltérésekre, súrlódásokra minél ritkábban nyíljék alkalom;

5. a házastársaknak igazságos részesedést nyújt a közösség idején a házastársak munkája és takarékosága nyomán elért gyarapodásból, amely annak nyomán áll elő, hogy a házastársak a jövedelmük alapján elérhetőnél alacsonyabb életszínvonalal is beérték. *Az teszi teljesen megokoltá annak a házastársnak az egyenlő részesedését, aki a gyermeknevelés és háztartás gondjait vállalva, a vagyont háztartáson kívüli keresetével nem gyarapította, hogy a vagyonnövekedéshez a kereső házastárssal azonos mértékben járult hozzá a jövedelmük alapján elérhetőnél alacsonyabb életszínvonal elfogadásával.*

Valamennyi említett követelménynek, a múltban és jelenben érvényesült fő házassági vagyoni jogi rendszerek, a maguk elvi alapjainak kivétel nem tűrő következetes megvalósítása mellett nem képesek eleget tenni, és ezért a különböző rendszerek kombinációja, egymásba tolódása egyre több országban lép előtérbe.

A hatályban levő magyar házassági vagyoni jogi rendszer a házastársi vagyontörsösség tiszta és merev formáját kívánta megvalósítani, mindenesetre a házasságfeleknek a házasságkötéskor meglevő vagyona és a házasság alatt valamelyikük javára szóló ingyenes juttatások bevonása nélkül. Ez a rendszer a házastársak életviszonyainak lehetséges különbözősége, a házastársak kereseti viszonyainak alakulása folytán az új gazdasági rendszerben bekövetkező különböző típusokra bomlása folytán, nem lehet többé általánosan kielégítő.

A házastársak gazdasági függetlensége, amely — mint korunk jellegzetessége a korábbiak során ismételten kapott hangsúlyt — lazítja ugyan a házastársak kapcsolatait, de nem kell a házasság nem gazdasági jellegű lényeges alapjainak rovására esnie. A függetlenség leginkább a vagyonekülönítési rendszer útján lenne biztosítva, amely mégis inkább elmélyítené a házassági köteléknek gazdasági okokból beállt lazulását, amelyet viszont tagadhatatlanul jobban ellensúlyoz a megfelelő keretek közt tartott vagyontársaság.

A magyar bírói gyakorlat végrehajtotta a különböző rendszerek kombinációját, aminek törvényhozási szankcionálásával annak a világos kifejezésre juttatását tartom kívánatosnak, hogy a vagyontársaságból az említett szempontok szerint kiemelt vagyontárgyak nem esnek ki egyszersmind a házasság megszűnésekor egyenlő arányú felosztásra kerülő vagyontömeg keretéből is.

IV. Minél messzebbmenően fog a jövőben érvényesülni a házastársak vagyoni függetlensége, különösen a valamelyikük által folytatott kereső foglalkozás, pl. kisiparosi, kiskereskedői foglalkozás körében, annál inkább szükségessé válik annak tisztázása, hogy az egyik házastárs mennyiben válik a másik képviselőjévé. A képviselet kérdését azonban a Csjt. a mondott értelemben nem érinti, az életbeléptető rendelet 8. §-a pedig azt annyiban érinti, hogy közokiratot kíván a házastársak közt kiállított általános meghatalmazás érvényességéhez. Ebből következik, hogy a házastárs lehet meghatalmazott és eseti meghatalmazásához különös alakszerűség nem szükséges.

Egyfelől a polgári jogi képviselet és a családjog körében a gyermeknek a szülő vagy a gyám által való képviselete, másfelől a közt az eset közt, amikor az egyik házastárs jogcselekménye a másikra is kihat, az a lényeges különbség, hogy maga az eljáró házastárs is alanya marad annak a jogviszonynak, amelyet jognyilatkozata előidézett. A házastárs olyan hatályú jognyilatkozatára, amely ezen túlmenően azt is magával hozná, hogy a másik házastárs ne csupán a vagyontársaságban illetőségével, hanem a különvagyonával is felelős legyen, még ilyen értelemben sincs közvetlenül a törvényből folyó lehetőség. Úgy vélem, az egyik házastárs által kötött és a törvény rendelkezéseivel bizonyos ügyleteire korlátozott felelőssége a másik házastársnak, még pedig csak a közös vagyontól reá eső illetőség erejéig, a képviselői jellegű eljárást a kívánatosnál szűkebb körre szorítja. (Csjt. 30. §) [3] bek.)

Családjogunknak ezt a hézagát azzal magyarázom, hogy a házastársi képviselet külön szabályozása a polgári jogrendszerben, így különösen a német jogban szoros kapcsolatban állott a férji előjogokkal. Ezek korlátozása volt a nő ún. *Schlüsselgewaltja* (BGB 1357. §), amely a feleséget a házastársi tevékenységi köréhez tartozó ügyleteknek a férje nevében és részére történő elvégzésére és a férj képviseletére jogosította fel.

A francia jogban a német *Schlüsselgewalt*nak a *mandat domestique* felelt meg. A Cc. 1420. cikke szerint minden tartozás, amely a férj általános vagy, különös megbízása keretében létesített ügyletből ered, a közösségnek a terhe

és nem lehet a feleségtől, illetve az ő személyi javaiból behajtani. Az 1965. évi francia házassági vagyoni jogi törvény a házastársi képviseletet különböző — részletezni nem kívánt — vonatkozásokban építi tovább. A részletügyletek kötésének a házassági képviselet köréből kirekesztése az ilyen ügyletek elharapódzásából eredő eladósodási veszélyekkel szembeni védekezés egyik megnyilatkozása.

Hogy a házastársi képviselet kérdésének rendezése nem idegen a szocializmust építő államok jogpolitikai elgondolásától, mutatja, hogy a kérdés bizonyos szabályozását már 1949. évi csehszlovák és az 1950. évi lengyel családjogi törvények is tartalmazták. A két állam új törvényhozása sem találta feleslegesnek a szabályozást. Különösen nem hagyta a kérdést a polgári jog általános képviseleti szabályainak uralma alatt az 1964. március 5-i csehszlovák ptk. sem, amely pedig a házassági vagyoni jogot — amint már említettük — a polgári jog keretébe vonta. (Csehszlovák ptk. 145. §).

A bolgár törvény 13. §-ának utolsó bekezdése szerint azokért a tartozásokért, amelyeket az egyik vagy mindkét házastárs a család szükségleteinek kielégítése céljából vállal, mindkét házastárs egyetemlegesen felel.

Az NDK családjogi törvényének 11. §-a szerint „a házastársak jogosultak egymást életközösségükkel kapcsolatos ügyekben képviselni. Az ennek keretében létesített jogügyletekből származó igények bármelyik házastárssal szemben érvényesíthetők”.⁵⁹

A lengyel törvény 30. §-a szerint: „Mindkét házastárs egyetemlegesen felel azokért a kötelezettségekért, amelyeket a házastársak egyike a család szokásos szükségleteinek kielégítéséből folyó ügyekben vállal.”

A családi élet vagyoni biztonsága, a vagyoni érdekek igazságos rendezése, a házaselet anyagi szükségleteinek zavartalan fedezése mint jogpolitikai célok, nézetem szerint a magyar jogban is törvényhozási feladattá avatják a házastársak kölcsönös képviseletének kifejezett szabályozását. Van tere még az olyan képviseletnek is, amikor maga a képviselőként eljáró a kötelezettségen kívül marad.

A házasságok felbontása

I. Hazánkban kétségtől a családjog harmadik legsúlyosabb problémája és az államvezetés családpolitikájával összeütköző jelenség a bíróságok által felbontott házasságok nagy száma. Ezt sem a kormányhatározat, sem az igazságügyi tervezet nem állítják előtérbe.

A korábbiak során már szembeállítottuk a házasságkötések és bontások globális számát. Most a bontásokról szeretnénk szélesebb távlatú képet adni.

⁵⁹ Ehhez a jogi formához a közkereseti társaság képviselő tagjának esete hasonlít. „A társaság képviseletére jogosult tag által a társaság nevében kötött ügylet által a társaság lesz jogosult és kötelezett.” Ez a tagok korlátlan és egyetemleges felelősségét jelenti. (1875. évi XXXVII. tv. 90. §. (2) bek., 88. §. (1) bek.)

	1949	1960	1965	1970	1971	1972
Felbontott házasságok	12 556	16 590	20 263	22 841	23 100	23 500
1000 lakosra jut	1,4	1,7	2,0	2,2	2,3	2,4
1000 házasságkötésre	116,5	187,3	227,2	236,8	248,5	
1000 fennálló házasságra	5,8	6,5	7,7	8,4	8,8	

Ha ezeket az adatokat egybevetjük még azzal, hogy 1938-ban 5754 házasságot bontottak fel és így 1000 lakosra 0,6 bontás jutott, rendkívül kedvezőtlennek kell a fejlődés irányát tartanunk, a házasságok szilárdságára törekvő családpolitika szempontjából.

Ha a 30—39 éves korúak közül 1960-ban 87,7%, 1964-ben 84,36%, az ugyanilyen korú nők közül pedig éppen 91,64% volt is a házas családi állapotú, amint erre *Pap Tibor* hivatkozik, 1971-ben a 15 éves felülieknek már valamivel kisebb százaléka volt házas családi állapotú, az elvált családi állapotúak arányszáma pedig 2,9-ről éppen 3,3%-ra növekedett. De a fennálló házasságok statisztikai képét a valóságosnál még mindig kedvezőbbé teszi, hogy számukban benne vannak — *Marx* szavával élve — azok a holt házasságok is, amelyeknek felei közt a házaseletnek már semmi tartalma nincs. A házasságok bírói felbontásának eszközéhez — igen gyakran — az a házasság nyúl, akinek már tervbe van véve a további házassága.

Erre mutatnak a következő adatok:

	1960	1970
Felbontott házasságok	16 590	22 841
Férfi második házassága	16 372	16 295
Nő második házassága	14 597	15 045

Kósa Erzsébet adata szerint, miközben csökkent a 3 és ennél több gyermekes családok abszolút száma, a felbontott házasságokon belül ez az arány az 1955. évi 4%-ról 4,6%-ra növekedett. Viszont a gyermektelen felbontott házasságok száma csökkent. Az 1955-ben felbontott házasságok 47,2%-ából nem született gyermek, 1968-ban ez az arány 42,3% volt. Növekedett az egygyermekesek aránya 33,2%-ról 36,3%-ra. A kétgyermekeseké pedig 13,6%-ról 14,7%-ra.⁶⁰

Ha az 1970. évi népszámlálási adatokat és az igazságügyi statisztikának az 1969. évről szóló 1971-ben közzétett adatait állítjuk egymással szembe, a következő képet kapjuk:

⁶⁰ KÓSA ERZSÉBET: *Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alakulásához*. A 9. j.-ben id. h. 144. p.

Gyermekszám:	0	1	2	3	4	5—x
Népszámláláskori összes házasságok %	33,7	35,4	22,4	5,7	1,7	1,1
Az 1969. évben felbontott házasságokban %	38,8	38,1	15,7	4,4	3,0	

Ha ezek az adatok nem is igazolják a gyermekeknek a házasságok szilárdságát fokozó, sokak által túlbecsült hatását, legalább nem mutatnak arra sem, hogy a nagyobb gyermekszám a bontást előmozdító tényező lenne. Az adatok még azt is kétségesse teszik, vajon a gyermek születése, a házasság tartós szilárdságának, illetőleg a szilárdság tudatának bizonyítékául lenne alkalmas.⁶⁰

Nézetem szerint a házasságkötések számát a házasságok olyan három már említett kategóriája növeli nem lényegtelenül, amelyeket könnyen lehet már eleve felbontásra ítéltnek vélelmezni. Ilyenek a fiatalos meggondolatlan-ságból túlságos fiatal korbéli házasságok; azok, amelyekkel a többnyire házasságkötési szándék nélkül folytatott nemi viszonyból származó gyermek apai nevét, sőt házasságból származását kívánja a férfi biztosítani; végül amikor a férfi és a nő tisztán tartósabbnak szánt együttélésük társadalmi elismerése érdekében adják annak a törvényes házasság jogi formáját. Mégis a bontások nagy tömege nem ezekből a kategóriákból kerül ki.

II. A magyarországihoz hasonló bontási arányszámot mutató Egyesült Államokban különös élességgel lép azonban előtérbe az a nézet, hogy a felbontott házasságok számát az emeli meg lényegesen, hogy bontásra kerülnek és pedig igen nagy tömegben olyan házasságok, amelyek életképesek és csak a házastársak között felmerült időleges, jelentéktelen összeütközések megfelelő eszközökkel való áthidalásának elmulasztása vezet a bomlásukra.

Nester C. Kohut a *Gyógyító családjog* című tanulmánygyűjteményében⁶² *Alice Rolls*, aki négy év alatt négyezer bontóperben volt a bírói tanács elnöke, azt a meggyőződését közli, hogy azoknak, akik bontópert indítanak, legalább a fele valójában azt reméli, hogy valami még történik, vagy valaki még közbelép, ami vagy aki bontás nélkül rendbehozza a házasságát. Tragikus, hogy ez a várt fejlemény nem következik be. *Mayer Elkin* a Los Angelesi-bíróságon kívüli békéltető fórum 7 évi munkájáról beszámolva közli, hogy a perbelépés nélkül kibékültek arányszáma állandóan növekedett az 1956. évi 46 %-ról 1959-ben 49 és 1960-ban 60 %-ra.

⁶¹ HOÓZ ISTVÁN: *A házasságok stabilitásának hatása a házas nők termékenységre*. Demográfia 1972. Ha a gyermek születését inkább a harmónia bizonyítékának látja is, arra is utal, hogy bizonyos körülmények közt éppen a gyermek szükséges a harmóniához. (98., 108. pp.)

⁶² NESTER C. KOHUT: *Therapeutic family Law — A Complete Guide to Marital Reconciliations*. — Family Law Publications Chicago 1968.

William Goode professzor Los Angelesben 29 %-ra becsüli azoknak a házasságoknak a felbontását, amelyek ügyében a felek bíróságon kívüli békéltető szerv elé kerültek, tehát 71 %-ot sikerült megmenteni.

A bontásra meg nem érett, menthető házasságok szelektálásának aligha kielégítő eszköze az a tartalmatlan várakozási idő, amely a magyar törvény szerint a bontóper két tárgyalási határnapja közt eltelik.⁶³

Nem ismerem a konkrét eredményét a romániai megoldásnak, amely a bontás okainak megállapításában nem mutat lényeges eltérést a többi szocializmust építő állam jogával szemben, de a perrendtartás 614—618. §-ában a házasságokat felbontani kívánok türelmét teszi próbára egymást követő — de szintén tartalmatlanul eltelő — határidőkkel, amelyek elteltét a bontás előtt és után ki kell várni.

A többi szocializmust építő európai államok családjogában is találunk utalásokat arra, hogy a bontóperekben mennyire vigyázni kell a társadalmi érdekekre, és mennyire nem kell nem halott kötelekeket a bontással megölni. Ezek is túl általánosan hangzanak és alig járhatnak komolyabb eredménnyel.

A csehszlovák törvény 23. §-a szerint az állami szervek a társadalmi szervezetekkel és valamennyi polgárral együttműködésben kötelesek a házasság és a család megszilárdítását elősegíteni, nevezetesen azáltal, hogy *megelőzik azokat az okokat, amelyek a házassági és a családi kapcsolatok szilárdságának és tartósságának megbontáshoz vezethetnek*. Ehhez kapcsolódik annak hangsúlyozása, hogy a házasság irányában tanúsított könnyelmű magatartás ellentétben áll a társadalom érdekeivel. Ezért a házasságok bontás útján való megszüntetésére csak társadalmilag indokolt esetekben kerülhet sor.⁶⁴

III. Ezeknek a gondolatoknak az Alkotmány 15. §-ával és 54. §-a [2] bekezdésével összhangban történő eredményesebb megvalósítása érdekében, különösen pedig a társadalom egészének a feladat megoldásába való igazi bevonása végett a következőket javasolom.

1. A Pp. 285. §-ának a bontóperbeli békéltetésre vonatkozó szabálya több ugyan mint üres gesztus, mindenesetre van bizonyos figyelmeztető tartalma.

A bontóper megindítását megelőzően, esetleg ennek folyamán a békéltetési funkciót ki kellene emelni a kizárólagosan bírói funkciók keretei közül és

⁶³ A két határnap közé beillesztett időköznek mégis komoly szerepére mutat, hogy jelentős a különbség a beadott bontókeresetek és azok közt az ügyek közt, amelyekben az illeték második részét is leróják a tárgyalás folytatása céljából (Pp. 283. §. (2) bek.; 285. §. (4) bek.)

⁶⁴ Az NDK családjogi törvénye 4. §-ának (2) bek. szerint: „Az állami szervek útján a társadalmi szervezetekkel együttműködve, házassági és családi tanácsadó szervezetet kell létesíteni, ahol élettapasztalatokkal és szakismeretekkel rendelkező állampolgárok tanácsot és segítséget nyújtanak azoknak, akik házasságkötés előtt állnak vagy egyébként családi ügyekben hozzájuk fordulnak.” E szervek feladatairól, létesítéséről, összetételükről és tevékenységükről a törvény első végrehajtási utasítása szól. PAP TIBOR: a 19. j.-ben id. h. 146. p. 5. j.

abba a családvédelmi szerven keresztül, a bontóperben érdekelt személyekhez sokkal közelebb álló, ilyen vonatkozásban az egyes polgár bizalmát élvező társadalmi szervet is be kellene vonni.

A funkciót betöltő személyek adottságain és buzgalmán mindenképpen sok múlnék. De ha csak az ország egy részében, bizonyos számú helységben lesz sikere, elindíthat egy jelentőségében növekvő, kedvező folyamatot.

2. Nem lehet alapjában szembefordulni a 3. sz. irányelvnek azzal a megoldásával, amely a házassági bontóper anyagából a bontásban való meg-egyezővel kiküszöbölhetővé teszi azokat a házasságok kölcsönösen megalázó, hibákat leleplező elemeket, amelyek valóban a házasság helyrehozhatatlan tönkremenéséhez vezettek, de feltárásuk egész életükre megmérgezi a házasságok emberi viszonyát, elsősorban a közös gyermekeik kárára. Éppen a házastársaknak az a közös akaratnyilvánítása azonban, amelyet az irányelv a házasság felbontása szempontjából lényeges körülménynek nyilvánít, alkalmas arra, hogy a bíróság előtt a felek azokat a körülményeket is elleplezzék, amelyek pedig a házasság orvosolhatóságának megállapítására lennének alkalmasak. Az irányelv harmadik pontja sem tud túllépni azon a megállapításon, hogy az egyező akaratnyilvánításból: 1. csak *egyéb körülményekkel* összefüggésben és 2. így is csak *többnyire* lehet a házasság végleges és teljes megromlására következtetni.⁶⁵

Az igazságügyminisztérium tervezetének általam ismert utolsó szövege az irányelvből kiemelt fenti óvatos fenntartásokat is mellőzte és ezzel, akarva, nem akarva, a közös akaratnyilvánítást az abszolút bontóok rangjára emelné.

Valószínű, hogy a házastársak egyező akaratnyilvánítására mint lényeges körülményre alapított bontások sorában nagy számmal lehet találni való-
jában még meg nem romlott és társadalmi rendeltetésük betöltésére alkalmassá
tehető házasságokat, amelyeknek a fennmaradás szempontjából éppen erős
pontjai feltárására a megfelelő eszközt megtalálni komoly feladat.

A társadalmi szervezetek általánosságban hangoztatott családvédő feladatainak a bomlás veszélyét mutató házasságok körében konkrét keretet kellene adni, esetleg a bíróság által eddig csekély eredménnyel betöltött feladatkör részleges átruházásával is. A bontóper tárgyalásának második határnapja iránti kérelem elmaradásának (vö. 63. j.). arányszámát lehetne nézetem szerint jelentősen megnövelni, ha a fentiek során ismételten érintett, továbbfejlesztett családvédő bizottságoknak alkalmat adna a törvény, hogy a megromlottnak látszó házasságok belső vonatkozásait szigorúan bizalmas körben

⁶⁵ A Pp. 284. §-a (2) bek. szerint a felperes házassági perben keresetétől az eljárás bármely szakában az alperes hozzájárulása nélkül elállhat. De mi a hatálya annak, ha az alperesként szereplő házasság a bíróság által megkívánt személyes megjelenése alkalmával tett hozzájáruló kijelentését vonja később vissza? A gyakorlatban a kérdés még nincs tisztázva. Vö. Kommentár 104. p. utalással a Pp. Kommentár 977. p.-re.

feltárják és ennek során különösen mögé néznének a bontásra irányuló „közös akaratnyilvánításnak”. Amit feltárnának, nem válnék semmiképpen peranyagga és a legszigorúbb titoktartás védelme alá kerülne, de talán meglepően sok esetben lenne alkalmas a megromlottság látszatának elhárítására, a családi boldogság visszaállítására. Vajon a bontás bejegyzése helyett hányszor akadna azután az anyakönyvvezetőnek a születési anyakönyv körül tennivalója?

A házasság és a család jogi védelme

Abból, hogy az Alkotmány a házasság és a család intézményének védelmét a Népköztársaság társadalmi rendje lényeges alapjai védelmi körébe helyezte át, logikusan e védelemnek mint állami feladatnak az intenzitásában való megnövekedése következik. Kézenfekvő a társadalmi feladatának megfelelő családban élők igénye arra, hogy családi életük belső harmóniáját harmadik személyektől származó külső támadás ne zavarja meg, illetőleg az ilyen támadásokkal szemben a megfelelő védelemben részesüljenek.

A házasság és családi élet zavartalanságához való, mindenkivel szemben védett, tehát abszolút szerkezetű jogot a jogszabályalkotás mint a személyiségi jogok egyik különleges családjogi jelleget mutató esetét ismerheti el és részesítheti védelemben olyan értelemben is, hogy az azt megsértőt szankcióként kártérítési kötelezettség is terhelje. (PTK. 84. § [2] bek., 339. §.) Ez a védelem a családpolitikát, a család intézményének a szocializmust építő társadalomba beilleszkedését hasznosan szolgálhatja. A családjog önálló jogként elismerése esetében nem lehet beérni azzal a lehetőséggel, hogy a vagyoni elgondolások alapján felépülő polgári jogban mégis helyet kapott személyi vonatkozású rendelkezésekhez legyünk kénytelenek nyúlni avégből, hogy valamelyes védelmet mégis levezessünk, hanem a családjog atmoszférájának megfelelő, jogunkból egyelőre hiányzó szabályokra van szükség.

A PTK a személyiségi jogok körében, a 81–84. §-okban nem említ a névviseléshez és magánlakáshoz való jogon túlmenően családi jellegű jogokat.

A tőkés és szocialista rendszerű államok legkiválóbb jogtudósainak közreműködésével megjelenés előtt áll az International Encyclopedia of Comparative Law, amelynek a személyekről és a családokról szóló IV. kötete önálló tanulmányt fog tartalmazni a család elleni és a családon belüli jogellenes magatartásokról. Ennek a fejezetnek az előfutára Erik Jayme kiváló munkája,⁶⁶ amelynek eredményeit fogom az alábbiakban elsősorban figyelembe venni.

A XVII–XVIII. század természetjogászait elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, hogy a házasságtörő harmadik, akiben természetesen a házasságot leg súlyosabban megzavarót látták, hiszen a „biztos örökös” származását tette

⁶⁶ ERIK JAYME: *Die Familie im Recht der unerlaubten Handlungen*. Frankfurt a.M., Berlin, 1971. — Zweiter Teil 6. Kapitel, 223. és köv. pp.

kétségessé, mennyiben köteles a megcsalt férjnek kártérítést fizetni. *Pufendorf és Thomasius* a házasságtörésből származó gyermek tartási költségeinek megtérítésére látták a házasságtörőket (az asszonyt is) kötelezhetőnek, sőt amennyiben a házasságtörésből származó gyermek megtartotta a megcsalt férj utáni öröklési jogát, a többi gyermekek irányában elismerték a megtérítési kötelezettséget az örökrész csökkenése mértékéig.

A Common Law a család megzavarásáért járó kártérítést, a háztartásból a háznépéhez tartozók vagy a leányok elcsalogatásából és a háztartást segítő munkaerők elvonásából eredő károk megtérítését biztosította. Ilyen vagyoni szemlélet volt alapja a házasságtörés miatti kártérítésnek is. Az amerikai jogban két esetcsoport fejlődött ki, az egyik az érzelmi elidegenítés (alienation of affection), a másik a bűnös kapcsolat (criminal conversation). Az utóbbinak rendes esete a házasságtörés volt. Az angol-amerikai jogban a becsületen esett sérelem miatti pénzbeli kártérítés által betöltött nagy szerep folytán ezen a téren is igen nagy szerep jutott a pénzben meghatározott erkölcsi elégtételnek. Ez több államban büntetés jelleget öltött, bizonyos körülmények között elrettentő „példaadás” céljából is túlmagasan szabták ki. Csak a jelen század 20-as és 30-as éveiben kifejlődött egyre komolyabb ellenállás vezetett 1935-ben elsőként Indiana államban a mindkét fajta keresetnek az eljegyzés megszegésének szankciójával együtt bekövetkezett eltörlésére.

Ennek a negatív állásfoglalásnak (az Anti-Heart-Balm törvényeknek) az indokául hozták fel, hogy alkalmas eszközt szolgáltatnak ártatlan emberek megzsarolására. Rendkívül bizonytalan tényállás volt az ún. elidegenítés is. A keresetek nem voltak célravezetők sem. Az egész szabályozás nem alkalmazkodott azokhoz a változásokhoz, amelyeken az erkölcsi közfelfogás átment.

Tízéves időszak után — úgy látszik — újabb fordulat következett. A házasság és a család védtelenné válása helyett a védelem pontosabb keretek közé fogását, tehát a régi szabályok revízióját látták komoly tényezők a helyes megoldásnak, hivatkozva arra, hogy a védtelenség az Alkotmányba ütközik, amire nálunk sem egész alaptalan hivatkozni.

A sok, államok szerint különböző megoldás közül Virginia 1968-as törvényére utalunk, amely vétségi büntető szankció alá helyezte a házasság szándékos felforgatását, más államokban pedig a gyermek keresetének adtak helyet, akinek érdekét a cselekmény a hűtlen anya által elhagyott házastárssal együtt érintette. Példamutató eset volt, amikor a nőt, aki a gyermekeit elhagyó, róluk nem gondoskodó apát más városba csábította, kötelezték a gyermekek irányában kárpótlásra.

Az Egyesült Államok államainak nagyrészen kívül az „Ehestörung” szankciójáról Anglia, Franciaország, Itália és Svájc is gondoskodik valamilyen formában, amelyek részleteinek egymástól való eltérése a jogösszehasonlítás érdekes tárgya lehetne, amire azonban ezúttal nincs módunk kitérni.

Természetesen nem lehet szó arról, hogy az elvesztett szerelemért a nő

férje, vagy volt férje a szeretőtől pénzbeli kárpótlást kapjon, de az NSZK Felső Bíróságának és az osztrák gyakorlatnak a jogvédelem minden eszköztől való teljes elzárkózásával szemben mégis sokan állnak értetlenül.

A német BGB 823. §-ának az a szövege, amely az okozott sérelem némely tárgyának felsorolása mellett „egyéb jog” megsértését teszi a tiltott cselekményen alapuló igény nélkülözhetetlen alapjává, sok más igény mellett a most szóban levőtől való elzárkózás indokául is szolgált. Az alkotmányt helyettesítő ún. alaptörvény 6. §-ának a házasság intézményét védő rendelkezése nyomán azonban felerősödött az a nézet, hogy ez az indok meghaladottá vált, mert „a házasság a házastársaknak abszolút jogot ad az életközösségük fennmaradására”, megvan tehát az az „egyéb jog”, amely a 823. § szempontjából sérelmet szenved.

Jayme közlése szerint az irodalmi állásfoglalások divergenciája szakadást idézett elő a felső bíróság gyakorlata és azok közt az alsóbíróági döntések között, amelyek felsőbíróóság elé nem kerülő ügyekben a házasságtörő partner rovására keletkeznek.

A helyzet tisztázásához több vonatkozásban hozzájárult a nem házasságból született gyermek jogállásáról szóló 1969. augusztus 19-i törvény után a BGB 1615/d. §-a, amelynek értelmében a gyermek az apaság elismerése, vagy megállapítása előtti időről hátralékos tartási összegeket a múlta szólóan is igényelheti az elismerő, illetőleg megállapított apától, és nem attól, aki a hátralékok esedékessé válásakor még a tartásra kötelezett jogi helyzetében volt. Azt, hogy az eddigi eltartónak az apával szemben megtérítési igényét érvényesíteni lehet — ha helyesen értem — az 1615/i. § ismeri el, erre az esetre is kiterjesztve a más esetekre szólóan megadott részletfizetési kedvezmény, illetőleg részleges elengedés bírói jogát.

A népi demokráciák jogszabályai közül a csehszlovák törvény 101. §-a, a lengyel törvény 140. §-a és az NDK törvény 21. §-ának [2] bekezdése szólnak a kötelezettség nélkül szolgáltatott tartás költségeinek a kötelezettől való igényléséről. Ezek a rendelkezések azonban mégsem tisztázzák a házasságtörésből származó gyermeknek a férj által szolgáltatott tartás tekintetében a később kiderülő, vér szerinti apával szemben érvényesíthető megtérítési igényt. Hiszen a vélelmezett apát, az anya férjét a tartás szolgáltatásakor jogilag erre kötelezettnek kellett tekinteni, ő tehát voltaképpen nem más helyett szolgáltatta a tartást.

A magyar bírói gyakorlatban — illetékes helyről kapott információim szerint — nem egy esetben keletkezett olyan döntés, amely azt, akinek apaságát a bíróság megállapította, annak irányában, aki a gyermeket eddig eltartotta, a tartás költségeinek megtérítésére kötelezte. Ez a korábbi eltartó természetesen gyakran az, aki a tartást a reá mutató apasági vélelem alapján volt kénytelen szolgáltatni mindaddig, amíg a vélelmet keresete alapján a bíróság meg nem döntötte. Ilyen esetben az igény érvényesítésében alig jelenthet

nehézséget a Csjt. 88. §-a, mert tartási követelést hat hónapnál régebbi időre is lehet e rendelkezés szerint visszamenőleg érvényesíteni, ha a jogosultat a követelés érvényesítésében mulasztás nem terheli. Nem szólva a közvetlenül a tartásra irányuló igény és a megtérítési követelés közti különbségről, a korábban vélelmezett apát a megtérítési követelés érvényesítésében mindaddig nem lehet mulasztónak tekinteni, amíg a gyermek vér szerinti apja ki nem derül.⁶⁷

Fel kell azonban vetni a kérdést, vajon a biológiai leszármazással nem egyező apasági vélelem alapján a gyermeket eltartó visszatérítési kötelezettségét kívánatos lenne-e korlátlanul elismerni, az esetleg több évre szóló tartásdíj visszamenőleges megtérítési kötelezettsége a családpolitikával ellentétes irányban nem tartaná-e a vér szerinti apákat vissza a házasságon kívülivé vált gyermekek elismerésétől, illetőleg anyjuk feleségül vételétől.⁶⁸

A BTK 15. fejezetének I. címe határozza meg a család és az ifjúság elleni büntetteket. Itt van szankcionálva a kettős házasság (271. §), a családi állás elleni büntett, nevezetesen a gyermek családi állásának megváltoztatása a gyermek kicserélésével vagy más családba csempészésével (272. §), a kiskorú elhelyezésének megváltoztatása, vagyis elvitele attól, akinél őt a hatóság elhelyezte, továbbá a kiskorú elrejtése vagy eltitkolása (273. §). A családi belső kötelezettségek megsértését szankcionálja a kiskorú testi, szellemi vagy erkölcsi fejlődését súlyosan veszélyeztető cselekmény büntetése. A családi kapcsolat súlyosító, minősítő körülmény általában a szemérem elleni bűncselekmények esetében. Végül meg kell említeni a tartási kötelezettség elmulasztásának büntető szankcióját a 275. §-ban.

⁶⁷ Nem éreketlen kérdés, hogy aki magát vér szerinti apának véelve, tartotta a nem tőle származó gyermeket, megbízás nélküli ügyvivőként támaszthatna-e megtérítési igényt, vagy a vér szerinti apa ellen ennek jogalap nélküli gazdagodására kellene-e az igényét alapítania. Az Lf. Bság. 8. sz. irányelve 6. b. pontja szerint, ha több egysorban kötelezett közül csak egyikük tartja a szülőt, ez a többi tartásra kötelezett ügyében való olyan eljárásnak minősül, amelynek még a többiek akarata ellenére is helye van. Ebből az irányelv szerint a PTK. 485. §-a (2) bekezdése alapján következik, hogy a tényleges eltartó saját jogán érvényesíthet igényt, a kiadások és költségek arányos része iránt a többiekkel szemben. A szóbanforgó esetben azonban az apai vélelem alapján tartást szolgáltató nincs tudatában annak, hogy idegen kötelezettséget teljesít, amíg a vélelem helytelenségéről meg nem győződik. Azt hiszem az alapkérdés, hogy az ilyen jellegű megtérítési igényt a jog alapján elismeri-e. Ha azonban elismeri, a családjognak kell arra önálló jogalapot nyújtani és nem polgári jellegű keresetek sorában kutatott analógiák útján kell ahhoz a megoldás keresését nyitvahagyni. A családjog önállóságának egyik dokumentuma, hogy minden analógia útján besorolás több vonatkozásban visszaszám eredményre vezet.

⁶⁸ Változatlanul fenn kell azonban tartanom azt a megállapításomat, hogy az apasági vélelem megtámadásának korlátai (különösen a vélelmezett apa megtámadásának rövid határideje) folytán a szülő és gyermek közti kapcsolatnak a vérségi kapcsolattal egyezése családjogunknak nem alapvető követelménye. Egyes családjogok ezt a követelményt a mi megoldásunknál inkább megközelítik, így különösen az új francia leszármazási törvény a vélelmezett apa ellen érvényesíthető apasági igény lehetővé tételével. Az említett nézetemet egyébként — a megoldás helyessége felőli kétségeimmel együtt — MÜLLER-FREIENFELS is kiemeli (az I. j-ben i. m. 619–620. pp.). Lehet, hogy a Csjt. reformja során a vérségi kötelék nagyobb súlyhoz jut.

Ami azonban a házasságtörést illeti, a felszabadulás utáni jogalkotásunk első intézkedései közé tartozott, hogy a régi házassági törvény 20. §-át, amely csak államfői felmentéssel elhárítható házasságkötési tilalmat tartalmazott azok között, akik által elkövetett házasságtörés miatt a házasságot felbontották, a 6800/1945. ME.sz. rendelet hatályon kívül helyezte. Ugyancsak hatályát veszítette a régi BTK 246. §-ának a házasságtörést büntetéssel sújtó rendelkezése.

A házasságkötési tilalom feloldása mindenesetre annak a családpolitikai elvnek az egyik legkorábbi megnyilatkozása, hogy a gyermeket lehetőleg a vér szerinti apjával kell a szülő és gyermeki viszonyoknak megfelelő jogállásba hozni. Ami a büntető szankciót illeti, az a polgári korban sem játszott komoly szerepet. A házasságtörés szankcióval sújtásának visszaállítását pl. a személyiségi jogok megsértésének egyik súlyos, különlegesen a családjogba tartozó esetének minősítését is aligha lehetne sok kilátással javasolni.

Az ilyen „jogsértés” bírói megállapításának színhelye a házasság felbontása iránti per marad tehát, ha a történeteket a sértett házaspár nem bocsátja meg, mint ahogy a válások okait kutató munkálat adatai szerint az 1965. évi bontások 31 %-ában ez a körülmény valóban szerepelt a bontási kérelem indokaként. Érdekes módon a munkahelyen kialakult szerelmi kapcsolat a nem a munkahelyen kialakult ilyen kapcsolatok 10 %-át sem teszi ki. A munkahelyi kapcsolatok a férfi és a nő oldalán számbelileg kb. egyformák voltak, az egyéb kapcsolatokban a férfi hűtlensége a nőkének majdnem másfélszeresét teszi ki.⁶⁹

Az említett személyiségi jogi sérelemnek tehát a különleges családjogvédelmi eszköze, ha nem is vétkességi szankciója, sokak nézete szerint a házasság felbontása.

A családi élet belső rendjének megzavarása elleni védelemre jogalkotási eszközök helyett inkább társadalmi eszközök látszanak helytállónak, ha nem okoznak vagyoni kárt. Vagyoni károkozása esetében viszont a PTK 85. §-ának [2] bekezdése nyújt segítséget, amely szerint a személyhez fűződő jog vagyoni kárt okozó megsértése esetében a polgári jogi felelősség szerint jár kártérítés, amelynek főszabályát a PTK 339. §-a tartalmazza.

A családi harmóniát kívülről bomlasztó magatartásoknak és a családjog atmoszférájához alkalmazkodó szankciójának megállapítása természetesen nem egyszerű feladat, de bizonyos útbaigazítással mindenesetre szolgálnak a BTK. egyes rendelkezései, amelyek csak a legsúlyosabb eseteit sújtják azoknak a társadalomra veszélyes magatartásoknak, amelyek alkalmasak a család belső rendjének megzavarására, sőt éppen a családon mint áttételen keresztül minősülnek egyszersmind társadalomellenesnek is. Az ilyen tényállások enyhébb, a büntető szankciót már elkerülő, az alábbiakban példákkal megvilági-

⁶⁹ *A válások okai* — A Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei. — 1965/2. 30—31. p.

tott alakulatait lehetne a különleges családvédelem szempontjából megfelelő elbánásban részesíteni.

a) Olyan tények állítása az egyik házastárs, a szülő, vagy gyermek előtt a többi családtagról, amelyek a becsület csorbítására általában nem alkalmasak ugyan, de a harmóniát megzavarják. (A férj, vagy a feleség más nemű személlyel való semleges szóváltásának, egy úton haladásának bizalmaskodásként feltüntetése; a leánygyermek „fiúval együttjárása”-ként feltüntetése egy megfigyelt véletlen találkozásnak. A házastárs „bizalmas” tudtára adása, hogy a másikat a munkahelyén a főnöke „kedveli”.) Egy közhasználatú szóval ez a „pletyka”, amely nem minősíthető a BTK. 266. §-a szerint.

b) Az ifjúság elleni büntetthez hasonló magatartás súlyos veszélyeztetés hiányában vagy felnőttel (férjjel, feleséggel) szemben tanúsítása. (A család körében korábban eltölteni szokott idő számottevő csorbítása italozásra, kártyázásra stb. ösztönzéssel, túllépve a családi életet meg nem zavaró szórakozás, kulturális foglalkoztatás kereteit.) (A BTK. 274 §-ához.)

c) A családi otthon békéjének a magánlaksértés határát el nem érő megzavarása, a közös lakásba ismételt és indokolatlan bejárással. (A BTK. 263. §-ához.)

d) Dolgok használatának elvonásával történő zavarkeltés, a jogtalan elsajátítás, rongálás, jogtalan használat, önbíráskodás büntethető esetein kívül. (Véletlenül hozzákerült vagy kölcsönként háztartási gépet több napig indokolatlanul magánál tartja. Nem motorizált kerékpárt jogosulatlanul használ. (A BTK. 297., 302., 305. §-aihoz.)

A társbérlok surlódásainak évtizedes tapasztalatai bőséges anyagot szolgáltatnak a családi harmónia zavarásának eszközeiről.

Különleges családjogi jellegű, a jogágon belülmaradó szankciók mellett megfontolást érdemel a szabálysértési szankciók alkalmazásának megnyitása, különösen az 1968. évi I. tv. 17. §-ához képest pénzbírság alakjában. A törvény által nyújtott elzárás lehetőségének alkalmazása túllőne a célon, de a család rendjét zavaró cselekmények indokoltan kapnának helyet a szabálysértéseket felsoroló kormányrendeletben, ha nem önálló fejezetként, a VII. fejezetben önálló címként.

Ebben a körben a családvédő szervnek az lehetne a szerepe, hogy az ilyen ügyek elsősorban elé kerüljenek és az ő hatáskörébe tartozzék a figyelmeztetés, ha azt célravezetőnek találja, ha pedig nem, a tv. 42. §-a értelmében ő tegye meg a feljelentést.

Jogunk a korábbi elzárkózással szemben egyre világosabban közeledik az erkölcsi kártérítés létjogosultságának elismerése felé. Ennek különösen akkor gyengülnek meg a közelmúltig uralkodó ellenérvei, ha az erkölcsi kártérítés nem a sértetteket gazdagítaná, az idegenek magatartása nem válnék jövedelemforrásukká, hanem a marasztalás az állam javára szólna, még pedig azzal a rendeltetéssel, hogy család-, anya- és gyermekvédelmi célokra használják fel.

Az ilyen szabályozás pusztá léte és a köztudatba átmenetele már önmagában nevelő és visszatartó hatású lenne azok irányában, akik a mások családi életének harmóniáját oly sokszor felelőtlenül és őket érő minden hátrányos jogkövetkezmény nélkül megbolygatják.

Az általános családvédelem országos szervezése

Már utaltunk ismételtén arra, hogy a család ügyével foglalkozó valamennyi társadalmi szervünknek a kormányhatározat visszhangjaként közös óhajaként egyre erősödik az a törekvése, hogy erőik egyesítésével valósítsák meg a családi tanácsadás és családvédelem feladatait, amelyek szélesebb feladatkörüknek kiemelkedő szektoraivá válnak.

Nem vált tehát meghaladottá a Vöröskereszt Elnöksége számára készült 1971. május 14-én kelt memorandumnak az a javaslata, hogy a szervezeti különválás melletti együttműködés helyett egy olyan országos szerv létesüljön, amely a társadalmi szervek által közösen létesített saját országos központtal és helyi aktívakkal rendelkezik, amelyek egyedül a házassággal és a családdal kapcsolatos egyedi problémákkal hivatásszerűen és sokoldalúan foglalkoznak.

Az a meggyőződés, hogy elháríthatatlan az olyan szervezet létrehozása, amely tevékenységével le tud hatolni a legkisebb emberi településektől, de mégsem nélkülözi tevékenységében a központi irányítást és a közvetlenül tevékenykedők minél intenzívebb, szakszerű kiképzésének eszközeit a rájuk váró feladatok tekintetében.

Egy ilyen szervezet megvalósulásának reménye áll a javaslataim mögött. A sikeres működés lényeges előfeltétele, hogy a házasság és a család ügyében eljáró szerv képviselőjének sokkal bizalmasabb kapcsolatban kell állnia az érdekelt egyedekkel, mint amilyen bizalmi légkör az egyes polgár és hatósági szerv között egyáltalán kialakulhat.⁷⁰

*

Mondanivalóim végére érve mélységesen érzem, hogy a tanulmányom címének csak töredékesen feleltem meg.

Remélem azonban, hogy sikerült az olvasóban azt a benyomást kelteni, hogy a jogszabályalkotás és a jogszabály alkalmazás távolról sem érkezett el új társadalmunk, a szocialista társadalom felépítése során azoknak a lehetőségeknek a határáig, amelyekkel a családpolitikát, általában a családnak az új társadalmi rendbe való kifogástalan beépítését tudja szolgálni. Ennek kere-

⁷⁰ Természetesen ennek egyik fontos eleme az eljáró személyeket terhelő legszigorúbb titoktartási kötelezettség, amit az NDK. törvény 4. §-ának (2) bekezdése is hangsúlyoz.

tében különösen a dolgozó nő helyzetének olyan megoldását kell elérni, hogy nagyra értékelt, a férfiakéval egyenrangú társadalmi munkája mellett a gyermeknevelésben és a családi otthon melegének fenntartásában is betölthesse legnemesebb feladatát.

De be kell ismernem azt is, hogy nem csekély azoknak a vonatkozásoknak a száma sem, amikor olyan feladattal találtam magamat szembe, amelyek jogi parancsokkal való megoldását kénytelen voltam lehetetlennek minősíteni.

Hogy ezen a területen a társadalmi szervek, illetőleg maga az egész magyar társadalom képes lesz-e a jogszemlélettől, a jogpolitikától csak útmutatást kapva, megvalósítani azt, amit a jog megvalósítani nem tud, a jövő fogja megmutatni.

Ebben a vonatkozásban optimista vagyok, bízva különösen abban, hogy ifjúságunk úgy fogja tovább fejleszteni életformáját a köz sokoldalú támogatásának hatása alatt, hogy ezt az optimizmust igazolni fogja.

A SZOCIALISTA VÁLLALATRÓL

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem alapításának 25. évfordulója alkalmából 1973. szeptember 3–5 között rendezett tudományos ülásszak munkáját túlnyomórészt *A szocialista vállalat* című országos szintű, távlati tudományos kutatási fő iránynak szentelte. Minthogy e kutatási fő irány az Akadémia, közelebbről a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának tevékenységi területére tartozik, az ülásszak öt szekciójában elhangzott előadások és vita teljes anyaga a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának könyv-tervében az Akadémiai Kiadónál a következő évi terv részeként megjelenik. A kb. 60 szerzői ív terjedelmű anyagból alább az öt szekció vitaindító előadását közöljük. Ez az öt referátum a következő: *Szabó Kálmán*, tanszékvezető egyetemi tanár, MTA levelező tag: „Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről”; *Józsa Ödön*, tanszékvezető egyetemi docens: „A munkaügyi tevékenység tartalma, helye és szerepe a vállalati gazdálkodásban”; *Megyeri Endre*, tanszékvezető egyetemi docens: „A vállalati alapok optimális kihasználása és a hatékonyságmérés néhány problémája”; *Molnár László*, tanszékvezető egyetemi docens: „A vállalatok piacképességének belső feltételrendszere és fejlesztésének célszerű módszerei”; *Varga Sándor*, tanszékvezető egyetemi tanár: „A vállalati szervezési és vezetési kutatások kérdései”.

GONDOLATOK AZ EGYSÉGES MARXISTA VÁLLALATELMÉLET KIFEJLESZTÉSÉRŐL

SZABÓ KÁLMÁN

Előljáróban hadd szóljak arról, miért döntöttünk úgy, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetem negyedszázados jubileuma alkalmából rendezett tudományos ülésszakot túlnyomórészt a szocialista vállalat témakörébe vágó problémáknak szenteljük.

Hiszen egyetemünk eddigi és jelenlegi kutatótevékenysége, eredményeink jelentősebb része a népgazdaság egészét, egyes ágazatait, területeit, nemzetközi kapcsolatait érinti. Tanszékeink, kutatócsoportjaink szükségképpen azokat a társadalomtudományokat, gazdaságtani és módszertani diszciplínákat igyekeztek és igyekeznek ezután is átfogóan művelni, amelyek a korszerű és hatásos gazdasági szakember-képzéshez szükségesek. Ám a közgazdász feladata — hivatásának természete szerint — a gyakorlati gazdasági vezetés szolgálata, s e feladat nagyon sokféle társadalmi és technikai, elméleti és módszertani ismeretet kíván. Ezért azt mondhatjuk, hogy bizonyos értelemben a közgazdászképzés kezdettől fogva nem volt egyéb, mint gazdasági vezető-képzés. Ebből következően a jövőendő közgazdászokkal viszonylag sokféle társadalmi és módszertani, elméleti és alkalmazott tudomány együttes művelését kellett elsajátíttatni. Az elért szerény eredményeket tehát jórészt olyan tudományok vallhatják magukénak, amelyek közvetlenül nem hozhatók kapcsolatba a vállalattal, kezdve a politikai gazdaságtantól a matematikáig, a világgazdaságtan és a statisztika, a gazdaságföldrajz és a számvitel, a számítástechnika, a gazdaságtörténet, a technológia, számos ágazati gazdaságtudomány és a nyelvtudomány, a filozófia, a gazdasági jog, a szervezéstudomány és a munkatudomány stb.

Ha mindezek ellenére a hat szekció közül ötnek a napirendjén mégis vállalati téma szerepel, ennek lényeges oka van. A vállalat középpontba állítására az a megítélt kötelesség indított bennünket, amely a Szocialista Vállalat Távlati Kutatási Főirány országos koordinálásában — a Tudományos Akadémia felügyelete alatt — egyetemünkre hárul.

Azt akartuk elérni, hogy tanszékeink — amelyeknek ebben az érdemi és szervező munkában fontos szerepet kell játszaniuk — a tudományos ülésszakra való felkészülésük és fellépésük révén magasabb fokra fejlesszék tar-

talmi együttműködésüket egymással. Ez a szoros belső kapcsolódás ugyanis az egyik legfőbb feltétele annak, hogy egyetemünk szellemi és szervezőképessége teljes mértékben felzárkózzék az e téren meglevő tradicionális intézményi formák túlhaladását igénylő megbízatáshoz.

Kérem, itt legyenek tekintettel arra, hogy a magyar történelemben első ízben valósult meg, hogy felsőoktatási intézményt bíztak meg az egyik társadalomtudományi fő irány országos koordinálásával. Az sem volt véletlen, hogy éppen a mi egyetemünknek jutott ez a feladat. Tanszékeink — különösen a mechanizmusreform óta — a gazdaság különböző ágazataiban végzett kutatásaikkal igen sok hasznosítható eredményt értek el.

Kérem, vegyék azt is figyelembe, hogy ez a mostani ülősszak az első, amelyet a fő irány égisze alatt szervezünk. Szükségszerű tehát, hogy a konferencia munkájának útkeresés jellege is van.

A vállalati kutatások jelentőségéről

Napjainkban tanúi vagyunk a vállalattal kapcsolatos szakirodalom gazdagodásának.

A *tőkés* világban az állami monopolkapitalizmus erősödése és azok a tudományos és technikai forradalom által okozott hatások keltik fel a kutatók figyelmét, amelyek alapvető változásokat idéznek elő egy-egy ország vállalati struktúrájában, a tőke allokációjának formarendszerében, belső és nemzetközi mozgásában, s meggyorsítják a tőketulajdon és a tőkefunkció (utóbbin belül a vállalkozói és a vezetői funkció) különválását stb.

A *szocialista vállalatok* problémáit tárgyaló szakirodalom feltűnő gyarapodása viszont nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll a tervgazdálkodás továbbfejlesztését szolgáló reformlépésekkel. Az egyes szocialista országokban ezek — számos eltérő vonás ellenére — a központi irányítás és az önálló vállalati (szövetkezeti) gazdálkodás szerepét egyaránt erősítő úton történnek.

Nálunk fél évtizedes tapasztalatok igazolják a reformról hozott 1966. évi központi bizottsági határozat s a pártkongresszusok erről szóló állásfoglalásainak a helyességét. De ha nem a múlt, hanem a jövő mércéjével mérünk, akkor vetődik fel csak igazán, teljes horderejével a vállalatoknál történő további előrehaladás kérdése. A *népgazdaság* hatékonyabb fejlődésének — bátran állíthatjuk — *legnagyobb*, még fel nem szabadított emberi és anyagi tartalékai a *jennálló vállalati struktúrában rejlnek*.

A reformtapasztalatoknak meg kellett értetni velünk, hogy a rugalmas alkalmazkodásra sarkalló tényezők mozgásba hozása túlnyomórészt a vállalatokon múlik. Bár sok múlik a központi intézkedéseken, a szabályozó rendszeren, de semmiféle állami akarat nem valósulhat meg, semmiféle automatizmus sem segíthet áttörni a nehézségeken, ha a gazdálkodó egységeknél gyenge az innovációs hajlam, nehezen zárkózik fel a szervezés az új technikához, hiány-

zik az eltökéltség a keresetek olyan differenciálásához, amely a teljesítmények és az eredmények tényleges társadalmi hasznosságának mértékén alapul.

Így azért, hogy a gazdasági reform elvei maradéktalanul eljussanak a munkahelyekig, éppen a vállalati gazdálkodás magasabb szintre emelésének kell a figyelem *középpontjába* kerülnie. E reális szükséglet felismerése jut kifejezésre többi között a munka- és üzemszervezésről szóló kormányzati döntésekben, éppen úgy, mint abban a tényben, hogy „Szocialista vállalat” címszó alatt országos szinten emelték ki a hosszú távú kutatási terv keretei között a vállalattal foglalkozó tudományos munkákat.

A vállalati szakirodalom sohasem látott gazdagodásának köze van tehát jelenünk mély áramlataihoz nemzetközi síkon és hazai méretekben egyaránt.

Miért kell kifejleszteni az egységes vállalatelméletet?

Nos, ha ennyire gazdag a szakirodalom és ha a gyakorlat csillapíthatatlan szüksége ily erővel adott lökést a kutatások megújulásának Nyugaton, s hozta lendületbe azokat a szocialista országokban is, *jogos-e és milyen értelemben, egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről beszélni?*

Minden bizonnyal nem állok egyedül azzal a véleményemmel, hogy *feltétlenül jogos és szükséges*. Jogos azért, mert még nem történt meg. Reális lehetőségei viszont mind tudományos oldalról, mind a társadalmi felismerés oldaláról egyre inkább érlelődnek. Szükséges, mivel a különböző egymást keresztező és egymástól függetlenül születő teóriák hátrányos következményekkel járnak. Az, hogy e teóriákat még nem rendeztük a marxista társadalomfilozófia metodikai elveiből kiindulva és nem egészítettük ki az alapkutatások eredményeivel, máris érezteti zavaró ideológiai hatását, akadályozza a tudományos megismerést.

Ami a szocialista vállalattal kapcsolatos irodalmat illeti, eléggé jelentős részük az adott eljárások, folyamatok, megoldások leírására szorítkozik, tehát inkább a mindennapi gyakorlat szolgálatában és nem elméleti igénnyel íródott.

Mindezeket figyelembe véve sem panaszkodhatunk azonban a szóba jöhető, tudományos értékű irodalmi anyag terjedelmére! És éppen ez jelenti az egyik realitást, ugyanakkor az egyik indokot is az egységes marxista vállalatelmélet kidolgozásához. Legfőbb lehetőségét és garanciáját ennek mindazonáltal a *marxizmus—leninizmus általános világnézeti bázisa, valamint a szocialista termelési mód ténye szolgáltatja*.

Jól tudjuk, hogy a marxi—lenini tanok mindmáig eszmei forrásul szolgáltak azoknak a marxista alkotóknak, akik elméleti igénnyel végezték a tőkés vállalati struktúrák fejlődésének vagy a polgári vállalatelméleteknek a kritikai értékelését. (Alkalomhoz illően, hadd utaljak Varga Jenő munkásságára, vagy aktuális jellemzőként a Francia Kommunista Párt szerzői gárdája által

írt könyvre az állami monopolkapitalizmusról¹.) S lehetne-e nem megemlíteni, hogy évtizedeken át a lenini gondolatok voltak a vezérelvei a szocialista vállalatokkal, szövetkezetekkel kapcsolatos párthatározatoknak s az e tárgykörben tevékenykedő tudósoknak?

Ám bármilyen nagy értékű is számunkra a klasszikus elméleti örökség és bármily szükséges garanciális feltétele is ez a szóban forgó tudományos feladat megoldásának, mégsem elegendő feltétele annak.

Elég széttekinteni csupán, hogy az elénk táruló kép tarkaságában, rendezetlenségében, hézagaiban, felismerjük a kialakulatlanság, de egyben az összehangolódásra való törekvésnek is a biztos jeleit.

Minden társadalomtudományi teljesítménynek a gyakorlat és az ideológia szolgálatával kell létének jogosultságát igazolnia. Nos, a vállalatelmélet terén történő alkotó egyesítés jelesen közreműködhet e kettős funkció jobb ellátásában.

Ideológiai oldalról főként azáltal, hogy a vállalati kutatások tartományának sok tudományágon áthúzódó határain egybefonódó „hadállásokat” épít ki, megszüntetvén azokat a réseket, holttereket, amelyeken át — valljuk be elég szép számmal, s gyakran könnyűszerrel — szivároghatnak be antimarxista elméletek, a tudományosság kritériumát meg nem ütő kispolgári és burzsoá nézetek. De lényeges lehet közreműködése a pragmatizmus, a felszínen mozgó, empirikus gondolkodás, a szubjektív spekuláció és az elvont formalizálás saját termésű hajtásainak lenyesegetésében is. Mindezzel azonban a gyakorlatnak is nagy szolgálatot tesz.

A kutatási fő irány szerepe a vállalatelmélet fejlesztésében

Az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztésének indokolása s az alkotói cél mibenlétének és értelmének felvázolása után a látszatát is szeretném elkerülni annak, mintha úgy vélném, hogy ezzel a nagyszabású feladattal a magyar tudomány művelőinek kellene és lehetne megbirkóznuk. Nyilvánvaló, hogy az egyes országok, mindenekelőtt a Szovjetunió, a többi szocialista ország, valamint a fejlett tőkés- és fejlődő országok e témakörben kutató marxista—leninista társadalomtudósainak az együttes munkássága hozhat csak teljes értékű eredményt.

Nem volna jó továbbá olyan gyanút kelteni, mintha a fő irány kereteiben végzett kutatások akár kizárólagos, akár csak középpontba állított feladatának tartanók az egységes vállalatelmülethez, annak nemzetközi kifejlesztéséhez való hozzájárulást.

¹ Le capitalisme monopoliste d'État, 1971. Párizs, Éditions Sociales.

Aki ismeri a fő irány kormányzati kijelölésének alapjául szolgáló tervtanulmányt (készült: 1971 júniusában) és bepillantott az elkészített hároméves kutatási tervbe, az tudja, hogy *a témakörök zöme alkalmazott jellegű kutatást igényel*. Főként az öt kutatási irány egyike, a „szocialista tulajdon és vállalat” az, amelyben elhelyezkednek — de itt sem kizárólagosan — az alapkutatás tárgyát képező témák.

A fő irány egésze alatt folytatott kutatások egészének ugyanis az a magisztrális rendeltetése, hogy a maga módján segítse a hazai vállalati és szövetkezeti viszonyokban rejlő objektív és szubjektív előnyök kihasználását, a gazdasági irányítás és vezetés tudományos megalapozását. Ebből a szempontból a vállalatelmélet művelése csupán eszköz. De nélkülözhetetlen eszköz, amely az alkalmazott kutatásokkal való együttműködés révén biztosabbá, eredményesebbé teszi a misszió teljesítését.²

Az elmélet alkotó művelése ezenkívül egy más jellegű biztosítékként is szolgál: nevezetesen *marxista ideológia jelenlétéhez* kutatásainkban. Hiszen az elméleti igénytelenség, azon túl, hogy veszélyezteti a tudomány hitelét, egyfajta világnézeti magatartás tükrözője is. A szűk empirizmusé, amely teret hagy a voluntarizmus és a szubjektivizmus számára, mert nem ad látókört, nem vág rést a tények sűrűjén.³ Egyszersmind utat nyit a polgári ideológiák számára, amelyek elég gyakran jelennek meg hivatlanul is a vizsgált témakörök szférájában.⁴

A vállalatelmélet művelése — mint mondtam — nem minden kutatás közvetlen feladata, csak az alapkutatásé. De az elméleti igényesség, a *marxista eszmeiség, a munkásosztály alapérdekeiből való kiindulás valamennyi kutató számára követendő magatartás*.

A pozitív eszmei alapállásból, a magas fokú elméleti igényességből következik végül a marxista kutatás általánosan bevált *metodológiai elveinek* alkal-

² Itt kell megjegyezmem, hogy az elmélet alkotásának és a gyakorlat szolgálatának a *kutatásban* érvényesítendő dialektikus egysége által biztosítható a *tudomány és a gyakorlat* között a helyes viszony is. A gyakorlatnak alá kell rendelni az elméletet. De mit jelent az alárendelés? Eredeti marxi—lenini értelmezésben — ha szabad itt *Lukács Györgyöt* idéznem — nem az elméletet kell a taktikának alávetni, hanem annak kell a stratégiához, az utóbbinak meg a taktikához alapul szolgálnia. Konkrétan szólva a *gyakorlati vezetés* úgy leli meg legjobban segítőársát a tudományban, ha elméleti igényességet követel tőle. Tehát nem adott elképzeléseinek, adott cselekvéseinek „megmagyarázását”, hanem útmutatást, a lehetséges és a szükségszerű tendenciák stb. feltárását, amelyek vagy igazolják az adott taktikai koncepciót és a folytatott gyakorlatot, vagy kritikai elemzésükkel változtatásra bátorítják azt.

³ Az empirizmusra kimondva vagy kimondatlanul az a jellemző, hogy a közvetlen tapasztalat felszíni leírására korlátozza feladatát. Folyton mint „elvet” hangsúlyozza, hogy ahány vállalat, ahány szituáció, annyi a különös, a kivétel. Mindez semmi másra nem való, mint az általánosítás, a tudományos elméleti megközelítés szükségességének tagadására. Így módon ellene hat a gondolkodás kitágulásának és elmélyülésének, amelylyel a vezetők és a társadalom a jövő várható és lehetséges helyzeteinek a kihívását felkészülve fogadhatja.

⁴ Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a főirány elfogadásának alapját képező tervtanulmány is abban jelölte meg a szocialista vállalatelmélet fejlesztésének egyik célját, hogy „képesse váljon a polgári elméletekkel való hatásosabb konfrontációra”.

mazása is. Csupán velük érhetünk el valódi eredményeket, akár a gyakorlat tudományos szolgálatában, akár az ezt támogató elmélet fejlesztése tekintetében. Évéggett kívánom közülük néhányra ráirányítani a figyelmet.

A specifikumok megkülönböztetésének követelménye

Mindenekelőtt a tudatos törekvést kell hangsúlyozni mindama — a vállalat fogalmkörébe tartozó — *specifikumok* kimutatására, amelyek az adott társadalmi rendszer szocialista, illetve tőkés jellegével függnek össze.

Ezt a szempontot gyakran mellőzik a marxista vállalati szakirodalomban is. Hátha még a polgári vagy antimarxista szerzők munkáira gondolunk! Mivel magyarázható ez a tünet? A kifejezetten tendenciózus ferdtések, szocializmusellenes beállítások eseteitől most eltekintve, *két okra* szeretnék rámutatni:

a) Csapdát nemegyszer maga a vállalat mint gazdálkodási szervezet és mechanizmus állít, különös (habár korántsem kivételes) közgazdasági termétszete által.

A vállalat — fogalma szerint — a kapitalizmusban és a szocializmusban is (természetesen ellentétes társadalmi tartalommal és rendeltetéssel) *a termelőerők fejlődésén alapuló árutermelési viszonyok szervezeti alapegysége. A munkamegosztás láncszemeként a mai történeti állapotban semmi mással nem pótolható funkciót lát el; meghatározott módon összekapcsolva a termelési eszközöket és a munkaeerőt, részt vesz a társadalmi újratermelés összfolymatában.*

Arról van tehát szó, hogy minden konkrét vállalat rendszerint úgy létezik specifikus mivoltában, hogy sajátos társadalmi tartalma szükségképpen a *termelőerők fejlettségéből* következő általános vonások és az *áruviszonyokból* adódó formák és mechanizmusok által jut kifejezésre.

Gondoljunk csak olyan gazdasági fogalmakra, mint a nyereség, a jövedelmezőség, a „tőkehatékonyság”, a munkabér, a piac stb. Vagy vegyünk olyanokat, mint a vállalat jogi értelemben vett állami, szövetkezeti formája, illetve olyanokat, mint a gazdasági vezetői (menedzseri) magatartásnak vagy az irányításban való participációnak a szociológusok által néha oly hévvel vitatott jelenségei. Azonos vagy hasonló formákról, jelenségekről van tehát szó, amelyek azonban mindig minőségileg különböző társadalmi lényegyet és hajtóerőket juttatnak érvényre. Ha erről megfeledkezünk, könnyen előáll az irányvesztés tipikus esete.

b) Másodszor viszont bizonyos elmélettörténeti örökség következményeire utalnék. Mind a mai napig személyek és intézmények tekintetében egyaránt meglehetősen *elkülönülve folyik a kapitalizmus és a szocializmus* (bennük a vállalati tevékenység) *kutatása*. Nem tudván eleget a szocialista gyakorlat állapotáról, a vállalattal kapcsolatos tudományos eredményekről, a kapitalizmus specialistái gyakran elmulasztják azoknak a tendenciáknak az elemzését, amelyek — sajátos osztálytartalmuk dacára — a termelőerők, a technikai

gazdasági viszonyok és az általános nemzetközi fejlődés hatására állnak elő. A szocialista vállalatok gazdálkodásával, jogi helyzetével stb. foglalkozó irodalom hasonlóképpen a szocializmus specifikumának tüntet fel néha általános érvényű vonatkozásokat. S talán még nagyobb hibaforrás az, ha megelégszik a specifikumok sztereotip említésével, megkímélve magát a lényegbehatolás fáradalmaitól.

Am bármilyen okból is mellőzik a társadalmi rendszer jellege által adott specifikumokat, s hagyják homályban ezek viszonyát az általánosabb vonatkozásokhoz, az elmélet hézagai — mint ahogyan az lenni szokott — itt sem maradnak kitöltetlenül. Szükségszerűen kétféle módszerbeli és szemléleti tévedésre adnak lehetőséget: a hamis azonosításra és a mesterkélt szembeállításra.

A hamis azonosítás óhatatlanul bizonyos technokratikus elméletek kritikátlan átvételére, egyes formák gyakorlati lemásolásának kísérletére vezet. A kapitalizmusbeliekhez hasonló jelenségeket látván a mi viszonyaink között, ez szolgáltat ténybeli alapot mind a valóságos szocializmus szocialista jellegének elvitatásához a „baloldali” teoretikusok részéről, mind a két rendszer egymásba torkolló fejlődésének hirdetéséhez, ami a konvergenciaelmélet híveire jellemző.

És miben áll a mesterkélt szembeállítás lényege? Abban, hogy a sajátossal való összefonódásuk okán olyan vonatkoztatásokat (tendenciákat, formákat) is a kapitalizmus (vagy a szocializmus) differenciaspecifikájának tartanak, amelyek a termelőerők, a technikai-gazdasági viszonyok fejlődéséből következnek. Ha a tőkésvállalatról van szó, a valóságosnál szűkebbnek vélik azt a kört, ahonnan a szocialista vállalati gazdálkodás elméletéhez vagy gyakorlatához ismeretek vehetők át. (Persze kritikusan és alkotó módon.)⁵ Lám, újra csak a specifikus és a nem specifikus vonatkozások egyértelmű megkülönböztetésével kerülhetjük ki a tévutakat.

Felhozok egy példát annak a szemléltetésére, milyen messzemenő és konkrét hátrány származhat olykor abból, hogyha elsiklunk egy-egy árnyalatnak tűnő elméleti mozzanat felett.

Mint ismeretes, Marx a tőkés termelést analizálva, úgy ábrázolta azt, mint a munkafolyamat és az értékesítési folyamat egységét. Erre építve mutatott rá az irányítási (menedzser) funkció kétarcúságára az antagonisztikus társadalomban. „A tőkés vezető szerepe nemcsak a társadalmi munkafolyamat természetéből fakadó, és ahhoz tartozó külön funkció, hanem egyszersmind egy társadalmi munkafolyamat kizsákmányolásának funkciója is . . .”⁶ Ebből az össze-

⁵ Eszerint ma is az a magatartás a helyes, amit Lenin ajánlott: „... *egyellen szót sem szabad elhinni egyetlen közgazdaságtan professzornak sem, ha a politikai gazdaságtan általános elméletéről van szó, ha a tények speciális kutatása terén még oly kitűnő munkákat is tudnak alkotni. . . .* A marxisták feladata mindkét téren az, hogy elsajátítsák és feldolgozzák azokat az eredményeket, melyeket ezek a »kiszolgálók« elértek . . . és *értsenek ahhoz, hogy félrelökjék reakciós tendenciájukat.*” (Lenin Összes Művei, 18. kötet. Kossuth. 1964. 322. l.)

⁶ Marx — Engels Művei. Budapest. 1967. 310—311. l.

függésből indulnak ki a marxista szerzők is, amikor értékelik a vezetés és a szervezés kapitalizmusbeli tapasztalatait, vagy az ilyen tárgyú polgári műveket.

Ám a munka kettős jellege és az irányítási funkció kettős természete közötti történeti és logikai kauzalitásnak van egy mozzanata, amelyet általában nem említene, pedig érdemes lenne elidőzni fölötte. Nevezetesen az, hogy Marx szerint minden árutertermelő folyamat egyfelől munkafolyamat, másfelől *értékképző* folyamat. Tőkés viszonyok között ez utóbbi foglalja magában az értékesülést. Nos, mivel itt az egész termelési folyamat jellegét az értékesülés, az értéktöbblet-csinálás kritériuma határozza meg, ez adja a munkafolyamatnak is, de az értékképzésnek is a tőkés „értelmét”.

Marxnak a menedzser szerepének megvilágításához nem volt szüksége az említett mozzanatra. Nagyon lényegessé válik viszont ez, mihelyt arról van szó, hogy *mi az irányítás fogalmi terjedelme* a szocializmusban; ugyanígy, ha azt kell megítélni, *mi vehető át a nyugati management science kutatási eredményeiből*. Hiszen a szocialista vállalatok nem naturális gazdálkodást, hanem árutertermelést folytatnak, amelyre mutatis mutandis érvényes a munkafolyamat és az értékképző folyamat egységéről szóló tétel.

Ebből sok minden következik. Az mindenesetre, hogy a gazdasági irányítószerep a szocializmusban sem korlátozódhat csupán a társadalmasodott konkrét munka szervezésére (noha ez a fő oldala), hanem magába kell foglalnia az érték létrehozásának (és realizálásának), tehát az értékképzésnek a megszervezését is. De következtetés vonható le a polgári vezetés- és szervezéstudományok marxista elemzésére vonatkozóan is. Amidőn megítéltetik egyes koncepciók önmagában vett konzekvenciája, illetve igaz volta, vagy amikor azt kell mérlegelni, hogy azokból a szocializmus talajába mely tételeket, módszereket lehetne szelektálva átültetni, akkor akadhat (és akad is) köztük számos olyan, amely adaptálható, holott léte közvetlenül nem a társadalmi munkafolyamat technikai jellegével, hanem annak áru—pénz formájával áll összefüggésben.

Ésszerű volna-e tagadni például az ún. marketing irányzat hasznát, a piackutatási, keresletbefolyásoló módszerek, a fogyasztók viselkedésével foglalkozó tanulmányok alkalmazásának lehetőségét a szocializmusban? És miért lenne vétek azokat — *horribile dictu* — tudatos „manipulálásra” használni? Minden, a monopóliumok által növesztett vadhajrástól megszabadítva, éppen olyan igények preferálására és felkeltésére kellene felhasználni őket, amelyek kielégítésével tartalmasabbá válik a tömegek élete, s társadalom tagjai védettebbé lesznek a környezeti ártalmaktól.

A történeti konkrétság elve

A specifikumok kiemelése önmagában véve túlságosan tág térhez juttatná a valóságtól való meddő elvonatkoztatást. Ezért nem lehet eléggé túl-

becsülni egy másik ismert metodológiai szempont jelentőségét a szocialista vállalati kutatásokban: a *történeti konkrétság követelményét*.

Mi adja itt a kiemelés aktualitását?

A szakirodalomnak — a közgazdaságtaninak, de például a szociológiának is — eléggé tipikus tünete, hogy a szocialista vállalatot (mint jelenséget, vagy annak valamely mozzanatát) a történeti folyamatok kauzális egymásutániságából kiszakítva vizsgálják. Ez a tendencia egyre komolyabb akadályává válik a nagyszámú részeredményt általánosító egyesítésnek, a szükséges elméleti orientáció érvényesítésének.

E helyzetnek bizonyára számos oka van. Hadd szorítkozzak megint csupán *néhányra*, s talán ne is a legfőbbekre, hanem azokra, amelyeknek megvilágítása — úgy vélem — tudatosabbá teheti a marxista vállalatelméleti alkotásokra irányuló erőfeszítéseinket.

A történeti konkrétság kritériumának gyakori mellőzése, szerintem, elég szorosan összefügg azzal, hogy a vállalati jelenségvilág az utóbbi évtizedekben számos olyan tudományágnak lett tárgya, amelyek korábban ezen a területen nem folytattak vizsgáldást, kísérletezést.

Ez önmagában véve örömdetes, a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásával is kapcsolatos fejlemény. Gondoljunk csak arra, hogy a közgazdaságtani fogalmak egzaktabb definiálását a gazdasági információelmélet mily mértékben segíti elő a véletlen tények nyelvének (valószínűség-számítás), valamint a feltételektől függő és szabályoknak alávetett tények nyelvének (játékelmélet) a használatával. Az is köztudott, hogy a szociológiai és pszichológiai magatartásvizsgálatok lényeges hatást gyakorolnak a döntéseméletre, gazdagítva, árnyaltabbá téve azt.

Azonban a matematikának eleve nem tartozik természetéhez a történeti konkrétság. Éppen azért alkalmazható (például a kibernetika és a rendszerelmélet) a létezés különböző minőségű formáira, történéseire és struktúráira, mert úgymond „*kívülről*” közelíti az időt. Ami viszont az alkalmazott szociológiát illeti, e diszciplína módszereire eléggé jellemző az állapotfelvétel, a keresztmetszetvizsgálat, s ennél fogva — ha nem csal ítéletem — a tudományág művelői szükségszerűen kissé önkényesen „*szelektelik*” a történeti időt.

Félreértés ne essék, a történeti konkrétság szükségszerűségének erőteljes hangsúlyozásával nem akarjuk a lehetetlent. Sem azt, hogy a matematika vagy a szociológia lépjen ki a maga sajátos időszemléletéből, sem azt, hogy a közgazdaságtani kutatások gazdaságtörténeti kutatásokká váljanak.

Feltétlenül szükségesnek látszik viszont, bármiféle tudományágról és akármely vállalati témáról legyen is szó, hogy

a) a jelenségeket, a problémákat szigorúan ama történeti összefüggésekbe beállítva tanulmányozzuk, amelyek közt azok a valóságban léteznek;

b) tudatosan keressük a lehetséges történettudományi támpontokat, a tárgykörbe vágó forrásokat, a történészekkel való együttműködést. Ha nem

így teszünk, nagy lehetőségek kiaknázását mulasztjuk el. Nem véletlen tehát az a várakozás, amellyel gazdaságtörténészeinknek a fő irány keretében folytatandó munkája elébe nézünk. E diszciplína kutatói évtizedeket átívelő leírását kívánják annak adni, hogy milyen változásokon ment keresztül orszá-gunkban a gazdálkodó egységek szervezeti struktúrája.

Egyáltalán a vállalati kutatásokra is érvényesnek kell tekintenünk a történeti konkrétság marxista metodológiáján alapuló kettős előnyt:

Az egyik, hogy annál huzamosabb időn át lehet érvényes majd a következtetés, minél mélyebbről merít az elemzés a történeti kútforrásból.

A másik, hogy akkor lehet helytállóbb a *jövőbeli* minőségi változások prognózisa (kerülhető el a létező tendenciák mechanikus extrapolációja), ha a vizsgálódás a *múltban* végbement minőségi módosulások körülményeiből szerez bizonyosságot, mégpedig a szakaszváltó, kritikus pontokon kivillanó összefüggések megragadásával, és a korszakos mennyiségi fejlődéstől eltakart, benső törvényszerűségek felfedése útján.

Az átfogó megközelítés követelménye

Az egyes jelenségek, mint tudjuk, nemcsak a történeti folyamatok oksági összefüggéseinek láncszemei, hanem mindenkor kölcsönös függőségi kapcsolatban is állanak más hasonló jelenségekkel, valamint az általános környezet tényeivel. Ezért a konkrétság elvét mindig csupán *átfogó megközelítés* útján lehet jól alkalmazni. Ez elemi igazság. Ha mégis oly sokszor előfordul egy-egy probléma taglalásánál, hogy azt a térbeli lét egymásmellettiségének interdependenciájától elvonatkoztatják, ez megint nem lehet véletlen.

Az okok közt csupán egyre hivatkoznék, amelynek kiküszöböléséhez a fő irány keretei között roppant kedvezőek a feltételek és nagy a kényszerítő hatás is. Ez paradox módon, éppen a szocializmusról szóló gazdaságtanoknak — végső soron pedig a szocialista gazdaságnak — a történelmi fejlődéséből magyarázható.

Vajon nem az átmeneti időszak iparosítási, kollektivizálási, kereskedelmi (NEP) politikájának felelt-e meg az, hogy a szocializmus alkalmazott politikai gazdaságtanának fő vonulatai az egyes *ágazati* gazdaságtanok egymástól meglehetősen elkülönült fejlődése eredményeként alakultak ki? Hasonlóképpen nem a gazdaságpolitikai feladatok realizálására hivatott direkt irányítási rendszer logikáját kell-e látnunk az ágazati szempont dominálásában más alkalmazott diszciplínákhoz képest?

A vállalati (szövetkezeti) gazdasági ismeretek kezdetben többnyire az ágazatiaknak alkották részét, majd később váltak ki belőlük üzemgazdasági, tervezési-szervezési, itt-ott vállalati (szövetkezeti) gazdaságtan elnevezéssel. De bizonyos kísérletektől eltekintve, továbbra is ágazatok szerint különállva

léteznek. Talán nem nagy tévedés azt állítani, hogy — ellentétben a fejlett tőkésországokéval — napjaink alkalmazott közgazdaságtudományának tagolódására a szocialista országok zömében ez a hierarchia a jellemző.

Távol áll tőlem az a szándék, hogy minősítsem a történetileg alakult állapotot. Annál inkább sem lehet sommás ítéletet mondani, mivel a tudományok differenciálódása — a társadalmi-gazdasági élet bonyolultabbá válásával — valószínűleg itt sem fog megszakadni, s így nincs kizárva újabb ágazati kutatási szférák (például a szolgáltatásokkal kapcsolatban) keletkezése.

Úgy tűnik, mégis nagy hibát követnénk el, ha nem néznénk szembe azzal a kérdéssel: vajon a társadalomtudományi, főként a közgazdasági kutatások és ismeretek *mai* markáns ágazati *tagoltsága*, amely valaha alapjában véve indokolt volt, *nem vált-e túlhaladottá*? Szerény véleményem szerint több mint valószínű, hogy azzá vált.

A Szovjetunió ipari világhatalomként a fejlett szocializmus viszonyai közt valósítja meg grandiózus terveit. A KGST-hez tartozó szocialista országok többsége, befejezván a mezőgazdaság szocialista átalakítását, az iparosodottság, az intenzív növekedés stádiumához érkezett. A Komplex Program alapján fokozott ütemben halad előre a műszaki és gazdasági együttműködés (munkamegosztás és integráció) nemzetközi folyamata.

A korszakos változások égetőbbé teszik most, mint bármikor azoknak az interdependenciáknak a gyakorlati figyelembevételét, amelyek az egyes ágakban elkülönülten működő vállalatok létfeltételei, tevékenysége és tevékenységük eredményei között folyvást megújulva és módosulva fennállnak a társadalmi munkamegosztásban és a bővített újratermelésben. Közismert tény, hogy egy-egy vállalat, szövetkezet többnyire sokkal nagyobb felülettel érintkezik más ágazatbeli (részben más országbeli) partnereivel, mint saját ágazatainak egységeivel, helyzetére sokkal inkább hatnak azok, mint emezek.

Nem nyilvánvaló-e mindezekből, hogy máris bizonyos *ellentmondás jött létre* egyfelől az objektív valóság, a gyakorlat megérlelt követelménye és az érintett társadalomtudományi, főként közgazdasági diszciplínák és kutatások történetileg kialakult hierarchiája között? Ahol az egyoldalú ágazatcentrikus szemlélet még intakt maradt, ott is fennáll a realitások szabta határoktól, a gyakorlat igényeitől való lemaradás veszélye. Túlzás volna persze tagadni a tudományos előrehaladás tényét. Hiszen korántsem apadtak ki, sőt nem fog-nak soha kimerülni az ágazati kutatások forrásai. De okvetlenül fékezi a progressziót az a körülmény, hogy ma még *meglehetősen gyér és felületi a kommunikáció* a különböző ágazatokban folytatott vállalati kutatások között, s hogy az egyes tudományok művelőit mesterséges intézményi, tárgyköri és ismeretbeli korlátok választják el egymástól.

Véleményem szerint az intenzív tudományos érintkezés hiányára vezethetők vissza az olyan — enyhén szólva furcsa és luxusszámba menő — esetek, hogy amidőn az egyik ágazat vállalatkutatói már kidolgoztak egy megoldást, illetve

sikerrel-kudarccal alkalmaztak valamely módszert, a másik ágazat kutatói, erről mit sem tudva, ugyanazon kérdés megoldásán fáradoznak. De azt sem hagyhatjuk említetlenül, hogy a hiányos kommunikáció felerősíti a hajlamot az ágazati sajátosságok, a technológiában gyökerező ismervek eltúlzására.

Mármost, ha igaz a történelmi szituáció és reálisak az abból fakadó új igények, valamint a társadalomtudományi diszciplínák jelenlegi struktúrája közti ellentmondásról adott diagnózisunk, milyen képet festhetünk feloldásának útjairól? Ami a távlatot illeti, szerintem elegendő okunk van a következő tendenciák megfogalmazására:

a) Az előttünk álló évtizedben az érintett tudományágak hierarchiájában olyan *átrendeződés* megy végbe, amelyeknek folytán a maihoz képest lényegesen megnövekszik az országos és a helyi vezetői gyakorlatot *átfogóan* szolgáló komplex kutatások (tehát az ágazatiakkal szemben eddig többnyire kiegészítő szerepet játszó diszciplínák) jelentősége.

b) Miközben új diszciplínák is keletkezhetnek, felgyorsul az integrálódási folyamat, s ennek során az eddigiektől eltérő *kristályosodási* pontok jönnek létre.

c) A politikai gazdaságtani elméleten alapuló diszciplínák egyik kristályosodási pontja, valószínűleg *egy átfogó alkalmazott gazdaságtan* lesz.⁷ Még bizonyosabbra vehető annak a lehetősége, hogy a másik integrációs pólus egy *egységes* (nem ágazatokra tagolt) *vállalati gazdaságtan* lesz. (Felesleges volna azon töprengeni: megmarad-e a tradicionális elnevezés vagy egy „modernebb” kifejezés — például vállalati irányításelmélet — lép a helyére.)

d) Az egységes vállalatgazdaságtan rendeltetése az volna, hogy — általánosítva a sajátos szektorális és ágazati ismereteket — *kutatásaival egyaránt segítse a legkülönbözőbb* (állami és szövetkezeti, horizontális és vertikális, nemzeti és internacionális) *gazdálkodó egységek, szervezetek hatékony működését* a népgazdaság tervszerű irányításának keretei közt.

Jól tudom, bármily határozottan fogalmazunk is, megállapításaink legfeljebb a hipotézis értékével bírnak. Itt nemcsak lehetséges, hanem szükséges is a vita, kellenek az ellenvetések. Kiváltképp, ha a jövőről van szó!

Talán egyetérthetünk viszont abban, hogy elérkezett az az idő, amikor nagyobb tudatossággal és erőfeszítéssel át kell lépnünk a tényleges vagy a vélt határvonalakat ott, ahol ez még nem történt meg, s ahol a határok merevnek, retrográdnak bizonyulnak.

A vállalati kutatásban is olyan kritériumot kell követnünk tehát, ami mindenfajta tudományos vizsgálódás ábécéjéhez tartozik: az *integratív megközelítés* marxista metodológiai követelményét. E követelmény szigorú alkalmazása kettős feladatot állít elénk:

⁷ Nem kívánok találgatásokba bocsátkozni arról, hogy milyen *elnevezés nyer* majd polgárjogot. Egy biztos, a tradicionális diszciplínák közül jellegében a *népgazdaság tervezése és irányítása* című tudománykör tűnik a leginkább alkalmasnak erre a szerepre.

1. Bármily erősen korlátozza a megfigyelés terjedelmét a mélybehatolás, az elemzés és a szintetizálás minél kevésbé hagyatkozzon egy-egy szektorra, ágazatra. Törekedjék más területekkel való interakcióra, eredménycserére. Ezáltal több általánosabb érvényű tétellel gazdagíthatja a szocialista vállalatelméletet. Ez viszont a maga részéről nagyban megkönnyítené az egységes vállalatgazdaságtan megalkotását, amelyben az egyébként egyik legfőbb tudományági hordozóját lelhetné meg.

2. Bármily nehéz is sokszor a sok tényező által befolyásolt kölcsönös függőségi viszonyokból kibogozni azokat a *pontos körülményeket, amelyekből alapvetően következik valamely tendencia, mégsem szabad feladni az erre való tudatos törekvést.*

A determinisztikus megközelítés indokoltsága

A tárgyalt metodológiai szempontok egyszersmind a *determinisztikus megközelítés követelményét* is magukba foglalják. Ha most mégis kiemljük e követelményt, ez azzal a körülménnyel függ össze, hogy a kutatásban és irodalomban nem méltányolják mindig súlyuknak megfelelően a vállalatok létét és funkcionálását *meghatározó társadalmi-gazdasági viszonyokat*, azok fejlődés- és struktúratörvényeit. De van ennek a torzulásnak olyan formája is, amikor azt nem tartják kellő tiszteletben, hogy a vállalat alapvetően *ökonómiai* jelenség, s ebben a minőségben fejt ki determináló hatását a társadalmi lét és tudat vállalati határokon belüli és e határokon kívüli szféráira.

Legyen szabad a determinisztikus megközelítés elvének megsértésével járó szemléleti hibák közül négy tipikus változatra kitérni.

1. Az elsőt talán *technológiai determinizmusként* említhetnénk. A többi között ennek rovására írhatjuk azt, hogy miközben elismerjük a technika és a tudomány elsődleges jelentőségét a gazdasági fejlődésben, igazából adósok vagyunk egyvalamivel. Nem dolgoztuk ki azokat a szoros feltételeket, amelyek közt a vállalatok rendszeresen megújíthatják (és meg is kell újítaniuk) állóeszközeiket, s — a technikai és a vele járó szervezési haladással, termelékenységgel lépést tartva — következetesen betarthatják az általuk létrehozott társadalmilag szükséges értéktömeg egyszerű újratermelésének elemi törvényszerűségét.

Ez a hiányosság magyarázható az iparteremtés időszakának feladataiból, a „minden beruházást a központban eldönteni” irányítási módszer rekvizitumaként.

A technokratikus beállítottság a vállalatot üzemnek, pusztán használati értékre orientált technikai szervezetnek fogja fel. (Például, amidőn a gazdasági hatékonyság és a jövedelmezőség kritériumát mereven szembeállítja, misztifikálva néha az elsőt, megvetve a másodikat.) Voltaképpen azt a buzdító

erőt becsüli le, amelyet a vállalat, mint az áruviszonyoknak ez a — szocializmusban sajátosan és relatíve — elkülönült szervezete képes kifejtetni a tudományos kutatások orientálásával, a lehetséges technikai és technológiai megoldások gazdaságilag célszerű kiválasztásával, a társadalmi szükségletek közvetítése útján. Szélesebben értelmezve ezt a gondolatot, itt az a felismerés sikkad el, hogy miközben a technika állapota meghatározza a gazdaság fejlődését, aközben az ökonomiai törvények és összefüggések (szükségletre termelés, arányos egyensúly, értéktörvény) nemcsak a népgazdaság egészében, hanem a vállalatokon belüli viszonylatokban is (természetesen a gazdaságpolitika, a gazdasági vezetés áttételein keresztül) meghatározzák a tudományos-technikai vívmányok alkalmazásának gyorsaságát, a technológiai és a termelési struktúra változásának irányát.

2. A szocialista vállalat ökonomiailag determinált természetének létezik egy más típusú, dogmatikus eszmei gyökerekből táplálkozó, *többszörre pragmatikus* jellegű degradációja is.

Ez rendszerint a társadalmi érdek, a szocialista tulajdon, a népgazdasági szempont prioritására való formális hivatkozással téveszti szem elől a vállalati szervezet és anyagi érdek szocialista viszonyaink immanens jellegéből következő objektivitását, vagy tartja tizedrangúnak azt.

Mint ismeretes, az elmúlt években kialakult beruházási és költségvetési feszültségek feloldására hozott intézkedések mellékhatásaként több vonatkozásban növekedtek a vállalatok *kötöttségei*. Ez, mint átmeneti szükségmegoldás érthető. Ám nem véletlen, hogy nyomban megelevenedett a „szükségből törvényt csinálni” szelleme. Argumentációk születtek a kötöttségeket fokozó szükségtelen korlátozások, a beruházások recentralizációja mellett, így akarván megoldani az erőforrások hatékonyabb elosztását, a népgazdasági érdekek érvényesítését. Mindez a gazdaságpolitikai észszerűség jegyében olyan orientációt sugall, amely — megítélésem szerint — nem áll teljesen összhangban a párt által követett helyes gazdaságpolitikai iránnyal, a vállalatok és szövetkezetek önállóságával kapcsolatos világos elvekkel.

A hivatkozott makrokategóriák magasabb rendű meghatározottsága sohasem volt és nem is lehet vitatható marxisták között. *Abszolutizálásuk* azonban de facto önmaguk érvényét csorbítja. A társadalmi érdek felismerése, a politikai és állami akarat szintjére emelése és gyakorlattá válása nagymértékben függ ugyanis attól, hogy mennyire képesek kifejeződni a maguk eredendő mivoltában a szocialista különérdekek, s a belőlük sarjadó törekvések.

Egy példa: Ma hazánkban az állami, a szövetkezeti és a tanácsai vállalatok ezreiben szakemberek tízezrei nagy önállósággal dolgozzák ki a fejlesztési terveket. Mérlegeltük-e már, milyen mértékben járult hozzá ez a tény a népgazdasági tervezés tökéletesedéséhez és a tervszerű fejlődéshez a legutóbbi időszakban? Igaz, nem vált könnyebbé ezzel a tervező központok munkája. De az önálló helyi tervezés feltételeinek kiszélesítése, ha szabad ezt monda-

nom, az élet dúsabb fantáziáját és kemény realitását segít bevinni a tervező-tevékenységbe. Ez az egyik biztosítéka annak, hogy a tervdöntésekben adekvátabban ölthessen testet a valóságos társadalmi közérdek, következetesebben realizálódhassanak a szocialista tulajdon előnyei, a rendszer belső hajtóerői.

Ilyen és hasonló gyakorlati tapasztalatok birtokában jogosan világíthatunk rá tehát az említett nézetek dogmatikus szemléleti alapjaira. E szemlélet lényege az, hogy a vállalkozást — s általában az áru-pénz-viszonyokat, valamint a különérdekeket — a szocialista gazdaságtól *eleve idegen* jelenségnek fogják fel.

3. Ugyanebből indul ki az „új baloldal” is, amikor *A tőke* írójával szembeszegezve koncepciót, az *etikai marxizmus* zászlaja alatt lép fel. Csakhogy az árujelenségek, az anyagi ösztönzés tényei számukra arra valók, hogy tagadják a szocialista országok gazdaságának tényleges szocialista jellegét, s hogy összhangban a kínai ihletéssel gerjesztett politikai beállítással, a gazdasági reformok következményeit rekapitalizációs folyamatnak minősítsék. A bérforma létezéséből a munkaerő áruvá válását, az anyagi érdekeltség tényéből és alkalmazásából akvizíciót, a kispolgári szerzési vágyra építést olvassák ki. Végso soron pedig egy kiagyalt antropologizált modell utópikus idealista pozíciójából a munkásosztály és pártja történelmi tapasztalatokkal igazolt vezető szerepének jogosultságát támadják.⁸

Ezek a neomarxista nézetek sokszor kölcsönzik fegyvereiket az emberi kapcsolatok révén ismert polgári vállalatelméletek, a „humanizációs” szociológiai iskolák kelléktárából. Anélkül, hogy elvitatnánk e tanok hirdetőitől módszertani részeredményeiket, a kapitalizmus ellenmondásait felvillantó részgazságokat, világos, hogy funkciójuk: a burzsoázia egyfajta eszmei szolgálata. Bizonyos értelemben elméleti úrt is betöltenek: amit a polgári gazdaságtanok azáltal hagynak, hogy az ökonomiai jelenségeket csak dologi megnyilvánulásaikban, emberek és dolgok viszonyaként fogják fel. Nem tagadhatjuk az emberi szempontok, a morális magatartás nagy jelentőségét a szocialista rendszerben, amely a kizsákmányolás, a magántulajdon viszonyainak felszámolásával hajtotta végre legfőbb humanizációs tettét. Mégsem szabad elfeledkezni arról, hogy a marxizmus a gazdasági jelenségeket sohasem értelmezte másképp, mint az anyagi lét újratermelése során létrejövő emberi kötelek, termelési viszonyok minőségileg és mennyiségileg meghatározott formáit. Sajnálom, hogy ilyen triviális igazsággal kell előhozakodnom. Dehát amennyire triviális, ha általánosságban szólnunk róla, oly annyira triviális hiba az is, ha konkrét esetekben — különösen a szocialista vállalat vizsgálatánál — egyfelől a tárgyi formában jelentkező összefüggésekből nem világlik ki az emberi viszonylat, másfelől pedig az érdek, az akarat, a tudat és a morál

⁸ Részletesebb kritikai összefoglalót ad erről Ripp Géza *„humanista Marx” és az „ökonomista Marx” állítólagos antinómiája* című cikkében. (Közgazdasági Szemle. 1973. 3. sz.)

aspektusait az anyagi tevékenységcsere által determinált mivoltuktól elvonatkoztatva szemlélik.

Térjünk vissza a szocializmusbeli áru- és pénzkategóriákkal kapcsolatos félresiklások kérdéséhez. Igaz, hogy az áruviszonyok adott esetben közvetítői, sőt erősítői a kispolgári tendenciáknak. Nem történik-e meg azonban ugyanez akkor is, ha a mindent felülről előírni szándékozó rendelkezések labirintusával adunk lehetőséget a kiskapuk keresésére? És az eleve specifikusnak minősülő módszerek (például a tervezés) nem segítenek-e elő ilyen törekvéseket, mihelyt fogyatékosan alkalmazzuk őket? Sehova sem vezet tehát, ha negligálni próbáljuk az árukategóriákat, s ezzel megszabadulni akarván a lehetséges és részint elkerülhetetlen mellékhatásaik terhétől — lényegileg pozitív alaphatásaikról mondunk le. Egyedül tudományos hozzáállás csak az lehet, ha minél jobban törekszünk megértésükre és igyekszünk elsajátítani szocializmusbeli mechanizmusait. E törekvés a záloga annak, hogy — negatív következményeiket a minimumra csökkentve — alaphatásaikat a pozitív társadalmi erők kibontakoztatásának szolgálatába állíthassuk.

4. Végül hadd tegyek kritikai megjegyzést a vállalatról szóló munkákra elég gyakran jellemző *egyoldalú normativitást* illetően. Észrevehető impulzusokat ad ehhez a polgári irodalom is, részint az ökonometrikus, kibernetikus irányzatok olyan beállítottsága révén, amely az erőforrások mindenkori adottságát a termelőerők és a gazdasági viszonyok mozgástörvényeitől elszakított feltételként fogja fel. Ezt támasztja alá a rendszerelméleti iskola is, amelynek nézőpontjából kizorul az, hogy az irányítás, a szervezés tárgyát képező cselekvéssorok gerincét az adott társadalmi gazdasági viszonyok objektív minőségi kritériumai alkotják.

A marxista társadalomtudomány sem tagadja, hogy egy-egy időpontban a gazdasági erőforrások (és nemcsak a természeti erőforrások) egészükben és — bizonyos tűrési határok között — szerkezetükben mindig korlátozottak a rájuk irányuló és mozgékonyabb szükségletekhez képest. Hasonlóképpen elismeri, hogy a dologi és emberi viszonyok egyre bonyolultabbá váló szövevényében a viszonylagos önmozgást végző elemek hiányos kapcsolódásai, divergenciái nagymértékű elmaradást okozhatnak a rendszer egészének optimálisan lehetséges összhatásához képest. Ezért tarthatjuk haladónak a programozott tervezést, valamint a rendszerszemléletű megközelítést mind a nép-gazdasági irányítás, mind a vállalati vezetés síkján. Ezt azonban ki kell egészítenünk az igazság másik felével. A mindenkori adottságok *korlátozottságának mértékét* s ugyanígy a termelői és fogyasztói szükségletek változását, továbbá a felállítandó modell cél- és eszközrendszerének elemeit, paramétereit, valamint a cselekvési szféra szervezési struktúráhatóságát is, a *fejlődés* (technikai, életszínvonal) *objektív törvényszerűségei* szabják meg. Nem téveszthető szem elől a kvantifikálható eszközök és az algoritmizálható célok minőségi-társadalmi meghatározottsága sem.

Külön kell szólnunk a management science hatásairól. A különféle nyugati vezetésemléteket tanulmányozva, könnyen támad az a benyomásunk, mintha a menedzser mitikus lény volna, akinek léte egyértelmű azzal, hogy a kapitalizmus már csak fragmentumaiban, a profit csak foszlányaiban található. A menedzser-irodalom hemzseg az akarati, a „racionális”, a „szociális” az „emberi” szempontoktól. A menedzser azon töri magát, miként kellene az általa vezetett vállalattal a társadalom környezeti veszélyeztetettségét elhárítva a szociális problémák megoldásának szolgálatára lenni. Grál-lovag, aki humanizálni akarja alkalmazottai és munkásai kapcsolatát, kiiktatva a konfliktusokat, a racionálisan fogaskerékszerű pontossággal megszervezett termelési folyamatból.

Az, hogy itt az apologetika jellegzetes válfajával van dolgunk, evidens. Amiért mégsem hagyható említetlenül, az mind a kapitalizmusbeli, mind a szocializmusbeli tárgykörben folytatott vizsgálatokra tett hatása. Az sem tagadható, hogy léteznek a normatív jelleg egyoldalúságának olyan impulzusai, amelyek a mi történetileg kialakult valóságunkból és elméleti felkészültségünk fogvatékosságaiból fakadnak. Mindenesetre éberségre van szükség, hogy az indeterminisztikus megközelítési módot kiváltó-felerősítő szemléletet tetten érjük, megadásra kényszerítsük.

Hogy senki se érthesse félre mondandónk értelmét, ismét hangsúlyozom: nem önmagában a normatív jelleg bírálendő, hanem annak a korlátozottsága. Ugyanis abból a reális tényből kell kiindulnunk, hogy a gazdasági vezetés számára nemcsak a döntés kényszere áll fenn, hanem szinte törvényszerűen a választás lehetősége is. Teljesen jogosult tehát, ha a kutatás is adottnak veszi azt, ami van (mint helyzet, mint lehetséges cél és út), és vizsgálata arra irányul, hogyan, mivégett, mikor és miért *kell* így vagy úgy dönteni emberek és tervek, üzletek és szervezési formák dolgában.

Kifogásolható-e, ha a vállalat vezetői a személyes ügyükké lett vállalati problémák megoldásában az irányítás, az információ jobbátételéért szakértőként kiáltanak? És minél nagyobb a szervezet, annál rendszeresebben veszik őket igénybe. Vajon nem természetes-e, ha az utóbbiak a kívülről irigyelt és kíváncsian szemlélt kulisszák mögé hatolva, átadják magukat az ügyek, a problémák könnyörtelen sodrásának. Szemükre hányhatjuk-e, ha javaslataikban szükségképpen nem elméleti fejtegetések szerepelnek, hanem cselekvésekhez támpontot adó tanácsok: mit és hogyan kell tenni, milyen változatok lehetségesek, s közülük melyik a legelőnyösebb? Érthető tehát, hogy amikor a kutató a közvetlen gyakorlati tanulságok, módszerek rendszerezésébe, irodalmi feldolgozásába kezd, szintén a célszerűséget állítja előtérbe, és munkájának normatív jellege lesz.

Nem szükségszerű azonban, hogy vizsgálódásai — de különösen általánosító tevékenysége — során berekessze magát a vizsgált *akarati* jelenségek világába. Nem indokolt, hogy mellőzze az általánosabb, a mélyebb összefüggé-

seket, amelyek okságilag vagy interdependenciájuknál fogva a célszerűségi szempontokat, a teleologikus következtetéseket objektíve meghatározzák. Egyáltalán nem sorsszerű az, hogy szem előtt tévessze azokat a feltételeket, amelyek megvonják a normatív cselekvés lehetséges határait, hogy definiálhatatlanul hagyja a programozott változatokban kvantifikált célok és eszközök minőségi jellemzőjét, szocialista tartalmát. Végül pedig az sem szükségszerű, hogy lemondjon következtetéseinek szélesebb és perspektivikus általánosításáról akár a meglevő elméleti alapokhoz való (nem sztereotip, hanem valóságos) hozzákötés, akár azoknak új ismeretekkel való gyarapítása formájában.

Tehát a normatív jelleg egyoldalúságán az az indeterminisztikus szemléleti torzulás értendő, amelynél a „kell” elszakad a „miért”-től, a „hogyan” a „mitől”, a „mennyi” a „milyen” realitásától, a szubjektív választási szabadság az objektív szükségszerűségtől. Ez ugyanolyan negatív hatású, mint a metafizikus determinizmus, amely hátat fordítva a cselekvés lehetőségének, megelégszik a szükségszerűségek kimutatásával. Ezzel rendszerint minden bekövetkezett eseményt, minden meghozott döntést igazolhatóvá tesz, s így semmit sem enyhít a gyakorlat gondján.

Mindkét fajta meddőséggel szemben úgy védekezhetünk hatékonyan, ha a dialektikus materializmus ideológiai talaján állunk, és kutatásainkat elméleti igényesség hatja át. Erőinket összefogva azon kell fáradoznunk, hogy kimutassuk a szocialista társadalom fejlődési és működési törvényeinek hatásmezéjében megvalósuló viszonylagos vállalati önmozgás objektív meghatározottságait, általánosítható benső törvényszerűségeit. Ezzel nem a spontaneitást támogatjuk, hanem a tudatosság szerepét, s nem a passzív szemléleti magatartás, hanem az aktív történeti-gyakorlati cselekvés útjait egyengetjük.

*

Befejezésül összefoglalom, hogy a tudományok mely dimenzióiban látszik szükségesnek a különféle marxista vállalatelméleti eredmények konzisztens rendszerbe foglalása, alkotó egyesítése.

Először is, a *kapitalizmus és a szocializmus* dimenziója vonatkozásában. Tételről tételre szembesíteni kell egyfelől a tőkés, másfelől a szocialista vállalatokról, vállalatszerű képződményekről szóló tudományosan érvényes marxista megállapításokat. Így tehetjük hatásosabbá eszmei harcunkat mind a tőkés-vállalatokkal foglalkozó polgári elméletekkel, mind a szocialista vállalatokra vonatkozó antimarxista nézetekkel szemben. De így segíthetjük elő azt is, hogy a polgári kutatások részeredményeiből éles szemmel válasszunk ki azokat, amelyek kritikailag beépíthetők a szocialista vállalatelmélet ismerettárába.

Ebből a szempontból rendkívül lényeges, hogy egyértelműen tisztázzuk és megkülönböztessük egymástól azt, ami a vállalati jelenségekben *általános* és azt, ami *specifikus* jellegű.

A második dimenzió: az egymástól eltérő kritériumok alapján végzett tipizálásokra, *különböző elméleti vállalati modellekre* vonatkozik. Itt olyan osztályozásokról van szó, amelyek a tulajdon oldaláról, vagy a döntések céljai, illetve a befektetett alapok oldaláról, vagy akár a technikai-gazdasági, akár az emberi relációk oldaláról való megközelítések útján születtek. Ezeken kívül azonban ama ismeretekről is szó van, amelyekkel az egyes szocialista országok és történeti szakaszok konkrét körülményei között keletkezett vállalati formák jellemzése révén rendelkezünk.

Az ilyen irányú integrálás előtt álló szemléleti gátak részint a *történeti megközelítés* következetes érvényesítésével, részint pedig a vállalati kritériumoknak és elveknek a politikai gazdaságtani kategóriákkal való tartalmi összehangolásával törhető át:

A harmadik dimenzió: *a különböző társadalomtudományok* — a jog, a szociológia, a történetírás, a politikai és a közgazdasági tudományok stb. — azon elméletei *közt* teremtsük meg a konzisztenciát, amelyek a vállalatok fejlődésére, működésére vonatkoznak.

Szó van itt az állami és a szövetkezeti szférában, a termelés, a forgalom egyes ágazataiban külön-külön elért eredmények szintetizálásáról, a különböző szaktudományokban folyó kutatások eleven együttműködéséről. Ily módon kell nyílt teret biztosítani, hogy összhangba hozzuk következtetéseiket, elkülönítve azt, ami szektoronként és ágazatonként valóban specifikus, s általánosítva azt, ami bennük valóban közös.

Mivel pedig e feladat megoldásának egyik fő akadályát a társadalomtudományok, elsősorban az alkalmazott kutatások történetileg kialakult ágazatcentrikus struktúrája képezi, ennél fogva korunkban előtérbe kerül a *vállalatgazdasági ismeretek egységesítése*, az egységes szocialista vállalatgazdaságtan fokozatos megalkotása.

A negyedik dimenzió: az elektronikus számítógépek felhasználására épített *matematikai, statisztikai és rendszerelméleti* alkalmazásokat *szerves egységbe kell fogni* a szocialista vállalatok — társadalomtudományok által feltárt — *objektív törvényszerűségeivel*.

A tervgazdálkodás egészét szem előtt tartva olyan vállalati modellek kialakításán kell munkálkodnunk, amelyekben a társadalmi, a tartalmi, a minőségi kritériumokat egzaktságon definiáljuk a modern kvantifikáció és formalizáció módszereivel; s e tartalmi vonások ötvöződnek a komplex döntésekhez és a tudományos irányításhoz oly szükséges programozott variációk normatív elemeivel, illetve a bonyolult struktúrák tényezőinek optimális összehatást adó formai meghatározottságaival.

Ilyen szemszögből látszik fontosnak hangsúlyozni a *determinisztikus* megközelítési mód jelentőségét, s szembeállítani mind a technokratikus, mind az indeterminisztikus (etikai, normatív) szemléleti torzulásokkal.

A MUNKAÜGYI TEVÉKENYSÉG TARTALMA, HELYE ÉS SZEREPE A VÁLLALATI GAZDÁLKODÁSBAN

JÓZSA ÖDÖN

Az ember, az emberi munka a termelőerőknek mindig különös, egyedül aktív tényezője volt. Az emberi tényező primátusa a társadalmi-gazdasági folyamatokban abban fejeződik ki, hogy minden, amit a társadalom felhasznál anyagi, vagy szellemi terméket, azt maga az emberi elme, a céltudatos emberi munka hozza létre. Minden új, korszerű berendezést, technológiai eljárást emberek találhatnak fel, fejlesztenek tovább. A gépeket, anyagokat az emberi munka formálja, teszi alkalmassá, felhasználhatóvá a társadalom számára.

A termelőerők fejlődésében az ember a meghatározó, aki létrehozza a szükségletei kielégítését biztosító eszközöket és létrehozza önmagában a társadalmi munkába való beilleszkedéshez szükséges ismereteket, készségeket. Az emberi munkaerő, a munkára való képesség csak akkor bontakozhat ki igazán, ha olyan társadalmi-termelési viszonyok jönnek létre, amelyben a munka gyümölcse valóban az emberé. Ezek a viszonyok a történelem fejlődésében először a szocialista társadalomban jöhettek létre.

A szocializmus termelési viszonyai között a termelés célja közvetlenül az ember állandóan növekvő anyagi-szellemi szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése. A termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján a munkát végző ember egyszemélyben tulajdonos és munkavállaló.

E társadalmi-gazdasági viszonyok közepette az emberi munka tartalmában, jellegében, szerepében alapvető változások következnek be:

Az utóbbi években felgyorsuló technikai-technológiai fejlődés kibontakozása is olyan tényező, amely jelentősen megváltoztatja az emberi munka tartalmát.

Ezek a tényezők már önmagukban is olyan jelentősek, hogy az utóbbi időkben a munkával foglalkozó kutatók és a gazdasági szakemberek érdeklődése az emberi munka, a munkaügyi tevékenység tartalma, szerepe felé fordult. A marxista közgazdaságtannak, a munkatudományoknak azonban még sok adósságuk van, számos olyan elméleti, gyakorlati kérdés megválaszolatlan, amelynek hiánya gátolja az emberi munka legcélszerűbb felhasználását.

A munkát végző emberrel, a munkával, munkafolyamattal, a munkaerő alapvető relációival mint az egyik legfontosabb társadalmi-gazdasági jelen-

séggel a tudományágak sokasága foglalkozik. A munkát végző emberről, tevékenységéről, a munkára való motivációkról csak akkor kaphatunk valóban tudományosan megalapozott és a gyakorlatban is felhasználható ismereteket, ha több tudományág és ezek eredményeinek együttes felhasználásával közelítünk.

A makro- és mikroszintű munkaügyi feladatok elméleti alapját a munkatudomány ismeretrendszere képezi. A munkatudomány kibontakozása folyamatban van.

A munkatudomány fogalmát, feladatát — véleményem szerint — röviden és nagyon általánosan a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

A munkatudomány az ember által végzett munka és a munkavégző rendszer keretében levő emberek közötti viszony tudománya. Amennyiben teljesebb megfogalmazását adjuk, akkor a munkatudomány a munka megjelenési formáinak az emberi teljesítőképesség, a munkateljesítmény feltételeinek és befolyásolási módjainak törvényszerűségeit tanulmányozó tudományágak gyűjtőfogalma. Vagyis a munkatudomány egyfelől nem egységes tudomány, hanem a munkát speciális nézőpontból vizsgáló alkalmazott szaktudományok tartoznak hozzá, mint a munkagazdaságtan, a munkalélektan, a munkaszociológia, a munkafiziológia, a munkapedagógia és a munkajog.

Megjegyzendő, hogy a munkatudományról mint egységes tudományról is beszélhetünk, mert a gyűjtőfogalmába tartozó szaktudományok vizsgálódásának, kutatásának fő célja és nézőpontja egységes. Ugyanis a munkatudomány gyűjtőfogalmába tartozó szaktudományok vizsgálódásának fő célja az emberi munka végzésére ható sokrétű tényezők, azok összefüggéseinek törvényszerűségeinek kutatása.

1. A munkaügyi tevékenység helyzete gazdasági fejlődésünk extenzív szakaszában

Hazánkban is ismertük a marxizmus—leninizmus azon tanításait, amelyek az embernek a társadalmi-gazdasági folyamatokban betöltött különleges szerepéről szólnak, ennek ellenére a munkaerővel, az emberi tényezőkkel kapcsolatos munkagazdaságtani, munkatudományi kutatások terén és a gazdasági gyakorlatban is hosszú ideig komoly elmaradásokat tapasztalhattunk.

Ezt az elmaradást hazánkban a szocializmus építésének mintegy két évtizedes fejlődésében az alábbi főbb okokkal magyarázhatjuk:

Gazdasági építőmunkánk *helyreállítási periódusában*, valamint az *extenzív fejlődés időszakában* a termelés növelését döntően a rendelkezésre álló termelési eszközök mennyisége határozta meg.

A termelés, a termelőerők anyagi elemei terjedelmének bővülését, felhasználását a munkaerő-hiány nem korlátozta. A fejlődés ütemét elsősorban a

beruházási eszközök, a munkatárgyak és munkaeszközök mennyisége határozta meg. Ebben az időszakban a munkaeszközök és munkatárgyak korlátozottan álltak rendelkezésére, mely népgazdasági és vállalati relációban egyaránt érvényes volt.

A fenti okból a közgazdasági elméleti, és a gazdasági gyakorlati tevékenységben a fő feladat a gazdasági fejlődést alapvetően fékező tényezők csökkentése volt. A munkaerő, az emberi tényezők így nem kaptak jelentőségüknek megfelelő helyet az elméleti, kutató, valamint a gazdasági-gyakorlati munkában.

Az említett időszakban jelentős változások mentek végbe hazánk *gazdasági szerkezetében*. Növekedett az ipar részaránya, jelentősen átalakult belső szerkezete, befejeződött a mezőgazdaság szocialista átalakulása, a mezőgazdaságban is létrejöttek a korszerű szocialista nagyüzemi gazdálkodás keretei. Viszonylag gyors ütemben fejlődtek a tercier ágazatok. Vagyis megteremtettük szocialista népgazdaságunk alapjait, amelynek egyik jelentős eleme, jegye a technikai-műszaki színvonal emelkedése, a gazdasági struktúra korszerűsítése.

A strukturális átrendeződés, a műszaki színvonal emelkedése azonban nem jelentettek olyan mérvű változást, amelyet a munkaerő, a termelőerők személyi eleme mennyiségileg és minőségileg jelentősen fékezett volna.

A termelés bővüléséből, a gazdasági szerkezet változásaiból, a technikai színvonal emelkedéséből fakadó munkaerőszükségletet (mennyiségileg és minőségileg) kisebb zökkenőkkel meg tudtuk oldani a munkaerőtartalékok bevonásával, az új belépő generációk munkábaállásával, képzéssel stb.

Vagyis a gazdasági struktúrában, a technikai-műszaki állapotban bekövetkezett változások nem voltak olyan jellegűek, minőségűek, amelyek a munkaügyi kérdések komplex előtérbe kerülését vonták volna maguk után.

A korábban érvényesülő, direkt típusú *gazdaságirányítási rendszer* előírásai, bérszabályozói, árrendszere is olyan irányba hatottak, amely a vállalatokat, a gazdasági egységeket nem készítette a munkaerővel való ésszerű gazdálkodásra. Ellenkezőleg, a vállalati érdekeltség elvei, a bér- és jövedelemgazdálkodás előírásai számos esetben az eleven munka irracionális felhasználására indukáltak. A foglalkoztatáspolitikai, szociális, életszínvonalpolitikai megfontolások, valamint a bérszabályozók hatásai következtében a munkaügyi tevékenységben a minőségi követelmények háttérbe szorultak.

A munkaügyi tevékenységet, a munkaerő gazdaságos, hatékony felhasználását háttérbe szorította az is, hogy a *munkaerő olcsó* volt (bizonyos mértékig ez ma is fennáll) a vállalatok számára.

A munkaerő kiképzési, a szakképzett munkaerő újratermelési ráfordításaihoz a termelő vállalatok — vagyis azok, akik a magasabb emberi kvalifikáció eredményét felhasználták — nem járultak kellő mértékben hozzá.

Így a vállalati tevékenységben már emiatt sem kapott jelentőségének megfelelő rangot az ember, az élő munka szerepe, munkaügyi feladatokkal való komplex, kiemelt foglalkozás a vállalati vezetési gyakorlatban.

Mivel a népgazdasági, vállalati gyakorlatban a munkaerővel kapcsolatos minőségi problémák nem jelentkeztek feszítően, ez az állapot nem hatott serkentően a munkaügyi kutatásokra. A gazdasági gyakorlat nem igényelte a munkagazdaságtan, munkatudomány gyors fejlődését. Így *hazánkban a munkaügyi gyakorlatot segítő munkaügyi elméleti kutatások messze elmaradtak a követelményektől.*

A szocializmus termelési viszonyai, társadalmi-politikai rendszerünk közepette a munkásvédelem, a munkásellátás, a munkahelyi környezet, a dolgozók egészsége, testi épsége védelmére vonatkozó utasítások nagyon természetesnek tűntek. Nem vált egész gondolkodásunkban, cselekedetünkben állandóan érvényesülő tényezővé, hogy a munkát végző dolgozó nem egyszerűen munkaerő, hanem ember, aki társadalmunk legfőbb értéke, akinek életét állandóan gazdagítanunk kell.

Nem vettük kellően figyelembe a dolgozó embernek a munkával, a munkakörülmények javulásával jelentkező jogos igényeit.

A korábbi gazdasági irányítási rendszerben a vállalati munkaügyi apparátus tevékenysége alapvetően arra korlátozódott, hogy a központi szervektől kapott létszám- és bérkereteket a tervcélkitűzéseknek megfelelően lebontsa a saját gazdasági egységeire, illetőleg olyan eszközöket, ösztönzést alakítson ki, amelyek elősegítik a tervek túlteljesítését. Így a vállalati munkaerőgazdálkodás, a munkaerő hatékony felhasználásának fontos gazdasági, emberi, társadalmi feladatai háttérbe szorultak. Ebben az időszakban a munkaügyi apparátus feladatát főként az adminisztrációs, bürokratikus teendők képezték. A munkaügyi apparátus ezek után nem kapta meg a megfelelő anyagi, szakmai, erkölcsi megbecsülést, sem a vezetőktől, sem a vállalat dolgozóitól.

Így érthető, hogy a vállalatoknál az érdemi munkaügyi apparátus létszáma csökkent, összetétele fokozatosan romlott, a munkaügyi tevékenység társadalmi, vállalati presztízse csökkent.

Ezek után nem véletlen, hogy hazánkban sem a közép-, sem a felsőoktatás rendszerében nem folyt munkaügyi szakember-képzés, hogy a munkagazdaságtani, munkatudományi ismeretek oktatásának, kutatásának nem jöttek létre megfelelő bázisai.

2. A munkaügyi tevékenység megélénkülése a gazdasági fejlődés intenzív kibontakozása időszakában

Hazánkban a szocializmus termelési viszonyai megszilárdultak, magasabb színvonalra kerültek. Gazdaságunk szerkezetében fokozatos minőségi átala-

kulás ment végbe. Jelentősen emelkedett a műszaki színvonal. Gazdasági fejlődésünk extenzív szakasza alapvetően lezárult és egyre inkább az intenzív fejlődés elemei válnak jellemzővé. Gazdaságirányítási rendszerünkben történő változások éppen a társadalmi-gazdasági rendszerünkben végbemenő ezen minőségi fejlődést juttatják kifejezésre.

A szocializmus teljes felépítésében, gazdaságpolitikai célkitűzéseink megvalósításában a munkaügynek kiemelkedő szerepe van.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünkben végbemenő mennyiségi és minőségi változások jelentősen módosítják a munkaügyi tevékenység tartalmát is. Számos konkrét társadalmi-gazdasági tényező kibontakozása szükségessé teszi a munkaügyi tevékenység tartalmának módosulását, színvonalának emelését. Ezek a főbb tényezők az alábbiak:

a) Gazdasági előrehaladásunk egyik legfontosabb kulcskérdése a *munkaerő-helyzet*. Hazánkban a foglalkoztatás színvonala a nemzetközi mérce alapján is magas és a jövőben már alig növelhető. Népgazdaságunkban a munkaképes korú népességnek közel 80%-a (5,1 millió) folytat kereső foglalkozást. A foglalkoztatottság magas szintjét mutatja az is, hogy hazánkban 100 keresőre 106 eltartott jut, ez nemzetközileg ugyancsak magas szint. Olaszországban 1971-ben 163, az NSZK-ban 122, Franciaországban 141 fő volt a 100 keresőre jutó eltartott. Nálunk a munkaképes férfiak foglalkoztatása gyakorlatilag teljes és magas a nők foglalkoztatási aránya is (67 százalék), ami társadalmi-gazdasági szempontból közel esik a lehetőségek határához. Vagyis hazánkban gyakorlatilag megvalósult a teljes foglalkoztatottság.

Jövőbeni munkaerőhelyzetünk, gazdálkodásunk számbavételénél figyelembe kell venni a munkaidőcsökkentés továbbfejlesztését, valamint azt is, hogy a jövőben ifjúságunknak eddigieknél nagyobb aránya hosszabb időt tölt el iskolai tanulmányokkal. Ebből az következik, hogy társadalmunk munka-idealapja az elkövetkezendő két évtizedben nem, vagy alig növelhető.

Az elkövetkezendő hosszabb időszakban a megnövekedett, bonyolultabb társadalmi-gazdasági feladatainkat a mainál csak alig nagyobb létszámú munkaerővel tudjuk végrehajtani. Ez azt jelenti, hogy nagyjából azonos élőmunka-ráfordítással a jelenlegi nemzeti jövedelmünknek csaknem kétszeresét kell létrehoznunk. Ez már önmagában is szükségessé teszi munkaerő-tervezésünk, gazdálkodásunk magasabb színvonalát, növekvő tudományos megalapozását népgazdasági és vállalati szinten egyaránt.

b) Az elkövetkezendő néhány évtizedben a fogyasztás szerkezetében további jelentős minőségi változások következnek be, ami különösen a *szolgáltató ágazatok tevékenysége iránti igényt* növeli.

A szolgáltatások jövőbeni fejlesztéséhez fontos társadalmi, politikai, gazdasági érdek fűződik. A szolgáltatások széles körű fejlesztése és minőségi színvonalának emelése olyan természetű, amely nagyon munkaerőigényes. A szolgáltatások területén történő technikai fejlődés is a legtöbb esetben nem

csökkenti, hanem növeli a munkaerő-szükségletet. A szolgáltatói ágazatok megnövekedett munkaerőigényének számottevő részét hosszabb távon csak más termelőágak terhére lehet megoldani.

A termelőágazatok munkaerő-létszáma egy ideig stagnál, majd a későbbiekben valószínűleg abszolúte is csökken, ez pedig a termelő ágazatok területén a vállalatoknál a munkaerő hatékony felhasználását különösen szükségessé teszi.

c) Gazdasági fejlődésünk alapvető feltétele és követelménye a *hatékonyság növelése*. A gazdasági hatékonyság fokozása természetesen nagyon bonyolult, komplex műszaki-gazdasági feladat. A hatékonyság növelésében azonban nagyon fontos szerepe van a munkaügyi tevékenységnek is. A hatékonyság emelkedésében a munkaerővel, az eleven munkával való racionális gazdálkodás alapvető jelentőségű. A munkaerő racionális elosztása, foglalkoztatása, felhasználása, annak megszervezése elsősorban a munkaügyi apparátusra hárul.

A hatékonyság fokozása, ezen belül az élőmunka racionális felhasználása a munkaügyi területen dolgozóktól, a gazdasági vezetéstől nagyon céltudatos, komplex tevékenységet igényel. Vállalati körülmények között napjainkban az élőmunka racionális felhasználása mindenekelőtt a tudományos munkaszervezés előtérbe állítását teszi szükségessé.

A gazdasági hatékonyság, az eleven munka racionális felhasználása kiemelt kérdéseként említhetjük a vállalatok belső tartalékai feltárásának elengedhetetlenül szükséges feladatát, amelynek megoldása a vállalati bér- és jövedelempolitika fejlesztését, az egyéni és a vállalati egységek érdekeltiségének konkrétabb, hatékonyabb formáinak érvényrejuttatását igényli. A belső tartalékok gyorsabb ütemű megszüntetése új módon veti fel a vállalati műszaki fejlesztés és a szakképzés feladatait, az üzem- és munkaszervezési színvonal emelésének kérdéseit.

A fejlett tőkésországokban és a szocialista országok többségében az élőmunka hatékony felhasználásában, a munkaszervezésben lényegesen előbbre tartanak, mint hazánkban.

d) A technikai-technológiai fejlődés felgyorsulása, a népgazdaság szerkezeti átalakulásának dinamikussá válása a gazdasági vezetésre, a munkaügyi tevékenységet irányító apparátusra jelentős feladatokat ró:

- A technikai fejlődés következtében a foglalkoztatás ágazati, területi és vállalati munkaerő-igénye, szerkezete jelentősen módosul. E módosulások megkövetelik a már foglalkoztatott munkaerő átcsoportosítását, újraelosztását, valamint az újonnan beálló munkaerő tervszerű elosztását.

- A várható gyorsabb technikai fejlődésnek, a gazdasági szerkezet változásainak megfelelően, kell kutatni, tervezni, a jövőbeli új követelményeknek megfelelő szakemberképzés és továbbképzés rendszerét. A népgazdaságban és a vállalatoknál végbemenő technikai fejlődés, átrendeződés, jelentős

hatással van és méginkább lesz a szakképzés tartalmára is. A vállalatoknál is előtérbe kerül a gazdasági munka hatékonyságát elősegítő továbbképzési és átképzési rendszer létrehozása és működtetése.

— Nagyobbfokú gépesítés következtében az egyre nagyobb szakmai felkészültséget, felelősséget igénylő munka, a munka hatékony végzése, valamint a dolgozók munkájával kapcsolatos elvárások is megkövetelik, hogy vállalatunk a dolgozók felvételénél és a munkavégzés során alkalmazzák a képesség- és beválasztvizsgálatok korszerű módjait, eszközeit. A modern munkapszichológiai vizsgálatok alkalmazása segítséget adhat a munkaügyi szervek részére, elősegítheti a munkatermelékenység emelését, az egyéni képességek fokozottabb kibontakozását, az egyéneknek a munkával való nagyobb fokú elégedettségét.

— A műszaki színvonal, a gazdasági szerkezet átalakulása társadalmi és gazdasági szempontból megköveteli a munka szerinti elosztás elvének ténylegesen megfelelő egyéni és kollektív anyagi érdekeltségi, ösztönzési rendszer továbbfejlesztését. A kutatás és a gyakorlati munkaügyi területen dolgozó szakemberek feladata, hogy az eddig még kellően nem érvényesülő ösztönzési formákat érdekeltségi rendszerünkben megfelelően alkalmazzuk.

A teljesítményre ható differenciált anyagi ösztönzés kialakításánál a társadalmilag szükséges és hasznos munka alapelveit kell alapvető kritériumnak tekinteni.

A technikai-műszaki haladás, az egyéni anyagi ösztönzési rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatban különösen két probléma vetődik fel, az egyik a bérezési gyakorlat (tarifarendszer, bérformák, normázás stb.), a másik a bérarányok.

A bérarányok (területi, ágazati, képzettségi, szakmai stb.) problémáját, valamint a végzett munka mennyisége és minősége és a bérnagyság közötti megnyugtató összefüggést sem az elméleti, sem a gyakorlati munkában nem sikerült eddig kielégítően megoldani.

e) A jelenleg is érvényesülő gazdaságirányítás rendszerünk bevezetése óta a *munkaerő mozgása*, a munkahelyváltoztatás *szabaddá* vált. A munkaerő-kereslet és -kínálat eltéréseivel — főleg szakképzetlen munkások esetében — hosszabb ideig számolnunk kell.

A munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyi hiánya eddig is sok gondot okozott a vállalatok gazdasági vezetőinek, a munkaügyi apparátusnak. E feladattal — reméljük a mai helyzetnél kisebb mértékben — a jövőben is számolni kell. Ezért a vállalati vezetésnek, a munkaügyi apparátusnak a fluktuációvizsgálatokkal, azok elemzésével behatóbban kell foglalkoznia. Ezek tapasztalatait hasznosítani kell a vállalati gazdasági tervek, a munkaügyi tervek elkészítésénél, a munkaerőgazdálkodás szervezésénél.

Világosan kell látnunk, hogy a felvetett főbb munkaügyi teendők nemcsak a munkaügyi apparátus feladatát képezik. A munkaügy népgazdasági

és vállalati teendői a gazdasági vezetés munkájának szerves részét képezik, a munkaügyi teendők sohasem elszigetelten, önmagukban jelentkeznek, de az természetes, hogy a munkaügyi teendők konkrét megoldása elsősorban a munkaügyi területen dolgozó szakemberek feladata.

Gazdaságunk intenzív fejlesztése időszakában jelentkező népgazdasági, ágazati, vállalati munkaügyi teendők eredményes megvalósítása szükségessé teszi a tudományos kutató munka kiszélesítését, eredményeinek gyakorlati felhasználását, valamint a munkaügyi szakemberképzés magasabb színvonalon történő megvalósítását.

3. A vállalati munkaügyi tevékenység tartalma, feladatai

Minden vállalat gazdasági tevékenysége ellátásának egyik legfontosabb feltétele, hogy megfelelő számú és összetételű munkaerő álljon rendelkezésre. A vállalati gazdasági tevékenységnek megfelelő munkaerő biztosítása a vállalati vezetés, a munkaügyi apparátus egyik legfőbb feladata.

A vállalati munkaügyi tevékenység *tárgya* a vállalatnál foglalkoztatott munkaerő, célja pedig a munkaerő hatékony és humánus felhasználásával kapcsolatos valamennyi tevékenység ellátása. A vállalati munkaügyi tevékenység tartalmát a munkaerőnek mint termelési tényezőnek a kettőssége határozza meg. A munkaerő mint termelési tényező a vállalat részére *erőforrást* jelent, amelynek megfelelő mennyiségben, összetételben kell rendelkezésre állni, amelyet a hatékonysági kritériumnak megfelelően kell felhasználnia. A munkaerő ugyanakkor *speciális* tényező is.

Így a szocializmusban a vállalati munkaügyi tevékenység, az emberi tényezővel mint munkaerő bővített újratermelésével, az élet- és munkakörülmények stb. állandó javításával kapcsolatos. A munkaerőnek mint speciális termelési tényezőnek, emberi érdekei messzemenő figyelembevételre áthatja a termelés más anyagi tényezői felhasználásának ütemét, módozatait is.

Melyek a munkaerőnek azok a speciális vonásai, amelyek megkülönböztetik más termelési tényezőktől?

E specifikus vonások a következők:

— Az ember mint munkaerő, mint termelési tényező, és mint a gazdasági tevékenység célja a vállalati termelési folyamatban egyszerre jelenik meg.

— A vállalati munkaerő, a dolgozó kollektíva egyénekből áll, akiknek személyiségükből fakadóan olyan szubjektív tulajdonságaik, érdekeik vannak, amelyeket figyelembe kell venni a vállalati vezetésnek. Ugyanakkor az egyének egyező és eltérő akaratai, szándékai a munkafolyamatban valamilyen nagyságú kollektíva-, csoportterdekké formálódnak. Ezeket az egyéni és csoportérdekeket felhasználva a vállalati érdekek és célkitűzések eszközévé válhat-

nak. Ezeknek a különböző érdekeknek (egyén, csoport, vállalat) egyeztetése a vállalati gazdasági-politikai vezetés egyik legfőbb, legbonyolultabb feladata.

— Az ember mint munkaerő olyan személyi, egyéni tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek miatt nem lehet csupán a vállalati gazdasági-műszaki ésszerűség elvei alapján felhasználni, mint a termelés anyagi tényezőit. Az ember munkateljesítménye függ szakképzettségtől, tudattól, elégedettségtől, motivált-ságától, a munkahelyi viszonyoktól stb. A vállalati munkaráfordítások hatékonyságát nagymértékben befolyásolják a munkaerő speciális voltából adódó fizikai, pszichikai tulajdonságok, illetőleg az ezeket figyelembe vevő és munkafiziológiai, munkapszichológiai, munkaszociológiai és munkapedagógiai ismeretek, ezek általános felhasználása.

A vállalati munkaügyi tevékenység tagozódása.

A munkaügyi tevékenység főbb területei és komplexitása

A vállalati munkaügyi tevékenység vertikálisan és horizontálisan tagozódik.

A vállalati munkaügyi tevékenység *vertikális tagozódásánál* abból kell kiindulni, hogy a munkaügyi tevékenység szervesen kapcsolódó része az egész vállalati gazdálkodásnak. Így az egész vállalati gazdálkodási politikához kapcsolatosan a munkaügyi tevékenységnek a vállalat vezetési szintjén kell lennie egy hosszabb távra érvényes elvi stratégiájának, egy vezetési, szervezési, döntési, irányítási fázisának és egy konkrét végrehajtási, lebonyolítási operatív szakaszának. Vagyis a vállalati munkaügyi tevékenységnek három, egymáshoz szervesen kapcsolódó szakasza van:

- a vállalati munkaügyi stratégia, politika,
- a munkaügyi vezetés, irányítás,
- és az operatív munkaügyi tevékenység.

Röviden tekintsük át, hogy az egyes szakaszoknak mi a legfőbb tartalma.

A vállalati munkaügyi politika a vállalat vezetése által a vállalati gazdasági stratégia része, amely átfogó, hosszabb távra szóló koncepcionális célkitűzéseket és az ezek biztosítását szolgáló különböző intézkedések alapvető szervezeti, befolyásolási eszközrendszerét foglalja magába. A jól megalapozott munkaügyi politika a különféle rövid és középtávon felmerülő munkaügyi feladatok kiinduló alapjául szolgál.

A munkaügyi vezetés és irányítás, a munkaügyi politika célkitűzéseit biztosító elemzési, tervezési, szervezési, döntési, ellenőrzési tevékenység. E feladatok a vállalati szervezetben különböző vezetési szintű hatáskörökbe tartoznak.

A munkaügyi operatív tevékenység a vállalati munkaügyi tevékenység legalsó, legváltozatosabb részét jelenti. Ez a mindennapos tevékenységsorozat

jelenti a munkaügyi politika célkitűzéseinek, a munkaügyi terveknek tényleges megvalósítását.

A vállalati munkaügyi tevékenységnek van egy horizontális vetületű tagolása is. A horizontálisan megjelenő feladatok a munkaerővel kapcsolatos két fő alaptevékenységet foglalják magukba. Az egyik a munkaerőnek a termelési folyamatban való felhasználásával, a munkaerőgazdálkodással, a másik a dolgozó ember munkájának anyagi elismerésével és újratermelésével kapcsolatos feladatok, a bér- és jövedelemgazdálkodás és a szociálpolitika.

A vállalati munkaügyi feladatok vertikális csoportosítása a tevékenység elhatárolása, a horizontális felosztás pedig a különböző szinteken felmerülő munkaügyi tevékenységeket aszerint határolja el két fő csoportba, hogy azok a munkaerővel, annak felhasználásával, illetőleg a dolgozó ember munkája anyagi elismerésével, a munkaerő újratermelésével kapcsolatosak.

A vállalati munkaügyi tevékenység több szinten rendkívül gazdag tartalommal jelenik meg. Ezeket a feladatokat funkcionálisan a vállalatvezetés, és a munkaügyi apparátus látja el.

A funkcionálisan megjelenő munkaügyi feladatokat a következő négy csoportba sorolhatjuk

- munkaerő-tervezés és munkaerő-gazdálkodás,
- az élőmunka hatékonyságának biztosítása,
- bér- és jövedelemgazdálkodás,
- szociális feladatok.

A vállalati munkaerőtervezés és munkaerőgazdálkodás

Ez a tevékenység magában foglal minden olyan főbb feladatot, amely a vállalati munkaerő mennyiségének, összetételének, képzésének, átcsoportosításának stb., vagyis a munkaerőnek mint termelési tényezőnek a vállalati termelőfolyamathoz szükséges biztosításával (létszámtervezés, -gazdálkodás, munkaerő-mozgás, munkaerő-átcsoportosítás, szakképzés-továbbképzés), illetőleg lebonyolításával, gazdálkodásával kapcsolatosak.

Az élőmunka hatékonyságának biztosítása a vállalatnál

Ez a tevékenységcsoport a foglalkoztatott munkaerő hatékony felhasználásával kapcsolatos tevékenységeket foglalja magába.

A hatékony gazdálkodás egyik kritériuma a rendelkezésre álló erőforrások célirányos felhasználása. A vállalatok egyik legfontosabb erőforrása az élőmunka, amely minden érték forrása. A vállalati gazdasági tevékenységhez

biztosítani kell a szükséges létszámot mennyiségben és összetételben. A termelő munka folyamatában pedig gondoskodni kell a munkaerő hatékony felhasználásáról. A munkaerő hatékony felhasználása együtt jár különböző üzemgazdasági, műszaki feladatok ésszerű megtervezésével. A hatékony foglalkoztatás megoldása bonyolult ergonómiai, pszichológiai, szociológiai, pedagógiai feladatot is jelent.

Az élőmunka hatékonysága biztosításához sorolhatjuk a munkaidő optimális mértékét kialakító munkaügyi feladatokat (munkaidőrendszer, munkarend stb.) a munkaszervezéssel és a munkanormázással kapcsolatos tevékenységeket.

A munkaszervezés kiemelkedő jelentőségű, átfogó vállalatgazdasági, műszaki munkaügyi feladatrendszer.

A munkaszervezés fő tartalma a munkaerő hatékony felhasználása, az ember számára lehető legkedvezőbb munkakörülmények kialakítása. A munkafolyamat olyan kialakítását kell biztosítani, amely a munkafolyamat tárgyi és emberi tényezőinek legkedvezőbb összhangját biztosítja.

Az eltérő feltételek között, különböző gépesítési fokon álló vállalatok, üzemek részére a munkafolyamatok tervezési-szervezési alapelveit, módszereit részletesen szükséges kidolgozni. A munkafolyamatok szervezésében eltérések lehetnek a különböző műveletek elvégzéséhez használt technikai, technológiai eszközöktől, folyamatoktól függően. A hatékony vállalati gazdálkodás megköveteli, hogy a munkafolyamat tervezése, irányítása kölcsönös kapcsolatban álljon, azonos színvonalú legyen a műszaki előkészítéssel.

Az élőmunka hatékonyságával kapcsolatos munkaügyi tevékenységhez tartozónak sorolhatjuk az élőmunka termelékenységének színvonalának mérésével kapcsolatos értékelő-elemző munkát is. A munkatermelékenység vállalati mutatói ugyanis a vállalati élőmunka felhasználás hatékonyságának kontrollját jelentik. Az nyilvánvaló, hogy a vállalati munkatermelékenység alakulása nemcsak a hatékony foglalkoztatás biztosítására irányuló tevékenységek színvonalától függ, hanem a vállalati gazdálkodás egészétől.

De az is természetes, hogy az élőmunka felhasználási színvonala végül is az összevont vállalati termelékenységi mutatók alakulásában tükröződik. Így az élőmunka termelékenységének színvonala a vállalati munkaügyi tevékenység egészének egyik legáltalánosabb mutatójaként is kezelhető.

A vállalati bér- és jövedelemgazdálkodás

A vállalati munkaügyi célkitűzéseknek megfelelően időről időre tervezni kell a munkabéreket, a személyi jövedelmeket. Ennek keretében kell meghatározni a bérvolumen nagyságát, összetételét, a bérszínvonal alakulását, a részesedési alap nagyságát, felhasználási területeit, felosztását.

A vállalati bérgazdálkodás alapvető feladata, hogy a vállalati dolgozók részére olyan feltételeket teremtsen, amelyek mellett — a munka szerinti elosztás szem előtt tartásával — a személyi jövedelmekre fordítható eszközök leghatékonyabb felhasználása történjen meg.

A vállalati bér- és jövedelemgazdálkodás konkrét feladata a munkás és alkalmazotti bérrendszerek, bérformák kialakítása, a bérszínvonal és bérarányokat befolyásoló tényezők vizsgálata, a belső érdekeltségi, ösztönzési rendszer létrehozása, alakítása, a vállalati beralap bérfelhasználás tervezése, a premizálás, jutalmazás, nyereségrészesedési rendszer kidolgozása, valamint a bérelszámolás és nyilvántartás rendszerének kialakítása.

Talán furcsának tűnik, hogy nem beszélek külön bérezési és külön ösztönzési rendszerről. Ugyanis a béropolitika, a bérek meghatározása és fejlesztése az érdekeltségi-ösztönzési rendszer kialakításának első, nagyon fontos lépcsője, eszköze. A fix béreknek, mint visszavonhatatlan „juttatásoknak” *általában kisebb az ösztönző erejük*, mint az ún. mozgó részeknek. A fix bérek (pl. időbér) nagyságának kialakításánál, továbbfejlesztésénél is törekedni kell annak munkára ösztönző szerepe növelésére. Ugyanis a bérek egy idő után adottsággá válnak, megmerevedhetnek, elveszthetik ösztönző hatásukat.

Ez a tény hívja fel a figyelmet arra, hogy nemcsak a kisebb hányadot kitevő mozgó részekhez kell külön követelményrendszert illeszteni, hanem *a bérek reális és ösztönző nagyságának és formájának meghatározásával, illetve annak differenciáltságával a személyi jövedelem nagyobb részét is próbáljuk hatékonyabban felhasználni.*

Hazánkban a vállalati bérrendszerek általában a következő elemekre épülnek:

- besorolási és alaphérrendszer,
- bérforma,
- teljesítmény-követelmény.

Bár nem közvetlenül a bérek meghatározásához kapcsolódik, de itt kell megemlíteni a teljesítménymérés és elszámolás rendszerét is.

Vállalatainknál a besorolási rendszer keretében a munkásokat, az általuk ellátott munkaköröket és munkákat két fő tényező, a képzettség és a munkakör jellege alapján minősítik. Hat képzettségi és négy munkakörülmenyi fokozatot különböztetünk meg, így a munkák közötti különbségek kifejezésére 24 kategória áll rendelkezésünkre. Minden kategóriához meghatározott bértétel tartozik: a differenciált bérezés megvalósítása érdekében a bértételek tól-ig-os rendszerben kerültek megállapításra.

Az így meghatározott kategória egyben azt is megszabja, hogy a munkás személyi bére *milyen határok között* helyezkedhet el. Az adott intervallumon belül a személyi bér pontos meghatározásával kifejezésre kell juttatni:

- a vállalati, munkaköri *sajátosságokat*,
- a dolgozó *munkavégző képességét*, képzettségét, hozzáállását,

— a vállalati *béerarányokat*,
 — és az adott munka vagy munkakör fontosságának, a követelményeknek, felelősségnek megfelelő *vállalati értékítéletet*.

A besorolási rendszer a túl-ig-os tarifátáblázattal természetesen a munka szerinti *differenciálásnak csak a lehetőségét* teremti meg. Az adott kereteken belül a bérgazdálkodás igen fontos feladata a vállalati „minősítés”, az ösztönző és elosztó funkció, az értékelés és megbecsülés differenciált érvényesítése.

A bérek, személyi jövedelmek munka szerinti differenciálásához szükséges a vállalati kollektíva tudatának fejlesztése. A kollektíva szocialista tudatának fejlesztésével, a munkakörülmények javításával, az anyagi és erkölcsi ösztönzőkkel el kell érni, hogy az egyén mindinkább a kollektív célokkal, feladatokkal azonosuljon.

Hangsúlyozni kell, hogy ez nemcsak bérezési rendszer kérdése: alapvető fontosságú, a vállalati légkör, a munkamorál, az alkotótevékenység kibontakoztatásának igénye és lehetősége is.

A több és jobb munkára való *ösztönzés igényének* meghatározásához azokat a tényezőket kell megkeresni, amelyek a legfontosabbak a feladat jó elvégzése szempontjából, s egyben amelyeket a dolgozó munkájával befolyásolni tud. Itt a döntő tényező (vagy tényezők) pontos meghatározása azért jelentős, mert a dolgozó ennek a feltételnek a teljesülését tekinti elsődleges céljának. *Az anyagi ösztönzés intenzitásának* meghatározásánál azt kell mérlegelni, hogy a teljesítményt — a megadott irányban — mennyire és meddig lehetséges és célszerű fokozni, illetve gazdaságos-e a vállalat számára a többletbér kifizetése.

A vállalatnál *az anyagi és társadalmi-erkölcsi ösztönzés eszközeit együtt, egyszerre, egymással szoros kölcsönhatásban kell alkalmaznunk*.

Általánosan elfogadható az a tétel, hogy a nagyobb anyagi elismerés *egyben a legjobb* (nem egyedüli) társadalmi-erkölcsi ösztönző is. Ez így csak akkor igaz, ha az anyagi elismerésnek meg van a *kellő erkölcsi alapja, tartalma is*. A nem anyagi motívumok hiánya az anyagi oldalt kizárólagossá teheti, ami viszont könnyen az anyagiasság irányába való torzuláshoz vezethet.

Az anyagi ösztönzők önmagukban legtöbbször csak a nagyobb fizikai vagy szellemi erő kifejtést célozzák, illetve eredményezik. A társadalmi-erkölcsi megbecsüléssel viszont az a célunk, hogy a nagyobb teljesítményt a feladattal való jobb azonosulás kísérje. Ne csak egyszerűen egy munkahelyről legyen szó, ahol több munkát kell végezni, hanem egy feladról, amit — ismerve annak társadalmi rangját, fontosságát a kisebb közösség vagy a vállalat életében — a feladat elvégzője szívesen vállal, mert látja a munka eredményét, értelmét, mert a feladat elvégzésével munkájának mások által elismerését is érzi.

A pozitív hatást a társadalmi-erkölcsi megbecsüléssel csak akkor érhetjük el, ha ezt nem az anyagi eszközök hiányában, nem az anyagi elismerés helyett alkalmazzuk. Ebben az esetben ugyanis az erkölcsi elismerés is érezhetően veszít tartalmából, hatásából.

Ezen túl a társadalmi-erkölcsi megbecsülés hatása, ereje nagyban függ a kollektíva részéről való fogadtatásától. Ha valaki érdemtelenül részesül ilyen jellegű elismerésben, az sokat levon azoknál is az elismerés értékéből, akik megérdemelték azt.

Nagyon lényeges, hogy olyan vállalati-munkahelyi légkört teremtsünk, ahol az erkölcsi elismerés valóságos társadalmi-vállalati rangot ad. Ha pl. egy kitüntetésnek, címnek, oklevélnek vonzása van, viselőjének nagyobb lesz a tekintélye munkatársai körében, elértük az ösztönző hatást az illető dolgozónál, de másoknál is, mert törekedni fognak annak elérésére. Megfelelő vonzerő nélkül viszont üres formalitás marad.

A vállalati munkásellátás — szociális feladatok

A munkásellátáshoz nemcsak a hagyományos értelemben vett munkásellátást soroljuk, hanem a dolgozók egészségügyi ellátásával, valamint a munkabiztonsággal kapcsolatos tevékenységeket is. Így e fogalomkörbe, tevékenységkörbe az alábbi feladatokat sorolom:

- hagyományos munkásellátás (munkaruha, védőruha, védőétel és -ital),
- munkaegészségügyi ellátás (egészségügyi intézmények létrehozása és fenntartásuk, munkájuk megszervezése),
- biztonságtechnikai és munkavédelmi ellátás (biztonságtechnikai ellátás, munkavédelmi és balesetelhárítási munka megszervezése, oktatása).

A szociális juttatások

A különböző vállalati juttatások (kedvezményes üzemi étkeztetés, gyermekintézmények, munkásszállás, szociális, kulturális és sportcélok támogatása, lakásépítési hozzájárulás) jórészt szociális jellegűek, nem a munka, hanem a szükséglet képezi az elosztás alapját. Ennek megfelelően az egyéni és vállalati érdek kapcsolatában játszott szerepük is más, mint a közvetlen anyagi ösztönzőké.

Kevésbé általános érvényű ösztönzők, mint a pénzbeliek, hatékonysági körök is jóval szűkebb, más egyéni értékelésük is. (Annyira, hogy sokszor figyelmen kívül is hagyják, mivel közvetlenül nem jelentkezik „bevételként”.) Pl. egy vállalati óvoda, bölcsőde építése csak a kisgyermekes családokra gyakorol — a szükséglet rangsorolásának megfelelő — hatást. A munkavégzéshez és a munkavégzőhöz fűződő kapcsolatuk inkább általános és közvetett jellegű, bár egy részük közvetlen is személyhez és munkához kapcsolódó megbecsülés, elismerés kifejezője lehet (pl. lakásépítési hozzájárulás).

Sajátosságaik miatt ide sorolhatjuk az üzemi munkakörülmények javításával (modern esztétikus munkahelyek, öltözők, fürdők, étkezdék stb.) kapcsolatos feladatokat is, bár ezek nem közvetlen juttatás jellegűek.

Közös vonásuk az, hogy legtöbbször nem jelentkezik közvetlen gazdasági eredményük, a vállalat számára közvetlen hatásuk, gazdaságosságuk nehezen mérhető. Közvetett hatásuk viszont annál jelentősebb lehet: hozzájárul a munkaerő újratermeléséhez, csökkentik az emberi gondokat, javítják a munkakedvet, így, ezen keresztül hatnak a munkateljesítményekre, hathatósan elősegíthetik a vállalatához való tartozás, a vállalati célokkal való azonosulás érzésének kialakítását, erősödését. Ezek léte vagy hiánya jelentősen befolyásolhatja az egyéni és vállalati érdek kapcsolatát, harmóniáját, és hat a gazdasági eredményekre is.

A vállalati munkaügy tartalmát, lehetőségeit nagymértékben befolyásolják a vállalati gazdálkodásra ható külső társadalmi-gazdasági körülmények, lehetőségek, amelyek a szocializmus építésének egyes időszakaiban eltérőek, állandóan változnak. Változik, módosul a gazdaságirányítási rendszer is, amelynek jellege, színvonala közvetve és közvetlenül hatással van a vállalati gazdálkodásra, a munkaügyi helyzetre, a munkaügyi tevékenység tartalmára.

A vállalati munkaügyi tevékenységet befolyásoló külső tényezők

A vállalati gazdálkodásban, a vállalati munkaügyi politika kialakításánál a funkcionális feladatok megvalósításánál a társadalmi-gazdasági körülményeket, adottságokat figyelembe kell venni. A szocialista állam gazdaságpolitikáján, a népgazdasági terveken, a gazdasági szabályozókon keresztül közvetve és közvetlenül hatást gyakorol a népgazdasági munkaügyi helyzetre és vállalati munkaügyi tevékenységre.

A népgazdasági és vállalati gazdálkodásra ható, a munkaerő- munkaügyi tevékenységet befolyásoló főbb tényezők:

— A szocialista állam társadalompolitikai irányelvei, döntései, amelyek a tulajdonviszonyokkal, a munkához való joggal és kötelezettségekkel, az állami oktatás rendszerével és a főbb szociálpolitikai kérdésekkel kapcsolatosak.

— A szocialista állam gazdaságpolitikai célkitűzései és döntései, amelyek a termelés, beruházás, életszínvonal, bér- és jövedelem, valamint a foglalkoztatáspolitikával kapcsolatosak.

— A népgazdasági és ágazatfejlesztési tervek célkitűzései, előírásai.

— A konkrét központi szabályozórendszer, amelyek a vállalati jövedelmek képzésére, elvonására, különböző termelési tényezők felhasználására orientálnak. Ezen belül különösen fontosak azok, amelyek a vállalatoknál alkalmazott felhasznált munkaerő-, bér- és jövedelemgazdálkodást hivatottak befolyásolni.

— Külön csoportba sorolhatjuk azokat a munkajogi törvényeket, előírásokat, amelyek a munkaviszony létesítésével és megszüntetésével a vállalatok, intézmények (az alkalmazók) és a munkavállalók jogait és kötelességeit szabályozzák.

A vállalati gazdálkodást — annak részét képező munkaügyi tevékenységet — a felsorolt tényezőkön túl számos más, állandó és ideiglenes, közvetett és közvetlen, társadalmi-gazdasági körülmény befolyásolja.

A munkaügyet befolyásoló tényezők jelentős része kötelező jellegű utasítás, így a vállalat számára olyan adottság, amelyen nem tud változtatni. A tényezők másik része olyan, amely csak kereteket, lehetőségeket ad a vállalati gazdálkodás, munkaerő-, bér- és jövedelemgazdálkodás konkrét megvalósításához. Ezeknek a lehetőségeknek a számbavétele, a népgazdasági, vállalati érdekeknek megfelelő hatékony felhasználása a vállalati vezetésen múlik.

A munkaügyi tevékenység színvonala emelésének főbb feladatai vállalatainknál

A termelési viszonyok fejlődése, az intenzív gazdálkodásra való fokozatos áttérés, a műszaki fejlődés, a gazdasági szerkezet minőségi átalakulása, a gazdaságirányítási rendszer és a gazdasági szabályozókban bekövetkezett változások stb. szükségessé és lehetővé tették a vállalati munkaügyi tevékenység megélénkülését.

Vállalataink jelentős része felismerte, hogy gazdálkodásunk hatékonysága növelésének kulcskérdésévé vált a vállalati munkaügyi tevékenység színvonalának emelése.

Az új helyzetnek megfelelően vállalataink egy részénél megkezdődött a munkaügyi politika, a korszerű munkaerő, bér- és jövedelemgazdálkodás kialakítása. Ezek a törekvések már tükröződtek a néhány éve elkészült vállalati középtávú tervekben is. Ma már számos vállalatunknál tapasztalható, hogy a munkaügyi terv valóban szerves része a vállalat gazdálkodási tervének.

Az elkövetkező években a vállalati gazdálkodás hatékonyságának emelése szükségessé teszi az *élőmunka racionális felhasználását*. Ennek érdekében fel kell tárni, fel kell használni a vállalatban belüli belső tartalékokat. E tartalékok feltárásában nagy eredményekre vezethet a *korszerű üzem- és munkaszervezés kibontakoztatása*.

Sajnos, vállalataink jelentős részénél nincs olyan apparátus, amely a munkaszervezés gazdája lenne. Szükséges lenne olyan szakemberekből álló szervezési apparátus kialakítása, mely irányítója, élesztője lenne e komplex tevékenységnek. Hangsúlyozni kell, hogy a munkaszervezés nemcsak egy szűk szervezői apparátus feladata. A korszerű munkaszervezés minden munka-

helyi vezető (üzemvezető, művezető, csoportvezető) feladatának részévé, sőt alapvezető részévé kell válnia.

A hatékonyság növelésében egyre nagyobb szerepe lesz a *vállalati munkaerő magasabb színvonalú ismereteinek*, s vállalati gazdasági feladatokat elősegítő *szakmaszerkezetnek*. A korszerűbb munkaeszközök és technológia bevezetése, kihasználása egyaránt megköveteli a munkások, középkáderek és a felsőfokú ismeretekkel rendelkező szakemberek ismereteinek állandó gyarapítását. A szakmai továbbképzési rendszernek és tervszerű továbbképzési programoknak a vállalati gazdasági célkitűzések szerves részévé kell válnia.

A vállalati munkaügyi tevékenységnek eszközrendszerével csökkenteni kell a munkaerő fluktuációját, a munkaerő káros mozgását, ugyanakkor elő kell segítenie a társadalmilag, gazdaságilag hasznos szakmai mobilitást.

A vállalatok munkaügyi tevékenységének továbbra is egyik legfontosabb, legérzékenyebb pontja lesz a *bér- és jövedelempolitika és -gazdálkodás*. A munka szerinti elosztás mind teljesebb megvalósítása nagy ösztönzési lehetőségeket rejt magában.

A bérgazdálkodás, a bérformák jó megválasztása, alkalmazása hozzájárulhat a vállalati jövedelmezőség növeléséhez, a dolgozóknak munkával való nagyobb fokú megelégedettségéhez, a munkakultúra, a munkaerő kölcsönös magasabb színvonalú kialakulásához.

A bérek és teljesítmények összhangban tartása, az ösztönzés aktív érvényre juttatása szükségessé teszi, hogy vállalataink nagyobb gondot fordítsanak a korszerű normák, a teljesítménykövetelmények pontos meghatározására és folyamatos karbantartására.

A munkateljesítmény növelése, a humanizáció szempontjából külön említhetjük a vállalati-emberi és társadalmi tényezőknek ez eddigieknél gondosabb, tudatosabb alakításának szükségességét.

Ide sorolom a munkakörülményekkel, a munkahelyi légkörrel a kollektív szerződésekkel, a szocialista munkaversennyel, az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatos társadalompolitikai, gazdasági feladatokat. E feladatok megvalósítása a vállalati, gazdasági, politikai, társadalmi szervek együttes, összehangolt munkáját igényli.

E bonyolult komplex feladatok eredményes megvalósítása szükségessé teszi, hogy:

— A vállalatok, intézmények vezetői ismerjék meg a munkaügyi tevékenység tudományos elméleti alapját, a munkaügyi feladatok megoldásának alapvető eszközeit, módjait.

— A munkaügyi feladatok fontossága, komplexsége, azok eredményes végrehajtása szükségessé teszi a vállalati munkaügyi információs rendszer korszerűsítését.

— A vállalati gazdasági vezetők fejlesszék és igényeljék a vállalati munkaügyi apparátus tevékenységét. Olyan embereket helyezzenek a munka-

ügyi főosztályok, osztályok élére, akik megfelelő iskolai végzettséggel, szakismeretekkel, kellő gyakorlattal rendelkeznek e bonyolult, komplex feladatok ellátásához.

— A munkaügyi kérdésekkel foglalkozó vállalati szakemberek ne elkülönült feladatként, hanem az egész vállalati gazdálkodás szerves részeként tekintsek tevékenységüket. Munkájukban az emberi és gazdasági tényezőket oly módon hangolják össze, hogy az a társadalompolitikai és gazdaságpolitikai érdekeknek egyaránt megfeleljen.

— A vállalati munkaügyekkel foglalkozó szakemberek szüntelenül képezzék magukat, gyarapítsák ismereteiket. Igyekezzenek lépést tartani a munkatudomány legújabb elméleti eredményeivel, a korszerű, hasznosítható gyakorlati tapasztalatokkal.

— Törekedni kell, hogy a munkaügyi szakemberek megismerjék és felhasználják a más — különösen a szocialista országokban alkalmazott — korszerű vállalati munkaügyi elméleti és módszertani tapasztalatokat.

— A vállalati munkaügyi feladatokat ellátó szakemberek igényeljék a munkatudományokkal foglalkozó tudományos kutatóintézetek, egyetemi tanszékek segítségét. A munkaügyi gyakorlat igényeinek olyan fokon kell jelentkezniük, hogy azok serkentőleg hassanak a munkatudományi kutatásokra.

— Az elmélet és a gyakorlat egységére, összefogására e területen különösen szükség van, mert az elmaradás hosszantartó és súlyos problémákkal jár, a feladatok pedig nem tűnnek halasztást.

A fennállásának 25. évfordulóját ünneplő Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem működése egész időszakában jelentősen hozzájárult a népgazdasági és vállalati munkaügyi kérdések elméleti és gyakorlati fejlesztéséhez. Tanszékeink tanárai munkásságukkal, oktatói és kutatói tevékenységükkel az elmúlt években is segítették a munkaügyi tevékenység korszerűsítését, megélénkülését.

A Munkaügyi Minisztérium jelentős támogatásával 1970-ben megalakult a Munkatudományi Tanszék. A tanszék oktató, kutató munkája fő céljaként szerepel a munkatudomány elméletének továbbfejlesztése, és a munkatudományi ismeretek egyre szélesebb körben való oktatása az egyetemi hallgatók és a munkaügyi szakközgazdász továbbképzésben résztvevő szakemberek számára. Az elmúlt években fokozatosan növekvő létszámban sikerült olyan fiatal szakembereket képeznünk, akik a tanszékünk által szervezett szakszemináriumok keretében ismerkedtek meg a munkaügy speciális elméleti-gyakorlati kérdéseivel. Öröndetes, hogy növekszik az érdeklődés hallgatóink körében a munkaügy elméleti és gyakorlati kérdései iránt. Ezt az érdeklődést a tudományos diákköri dolgozatok egyre növekvő száma és jó színvonala is mutatja.

Tanszékünk a hallgatók egy részét bevonta azokba a kutatásokba, amelyeket a megbízások alapján a Munkaügyi Minisztérium és a vállalatok ren-

delésére végzett. E megoldás rendkívül eredményesen járult hozzá a fiatal munkaügyi szakemberek képzéséhez.

Az elkövetkezendő időszak munkaügyi feladatainak eredményes végrehajtásához, a korszerű vállalati munkaügyi tevékenység kialakításához jelentős hozzájárulás lehet az a széles körű kutatómunka is, amelynek gondozását, koordinálását tanszékünk kapta a „Szocialista vállalat” országosan kiemelt főirányán belül.

E kutatáson belül nagy gondot kell fordítanunk, hogy ne csak a termelő ipari vállalatok, hanem a mezőgazdasági, közlekedési, kereskedelmi stb. állami vállalatok és szervezetek munkaügyi tapasztalatait összegezzük, jövőbe mutató törvényszerűségeket, specifikumokat tárjunk fel, használható korszerű módszereket alkossunk.

A vállalati munkaerőgazdálkodás és munkaviszonyok kutatási iránya rendkívül komplex feladat, amely a különböző szaktudományok kutatóinak, gyakorlati szakembereinek (közgazdászoknak, szociológusoknak, pszichológusoknak, jogászoknak, orvosoknak, mérnököknek stb.) együttes munkálkodását teszi szükségessé.

A kutatómunka szervezése és megvalósítása ez évben megkezdődött. Bízunk abban, hogy az elkövetkezendő években a szakemberek olyan széles körét sikerült megnyerni e fontos kutatáshoz, amelynek eredményeképpen a kutatómunka kiszélesedik és felgyorsul. A kutatómunka egyes fázisainak lezárásával olyan publikációk születnek, amelyek jelentősen hozzájárulnak a munkatudományi elmélet továbbfejlesztéséhez, a korszerű vállalati munkaügyi elmélet és gyakorlat további kibontakozásához.

A VÁLLALATI ALAPOK OPTIMÁLIS KIHASZNÁLÁSA ÉS A HATEKONYSÁGMÉRÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

MEGYERI ENDRE

A népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciájáról

Szocializmust építő társadalmunk az anyagi termeléshez lekötött nemzeti vagyon gyarapításában is jelentős sikereket ért el. A szocialista ipar forgóeszköz-állományának átlagos értéke és állóeszközeinek bruttó értéke együttesen 1970 végén már meghaladta a 400 milliárd forintot, az egész vállalati szféra eszközállományának értéke pedig ennek mintegy kétszeresére tehető. Közös nemzeti ügyünk, hogy ezt az egy főre átszámítva is jelentős társadalmi vagyont a legnagyobb hatásokkal működtessük és fejlesszük.

Az anyagi termelésben lekötött alapok kihasználása és fejlesztése a tervszerű, központi irányítás hatása alatt vállalati keretek között valósul meg, miközben az ezzel kapcsolatos döntések — a centralizáció-decentralizáció történetileg és országonként is változó fokától függően — különbözőképpen oszlanak meg a vállalatok és a szocialista állam különböző irányító szervei között. A döntések egy része a direkt típusú gazdaságirányítási rendszerekben is a vállalatok hatáskörébe tartozik, illetve a vállalati törekvések ilyen viszonyok között is hatnak a különböző szintű központi döntésekre. Emellett az elmúlt évtizedben a központi tervszerű irányítás eszközeinek és módszereinek fejlesztésével párhuzamosan és azzal kölcsönhatásban szinte valamennyi európai szocialista országban kibontakozott a vállalati önállóság fejlődésének tendenciája. Ezért nemzetközi méretekben is az érdeklődés előterébe került a népgazdasági és a vállalati érdek összehangolásának a problémája, s ennek egyik kulcskérdéseként *a népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciája*. Ez utóbbi kérdés vizsgálata „A szocialista vállalat” országosan kiemelt kutatási főirányon belül „A vállalati alapok optimális kihasználása és fejlesztése” témacsoportban a tervezett és megindított kutatások egyik kiemelt mozzanatát alkotja. Ennek a kutatásnak néhány kérdésfeltevését és eredményét ismertetjük.

A kérdések megfogalmazásában és számos fontos vonatkozásának kidolgozásában a marxista közgazdaságtudomány nem csekély eredményekkel dicsekedhet. A szovjet szerzők közül elsősorban Fedorenko, Kantorovics, Novozsilov és Nyemcsinov munkásságát emelem ki, a hazai közgazdák közül pedig Csikós-Nagy Béla, Kornai János, Simon György, Wilcesk Jenő munkáira

utalok, akik explicit vagy implicit módon viszonylag sokoldalúan foglalkoztak a népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciájának problémáival. Ennek ellenére számos nyitott és vitatott kérdés maradt vagy merült fel éppen a legutóbbi évek gazdasági fejlődése során. A vitatott problémákra utal például a Leningrádban 1970-ben megjelent „A szocializmus politikai gazdaságtanának története” című könyv, amelynek szerzői a következőket írják: „Van-e különbség a termelés népgazdasági és hozzaszesot (lokális) hatékonysága között? Ezek a különbségek véletlen jellegűek vagy objektív alapjuk van? Melyek a népgazdasági és a lokális hatékonyság összeegyeztetésének útjai? E kérdésekben irodalmunkban különböző vélemények vannak.”¹ A hatékonyságmérés elméleti-közgazdasági feladatait tárgyalva Harry Nick a NSZEP elméleti folyóiratában, az Einheit-ben szintén kiemeli, hogy „...a hatékonyságmeghatározás népgazdasági kritériumainak és eljárásainak... az üzemi tevékenység hatékonyságmegítélésére való átalakításának összes problémái még nincsenek kielégítően megoldva.”² A probléma vizsgálatának fontosságát és aktualitását hangsúlyozza a közelmúltban megjelent cikkében Gatovszkij³ és Atlasz⁴ is.

Az újra felélénkülő vita részben a probléma bonyolultsága, részben pedig amiatt, hogy a gazdasági mechanizmusok előtörténete országonként bizonyos sajátosságokat mutat, sokfelé elágazik. Mi kutatásainkat elsősorban a következő kérdésekre irányítottuk:

- a népgazdasági hatékonyság mutatói az egyedi döntések szintjén;
- a népgazdasági hatékonyság mutatóival egyenértékű vállalati hatékonysági mutatók képzésének lehetőségei és általános feltételei;
- a konzisztencia lehetősége és feltételei a vállalati hatékonyságmérésben kitüntetett szerepet játszó, különböző típusú jövedelmezőségi mutatóknál;
- a hatékonyságmérésben fontos szerepet játszó erőforrás-értékelések és „hatékonysági normák” statisztikus közelítése, és felhasználásuk a vállalati alapok optimális kihasználására vonatkozó döntésekben;
- a népgazdasági és a vállalati hatékonyságmegítélés konfliktusai, ezek okai, további feloldásuk útjai;
- a hatékonyságmérés elméletének tapasztalati ellenőrzése.

Az egyedi döntések statikus népgazdasági mutatója

A népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciáját vizsgálva az egyedi döntések síkján kell mozognunk, de ezeket a döntéseket a népgazdaság optimális működésének elméletébe ágyazva úgy kell felfognunk,

¹ Isztorija polityiceszkov ekonomiki szocializma. Leningrád, 1970. 254. l.

² H. Nick: Sozialistische Rationalisierung, wissenschaftlich-technische Revolution und Effektivität. Einheit, 1971. 2. sz. 174. l.

³ L. Gatovszkij: Naucsno-tyehnyiceszkij progresz i cel szocialiszticeszkov ekonomiki. Voproszi Ekonomiki, 1973. 6. sz.

⁴ Z. Atlasz: O pribili i rentabelnosztyi kak kryterii efektyivnosztyi proizvodstva. Planovoje Hozajtszvo, 1973. 4. sz.

mint a társadalmi szempontból optimális döntéshalmaz elemeit. A szocialista gazdaság természetéből következik, hogy a népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciafeltételeit a népgazdasági hatékonyság kritériumaiból kell levezetni.

A népgazdaság optimális programozásának, illetve funkcionálásának elmélete tulajdonképpen elegendő alapot ad arra, hogy az egyedi döntésekre a népgazdasági hatékonyság alapvető kritériumait és mutatóját megfogalmazhassuk. Lényegében a tágran értelmezett fogyasztási alapnak a társadalmi és a fogyasztói preferencia-rendezést is magába foglaló maximális növekedésből kiindulva, de a szabad időhöz fűződő érdekeket is mérlegelve, egy többlépcsős gondolatsor alapján *e kritériumokat* — az egyedi döntésekre vonatkoztatva — *a következőkben foglaltuk össze*:⁵

- a tevékenységnek hozzá kell járulnia a nemzeti jövedelemhez;
- fizetőképes szükségletet kell kielégítenie, és a társadalmi használati érték oldaláról meg kell felelnie az arányossági követelményeknek;
- minimális ráfordítással kell biztosítani a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulást, figyelembe véve a különböző tevékenységekre eszközölt ráfordítások kölcsönhatásait;
- ráfordítási struktúrájának összhangban kell lennie a felhalmozás — fogyasztás optimális arányával.

E feltételeket, ha az árakban a fogyasztói preferenciák⁶ is kifejezésre jutnak, az alábbi mutatóban komplexen tükrözhetjük:

$$\left\{ G_1 = \frac{U}{V + \sum_{i=1}^n I_i} \geq 1 \quad \left| \quad \begin{array}{l} \frac{I_m}{V} = f(x) \\ i = 1 \dots n \\ m < n \end{array} \right. \right\} \quad (1)$$

ahol

- G_1 — a tevékenység népgazdasági hatékonyságának mutatója;
- U — a tevékenység hozzájárulása az új értékhez;
- V — a tevékenységért kifizetett bérek összege;
- I_i — az i -edik erőforrás inverz ráfordításának normatív értéke;
- I_m — a munkaerő normatív inverz ráfordítása;
- $f(x)$ — a munkaerő normatív inverz ráfordítása és a munkabér optimális arányát szabályozó függvény.

⁵ Megyeri Endre: Jövedelemszabályozás és vállalati gazdálkodás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 268—269. l.

⁶ Ha az állam árpolitikájában a fogyasztói preferenciáktól eltérő preferenciákat is érvényesít, akkor a mutató nevezője sajátos fogyasztói járadékkal is bővül, amely diszkrimináció (például szeszes italok, luxuscikkek) esetén pozitív, ellenkező esetben negatív előjelű. Hasonló állami preferenciák termelési eszközöknél is érvényesülhetnek.

Az inverz ráfordítások fogalmát Novozsilovtól vettük át, aki ezeket úgy definiálta, mint „... a többi termék ráfordításainak azt a megnövekedését, amely amiatt keletkezik, mert a hatékonyabb termelőeszközt a szóban forgó célra használjuk fel (és ezáltal elvonjuk más céloktól).”⁷ Novozsilov adott termelési feladat mellett a munkaráfordítást minimáló modellre definiálta az inverz ráfordítások fogalmát. *Az általunk megfogalmazott célrendszerben viszont az inverz ráfordítás az új értéknek — a munkaerőnél a munkabérrel csökkentett új értéknek — az a növekménye, amit akkor érünk el, ha a szóban forgó erőforrást nem az adott célra, hanem valamely más tevékenységre fordítanánk.* Egy szándékosan egyszerűsített példán illusztrálva:

Tegyük fel, hogy adott beruházási összegből egy megvalósítható döntési variánszal a többi erőforrás változatlan igénybevétele mellett évi 100 millió forinttal növelhető a külkereskedelem csatornáin keresztül realizált érték, amelyből 50 millió forint az amortizáció, 50 millió forint pedig az új érték növekménye. Egy másik változatnál viszont csak évi 80 millió forint a realizált árbevétel-többlet, amelyből szintén 50 millió az értékcsökkenés összege. *Ha a népgazdaság az utóbbi változat mellett dönt, le kell mondania az első variánsnál realizálható 50 milliós újérték-növekményről. Ezt az összeget tekintjük a második variáns inverz ráfordításának.* Belátható, hogy az új érték növekedése népgazdasági szinten akkor lesz a legnagyobb, ha az erőforrásokat úgy osztjuk el a különféle tevékenységek között, hogy *a meg nem valósított variánsok közül a legkedvezőbbek hozama is — mint inverz ráfordítás — kisebb a „programba bevont” legkedvezőtlenebb változat hozamánál.* Ez utóbbit — az erőforrások egységére vonatkoztatva — nevezzük az inverz ráfordítás normájának. Az inverz ráfordítás normájának az erőforrások mennyiségével alkotott szorzatát pedig az inverz ráfordítások normatív értékének nevezzük. Ennek megfelelően:

$$I_i = \alpha_i R_i, \quad (2)$$

ahol

I_i — az inverz ráfordítások normatív értéke;

α_i — az i -edik erőforrás egységére vonatkoztatott inverz ráfordítás normája;

R_i — az igénybe vett i -edik erőforrás mennyiségét jellemző mérőszám.

A népgazdasági hatékonyság mutatójában a normatív inverz ráfordítások bevezetésével kifejezésre jut, hogy adott erőforrásainkkal — egyéb mellékfeltételeket is figyelembe véve — a nemzeti jövedelem maximálására törekszünk.

⁷ V. V. Novozsilov: A ráfordítások és eredményeik mérése. A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1962. 124. l. Más szavakkal lényegében ugyanezt a meghatározást kapjuk munkájának újabb, önálló kiadásában. (Vö. V. V. Novozsilov: A ráfordítások és eredményeik mérése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1971. 142. l.)

⁸ Megyeri Endre: A jövedelmezőség funkciói. Pénzügykutatási Intézet. Tanulmányok. 6. sz. 1971., illetve 5. sz. lábjegyzetben idézett mű.

Az ekvivalens hatékonysági mutatók képzésének szabályai

Mint már korábban bizonyítottuk, képezhetők az (1) mutatóval ekvivalens hatékonysági mutatók. A szabályozás szempontjából azokat a mutatókat tekintjük egyenértékűeknek, amelyek hatékonysági mérőszámokként alkalmazva az azonosan ismert lehetséges döntések halmazából ugyanazon döntéshalmaz kiválasztásához vezetnek. Az egyenértékű mutatók képzéséhez két szabályt kell betartanunk:

1. A ráfordításokat és az eredményeket azonosan kell mérni;
2. Ha az erőforrások valamely elemét a vizsgálatból kirekesztjük, vagy abba bevonjuk, akkor a hozzátartozó ráfordítással mind a számlálót, mind a nevezőt csökkenteni, illetve növelni kell.

Például az (1) alatti mutatóval egyenértékű népgazdasági szintű hatékonysági feltételt képezhetünk, ha mind a számlálót, mind a nevezőt a bér-költség összegével csökkentjük. Ekkor a hatékonyságot a tiszta jövedelem és a normatív inverz ráfordítások hányadosával mérjük:⁹

$$G_2 = \frac{T}{\sum_{i=1}^n I_i} \geq 1, \quad (3)$$

ahol T — a tevékenység realizált tiszta jövedelme.

Az (1) és a (3) hatékonysági feltétel ekvivalenciája abban nyilvánul meg, hogy egyébként azonos feltételek között mindazok a tevékenységek, amelyek az (1) alatti követelményt kielégítik, a (3) alattit is kielégítik, és csakis azok elégítik ki, amelyek az (1) alatti követelménynek megfelelnek.

Hasonlóképpen egyenértékű hatékonysági mérőszámhoz jutunk, ha az (1) alatti egyenletben mind a számlálót, mind a nevezőt kibővítjük az anyag-költségekkel és az amortizációval:

$$G_3 = \frac{D+U}{D+V+\sum_{i=1}^n I_i} \geq 1, \quad (4)$$

ahol D — a tevékenységhez felhasznált anyagköltség és a felmerülő amortizáció összege.

(Értelemszerűen $D + U = P$, a tevékenység realizált árbevétele.)

Jelentősége miatt még egy speciális, az ekvivalencia-feltételt kielégítő mutatót célszerű megvizsgálni. Tegyük fel, hogy valamely ágazatban vagy

⁹ A bér és a munkaerő normatív inverz ráfordítására vonatkozó $\frac{I_m}{V} = f(x)$ mellékfeltételt a továbbiakban nem írjuk ki, de mindenkor beleértjük a hatékonyság feltételei közé.

vállalatnál a munkaerőn és a lekötött eszközökön kívül a többi igénybe vett erőforrás elhanyagolható, s hogy a felhasznált munkaerőt bérköltségével, az eszközöket pedig átlagos értékükkel reprezentáljuk. Legyen $R_1 = V$ a tevékenység bérköltsége és $R_2 = E$ az átlagosan lekötött eszközállomány értéke. A megfelelő erőforrások inverz ráfordításának normáját $\alpha_1 = \alpha_v$ -vel, illetve $\alpha_2 = \alpha_E$ -vel jelöljük. Ekkor (3) alatt ismertetett G_2 mutatónk a következő formát ölti:

$$\left\{ G_4 = \frac{T}{\alpha_v V + \alpha_E E} \geq 1 \quad \left| \quad \begin{array}{l} n = 2 \\ R_1 = V \\ R_2 = E \end{array} \right. \right\} \quad (5)$$

Ekkor tehát a hatékonyságot a tiszta jövedelem és a munkaerő, valamint a lekötött eszközök inverz ráfordításainak a hányadosával mérjük. E mutatónak mindazon ágazatok hatékonysága mérésében nagy szerepe lehet, ahol a természeti erőforrások felhasználása elhanyagolható (feldolgozó ipar, kereskedelem, közlekedés). Azonban a többi ágazatban is alkalmazható, ha a tiszta jövedelmet — az ekvivalens mutatók képzésének szabályaival összhangban — az elhanyagolt erőforrások járadékaival csökkentjük. Ekkor a mutató szám-lálója: $T - \sum_{i=3}^n I_i$.

A jövedelmezőséghez fűződő vállalati és népgazdasági hatékonyság mérésének konzisztenciafeltételeiről — statikus modellben

A gazdasági döntésekkel kapcsolatos népgazdasági és vállalati hatékonyság mérési folyamatot elméletileg szintén akkor tekinthetjük konzisztensnek (ekvivalensnek), ha az azonosan ismert, lehetséges döntések halmazából ugyanazon döntéshalmaz kiválasztásához vezet.

A vállalati hatékonyság mérése tartalmilag szorosan kapcsolódik a vállalat érdekeihez, amely nem teljesen homogén; fejlődik, változik, s nem mentes a belső ellentmondásoktól.¹⁰ Az európai szocialista országokban mindenestre az a tendencia, hogy a vállalati érdeket a szocialista érdekviszonyok integráns elemének tekintik, s érvényesülését — az állami vállalatoknál — a jövedelmezőség valamely konkrét alakjához és feltételeihez igyekeznek kapcsolni. Ezzel összefüggésben erősödik az a felfogás, hogy a jövedelmezőségnek vállalati síkon hatékonyságmérő funkciója van.¹¹ Ezért a vállalati és a nép-

¹⁰ Megyeri Endre: Vállalati nyereségérdekeltség és termelési optimum. Közgazdasági Szemle, 1967. 7–8. sz. 875–876. l.

¹¹ Az NDK közgazdasági irodalmában eléggé általános, hogy a jövedelmezőségnek vállalati hatékonyságmérő funkciót tulajdonítanak. Vö. például Seifert–Pohl–Maier: Gewinn in der volkseigenen Industrie (Berlin, 1968). A Szovjetunióban a jövedelmező-

gazdasági hatékonyságmérés konzisztenciája szempontjából különös jelentősége van a népgazdasági hatékonysági mutatók és a jövedelmezőségi mutatók ekvivalencia-feltételeinek. Minthogy a jövedelmezőség hatékonyságmérő funkciója különféle jövedelmezőségi mutatókhoz tapadhat, s a hatékonyság mérésében kitüntetett jövedelmezőségi mutatók országonként és időszakonként változatos képet mutatnak,¹² az ekvivalencia-feltételek elemzését különféle típusú mutatókra és nagyobb fokú általánosítással is célszerű elvégezni.

Jelölje továbbra is $R_i\alpha_i$ az i -edik erőforrás inverz ráfordításának normatív értékét, ahol α_i az erőforrás egységére számított inverz ráfordítás normája. Tegyük fel, hogy e normák sajátos formában a vállalati jövedelemszabályozás paramétereiként is megjelennek, például eszközlekötési járulékként, bérjárulékként, föld- és bányajáradékként, de ezek — szándékoltan vagy ismereiteink hiányosságai miatt — nem esnek szükségképpen egybe az inverz ráfordítások optimális szabályozáshoz tartozó, s a továbbiakban valósnak nevezett normáival. Ezért *a megkülönböztetés érdekében az erőforrás-arányos jövedelem-elvonás paramétereit α_x -szel jelöljük, és az inverz ráfordítások virtuális normáinak nevezzük.* Tehát:

α_{ix} — az inverz ráfordítás valós normájának (α_i) a jövedelemszabályozási rendszerben megjelenő virtuális értéke.

Ha feltesszük, hogy a vállalati jövedelemszabályozás csak erőforrás-arányos jövedelemelvonási csatornákat és nyereségadóztatást alkalmaz, *akkor az inverz ráfordítások valós és virtuális normái közötti különbség, amit β_i -vel jelölünk, sajátos erőforrás-arányos nyereségnormának felel meg.* Tehát $\beta_i = \alpha_i - \alpha_{ix}$ sajátos erőforrás-arányos jövedelmezőségi norma.

E jelöléseket felhasználva az (1) alatt ismertetett G_1 mutatónk a következő formában is felírható:

seget ugyancsak mind gyakrabban a hatékonyság lokális kritériumaként aposztrofálják. (Vö. például az 1., 3., 4. lábjegyzetekben említett munkákkal.) A jövedelmezőség hatékonyságmérő funkciójával kapcsolatos véleményünket a 8. lábjegyzetben idézett munkában fejtettük ki részletesebben.

¹² Hazánkban például 1957–67 között a „bázisszemléletű” árbevételarányos nyereséghányad játszott kiemelt szerepet a vállalatok anyagi ösztönzésében, ami a különféle tevékenységek gazdaságosságának vállalati rangsorolására is hatott. Ezt a rendszert a gazdasági mechanizmus reformja a nyereségtömeg, illetve az eszközjövedelmezőség ténymutatóinak javítására irányuló ösztönzéssel kívánta felváltani. A ténylegesen kialakult rendszert viszont egyre szélesebb körben a bérarányos vagy bér—eszközarányos nyereségérdekeltség sajátos eseteként tárgyalják. A Szovjetunióban és az NDK-ban általában az eszközarányos nyereségnek tulajdonítanak különleges szerepet, de a vitákban a nyereségtömeg növelésének ösztönzése mellett is felmerülnek érvek, s helyenként olyan mozzanatokkal is találkozhatunk, amelyek a bérarányos nyereség növekvő szerepére mutatnak. Ha az elemzésbe a többi szocialista ország törekvéseit-kísérleteit is bevonnánk, még tarkább lenne a kép. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha e tarkaság okait *nemcsak* az egyes országok és fejlődésük adott történeti szakaszainak sajátosságaiban látjuk, hanem abban is, hogy a szocialista társadalom még nem termelte ki a vállalati hatékonyság saját, szocialista természetének megfelelő, adekvát mérőeszközait, s ezen a téren még az útkeresés állapotában van.

$$G_1 = \frac{U}{V + \sum_{i=1}^n R_i \alpha_{ix} + \sum_{i=1}^n R_i \beta_i} \geq 1. \quad (1/a)$$

Mint ahogy feltételeink szerint:

$$U = V + \sum_{i=1}^n R_i \alpha_{ix} + M, \quad \text{ahol} \quad (6)$$

M — a nyereség összege, ezért ha az (1/a) alatti feltételben mindkét oldalt megszorozzuk a nevezőben szereplő kifejezéssel, majd U helyére behelyettesítjük a (6) kifejezés jobb oldalát és ez után levonjuk a kapott egyenlőség mindkét oldalából a $V + \sum_{i=1}^n R_i \alpha_{ix}$ összeget, akkor egy további lépéssel a

$$G_5 = \frac{M}{\sum_{i=1}^n R_i \beta_i} \geq 1 \quad (7)$$

jövedelmezőséggel összefüggő hatékonysági feltételhez jutunk. Ez — minthogy az egyenértékű mutatók képzésének szabályait betartva az (1) alatti hatékonysági feltételből vezettük le — azzal ekvivalens hatékonysági mérce.

Most tegyük fel, hogy a munkaerőn és az eszközökön kívül a többi erőforrás virtuális inverz ráfordítása éppen egyenlő valós inverz ráfordításaikkal, vagyis hogy a jövedelemszabályozási rendszer a többi erőforrás inverz ráfordításait a vállalatoktól nyereségen kívüli jövedelemszabályozó eszközökkel elvonja; tehát ezeknél az erőforrásoknál $\alpha_{ix} = \alpha_i$. Ha az erőforrások közül a munkaerőt és az eszközöket az eddigiekhez hasonlóan a bérköltséggel, illetve a lekötött átlagértékkel reprezentálva kiemeljük, és az $1 = V$, illetve a $2 = E$ indexszel látjuk el paramétereinket, akkor az (1) alatti hatékonysági követelményt a következőként is felírhatjuk:

$$G_1 = \frac{U}{V + \sum_{i=3}^n R_i \alpha_i + \alpha_{Vx} V + \alpha_{Ex} E + \beta_V V + \beta_E E} \geq 1. \quad (1/b)$$

Ekkor a (6) alatti kifejezés alakja is módosul.

$$U = V + \sum_{i=3}^n R_i \alpha_i + \alpha_{Vx} V + \alpha_{Ex} E + M, \quad (6/a)$$

ezért a (7) alatti G_5 mutató képzésével analóg módon a

$$G_6 = \frac{M}{\beta_V V + \beta_E E} \geq 1 \quad (8)$$

speciális, jövedelmezőség formájú hatékonysági követelményt kapjuk. Tekintettel arra, hogy e mutató a hatékonyságnak a többi levezetett mutatóval ekvivalens mérőszáma, arra a következtetésre juthatunk, hogy *a nyereség eszköz—bér aránytól függő felosztása nem szükségképpen ellentétes a termelési tényezők optimális kombinációjának követelményeivel. Sőt, ha a jövedelemszabályozási rendszer a munkaerő és az eszközök közül egyik normatív inverz ráfordítását sem vonja el a vállalatoktól nyereségadón kívüli eszközökkel, akkor éppen a bér—eszköz arányától függő nyereségképződés felel meg a népgazdasági optimalitás követelményeinek.*

Az előbbiekhöz hasonló gondolatmenet alapján kimutatható a hatékonyság mérésének ekvivalencia-lehetősége és feltételrendszere a bérjövedelmezőséggel, az eszközjövedelmezőséggel¹³ és a nyereség tömegével is. Utóbbival kapcsolatban — a levezetést mellőzve — kiemeljük, hogy az csak akkor lehet a hatékonyságnak a többi tárgyalt mutatóval ekvivalens mérőeszköze, ha a jövedelemszabályozás valamennyi erőforrás inverz ráfordításait nyereségadózáson kívüli eszközökkel elvonja a vállalatoktól, vagyis ha a vállalatoknál csak a hatékony innovációt jutalmazó extrajövedelem válik nyereséggé.

A jövedelmezőségi mutatókhoz fűződő hatékonysági ekvivalencia-feltételeket — általánosítva — a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Az áraknak mindegyik mérési rendszerben azonosaknak kell lenniök, s meg kell felelniök az optimális szabályozás követelményeinek;

b) a jövedelmezőségi mutató nevezőjében kiemelt erőforrás (erőforrások) kivételével a többi erőforrás inverz ráfordításait a jövedelemszabályozási rendszernek a nyereségen kívüli eszközökkel a vállalatoktól el kell vonnia. Ezeknél az erőforrásoknál $\beta_i = 0$ -nak kell lennie;

c) a jövedelmezőségi mutatóban kitüntetett erőforrásra (erőforrásokra) speciális, erőforrás-arányos jövedelmezőségi normáknak (β_i) kell érvényesülniök, amelyek az adott erőforrások utáni vállalati jövedelemelvonás paramétereit a valós inverz ráfordítások normáira egészítik ki ($\beta_i = \alpha_i - \alpha_{ix}$).

Tehát elméletileg léteznek olyan konzisztenciafeltételek, amelyek érvényesülésük esetén a népgazdasági és a jövedelmezőséghez fűződő vállalati hatékonyságmérés egyenértékűségét biztosítják. Az előzőekben megfogalmazott általános feltételek a hatékonyságmérésben kitüntetett jövedelmezőségi mutató-szerkezettől függően a jövedelemszabályozási rendszerrel szemben támasztott sajátos követelményekben konkretizálódnak. A népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciáját a jövedelemszabályozási rendszernek kell közvetítenie.

¹³ Megyeri Endre: Jövedelemszabályozás és vállalati gazdálkodás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 273—274. l.

A bér- és eszközarányos hatékonysági normák statisztikai közelítése a magyar iparban

A magyar iparra vonatkozóan kísérletet tettünk az α_v és az α_e , valamint a β_v és β_e paraméterek értékének statisztikai meghatározására. A paraméterek statisztikus közelítése irányértékeket szolgáltathat a népgazdasági és a vállalati hatékonysági vizsgálatokhoz, a jövedelemszabályozási rendszer paramétereinek méretezéséhez, s adalékokat nyújthat a hatékonysági elméletre és a vállalati érdekeltségre vonatkozó hipotézisek bizonyos fokú verifikálásához is. A tárgyalt paraméterek közelítésére az eszközarányos tiszta jövedelem $\left(\frac{T}{E}\right)$ és a bér—eszköz arány $\left(\frac{V}{E}\right)$ közötti lineáris regresszió vizsgálatát $\left(\frac{T}{E} = \alpha_v \frac{V}{E} + \alpha_e\right)$ használtuk fel az iparcsoportok szintjén. Az elemzést kétféleképpen végeztük el: az egész szocialista ipart felölelő 21 iparcsoport, valamint a bányászat és az élelmiszeripar nélkül vett 19 iparcsoport adatai alapján. Forrásként az 1971-es Statisztikai Évkönyv megfelelő adataira támaszkodtunk.

Az eszközarányos tiszta jövedelem és az eszköz — bér arány összefüggése

Minta \ Megnevezés	A kapott regressziós egyenletek $\frac{T}{E} = \alpha_v \frac{V}{E} + \alpha_e$	A korrelációs együttható (r)
21 iparcsoportra...	$\frac{T}{E} \left(\begin{smallmatrix} 21 \\ 70 \end{smallmatrix} \right) = 0,955 \frac{V}{E} + 0,079$	0,9513 (9)
19 iparcsoportra...	$\frac{T}{E} \left(\begin{smallmatrix} 19 \\ 70 \end{smallmatrix} \right) = 0,928 \frac{V}{E} + 0,094$	0,9631 (10)

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1971. Központi Statisztikai Hivatal 1972. 166—167. l. A részesedési alaplól a bér jellegű kifizetések mind a bérköltségben, mind a tiszta jövedelemben szerepelnek.

A két iparcsoport kiemelését az indokolta, hogy a bányászatban az erőforrások között nem elhanyagolható szerepet játszanak az ásványi kincsek, az élelmiszeripar pedig szoros kapcsolatban van a mezőgazdasággal, s az ár- és jövedelemszabályozás rendszerében — ideértve a nyersanyagárakat is — a mai feltételeink között ez az összefonódás sok torzulás forrása lehet. Hazai viszonyok között a könnyűipar többi ágában a mezőgazdasággal való összefonódás inkább elhanyagolható, mert ezeknek az ágaknak a nyersanyagellátása jórészt importból történik.

A regresszióanalízis eredményét a következőképpen értelmezhetjük. A bérarányos tiszta jövedelem normája 96, illetve 93 százalék. Itt nincs

lényeges eltérés a feldolgozó iparra és az egész iparra kapott értékek között. Azonban *nagy a különbség az eszközarányos tiszta jövedelem normáiban*: ez az egész iparra 7,9 százalék, a feldolgozó iparra pedig 9,4 százalék. Ez az eltérés arra utal, hogy a két kiemelt iparcsoporthoz, legalábbis az érvényes árrendszer körülményei közt, az eszközök hatékonysága lényegesen alacsonyabb az ipari átlagnál. További vizsgálatot igényelne annak a tisztázása, hogy ebben milyen szerepet játszanak az említett árrendszerei hatáson kívül a természeti kincsek és feltételek, illetve a pótlólagos befektetések volumene, struktúrája és műszaki színvonala.

Figyelmet érdemelhet a vizsgált paraméterek dinamikája. Ennek elemzésére a regressziószámításokat az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszer eddigi, statisztikailag hozzáférhető négyéves időszakára is elvégeztük. Vizsgálatunk tárgya szempontjából az elemzés alábbi következtetéseit emeljük ki: Statisztikailag kimutatható, hogy a magyar iparban a társadalmi tiszta jövedelem ágazatok közötti elosztásában a munkaerőnek, illetve a munkaerőt reprezentáló bérköltségnek jelentős szerepe van. Az α_v értéke 0,9—1,0 között ingadozott, ami azt jelenti, hogy egy forint bérre kb. egy forint tisztajövedelem-hozammal számolhatunk. Ez az érték lényegesen magasabb a 25 százalék bérarányos jövedelemelvonásnál, és a közvetett társadalmi juttatások bérre vetített arányánál is, amit Jávorka Edit szerint 40 százalékra tehetünk.¹⁴

A normatív eszközarányos tiszta jövedelem a feldolgozó iparban 7,1—9,4 százalék, az egész iparban pedig 6,2—7,9 százalék között mozgott, ami arra utal, hogy a bányászatban és az élelmiszeriparban az eszközök tisztajövedelem-hozama viszonylag alacsonyabb. Az inverz ráfordítások normatív értékeit elméletileg az optimális népgazdasági terv paramétereiként értelmezzük. *Ezért ezeket az értékeket tulajdonképpen a népgazdasági terv alapjául szolgáló optimális programozásnak kellene meghatároznia.* Az idevágó kutatások¹⁵ azonban, bár igen figyelemreméltóak, még szintén kísérleti stádiumban vannak. A népgazdaságot átfogó optimális programok sem tennék egyébként feleslegessé az utólagos, statisztikai ellenőrzést.

Saját vizsgálatainkat szintén közelítő jellegűnek tekintjük. Az aggregáció változtatásával, a felölelt terület bővítésével és többre képes statisztikai apparátussal (például a faktoranalízissel) az eredmények minden bizonnyal finomíthatók és az erőforrások szélesebb körét átfoghatják. Az elemzés eddigi eredményei minden esetre arra utalnak, hogy a hatékonysági együtthatót — legalábbis a magyar iparban — nemcsak a lekötött eszközökre, hanem a munkaerőt reprezentáló bérekre is vonatkoztatni kell. A feldolgozó iparban

¹⁴ Jávorka Edit: Jövedelemszabályozás és anyagi érdekelttség. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 23. l.

¹⁵ Hazai viszonylatban Simon György munkájára utalunk. (A népgazdasági árprogramozás összevont dinamikus modelljének eredményéről. Budapest 1970. Országos Anyag- és Árhivatal Számítástechnikai és módszertani osztály. Sokszorosított kiadvány.)

tehát ezeket a normákat az eszközöknél a bruttó érték 8—10 százalékára, a bérkölségeknél 90—100 százalékra becsülhetjük.

Útalunk arra, hogy *míg az inverz ráfordításokat és általában a „hatékonysági normákat” határértékként értelmezzük, az idézett statisztikai vizsgálatok paraméterei, amelyek alapján a hatékonysági normákra becslést végeztünk, sajátos átlagértékeket reprezentálnak.* Ez a körülmény ellentmondásnak tűnhet. Azonban felhívjuk a figyelmet arra, hogy az optimális programozás elmélete ebben a vonatkozásban megvilágította az átlagértékek és a határértékek sajátos dialektikáját. Ha ugyanis az erőforrásokat „járadékuk szerint” értékelik, akkor a természetes egységeikre vonatkoztatott differenciális hozamuk („járadékuk”) az erőforrások pénzben kifejezett értékének egységére számított átlagos hozammal („járadékkal”) válik egyenlővé. Tehát az erőforrások differenciális hozama a „járadék” alapján történő értékelésen keresztül sajátos átlagértelmet nyer.

E gondolatot könnyen beláthatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy tőkés viszonyok között a föld „ára” a tőkésített járadékkal egyenlő. Ezért a földjáradék, amely a különböző minőségű és fekvésű földek természetes mértékegységére vonatkoztatva eltérő, a különböző árú földek árának egységére vetítve egyenlő. Így, ha az erőforrások között a földet nem természetes mértékegységben, hanem árával szerepeltetjük, a földjáradék, amely eredetileg határnorma volt, átlagértékként jelenik meg. *Az optimális szabályozás keretében az erőforrásokat hasonlóképpen kell értékelnünk. Az állóeszközöknél például ez a folyamat a fizikai és az erkölcsi kopás figyelembevételén, illetve az új, korszerűbb berendezéseknél a hatékonyságtól függő magasabb („extranyereséget” is tartalmazó) árakon keresztül érvényesül.* Ezek az érvek amellet szólnak, hogy az ilyen vizsgálatok keretében *az állóeszközöket nettó értéken vegyük számításba.* Ezért a regresszioelemzéseket — egyelőre csak az 1970-es évre — az állóeszközök nettó értéke alapján is elvégeztük. Míg a bérarányos tiszta jövedelem „normái” csak kissé módosultak, addig az eszközök hatékonysági normája megközelítőleg az álló- és forgóeszközök arányától és a nettó-bruttó érték arányától függően emelkedett. 1970-re a kapott regressziós egyenletek előbb a 21, utóbb a 19 iparcsoportra a következők:

$$\frac{T}{E_n} \left(\begin{matrix} 21 \\ 70 \end{matrix} \right) = 0,926 \frac{V}{E_n} + 0,111, \quad \text{és} \quad r = 0,9226, \quad \text{illetve} \quad (11)$$

$$\frac{T}{E_n} \left(\begin{matrix} 19 \\ 70 \end{matrix} \right) = 0,896 \frac{V}{E_n} + 0,131, \quad \text{és} \quad r = 0,9388, \quad (12)$$

ahol E_n — a lekötött eszközök átlagos nettó értéke.

Tehát a bérek jövedelemvonzata némileg csökkent, míg az eszközöké mintegy 40 százalékkal növekedett. *Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a bérek normatív tisztajövedelem-hozamát mintegy 90—95 százalékra,*

a nettó értékkel vett eszközök évi normatív hozamát pedig 11–13 százalékra becsüljük.

A gyakorlatban az állóeszközök erkölcsi kopása értékelésükben csak igen korlátozottan jut kifejezésre. Ezért, ha az eszközöket könyv szerinti bruttó vagy nettó értékükön számítjuk, előfordulhat, hogy a tevékenység a levezetett ekvivalens hatékonysági mutatók egynél kisebb értéke mellett is hatékony. Ezért a megfogalmazott hatékonysági követelményt mindig az erkölcsi kopás figyelembevételével értékelt eszközállományra kell vonatkoztatni.

Az előbbiekhöz hasonló regresszioelemzéssel a β_V és a β_E paraméterek statisztikai meghatározására is kísérletet tettünk. A vizsgált időszak és az iparcsoportok köre is azonos volt, azonban az új függőváltozóban az eszközarányos tiszta jövedelmet $\left(\frac{T}{E}\right)$ az eszközarányos nyereséggel $\left(\frac{M}{E}\right)$ cseréltük fel. 1970-re — az állóeszközöket bruttó értéken számítva — a következő egyenleteket kaptuk előbb a 21, utóbb a 19 iparcsoportra vonatkozóan:

$$\frac{M}{E} \left(\begin{matrix} 21 \\ 70 \end{matrix} \right) = 0,522 \frac{V}{E} + 0,058, \text{ és } r = 0,9094, \text{ illetve} \quad (13)$$

$$\frac{M}{E} \left(\begin{matrix} 19 \\ 70 \end{matrix} \right) = 0,509 \frac{V}{E} + 0,066, \text{ és } r = 0,9258. \quad (14)$$

Az egyenlet paramétereit a β_V és a β_E jövedelmezőségi normákként interpretáljuk. Az 1968–1971. évekre vonatkozó vizsgálatok szerint a β_V értéke az összes iparcsoportok szintjén 0,500–0,632 között, a 19 feldolgozó iparcsoport szintjén pedig 0,482–0,618 között ingadozott. A β_E megfelelő mozgástartományai: 0,047–0,058, illetve 0,053–0,063. A vizsgált időszakban határozott tendencia egyik paraméter változásában sem volt megfigyelhető. Így a feldolgozó iparban 50–60 százalék bérarányos és 5–7 százalék eszközarányos nyereségnormával számolhatunk.

A statisztikai eredmények és az elméleti következtetések egybevetése

Említettük, hogy az ismertetett statisztikai vizsgálat a hatékonyságmérés és a vállalati érdekeltség elméletének bizonyos szintű verifikálásához is adalékot nyújthat. Ezzel kapcsolatban a következő mozzanatokat emeljük ki: Az eszközök és a munkaerő inverz ráfordításainak normatív értékei a magyar ipari termelői árrendszerben kimutathatók. Óvatosabban fogalmazva: az optimális szabályozásra törekvésben, és ennek érvényesülésében az inverz ráfordítások létre vonatkozó elméleti hipotézisek és a tiszta jövedelem el-

oszlásáról kapott statisztikai kép összhangban vannak egymással. Itt azonban jogos lehet az az ellenvetés, hogy ez természetes, hiszen tudatosan többszörös árrendszer kialakítására törekedtünk. Ennek jelentőségét a vizsgált probléma szempontjából nem is kívánjuk kétségbe vonni. Azonban felhívjuk a figyelmet az árreform során alkalmazott kalkulatív értékelések és a statisztikai úton nyert erőforrás-értékelések jelentős különbségére. *A bérek inverz ráfordításait a 25 százalék kalkulált közteherrel szemben kb. 100 százalékra becsülhetjük. Viszont az eszközarányos tiszta jövedelem normája a kalkulált eszközlekötési járulék és az eszközarányos nyereség kulcsánál mintegy 30–40 százalékkal kisebb.* Ezek a különbségek együttesen már arra utalhatnak, hogy a gazdaság működésében — ideértve az árreform végrehajtásának bonyolult folyamatát is — a kalkulatív értékelésektől eltérő objektív értékelő rendszer is érvényesül.

Hasonló jelenségeket érzékelhetünk a nyereség ágazatok közötti eloszlásával kapcsolatban. A kapott statisztikai egyenletek összhangban vannak azzal a hipotézissel, hogy a jövedelemszabályozás és a vállalati érdekelttség mai rendszerében a hatékonyságmérő funkció a vállalati gazdálkodásban egy sajátos bér—eszköz jövedelmezőséghez tapad.¹⁶

Ezt az érdekelttségi alapok képzésében nagy szerepet játszó érdekelttségi mutatóval azonosítják:

$$J = \frac{M}{sV + E}, \quad (15)$$

ahol J — az „érdekelttségi mutató”;

s — az ún. bérszorzó, központilag előírt kulcsszám;

M — a vállalat éves nyeresége;

V — a vállalat éves bérköltsége;

E — az évi átlagos eszközállomány.

E mutatószám és a (8) alatti hatékonysági mutató analógiáját könnyen beláthatjuk. A (15) alatti mutató nevezőjét $\beta_V V + \beta_E E$ alakban is felírhatjuk, azzal a feltétellel,¹⁷ hogy $\beta_V = s$ és $\beta_E = 1$. Így azonnal világos, hogy az érdekelttségi alapok képzésére szolgáló mutató a (8) alatti hatékonysági feltétel

¹⁶ Erre a tényre először Botka Tibor (Összeg vagy hányad típusú érdekelttséget alakítunk ki? Pénzügyi Szemle, 1967. 7–8. sz.) és Révész Gábor (Nyerégszabályozás és vállalati érdekelttség. Közgazdasági Szemle, 1968. 1. sz.) hívták fel a figyelmet. Lásd még Megyeri Endre: A nyereségelosztás szabályai és a gazdasági mechanizmus működése (Közgazdasági Szemle, 1968. 10. sz.), továbbá Megyeri Endre: Jövedelmezőség és vállalati érdekelttség az új gazdasági mechanizmusban. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.)

¹⁷ Révész Gábor: A vállalati kollektív érdekelttség jövedelemszabályozási és gazdálkodási problémái című könyvében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.) más gondolatmenet alapján ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy ebben a rendszerben nemcsak „bérszorzó”, hanem „eszközsorzó” is létezik, amely az érdekelttségi alapok képzésére szolgáló mutatóban 1-es értéket vett fel. Mi e szorzók megjelenésének feltételeit a 8. sz. lábjegyzet alatt idézett tanulmányunkban fejtettük ki.

formájára hozható. Ha az 1970. évre a 21 iparcsoporthoz adatai alapján nyert (13) egyenlet $\left(\frac{M}{E} = 0,522 \frac{V}{E} + 0,058\right)$ mindkét oldalát megszorozzuk az eszközértékkel, majd a jobboldalon álló kifejezéssel mindkét oldalt elosztjuk, a következő hatékonysági mutatót kapjuk:

$$\frac{M}{0,522V + 0,058E} = 1, \quad \text{ahol} \quad (16)$$

a 0,522 és 0,058 értéket a β_V , illetve a β_E paraméterek konkrét értékeiként értelmezhetjük.

A regresszióelemzés — miközben megerősíti azt a hipotézist, hogy a vállalati ösztönzésben és a vállalati hatékonyság mérésében az eszköz—bérarányos nyereségnek lényeges szerepe van — arra utal, hogy e tényezők súlyszáma jelentősen eltér a bérszorzóban tükröződő arányoktól: a bérköltség ennél lényegesen nagyobb nyomatókat kap. Az eltérések — bár okaik további elemzést igényelnek — már csak amiatt is érthetőnek látszanak, mert a részesedési nyereséget a fejlesztési nyereségnél nagyobb progresszív adó terheli, ami az „érdekeltségi mutatóban” nem jut kifejezésre. Emellett a névleges és a tényleges „bér- és eszközszorzók” különbségében a részesedéshez és a fejlesztési alaphoz fűződő érdekelttség eltérő intenzitása is szerepet játszhat.

Mint másutt kifejtettük,¹⁸ az eszközjövodelemezőség és a bér—eszközarány közötti lineáris regresszió alkalmas a vállalati érdekelttség és az árrendszertípusára vonatkozó rivális hipotézisek ellenőrzésére is. A kapott eredmények összhangban vannak a munka egységére jutó jövodelemérdekeltség és az érvényes jövodelemszabályozási rendszer összekapcsolása alapján levezetett azon következtetéssel, hogy nem egyszerűen az eszközarányos nyereség, hanem *sajátos bér—eszköz—arányos nyereségnormák működnek árcentrumalakító tényezőkként*. A bérek, illetve az eszközök tisztajövodelem- és nyereség- „normáinak” arányai¹⁹ pedig alátámasztják azt az uralkodóvá vált felfogást, hogy a vállalati jövodelemszabályozás mai rendszerében az élő munka költségei aláértékelték az eszközök költségeihez képest, s egyebek között emiatt is a bérarányos nyereségkövetelmények az indokoltnál nagyobb súlyt kapnak e rendszer működésében.

Érdemes megfigyelnünk az α tisztajövodelem-normák és a β jövodelemezőségi normák dinamikájának viszonyát. Bár évenkénti változásuk üteme eltérő, az azonos erőforrásra vonatkozó tisztajövodelem- és nyereségnormák válto-

¹⁸ Megyeri Endre: Ipari termelőiár-rendszerünk típusáról. Közgazdasági Szemle, 1972. 5. sz.

¹⁹ A 21 iparcsoporthoz elvégzett regresszióelemzés szerint a bérarányos tisztajövodelem „normái” 90–100 százalék között mozognak, tehát 3,5–4-szeresét teszik ki a bérarányos köztehernek. A 6–8 százalékos eszközarányos tisztajövodelem-normákhoz mérten viszont az 5 százalékos eszközleértékesítési járulék 60–80 százalék. A feldolgozó iparban csak alig szűkebb ez az olló.

zásának iránya minden esetben megegyezik. Ez a körülmény kétségtelenül alátámasztja azt a véleményt, hogy a „népgazdasági” és a „vállalati” jövedelmezőség alakulása iparunkban tendenciaszerűen összekapcsolódik.²⁰ *Végül is a rendszer működését sokkal erősebb konzisztencia jellemzi, mint ahogyan azt sokszor gondolnánk.* Ennek hangsúlyozásával a legkisebb mértékben sem kívánjuk a súrlódások csökkentésére irányuló erőfeszítések jelentőségét kisebbíteni. Sőt, a konzisztencia-feltételek kutatásával éppen ennek a fontos feladatnak a megoldásához szeretnénk a magunk részéről is hozzájárulni.

A hatékonysági paraméterek felhasználása a vállalati alapok kihasználására vonatkozó döntésekben

Anélkül, hogy az ismertetett vizsgálatok jelentőségét túlbecsülnénk, szeretnénk hangsúlyozni a kapott paraméterek gyakorlati hasznosításának sokirányú lehetőségeit. Napjainkban mind gyakrabban készítenek átfogó hatékonysági vizsgálatokat. Ezek közül is kiemeljük a Gazdaságkutató Intézet²¹ és a KSH ipari főosztályának²² kezdeményezéseit. Ezekben a számításokban mindig felmerül a különböző erőforrások, s köztük is elsősorban a munkaerő és az eszközök súlyozásának a problémája. Ezt a kérdést azonban — ami egyébként más szocialista országokban is gondot okoz — még nem sikerült kielégítően megoldani. Megítélésünk szerint az inverz ráfordítások mérésének elmélete és a regresszióvizsgálatok vagy a faktoranalízis technikája — a népgazdaság optimális programozásával nyerhető értékelések mellett — egzakt alapot nyújthat a probléma megoldásához. Annak ellenére, hogy a statisztikai vizsgálatokat az erőforrás-értékeléssel kapcsolatban folytatjuk, s várható az eredmények finomítása, véleményünk szerint a regresszióelemzéssel nyert, ismertetett paraméterek alkalmasabbak a bérköltség és az eszközök súlyozására, mint a jövedelemszabályozási rendszer virtuális bér- és eszközjárulékai. Ezek a paraméterek a beruházások népgazdasági szintű értékeléséhez előírt „D-mutató” fejlesztésére is felhasználhatók.²³

Vállalati szempontból különös jelentősége lehet a β jövedelmezőségi normáknak, bár a vállalatok egyedi jövedelmezőségük javítására törekszenek, és jövedelmezőségi igényeiket közvetlenül a bázisjövedelmezőség, a jövedelemszabályozók ágazatokra, s gyakran szinte vállalatokra differenciált rendszere, továbbá különféle tervcélok befolyásolják. *A regressziós egyenletek azonban*

²⁰ Nyers Rezső: A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz. 707. l.

²¹ Zala Júlia: A hatékonyság — a gazdálkodás rendező elve. Népszabadság, 1971. március 3., és Zala Júlia: A gazdasági hatékonyságról. Társadalmi Szemle. 1971. 3. sz.

²² A ráfordítások hatékonyságának mutatószám-rendszere az iparban. KSH. Módszertani Füzetek. 1973. 12. sz. vagy Nyitrai Ferencné: Az ágazati kapcsolatok mérlegének szerepe az ipari hatékonyság elemzésében. Statisztikai Szemle. 1972. 4. sz.

²³ Idevágó javaslataink a Hatékonyság és jövedelmezőség (A népgazdasági- és a vállalati hatékonyságmérés néhány elméleti kérdése) című kézirat tanulmányában foglaltuk össze. (1973. június. 136—137. l.)

arra utalnak, hogy az egyedi jövedelmezőségi követelmények mögött — a mélyben — általánosabb jövedelmezőségi követelmények működnek. Ezeknek a sajátos szabályozóknak az ismerete és az egyedi nyereség hozamokkal való egybevetése a vállalat jövedelmezőségének, a különféle akciók rentabilitásának megítéléséhez szélesebb összefüggésekbe ágyazott orientációt adhat.

A dolog lényege abban van, hogy a jövedelemszabályozás és a vállalati érdekeltség érvényes rendszerében nincs közgazdasági alapunk arra, hogy a jövedelmezőséget csak az egyik erőforrás értékére vetítsük. Ez az oka annak, hogy a vállalatok és az irányító szervek egyaránt mind gyakrabban vizsgálják a bérszorzó \times bér + eszközre jutó nyereség mutatóját (15). Mint már utaltunk rá, a bér- és eszközarányos nyereségkövetelményt a bérszorzón kívül egyéb tényezők is befolyásolják. Ezek hatása is integrált módon tükröződik a regresszióelemzéssel nyert β paraméterek értékében. Az 1968—1971. évekre kiterjesztett vizsgálatok alapján az élelmiszeripar nélkül vett feldolgozó iparban minden forint bérre 50—60 fillér, és minden forint eszközre 5—7 fillér nyereség-normával számolhatunk.

Bár a vállalatok alapvető érdekei a jövedelmezőséghez kapcsolódnak, a vállalati tisztánlátást is elősegítheti az erőforrásokkal szembeni népgazdasági hozamkövetelmények ismerete. A tényleges jövedelmezőségnek a „normatív jövedelmezőséggel” és a tényleges tiszta jövedelemnek a „normatív tiszta jövedelemmel” való egybevetése sokoldalú elemzés kiindulópontjává válhat. A tiszta jövedelem és a nyereség normatív hozamokhoz viszonyított arányának jelentős eltérése a népgazdasági és a vállalati szinten értelmezett gazdaságosság nagyobb ollójára utalhat. Az eltérések okainak elemzése elvezethet mind az ár- és jövedelemszabályozási rendszer, mind a gazdálkodás feltételeinek és módszereinek kritikájához.

Az eszközkihasználás hatékonyságát gyakran az egységnyi eszközállományra jutó termelés, nemzeti jövedelem, tiszta jövedelem vagy nyereség mutatójával jellemzik. Eközben általában a jövedelem egészét az eszközökre vonatkoztatják. Az elméleti megfontolások a statisztikai vizsgálatokkal együtt amellet szólnak, hogy a termelés hatékonysága csak a különféle erőforrások kombinációja mellett értelmezhető. Ezért az alapok hatékonyságának elemzését az erőforrás-gazdálkodás egészébe kell ágyazni. Ezen belül természetesen az „eszköz-hatékonyság” vizsgálatának is megvannak a maga viszonylag önálló kérdésfelvetései. Speciális esetekben a levezetett hatékonysági együttthatók az alapok hatékonyságának nagyvonalú, parciális jellemzésére is felhasználhatók.

Korlátok és további kérdésfelvetések

Az eddigiekben a népgazdasági- és jövedelmezőséghez kapcsolt vállalati hatékonyságmérés konzisztenciafeltételeit vizsgáltuk statikus gondolatrendszerben. Joggal merül fel a kérdés: miként módosulnak ezek a feltételek a

gazdasági növekedés viszonyai között? Ezt a problémát egyik említett tanulmányunkban²⁴ érintettük. Az elemzést még nem tekintjük lezártnak, következtetéseinket, amelyek további ellenőrzésre szorulnak, abban foglaljuk össze, hogy a statikus modellre érvényes feltételek a „kamatláb” azonosságára vonatkozó követelménnyel bővülnek. *Ha a levezetett ekvivalens mutatókban az eredményeket és a ráfordításokat a megfelelő diszkontfaktorral súlyozva idősorokként írjuk fel, akkor az egyenértékű mutatók képzésére ismertetett szabályok felhasználásával azonos „kamatláb” mellett a levezetett hatékonysági mutatók dinamizált alakjához jutunk.* A „kamatláb”, amely a népgazdaság fő állapotjellemzőinek (az egy főre jutó nemzeti jövedelem, az eszközállomány, a tiszta jövedelem stb.) növekedési ütemét reprezentálja, lényegében az eszközök normatív tisztajövedelem-hozama és a társadalmi tiszta jövedelmen belül a produktív felhalmozás aránya szabja meg.

Az előzőekben mindig a népgazdasági és a *jövedelmezőséghez* kapcsolatos vállalati hatékonyság mérésének konzisztenciafeltételeiről beszéltünk. Ezt a kiemelésért tettük, mert a vállalat hatékonyságának megítélése nem feltétlenül a jövedelmezőség egyik vagy másik alakjához tapad. Ismeretes például, hogy mezőgazdasági termelőszövetkezeteinket mint a szövetkezeti vállalkozás sajátos formáit elég általánosan az egy főre jutó bruttó jövedelem növelésére törekvő rendszerként fogják fel. Erre a rendszerre az ekvivalencia-követelmények elemzését külön kell elvégezni. Egyébként is a vállalati jövedelemérdekeltség és jövedelemszabályozás rendszerében elég sok a szektorális és az ágazati sajátosság vagy különbség. Kérdés, hogy ezek milyen specifikumokat visznek az erőforrás-gazdálkodásba, mennyiben felelnek meg a népgazdasági és a vállalati hatékonyság mérése konzisztenciafeltételeinek, s egyáltalán a hatékony gazdálkodás követelményeinek? Például azok a problémák, amelyek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek melléküzemágaival kapcsolatban felmerültek, kiélezetten hozták felszínre a szektorális-ágazati sajátosságokkal összefüggő ellentmondásokat. Hasonló természetű, lappangó feszültségek másutt is fennállnak.

Eddig a népgazdasági és a *jövedelmezőséghez* kapcsolatos vállalati hatékonyság mérésének konzisztenciafeltételeit vizsgáltuk. Azonban nem kevésbé izgalmas és bonyolult kérdés, amit a jövőben kívánunk kutatni, hogy ezek a feltételek a gyakorlatban miként teljesülnek, s megvalósulásukat hogyan mozgathatjuk elő. Idézett regresszióvizsgálataink — egyéb tapasztalatokon kívül — megerősítik azt a véleményünket, hogy ezek a feltételek iparunkban statisztikusan érvényesülnek. E tendenciát nem homályosíthatják el azok a konfliktusok sem, amelyeket a népgazdasági és a vállalati érdekek egyeztetésének folyamatában nap mint nap tapasztalhatunk.

²⁴ 23. sz. lábjegyzet.

A hatékonyság mérése objektív társadalmi folyamat, amelyben mind a népgazdasági hatékonyság követelményei, mind a népgazdasági és a vállalati hatékonyság megítélésének konzisztenciafeltételei tendenciaszerűen, sztohasztikus módon érvényesülnek. Ebben — a hatékonyság mérésének általános és ismert korlátain kívül — az is szerepet játszik, hogy a konzisztenciafeltételek realizálásának ellentmondásos folyamatát szociológiai és társadalomlélektani tényezők is átszövik.

Említettük például, hogy azoknál a vállalatoknál is, amelyek alapvetően a jövedelmezőség fokozásában érdekeltek, a vállalati hatékonyság mérésében a jövedelmezőségen kívüli mozzanatok is szerephez jutnak. Hogy ezek a mozzanatok szolgálják-e a népgazdasági érdekek komplexebb érvényesítését, például az érvényes ár- és jövedelemszabályozási rendszer fogyatékoságait ellensúlyozva, avagy a népgazdasági és a vállalati hatékonyság mérésének konzisztenciája ellen hatnak, csak konkrét elemzéssel lehet megállapítani. *Minthogy a társadalmi érdekek jövedelmezőségben való tükrözése csak korlátozottan valósulhat meg, a szocialista erkölcsi tényezők a hatékonyság érvényesülésének vállalati szinten is rendkívül fontos emelői.* De a vállalatoknál olyan erők is működnek, amelyek a jövedelmezőségi követelményekben kifejeződő népgazdasági racionalitás mérlegelését indokolatlanul gyengítik. Így a népgazdasági és a vállalati hatékonyság mérésének és konzisztenciájának gyakorlati érvényesülése ellen hatnak a társadalmi és a vállalati időpreferencia ellentmondásai, amelyek például — a keresetnövelés javára — a belső akkumulációs törekvések ellenében és a gazdálkodási időhorizont szűkülésében nyilvánulhatnak meg. Mint e példákból is érzékelhető, a népgazdasági és a vállalati hatékonyságmérés konzisztenciájának vizsgálata is különféle tudományágak együttműködését igényli.

A VÁLLALATOK PIACKÉPESSÉGÉNEK BELSŐ FELTÉTEL-RENDSZERE ÉS FEJLESZTÉSÉNEK CÉLSZERŰ MÓDSZEREI

MOLNÁR LÁSZLÓ

Az utóbbi évtizedben nagy figyelem összpontosult a gazdaságirányítás mechanizmusára. A tervszerű fejlődést, a gyorsabb növekedést célozta az a törekvés, hogy a gazdálkodó egységek saját lehetőségeik és gazdasági környezetük ismeretére építsék terveiket; fejlesztési, termelési és kereskedelmi jellegű döntéseik középpontjába pedig a *közvetlenül észlelhető szükségleteket* állítsák. Addig, amíg a gazdaságirányítás korábbi rendszerében az előző lépcsőtől kapott tervfeladat magát a szükségletet jelenítette meg a vállalatok számára, ma mondhatjuk, hogy az újratermelés tervszerű folyamatába való bekapcsolódást egy vállalati síkú és kiindulópontú tervmunka — és az erre épülő koordinált döntési rendszer — biztosítja.

Az irányítási rendszer megváltozása 1968-ban azonban érintetlenül hagyta a vállalatok termelőberendezéseit, szervezeti, kereskedelmi és más kapcsolatait. Részben ez biztosította a gazdaság stabilitását és a folytonosságot. De a helyzet változását az is jellemezte, hogy az önállóbb döntési hatáskör kitágult, a vállalati pozícióból sokszor jobban felismerhető szükségletekhez való alkalmazkodás feltételei javultak, ha nem is lettek tökéletesek és teljesek. Az így megindult folyamat a termék választékában, a kínálat feltételeiben is javulást hozott. E mellett a vevők, szállítók kiválasztásában is nagyobb rugalmasságot biztosított, de megnövelte a vállalati döntésekben a felelősséget és a kockázatot is. Mindez arra vezetett, hogy a vállalatoknak tervmunkájukban, piaci kapcsolatrendszerük fejlesztésében a sokszor egysíkú és egyenesvonalú láncolatok helyett a gazdaság több szintjéről származó információkat kell figyelembe venniük, és a gazdasági tendenciákat is alaposabban tanulmányozniuk kell. — A környezeti hatások főbb forrásterületeit vázlatosan a következőkben világítjuk meg:

a) A vállalatoknak alapul kell venniük a *népgazdasági terv* céljait, az abban rögzített fejlődési tendenciákat, követelményeket és normákat. A vállalat működése a népgazdasági és társadalmi célokkal összevetve sem ellentétes, sem fékező jellegű nem lehet, sőt *minden önálló tervnek, gazdasági célnak és törekvésnek szolgálnia kell azokat*. Azon keresztül, hogy a vállalatok működésük és fejlődésük alapelveül a fogyasztók és partner vállalatok (felhasználók)

szükségleteinek teljes kielégítését teszik meg, vagyis eredményességük forrásait — más tényezők mellett — ebben is keresik, a vállalati kollektívák érdekeit szolgálják, de azt egyben a társadalom érdekeinek rendelik alá.

b) A társadalmi újratermelés folyamata munkamegosztásra, funkciócserére épül. A termelőerők fejlődésével egyre bonyolultabb kapcsolatrendszerek alakultak ki: az integrációs folyamatoknak, az egyszerű kooperációs kapcsolatoknak, de az árucserének (adás-vételnek) is számos módja, változata terjedt el. A vertikális kapcsolatokban az *együttműködésre* való hajlam, a fejlődéssel való lépéstartás, a termelés—értékesítés láncolatának egybekapcsolása vagy a beszerzés—termelés—értékesítés időbeni és térbeli egyeztetése válik fontossá. A vállalatok közötti együttműködés erősödése mellett azonban mind nagyobb szerephez jut a versenytársak piaci műveleteinek nyomonkísérése, a vállalat versenyképességének állandó kontrollja. A vállalatoknak tehát — főleg helyettesítési versenyhelyzetben — azoknak a *közvetett hatásoknak* észlelésére is alkalmassá kell tenniük magukat, amelyek a vállalat helyzetéhez képest *horizontális irányból érkeznek*. Főleg a kül- és belkereskedelmi vállalatoknál, de jónéhány termelő ágazatban is észlelhető ilyen irányú változás. Ez egybevág gazdaságpolitikánk irányvonalával és a kínálati pozíciók gyengítését célozza.

c) A termelő és kereskedelmi vállalatok piaci kapcsolatrendszerében egyre fontosabb szerephez jut a *fogyasztói* (végső felhasználói) *magatartás*, a fogyasztók reagálása a vállalati kezdeményezésekre, viszonyuk a kínált (termelt) áruhoz. Az egyéni jövedelmek nivója (és főleg a növekedés üteme) a belső piacon is kiváltja a széles áruválaszték, a korszerű, vonzó termék, a széles árskála és a különböző minőségi fokozatok iránti igények gyors fejlődését.

E követelmények a termelők és a forgalmazók munkáját egyaránt bonyolulttá teszik. Hatásukra megnövekszik a kockázat, ami az újításhoz, bővítéshez kapcsolódik, de a „régí”, a „megszokott” melletti kitartás — különösen hosszabb távon — a piaci pozíciók biztos gyengüléséhez, elvesztéséhez vezet. Ezért válik fontossá a fogyasztók rétegződésének vizsgálata, a keresleti tendenciák előrejelzése, a fogyasztók döntésmechanizmusának, befolyásolhatóságának elemzése.

Gazdálkodó egységeink nemcsak azért kerültek az irányítás rendszerének változása következtében új helyzetbe, mert a központi akarat szabályozókon keresztül érvényesül, hanem azért is, mert a keresletet (a szükségletek alapján) maguknak (partnereik, vevőik információi alapján kell megítélniük.

Ez a munka nemcsak a termelési programokat, forgalmi vagy beszerzési terveket határozza meg, hanem kihat a fejlesztési koncepciókra is. A felfelvő piac hosszabb távú megítélése tehát éppoly fontos döntési csomópont, mint a termelőkapacitások vagy a kereskedelmi hálózat kihasználását vagy bővítését érintő elhatározások.

A piacképesség alapjai

A gazdasági élet súlypontjai állandóan változnak, ehhez igazodik a gazdasági kutatás irányváltozása, és ez tükröződik az irodalomban is. A piacprobléma kiéleződését a tőkés világban mi sem jelzi jobban, mint az a könyvtárnyi mű, amely az utóbbi 2 évtizedben e tárgyban megjelent. Hogyan lehet csak azt és csak annyit termelni, amit a piac biztosan felvesz, hogyan lehet a vevőt meggyőzni és magunkhoz láncolni, hogyan lehet a pszichológiai és a valószínűségszámítás segítségével a piacra-lépés biztonságát növelni, a kockázatot kiszámítani és ennek alapján mérlegelni? Fontos szerepet tulajdonítanak annak a valószínűségnek, hogy egy vevő ugyanabba a boltba visszatér-e, vagy sem.

Tőlünk kissé távolesőnek látszó problémák ezek. Sokan legyintenek az ilyen típusú, nálunk szívesen áltudományosnak minősített kérdések hallatára. Kétségtelen, hogy ez a szakterület sem mentes a látványosságra törekvő apostoloaktól, de ez mindenütt előfordul. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a marketing a vállalatvezetés fontos területévé fejlődött. Olyan eszközrendszert és műveletelemzési módszert fejlesztettek ki, amellyel mélyebbre lehet nyúlni, tisztábban lehet látni (főleg előrelátni) a piaci folyamatok és áramlatok sűrűjében. A piac ma jóval nehezebben áttekinthető, mint pl. a termelés, mert a fejlődési tendenciák számtalan tényezőcsoport által befolyásoltak.

Természetes tehát, hogy a valódi tudományos eredmények iránt a szocialista gazdaság is érdeklődést tanúsít, hiszen olyan lehetőségekről van szó, amellyel a tervszerűség fokozható, a szükségletkielégítés folyamata pedig hatékonyabbá tehető. Ez a problémakör a szocialista országok közgazdászainak érdeklődését is felkeltette. Az irányítás feladatát elemezve a fogyasztói szükségletek teljesebb kielégítésében sokan jutnak arra a következtetésre, hogy a társadalom és a fogyasztás kapcsolatában a piaci eszközöknek és módszereknek táguló szerepe lesz.

E nézetek jól tükröződnek Petrakov* megállapításaiban, aki többek között a következőket mondja: „A jólét nem csupán eredménye, hanem feltétele is a gazdasági fejlődésnek. A társadalom termeli meg a szükségleteket és egyúttal kielégítési módjukat is. A társadalom, a termelés, a szükségletek és az ember között igen bonyolult láncszerű kapcsolatrendszer születik. Az összefüggés megvalósításához, bármely egyszerűnek látszik is ez, a társadalmi mechanizmus igen érzékeny reagáló szervezete szükséges. A szocialista termelés irányításának tökéletesítési folyamata azt jelenti, hogy meg kell keresni a társadalmi és egyéni szükségletek legjobb kielégítési módját. De lehetséges-e ez anélkül, hogy feltárnánk a szükségleteket és kialakulásuk törvényszerűségeit? Nyilvánvalóan nem. Nem elég azt mondani, hogy a szükségleteket ki

* Petrakov, N.: A fogyasztás és a termelés hatékonysága Novij Mir. Moszkva, 1971. 6. sz.

kell elégíteni, hanem olyan társadalmi mechanizmusra van szükség, amely képes kielégítődésük, telítődésük törvényszerűségeit megragadni.”

Más helyütt a következőket állapítja meg: „... mindenfajta irányítási munka előfeltétele, hogy az irányító tudja, célja eléréséhez merre kell haladnia ... azt kell kutatni és megválaszolni, hogyan lehet *a fogyasztói érdeknek legjobban megfelelő termelési változatot megtalálni*, ezért mely termelési ágazatokat és milyen arányban kell fejlesztenünk. A „szükséglet-kielégítés maximálását” tehát pontosan meg kell fogalmazni”.

A közgazdászok felfogásuktól függően — állapítja meg Petrakov — a statisztikai vagy a normatív módszert tartják egyedüli helyes eljárásnak a fogyasztói szükségletek megállapítására. Azonban ma már — folytatja Petrakov — a fogyasztói normák kidolgozásában szükséges a szociológusok részvétele, akik a fogyasztói magatartást megfigyelik és elemzik. A szociológusok munkáját azonban csak akkor hasznosíthatjuk, ha sikerül a fogyasztókat olyan helyzetbe hozni, amelyben van választási lehetőségük.

Köztudott, hogy az elsődrendű szükségletek kielégítődésével párhuzamosan differenciált esztétikai-szellemi szükségletek lépnek fel. Ilyenkor már nem magában a ruha, hanem a divatos ruha a fogyasztói szükséglet tárgya, a meglevő, a még használható, de divatja múlt fogyasztási cikkeket pedig igekezkének kicserélni.

A mai kapitalizmusban a fogyasztói társadalom technokrata felfogása az ember kiteljesedését a pusztá fogyasztás nagyságára zsugorítja. A szocializmusban ezt az értékrendet a talpára kell állítani. Az egyén és a társadalom érdekazonosságának realizálása érzékenyen működő társadalmi mechanizmust igényel. A szükségleteket tehát nem lehet pusztán a fiziológiából levezetni, de fennáll annak a veszélye is, hogy a normatívát kidolgozó a saját képére formálva képzei el a fogyasztó tömegeket.

Mindkét módszer abszolutizálása hibákhoz vezet az irányításban és lassíthatja a gazdasági fejlődést, mivel a fogyasztó és a normát készítő azonos körülmények között élnek, s így értékítéletük statikus. A fogyasztás tervezésekor szükség van a fogyasztói döntések objektív korlátozottságának ellen-súlyozására. Ha valaki autót kíván vásárolni, döntésekor összeveti saját anyagi lehetőségeit azokkal az előnyökkel, amelyeket kocsival rendelkező ismerőse, barátja élvez. Azt *nem* mérlegeli, és nem is mérlegelheti, hogyan változnak a körülmények abban az esetben, ha rajta kívül még több tízezer ember dönt autóvásárlásról.

A fizetőképes szükségletek és az általános szükségletekkel kapcsolatban arra utal, hogy a különbség mélyebb: az egyik a mai, a másik a jövőbeli szükségleteket képviseli.

A szocialista állam nem elégítheti ki általában a szükségleteket, hanem mérlegelnie kell ennek ráfordításait és társadalmi indokoltságát is. Csak a reális, a lehetőségekkel arányban álló szükségletek kielégítéséről lehet szó,

csak a dolgozók munkájának minőségével és mennyiségével arányos pénz-jövedelem szülte kereslet a *realis*.

Popov és Posataev* hasonló megállapításokat tesz, kifejtve, hogy: „Napjainkban a tudományos-műszaki forradalom feltételei között, amikor a termelés növekedése dinamikusabbá, szerkezete bonyolultabbá válik, az áruválaszték egyre bővül, nagy mértékben megnövekszik az irányítási rendszer jelentősége is.”

Az SzKP XXIV. kongresszusának útmutatása szerint az irányítás fogalmát szélesen kell értelmezni, mert magában foglalja a tervezés tökéletesítését, a szervezeti felépítés helyes kialakítását . . . Ez az értelmezés megóv attól, hogy egyoldalúan a termelés növelését és összetételének javítását helyezzük a figyelem középpontjába.

A szocialista irányítás modelljét vázolta fel egy lengyel szerző-hármas: Beksiak—Libura—és Nowacki.** Külön választják a népgazdaság két szféráját; a népgazdasági tervet és a vállalati kört. A termelésirányításban két döntési csoportot, ennek megfelelően két döntési szférát különböztetnek meg. Az egyik csoport a népgazdasági méretű, központi döntések csoportja, amely a központi gazdasági irányító szervek szférájához tartozik, a másik a vállalati döntések csoportja, amely az irányított egységek síkjában helyezkedik el.

Az irányítás rendszerében vagy modelljében azokat a viszonyokat, kapcsolatokat kell feltárni, amelyek a két döntési csoportot, a két irányítási szférát összekötik. Hangsúlyozzák, hogy a horizontális és vertikális kapcsolatokat, magatartási tényezőket, valamint a változó irányítási eszközök és döntések egymásrahatását is világosan kell ismerni, ahhoz, hogy a rendszer a kitűzött célok megvalósítására alkalmas legyen.

A piacképesség fejlesztésének szükségessége és tényezői

A piacképesség fogalmát mindeztideig főleg termékekre, árukra alkalmazták. Piacképes volt az a termék, amely a többi hasonló célú (rendeltetésű) termékkel egybevetve előnyökkel rendelkezett, a vásárlók, felhasználók *keresték*. Röviden: *könnyen eladható volt* és a vállalat számára *nyereséget biztosított*. Újabban ezt a jelzőt vállalatokra, gazdálkodó egységekre, sőt iparágakra is alkalmazzák. Olyan vállalatot nevezhetünk piacképesnek, amely a következő kritériumok többségének megfelel:

— a vállalat árukínálata jó részben olyan választék-elemekből áll, amelyeket a vásárlói kör szívesen megvesz, jól felhasznál, bennük legalább

* Popov és Posataev, V.: Sztrategija upravljenija. Pravda. 60. k. 349. sz. 1971. dec. 14. p. 2.

** Beksiak—Libura—Nowacki: System zarzadzania produkcja socjalistyczna, Ekonomista. Warszawa. 1971. No. 6. 871—896. p.

az átlagos technikai fejlődés nyomonkövetése tükröződik, vagy ennél magasabb fokot mutat;

— fejlesztési és üzletpolitikájában felismerhető a kereslethez való *alkalmazkodás* szándéka, amelybe beleértjük a kereslet formálására, a kínálat aktivizálására való törekvést is;

— a vállalat működését az újításra való törekvés, az új elemekre való gyors reagálás, a piaci mozgások előrelátása jellemzi;

— a vállalat az input és output oldalon egyaránt megbecsülést vált ki partnerei, üzletfelei részéről, hajlamos az együttműködésre és képes a társadalmi céloknak alárendelten működni (röviden: szolid üzletpolitikát folytat).

Kétségtelen tény — a felsorolásból is látható —, hogy a piacképesség *a vállalati rendszer egész működésének eredménye*. Mi azonban csak azokkal a funkciókkal foglalkozunk részletesen, amelyek a piaci kapcsolatok körét fogják át és azokkal a piaci jelenségekkel, amelyek észlelésével a vállalat piacképessége fejleszthető (kutatás, prognózis, terv stb.).

Érdemes egy kissé elidőzni — ha vázlatosan is — azoknál a gazdasági jelenségeknél, amely a piacképesség fejlesztését hazánkban is egyre fontosabbá teszi. *A termelés és a fogyasztás, valamint a gazdaság e két „óriását” összekapcsoló áruforgalom* (az elosztás) területén századunkban, de különösen az utóbbi negyedszázadban mélyreható és nagyon intenzív változások figyelhetők meg.

A termelésben lezajló és a piacképesség szempontjából lényeges momentumok a következők:

— a tudományos kutatások intenzitása megsokszorozódik, az eredmények „átültetése” lerövidül, a technikai fejlődéssel való lépéstartás egyre nehezebbé válik;

— a kutatás-fejlesztés kockázatát a *tömegszerűség* mérsékli csupán, ezért a megfelelő szélességű vevőkör biztosítása — az értékesítési problémák csomópontja — új módon és minőségben jelennek meg (pl. Dutra-traktor, dömpér stb.);

— az állam támogató és korlátozó szerepe világszerte erősödik, az autark gazdaságpolitika elemei eltűnőben vannak, a gazdasági integrációé erősödik. Ez gyökeresen új helyzetet teremt mindkét világpiacon, de a kettő közötti üzleti-gazdasági kapcsolatok síkján is;

— a termelésben a gazdaságos, a hosszabb távon is biztos elhelyezési piacokat nyújtó termékválaszték kialakítása döntő tényezője az egyenletesen gyorsuló ütemű növekedésnek, a fejlesztéshez szükséges források biztosításának. Ez a magyarázata többek között a termelési szemléletmód megváltozásának, ezért kényszerül valamennyi termelő (nemcsak a végterméket kibocsátó) termékeinek teljes „életútját” áttekinteni a gyárkaputól a felhasználóig.

A fogyasztás síkján végbemenő változások alapvető gazdasági mozgató rugója a reáljövedelmek gyors, viszonylag egyenletes és a társadalom minden

rétegében érvényesülő változása, növekedése. A piacképesség oldaláról közelítve a következő tendenciák különös fontosságot nyernek:

— Gazdaságunk fejlettségi foka olyan életszínvonalat nyújt, amely mellett a *mennyiségi igények* kielégítése természetessé vált, a *minőségi igényeknek való* megfelelés pedig (ami ugyanennek a folyamatnak egy másik oldala) egyre bonyolultabb feladatot jelent. Más szavakkal: a jövedelmek, és ezen belül a *diszkrrecionális jövedelemhányad emelkedése*, a lakosság megtakarításai a *választék iránti igényeket jóval gyorsabban fejleszti, mint a mennyiségieket!* Ennek nem mond ellent, az a tény, hogy az uniformizálódásra is találunk példát (lásd az ifjúság öltözködése stb.).

— Ezek a körülmények vezetnek arra, hogy a termékek meghatározott körének nemcsak a „*klasszikus helyettesítési versennyel*” kell számolniuk, hanem bizonyos *szükségleti csoportok kielégítését célzó termékek egymással is szembenállnak* (a konzerv például a befőzés alapanyagaival és a friss árukkal, a vendéglátói étkezés a bolti élelmiszerekkel stb.).

— A fogyasztónak nemcsak jövedelme, de kulturáltsága és igényei is számottevően megváltoznak, viszonylag rövid idő alatt. Tájékozottsága a *korszerű árukinálatról* meglepően magas, amiben a tv, a rádió, a külföldi utazások, a fejlődő idegenforgalom és számos más tényező is szerepet játszik. A fogyasztói magatartás megítélésénél ezért ma már nem elegendő csupán az elaszticitásból, a jövedelmek és a kereslet közötti mennyiségi arányokból kiindulni. Bár a jövedelmek alapvető kereslet-meghatározó szerepüket megtartották, a kereslet — kínálat közötti kíváncsú összhangot egyedül erre építve már képtelenség megtervezni. A kínálat szerepének fontosságára, az áruban rejlő aktivizáló hatásra ezért utalunk újra és újra.

— A mennyiség és minőség változó tartalmára a kereslet-kielégítés folyamatában már utaltunk. A divatérzékenység megnőtt, a különböző fogyasztói-rétegek egymástól jól elkülöníthető karaktereket képviselnek. Jó példa erre a női és a férfi divat egymással ellentétes vagy bizonyos értelemben egymáshoz közelítő fejlődése (a nőknél a nadrág, a férfiaknál a színes ingdivat stb.).

Emellett a városiasodás, a réteghatások erőteljes kibontakozása és a fogyasztás forrásaiban tapasztalható jelentős változások érdemelnek említést, mint alapvető keresletformáló erők.

Aligha kell külön utalni arra, hogy a termelésben és a fogyasztásban lezajló folyamatok ellentétes irányúak. Ennek következtében nő meg az értékesítés, a kereskedelem szerepköre a gazdaságban. A termelés összpontosítása, a nagy sorozatok csak több lépcsőben, fejlett kereskedelmi módszerekkel alakíthatók át olyan választék-kombinációkká, amelyek *képesek vonzóerőt teremteni, képesek keresletet támasztani*, és a fogyasztókat a kívánt irányban befolyásolni.

Ezért nem kevésbé lényeges változásokat észlelhetünk a kereskedelem területén is. A kereskedelem *lebonyolító jellege* (az áru továbbítása a termelés

helyétől a fogyasztóig, tárolás, bolti bemutatás és eladás) megmarad, bár ezen a téren is jelentékeny fejlődés észlelhető (önkiszolgálás, preszelekció, szakosítás stb.). A piacképesség fejlesztése szempontjából egyre fontosabbá azok a tényezők válnak, amelyekből az *értékesítési lehetőségek* a legpontosabban előrejelezhetők. Az áruforgalom olyan értékelésére van szükség, amelyből a kínálat átformálására, fejlesztésére nézve fontos kezdeményezéseket lehet tenni makro- és mikroszinten egyaránt. A fogyasztás körében szerzett elsődleges információk befolyásolják a *közvetítő* láncszemek, a forgalom szereplőinek magatartását, mert e hatások átgyűrűznek a végterméket előállítóktól az alapanyag gyártókig és a kooperátorokig.

Ez a magyarázata annak, hogy miért erősödött meg hazánkban is az utóbbi 10 évben az ipari piackutatás, miért fordul az ipar közvetlenül az értékesítés hosszú- és rövidtávú lehetőségei felé, vagy miért teremtenek közvetlen árukapcsolatokat a termelők és kiskereskedők számos területen. Ezért erősödött a termék- és cégreklám és ide vezethetjük vissza azt is, hogy a piacképesség fejlesztésének belső vállalati feltételei és módszerei (a különböző vállalati funkciók egybehangolása és egybeépítése) az érdeklődés előterébe kerültek.

A piacra irányuló döntések, a piaci munka szervezése

A piac szervezése — amennyire ez lehetséges — a marketingnek egy fontos oldala. A vállalatok piaci kapcsolatának fejlesztése, a piaci irányzatok kutatásának intenzívebbé tétele ugyanis nemcsak széles ismeret- és eszközrendszer igényel, hanem határozott koncepciót és olyan fegyelmezett szervezetet is, amely a kitűzött célokat pontosan végrehajtja. A piacszerzés azért látszik jó kifejezésnek, mert kiérezhető belőle a tudatos, a vállalat és környezet viszonyának megváltoztatására irányuló törekvés, valamint az, hogy a *kutatás—döntés—végrehajtás—értékelés* fázisai a piaci műveleteknél is elengedhetetlenek.

A piacszerzés tehát azokkal a tényezőkkel, módszerekkel és eszközökkel foglalkozik, amelyek helyes alkalmazásával az árukapcsolatok síkján a gazdálkodó szervek sikereket, rosszul értelmezett felhasználásukkal félsikert vagy sikertelenséget érhetnek el. Azokat az összefüggéseket és kapcsolatrendszereket — akciókat és reakciókat — soroljuk ide, amelyek praktikusán vezetnek el a piac bonyolult jelenségeinek észlelésétől e hatások mérlegeléséhez. Mindez *végso soron a szükségletek teljesebb kielégítéséhez nyújt segítséget. E teljesebb és tökéletesebb szükségletkielégítéshez tartozik a vállalatoknak az a képessége is, amellyel — a népgazdasági terv és a társadalmi racionalizmus keretei között — hatni tudnak megrendelőikre (vásárlóikra), kínálatukkal vagy szolgáltatásaikkal minőségével formálják ízlésüket és igényeiket is.* A szükségletkielégítés korunkban

egyre kevésbé *menyiségi* probléma, a kereslet és kínálat egyensúly hiányai egyre gyakrabban választéki, ár és korszerűségi oldalról közelíthetők és oldhatók meg.

Tapasztalatok szerint a vállalatok piaci magatartását (akciókat, kapcsolataikat és szervezetüket is) nemcsak ágazathoz és nagyságrendekhez kapcsolható motívumok alakíthatják. Gyakran elsődlegessé válik az a körülmény, hogy a piac milyen síkjához tartoznak, gazdálkodásukat a monopolisztikus vagy versenyhelyzet határozza-e meg, továbbá: hogy működési körük (ágazatuk) dinamikus vagy stagnáló irányzatú-e?

Az előbbiek miatt is egyre indokoltabbá válik gazdaságunkban azoknak a viszonyoknak a tanulmányozása, amelyek az osztályozás alapjául — az ágazathoz való tartozás vagy a méretek helyett — a *piaci pozíciók és kapcsolatok rendszerét* tekinti. Ma a vállalatok kereskedelmi funkcióira vagy marketing módszereire meghatározó pl. az export, illetve import hányad, a szocialista vagy tőkés piaccal való kapcsolat túlsúlya stb. Társadalmi viszonyaink között a különböző gazdasági formációk *teljesítmény-versenyének ösztönzésében*, a gazdasági „erőfölény”-nyel való visszaélés megakadályozásában, a jól értelmezett piacszerző funkció fontos eszköz lehet. E téren a tapasztalatok gyűjtése és rendszerezése megindult.

A vállalatok *gazdasági rugalmassága* nagymértékben piaci kapcsolataik rendszerén és szervezettségén, az alkalmazott eszközök gazdagságán és változatosságán, valamint piaci tevékenységük „szervezettségén”, színvonalán múlik.

A különböző helyzetben levő vállalatok piacra irányuló döntéseinek folyamata, a döntések alapjai, feltételei és típusai nagy változatosságot mutatnak. A piac szabályozottsága, a szerződések, a társulások és a különböző együttműködési formációk számos területen befolyásolják a vállalatok értékesítési — marketing — funkcióinak fejlesztését. E miatt kell elsősorban nagy fontosságot tulajdonítani a *külső információ-szerzésnek*, a *kül- és belföldi* piacokról származó információ-tömeg rendszerezésének, valamint a feldolgozás hatékonyságának.

A vállalati piacképesség fejlesztésének és belső feltételrendszerének témaköréhez tartozik a tudatos gazdasági *kockázatvállalás* problémaköre is, a termékek „bevezetésénél” és „kivonásánál” követett eljárások. Ebben az összefüggésben a fejlesztő és a termelést szabályozó vállalati piackutatások szerepére utalunk elsősorban (konjunktúra-analízisek, hosszútávú piaci prognózisok stb.).

A magyar vállalatoknál a marketing részfunkciók *szétszórtságából igen sok hátrány származik*, amelyeknek következményeit hatástalan piaci akciókkal is bizonyítani lehet. Ezért kell az érdeklődés középpontjába a helyes szervezeti megoldásokat állítani. E témakörnek is van „belső” információ, sőt irányítási aspektusa is, amelyek főként a *piaci hatástól függetlenebbül*

kialakult és működő struktúráknál (pl. a mezőgazdasági üzemek) fontosak és újszerűek.

E területen különös hangsúlyt kap *a piac aktív befolyásolásának kérdése* és a hatékonyabb eszközök gyakorlati alkalmazásának módja. A szocialista termelési viszonyok között alkalmazható marketing eszközök és módszerek rendszerezése célszerűnek látszik, ezen a területen legalább olyan *tartalékokkal rendelkezünk*, mint a munkafegyelem vagy a szervezettség síkján. A piac-képesség fejlesztésére irányuló vállalati törekvések, eszközök és módszerek áttekintése szükségessé teszi, hogy a következőkben a marketing lényeges elemeit mint *funkciócsoportokat* tárgyaljuk.

Ismét utalunk arra, hogy a piaci műveletek hatásfoka e funkciók helyes méretezésén is, de különösképpen *logikai és időbeni összekapcsolásuk* módzatain múlik.

A vállalatokon belüli folyamatokat és funkciókat marketing szempontból *három* nagyobb, összefüggő csoportba vonhatjuk össze:

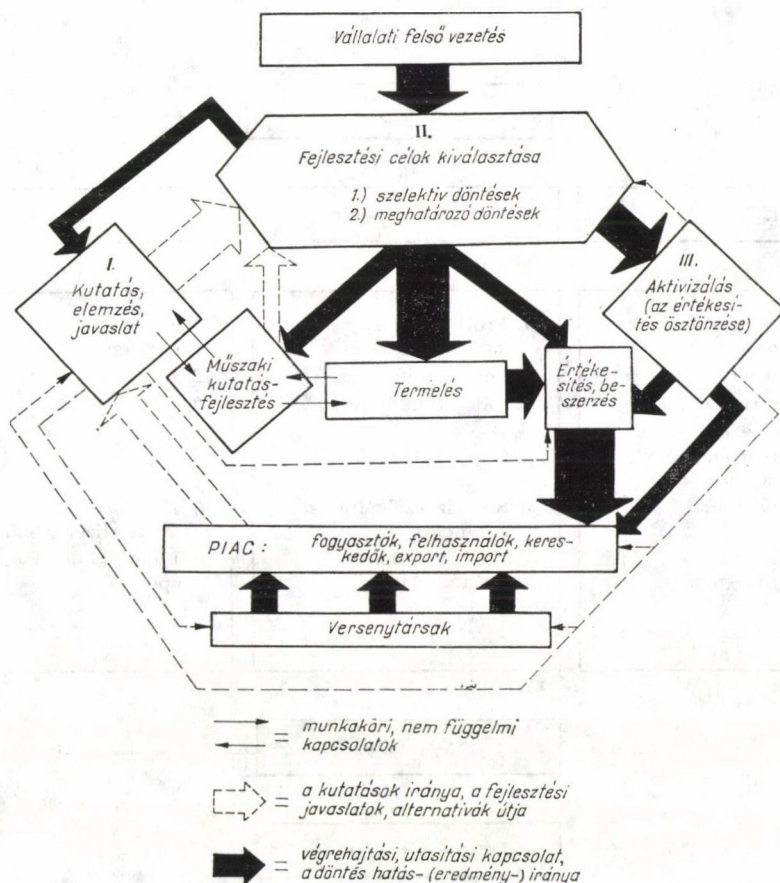
a) a teljesítmények (termék- és árukínálat) állandó ellenőrzése a fogyasztói (felhasználói) és versenytársi oldalról egyaránt. Olyan szervezetre, kutatási módszerekre és elemző-értékelő apparátusra van szükség, amely *jelzi és kitűzi* a hosszabb távon is érvényes fejlesztési irányokat. A vállalati tervező apparátust a ezen területen kell erősíteni;

— a piacról nyert információkat — többoldalú ellenőrzés után — a vállalati *döntések fontos alkotóelemévé* kell tenni és a piaci eredményeket visszacsatolni. Itt általában *fejlesztési típusú feladatok* megfogalmazásáról beszélünk, amelyek a beruházástól a csomagolásig és az eladóhálózat bővítéséig széles vállalati területet érintenek. A fejlesztést tehát *távan* értelmezzük (termék-fejlesztés, szerviz), vevőszolgálat (az eladás körének bővítése stb.) és beleértjük mindazt, amivel a vállalatok piaci helyzetüket (piacképességüket) javítani, bővíteni képesek;

— a piacszerzés vállalati hatásfokának növelésében *a fejlesztési célok támogatására* irányuló műveleteknek fontos szerep jut. Az átgondolt és a piac-kutatásokra felépített reklám, árpolitika és más típusú műveletek olyan funkciócsoportokat jelentenek, amelyek rendszerint önálló szervezési sejteket és ebből következően *koordinált vezetést* tételeznek fel. A műszaki fejlesztés és a kereskedelmi apparátus közötti munkamegosztás mai gyakorlatát ezért szükséges sok helyen felülvizsgálni. Számos magyar vállalatnál érezhető, hogy a műszaki fejlesztés és a kereskedelmi apparátus nem azonos „frekvenciára” hangolt. E két — sokszor ellentétes álláspontot képviselő — vállalati funkció örökös „harcban” áll egymással, a piac felvevőképességét, a szükségleteket és a piacra irányuló döntéseket eltérően ítélik meg. Ez a vállalaton belüli szét-húzás a marketing funkció fejletlenségének egyik legbiztosabb jele.

A következő sémán a marketing funkciók elméleti elrendezését és kapcsolatrendszerét mutatjuk be.

A marketing funkciók hatás-mechanizmusa

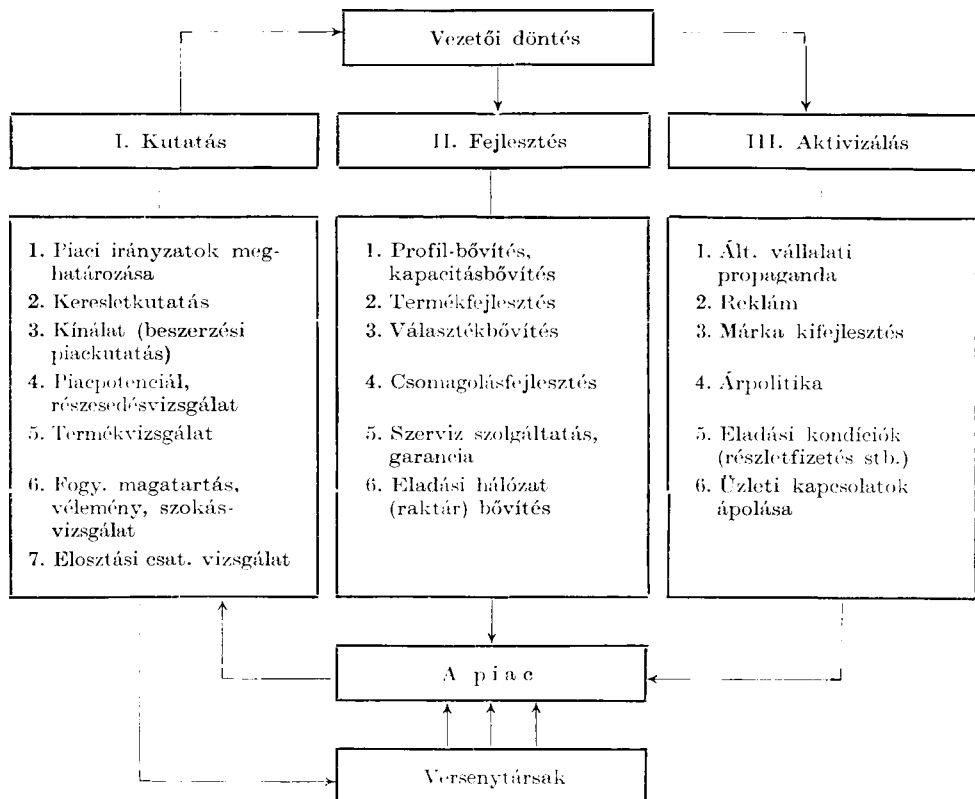
A séma a három marketing funkciócsoport elhelyezkedését és kapcsolatát is bemutatja. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a kutatási eredményekre alapított szelektív és meghatározó döntések *vezetői* döntések formájában kerülnek a végrehajtókhoz (tömör nyilak mutatják a hatásirányokat). A marketing műveletek tehát nem uralják a termelő és értékesítő részlegeket. Befolyásuk nem közvetlen, hanem a vállalat vezetésén keresztül jut érvényre. A vállalatvezetés a termelési és áruforgalmi részlegek közvetlen észrevételeit és nehézségeit a szelektív döntéseknél mérlegeli (pl. a régi termék készleteinek kifuttatása az új termék piacra bocsátása előtt).

Ismerkedjünk meg egy másik ábra segítségével a három nagy funkciócsoport összetételével és az egyes részfunkciók tartalmával.

A 2. sz. ábra a marketing részfunkciók kézenfekvő tagolását, típusait és egybekapcsolódásuk logikai vázát mutatja be. A következőkben részletesebben

Marketing részfunkciók

2. sz. ábra

megvilágítjuk e részfunkciók tartalmát és a vállalat egészén belüli kapcsolataikat.

A piacra vonatkozó kutatások és döntések körét nehéz csoportosítani és rendszerezni. Nemcsak azért, mert a termelés és a fogyasztás bővülése miatt a piacvizsgálatok köre és módszerei nagyot fejlődtek, differenciálódtak, hanem azért is, mert a változó gazdasági környezet és az adott vállalati problémák egyedi sajátosságai csaknem minden esetben *eltérő összetételű* kutatási, fejlesztési és támogató (aktivizáló) döntés-sorozatokat igényelnek. Ez azt is kifejezi, hogy a marketing-feladatkörben a vezetői döntéseknek milyen nagy szerepük van és azt is, hogy egy marketing program jó végrehajtása a különböző vállalati funkciócsoportok (szervezetek) munkájának magasfokú koordináltságát igényli.

Az előadás keretei csak a kutatások legfontosabb típusainak ismertetésére nyújtanak módot.

A marketing célú kutatások típusai

Minthogy a piacon végzett kutatómunka nem öncélú, költséges és kvalifikált ismereteket kíván, a kutatási célok kijelölése *a vezetői döntések* egyik legfontosabb csoportját képviseli.

A piacra vonatkozó *információ-bővítő és a vállalati döntések hatásfokát ellenőrző* (visszacsatolás) kutatások eleve két nagy csoportba bonthatók. Az egyik a vállalat belső *információs rendszere* (termelés, forgalom, teljesítmények, ráfordítások, beszerzés-értékesítés stb.), amely megfelelő eszközökkel piacelemzési célokra kitűnően felhasználható. Amit saját számainkból kiolvashatunk, amire saját vállalatunk fejlődéséből következtethetünk, azt nem kell „mástól” (felhasználótól, fogyasztótól, intézetektől stb.) megkérdeznünk. Itt legfeljebb a súlyosabb döntések előtti ellenőrzés lehet indokolt, ami gyakran megnyugtatja a nagy kockázattól jogosan féltő vezetést, vagy a hiteket nyújtó pénzügyeseket. Ez a terület vállalatainknál nagyon kihasználatlan, nem a kevés, hanem a túl sok — és különböző célú — statisztikák miatt. Állíthatjuk, hogy alkalmas módszerekkel — kis ráfordítással — a vállalatok belső információs rendszere olyan irányban lenne fejleszthető, ami a piaci mozgások előrejelzésében nagyobb segítséget adna a vezetésnek.

Figyelmünket azonban arra a kutatási területre összpontosítjuk, amely a vállalaton kívüli körre vonatkozik, onnan szerez információkat a piaci mozgásokról, kívánalmakról, a szükségletek változásáról, a vevők, felhasználók magatartásáról vagy a vállalat helyzetéről. Ezek főbb csoportjai vázlatosan a következők:

1. Piaci irányzatok meghatározása

A gyűjtőfogalom számos olyan kutatást takar, amelyek *a konjunktúrával, a hosszútávú piaci mozgásokkal vagy a gazdasági alaptendenciákkal* foglalkoznak. E kutatások közös vonása, hogy mindig hosszabb időszakot mérnek fel (a vizsgálatok rendszerint visszanyúlnak a múltba is). A témakörök változatosak, de rendszerint egyes iparágak gyorsabb vagy lassúbb fejlődésének okait vizsgálják, bizonyos technológiák általánossá válásának következményeivel foglalkoznak a vizsgálatot végző vállalat szemszögéből (pl. a műanyag és a fém helyettesítése, a műszál és a hagyományos textilanyagok versenye stb.). Ha például egy magyar mezőgépipari vállalatnak arról kell döntenie, hogy fejlesztési kapacitását (szellemi és anyagi erőit) milyen területre koncentrálja (a baromfi, a sertés- vagy a marhatartás gépesítésével foglalkozzon-e elsődlegesen), akkor a piac felvevőképeségének hosszútávú elemzési eredményeiből kell kiindulnia. Nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésben a bel- és külpiac tendenciáit, a fogyasztói szokásokat, az integrációs lehetőségeket, a növénytermelés és az állattenyésztés kapcsolatát, és ezeken kívül még számos más komponenst kell számításba vennie.

Ezzel kapcsolatban utalni lehet arra, hogy a marketing munka — a kutatási szakaszban, de általában is — *több lépcsőben való gondolkodásmódot igényel*, nagyfokú kombinációs készséget követel meg. Csak ily módon lehet a fejlesztési döntések kockázatát a minimálisra csökkenteni. E kutatások *módszerei* is sajátosak, általában statisztikai bázisra, műszaki fejlesztési dokumentációkra (szaklapok, találmányok stb.), ezenkívül nemzetközi gazdasági statisztikákra és szerződésekre támaszkodnak. Az *alaptendenciák* válnak lényegessé, amelyek bizonyos mértékig a kutatás eszközeit is behatárolják.

2. Keresletkutatás

A keresletkutatás a piac felvevőképességének *közép- és rövidtávú* megállapítására irányuló vizsgálatok gyűjtőfogalma. Általában ilyen típusú vizsgálatokkal alapozzák meg vállalataink *ötéves terveiket*, de ilyen kutatásokat végeznek a meglevő *kapacitások* jobb kihasználása érdekében, továbbá *új termékek bevezetése* vagy *diverzifikációs* lépés előtt is. A szekunder módszerű vizsgálatokból készülő *prognózisok* is általában ötéves időtartamot fognak át. Ez az az intervallum, ami *klasszikus* piackutató módszerekkel is még kellő biztonsággal előrejelezhető. Ilyen távra szólnak pl. a *mosószerfogyasztásra*, a *bútorkeresletre* vonatkozó előrejelzések is.

A gyakorlatban sokszor úgy merül fel a kérdés: *mennyit gyártsunk* ebből vagy abból a termékből. Különösen érdekes ez nagyobb *nyereségtartalmú*, vagy új — kísérleti — cikkeknél. A piackutatótól — vagy a piackutatástól — azt várják, hogy pontosan állapítsa meg a piac *felvevőképességét*. A piac méretének, terjedelmének és bővíthetőségének előrebecslése természetesen nemcsak izgalmas, de bonyolult és nagy felelősséggel is járó feladat. Lehet, hogy *negatív* piackutatási eredmény nagy beruházás-többlettől menti meg a népgazdaságot, de az alábecslés is nagy hiba, mert *az elmaradt haszon* — a kiaknáztatlan piaci lehetőség — egy későbbi időben már nem mindig pótolható.

A felvevőképesség lehető legpontosabb előrejelzése ipari és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos. Az iparnál ez a tervezett *sorozatnagyságot*, a kereskedelemben a *készletszintet* (kínálatot) szabja meg. Az ipar és a kereskedelem közötti évtizedes vitának egyik kulcskérdése; ha sok van valamiből, készletezési, ha kevés, ellátási problémák jelentkeznek. Ezért a piac *közös kutatására* a piaci információk kölcsönös cseréjére és beható értékelésére van szükség, amelynek minden bizonnyal a népgazdaság és végső soron a fogyasztó látná hasznát.

3. A beszerzési piac vizsgálata

Sajátos területe a marketing kutatásoknak a beszerzési piac vizsgálata. Sok jó piaci műveletterv, új termék gondolat azért hiúsul meg, mert a szükséges anyag vagy kooperátor *a kellő* időben nem áll rendelkezésre. A beszerzési piac

a vállalat „input” oldalával foglalkozik, ezért a gyártóknál a termékek gazdaságosságának fokozása, a zavartalan termelési folyamat, a kereskedelemben pedig az áruutánpótlás szempontjából nagy jelentőségű.

4. *A piacpotenciál vizsgálata*

A piacpotenciál és piaci részesedés vizsgálat arra irányul, hogy a vállalat helyzetét a piac fejlődéséhez képest mutassa be, meghatározott piacokon a vállalat és versenytársai erőviszonyait állapítsa meg. A csökkenő részesedés mindig újabb kutatásokat indukál, gyártmányfejlesztési, profilbővítési vagy kínálat-szervezési intézkedéseket követel (kereskedelemben: hálózatbővítés, szakosítás stb.) a növekvő piaci részesedés kedvező jelenség, de nem teheti elbizakodottá a vállalatot; pontosan látnia kell az okokat, a tartósságot, mert a gazdasági életben nincsenek teljesen biztos pozíciók, ezért a fejlesztés elhanyagolásához — a jövőbeni potenciál veszélyeztetése nélkül — semmiképpen nem vezethet.

5. *Termékvizsgálat*

A termékvizsgálat a marketing kutatások egyik leggyakoribb válfaja. Ebben a körben a termékről alkotott *fogyasztói-felhasználói* vélemények regisztrálása a lényeg, illetve a legfontosabb cél. Az ilyen típusú vizsgálatok középpontjában gyakran *minőségi és választéki* jellemzők tisztázása áll. A minőség inkább a versenyképességgel (gyártmányok tökéletesítésével), a *választék* a gyártmányskála szélesítésével vagy — amit nálunk kevésbé vesznek komolyan — *szűkítésével* függ össze. Tudjuk jól, a *választék* iránti igények virulensebbek, mint a mennyiségié, ezzel a jövőben a termelőeszközök és fogyasztási cikkek piacán egyaránt számolni kell. Más típusú az olyan piackutatás, ahol a *termékekről alkotott vélemények* regisztrálása a cél. Sokszor fontos vezetői döntéseket kívánnak ellenőrizni a fogyasztók körében végzett felmérésekkel. Az ilyen típusú vizsgálatok különleges esetei pl.:

- a csökkenő eladások okainak felderítése, egy versenytermék megjelenésének hatásvizsgálata és
- a gyors sikert aratott termék keresletének tartósságára irányuló vizsgálatok.

6. *A fogyasztói magatartás vizsgálata*

Érdekes területe a piacra irányuló kutatásoknak a fogyasztói magatartás okainak felderítése. A többnyire motívumvizsgálatoknak nevezett eljárások célja a szokásváltozások, az averziók és előnyben részesítések kipuhatolása.

Kinek, mi, miért tetszik — ezt önmagában nehéz országos méretekben vállalati döntésekre alkalmas módon meghatározni. A fogyasztók gyakran ugyanarra a termékre vagy szolgáltatásra társadalmi-gazdasági rétegenként eltérő módon reagálnak. A magatartás vizsgálatok a *piac-szegmentáció* korszerű kellékei. Ha egy vállalat pontosan körülhatárolt piacra (rétegszükségletre) termel, nagy előnyökhöz jut azokkal szemben, akik „általában” termelnek, az „átlag” fogyasztó keresletére építenek.

A hatékonyabb értékesítési-reklámozási műveletekhez minden esetben szükséges kitapogatni a fogyasztók várható reakcióit vagy „érzékeny pontjait”. Ily módon a hatékony marketing-terv készítéséhez szükséges információkhoz lehet jutni.

Ide sorolható még — bár sajátos terület — a reklámérzékenység-vizsgálat, az egyes márkákhoz való hűség vagy az ezzel ellenkező viselkedés indítékainak kutatása is.

7. Az elosztás vizsgálata

Utolsónak említjük a kutatások azon csoportját, amelyek az értékesítés helyével, idejével (szezoncikkek), apparátusával és a forgalom szervezésével foglalkoznak. Korábban már említettük: sok múlik a megfelelő kereskedelmi láncon, az eladás módján és földrajzi kiterjedésén. Ez különösen a külpiazi kapcsolatoknál fontos marketing feladat, de belföldön is sokszor egyenlőtlen áru kínálatot találunk, bizonyos termékek nem jutnak el természetes felvevőpiacraikra, másutt viszont eladhatatlan készletek halmozódnak fel (relatív túlkínálat).

*

Előadásom a vállalatok piacra irányuló műveleteinek legfontosabb területeivel, azok tartalmával és összefüggéseivel foglalkozott. A leglényegesebbnek a piaci információkra való felépítést, a gondos elemzést, az optimális célmeghatározást és az aktivizálás helyes eszközeinek megválasztását tartjuk. Ez vezet a szükségletek teljesebb kielégítéséhez, ez szolgálja a társadalmi haladás meggyorsítását, az egyéni és kollektív érdeket egyaránt.

A VÁLLALATI SZERVEZÉSI ÉS VEZETÉSI KUTATÁSOK KÉRDÉSEI

VARGA SÁNDOR

A vállalati szervezés és vezetés területén az utóbbi 60—70 év során nemzetközi méretekben igen nagy volumenű tudományos ismeretanyag halmozódott fel. A szocialista országokban e szakterületek kutatása az 1950-es évek végétől vált intenzívebbé. Különösen vonatkozik ez a Szovjetunióra, ahol a 20-as, 30-as évek aktív kutatásainak, vitáinak huzamosabb ideig nem volt folytatásuk, az utóbbi másfél évtized folyamán viszont széles kutatási bázis jött létre, amely évről évre újabb eredményekkel gazdagítja a vállalati szervezés és vezetés elméletét. Az utóbbi 10—15 év alatt egyre inkább előtérbe kerültek e kutatások, szinte valamennyi szocialista országban.

A vállalati szervezés és vezetés területén — hasonlóan több más tudományághoz — eléggé eltérőek a felfogások tudományrendszerkezési kérdésekben országhatárokon kívül és belül egyaránt. Melyek e tudományág tartalmi keretei, hogyan építsük fel ennek belső struktúráját? Olyan kérdések ezek, amelyekre egyes szerzők kisebb nagyobb mértékben ma is eltérő válaszokat adnak. A tudományághoz tartozó ismeretanyag ezzel összefüggésben más és más elnevezések alatt jelenik meg. (A szovjet szakirodalomban pl. leggyakrabban a következő átfogó kategóriákat használják: organizacija, upravljenje, organizacija proizvodstva, naucsnaja organizacija truda, naucsnaja organizacija upravljenja, organizacija predprijatij, teorija organizacija. Az angolszász szakirodalom jellegzetes összefoglaló kategóriái: organization, management, business organization, adminisztratív organization, production engineering, industrial engineering stb.)

A vállalati szervezéssel és vezetéssel kapcsolatos kutatások hazánkban az 1960-as évek elejétől élénkültek meg. Az utóbbi években több felmérés — közöttük tanszékünk két vizsgálata is — foglalkozott a vállalati szervezési és vezetési kutatások fejlődésével, helyzetével, a kutatási bázis értékelésével. Ezek alapján megbízható képet kaptunk nemcsak a tudományág helyzetéről, hanem jó alapot nyertünk a további feladatok meghatározásához is.

Az utóbbi 10—15 év alatt a szervezés és vezetés elméleti és módszertani kérdései különböző intézetekben, egyetemi tanszékeken és más kutatóhelyeken rendszeresen kutatott témákká váltak. A felmérések szerint hazánkban több

mint 1000 fő foglalkozik szervezési és vezetési kutatásokkal. Ennek az apparátusnak azonban nyilvánvalóan csak kisebb hányada végez érdemi kutatásokat, és nagyobb részük inkább kutatási segéderőnek tekinthető.

Az évek során kibontakozott sokirányú kutatómunka eredményeként értékes monográfiák, tanulmányok jelentek meg és ugrásszerűen emelkedett a szervezéssel foglalkozó szakcikkek száma. A kutatások fejlődését jelzik a különböző intézmények, társadalmi szervek által rendezett szervezési és vezetési konferenciák. Több hazai vezető kutató rendszeresen részt vesz a nemzetközi tudományos együttműködésben is. A KGST „Az iparvállalatok és egyesületek irányításának módszerei és szervezése” című koordinációs bizottsága közösen kialakított kutatási program alapján foglalkozik a kutatások fejlesztésével. Ennek munkájában magyar részről négy kutatóhely: az MTA Ipargazdasági Kutatócsoport, az Élelmiszeripari Szervezési Intézet, az OVK és az MKKE Ipari Üzemszervezési Tanszéke vesz részt.

Ha a kutatásokat tematikailag vizsgáljuk, megállapítható, hogy az utóbbi években számos témakörben születtek értékes kutatási eredmények. A teljességre törekvő igénye nélkül ezek közül szeretnék néhány témakört kiemelni. A tudományágat gazdagító és a gyakorlatot segítő eredmények születtek pl. a vezetési információrendszer, a vállalati szervezet, a vállalati irányítási lánc korszerűsítése, a döntési hatáskörök vállalaton belüli megoszlása, a vállalati kereskedelmi funkciók fejlesztése terén. Eredményes kutatásokat végeztek a rendszerkategória tartalmának és egyes alkalmazási lehetőségeinek tisztázása, valamint a számítógépes szervezés különböző problémáinak feldolgozása terén. Értékes munkák készültek az anyagmozgatás szervezése, a fizikai és a szellemi munka szervezése, a hálótervezés szervezési alkalmazása egyes témaköreiben. Több igényes munka foglalkozott a tőkés vezetési gyakorlat kritikai feldolgozásával is.

A kutatásokban a legjelentősebb szerepet néhány egyetemi és főiskolai tanszék, valamint a szervezési intézetek vállalták. Egyre inkább fejleszti ilyen irányú kutatásait az OVK és az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportja is.

A figyelemre méltó eredmények mellett azonban meg kell állapítani azt is, hogy a vállalati szervezéssel és vezetéssel kapcsolatos hazai kutatások helyzete korántsem problémamentes. A következőkben kissé részletesebben foglalkozom a vállalati szervezési kutatások fejlesztésével kapcsolatos teendőkkel.

Kutatásfejlesztési teendők

Az MSZMP KB 1971 decemberében — mint ismeretes — nagyjelentőségű határozatot hozott a vállalati szervezés fejlesztéséről, a végrehajtás feladatait pedig a kormány 1972. márciusi határozata konkretizálta. A párt-határozat a szervezettségi színvonal emelését, gazdasági fejlődésünk kulcs-

kérdésének tekintti, ahol komoly előrehaladásra van szükség. A kormányhatározat — többek között — a következőket állapítja meg: „Biztosítani kell a szervezéstudományi kutatások megfelelően összehangolt fejlesztését. Magas színvonalú szervezésmódszertani anyagokat kell biztosítani a gyakorlat és az oktatás számára. Ennek érdekében gondoskodni kell a kutatási témák kijelöléséről, a szervezéssel foglalkozó kutatóhelyek minősítéséről és a koordinált munkamegosztásról. . .”*

Az említett párt- és kormányhatározatok jelentősen megnövelték a szervezéstudományi kutatásokkal kapcsolatos követelményeket. Annak érdekében, hogy e tudományterület fejlődése meggyorsuljon, hogy egyre jobban betöltse a gazdasági gyakorlat tudományos megalapozásában reá háruló feladatokat, többirányú erőfeszítésre van szükség:

1. Támogatni kell a vállalati szervezéssel kapcsolatos alapkutatások fejlődését. Ez nemcsak azért szükséges, hogy egyes, a szervezéstudománnyal kapcsolatos tudományelméleti, ideológiai problémák tisztázásában előrehaladjunk, hanem azért is, hogy az alkalmazott és fejlesztő kutatások erősödéséhez kedvezőbb feltételeket teremtsünk.

2. Nagy szükség van az igényes alkalmazott kutatások kibontakoztatására. Ezen az úton kerülhetnek kidolgozásra azok a szervezésmethodikai eljárások, típusváltozatok, amelyek a vállalatok módszertani segítésében oly fontos szerepet tölthetnek be.

3. Súlyt kell helyezni a külföldi szervezéstudományi eredmények értékelő feldolgozására, viszonyainkra való alkalmazására. A jelenleginél sokkal többet kell hasznosítanunk a szocialista országok, de a tőkésországok szervezéstudományi eredményeiből is. A tőkés tapasztalatok feldolgozásánál azonban nagyobb gondot kell fordítani ezek kritikai értékelésére.

4. A szervezéstudományi publikációs tevékenységet ösztönözni, feltételeit pedig javítani kell.

5. Szükség van a kutatóbázis fejlesztésére is. A kutatási feladatok megoldásában jelentős szerep hárul a szervezési intézetekre, az MTA megfelelő kutatóhelyeire, az egyetemi és főiskolai tanszékekre egyaránt. A vállalati formában működő intézeteknél a hangsúlyt az alkalmazott és fejlesztő kutatások kibontakoztatására kívánatos helyezni. A szervezési intézeteknek törekedniük kell saját szervezési tapasztalataik általánosítására, elméleti-módszertani feldolgozására is.

6. Fontos feladat a szervezési kutatásokkal foglalkozó kutatóhelyek közötti koordináció, kooperáció erősítése, a kutatások ösztönzése. E területen — mint ismeretes — a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Üzem-szervezési Tanszékére jelentős feladatok hárulnak. Az MTA illetékes vezetőinek

* A kormány 1003/1972. számú határozata a vállalati szervezés fejlesztéséről.

múlt évi állásfoglalása szerint a vállalati szervezéstudományi kutatások koordinálását a Szocialista vállalat című országosan kiemelt kutatási főirány koordináló tanácsa látja el oly módon, hogy a közvetlen feladatokat az Ipari Üzemszervezési Tanszék mellett létrehozott szaktanácsadói testület keretein belül határozzák és oldják meg.

Középtávú kutatási program

A koordinációs tevékenység egyik alapvető célkitűzésének az elmúlt időszakban a középtávú kutatási terv összeállítását tekintettük. Az ezzel kapcsolatos munkálatok még 1972 tavaszán megindultak. Ez év tavaszán került sor a Vállalati szervezés és irányítás című kutatási irány középtávú kutatási tervének véglegesítésére.

A középtávú kutatási terv tematikája elég gazdag. A tervben szereplő 71 átfogó téma a tudományterület elméleti és gyakorlati szempontból fontos problémáit veti fel.

Ezek megoldása hozzájárulna a tudományterület gazdagításához, a gyakorlati szervezőtevékenység elvi és módszertani segítéséhez, az oktatás tudományos megalapozásának fejlesztéséhez.

A középtávú kutatási tervben 24 kutatóhely — különböző típusú intézetek, egyetemi és főiskolai tanszékek stb. — kapcsolódott be a közös munkába. Kutatási programunk természetesen nem vállalkozhat és nem is vállalkozik a szervezés- és vezetéstudomány minden nyitott kérdésének megoldására. Vannak olyan témák, amelyek feldolgozása tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt hasznos lenne, de jelenleg a kutatóhelyek — kapacitáshiány miatt — nem vállalkozhatnak megoldásukra. A kutatási kapacitás tehát kétségtől jelentős korlátozó tényezőt jelentett a középtávú kutatási program kialakításában.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a szervezési és vezetéstudományi kutatások köre a kutatóhelyeken valamivel szélesebb annál, mint ami a tervünkben szerepel. Az intézetekben, a tanszékeken, a vállalatoknál számos kisebb lélegzetű tanulmány, kutatási elemeket is tartalmazó tananyag stb. készül. Ezek ugyancsak hozzájárulhatnak a szervezéstudomány gazdagításához és a gyakorlat segítéséhez. Az országos szintű koordináció során azonban csak a legfontosabb kutatások gondozására vállalkozhatunk. Időnként azonban (legalább kétévenként) célszerű lesz a kutatások előrehaladásáról olyan széles körű felmérést, értékelést készíteni, amely kiterjed a tervünkben nem szereplő kutatásokra is.

Fontos koordinációs feladatnak tekintjük a kutatási program végrehajtásának figyelemmel kísérését, segítését, ösztönzését, értékelését, szükség szerint a kutatási program kiegészítését, továbbfejlesztését is.

A vállalati szervezési kutatások koordinálásának, ösztönzésének javítása szempontjából fontos mozzanat, hogy az utóbbi időben az MTA különböző szervei is napirendre tűzték a tudományág helyzetét, és meghatározták az akadémiai szervek ezzel kapcsolatos feladatait. Előrelépés történt az MTA szakbizottsági szervezetében: az Igazgatóstudományi Bizottságon belül Vállalati szervezési szekciót hoztak létre a tudományterület gondozására.

Az elmélet és a gyakorlat kapcsolata

A vállalati szervezés és vezetés területén fontos feladat az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának további erősítése. Ennek érdekében mind az elmélet, mind a gyakorlat oldaláról erőfeszítésekre, esetenként szemléletváltozásra van szükség.

Mit tehet ennek érdekében az elmélet, mit tehetnek a kutatók? A kutatások tartalmát úgy kell fejleszteni, hogy az jól igazodjék a jelen és a jövő szükségleteihez. A kutatásoknak valóságos problémák megoldására kell irányulniuk. Ezért is kell az empirikus vizsgálatok szerepét növelni a kutatásokban. A kutatási eredményeket rendszeresen szembesíteni kell a gyakorlattal. Sajnos, ma még gyakoriak az olyan szervezési és vezetési publikációk, amelyeknek sem az elmélet, sem a gyakorlat számára nincs igazi mondanivalójuk.

Mit tehet a gyakorlat az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának fejlesztése érdekében?

Javítani kell a szervezési és vezetési döntések tudományos megalapozottságát, mert ez ma még sok vállalatnál meglepően alacsony színvonalú. Ma még gyakori az elméleti igénytelenség, az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazásához szükséges készségek fejletlensége, a rutin, a praktikizmus túlértékelése. Egyes szocialista és tőkés országokban a tudományos eredményekre támaszkodva sok vállalat magas szervezeti szinten működik. E kutatási eredmények hozzáférhetők, jó részük közismert. Nincs objektív akadálya annak, hogy a mi vállalatvezetőink is megismerjék ezeket.

Támogatnunk kell minden egészséges tudományos törekvést, és azon kell lennünk, hogy minden értékes munka megfelelő társadalmi, tudományos elismerést kapjon. Fokozottabban kellene érvényesíteni az elvi következetességet a tudományos munkák, a tudományos teljesítmények megítélésében. Törekedni kell a vitaszellem élénkítésére, a tőkés eredmények kritikátlan átvételének bírálatára, a tudományos igénnyel fellépő, de elméletileg megalapozatlan munkák kritikájára. A tudományos közszellem javításának az is feltétele, hogy határozottan lépünk fel az itt-ott még fellelhető intrikus megnyilvánulásokkal szemben.

Centralizáció és decentralizáció

A továbbiakban tudományterületünk egyik időszerű témájával, a centralizáció és decentralizáció érvényesítésének kérdésével foglalkozom.

A vállalati irányítás hatékonysága szempontjából lényeges, hogy az irányítási rendszerben hogyan érvényesül a centralizáció és a decentralizáció. Jelentős mértékben ettől függ, hogy a vállalati irányítási rendszerben biztosítottak-e a szervezeti feltételek az optimális döntéshozatalhoz, hogy a vállalati közép- és alsó szintű vezetők kellő lehetőséget kapnak-e kezdeményező készségük érvényesítéséhez és részben az is, hogy milyen költségráfordításokat igényel az irányítási rendszer működtetése. E probléma iránt számos országban fokozódik az elméleti és gyakorlati szakemberek érdeklődése. Ez objektív okokra, a társadalmi termelés fejlődésére és a műszaki haladás újabb követelményeire vezethető vissza. Olyan időszakban élünk, amikor gyors ütemben fokozódik a termelés koncentrációja, növekednek a vállalati méretek, a termelés egyes szférái közötti kapcsolatok, kölcsönhatások is bonyolultabbakká válnak, változnak a követelmények a tudomány és a technikai vívmányainak gyakorlati bevezetésével kapcsolatban. Ilyen feltételek között állandóan növekszik azon információk volumene is, amelyeket fel kell dolgozni a döntések meghozatalához. A viszonylag gyorsan változó körülmények között nehezebbé válik a vállalat stratégiai döntéseinek kialakítása, megalapozása. Erősen centralizált vállalati irányítási rendszerben egyre nehezebb eleget tenni az aktív, dinamikus vezetés követelményeinek. A kérdés az, hogy a szervezés és vezetés elmélete milyen elveket, milyen tételeket ajánlhat a gyakorlat számára e probléma megoldásához?

A tőkés management szakirodalom egy korábbi időszakban alapelveként hirdette meg a decentralizáció elvét. Az 1950-es években a decentralizáció elve a tőkés országokban divatos vezetési és szervezési irányzattá vált. A témakörnek szerteágazó szakirodalma bontakozott ki (1). Erre az alapelvre támaszkodva a tőkés országokban nagyon sok vállalat erőteljes decentralizációt hajtott végre. Sok nagy- és középvállalat erőteljesen növelte a belső egységek önállóságát, széles körben decentralizálta a különböző irányítási funkciókat.

A tőkés vállalatoknál megvalósított decentralizáció azonban sok esetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az egyoldalú decentralizálás számos tőkés vállalatnál az irányítás hatékonyságának gyengülését eredményezte. Éppen ezért a 60-as években a tőkés vállalatoknál új irányzat jelentkezett, amelynek a lényege, hogy számos olyan vállalat, amely korábban decentralizálta a hatásköröket, most recentralizációt hajtott végre.

Az AMA által nemrég végzett átfogó vállalati felmérésekből alapos áttekintést nyerhetünk az amerikai vállalatoknál tapasztalható recentralizációs irányzat súlyáról és indítékairól (2). A szóban forgó felmérés 100 amerikai nagyvállalatra terjedt ki. E vállalatok több mint egyharmada azt jelezte, hogy a korábbi erőteljes decentralizálás után a közelmúltban ismét centralizált, azaz recentralizált. Négy vállalat azt közölte, hogy egyes funkcióknál recentralizált, másoknál decentralizált. A többi nagyvállalatnál az irányítási funkciók rendszerében az utóbbi időben nem következett be lényeges változás.

A felmérés kiterjedt annak a vizsgálatára is, hogy a vállalatok véleménye szerint milyen okokra vezethető vissza a recentralizáció:

1. A recentralizáció egyik oka, hogy több vállalat úgy látta, a decentralizált hatásköri rendszer kevésbé gazdaságos, mint a centralizált. Több vállalat jelezte, hogy gazdasági visszaesés idején nem tudták vállalni az egyes irányítási funkciók részbeni duplázódásának költségeit.

2. Más vállalatok úgy vélték, hogy a hatáskörök decentralizálása következtében túlságosan meggyengült a vállalati központ ellenőrző szerepe. Egy vállalat úgy jellemezte saját helyzetét, hogy a decentralizáció gyorsabb volt, mint az ellenőrző szervek kiépítése. Több vállalat közölte azt a tapasztalatát, hogy a decentralizáció megnehezítette a koordinálást és ellenőrzést a vállalaton belül.

3. A vállalatok harmadik csoportja a gazdasági feltételek változásával magyarázta a hatáskörök recentralizálását. Változások következtek be a profilban, a felvevő piacok struktúrájában stb.

4. A 100 közül 1—2 vállalat a recentralizációt részben vagy egészben az elektronikus számítógépek hatásának tulajdonította.

A tőkés szakirodalmi források értékelése és különböző személyes tárgyalások alapján az a következtetés vonható le, hogy a tőkés szakirodalomnak nincs kialakult megbízható elmélete a vállalati centralizáció és decentralizáció problémájának a megoldásához. A tőkés országokban jelentkező decentralizációs és recentralizációs hullámok megalapozottságának a korlátai jelentős mértékben ezzel függenek össze.

A szocialista országokban az 50-es években viszonylag keveset foglalkoztak a vállalati irányítási funkciók centralizálásának és decentralizálásának, a döntési hatáskörök vállalaton belüli megosztásának a problematikájával. A gyakorlatban azonban kialakult egy olyan vállalati irányítási modell, amelyben az irányítási funkciók elég erőteljes centralizálása valósult meg. Ez a modell kétségtől biztosította a vállalati irányítás egységének érvényesülését, a vállalaton belüli folyamatok koordinációját, de az idők folyamán egyre inkább felszínre kerültek ennek hátrányai is. Ezért a 60-as évek elejétől egyre erőteljesebben merült fel e probléma elvi vonatkozásainak vizsgálata és a vállalati gyakorlatban is többirányú kezdeményezésnek lehettünk tanúi.

Hazai kutatási eredményeink

Az utóbbi években egyetemünk Ipari Üzemszervezési Tanszékén e tárgykörben többirányú kutatásokat végeztünk. A külföldi és hazai kutatási előzmények feldolgozása után széles körű empirikus vizsgálatokat végeztünk, majd konkrét vállalati esetvizsgálatok tapasztalatait is felhasználva munkáltuk ki e problémakör néhány elméleti és módszertani tételét. A témával kapcsolatos

vizsgálatainknak csupán néhány mozzanatát emelem ki a következőkben. Kutatási eredményeink egy részéről egyébként már több külföldi és hazai publikációban beszámoltunk (3), (4), (5).

A centralizáció és decentralizáció elméleti összefüggéseinek vizsgálatánál abból indultunk ki, hogy a vállalat önirányító rendszerként értelmezhető, amelyben valamilyen kombinációban mindig létezik az irányítási funkciók centralizációja és decentralizációja; egyes döntéseket centralizálva, azaz vállalati szinten hoznak, másokat pedig decentralizált formában, tehát gyáregységi, üzemi vagy műhelyi szinten. A vállalati irányítási rendszer hatékony működésének feltétele, hogy a különböző irányítási funkciók centralizálásának és decentralizálásának a kombinálása adott feltételek között mindig a legcélszerűbben történjék. Azt állíthatjuk, hogy az irányítási funkciók centralizálásának és decentralizálásának hatékony kombinálása a vállalati irányítás rendszerében objektív törvényszerűség.

Az irányítási funkciók centralizálásának és decentralizálásának kombinálásával kapcsolatban egyik alaptételünk, hogy a vállalati stratégia, a működés alapvető kérdéseiben centralizálni, az operatív ügyekben pedig decentralizálni kell a döntéseket. Így pl. általában centralizáltan kell dönteni a hosszú- és középtávú tervek, a beruházások, a pénz- és hiteligazdálkodás, a vállalati szervezet főbb kérdései, a működés alapvető szabályai ügyében. Ugyanakkor a felső irányítási szinteket mentesíteni kell az operatív funkciók alól. Így biztosíthatók a rendszerbeli feltételei annak, hogy a felső vezetésnek kellő ideje, energiája maradjon a vállalat átfogó, nagyobb jelentőségű kérdéseinek feldolgozásához.

Második területünket úgy fogalmazhatjuk meg, hogy keresni kell azt az irányítási szintet, ahol a legkedvezőbbek az információs feltételek az optimális döntés kialakításához. A megalapozott döntésekhez megfelelő mennyiségű és reális információk szükségesek. Információkat természetesen az irányítás bármely lépcsőjében lehet szerezni. A döntési hatáskörök telepítésének vizsgálatánál azonban azt az irányítási lépcsőt kell keresnünk, ahol az információk a legelőbbben, legközvetlenebbül megszerezhetők. Minél távolabb kerül a döntési pont ettől a szinttől, annál több torzulás következik be az információban, annál lassabban tud a vezető tájékozódni, annál kevésbé lehet dinamikusán, rugalmasan vezetni.

Az irányítási hierarchiát úgy is tekinthetjük, mint kommunikációs centrumok struktúráját, amelyeken keresztül a döntési és ellenőrzési információk haladnak azon szintek felé, ahol a döntéseket hozzák, illetve végrehajtják. Az információs rendszer munkavolumene szorosan összefügg a döntési folyamatok centralizációjának fokával. A legfelső irányítási szinteken hozott döntések több kommunikációs centrum bevonását teszik szükségessé, mint az alacsonyabb szinteken hozott döntések. A túlzott centralizáció túlterheli a rendszert és az információ-áramok torlódásához vezet. A döntési hatáskörök

telepítésénél azt is vizsgálni kell, hogy a számításba jövő irányítási lépcsőnél megvannak-e a feltételek az információk feldolgozásához és szakszerű felhasználásához a döntési folyamatokban.

Az információs tényezők figyelembevétele lehetővé teszi a hatásköri rendszer minőségi és mennyiségi megalapozását, az adatforgalom ésszerű koordinálását, valamint az integrált adatfeldolgozási rendszer megteremtését.

Az automatizált adatfeldolgozó rendszerek a tapasztalatok szerint csak elektronikus számítógép segítségével, komplex információs és számítástechnikai rendszer létesítésével oldhatják meg feladataikat. Ezt a rendszert az egész irányítási rendszer elválaszthatatlan részeként kell kidolgozni és bevezetni.

Ezzel összefüggésben találóan állapítja meg a szovjet Milner (6), hogy nem az irányítás szervezetét és folyamatát, nem a döntések jellegét és a felelőségek rendszerét kell az elektronikus számítógéphez alkalmazni, hanem fordítva: az automatizált rendszernek kell az irányítás racionalizálását, a hatásköröket, a felelősséget, az irányítási kapcsolatokat követnie az irányítás struktúrájában. Bizonyos kölcsönhatásokra természetesen tekintettel kell lenni.

Harmadik tételünk az irányítási funkciók centralizálásával és decentralizálásával kapcsolatban úgy fogalmazható meg, hogy a funkciót, hatáskört akkor lehet alacsonyabb irányítási szintre helyezni, ha az adott szint érdekelt a vállalat szempontjából optimális döntésekben. Ebből egyrészt az következik, hogy olyan döntési típusokat lehet alacsonyabb szervezeti lépcsőbe telepíteni, amelyeknél ez az érdekeltég megteremthető. Másrészt a vállalat hatékony működésének feltétele, hogy a döntési pontok alacsonyabb szintre telepítésével egyidejűleg a megfelelő érdekeltéget is biztosítsuk.

A döntési pontok telepítésének és az érdekeltégi viszonyoknak az összefüggését természetesen nem lehet mechanikusan értelmezni. Nem lehet pl. a döntési pontok gyáregységi szintre telepítésével kapcsolatban olyan követelményt felállítani, hogy ez csak akkor lehetséges, ha teljesen egybeesik a vállalati és gyáregységi érdek. Az érdekviszonyok természetéből adódik, hogy a különböző vállalatban belüli szinteknél sem törekedhetünk az érdekek abszolút egységének megteremtésére, hanem ezek harmonikus összhangjának létrehozására kell törekedni.

A tárgykörrel kapcsolatos negyedik tételünk, hogy az irányítási funkciók centralizálását és decentralizálását úgy kell kombinálni, hogy az segítse elő a demokratizmus fejlődését a döntések előkészítésében. Olyan vállalati döntési rendszerre van szükség, amely elősegíti a dolgozók kezdeményezésének fejlődését, tevékeny részvételüket a gazdasági folyamatok irányításában és ellenőrzésében.

Véleményünk szerint tehát bizonyos alapvető irányítási funkciókat általában centralizálni kell a vállalatoknál, míg számos funkció decentralizáltan, vagy decentralizáltan is telepíthető. A funkciók ez utóbbi csoportjánál célszerűségi, gazdaságossági megfontolások alapján kell a telepítés helyét meg-

határozni. A vállalatok műszaki és gazdasági feltételeitől függően e rész-funkciók centralizált és decentralizált telepítésének igen különböző kombinációi lehetnek célszerűek.

A vállalatok műszaki és gazdasági feltételei, olyan adottságok mint a termelési szerkezet, a telepítési helyzet, a vállalat nagysága, a technológia és a gyártmányok jellegzetességei stb. éppen az előbbieket miatt jelentős hatást gyakorolhatnak az irányítási funkciók, a döntési hatáskörök telepítésére. Ha kimutatjuk ezeknek a tényezőknek a hatását, követelményeit, ez igen fontos támpontokat nyújt a vállalatok számára az irányítási funkciók centralizálásának és decentralizálásának célszerű megoldásához. Tanszékünkön ebben a tárgykörben az utóbbi években hasznos és eredményes kutatómunka folyt. Marosi (4) e témával foglalkozó tanulmányában tételesen feldolgozta a centralizációt és decentralizációt befolyásoló szervezési tényezőket, és értékelte ezek hatását és követelményeit.

E téma kutatása tanszékünkön más vetületben tovább folytatódott. Napirendre tűztük a kis- és középvállalatok szervezési és vezetési sajátosságainak a feltárását. A kutatás gyakorlati megalapozása céljából 25 fővárosi tanácsai vállalatnál végeztünk kérdőíves és helyszíni vizsgálatokon alapuló felméréseket. E kutatás kapcsán részleteiben foglalkoztunk a kis- és középvállalatok döntési rendszerének sajátosságaival, azzal, hogy a centralizáció és decentralizáció hogyan érvényesül e sajátos vállalati típusnál. Az ezzel kapcsolatos vizsgálatok egyes mozzanatairól Mészáros Tamás és kollégáinak referátuma nyújt áttekintést (7).

A centralizáció és decentralizáció problémáinak kutatása során az elmúlt években több alkalommal vizsgáltuk azt, hogy vállalataink gyakorlata hogyan ítéltető meg ebből a szempontból. Ismeretes, hogy az 1968—69-es országos vizsgálatok azt állapították meg, hogy sok vállalatnál az indokoltnál centralizáltabbak a döntési hatáskörök. Azóta vállalataink jelentős részénél sor került a döntési hatáskörök átrendezésére. Ennek keretében egyes irányítási funkciókat decentralizáltak, másokat pedig centralizáltak. A centralizáció és a decentralizáció optimálisabb kombinálása érdekében azonban általában a korábbiánál szélesebb körben érvényesítik a decentralizációt. A vállalati gyakorlat tehát tapasztalataink szerint alapvetően helyes irányba fejlődik. A különböző átszervezések eredményeként sok vállalatnál a centralizáció és decentralizáció célszerűbb kombinálása valósul meg. Két problémára azonban úgy tűnik, mégis indokolt felhívunk a figyelmet:

1. A hatáskörök átrendezésétől, a centralizáció és decentralizáció célszerűbb kombinálásától csak akkor várhatunk eredményeket, ha biztosítják ennek feltételeit. Ha pl. a decentralizációt erősítjük, akkor gondot kell fordítani a közép- és alsó vezetés és az üzemi szakigazgatási apparátusok erősítésére és az átrendezés gazdasági és szervezési megalapozására. Úgy tűnik, hogy ezek a feltételek ma még gyakran nem biztosítottak.

2. Esetenként szemléletbeli problémák nehezítik a helyes vállalati gyakorlat kialakulását, megerősödését. Így pl. fellelhetők az ésszerű decentralizációval szembeni indokolatlan fenntartások maradványai. Ugyanakkor vannak olyan felfogások is, amelyek túlhangsúlyozzák a decentralizációt, figyelmen kívül hagyva, hogy a cél a centralizáció és decentralizáció optimális kombinálása, és csak akkor kell decentralizálni, ha ez a centralizáció és decentralizáció optimumához vezet az adott feltételek között.

Irodalmi hivatkozások

- (1) Pl. Allen, Urwick, Buch, Simon, Drucker és mások számos tanulmánya.
- (2) E. Dale: Organization American Management Association.
- (3) Dr. Varga S.: Iparvállalatok belső irányítási rendszere. Kossuth K. 1971.
- (4) Dr. Marosi M.: A centralizáció és a decentralizáció szervezése az iparvállalati irányításban. K. J. K. 1972.
- (5) Varga S.: Centralizacija i decentralizacija funkcij upravljenja predprijetiem. (Osznovü organizacii upravljenja promüslennüm objedinenijem i predprijetiem.) Moszkva, 1973. Ekonomika.
- (6) B. Z. Milner: Az ipari vezetés centralizációja és decentralizációja. A szocialista iparirányítás tudományos szervezési problémái. Budapest, 1972. OVK (Kézirat).
- (7) Mészáros T. és társai: A tanácsi iparvállalatok belső irányítási rendszerének kérdései. (Referátum az MKKE tudományos ülészakán.)

A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS JOGI JELLEGE ÉS FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI

WELTNER ANDOR

I. Történelmi előzmények, gazdasági-társadalmi és jogpolitikai tendenciák

A szocialista munkajognak kevés olyan intézménye van, amelynek a felhasználása és szünetelése, jellege, továbbá megkötésének szintje, olyan sok változásnak lett volna kitéve, mint éppen a kollektív szerződés. Ennek tulajdonítható, hogy az irodalomban is nagyon megoszlanak a vélemények a felhasználását, az egyes dogmatikai megoldásait, különösen pedig jogi jellegét illetően.¹

Meghaladná e fejtegetés kereteit, ha a szabályozásban és a nézetekben bekövetkezett változásokat részletesebben elemeznénk. Ezért a magyar fejlődésből is csak azt emeljük ki, hogy az 1951-ben megalkotott magyar Munka Törvénykönyve (a továbbiakban a régi Mt.) úgy szabályozta a kollektív szer-

¹ Lásd részletesebben magyar irodalomban: Rudolf Loránt, A kollektív szerződés főbb elvi kérdései a szocializmusban, *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*, 1960; Hágelmayer Istvánné, A kollektív szerződés a kapitalista országokban, *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Bp. 1971; A kollektív szerződés a szocialista országokban, *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Bp. 1972; Weltner Andor, A magyar munkajog, 1955. 117. és k. old.; Weltner Andor, A magyar munkajog, második kiadás, I. k. 1960, 105. és k. old.; A kollektív szerződés intézménye, *Jogtudományi Közöny*, 1967. 521–528. old.; Nagy László, A kollektív szerződés a gyakorlatban, Tánácsics, Bp. 1968. Nagy László, A kollektív szerződés rendszere és gyakorlata, Tánácsics, Bp. 1971. Lásd továbbá a más szocialista országok irodalmában: Moszkalenko, G. K.: Szovetszkij kollektivnij dogovor na pervom etape szvoego razvitija. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1958. 4., 120–125. old.; Alekszandrov, N. G. – Moszkalenko, G. K.: A szovjet munkajog, Athenaeum, Budapest, 1950, 49–75. old.; Alekszandrov, N. G.: A szovjet munkajog. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest, 1953. 52–83. old.; Pasersztnyik, A. J.: Kollektív szerződés a Szovjetunióban. 2. kiad. Népszava, Budapest, 1952., Moszkalenko, G. K.: Ulucssium szoderzsanie kollektivni dogovorov. Szocialiszticeszkij Trud, 1958. 2.; Pravovoe polozsenie professzionalnih szojuzov SzSzsR. (Otv. red. Leviant, F. M.), Paskov, A. Sz. (Leningrád, 1962.) (Leningrad Universitet) 29–39. old.; Kalenska, M.: Kollektivni smlauvi. Prace, Praga, 1966.; Witz, K.: Ceskoslovenské Pracovní Pravo. Orbis, Praha, 1967. 139–152. old.; Szubert, W.: Uklady zbirowe pracy. Panstwowe wydawnictwo naykowe, Warszawa, 1960; Szubert, W.: Podstawowe problemy czesci odolnej kodeksu pracy. Panstwo i Prawo. 1969. 11. 735–749. old.; Arbeitsrecht der DDR, Staatsverlag, Berlin, 1968. 83–86. old.

Nagyon értékes összehasonlító anyagot tartalmaz Witz Karel cikke (Právník, 1972. évi 12. sz., 1093–1107. old.), amely részletesen ismerteti az európai szocialista országokban lejátszódó jogi fejlődést és a kollektív szerződésekre vonatkozó, jelenleg hatályos jogszabályanyagot.

zódést, hogy annak ún. normatív és kötelmi része is lehessen.² Normatív részen a kollektív szerződés olyan tartalmi elemeinek az összességét értjük, amelyek arra irányulnak, hogy a dolgozók munkaviszonyainak tartalmában alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket hozzanak létre. A kollektív szerződés kötelmi részébe pedig azokat a tartalmi elemeket soroljuk, amelyek meghatározzák, hogy a kollektív szerződést megkötő állami, illetve szakszervezeti szervek közvetlenül egymás irányában milyen konkrét kötelezettségeket vállalnak arra, hogy meghatározott feladatok megoldása érdekében hogyan működnek együtt, így például a normák felülvizsgálata, a munkafeltételek ellenőrzése érdekében, vagy hogy milyen elvek szerint történjék a vállalati bérpolitika, a szakmai képzés, a lakásépítési akció stb. lebonyolítása. A kollektív szerződésnek sajátos elemei azok, amelyek a vállalatnak kollektív jellegű kötelezettségeit tartalmazzák. Ezekre az jellemző, hogy az így keletkező jogosultságok alanya nem egy-egy dolgozó, hanem az egész vállalati kollektíva, vagy annak egy része. Más az, hogy a vállalati kollektívát így megillető jogosultságok alapján — közvetlenül vagy közvetve — egyéni alanyi jogosultságok is keletkezhetnek.³ Például ilyen kollektív jellegű kötelezettség jön létre, ha a vállalat elvállalja nem egy egyéni védőeszköznek, hanem egy általános jellegű munkavédelmi berendezésnek (porelszívó készüléknek stb.) felszerelését, üzemi étkezdé vagy bölcsőde létesítését stb.

A gyakorlatban azonban a kollektív szerződések megkötésére, illetőleg tartalmuk meghatározására is rányomta a bélyegét az a körülmény, hogy nagyon erőteljesen érvényesült a centralizált gazdaságirányítás. Ez abban is megnyilvánult, hogy a központi állami jogalkotás, tehát a régi Mt. és a végrehajtását szolgáló kormányrendelet (a következőkben Mt. V.), továbbá a különböző funkcionális és gazdasági minisztériumok rendeletei olyan részletesen szabályozták a munkaviszonyokat és a munka megszervezésére irányuló egyéb társadalmi viszonyokat, hogy nem is igen maradhatott lehetőség arra, hogy a kollektív szerződésben normatív tartalmú, vagyis a munkaviszonyok feltételeit szabályozó rész kialakuljon. Lényegét illetően ugyan hasonlított

² A régi Mt. 7. §-a ugyanis kimondta, hogy „A Magyar Népköztársaság a kollektív szerződések rendszerével lehetőséget nyújt a dolgozóknak arra, hogy közvetlenül is részt vehessenek munkafeltételeik, munkakörülményeik megállapításában. Biztosítja a dolgozóknak azt a jogát, hogy a szocialista üzem működése felett társadalmi ellenőrzést gyakorolhassanak. A kollektív szerződések a szocializmus építése érdekében mozgósítják a dolgozókat a népgazdasági tervek megvalósítására. A kollektív szerződésben a vállalat igazgatója kötelezi magát azoknak a feltételeknek a biztosítására, amelyek lehetővé teszik a tervek teljesítését, illetőleg túlteljesítését, a dolgozók munkafeltételeinek javítását, a vállalat jóléti és munkavédelmi feladatainak megvalósítását, a dolgozók anyagi és kulturális színvonalának emelését. A dolgozók a kollektív szerződésben a tervek teljesítésére, illetőleg túlteljesítésére vállalnak kötelezettséget. A kollektív szerződés tartalmazza a vállalatra irányadó bértételeket is”.

³ Lásd részletesebben: Weltner Andor, *Legal Relations of Collectiv Character and the Collectiv*. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom, V. 1964; Weltner Andor, *Fundamental Traits of Socialist Labour Law*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 76–89. old.

a normatív tartalmú kollektív szerződéshez a vállalati munkarend, de erre vonatkozóan nem szerződés jött létre az igazgató és a szakszervezet vállalati szerve között, hanem a munkarendet az igazgató határozta meg a szakszervezet vállalati szervével egyetértésben. Az eltérő elnevezés ellenére, sokkal inkább hasonlítottak már a normatív tartalmú kollektív szerződésekhez a később bevezetett vállalati bér- és normaszabályzatok, mert ezekre vonatkozóan megállapodásnak, szerződésnek kellett létrejönnie az igazgató és a szakszervezet vállalati szerve között. A vállalatok azonban csekély gazdálkodási, pénzügyi és szervezési önállósággal rendelkeztek, tehát ezek a „szabályzatok” tulajdonképpen csak a központilag erőteljesen és mereven meghatározott nagyon szűk keretek között mozoghattak, inkább csak a központilag kialakított megoldások lebontásai, lenyomatai voltak. Rövid ideig tartó törekvések után kiderült, hogy a kollektív szerződésekben a kötelmi rész kialakításának és a kollektív jellegű kötelezettségek reális vállalásának a lehetősége is nagyon minimális. Egyfelől ugyanis a tervek merevsége, másfelől pedig különösen a vállalati pénzügyi alapok ilyen célokra való felhasználásának erős korlátozottsága megnehezítette, hogy a vállalatok olyan kötelezettségeket vállaljanak, amelyek pénzügyi kihatásokkal járnak. Érdekes azonban, hogy ha szűk keretek között is, és nem is „kollektív szerződés” elnevezéssel, létrejöttek bizonyos intézkedésekre vonatkozó megállapodások az igazgató és a szakszervezet vállalati szerve között, például a munkaverseny, a munkavédelem, a dolgozók továbbképzése, az üdültetés stb. megszervezése érdekében.⁴

Mindez arra utal, hogy a nagyon szűk reális lehetőségek ellenére is olyan társadalmi, szociológiai törvényszerűségek érvényesültek, amelyek abba az irányba hatottak, hogy néha egészen más elnevezéssel, normatív és kötelmi tartalmú megállapodások jöjjenek létre az igazgató és a szakszervezet vállalati szerve között, és pedig mind a munkaviszonyok egyes feltételeinek szabályozása, mind pedig bizonyos feladatok megvalósítása érdekében. Tulajdonképpen ide lehet sorolni Magyarországon még a termelési tanácskozás határozatait és az akkor még működő üzemi tanácsok egyes döntéseit is. Mintha ennek felismerése nyilvánult volna meg abban is, hogy a régi Mt. az 1951 óta bekövetkezett többrendbeli módosítás ellenére sem szüntette meg a kollektív szerződés intézményét annak ellenére, hogy ilyen elnevezéssel majdnem másfél évtizeden át Magyarországon sem jöttek létre kollektív szerződések sem az igazgató és a szakszervezet vállalati szerve között, sem pedig magasabb szinten.

2. Melyek voltak azok a társadalmi, szociológiai törvényszerűségek, amelyek időnként változó hatékonysággal, de mindvégig érvényesültek, és az adott lehetőségeken belül különböző formák között megnyilvánultak? Több ilyen törvényszerűség és tendencia is felismerhető, amelyek egymással összefonódva és egymásra kölcsönhatást gyakorolva működtek.

⁴ Lényegében hasonló volt a helyzet a szocialista országok többségében is. Vö. az 1. sz. lábjegyzetben felsorolt irodalommal.

a) Az egyik legfontosabb tendencia az üzemi demokrácia fejlődéséből fakad. Az üzemi demokrácia a szocialista társadalmi rendből, a dolgozóknak ebben a társadalmi rendben kialakult pozíciójából, a termelési eszközök társadalmi tulajdonából, a szocialista gazdálkodó szervezetnek szociológiai szubszt-rátumából és az ennek megfelelő sajátos struktúrájából ered. A most tárgyalt kérdés lényegét illetően is ugyanis arról van szó, hogy az állampolgárok az országgyűlés (Elnöki Tanács, Minisztertanács) jogalkotó tevékenységének közvetítésével mindvégig részt vehettek a munkaviszonyok szabályozásában. Alsóbb szinteken az állampolgárok, most már dolgozói minőségben, — közvetve vagy közvetlenül — ugyancsak részt vehettek a munkaviszonyok szabályozásában, mert már az 1951-es régi magyar Mt. azt a megoldást vezette be, hogy miniszterek csak az érdekelt szakszervezetek egyetértésével szabályozhatták a dolgozók élet- és munkakörülményeit. Mindez azonban szükségképpen csak meglehetősen közvetett részvételt jelentett, éspedig a felsőbb szintű központi szabályozás által nagyon szűkre szabott keretek között. Hiányzott a legalsó és egyben a legkevésbé közvetett szint, vagyis az a lehetőség, hogy a központi szabályozás keretei között a részletes szabályozás vállalati szinten alakuljon ki, ahol a dolgozók — persze a szakszervezet vállalati szervének közvetítésével, de mégis a viszonylag legközvetlenebb módon — vehetnek részt munkaviszonyaik szabályozásában. Az üzemi demokrácia továbbfejlesztése szempontjából lényeges haladást jelent tehát, hogy például Magyarországon az 1967-ben megalkotott új Mt. és Mt. V. számos kérdésben csak keretszabályozást nyújt, rábízva a vállalatot képviselő igazgatóra és a vállalati kollektívát képviselő szakszervezeti szervre a részletes szabályozásban történő megállapodást a vállalati kollektív szerződésben. Magyarországon jelenleg kereken 25 olyan kérdés van, amelyet az új Mt. vagy az Mt. V. szerint a kollektív szerződésben kell szabályozni, és kb. ugyanennyi kérdés van, amelyet a kollektív szerződésben lehet rendezni. Sőt van olyan elméleti nézet, hogy a kollektív szerződésben — elméletileg meghatározható keretek között — olyan kérdéseket is lehet szabályozni, amelyeket a jogszabály nem is említ.⁵ Véleményem szerint ebben a körben a fejlődés egyik tendenciája éppen az, hogy növekszik azoknak a kérdéseknek a száma, amelyeket a kollektív szerződés normatív és kötelmi része szabályoz, újabb egyéni és kollektív jellegű jogosultságokat keletkeztetve.

b) A másik fontos tendencia megnyilvánulását a munkajog tudománya mint a munkajogi szabályozás differenciáltságának a problémáját ismeri. A szocialista munkajog alapelvei minden fajta munkaviszonyra egységesen érvényesek. Munkajogunk azonban különböző fajta munkaviszonyokat szabályoz. Ezek között bizonyos különbségek állnak fenn, amelyek részben

⁵ Így például Csanádi György: Munkajog, Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. p. 63.; Weltner Andor: Fejlődési tendenciák a munkajogban és tudományában, Gazdaság- és Jogtudomány, a MTA IX. Osztályának közleményei, V. k. 1—2. sz. 130. old.

eltérő, differenciált tartalmú szabályozást igényelnek. A szabályozás tartalmi differenciáltsága maga után vonja a szabályozás alaki differenciáltságát is, ami főleg három irányban nyilvánul meg:

- aa) a szabályozás különböző jellegű formáiban,
- bb) a szabályozás különböző szintjeiben és
- cc) az egyes jogszabályok hatályának eltérő terjedelmében.⁶

Bennünket itt most közelebbről az érdekel, hogy az egyes népgazdasági ágazatoknak és ezeken belül is az egyes szakmai és foglalkozási ágazatoknak, valamint a vállalatoknak, sőt az egyes vállalati részlegeknek és az egyes munkaköröknek eltérő sajátosságai gyakorlatilag lehetetlenné teszik, hogy az Mt. vagy az Mt. V. minden kérdést teljes részletességgel, de egyben úgy is szabályozzon, hogy az eltérő sajátosságokat figyelembe vegye. Ebben a vonatkozásban tehát olyan megoldásra van szükség, hogy az Mt. és az Mt. V. az egyes kérdéseket csak olyan mélységig szabályozzák, ahol az eltérések még nem kezdődnek. Ahol viszont eltérések jelentkeznek, ott már ezeknek megfelelő differenciált szabályozásra van szükség. Ennek kiváló jogi eszköze a vállalati, esetleg iparági szinten is megkötött kollektív szerződés.

c) Egy harmadik tendencia lényege az, hogy állandó ellentmondás áll fenn a jogi szabályozás stabilitásra törekvése, másfelől a gazdasági-társadalmi viszonyok gyors változása között. Ez az ellentmondás különös élességgel jelentkezik a munkajog területén. A kollektív szerződés nagyon alkalmas eszköz arra, hogy a hatáskörébe tartozó kérdésekben a jogi szabályozás viszonylag gyorsan kövesse a gazdasági-társadalmi viszonyok gyors változásait. Ez csökkenti, esetleg fel is oldja az említett ellentmondást.

d) A negyedik lényeges tényező a gazdaságirányítás reformja, amely a másik három tendencia fejlődésére is erőteljes befolyással van. Az új gazdasági mechanizmusnak ugyanis lényeges vonása, hogy erőteljesen megnövelte a vállalatok önállóságát, kezdeményezését és felelősségvállalását, ezzel együtt a dolgozó emberek, a vállalati kollektívák kezdeményezését is, továbbá tevékeny részvételét a gazdasági folyamatok irányításában és ellenőrzésében, valamint uralmuk megerősítését a dolgokon és saját társadalmi viszonyaikon. Ebből szükségképpen következik, hogy a szocialista állami vállalatokban együttesen, egymást kiegészítve érvényesül egyfelől az igazgató megnövekedett jogköre és felelőssége az egyszemélyi felelős vezetés területén, és pedig mind az állam, mind a dolgozók irányában, — másfelől pedig kibővült és megerősödött a dolgozók kollektívájának részvételi lehetősége a vállalat ügyeinek intézésében. Lényeges, az előbbivel összefüggő vonása a gazdasági mechanizmus reformjának az is, hogy az állami vállalat gazdasági tevékenységének fő iránytűje és mércéje a vállalati nyereség, megfelelő módon össze-

⁶ Lásd részletesebben a magyar irodalomban: Rudolf Lóránt, A jogi szabályozás differenciálódása a munkajogban, Jogtudományi Közöny, 1959, 5. szám.,

kapcsolva a társadalmi és az egyéni érdekekkel, a nemzeti jövedelem és a vállalati dolgozók személyi jövedelmének alakulásával. A nyereségnek a vállalatnál maradó egy része, az ún. részesedési alap ugyanis felhasználható a személyi jövedelmek kiegészítésére, évközi premizálásra, jutalmazásra, év végi részesedés kifizetésére, továbbá vállalati jóléti és kulturális célokra. A lényegesen nagyobb önállóság a gazdálkodás, a pénzügyi források felhasználása, a személyzeti és a szociálpolitika, általában tehát a vállalati tevékenység megszervezése területén, nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi, hogy számos kérdés szabályozása és eldöntése ne központilag, hanem vállalati szinten, a vállalat keretei között valósuljon meg, így a munkaviszony feltételeinek részletes szabályozása is, persze az Mt. és az Mt. V., vagyis a központi szabályozás keretei között.

3. A kollektív szerződés újabb bevezetése tehát egyaránt szolgálta a gazdasági mechanizmus reformját, az üzemi demokrácia fejlődését, a differenciált szabályozás igényét, továbbá azt, hogy a szabályozás minél gyorsabban követhesse a változásokból származó igényeket.⁷

A szocialista jogrend, közelebbről a munkajogi szabályozás egysége érdekében azonban szükség van arra is, hogy az állam, illetve a központi szabályozás határozza meg a kollektív szerződések helyét a jogalkotás mechanizmusában és hierarchiájában, így többek között azt, hogy elsősorban a gazdasági mechanizmus igényeinek megfelelően, de a megelőzően említett egyéb célok érdekében is, milyen szinten köthessenek kollektív szerződést. Magyarországon az az elgondolás alakult ki, hogy a gazdasági mechanizmus reformja által a vállalatok számára biztosított önállóságot zavarhatná, ha iparági szinten is kötnének kollektív szerződéseket, holott az elv az, hogy a felsőbb szervek, ha csak arra feltétlenül szükség nincs, ne avatkozzanak be a vállalatok tevékenységébe. Ezért az új Mt. szerint kollektív szerződést csak

⁷ Witz az 1-es lábjegyzetben hivatkozott tanulmányában a szocialista országokban lejátszódott fejlődés ismertetése alapján a következő általánosító jellegű megállapítást teszi: „A Szovjetunió, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Magyar Népköztársaság, az NDK és a Lengyel Népköztársaság munkajogában... az ötvenes évek közepétől olyan tendencia figyelhető meg, hogy a kollektív szerződések felhatalmazást kaptak egyes bér- és más munkajogi kérdések konkrét szabályozására, figyelemmel az egyes vállalatok, trösztök és vállalati egyesülések, illetve népgazdasági ágak szükségleteire. Ez a rend a jogszabályalkotásban a népgazdasági irányítás rendszerének megjavítására irányuló intézkedésekkel függ össze, akár gazdasági reformnak, akár a népgazdaság tervszerű irányítása tökéletesített rendszerének vagy másképpen nevezik azokat. Az egyes szocialista államok e tekintetben abban különböznek egymástól, hogy a népgazdasági irányítás melyik szintjén bízzák a kollektív szerződésekre a normatív szabályozást. Egyes államokban ennek az autonóm jogszabályi rendezésnek súlypontja központi vagy ágazati szinten található meg (NDK és Lengyel Népköztársaság), más államokban (Szovjetunió, Csehszlovák Szocialista Köztársaság és Magyar Népköztársaság) vállalati szinten. A Bolgár Népköztársaságban és a Román Szocialista Köztársaságban... a kollektív szerződések jogi szabályozása az ötvenes évektől kezdődően változatlan, amikor is a kollektív szerződések arra szorítkoztak, hogy a felek kölcsönös kötelezettségeit állapítsák meg a vállalati tervek teljesítésére és a dolgozókról való gondoskodás megjavítására. A kollektív szerződések normatív hatálya utóbbi országokban a mai napig nem bontakozott ki.

vállalati szinten lehet kötni. Megjegyezzük azonban, hogy felsőbb szinteken sem hiányzik a dolgozók közvetett részvétele a munkaviszonyaik szabályozásában. A dolgozók élet- és munkakörülményeivel kapcsolatos kérdéseket ugyanis a Minisztertanács csak a Szakszervezetek Országos Tanácsának meghallgatásával szabályozhatja. A miniszterek pedig a dolgozók élet- és munkakörülményeivel kapcsolatos kérdéseket csak az érintett szakszervezettel egyetértésben szabályozhatják. Megítélésem szerint azonban indokolt lenne magasabb szinten, az egyes népgazdasági ágazatok szintjén is lehetővé tenni, hogy a miniszter az érintett szakszervezettel kollektív szerződést köthessen. A miniszter ugyanis — bár a vállalatok részére biztosított önállóság tiszteletben tartásával — jelenleg is kiadhat rendeletet a dolgozók élet- és munkakörülményeinek szabályozására, éspedig az érintett szakszervezettel egyetértésben. Akkor viszont talán jobb lenne, ha ez a szabályozás kollektív szerződés formájában jönne létre, mert ez a forma erőteljesebbé tenné a szakszervezet közreműködését. Az pedig úgysem a formán múlik, hanem a tartalmon, hogy a miniszteri rendelet vagy a kollektív szerződés sérti-e a vállalat részére biztosított önállóságot.

4. Érdekes és újszerű kérdések merülnek fel a kollektív szerződések normatív tartalmának jogi jellegével és hatályával kapcsolatban is.

a) A normatív tartalom egyik sajátossága az, hogy nem a kollektív szerződést megkötő felek, tehát az igazgató és a szakszervezet közötti viszonyban hoznak létre jogosultságokat és kötelezettségeket, hanem a normatív tartalom rendeltetése az, hogy az egyéni munkaszerződések, illetve munkaviszonyok tartalmi elemeit határozza meg, tehát a vállalat és az egyes dolgozók között fennálló, illetve jövőben keletkező jogviszonyok tartalmában hozzon létre egyéni alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket. A kollektív szerződést azonban a szakszervezetek kötik meg, és nem minden dolgozó tagja a szakszervezetnek, de ha tagja is, nem biztos, hogy alá akarja vetni magát a kollektív szerződés hatályának. Hasonló problémák merülnek fel akkor is, ha a másik oldalon nem egy meghatározott munkáltató, hanem több munkáltató szakszervezete köti meg a kollektív szerződést. Kérdés tehát, hogy a normatív rész mint absztrakt norma személyi hatálya a dolgozók, illetve a munkáltatók milyen körére terjed ki, a munkaviszonyok milyen körében hoz létre alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket.

b) A kapitalista országokban még ma is nagyon lényeges elméleti és gyakorlati probléma, hogy a kollektív szerződés normatív része kikre hat ki. Ebben a kérdésben a fejlődésnek — nagyjából — három szakaszát, a polgári elméleteknek pedig ahhoz igazodó három fajtáját különböztethetjük meg.

aa) A kollektív szerződés fejlődésének első szakaszában az egyes vállalatok már nem tudnak elzárkózni a kollektív szerződések megkötése elől, de az egész tőkéosztály elég erős még ahhoz, hogy a kollektív szerződés törvényes elismerését és ezzel a sztrájkok által elért eredmények jogi kikényszeríthető-

ségét megakadályozza. Az erőviszonyoknak ez az állapota jut kifejezésre abban, hogy egyre nagyobb számban jönnek létre a kollektív szerződések, de ennek ellenére a jogalkotás, a bírói gyakorlat és a jogelmélet a kollektív szerződés jogi létét elismerni nem hajlandó.⁸ Ennek a fejlődési szakasznak tehát azok a nézetek feleltek meg, amelyek tagadták a kollektív szerződés jogi létezését, vagy legalább is azt, hogy a normatív részhez jogi hatály fűződik. Ezek a nézetek azt a tényleges helyzetet tükrözték, amely szerint az állam államigazgatási szervei és bíróságai nem nyújtottak jogi segítyt ahhoz, hogy a szakszervezetek, illetve a dolgozók jogi eszközök alkalmazásával rászoríthassák a munkáltatókat a kollektív szerződések rendelkezéseinek megtartására. A kollektív szerződések gyakorlati megvalósulása tehát a mindenkori politikai erőviszonyoktól függött.

bb) A kollektív szerződés intézményének második fejlődési szakaszára tanulságos módon világítanak rá Kaskel fejtegetései. Kaskel szerint a „dolgozók elsősorban azért törekszenek kollektív szerződések megkötésére, mert szervezett formában jobb munkafeltételeket képesek elérni, a munkáltatók pedig azért, mert egy hosszabb időtartamú kollektív szerződés alapján szilárd bértételekkel és ennek következtében zavartalan termeléssel és változatlan árkalkulációval számolhatnak. Ezen felül mindkét fél részére a kollektív szerződés biztonságot nyújt a vitákkal és a viszályokkal, a sztrájkokkal és a kizárásokkal szemben. A „munkabéke” érdekében, amelynek a veszélyeztetése az általános békét is veszélyeztetné, végül maga az állam is, amely eredetileg a tarifaszervezetekkel szemben ellenséges álláspontot foglalt el, egyre inkább megtűri, majd elősegíti, végül pedig állami védelem alá helyezi a kollektív szerződés intézményét. Mindemellett az eltűrés, az elismerés vagy az előmozdítás foka a különböző európai és Európán kívüli államokban még mindig különböző”.⁹

Kaskel fejtegetései azonban két alapvető kérdésben tévesek.

Kaskel fejtegetéseinek egyik tévedése az, hogy két fejlődési szakaszt összevon. Az első fejlődési szakaszban ugyanis — mint már kifejtettük — csak a dolgozók akartak kollektív szerződést kötni, a munkáltatók azonban nem. A tőkés állam álláspontja csak akkor változik meg, amikor a kollektív szerződéseknek olyan tömege jön létre, hogy „illegálisan” ezek szabályozzák már a vállalatok túlnyomó többségében a munkaviszony legfontosabb kérdéseit. Az állam tehát kénytelen a kollektív szerződések jogi érvényességét elismerni, de arra törekszik, hogy a sárga szakszervezetek, a munkásarisztokrácia segítségével a kollektív szerződés intézményét a saját, illetve a munkáltatók érdekeinek szolgálatába állítsa, a szakszervezeteket megfelelő ellenőrzés és befolyás alá vonja. Ezért most már jogilag elismeri és szabályozza a kollektív szerződést, de ugyanakkor arra törekszik, hogy a kollektív szerződés meg-

⁸ Kaskel, Arbeitsrecht, 1928. Berlin, 16. old.

⁹ Uo.

kötését és az abból fakadó viták elintézését kisebb vagy nagyobb mértékben, közvetve vagy közvetlenül, állami ellenőrzés alá vonja.

Így azután 1910-től kezdve a különböző európai országok egymás után szabályozzák a kollektív szerződést, mégpedig általában a „szerződéses” elmélet alapján. Elismerik tehát már azt, hogy a kollektív szerződés érvényes „magánjogi” szerződés. Ebből — az uralkodó nézet szerint — az következik, hogy a kollektív szerződést kötő felek kötelesek mindent megtenni annak érdekében, hogy az egyéni munkaszerződések a normatív rész rendelkezéseinek megfelelően alakuljanak, sőt számos ország megoldása szerint a normatív rész rendelkezései az egyéni munkaszerződések tartalmi elemeivé válnak, azokat mellőzni nem lehet, és a velük ellentétes rendelkezések semmisek. A kollektív szerződésnek ez a hatálya viszont csak azokra a dolgozókra, illetve munkáltatókra terjed ki, akik tagjai a kollektív szerződést megkötő szakszervezetnek, illetve munkáltatói szervezetnek.

cc) Egyes országokban azonban kialakul a kollektív szerződés intézményének egy további fejlődési szakasza is, amelyben az állam általánosságban, vagy egyes kollektív szerződések vonatkozásában elrendelheti, hogy a normatív rész rendelkezései olyan munkáltatókra és dolgozókra is mellőzhetetlen erővel kötelezőek, akik nem tagjai a szakszervezetnek, illetve a munkáltató szervezetnek. Ezzel a normatív rész valójában jogforrássá, rendelkezései pedig klasszikus értelemben is kényszerítő erejű tárgyi joggá válnak.

c) A szocializmus viszonyai között ilyen problémák nem merülnek fel, mert a kollektív szerződés normatív rendelkezései olyan tárgyi jognak minősülnek, amelyek *ex lege*, automatikusan kiterjednek a vállalatra és a vele munkaviszonyba lépő minden dolgozóra. Ebben a vonatkozásban tehát közömbös, hogy a dolgozó tagja-e annak a szakszervezetnek, amely a kollektív szerződést megkötötte. Mindenképpen a kollektív szerződés hatálya alá kerül, ha a vállallattal munkaszerződést köt. Ez a koncepció jut kifejezésre az Mt-nek abban a rendelkezésében, amely szerint kollektív szerződés állapítja meg — jogszabály által meghatározott körben és keretek között — a vállalat és a dolgozók jogaira és kötelezettségeire vonatkozó szabályokat, valamint ezek végrehajtására vonatkozó elveket.¹⁰ Az Mt. indokolása pedig a kollektív szerződés rendelkezéseinek kifejezetten is jogszabály-jelleget tulajdonít.

d) Fontos kérdés az is, hogy a kollektív szerződés rendelkezéseitől az egyéni munkaszerződések megkötésekor el lehet-e térni, vagyis a kollektív szerződés rendelkezései kogens, mellőzhetetlen erejűek-e vagy nem. Ez a probléma is újszerűen jelentkezik a gazdasági mechanizmus reformja következtében.

A korábbi gazdasági mechanizmus merevsége azt igényelte, hogy a központi szabályozás, legalább is főszabályként, a munkajogviszony tartalmát

¹⁰ Vö. Mt. 10. §-ának (1) bekezdése.

mellőzhetetlen erővel állapítsa meg, és pedig nemcsak abban az értelemben, hogy a dolgozók részére járó szolgáltatások minimumát határozták meg a központi szabályok mellőzhetetlen erővel, hanem a maximumát is. Ez a merev megoldás persze nem érvényesült, nem is érvényesülhetett, bizonyos kivételek nélkül. Meghatározott esetekben a jogszabály a vállalat mérlegelési körébe utalta bizonyos szolgáltatások teljesítését és ezek mértékének a meghatározását. Más esetekben a jogszabály a szolgáltatás alsó és felső határait állapította meg mellőzhetetlen erővel és rábízta a felekre, hogy e keretek között szabadon megállapodhassanak. Voltak végül olyan esetek is, bár nagyon kivételesen, amidőn a jogszabály egyszerűen diszpozitív jellegű volt, amelytől a felek minden korlátozás nélkül eltérhettek. Más lapra tartozik, hogy számos esetben a jogszabály a mellőzhetetlen kötöttséget nem a vállalat és a dolgozó, hanem az állam és a vállalat között fennálló viszonyban hozta létre, meghatározva azokat a kereteket, amelyekben belül a vállalat a dolgozók részére szolgáltatásokat teljesíthetett, vagy vele megállapodhatott. Gyakran ez a mellőzhetetlen kötöttség — egymással kombinálva — az állam és a vállalat, a vállalat és a dolgozó közötti viszonyban is érvényesült. Így például az állam és a vállalat között fennálló viszonyban ilyen kötöttséget jelentett az átlagbér-rendszer vagy a vállalat részére megállapított túlmunka-, prémiumkeret stb. A vállalat és a dolgozó viszonyában pedig jogszabályok állapították meg mellőzhetetlen erővel a bérek alsó és felső határait, a túlmunka maximumát stb.

A gazdasági mechanizmus reformja ezeket a megoldásokat, vagyis a mellőzhetetlenség különböző formáit a jövőben sem nélkülözheti, de ezek szűkebb területen, rugalmasabb módon kerülnek felhasználásra. A felhasználás mértékét és merevségét, illetőleg rugalmasságát illetően különbség áll fenn egyfelől az állam és a vállalat, másfelől a vállalat és a dolgozó viszonyában. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, általánosságban azt mondhatjuk, hogy az állam és a vállalat viszonyában a mellőzhetetlen szabályozás megoldására addig a határig kerül sor, ameddig össztársadalmi érdekből vagy a dolgozók érdekvédelme szempontjából erre továbbra is feltétlenül szükség van. Ezentúl pedig a vállalat önállósága érvényesül. A mellőzhetetlenség és a vállalati önállóság érvényesülése ugyanis egymást kizáró fogalmak, persze azzal a finomítással, hogy ebben a viszonyban is találkozunk kombinált megoldásokkal, vagyis azzal, hogy a vállalat az állam irányában csak bizonyos keretek között önálló, de a kereten belül mérlegelési, döntési, intézkedési jogosultság illeti meg. A másik oldalról meghatározva: a vállalat önálló, de csak a jogszabály által mellőzhetetlen erővel meghatározott bizonyos keretek között.

A vállalat és a dolgozók viszonyában a kollektív szerződés is kombináltan tartalmaz egyfelől kogens, vagyis mellőzhetetlen erejű, másfelől diszpozitív jellegű rendelkezéseket. A kollektív szerződés mellőzhetetlen erejű rendelkezései az egyéni munkaszerződést megkötő felek akarata és nyilatkozata

nélkül, sőt ezek ellenére is, ex lege, automatikusan és eltávolíthatatlanul behatolnak a munkaszerződés, illetve a munkajogviszony tartalmába. Az egyéni munkaszerződésnek vagy módosításnak minden olyan kikötése tehát automatikusan semmis, amely eltér a mellőzhetetlen erejű rendelkezéstől, és a semmis rész helyébe ugyancsak automatikusan a kollektív szerződés rendelkezése lép. Differenciáltabb megoldások érvényesülnek azonban a dolgozó részére kedvezőbb megoldásokra vonatkozóan. Továbbra is vannak olyan esetek, amidőn az ilyen kikötéseket is semmisnek kell tekinteni, ha azt fontos társadalmi érdek vagy a helyesen alkalmazott egyenlő elbánás elve igényli, és a jogszabály, illetve a kollektív szerződés így rendelkezik. Egyébként viszont a jogszabály, illetve a kollektív szerződés megengedheti, hogy a vállalat és a dolgozó a munkaszerződésben vagy módosításában a dolgozóra nézve kedvezőbb feltételekben is érvényesen megállapodhassanak. Így például a dolgozó javára a bértétel felső határánál magasabb díjazás is megállapítható személyi fizetés formájában; vagy a dolgozó a törvényes szabadságán túlmenően jutalomszabadságban részesíthető.

5. Több probléma is felmerülhet a kollektív szerződés megkötésével kapcsolatban.

Mi történik például akkor, ha az igazgató és a szakszervezeti bizottság nem tudnak egymással megállapodni, vagy vita merül fel a kollektív szerződés rendelkezéseinek értelmezésével, illetve alkalmazásával kapcsolatban. Hogyan történjék az érvénytelenség megállapítása, jogkövetkezményeinek levonása, vagyis az „érvénytelenítés”, ha az a kérdés merül fel, hogy a kollektív szerződés magasabbrendű jogszabály mellőzhetetlen rendelkezéseibe ütközik. Megoldást igényel az a probléma is, amely akkor merül fel, ha a kollektív szerződés rendelkezései nem is ütköznek kifejezetten valamely jogszabály mellőzhetetlen erejű szabályaiba, de olyan mértékben sértik a társadalom, a kollektíva, a munkavédelem, a szociálpolitika stb. fontos érdekeit, hogy azon valahogyan változtatni kell. Előfordulhat az is, hogy a kollektív szerződés megkötésével kapcsolatban tévedés, megtévesztés, fenyegetés vagy illetéktelen befolyásolás érvényesült.

Meghaladná e tanulmány kereteit, ha mindezeket a kérdéseket részletesen elemeznénk, és a megoldások részletes kidolgozására kísérletet tennénk. Ezért csak két kérdést emelünk ki:

a) Általában az a helyes, ha a jogszabály a felsorolt esetekben elsősorban a felekre, vagyis az igazgatóra és a szakszervezet vállalati szervére bízta, hogy lehetőleg a kollektív szerződés megfelelő módosításával oldják meg az érvénytelenségből, a tévedésből stb. származó problémákat, egyéb vitás esetekben pedig állapodjanak meg a kollektív szerződés helyes értelmezésében és alkalmazásában.

b) Előfordulhat azonban, hogy a felek még a kollektív szerződést sem tudják megkötni. Ez súlyos helyzetet teremt, mert a kollektív szerződés meg-

kötésének elmaradása gyakorlatilag azt jelenti, hogy több vonatkozásban hiányzik a munkaviszonyok részletes szabályozása. Igaz, hogy a miniszter az igazgatót, a szakszervezeti központ pedig a szakszervezet vállalati szervét felhívhatja a kollektív szerződés megkötésére vagy egyéb esetekben a megfelelő módosításra. Nem biztos azonban, hogy ez sikerre vezet.

Szükség van tehát egy olyan megoldásra, amely a felsorolt esetekben lehetőséget nyújt a viták eldöntésére, végső fokon a kollektív szerződés megkötésére vagy módosítására, illetőleg ezek megfelelő pótlására. Ez többféle módon is megtörténhet. Az egyik megoldás az lehetne, hogy a miniszter és a felsőbb szakszervezet közös döntése oldja meg a vitát és egyben pótolja is a kollektív szerződés megkötését vagy megfelelő módosítását. Egy másik fajta megoldásul az szolgálhatna, hogy ezt a tevékenységet valamely magasabb szintű paritásos bizottság végezné el, vagy úgy, hogy kötelező döntést hoz, vagy pedig úgy, hogy csak ajánlást dolgoz ki, rábízva a felekre, hogy azt elfogadják-e. Gondolni lehet arra is, hogy a munkaügyi bíróság döntsön ilyen kérdésekben is. A magyar szabályozás ezt a kérdést nyitva hagyja, mert abból indul ki, hogy a vállalat és a szakszervezet is figyelembe veszi az együttműködés követelményét. Ha pedig ez mégsem történne meg, a jogi kötelezés helyett megfelelőbbnek tartja, hogy politikai jellegű egyeztetés mozdítsa elő a kollektív szerződés megkötését, módosítását stb.

II. A kollektív szerződés jogi minősítése

1. A kollektív szerződés intézményének elméleti minősítésével, jogi természetének elemzésével már a burzsoá irodalom is sokat foglalkozott.¹¹ Ugyanígy a szocialista irodalom is. A burzsoá irodalomban a kérdést általában úgy teszik fel, hogy a kollektív szerződés a közjog intézménye-e, vagyis jogszabály, a magánjog intézménye-e, tehát magánjogi szerződés, vagy pedig vegyes jellegű intézmény, amely közjogi és magánjogi, jogszabályi és szerződéses elemeket is tartalmaz. A szocialista irodalomban a kérdés inkább arra irányul, hogy a kollektív szerződés jogszabály-e, vagy valamiféle sajátos szerződés. E kérdés eldöntése nagyon lényeges, mert számos dogmatikai megoldás kialakítása, az értelmezés és az analógia alkalmazásának módja — mint ezt majd a III. pontban megvizsgáljuk — azon múlik, hogy minek tekintjük a kollektív szerződést. Az egyértelmű minősítést az is megnehezíti, hogy a kollektív szerződés intézménye a történelmi fejlődés menetében — mint erről már szó volt — számos jellegbeli, minőségi változáson ment keresztül olyan mértékben, hogy a kollektív szerződésnek többféle típusát, és ezeknek megfelelően többféle minősítését is meg lehet különböztetni, és pedig külön a kapi-

¹¹ L. például Hueck-Nipperdey: *Lehrbuch des Arbeitsrechts*, 2. k. 256. és k. old

talista és külön a szocialista fejlődés menetében is. Nagyon meghaladná e tanulmány kereteit, ha mindezeket a típusokat részletesebben elemeznénk és minősítenénk. Csak röviden utalunk arra, hogy már a burzsoá irodalomban is nagyon eltérő nézetek alakultak ki, részben a szabályozás alakulásától függően.

Egyesek szerint a kapitalizmus viszonyai között a kollektív szerződés magánjogi szerződés, mások szerint sajátos jogügylet, végül találkozunk olyan nézettel is, amely szerint a kollektív szerződés közjogi intézmény, sőt jogszabály. Ugyanígy megoszlanak a vélemények a polgári irodalomban a kollektív szerződés tartalmát alkotó normatív rész tekintetében is, és még azok a szerzők is, akik tagadják a normatív rész közjogi jellegét, a normatív részt sajátos jogforrásnak tekintik, amely tárgyi jogot tartalmaz. Ez a koncepció azonban nagyon súlyos ellentmondást jelent a forma és a tartalom között, ami végső fokon a közjog és a magánjog ellentmondására vezethető vissza, és talán arra is, hogy a polgári irodalom nem akarja elfogadni azt, hogy a munkáltató szervezetek és a szakszervezetek „közjogi” szervezetek, és hogy ezek jogszabályt alkothatnak. A „magánjogias” felfogással viszont nehezen egyeztethető össze, hogy magánjogi szervezetek tipikusan közjogi tevékenységet fejtsenek ki, vagyis tárgyi jogot alkothassanak, tehát jogforrást hozhassanak létre.

A szocialista irodalomban is — mint már említettem — főleg arról folyik a vita, hogy a kollektív szerződés valamiféle sajátos szerződés vagy sajátos jogforrás-e, vagy a kettőnek valamely sajátos kombinációja.¹² Persze az egyes nézeteket a szocializmusban is befolyásolta, hogy az adott fejlődési szakaszban mik voltak a kollektív szerződés jogpolitikai funkciói és ezeknek megfelelően milyen volt a jogi szabályozás. Arra szorítkozunk tehát, hogy a szocialista országok többségében jelenleg megkötésre kerülő kollektív szerződések jogi minősítésére teszünk kísérletet.

A kollektív szerződés intézményével összefüggésben is azzal a problémával találkozunk, mint a munkajog több más intézményével kapcsolatban: nem lehet őket más jogágazatok, így a polgári jog, az államigazgatási jog, az eljárási jog kategóriáiba beerőltetni, mert ha erre kísérletet teszünk, vagy az adott kategóriát, vagy az életet kellene eltorzítani. Az adott kategóriát olyan értelemben, hogy abból vagy olyan elemeket kellene eltávolítani, vagy olyanokat bevinni, vagyis annyira tágítani vagy annyira szűkíteni, hogy az már nem maradhatna az eredeti kategória. Az élet eltorzítása pedig akkor következne be, ha bizonyos gazdasági-társadalmi viszonyokat és folyamatokat erőltetnénk be olyan formákba, amelyek tartalmuknak, jellegüknek nem felelnek meg. Mint az eddigi dogmatikai és elméleti kísérletek is tanúsít-

¹² Lásd a magyar irodalomban legutóbb Hágelmayer Istvánné: A kollektív szerződés jogi természete. Jogtudományi Közlöny, 1960. 10. 546—556. old.; Román László: A szervezeti jellegű belső szabályzatok természete különös tekintettel a kollektív szerződésre. Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 1970.; Lehoczky Boldizsárné: Vitaülés a kollektív szerződés jogi természetéről, Jogtudományi Közlöny, 1971. 6. sz. 251—255. old.

ják, a kollektív szerződést sem tudjuk besorolni az államjog által elfogadott jogforrások közé, de nem tekinthetjük polgári jogi szerződésnek sem. Mi akkor a megoldás? Megítélésünk szerint a munkajog éppen azért alakult ki mint önálló jogágazat, mert az egyéb jogágazatok alapelvei, elméleti kategóriái és tételes jogi (dogmatikai) megoldásai nem alkalmazhatók meghatározott társadalmi viszonyokra, amelyek ezért egy újonnan kialakult jogágazat, a munkajog szabályozási körébe tartoznak. A kollektív szerződés tehát, és a munkajog egyéb intézményei is, a munkajog sajátos intézményei, ugyanolyan viszonylagos önállósággal, mint az egyéb jogágazatok intézményei. A kollektív szerződés normatív tartalma tehát hasonlít az államjog jogforrásainak tartalmához, mert normákat alkot. Megkötésének rendje és formája pedig a polgári jog szerződéseivel is hasonlít, de mégsem azonos azokkal, hanem valójában a munkajog sajátos intézménye, amelynek szabályozását, megoldásainak kidolgozását a munkajogi viszonyok körében kifejtett funkciójának megfelelően kellett kialakítani. Ugyanez vonatkozik a kollektív szerződés elméleti minősítésére is: nem az államjog jogforrása, nem is a polgári jog szerződése, hanem a munkajognak egy sajátos, különös szabályozási formája, amely a korábban már ismertetett funkciókat tölti be. Más az, hogy az elméleti munkában, az egyes jogágazatok összehasonlító jellegű elemzésével kapcsolatban, és az ágazatok közötti analógia területén is, figyelemmel vagyunk az egyéb jogágazatok hasonló intézményeire.

2. Úgy vélem, hogy a kollektív szerződés elméleti minősítésének problémái egy más fajta következtetésre is alapul szolgálhatnak. A szocialista jogrendszerben több új jogágazat is kialakult. Elsősorban a munkajogra és a szövetkezeti jogra gondolok. Ennek következtében hasonló megoldások és intézmények alakultak ki egymással párhuzamosan a szocialista polgári jog, az államigazgatási jog és az eljárási jogok, továbbá a munkajog és a szövetkezeti jog körében. Így például több jogágazat területén is találkozunk a szerződés, a jogalanyiség, a jogképesség, az anyagi felelősség, a szavatosság stb. intézményeivel, amelyek hasonlóak, de nem azonosak. Ebből pedig az következik, hogy ki kell dolgozni például a szerződés, a jogalanyiség stb. magasabb, jogelméleti, esetleg alkotmányjogi szinten elhelyezkedő általános fogalmát, amely valamennyi jogágazat szerződésére, jogalanyiségára érvényes. Ki kell alakítani továbbá a szerződés, a jogalanyiség stb. különös, ágazati fogalmait, amelyek már magukon viselik az egyes jogágazatok jellegéből következő sajátos vonásokat is. Így például az államjog jogforrásai és a kollektív szerződés is besorolható egy magasabb szinten elhelyezkedő általános kategóriába, nevezetesen a „szabályozási forma” fogalmába, tartalmuk pedig a „norma” fogalmába. Az államjog jogforrásainak és a kollektív szerződésnek, de ide vonhatjuk harmadikként a szövetkezeti alapszabályt is, — közös vonásuk az is, hogy tárgyi jogot tartalmaznak. Az államjog, a munkajog és a szövetkezeti jog területén viszont már hozzájárulnak ehhez a különös ágazati sajátosságok.

Hasonló következtetésre jutunk akkor is, ha a kollektív szerződést mint szerződést elemezzük. A szerződés legáltalánosabb fogalma az, hogy jogilag egymás mellé rendelt, egyenrangú és önálló felek közös akaratát tartalmazza, és pedig joghatás előidézése érdekében. Az egyes jogágazatok területén azonban a szerződés különös fogalma már színesebb, mert több jellegzetes elemmel rendelkezik, különböző jellegű joghatások előidézésére irányul. A kollektív szerződés sajátos, a munkajog területén kialakult különös joghatása egyrészt az, hogy normákat, másrészt pedig olyan kollektív jellegű jogosultságokat és kötelezettségeket hoz létre, amelyeknek az alanyai egyfelől a vállalat, másfelől a szakszervezet, illetve a vállalati kollektíva.

Végül is véleményünk szerint a kollektív szerződés a munkajog különös szabályozási formája, amely a jogszabályok által meghatározott keretek között Magyarországon és több más szocialista országban is jelenleg:

a) normatív tartalommal rendelkezik annak érdekében, hogy meghatározza

aa) az egyéni munkaviszonyok és

bb) a kollektív jellegű jogviszonyok tartalmi elemeit;

b) megállapodásokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az állami és a szakszervezeti szerv hogyan működnek együtt, hogy meghatározott feladatokat megoldjanak, így például az együttműködés rendjét a munkanormák bevezetésével és megváltoztatásával, a lakásépítési akció lebonyolításával kapcsolatban stb.

3. Csak utalunk arra, hogy a kollektív szerződés nem az egyetlen vállalati szinten elhelyezkedő szabályozási forma. A magyar munkajog megoldása szerint az egészséges és biztonságos munkavégzésre vonatkozó részletes szabályokat elsősorban országos és miniszteri szinten kialakított balesetelhárító és egészségvédő óvrendszabályok határozzák meg. Ezeknek, valamint az egészség és testi épség védelmére vonatkozó szabályoknak vállalaton belüli szabályait az úgynevezett munkavédelmi szabályzatban kell meghatározni. Ez a szabályzat — formáját tekintve — olyan igazgatói utasítás, amelyből a munkavédelmet szolgáló egyéni és kollektív jellegű jogosultságok és kötelezettségek keletkeznek. A munkavédelmi szabályzatot a jogszabály szerint a vállalat a szakszervezet vállalati szervével egyetértésben adja ki. Helyes értelmezés szerint nemcsak a kiadásához, hanem módosításához és hatályon kívül helyezéséhez is szükség van a szakszervezet egyetértésére. Amíg hatályban van, a vállalatot is köti.

Az Mt. ugyan nem tesz róla említést, de szinte minden vállalatnál létrehozna egy úgynevezett szervezeti és működési szabályzatot. Ezt is a vállalat készíti el és adja ki. Véleményünk szerint ennek a kiadásához is szükség van a szakszervezet vállalati szervének egyetértésére, mert ebből a szabályzatból is olyan alanyi jogosultságok és kötelezettségek keletkeznek, amelyek a dolgozók munkakörülményeivel kapcsolatosak.

III. Egyes tételes jogi problémák

A következőkben egy-két dogmatikai és elméleti megoldás rövid ismertetésével szeretném dokumentálni, hogy a kollektív szerződéssel kapcsolatban valóban olyan tételes jogi és elméleti megoldásokra van szükség, amelyek ugyan hasonlóságot, de lényeges eltérést is mutatnak az államjoggal, az államigazgatási joggal és a polgári joggal szemben.

1. *A kollektív szerződés megkötésének érvényességi feltételei.* Lényeges kérdés, hogy milyen feltételek megvalósulása szükséges ahhoz, hogy a kollektív szerződés érvényesen létrejöjjön.

A kollektív szerződés normákat tartalmaz. Garanciális követelmény tehát, hogy kollektív szerződést érvényesen csak olyan szervezetek köthessenek, amelyeket a jogszabály erre feljogosít, vagyis olyanok, amelyek erre vonatkozó jogképeséssel rendelkeznek.

a) A magyar szabályozás szerint a kollektív szerződést minden állami és szövetkezeti vállalatnál, valamint — saját dolgozóira kiterjedő hatállyal — minden trösztnél meg kell kötni. Nem lehet kollektív szerződést kötni a pénzügyintézeteknél, az államhatalom és államigazgatás szerveinél, a fegyveres erők-nél és testületeknél, a rendészeti szerveknél, valamint a költségvetésből gazdálkodó egyéb szerveknél, az ipari szövetkezeteknél és mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél, továbbá a magánmunkáltatóknál.

b) A miniszternek a szakszervezettel együtt tett javaslatára azonban a munkaügyi miniszter a Szakszervezetek Országos Tanácsával egyetértésben az előző a) pontban ismertetett szabályoktól eltérést engedélyezhet.¹³

c) A részletesebb szabályozásra azonban azokon a területeken is szükség van, ahol kollektív szerződés kötése nem került sor. Ezért a jogszabály szerint mindazokat a kérdéseket, amelyek szabályozása egyébként a kollektív szerződésre tartozik, a miniszter, ha pedig a kérdések több ágazatot érintenek, a munkaügyi miniszter — az érdekelt miniszterrel egyetértésben — rendelettel szabályozza.¹⁴ Az első esetben szükség van az érdekelt szakszervezetnek, a második esetben pedig a Szakszervezetek Országos Tanácsának egyetértésére.¹⁵

d) A szabály az, hogy minden vállalat egy kollektív szerződést köt. A vállalatához tartozó nagyobb egységek sajátosságai azonban eltérő megoldásokat igényelhetnek. Erre való tekintettel ezek vezetői a velük együttműködő szakszervezeti szervvel az egységre vonatkozó eltéréseket a kollektív szerződésben meghatározott keretek közt a kollektív szerződés függelékében rendezhetik.¹⁶

e) A magyar megoldás szerint tehát csak a vállalat, illetve a tröszt szintjén lehet érvényesen kollektív szerződést kötni, de ez a lehetőség a válla-

¹³ Vö. Mt. V. 3. § (1)–(3) bekezdése

¹⁴ Vö. Mt. V. 3. § (4) bekezdés

¹⁵ Vö. Mt. 12. §-a és a Mt. V. 7. §-a

¹⁶ Vö. Mt. V. 4. §.

latok és a trösztök terhére szerződéskötési, vagyis szabályozási kötelezettséget is jelent. Kötelesek tehát a szakszervezettel mindaddig tárgyalni, amíg a kollektív szerződés létre jön. Ha ezt mégis olyan vita akadályozná, amelyet a felek elintézni nem tudnak, akkor a felsőbb állami és társadalmi szervek feladata, hogy a kollektív szerződés megkötését — mint erről már szó volt — formális jogi eljárás nélkül — előmozdítsák. Megjegyezzük, hogy vannak olyan szocialista országok, ahol magasabb szinten is kötnek kollektív szerződést.¹⁷ Ha bármelyik oldalon is olyan szerv köti meg a kollektív szerződést, amelyet erre a jogszabály nem jogosított fel, véleményünk szerint a kollektív szerződés minden további jogi aktus nélkül semmis.

f) A kollektív szerződést a szakszervezet vállalati szerve köti a vállalat igazgatójával. Az üzemi demokrácia elvéből azonban az is következik, hogy a kollektív szerződés megkötésének előkészítésébe a dolgozókat be kell vonni. Lehetőséget kell nyújtani részükre, hogy javaslataikat és észrevételeiket előterjeszthessék. Ezért rendeli el a jogszabály, hogy a kollektív szerződés tervezetét a vállalat a szakszervezet vállalati szervével közösen készíti elő és szervezi meg a tervezetnek a dolgozókkal való megvitatását.¹⁸ Ha tehát nem nyújtottak lehetőséget arra, hogy a dolgozók a kollektív szerződés tervezetét megvitassák, indokolt egy olyan megoldás, amely szerint a kollektív szerződést érvényesnek tekinteni nem lehet.

g) A kollektív szerződés tárgyi jogot, normát hoz létre. Ez indokolttá teszi, hogy csak olyan kollektív szerződést fogadjunk el érvényesnek, amelyet írásba foglaltak, továbbá a vállalat igazgatója és a szakszervezet vállalati szervének titkára aláírtak. Ezt az aláírási kötelezettséget a jogszabály ki is mondja.¹⁹ Érvényességi feltétel a kihirdetés is, amellyel majd a 4/e pontban foglalkozunk.

h) Elképzelhető lenne olyan megoldás is, hogy a kollektív szerződés csak akkor érvényes, ha azt a miniszter és a szakszervezeti központ jóváhagyja és/vagy az erre szolgáló nyilvántartásba felveszi. A magyar szabályozás — megítélésünk szerint helyesen — ilyen rendelkezést nem tartalmaz. Arra azonban feltétlenül szükség van, hogy a felsőbb állami és szakszervezeti szervek, sőt az illetékes munkaügyi döntőbizottságok és munkaügyi bíróságok is megkapják a kollektív szerződés példányát. Ezért rendeli el a jogszabály, hogy a kollektív szerződést és annak módosítását meg kell küldeni a vállalatnál, vagy egyes szervezeti egységeinél keletkezett munkaügyi viták első fokú eldöntésére illetékes munkaügyi döntőbizottsághoz, a másodfokon eljáró munkaügyi bírósághoz, valamint — ha kívánja — a vállalat felügyeleti szervének és a vállalati szakszervezeti szerv felettes szervének.²⁰ A megküldés azonban nem érvényességi feltétel.

¹⁷ Lásd: Witz, K. id. m.

¹⁸ Vö. Mt. V. 5. §-ának (1) bekezdése

¹⁹ Mt. V. 5. §-ának (2) bekezdése

²⁰ Mt. V. 5. § (4) bekezdése és 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. rendelet 8. §-a

i) *Egyes rendelkezések érvénytelensége: részleges érvénytelenség.* Az alaki érvénytelenségtől meg kell különböztetnünk a tartalmi érvénytelenség, illetve a teljes érvénytelenségtől a részleges érvénytelenség esetét, amidőn a kollektív szerződésnek csak valamely rendelkezése ellentétes jogszabállyal. Az alkotmány, illetve az államjog, továbbá a polgári jog is kidolgozta az érvénytelenségre, illetve az érvénytelenítésre vonatkozó megoldásokat. Ennek ellenére másfajta megoldásokat kellett kialakítani a munkajogban is. Az Mt. V. szerint a részleges érvénytelenség esetében a kollektív szerződést haladéktalanul módosítani kell. Mint a jogszabály elrendeli, a munkaügyi vitát eldöntő szerv, más hatóság vagy a szakszervezet az általa észlelt törvénysértést a vállalatnak jelenti be. A vállalat és a szakszervezet vállalati szerve e bejelentés alapján köteles gondoskodni a törvénysértő rendelkezés módosításáról, vagy ha a bejelentéssel nem értenek egyet, a vállalat nyolc napon belül köteles azt felterjeszteni a vállalat felügyeleti szervéhez. Ez az illetékes szakszervezettel egyetértésben tizenöt napon belül dönt.²¹

Ebben a vonatkozásban is érvényesül az a nézet, hogy a felsőbb szervek ebben a körben se korlátozzák a vállalati önállóságot az érvénytelenség megállapításán túlmenően. Ebből következik, hogy a döntés a jelenlegi szabályozás szerint csak arra terjedhet ki, hogy a megtámadott rendelkezés jogszabályba ütközik, tehát semmis. A döntés azonban nem állapíthat meg olyan rendelkezést, amely a semmis rész helyébe lép. A vállalatnak és a szakszervezet vállalati szervének jogkörébe tartozik annak eldöntése, hogy a semmis rendelkezés helyett új rendelkezésben kívánnak-e megállapodni.

3. *Jogszabályba nem ütköző helytelen rendelkezés.* Előfordulhat, hogy a kollektív szerződésnek valamely rendelkezése jogszabállyal nem ellentétes, de esetleg egyéb szempontból helytelen. Így pl. nem veszi figyelembe megfelelő módon a társadalmi, a vállalati vagy a dolgozói érdekeket, nem teremti meg közöttük az optimális összhangot; a nyereségrészesedés arányait helytelenül állapítja meg; túlzott mértékben megköti az igazgató vezetői jogkörét stb. A jogszabály szerint ilyen esetben a vállalat felügyeleti szerve a szakszervezettel egyetértésben a helytelennek tartott rendelkezésre a vállalat figyelmét felhívhatja. Az ilyen felhívást a vállalat köteles a szakszervezet vállalati szervével együttesen megtárgyalni. A jogszabály azonban ebben a körben is tiszteletben tartja a vállalat, illetve a szakszervezet autonómiáját, mert ha a rendelkezést továbbra is fenn kívánják tartani, a vállalat köteles harminc napon belül az indokok részletes megjelölésével a felügyeleti szervet tájékoztatni.²² A vállalat tehát nem köteles a felhívásnak eleget tenni. Az említett tájékoztatási és indokolási kötelezettség azonban a szabályozás újabb megfontolására készített. Ha azonban a vállalat és a szakszervezet vállalati szerve

²¹ Vö. Mt. V. 6. §.

²² Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. rendelet 10. §-a

az újabb megfontolás után is úgy látják, hogy a rendelkezés nem helytelen, akkor azt továbbra is fenntarthatják.

4. *A kollektív szerződés megkötésének, kihirdetésének és hatálybalépésének, felmondásának és megszűnésének rendje.* A kollektív szerződés normatív tartalmára tekintettel ezeket a kérdéseket is szabályozni kellett, de rendeltetése és jellege miatt más módon, mint az alkotmányban szabályozott jogforrások hasonló kérdéseit:

a) A kollektív szerződéseket 1967 után a jogszabály szerint egy évre kellett megkötni. Időközben azonban kialakult a kollektív szerződések normatív tartalmának stabilitása. Nem volt tehát szükség arra, hogy évenként az egész kollektív szerződést újból megkössék. Erre való tekintettel egy újabb jogszabály elrendelte, hogy a kollektív szerződéseket öt évi időtartamra kell megkötni. E szabály alól azonban két kivétel van:

aa) Öt éven belül is egyes — különösen az éves vállalati gazdasági eredményektől függő — rendelkezések hatályát egy naptári évre is meg lehet állapítani.

bb) Öt év helyett ennél rövidebb — de legalább egy évi — időtartamra is lehet kollektív szerződést kötni, ha ezt a vállalat sajátosságai indokolják.

b) Gondoskodni kell arról is, hogy a kollektív szerződést — akár teljes egészében, akár pedig részben — korábban is fel lehessen mondani, ha arra szükség van. Ezért a jogszabály elrendeli, hogy az egy évnél hosszabb időtartamra kötött kollektív szerződést mind a vállalat, mind a szakszervezet vállalati szerve legkésőbb november 1. napjáig a naptári év végére írásban felmondhatja.

c) Itt említtem meg, hogy a jogszabály szerint a kollektív szerződés a vállalat megszűnésével hatályát veszti.²³ Ez azonban — véleményem szerint — nem szünteti meg azokat a jogosultságokat és kötelezettségeket, amelyek még a kollektív szerződés hatálya alatt keletkeztek.

d) A kollektív szerződésnek több olyan rendelkezése is lehet, amelyeknek miként történő szabályozása a vállalat tervétől függ. Az összhang biztosítása érdekében a jogszabály elrendeli, hogy az új kollektív szerződést a vállalati középtávú terv készítésével összehangoltan legkésőbb január 1 és április 30 közötti időszakban kell megkötni.

e) Ha a kollektív szerződés másként nem rendelkezik, szabályait a kihirdetését követő tizenötödik naptól kell alkalmazni. A kihirdetés akkor következik be, ha és amikor a kollektív szerződés szövegét könnyen hozzáférhető helyen (helyeken) elhelyezték és az elhelyezésre vonatkozó tájékoztatást kifüggesztették.²⁴

f) Gondoskodni kellett arról is, hogy az új kollektív szerződés megkötésig is legyenek hatályos rendelkezések. Ezért a jogszabály elrendeli, hogy az

²³ Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. r. 1. §-a

²⁴ Vö. Mt. V. 5. § (2) és (3) bekezdés

új kollektív szerződés hatálybalépéséig az addig hatályban levő kollektív szerződés rendelkezéseit kell alkalmazni, a következő bekezdésben foglalt kivétellel.

A kollektív szerződés elrendelheti, hogy az egy naptári évre járó juttatások tekintetében rendelkezéseit a megkötés évének január 1. napjáig visszamenőleges hatállyal kell alkalmazni. A visszamenőleges hatálybalépésnek előfeltétele, hogy a kollektív szerződés az előző bekezdésben megjelölt határidőn belül kihirdetésre kerüljön.

Hogyan alakulnak azonban az ún. „szerzett jogok”? A jogszabály szerint, ha a dolgozó által az előző kollektív szerződés szabályai szerint igénybe vett juttatás több, mint ami az új kollektív szerződés szerint megilletné, a többletnek a kollektív szerződés kihirdetéséig eltelt idővel arányos része visszamenőleges hatálybalépés esetén sem követelhető tőle vissza. Ha azonban kevesebbet kapott, a vállalat köteles részére a különbözetet kiadni.²⁵ Ez a megoldás csak részben védi a szerzett jogokat, mert csak a már igénybe vett juttatásokat nem kell visszatéríteni, de a jövőre nézve elvesznek az ún. várományok. Helyes értelmezés szerint azonban a dolgozót megilletik olyan igénybe nem vett juttatások is, amelyek az előző kollektív szerződés alapján már esedékessé váltak, de azokat a vállalat még nem teljesítette. További elemzést és megfontolást érdemel a jogszabálynak az a szóhasználata is, amely csak „juttatásról” tesz említést. E szóhasználat alapján ugyanis a dolgozó az új kollektív szerződés szerint elveszthet olyan előnyöket, amelyek a korábbi kollektív szerződés alapján megillették, például egy hosszabb felmondási időre vonatkozó jogosultságot stb. Ez a probléma is további elemzést igényelne, de sajnos ez is meghaladja a feldolgozás kereteit.

g) Új vállalat alapításakor — legkésőbb a működés megkezdésétől számított négy hónapon belül — meg kell kötni a kollektív szerződést. Ennek hatálya a vállalat működésének megkezdéséig visszamenőlegesen is megállapítható.

A kollektív szerződés megkötéséig a vállalat igazgatója a szakszervezet vállalati szervével, ha az még nem alakult meg, a szakszervezet területi szervével egyetértésben ideiglenesen szabályozza azokat a kérdéseket, amelyeket a kollektív szerződésben kell rendezni.

A kollektív szerződés visszamenőlegesen hatályba lépése esetén a dolgozók által már igénybe vett juttatások tekintetében az f) pontban már ismertetett megoldás az irányadó.²⁶

5. *A dolgozók tájékoztatása a kollektív szerződés tartalmáról.* Nagyon lényeges követelmény, hogy a dolgozók a kollektív szerződést megismerjék. Erről a vállalat köteles gondoskodni, éspedig úgy, hogy a már ismertetett

²⁵ Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. r. 2. §.

²⁶ Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. r. 3. §-a

kihirdetést elvégzi. Köteles azonban ezen túlmenően megszervezni a kollektív szerződés oktatását mindazok részére, akiknek munkaköri kötelessége a kollektív szerződés rendelkezéseinek alkalmazása (pl. a termelési egységek vezetői, főművezetők, művezetők, brigádvezetők stb.). E dolgozókat, valamint a szakszervezeti bizalmikat a vállalat köteles a kollektív szerződés, illetőleg a módosítások egy-egy példányával is ellátni.²⁷ A vállalat rendszerint írásbeli szerződéssel alkalmazza a dolgozót. Az eddigi tapasztalatok nagyon indokoltá tennék, hogy a vállalat jelölje meg a szerződésben, hogy a dolgozó hogyan tekintheti meg a kollektív szerződést, sőt a munkavédelmi szabályzatot, továbbá a szervezeti és működési szabályzatot is. Szóbeli szerződés esetén is hasonló megoldásról kellene gondoskodni.

6. *A kollektív szerződés módosítása, újra-szabályozása.* Már utalás történt arra, hogy a kollektív szerződéseket általában öt évenként kell újra megkötni. Egyes rendelkezései azonban csak egy évre szólnak, másokat pedig esetleg már az öt év eltelte előtt is módosítani kell. Ezt veszi figyelembe a jogszabály, amidőn elrendeli, hogy minden év április 30-ig kell újra szabályozni az egy naptári év időtartamára megállapított rendelkezéseket. Ugyanaddig kell meghatározni a kollektív szerződésnek azokat a módosításait is, amelyek a kollektív szerződés végrehajtásának értékeléséből és a dolgozók javaslataiból következnek.

A kollektív szerződést az előző bekezdés esetén kívül is módosítani kell, ha a módosítás a jogszabályok változása miatt, vagy a kollektív szerződés jogszabálysértő rendelkezésének megszüntetése végett szükséges.

A kollektív szerződést módosítani lehet évközben akkor is, ha az a megelőző bekezdésekben nem említett egyéb okokból szükségessé válik.

A kollektív szerződés módosított rendelkezését a kihirdetését követő tizenötödik naptól kell alkalmazni, hacsak a módosítás eltérő határidőt nem állapított meg. A módosítást az eredeti rendelkezés hatálybalépéséig visszamenőlegesen kell alkalmazni, ha a módosításra azért volt szükség, mert az előző rendelkezés jogszabályt sértett. A kihirdetés évének január 1. napjáig visszamenőleges hatállyal ruházható fel a módosítás, ha az egy naptári évre járó juttatást állapított meg, feltéve, hogy a kihirdetése április 30. napjáig megtörténik.

A visszamenőleges hatálybalépés esetében irányadók a szerzett jogokra vonatkozóan a 4. f) pontban ismertetett rendelkezések.

A módosítás a kollektív szerződés függeléke. A kollektív szerződést módosító és eredeti aláírásokkal ellátott függelék a kollektív szerződés eredeti példányával együtt kell elhelyezni és megőrizni. A módosításokat az eredeti példányokon fel kell tüntetni.²⁸

²⁷ Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. r. 9. §.

²⁸ Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. r. 5—7. §-ai

A kollektív szerződés módosítása esetén egyébként a megkötésére előírt szabályok szerint kell eljárni.

7. *Beszámoló a kollektív szerződés végrehajtásáról.* A kollektív szerződés rendelkezéseinek megvalósulása szempontjából nagyon lényeges, hogy annak végrehajtásáról a vállalat a kollektíva előtt beszámoljon. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy a dolgozók akár a vállalat vezetőségét, akár a szakszervezetet megbírálhassák, és javaslatokat terjesszenek elő a kollektív szerződés módosítására. Ezért rendeli el a jogszabály, hogy a vállalat minden év elején köteles írásban részletesen beszámolni a kollektív szerződés előző évi végrehajtásának tapasztalatairól és azt megtárgyalásra a szakszervezet vállalati szervének megküldeni. A vállalat a beszámolót a szakszervezet vállalati szervének erre vonatkozó határozatával együtt köteles megvitatásra a dolgozók elé terjeszteni olyan időpontig — de legkésőbb március 31-ig — hogy a beszámolóval kapcsolatos észrevételek felhasználhatók legyenek az új kollektív szerződés, illetőleg a kollektív szerződés módosításának elkészítésénél.

A megvitátást ugyanolyan keretekben kell lefolytatni, mint a kollektív szerződés tervezetének megvitatását. A dolgozók részéről elhangzott javaslatokat jegyzőkönyvben kell rögzíteni és a vállalat tizenöt napon belül köteles a dolgozókat javaslataik elbírálásáról a döntés indokainak közlése mellett írásban értesíteni. Az értesítések másolatát a szakszervezet vállalati szervének meg kell küldeni.²⁹

* * *

Úgy gondolom, hogy az itt ismertetett problémák nemcsak arra hívják fel a figyelmet, hogy a kollektív szerződés a munkajog olyan önálló intézménye, amely sajátos dogmatikai és elméleti megoldásokat igényel, hanem arra is, hogy éppen ezért folytatni kell a kutatásokat abban az irányban, hogy milyen további szabályozási és elméleti megoldásokra van szükség. Azonban nemcsak jogdogmatikai és jogelméleti, hanem munkaszociológiai és egyéb társ tudományi kutatásokra is gondolok, mert az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a kollektív szerződések rendelkezéseinek a megvalósulása érdekében nemcsak jogi szabályozásra, hanem jól kidolgozott gyakorlati tevékenységre is szükség van, különösen a szakszervezet részéről.

²⁹ Vö. 14/1970. (XI. 20.) MüM. sz. r. 4. §.

HOGYAN FEJLŐDIK TOVÁBB A LENGYEL MEZŐGAZDASÁG?

FORGÁCS KATALIN

I.

Nálunk alig vagy egyáltalán nem ismerik azokat a változásokat, amelyek a lengyel agrárpolitikában 1972 óta bekövetkeztek. Igaz, hogy a birtokszerkezetet továbbra is az egyéni gazdaságok túlsúlya jellemzi és az állami gazdaságok a földterületnek 14 százalékát, a szövetkezetek pedig mindössze 1 százalékát birtokolják. Nem maradhatnak mégsem érdektelenek számunkra azok az újabb és remélhetőleg célravezető erőfeszítések, amelyek segítségével jelenleg a mezőgazdasági termelés fellendítésére és kedvezőbb birtokszerkezet kialakítására törekednek Lengyelországban.

✓ Három hétig tanulmányoztuk az új vonásokkal gazdagodott lengyel agrárpolitikát. Varsóban a Mezőgazdasági és Falufejlesztési Intézetben, az Agrárgazdasági Kutató Intézetben, a Szövetkezeti Kutató Intézetben, a Társadalomtudományi Főiskolán és a Lengyel Tudományos Akadémia apparátusában több vezetővel és munkatárssal beszélgettünk a mezőgazdaság fejlesztésének elméleti kérdéseiről. Ezeknek a problémáknak inkább a gyakorlati oldalát ismerhettük meg a Szövetkezetek Országos Központjában, a Mezőgazdasági Körök Országos Központjában, valamint két Varsó környéki szövetkezetben és egy egyéni gazdaságban. A látottak és a hallottak összefoglalását jelentette egy igen érdekes konzultáció a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Mezőgazdasági Osztályán.

Krakkóban szintén gazdag programot szerveztek részünkre. Az ottani Mezőgazdasági Akadémián megismertük a déli területek helyi sajátosságait és azokat az elképzeléseket, amelyek segítségével bekapcsolódnak az országos agrárpolitikai célkitűzések megvalósításába.

A kettős feladat

A lengyel agrárpolitikában sok minden megváltozott az utóbbi egy-két évben, de maga az alapelv csorbitatlanul, sőt egyre hangsúlyozottabb formában uralja a koncepciót. Minden gyakorlati intézkedés fokmérője és minden elméleti kutatás megcáfolhatatlan axiómája az az elv, hogy a lengyel mező-

gazdaság *szocialista átalakítását* szükségképpen össze kell kapcsolni az *agrártermelés emelésével*. Egyik feladatot sem célszerű a másik rovására megvalósítani: A mezőgazdasági nagyüzemek létrehozása a termelés átmeneti visszaesése árán a fejlődésnek ugyanúgy nem járható útja, mint a termelés folyamatos növelése a magukra hagyott kisparaszti gazdaságokban. A kettős célkitűzést együttesen, egymást kölcsönösen kiegészítve és erősítve kívánják megvalósítani az elkövetkező időszakban.

A beszélgetések során feltűnt, hogy mindegyik feladat pontosabb megjelölésére általánosan egy-egy jelzőt is használnak. Vagyis a mezőgazdasági termelés *gyors* emelését és a mezőgazdaság *fokozatos* átalakítását tűzték ki célul. Ebből a határozottabb megfogalmazásból egyben arra is lehet következtetni, hogy rövid távon a termelés emelését preferálják a szocializálás hosszadalmas folyamatán belül. Egészen leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy a kettős célkitűzés régi elve ezzel a két jelzővel vált határozottabbá és hangsúlyozottabbá az agrárpolitika jelenlegi új szakaszában. Pontosabban az intézkedések a termelés gyors emelését és a nagyüzemek fokozatos létrehozását célozzák és az elmúlt egy-két év eredményei is a *termelés meggyorsulásában* és a *szocialista átalakulás evolúciós programjának* kidolgozásában és a kezdeti lépések megtételében jelentkeztek.

A következetesebb formában felújított kettős feladat létjogosultságát általában ugyanazokkal az érvekkel támasztja alá a kutató és a gyakorlati szakember. A *termelési oldallal* kapcsolatban elmondják, hogy a lakosság életszínvonalának állandó emelése a párt politikájának lényeges alkotó része. Gyakorlati megvalósításához viszont egyre több élelmiszerre van szükség, amit a hazai termelésnek kell biztosítania. Vagyis az *életszínvonal-politikának az előtérbe kerülése szükségképpen maga után vonta a mezőgazdaság kiemelkedő szerepének a felismerését* ennek a célkitűzésnek a megvalósításában, mivel az élelmiszerek megfelelő mennyisége a mezőgazdaság termelési kapacitásától, de főképpen a parasztság termelési kedvétől függ.

A mezőgazdaság az életszínvonal emelésének legfontosabb gazdasági bázisa a mai Lengyelországban. A lakosság élelmiszerellátása a mezőgazdasági termelés alapvető funkciója, de jelentősége a gazdasági fejlettségtől függően koronként változik. Lengyelország jelenlegi fejlettségi szakaszát az jellemzi, hogy a lakosság életszínvonalának emelésében a mezőgazdaságnak meghatározó szerepe van. A lakosság zöme jövedelmének döntő részét élelmiszerekre költi, ezért a béreket is csak megfelelő árufedezet mellett tudják emelni. Ezen túlmenően az életszínvonal jövőbeni alakulására is nem lebecsülendő hatással van a mezőgazdaság. Ha több árut termelnek a gazdaságokban, akkor egyaránt többet fogyaszthat a lakosság és többet exportálhat az ország. A végeredmény azonos: a hazai agrártermelés fokozása mentesít a pótlólagos élelmiszer behozataltól, továbbá az agrárexport növelése lehetővé teszi több gép vagy nyersanyag megvásárlását külföldön — elsősorban az ipari fejlődés előmozdítása

céljából. A fejlettebb ipar viszont nélkülözhetetlen mind a mezőgazdasági termelés folyamatos emeléséhez, mind az életkörülmények további javításához. Ennek a jótékony kölcsönhatásnak a kibontakoztatásában jelenleg a mezőgazdaságnak kulcsfontosságú szerepe van. Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a mezőgazdasággal összefüggő kérdésekkel sokat foglalkoznak a lengyel közgazdászok. Az mégis külön magyarázatra szorul, hogy miért kíséri feltűnően nagyobb érdeklődés a mezőgazdasági termelés alakulását, mint négy-öt évvel ezelőtt?

A mezőgazdaság szerepét a gazdasági növekedésben korábban is ismerték a lengyel szakemberek. A változás bizonyára az, hogy ma a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeket közvetlenül az életszínvonal emelésére, de közvetve az egész gazdasági fejlődés meggyorsítására tudatosabban és fokozottabban kihasználják. A céltudatosabb gazdaságpolitikához az ösztönzés kétségtelenül a fogyasztás oldaláról érkezett, vagyis az életszínvonal tarthatatlanul kismértékű növekedése tette sürgetővé az aktívabb gazdaságpolitika folytatását. Az elmúlt évek eseményei különösen arra kötelezik a gazdasági és a politikai élet vezetőit, hogy okulva a múlt hibáin szoros összefüggést lássanak az életszínvonal és a politikai hangulat alakulása között. Például a húst „politikai áruként” emlegetik, a hústermelés fokozását pedig politikai kérdésnek tekintik jelenleg Lengyelországban. Ez a körülmény politikai szempontból is kiemelt feladattá teszi a mezőgazdasági termelés gyors emelését.

A termelés fellendítése érdekében 1972. január 1-től *megszüntették a kötelező beadási rendszert* és ösztönzőbb kereskedelmi formákat vezettek be az agrártermékek értékesítésére. A felvásárlók útján jutnak el a termékek az állami kereskedelemhez és a feldolgozó üzemekhez — ezt a rendszert különféle szerződéskötések és megállapodások teszik tervszerűvé. *Szabad piac nincs Lengyelországban*, így az eladásra szánt termékek feltétlenül valamelyik államilag szervezett vagy szövetkezeti felvásárló szerv közvetítésével jutnak el a termelőtől a felhasználóhoz.

A kötetlenebb értékesítési formák bevezetésének, valamint egyéb kedvezmények nyújtásának meg is lett az eredménye. A mezőgazdasági termelés 12%-kal, ezen belül az állatállomány 20%-kal emelkedett az elmúlt két évben. Ezt rekordteljesítménynek tartják és bizonyítéknak arra vonatkozóan, hogy *a kisparaszti gazdaságok nagy tartalékokkal rendelkeznek* a termelés fokozásához. A helyesirányú agrárpolitika feladata ezeknek a lehetőségeknek a minél nagyobb mértékű kihasználása az élelmiszer-ellátás javítása érdekében.

A kettős feladat közül a második célkitűzéshez, vagyis *a mezőgazdaság átszervezéséhez* kapcsolódó indokok is általában egyformák, mind a különböző kutató intézetekben, mind a Lengyel Egyesült Munkáspárt központi fórumain. Hangsúlyozzák, hogy a szocializmus építésének általános törvényszerűsége a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megvalósítása. Ez a feladat Lengyelországban is megoldásra vár. Meg kell azonban találni a jelenlegi

adottságoknak legjobban megfelelő módszereket és nagyüzemi formákat, valamint a körülményekhez igazodó optimális ütemet.

A mezőgazdaság szocialista átalakítása hosszú történelmi folyamat eredménye. Ez a megállapítás még azokra az országokra is vonatkozik, ahol szövetkezeti gazdálkodást folytatnak. A szocialista országokban ugyanis a szövetkezetek létrehozásával egyidejűleg csökkent a termelés és a nagyüzemeknek időre volt szükségük ahhoz, hogy elérjék és túlszárnyalják a kisparaszti gazdaságok korábbi termelési színvonalát. Egyedül Magyarországon alakult ki olyan kedvező politikai helyzet, hogy a szövetkezetek megszervezésének időszakában tovább emelkedett a termelés. A magasabb termelési szint produkálásával sem zárul le az átalakulás folyamata, hiszen a szövetkezetek tovább formálódnak mindaddig, amíg valóban önállóan működőképes szocialista nagyüzemekké válnak.

Lengyelországban evolúciós folyamatnak tekintik a mezőgazdaság átszervezését, amely során a nagyüzemi gazdálkodásnak igen változatos formái alakulnak ki. Ez az óvatos és körültekintő előrehaladás — a lengyel elvtársak véleménye szerint — két ok miatt szükséges: *Egyrészt* ezt az elképzelést indokolja a már említett életszínvonal-politika maradéktalan teljesítése és ennek érdekében a kisparaszti gazdaságokban rejlő tartalékok teljes kihasználása, *másrészt* az átszervezéshez nélkülözhetetlen feltételek fokozatos megteremtése. Ez az utóbbi követelmény főképpen a népgazdasági szintű, távlati tervezési munka során került a figyelem középpontjába.

A lengyel közgazdászok és politikusok véleménye szerint az átszervezés gyors végrehajtásához *hiányoznak a technikai és a gazdasági feltételek*. Az ipar olyan fejlettségi szakaszban van, amikor még nem tudja biztosítani a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges gépeket, építőanyagokat, műtrágyaféleségeket, növényvédőszeret stb., pedig a földkoncentráció önmagában nem vezet magasabb termelési eredményekhez. A jelenlegi technikai szinten nem elég csak megszervezni a nagyüzemeket, ezeket el is kell látni a megfelelő termelési eszközökkel. A nagyüzemekben már szükségszerűen meg kell változtatni a termelési tényezők korábbi, a kisüzemekre jellemző arányát ahhoz, hogy egyre magasabb szintre emeljék a termelést. Ugyanakkor az egyéni gazdaságokban elegendő belső tartalékkal rendelkeznek ahhoz, hogy nagyobb beruházás nélkül még hosszabb ideig fokozzák a termelést. A nagyüzemek felszerelése modern, ipari eredetű termelési eszközökkel költséges folyamat. Hangsúlyozzák, hogy jelenleg az egyéni gazdaságokban mintegy *háromszor olcsóbban* termelnek, mint a szocialista szektorban. Emellett ez a beruházás-igényes folyamat nem fizetődne ki, mert a technikai átalakulás során olyan nagymennyiségű munkaerő szabadulna fel, amit az iparban és a szolgáltatások területén nem tudnának jelenleg foglalkoztatni. Először az iparban kell olyan fejlettségi fokot elérni, hogy ez az ágazat megtermelje a mezőgazdasági nagyüzemek termelési eszközeit és fokozatosan felszívja a szabadbá váló munka-

erőt. Ha ezek a feltételek már adottak, akkor lehet gyorsítani a mezőgazdasági termelési bázis technikai átalakításával egyidőben a nagyüzemek megszervezését.

Az evolúciós program indokolására még további érveket is hallottunk a beszélgetések folyamán. Egyesek elmondták azt is, hogy a parasztság ragaszkodása a földhöz náluk jóval erősebb, mint más országokban. Ezt a mentalitást annál is inkább tiszteltetben kell tartani, mivel a parasztság nem tanúsított ellenséges magatartást a szocialista rendszerrel szemben. Mind az 1956-os, mind az 1968-as és az 1970-es politikai megmozdulásoktól a parasztság távol maradt, jóllehet volt oka az elégedetlenségre, hiszen például az életszínvonal jóval alacsonyabb, mint az iparban dolgozó munkásoké. A hetvenes évek intézkedéseinek tapasztalatai is azt mutatják, hogy a parasztok akarnak és képesek többet termelni, ha ehhez az államtól megfelelő ösztönzést és támogatást kapnak. *A parasztsággal szorosan együttműködve* kell tehát megoldani a termelés gyors emelésének és a nagyüzemek fokozatos létrehozásának kettős feladatát.

Vélemények a mezőgazdaság átalakításának módjáról

A mezőgazdaság előtt álló kettős feladat megfogalmazásában és megindokolásában úgy tűnt a mintegy harminc szakemberrel folytatott beszélgetés során, hogy eléggé egységesek a vélemények. Különböző nézetekkel inkább akkor találkoztunk, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésének gyakorlati módszereiről kérdeztük a beszélgető partnereket. Ezt az állapotot rendjénvalónak tartják a lengyel elvtársak, hiszen a mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásának konkrét módszereit valójában egy-két éve kezdték el szélesebb körben megvitatni és kidolgozni. Jelenleg például nélkülözni tudják a Lengyel Tudományos Akadémia irányításával működő közgazdaságtudományi intézetet Varsóban, de sürgősen létrehozták egy olyan új, mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó kutató intézetet, amelynek egyik fő profilja éppen a szocialista átalakulás gyakorlati programjának a kidolgozása.

Ennek az Intézetnek az egyik munkatársától, *dr. Tadeusz Hune*ktől hallottuk a következő koncepciót. Véleménye szerint Lengyelországnak valami-féle „svéd úton” kellene járnia, vagyis a tőkésországok agrárpolitikájából ismeretes intézkedések segítségével kellene kialakítani a korszerűbb birtokstruktúrát. A parasztgazdaságok között végbemenő differenciálódás során a kisebb és a gyengébb üzemek fokozatosan átadják helyüket a nagyobb és erősebb gazdaságoknak. Ezt a folyamatot stimulálni lehet például megfelelően magas nyugdíjak biztosításával olyan előregedett gazdálkodók részére, akik hajlandók átadni földjüket az államnak. Ilyen módon többszázezer üzem megszűnésére lehet számítani a közeljövőben. Az apró földparcellák másik részén

mellékkeresetet, ill. elfoglaltságot nyújtó kertek alakulnak ki — ezekkel sincs gondja az államnak. A fennmaradó, egyre kisebb számú gazdálkodóval az ipari üzemek kooperációs szerződéseket kötnek a folyamatos és egyöntetű nyersanyag-szállítások biztosítása érdekében. Az együttműködésben a szocialista nagyipari vállalatnak van meghatározó szerepe olyannyira, hogy a gazdálkodók végső sorban az ipari üzem munkásaivá válnak.

Ez a koncepció abban különbözik a tőkésországok racionalizálási programjaitól, hogy a szocialista állam monopolhelyzetben van és gátat vet a nem kívánatos tendenciák kibontakozásának, egyben erősíti a pozitív irányú jelenségek terjedését. Például megakadályozza egyes kedvező helyzetben levő üzemtulajdonosok gazdagodását az ár-, hitel- és az adópolitika eszközeivel, továbbá segíti a parasztok együttműködésének minden hasznos formáját.

Henryk Cholaj professzornak más a véleménye ezekről a kérdésekről. Biztos abban, hogy Lengyelország a kétezredik évbe nem tud átlépni ezzel az elavult birtokrendszerrel. A század végéig feltétlenül meg kell teremteni a szocialista mezőgazdaságot. Szerinte azonban a kollektivizálás problémáját nem kell új szempontból megközelíteni, mivel ez elvonhatja a figyelmet a fontos tennivalókról. Ma sincs semmi új a kollektivizálás lényegében, a sajátos lengyel út megtalálásához a klasszikus és eddig bevált módszereket kell tanulmányozni. A fontos feladat pedig az *ipari háttér* megteremtése, vagyis a legszükségesebb ipari eredetű termelési eszközök biztosítása a mezőgazdaság számára.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának fő formája a szövetkezet lesz. Maga a szövetkezeti vállalat nagyon sokat változott az utóbbi évtizedekben a többi szocialista országban is, így feltételezhető, hogy a lengyel szövetkezetek is rendelkeznek majd speciális vonásokkal, amelyek persze egyelőre nem ismeretesek. Támogatni kell az egyszerű kooperáció valamennyi formáját, hogy az együttműködés elvezessen a magasabb típusú társulások létrejöttéhez.

Dr. Konrad Bajan, a Társadalomtudományi Főiskola tanszékvezető egyetemi tanára viszont úgy vélekedik, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek igen változatos formában jönnek majd létre. Első helyen említette az állami gazdaságokat, amelyek egyes körzetekben jelenleg is domináló szerepet töltenek be a mezőgazdaságban. Például az ország nyugati részén 40%-ot is eléri az állami gazdaságokhoz tartozó föld aránya. Más vidékeken viszont túlsúlyban maradnak az egyéni gazdaságok, de különböző egyszerű társulási formákat hoznak létre és szorosan kapcsolódnak az ipari feldolgozó üzemekhez. A kolhoz típusú gazdálkodás kevésbé fejlődik a következő időszakban, mivel az ötvenes években lejárták ezt a társulási formát, pedig nem kétséges, hogy a jövő az ilyen típusú szövetkezeteknek kedvez.

A következő tíz-tizenöt év alatt meg kell oldani a mezőgazdaság szocialista átalakításának nehéz feladatát. Ezt a szükségszerűséget a parasztok egy

része maga is felismerte, hiszen az egyéni gazdálkodást súlyos gondokkal küszködve folytatják. Ezekről a nehézségekről a tanszék munkatársainak közvetlen tapasztalatai vannak, mivel kérdőívek és beszélgetések formájában szociológiai felméréseket végeznek a parasztság körében.

A *Szövetkezeti Központ* munkatársai ugyancsak tényekkel és adatokkal bizonyították, hogy a szövetkezeti tagok már most is jobban élnek és több szociális juttatásban részesülnek, mint az egyéni gazdálkodók. A szövetkezeteknek az eredményeikkel kell vonzóvá válniuk a parasztság számára. Ilyen módon elérhető, hogy Lengyelországban is olyan nagyméretű szocialista vállalatok jöjjenek létre, mint például Magyarországon.

A szocialista nagyüzem formái azonban bizonyára eltérőek lesznek Lengyelország különböző vidékein. *Krakkóban a Mezőgazdasági Akadémia* munkatársai elmondták, hogy a Krakkói Vajdaságban és általában a déli területeken a mezőgazdasági birtokszerkezet sajátosságai miatt a kooperáció egyszerű formáinak tömeges szervezését részesítik előnyben. Itt ugyanis az országos átlagtól eltérően a szocialista szektor aránya a mezőgazdaságban mindössze 1 százalék körül van. Az egyéni gazdaságok átlagos területe csak 2,5 hektár, vagyis mintegy felét teszi ki az országos átlagnak. Ugyanakkor ezek a kis földbirtokok is több tucat parcellából tevődnek össze. Számon tartanak olyan gazdát, akinek kb. száz részből áll a földtulajdona, saját maga sem találja meg a parcelláit. Az egyik krakkói intézet munkatársai évek óta azon fáradoznak, hogy kidolgozzanak egy tagosítási tervet. E koncepció szerint nemcsak egy tagban próbálják egyesíteni a gazdálkodók földjét, hanem ezzel egyidőben korszerű településeket is kialakítanak. Ennek a roppant munkának az eredményei csak hosszú idő után jelentkeznek, hiszen nem elég a tagosítási tervet elkészíteni, meg is kell szervezni a parasztok egymás közti földcseréjét. Partnereinknek kifejtettük azt a véleményünket, hogy a nagyszabású tagosításokkal legalább annyira kimozdítják a parasztokat eddigi megszokott életmódjukból, mintha egyúttal szövetkezeti nagyüzemeket szerveznének. A nagy „földindulás” végeredménye pedig csupán egy kevésbé szétaprózott, de mégis kisbirtok-struktúra fennmaradása lesz. Azzal érveltek, hogy az így erősebbé váló egyéni gazdaságokkal majd könnyebb szerződniük az ipari kombinátoknak. Emellett támogatják a horizontális együttműködés legkülönbözőbb formáit is a parasztgazdaságok között.

A sokféle elképzelés hatására óhatatlanul bizonytalan érzései támadnak a látogatónak: vajon az evolúciós program mikor és hogyan válik valósággá? Az kétségtelen, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakításának sokféle módszerét részben szükségessé teszik az ország eltérő társadalmi-gazdasági körülményei. A három részre szakított Lengyelországban különbözőképpen fejlődtek az agrárviszonyok és ennek a következményeit máig is ki lehet mutatni a birtokstruktúrában, a települési formákban, a parasztok termelési színvonalában és gondolkodásmódjában stb. Főleg a Krakkóban tett látogatás után vált

érthetővé számunkra, hogy a szocialista átalakulás módszereire vonatkozó eltérő véleményeknek objektív alapja is van: Nem várható, hogy az egész országra érvényes, egységes átszervezési programot dolgozzanak ki. Az eltérő helyi adottságok ugyanis irreálissá teszik az ilyen, nagyon homogén program megvalósítását.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a véleménykülönbségek egyben a szocializálási folyamat kezdetét jelzik. Egy rendkívül nehéz és bonyolult feladat megoldásáról van szó. Azt is eredménynek lehet tekinteni, hogy nem a következő nemzedékre hárítják a szocialista nagyüzemek létrehozásának minden gondját, mint négy-öt évvel ezelőtt, hanem megteszik az első lépéseket ezen az úton. Úgy gondoljuk, hogy az előrehaladást szükség-szerűen meg kell majd gyorsítani a mezőgazdaságon kívüli feltételek megteremtésétől függetlenül, mivel *a kisparaszti gazdaságok tartalékai egyáltalán nem olyan bőségesek*, mint azt jelenleg feltételezik. Továbbá ezeket az ún. tartalékokat maga az állam finanszírozza, a magukra hagyott kisparaszti gazdaságok nem lennének képesek a termelés rendszeres és nagymértékű emelésére. Maguk a lengyel elvtársak sem úgy vélekednek, hogy a szövetkezetek megszervezése feltétlenül többbe kerülne, mint az egyéni gazdaságok még meglévő tartalékainak kiaknázása. Ebben az esetben viszont célszerűbb lenne a jövőt jelentő szövetkezeti nagyüzemeket fokozottabban támogatni, mint az idejét múlt, gazdaságtalan magánszektor.

HOGYAN FEJLŐDIK TOVÁBB A LENGYEL MEZŐGAZDASÁG?

CSIZMADIA ERNŐNÉ

II.

A lengyel mezőgazdaság fejlődésével kapcsolatos főbb elvi kérdések, valamint az erre vonatkozó különböző nézetek, álláspontok tömör összefoglalását adta Forgács Katalin azonos címmel megírt cikkében. Ezután érdemes röviden bemutatni a szövetkezeti mozgalom mai gyakorlatát, azokat a formákat, módszereket, amelyek az ismertetett fejlesztési koncepciók realizálására hivatottak.

A termelőszövetkezet a lengyel mezőgazdaság szocialista átalakításában

Közismert tény, hogy a lengyel agrárviszonyokra ma még az egyéni parasztgazdaságok túlsúlya és a szocialista szektor szerény képviselője jellemző. Különösen elenyésző a termelőszövetkezetek aránya mind a földterület, mind a mezőgazdasági termelés vonatkozásában. A mintegy 40 ezer termelőszövetkezeti tag a 6 milliónyi mezőgazdasági foglalkoztatotthoz viszonyítva (ezek döntő többsége egyénileg gazdálkodó) ugyancsak nem jelent számottevő hányadot.

A termelőszövetkezetek tömeges szervezése az ötvenes évek elején Lengyelországban is megindult. Arányuk a mezőgazdaságilag művelt területből 1956-ban elérte a 10 százalékot. Ezek a kellően meg nem alapozott, gazdaságilag meg nem szilárdult gazdaságok nem állták ki az 1956-os politikai viharok próbáját, és szinte teljes számban feloszlottak. Ezután mintegy 15—18 esztendeig azt lehet mondani „le is került napirendről” a kollektivizálás kérdése Lengyelországban. Találónak jellemezte a LEMP KB mezőgazdasági osztályvezetője a helyzetet, amikor azt mondta, hogy úgy kezelték ezt a problémát, mint amelyet nem a mai, hanem a következő generációnak kell majd megoldania.

Az utóbbi 2—3 évben szükségessé vált, hogy komolyabban kezdjenek el foglalkozni a mezőgazdaság szocialista, nagyüzemi átalakításának sokrétű teendőivel. A Lengyel Egyesült Munkáspárt agrárszövetkezeti politikájának fő irányvonalai kirajzolódtak és széles körű ismertetésre, megvitatásra kerül-

tek. Egy sor párt- és kormányhatározat, ezek nyomán pedig több gazdasági, pénzügyi és szociális intézkedés született, amelyek határozott előrelépést jelentettek és gyakorlati cselekvésre készítettek. Ha a termelőszövetkezet mint kollektív gazdasági forma szerepének és jövőjének megítélése tekintetében nincs is gyökeres változás, tehát *változatlanul nem ezt tekintik az átszervezés legmegfelelőbb modelljének*, igyekeznek elősegíteni a meglevő kevés számú termelőszövetkezet gazdasági megszilárdulását, termelési színvonaluk emelését. A kötelező beadás eltörlése, a felvásárlási árak emelése, a termelőszövetkezetek tevékenységi köre bővítésének elősegítése, az új állami támogatási rendszer (1972. évi 22-es rendelet) életbelépése, a termelőszövetkezeti tagok nyugdíj- és családi pótlék rendszerének bevezetése az eddiginél kedvezőbb feltételeket teremtenek a meglevő termelőszövetkezetek fejlődése számára is. Kezdeti eredménynek lehet elkönyvelni, hogy az utóbbi években jelentősen emelkedett a termelőszövetkezetek összes és árutermelése, javult jövedelmi helyzetük. A múlt évi adatok szerint 1965-höz képest az össztermelés közel 70 százalékkal, az árutermelés pedig több mint kétszeresére emelkedett. Az egy dolgozó tagra jutó felosztható jövedelem 1965-ben 14,402 zlotyt, 1971-ben már 24,331 zlotyt tett ki.

A termelőszövetkezeteknek azonban továbbra is több olyan nehéz körülménnyel kell megküzdeniük, amelyek akadályozzák őket abban, hogy bizonyítani tudják a nagyüzemi gazdálkodás fölényét. *Az egyik ilyen kedvezőtlen adottság*, hogy a mai termelőszövetkezetek *igen kisterületű*, s ráadásul *szét-szór*t, több *porcellából álló* gazdaságok. Erről tanúskodnak az alábbi adatok:

A termelőszövetkezetek megoszlása területnagyság szerint

Év	Termelőszövetkezetek		Megoszlásuk százalékban				
	száma	%	100 ha alatt	100-200 ha	200-300 ha	300-500 ha	500 ha felett
1971	1049	100,0	14,2	29,5	22,5	23,8	10,0
1972	1056	100,0	13,9	28,2	21,6	24,6	11,7

Egy termelőszövetkezet átlagterülete országosan 1971-ben 271 és 1972-ben 281 hektárt tett ki. Ehhez vegyük hozzá, hogy ez a terület sem egy tagban helyezkedik el. Például Varsó környékén két termelőszövetkezetet látogattunk meg, ezek közül az egyik 290 hektáros gazdaság három, a másik 230 hektáros két parcellából áll. Mint mondták, vannak ennél rosszabb adottságokkal rendelkező szövetkezetek is. Ez a szétaprózottság egyrészt annak a következménye, hogy a termelőszövetkezeteket nagyrészt állami tartalékterületen szervezték. Ma is 67,7 százalék az Állami Földalap arány a termelőszövetkezeti területen belül. Másrészt a földdel belépett tagok csak kisebb

részét teszik az adott falu termelőinek, ezért tagosítást sem tudtak végrehajtani. Ez a kedvezőtlen területi adottság érthetően nagy akadálya az ésszerű termelészerkezet és gépesített nagyüzemi termelés kialakításának. Figyelembe véve a jelenlegi viszonyokat, ez a helyzet rövid távon (4—5 év alatt) nem igen fog megváltozni.

A másik kedvezőtlen körülmény, hogy a termelőszövetkezetek *eszköz-ellátottsága* sem mennyiségét, sem színvonalát, korszerűségét tekintve *nem ki-elégítő*. A gépesítés vonatkozásában persze országosan az a fő gond, hogy nincs elegendő erő- és munkagép az alapvető mezőgazdasági munkák elvégzéséhez. Ennek biztosítása előfeltétele az egész mezőgazdaság fellendítésének, de különösen a nagyüzemek, köztük a termelőszövetkezetek továbbfejlődésének.

A termelőszövetkezetek igyekeznek kitörni az egyhelybentopogás állapotából. Egyre inkább felhasználják az új helyzet adta lehetőségeket. Keresik a jövedelmezőbb gazdálkodás módjait, törekszenek üzemi adottságaik, feltételeik javítására.

A két meglátogatott termelőszövetkezetben is ezt tapasztaltuk. *Egyik oldalon* a hagyományos mezőgazdasági termelésben mindinkább *a specializálódás irányába* haladnak, *más oldalról a termelés körének bővítésével* próbálkoznak.

Az egyik szövetkezetben például zöldség-gyümölcs feldolgozó üzemet létesítettek, ahol saját termékeik mellett az egyéni gazdáktól szerződéses alapon felvásárolt nyersanyagot is feldolgozzák. Az ilyen jellegű kapcsolat az egyéni parasztokkal abból a szempontból is nagyon jelentős, hogy elősegíti az eddigi elszigeteltség feloldását, gyakorlati termelési kapcsolatot teremt a közös gazdaság és a kívülállók között. Palántát, vetőmagot, vegyszert, műtrágyát ad, valamint szaktanáccsal látja el ezeket a gazdákat a szövetkezet. Másik új tevékenység: az ipari kooperáció, *a bedolgozás*. Az Ursus traktor-gyárral szerződéses megállapodást kötöttek és különböző lámpaalkatrészeket gyártanak, valamint szerelnek össze.

A másik termelőszövetkezet a főváros közelségét figyelembevéve, üveg-ház-telep kiépítésébe kezdett, primőr zöldség és virág termelésre rendezkedik be. A hagyományos termelési ágak közül a takarmánytermelést és a szarvas-marha-hizlalást fejlesztik. A lehetőségekhez mérten bővítik és korszerűsítik gépi-technikai bázisukat is. Az ebben a faluban működő mezőgazdasági körtől is ők kapják meg a Mezőgazdasági Fejlesztési Alapból gépvásárlásra fordítandó összegeket. A beszerzett gépekkel a magánparasztnak is végeznek szolgáltatásokat.

Mindezek első kezdeti lépések és eredmények, de azt mutatják, hogy bizonyos fordulat várható a termelőszövetkezetek helyzetében. Jóllehet a termelőszövetkezetek jelentősége, szerepe, hatása egyrészt a mezőgazdasági termelésben elfoglalt jelenlegi arányuk, másrészt az átszervezésben elkövetett korábbi hibák miatt ma még nem számottevő, ezek az eredmények hozzájárulhatnak a velük kapcsolatos álláspontok átértékeléséhez. Ha eddig nem is

vált a termelészövetkezeti közös gazdasági forma a mezőgazdaság átalakításának „fő útjává”, de minden bizonnyal a jövőben növekvő szerepet fog abban játszani.

Előtérbe kerül az egyszerű kooperáció

Elméleti és gyakorlati szakemberek között általánosnak mondható az az állapot, hogy mind a mezőgazdasági termelés korszerűsítésének és gyors ütemű növelésének, mind a szocialista termelési viszonyok fokozatos kialakításának, azaz a kettős feladat megoldásának legalkalmasabb formáiként, fő útjaként a különféle egyszerű termelési kooperációk tekinthetők. Ezek képesek összefogni és a népgazdasági célok szolgálatába állítani a mintegy 3,5 milliót kitevő, átlagosan 4,8 ha-os egyéni parasztgazdaságokat, mivel elfogadhatóbbak, mint a termelészövetkezeti forma.

Az egyszerű kooperációt nagyon szélesen értelmezik. Tulajdonképpen ide sorolják az állami vállalatoknak és szövetkezeteknek az egyéni parasztgazdaságokkal kialakított szerződéses kapcsolatait, valamint a kisárutermelő parasztok egymás közötti különböző célú termelői társulásait is. E kooperációk szervezésére alkalmas keretként felhasználhatók a már meglevő szervezeti formák, így a falusi fogyasztási szövetkezetek, a szakági szövetkezetek, sőt a mezőgazdasági körök is.

Lengyelországban régi hagyományai vannak a szövetkezeti mozgalomnak. Falun is nagy múltra tekintenek vissza a különböző típusú társulások. Ma a következő formák működnek a lengyel falvakban: fogyasztási és értékesítő, -tej, zöldség-gyümölcs, valamint a takaré- és hitelszövetkezetek széles hálózata. Lengyelországban 1961-ben a szocialista országok közül először olyan *egységes szövetkezeti törvényt* fogadtak el, amely a népgazdaság különböző területein működő szövetkezeti tevékenységének alapelveit egységesen és átfogóan szabályozza.

A *Falusi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet* mintegy 2541 helyi szervezete — a Paraszti Kölcsönös Segítő Szövetkezetek — 4,5 millió tagot egyesítenek. Legfőbb *feladatuk egyrészt* a mezőgazdasági termelés szolgálata. A szükséges termelési eszközök beszerzésével, szolgáltatások teljesítésével állnak tagjaik rendelkezésére. Lebonyolítják a termelési és értékesítési szerződéskötéseket, valamint a mezőgazdasági termékfelvásárlást (mintegy 53 ezer felvásárlóhellyel rendelkeznek). Feladataik *másik* fontos köre a falusi lakosság fogyasztási cikk-ellátása, a különféle szolgáltatások és a közétkeztetés megszervezése.

A *tejszövetkezetek* jelentős szerepet játszanak a szarvasmarha-tenyésztés, különösen a tejtermelés fejlesztésében, a lakosság tejellátásának biztosításában. Ma Lengyelországban több mint 400 körzetesített tejszövetkezet működik, ezekbe tömörül a tehéntartó gazdák több mint 90 százaléka (1,1 millió

tag). Majdnem minden faluban szervezeten vásárolják fel a termelőktől a tejet (31 ezer tejfelvásárló helyet üzemeltetnek), s azt jelentős részben saját tejüzemeikben dolgozzák fel. Nemcsak feldolgozó üzemekkel rendelkeznek a tejszövetkezetek, de vannak tárolóik, tejüzemi berendezést gyártó, valamint javító-szerelő vállalataik, sőt saját kutató intézetük is a tejtermék-előállítás fejlesztésére. Széles körű szaktanácsadó szolgálat áll az állattenyésztő gazdák rendelkezésére.

A zöldség-gyümölcstermelők szövetkezete a közel 400 ezer egyéni termelő tagon kívül 1500 gyümölcstermelő állami gazdaságot, illetve termelőszövetkezetet fog össze. Ugyancsak ehhez a szövetkezeti formához tartoznak a méhészsze szövetkezők is.

A szövetkezetek sokrétű tevékenységet fejtenek ki. Szerepük a felvásárlásban is igen jelentős. Állandó és időszakos felvásárló telepeiken a zöldség-féléknek mintegy 65 százalékát, a gyümölcsnek pedig 60 százalékát ők veszik át — nagyrészt az általuk kötött termelési és szállítási szerződések alapján. A szerződéskötések révén tudatosan irányítják és elősegítik az egyes zöldség-félék termelésének, illetve a gazdaságoknak a specializációját az ország különböző területein a fogyasztási és feldolgozóipari igényeknek megfelelően.

A szövetkezeti ágazat gyümölcs- és zöldségfeldolgozásban elfoglalt fontos helyét mutatja, hogy 190 üzemben (savanyító, konzerv és borfeldolgozó üzem) az összes feldolgozott zöldség-gyümölcs készítmények 94 százalékát termelik meg.

A termelők vetőmaggal, palántával és szaporítóanyaggal, valamint a termeléshez szükséges más anyagokkal és termelési eszközökkel való ellátásán keresztül nagymértékben elősegítik a zöldség-gyümölcstermelés növelését, korszerűsítését a jelenlegi körülmények között.

A takaré- és hitelszövetkezet az egyik legrégebbi szövetkezeti forma a lengyel falvakban, amelynek feladata a falusi lakosság, mindenekelőtt a parasztság és a vidéki kisiparosok pénzügyi és hitelezése, olyan bankműveletek bonyolítása, mint a megtakarítások takarékkönyves kezelése és rövid, valamint középlejáratú (3—5 éves) hitelnújtás a parasztok és kisiparosok részére. Ugyancsak itt kezelik a felvásárló vállalatok és a földművesek egymás közötti elszámolási számláit, ellátják a falun működő valamennyi szövetkezet pénztári szolgálatát is. Több mint 1600 fiókszövetkezet bonyolítja le az országban ezt a tevékenységet. Taglétszámuk eléri a 3,3 milliót.

Mindebből az tűnik ki, hogy a falusi szövetkezetek tevékenységüket eddig legnagyobb részben az áruforgalom, azaz a mezőgazdasági termékfelvásárlás és termelési eszközellátás, valamint a fogyasztási cikkek-ellátás, a termelőknek és a falusi lakosságnak végzett különféle szolgáltatások területén fejtették ki. Tagjaikat a szövetkezeti összefogás ilyen előnyeinek kihasználására szervezték. Figyelembe véve a mezőgazdaságfejlesztés kettős feladatát és a jelenlegi agrárszerkezetet mint adottságot, szükségképpen adódott az a következtetés,

hogy ezeken keresztül is fokozottabban szervezni kell a földművelők termelési társulásait, összefogását, együttműködését a termelés különböző területein.

A Mezőgazdasági Minisztérium Agrárgazdasági Kutató Intézetében tájékoztatást kaptunk arról, hogy tudományos munkatársai a Szövetkezetek Országos Szövetségével együttműködve, felhasználva a hazai és más szocialista országok tapasztalatait, elgondolásokat, konkrét ajánlásokat dolgoznak ki. Résztvesznek ebben a munkában a Szövetkezeti Kutató Intézet és más intézetek szakemberei is. Ajánlást készítettek a társulás néhány alaptípusának működési elveire és szabályzatára. Legtöbb együttműködési forma az *állattenyésztés területén* szerveződik. Az új támogatási rendszer is ezeket preferálja. Kedvezményes hitelt kapnak a gazdák nagyobb tehén-, illetve növendékistállók (pl. 100 férőhelyes) vagy közös sertéshizlaló telepek létesítéséhez. A *növénytermelésben* elsősorban a talajművelés alapvető munkáinak gépesítésére szerveznek társulásokat. De itt is van arra lehetőség, hogy egy-egy termék specializált termelésére fogjanak össze. Példa erre a mezőgazdasági körök keretében az Állami Földalaphoz tartozó területeken szervezett közös takarmánytermelés. Ismeretek szerint eddig *mintegy 26 féle egyszerűbb kooperációs forma alakult ki* a gyakorlatban.

Az egyszerű társulási formák között meg kell ismételni azt az egyes termelőszövetkezetek által kialakított gyakorlatot, amikor szerződéses kapcsolat keretében feldolgozásra termeltetnek és vásárolnak egyéni parasztoktól zöldség és gyümölcsfélétet. Ugyancsak ide sorolható a megrendelésre egyéneknek végzett gépi munka is.

Abban egyetérthetünk a lengyel kollégákkal, szakemberekkel, hogy országuk fejlődésének jelenlegi szakaszában a szövetkezés és egyszerű társulás sokféle formái és módszerei *lehetőséget adhatnak* a mezőgazdasági termelés növeléséhez, a technikai haladás vívmányainak felhasználásához, és egyben előiskolái a kollektizmus terjedésének a parasztság körében. Ugyanakkor megvan a veszélye annak is, hogy olyan tarka és nehezen áttekinthető szervezetté válnak, amelyben nemcsak a parasztok, de a mozgalom szervezői, irányítói is nehezen tudnak eligazodni. Az egyszerű kooperáció szövevényes rendszerének negatív hatása lehet az is, hogy általa nem az erők koncentrációja, hanem inkább a szétaprózódása következik be.

Sajátos lengyel forma a mezőgazdasági körök szervezete

Régi hagyományokat felhasználva 1957-ben, a termelőszövetkezeti mozgalom megtorpanása után kezdték kiépíteni a lengyel falvakban ezt a sajátos, más szocialista országokban nem létező falusi szervezetet. Az 1957-ben elfogadott alapszabály szerint a szervezet alapegységei az *egy-egy falut magukban foglaló mezőgazdasági körök*. Ezek a földművelők önkormányzatán alapuló tár-

sadalmi-gazdasági, szakmai és érdekvédelmi szervezetek, önálló jogi személyiséggel rendelkeznek. Legfőbb vezető szervük a tagok közgyűlése, amelyik a mindennapi munka irányítására saját soraiból igazgatóságot és felügyelő bizottságot választ. Ezek megbízatása 2 évre szól.

Az alapszabály meghatározza a körök célját, feladatait, valamint azokat az alapokat, amelyekkel rendelkeznek, továbbá a tagok jogait és kötelesegeit is. A főbb célokat és feladatokat így foglalja össze:

- a parasztgazdaságok termelésének és jövedelmezőségének fokozása a földművelők szakmai ismereteinek gyarapításán keresztül;

- olyan sokoldalú termelő-szolgáltató tevékenység szervezése, amely megkönnyíti a földművelőknek gazdaságaikban a korszerű termelési technológiák alkalmazását;

- szakmai érdekvédelem és társadalmi ellenőrzés ellátása a mezőgazdasági termékeket felvásárló szervekkel és más állami vagy helyi hatalmi szervekkel és intézményekkel szemben.

Lengyelországban a mezőgazdasági körök száma 1971-ben több mint 35 ezret tett ki, tagsága pedig elérte a 2,7 milliót. Az egyéni gazdálkodók többsége (3,5 millió a parasztgazdaságok száma) tagja tehát a falvak 87 százalékában működő ilyen szervezeteknek.

A körök tevékenysége a gyakorlatban különösen három területen jelentős:

- gondoskodnak a Mezőgazdaságfejlesztési Alap célszerű felhasználásáról;

- szervezik az Állami Földalap megfelelő hasznosítását;

- gépkölcsönző bázisokat (elsősorban körközi méretben) létesítenek és gyakorlatilag szervezik a parasztok gépi munkával való segítségét.

A *Mezőgazdaságfejlesztési Alapot* 1959 júliusában minisztertanácsi határozattal létesítették, főleg mezőgazdasági gépek és traktorok vásárlásának finanszírozására. Az Alapot költségvetési eszközökből dotálják, tulajdonképpen a mezőgazdaságból elvont és központosított jövedelem egy meghatározott részének visszajuttatásáról van szó. A beadási rendszer időszakában az adott falu, illetve mezőgazdasági kör termelői által kötelező beadásra átadott áruk szabadfelvásárlási és beadási áron számított értékének különbözetéből meghatározott százalékot bankszámlájukon az Alap javára jóváírták, ma pedig a mezőgazdasági adó egy részét juttatja vissza az állam erre a célra. Kezdetben minden falu, illetve kör külön-külön használhatta csak fel központilag megszabott arányban az Alap eszközeit gépvásárlási, illetve más mezőgazdasági beruházási célra. Tekintettel arra, hogy egy-egy körnél meglehetősen kis összegek halmozódtak fel, amiből jelentősebb beruházást vagy gépbeszerzést nemigen tudtak teljesíteni, később engedélyezték több község Alapjának összevont felhasználását. Így születtek meg a *körközi gépkölcsönző technikai bázisok és egyéb kooperációs létesítmények* (pl. közös hízólótelep, tárolók építése). Ez a rendszer előnyei mellett azzal a hátránnyal jár, hogy tovább fokozza

az ország különböző területei és falvai között meglevő nagyfokú differenciáltságot. Ezen az Alap egy részének központosított kezelésével lehetne enyhíteni.

Az *Állami Földalap* 1 millió hektárt tesz ki, de állandóan növekvő területet jelent az előregedő és utódok nélkül maradt parasztok földfelajánlásai révén. Ennek mintegy felét állami gazdaságok, alig 7 százalékát termelőszövetkezetek művelik, a többi területet felerészben egyéni gazdák bérlik, felerészben pedig a mezőgazdasági körök művelik meg kollektív formában. A 35 ezerből 2900 kör rendelkezik ilyen földdel. Ezen gabonát és takarmányfélét termelnek, s ahol épület van, ezt saját állattenyésztésben használják fel, vagy a kör tagjai részére értékesítik. A Körök országos központjában kapott tájékoztatás szerint 1972-ben az előző évhez képest ugrásszerűen nőtt a körök közös telepein levő állatállomány (pl. a sertés majdnem duplájára, a szarvasmarha 70, a juh több mint 40 százalékkal).

Hasznos tevékenységet fejtettek ki a körök tagjaik politikai, szakmai *felvilágosítása*, ismereteik bővítése érdekében is. Ezt szolgálták a különböző előadások, szakkörök, tapasztalatcsere-látogatások.

Lengyelországi tanulmányutunk időszakában folytak az előkészületek a mezőgazdasági körök országos kongresszusára. Ennek egyik fontos feladataként jelölték meg az alapszabály olyan módosítását, továbbfejlesztését, ami lehetővé teszi a körök gazdasági szerepének erősödését, vagyis eddigi elsősorban társulati jellegének megváltozását, mindenekelőtt *gazdasági szervezetekké válását*. Ez jelentős mértékben azon is múlik, hogy egyre több jó szakember álljon a körök rendelkezésére.

*

Az eddig elmondottak azt bizonyítják, hogy a LEMP agrárpolitikájának gyakorlati megvalósítása érdekében nagyarányú munka folyik minden területen. Sok minden mozgásban, átalakulóban van a falun. A konzultációk során gyakran hangsúlyozták, hogy a mezőgazdasági termelés társadalmasításához a szocialista nagyüzem legmegfelelőbb korszerű modelljét keresik. Az artel-típusú termelőszövetkezet náluk nem bizonyult életképesnek. A szocialista szektoron belül előtérbe helyezik az állami gazdaságok és kombinátok fejlesztését. Hosszú ideig felhasználhatók még az egyszerűbb társulási formák is. A maiak mellett, mondják, még bizonyára további megoldások is születnek. Talán ezekből nő ki a keresett modell. Minden bizonnyal sok igazság van ebben, helyeselhető a megfontoltság, az adott viszonyok messzemenő mérlegelése, beleértve, a falun döntő súlyt képviselő lengyel parasztok akaratának, véleményének tiszteletben tartását is. De tekintetbe kell venni azt is, hogy a magánparaszti gazdálkodási formával még hosszú ideig számoló gazdaságpolitika és azt érvényesítő gazdasági intézkedések hatása *ellentmondásos*. A termelőerők fejlesztésével egyik oldalról segíti a mezőgazdaság átalakulását a termelés társadalmasítása irányába. Ugyanakkor a parasztságban meglevő

azt az *illúziót táplálja*, hogy megmaradhatnak egyéni parasztnak, sőt minden azért történik, hogy magángazdaságaik bővüljenek, erősödjenek. Ezt látszanak alátámasztani olyan intézkedések, mint a földbirtok felső határának 50 ha-ra történt felemelése, a parasztok traktor- és egyéb mezőgazdasági gépvásárlásának engedélyezése, gazdasági épületek, elsősorban istállók építéséhez állami támogatás és hitel nyújtása. Reméljük, hogy a lengyel elvtársak számolnak ezekkel a tényezőkkel is és igyekeznek az egyéni gazdák illúzióját szétosztatni. Véleményünk szerint a parasztságnak világosan értésére kellene adni, hogy *a korszerű mezőgazdaságé a jövő*. Ezt pedig 3,5 millió átlagosan nem egészen 5 hektáros gazdaságokkal, de még tízszer nagyobbakkal sem lehet megvalósítani. Az élet az átalakulás ütemének gyorsulását, az ehhez szükséges feltételek mielőbbi megteremtését követeli.

NEMZETKÖZI IPARJOGVÉDELMI KONFERENCIA BUDAPESTEN

TAKÁTS ENDRE

A Magyar Iparjogvédelmi Egyesület és az AIPPI Magyar Csoportja 1973. szeptember 24-től 28-ig tartotta Budapesten konferenciáját *Az iparjogvédelem időszzerű kérdései* címmel. A nemzetközi találkozón több mint 500 szakember volt jelen, ebből kb. 300 volt külföldi. Vendégeink Dél-Amerikától Japánig 34 különböző országból érkeztek Budapestre. Öröndetes, hogy a fejlődő országokból is számos résztvevő érkezett szakmai tanácskozásunkra. Az iparjogvédelem hazai és külföldi vezető személyiségei is megtisztelték jelenlétükkel konferenciánkat. A külföldiek közül jelen volt a Szellemi Tulajdon Világszervezetének első vezérigazgatóhelyettese, az AIPPI vezetőségéből a főtitkár helyettese és a főpénztárnok, az AIPPI számos nemzeti csoportjának elnöke, a Hágai Szabadalmi Intézet vezérigazgatója, a Szovjetunió Kereskedelmi Kamarájának képviselője, a Nemet Szövetségi Köztársaság Szabadalmi Hivatalának képviselője stb.

A konferencia *három fő témájáról, a know-how oltalmáról, a számítógépek programjának jogi oltalmáról és a mikrobiológiai találmányok oltalmáról* elhangzott főreferátumok nyitották meg a következő napokon párhuzamos szekciókban tartott előadásokat. A résztvevők tetszésük szerint hallgatták meg a szekciók korreferenseinek előadásait, majd részt vettek az előadások után rendezett szabad vitákban. Ez a munkamódszer eredményesnek bizonyult, mert a 38 előadás és korreferátumon kívül még számos, előre be nem jelentett értékes előadás és rögtönzött hozzászólás gazdagította a programot. A feltűnő aktivitás és vitakészség is bizonyítja, hogy a konferencia tárgyaúl kiválasztott témák valóban ószintén érdekelték a szakma hazai és nemzetközi művelőit.

A *bevezető előadás*¹ áttekintést adott a múltra és széles perspektívájú képet vázolt fel a jövőre nézve, az iparjogvédelem kérdéseit illetően. Ipari tulajdonról csak az ipari társadalom kezdetének kialakulása óta beszélhetünk, de az oltalmat célzó intézmények a technikai és ipari fejlődés során azóta is megfelelő változásokon mentek keresztül.

¹ Horváth Gyula: „Ipari tulajdon ma és holnap.”

Az ipari tulajdon oltalmát biztosító nemzetközi egyezmény ebben az évben már 90 éves, a nagyarányú műszaki és gazdasági fejlődéssel, a nemzetközi árucserre egyre szélesebb kibontakozásával pedig az ipari tulajdon újabb formáinak létrejötte járt együtt. A klasszikus formák megtartották jelentőségüket, de teljesen új fogalmak, új problémák is születnek, amelyek gyors megoldásra várnak. Rendkívül érdekes képet vázolt fel arról, milyen fejlődés várható az iparjogvédelem terén. Az előttünk álló 10–15 évben minden remény megvan arra, hogy intézményes megoldási nyerjen a know-how közvetített oltalma, a biológiai találmányok és a software közvetlen oltalmának biztosítása. Ezek közül elsősorban, az AIPPI keretében végzett jó munka eredményeképpen, a know-how ügyének egyébként sürgető rendezése áll legközelebb a gyakorlati megvalósuláshoz. A találmányok oltalma terén számolhatunk a termékszabadalmi oltalomnak a fejlett és közepesen fejlett országokban való általános elterjedésével. Már a közeli jövőben számíthatunk a környezetvédelmi törekvések hatékonyságát elősegítő találmányok preferenciálisan gyors elővizsgálatának általános bevezetésére, hiszen logikusan ezt követeli az emberiség érdeke. A közeli és távoli jövő határára esik a tudományos felismerések és felfedezések — nem kizárólagos jellegű — oltalmának bevezetése. Feltétlenül ebben a periódusban várható az ipari tulajdon oltalmának a fejlődő országok igényeinek megfelelő differenciált megoldása. Ugyancsak ezen időszak feladata lesz a jogegységesítés, az ipari tulajdon oltalmának további integrációja, mégpedig internacionális és nem supranacionális egyezmények keretében. Biztos, hogy a haladás még bőven teremt megoldandó feladatokat az utánunk következő generációknak is.

I

A konferencia első fő témája volt a *know-how fogalma és e szerződések műszaki és jogi problémái*.

A főreferátum e tárgyban a témát a francia jogász szemüvegén át tárgyalta,² amikor a know-how szerződés elemeit boncolgatta. Ha a know-how-t az ipari know-how területére szűkítjük le, fogalma így is rendkívül tág, azonban nem tartalmazhat szabadalmazott ismereteket. Jellemzője továbbá, hogy átruházhatónak kell lennie, mert bár forrása a szakmai tapasztalat, értéke csak akkor van, ha másra átruházható. Végül nem kell hozzáférhetőnek lennie a nagyközönség számára. Bár nagy mértékben fedi a gyártási titok fogalmát, utóbbinál mégis sokkal tágabb, sőt, know-how-ról még akkor is beszélhetünk, amikor gyakorlatilag már nincs is titok. A know-how problémája végső soron gazdasági jellegű: érdekesebb, előnyösebb a know-how-t megvásárolni, mint

² Prof. Jacques Azema (Franciaország), „Know-how átadási szerződés a francia jogban.”

ugyanarra az eredményre saját erőből eljutni. Igen gyakran a know-how a szabadalmi licencia szerződés járuléka, tartozéka, mert a szabadalmat a hozzá tartozó know-how mintegy övezi. Ismert azonban széles körben a know-how szerződés önálló formája, amelynek fő tárgya a know-how átadása. A know-how szerződéseknek kifejezett jogszabályi korlátozása nincsen, és olyan jogterülettel van dolgunk, ahol a legteljesebb szerződési szabadság érvényesül. Ennek bizonyos mértékben az a hátránya, ha nagyon sokféle megjelenési forma lehetséges, alig van két olyan know-how szerződés, amely teljesen hasonló lenne egymáshoz. Már a szerződéskötési szakaszban rendkívül érdekes helyzet alakul ki. Az átadó érthetően arra törekszik, hogy a lehető legtöbbet tudja meg az átvető tudományából, ezért óvatosnak kell lenni, nehogy megszerzett ismereteit — azok nem lévén szabadalmaztatva — szerződéskötés nélkül felhasználhassa. Ezt részben titkossági szerződések kötésével, részben előszerződésekkel igyekeznek a felek megakadályozni. A szerződés tárgya sokkal nehezebb feladatot ad a szerződés szerkesztőinek, mint a szabadalmak esetében általában. A szabadalmak pontos szövege helyett itt szabatosan körül kell írni azt a műszaki megoldást, ami majd a szerződés tárgyát képezi, ugyanakkor rögzíteni kell a várható eredményeket is, amelyeket a szóbanforgó technika lehetővé fog tenni. A műszaki ismeretek tárgyát ezért a lehető legpontosabb módon kell meghatározni. A szerződési kötelezettség az ismeretek szóbeli átadására és a dokumentációk rendelkezésre bocsátására vonatkozik, szükség esetén kiegészítve még személyzet betanításával. Európában a dokumentációk átadása a gyakoribb forma, az USA-ban inkább a műszaki segítség — „mutasd meg hogyan” elnevezésű változata. A titoktartás a know-how szerződés általános, de nem feltétlen jellemzője, a titkot több fél között meg lehet osztani és ezzel a titok viszonylagossá válik. Ettől eltekintve áll az, hogy a know-how értéke nagy mértékben titkosságától függ és a szerződő feleknek érdekében áll a titkot a lehető legjobban megőrizni. Gyakori az a rendelkezés, amely az átadás kizárólagosságát írja elő, ilyenkor a szerződésbe olyan rendelkezést vesznek fel, hogy az átadó a know-how-t harmadik személlyel nem közli. A szerződések általában rendezik a felek helyzetét a szerződés lejárt utáni időre is, nevezetesen az átvett műszaki dokumentációt vissza kell adni, és a szankció azt jelenti, hogy tisztességtelen verseny miatt elmarasztalják azt, aki a szerződés megszűnése utáni időben is felhasználja a know-how-t.

A bizonyítás természetesen ilyen esetekben nemegyszer gondot okoz.

A licenciakereskedelem a Szovjetunió külgazdasági politikájának kiegészítelenül egyik fő irányát képviseli, ezért e téren működő szovjet szakemberek számára fontos a know-how licencia problémakörének ismerete.³

A szovjet gyakorlatban kétféle licencia alakult ki: a szabadalmi és a szabadalom nélküli licencia. A szabadalmi licencia tárgyának magát a talál-

³ M. L. Gorodisski (Szovjetunió) „Know-how a szovjet licenciakereskedelem gyakorlatában és az integráció keretében.”

mányt tekintik, tehát nem a szabadalmon alapuló kizárólagos jogot, hanem a találmány használati jogát a szerződés alapján. A szabadalom nélküli licenciák tárgya lehet nem szabadalmazott találmány, tudományos és technológiai eredmény, gyártási titok stb. A szovjet gyakorlat szerint mindazok az adatok, tapasztalatok, amelyek hozzájárulnak a licenciaszerződés tárgyát képező objektum sikeresebb használatához, megfelelnek a know-how fogalmának. A szabadalmi licenciaszerződésekben a know-how fontossága egyre nő, ennek oka a technológiai fejlődés meggyorsulása. A know-how szerepe azonban még jelentősebb a szabadalom nélküli licenciaszerződésekénél, ahol a know-how a szerződés önálló tárgya. Nem véletlen, hogy a know-how-t sokszor független kereskedelmi ügyleteknek is tekintik. A szocialista világrend kialakításával a műszaki és technológiai együttműködés fontos tényezővé lett a szocialista országok kapcsolatában. Az együttműködés új fázisában jelentőssé vált a kutatási együttműködés a tudomány és technológia legfontosabb területein és ennek keretében találmányok és know-how nagyméretű cseréje van folyamatban. A KGST XXV. ülésén elfogadott komplex program a szocialista gazdasági integráció további megerősítését, az együttműködés tökéletesítését tűzte ki célul. A komplex programban rögzített fő formák és irányok jegyzéke, melynek alapján a KGST tagállamai az együttműködést megvalósítani kívánják, arról tanúskodik, hogy know-how cserét sokkal nagyobb mértékben kívánnak alkalmazni, mint szabadalmazott találmányok licencki kereskedelmét. Ez a tény önmagában indokolja, hogy időszerű lenne a know-how oltalmára és felhasználására vonatkozó jogi előírások kialakítása.

A korreferátumok a know-how fontos részproblémáival foglalkoztak. A know-how szerződések jogi alapproblémája a szerződések dare vagy facere jellege,⁴ vagyis: az adásvétel, vagy a vállalkozási szerződés, avagy talán a bérlet, haszonbérlet fogalmi körébe esnek-e. Az egyenes út az, ha maga a szerződés szövege pontos eligazítást ad a tartalom tekintetében. Dare típusú szerződések-nél a jog maga eligazít, a facere típusú szerződések-nél azonban már nehezebb a helyzet, mert lehet, hogy a felek elgondolása adott esetben eltér a választott bíróság döntésétől.

A szabadalmaztatással járó számos nehézség, időbeli veszteség stb. egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy sok vállalat és feltaláló átfogó műszaki ismereteiket — tekintet nélkül azok oltalmazhatóságára — know-how szerződések útján törekszik értékesíteni.⁵ A know-how tág értelemben vett felfogása szerint nemcsak műszaki, hanem kereskedelmi ismereteket is magában foglal és alapvetően független a titok fennállásától. A tiszta know-how szerződés különleges formája pl. az ún. útépítési szerződés, amely lényegében engedélyt

⁴ Dr. Sebestyén Péter (Magyaró.) „A know-how szerződések jogi problémáinak néhány szempontja.”

⁵ Dr. Christoph Kamm (Svájc) „A szerződés tárgyának meghatározása és az átadó kötelezettségei a know-how szerződésekben.”

jelent meghatározott berendezés utánépítésére. Az átvevő számára jelentős, hogy megtakarítja a rajzokat, terveket és egyéb fejlesztési költségeket. A magasan fejlett ipari államok és a fejlődő államok között igen kedvelt szerződési forma a műszaki segítségnyújtási szerződés, amely a titkos vagy nem titkos jellegtől függetlenül know-how szerződésnek tekintendő. Előnye a know-how szerződésnek a szabadalmakkal szemben, hogy a territorialitás elve a know-how-nál nem érvényesül. Az átadó kötelezettségei között leglényegesebb a szerződés szerinti tapasztalatok, ismeretek, átadása, amelyeknek sikerét személyes kapcsolatok révén is elő kell segítenie akár szakértőinek a know-how átvevőjéhez való elküldése révén, akár fordítva, köteles az átvevő személyzetét saját üzemében fogadni. Nem kevésbé jelentős kötelezettsége az átadónak a termelés kialakításával kapcsolatos tanácsadás és felügyelet. A felek rendszerint arra nézve is kötelezettséget írnak alá, hogy közlik egymással a know-how továbbfejlesztéseit és tökéletesítéseit. Fontosabb azonban, hogy az átadó közölje az átvevővel az időközben eszközölt tökéletesítéseket, mert ezek számára további értékeket jelentenek. Gyakran a know-how átadójának kiegészítő szállítási kötelezettségei is vannak nyersanyagok és alkatrészek tekintetében. Ezek általában nem önálló jellegűek és alá vannak rendelve a know-how szerződés rendelkezéseinek, de önálló mellékkötelezettségekként is jelentkezhetnek.

Titkos know-how átadása esetén a know-how átvevő érdeke, hogy a know-how tárgyát képező ismereteket az átadó ne szabadalmaztassa, mert ezzel az átvevő joga gyakran összezsugorodna és sokszor korlátozást szenvedne. Ha ez mégis bekövetkeznék, az átadó kiteszi magát az átvevő részéről támasztható abbahagyási és esetleg kártérítési igényeknek.

A know-how-ban a monopol helyzetet a titkosság alapozza meg,⁶ ezért azt mondhatjuk, hogy a know-how a versenyképesség olyan eszköze, amelynek gazdasági értéke meghatározható és fennállásához feltétlenül szükséges a titkosság. Ha a know-how-t meg kell védeni adott esetben harmadik személyek igényével szemben, a jogi eljárásnak több szempontot kell szem előtt tartania. Elsősorban figyelembe kell vennie az átadó vállalat érdekeit, amely a know-how-t mint saját kutató munkájának eredményét létrehozta, a közösség érdekeit, amelynek feladata a műszaki és ipari folyamatok tökéletesítésének elősegítése, és az állam érdekeit, amelynek feladata, hogy iparának tökéletesítésére irányuló törekvéseit megvédje a jogrend keretei között.

A fejlett tőkés államokban, így az USA-ban is elfogadott tény, hogy a *know-how értékes üzleti vagyron*,⁷ melynek megszerzéséért a vállalatok hajlandók ugyanolyan árat fizetni, mint egy találmányért. Felmerül ezért az a kérdés, milyen viszony áll fenn a gazdasági verseny korlátozására vonatkozó jogszabályok és a know-how között. Az USA szokásjogi rendszerében a know-

⁶ Stefano Sandri (Olaszo.) „A know-how és titkos jellege.”

⁷ Stephen P. Ladas (USA) „A gazdasági verseny korlátozására vonatkozó jogszabályok és a know-how.”

how-val kapcsolatos jogokat és azok korlátozásait elsősorban azok használata alapján bírálják el. A know-how átadója a titkosság kikötését fontosnak tartja, a használattal kapcsolatban számos korlátozást is felvesz a szerződésbe, amelyek főleg a titkos jelleg megőrzésére irányulnak. A know-how szerződések korlátozásai között törvénytelen kikötések is bőven előfordulnak. Ilyennek tekintendő pl. az az előírás, hogy a know-how átvevője a terméket az átadó által előírt vagy jóváhagyott áron köteles adni, vagy az átvevő a know-how fejében az átadótól köteles nyersanyagot vagy alkatrészt vásárolni. Nem szokatlan annak kikötése, hogy a vevő a know-how-nak saját maga által végzett tökéletesítéseit díjmentesen köteles az átadóval közölni, de már törvénytelen kikötés, ha ez általában az átvevő által kidolgozott mindenfajta, az átvett ismeretektől független technológiákra is vonatkozik.

A titkos ismeretek és sokszor a titokban tartott találmányok mint know-how, az éles gazdasági versenyben gyakran nagy előnyt jelentenek a piacon a versenytársakkal szemben.⁸

Az átadó fél kötelezettségeinek vizsgálata során szem előtt kell tartani a titokban tartással kapcsolatos sajátos kérdéseket is. Mivel az átvevőnek érdekében áll valamennyi, különösen a legkésőbbi ismeretek átvétele, az átadó felelős a legújabb és legkorszerűbb ismeretek szolgáltatásáért, ha a know-how az előállítási eljárásokra is vonatkozik, úgy az előírt minimális teljesítményekért is. Ebből következik, hogy amennyiben az átvett know-how nem éri el a célját, ténykérdés, vajjon a hiányosságok az átadó hiányos szolgáltatásaira vezethetők-e vissza és ez maga után vonja-e a szerződés megtámadhatóságát az átvevő részéről. Titkos ismeretek esetében meg kell állapítani, hogy a szerződő felek milyen titokra gondoltak és általában viszonylagosan kell a titkot megítélni. Ha a titkos know-how az átadó hibájából oly módon kerül nyilvánosságra, hogy ez harmadik személy részére hozzáférhetővé válik, az átadó az okozott kárért is felelős, pl. ha a létesített nagy beruházások az átvevő számára már kevesebbet érnek idők folyamán.

A műszaki dokumentációk visszaadása mint a know-how szerződések szokásos kikötése, ugyancsak a relatív titkosság kérdésével van összefüggésben. Ha az írásos anyagokat vissza is adják, sokszor a műszaki részletek mégis annyira átmentek a személyzet tudatába, hogy azt törölni sohasem lehet. Ha a know-how átadás természetéből kifolyóan az ismereteket az alkalmazottak nagyobb száma kellett, hogy megismerje az eredményes alkalmazás érdekében, akkor inkább kereskedelmi jogi kapcsolatot kell feltételezni, vagyis hogy az átadó az ismereteket véglegesen ruházta át az átvevőre.

A szocialista országok közül Lengyelországban találunk viszonylag részletes rendelkezéseket a vállalatok által kötött know-how szerződések tartal-

⁸ Prof. dr. Albert Verona (Jugoszlávia) „Felelősség az átadott know-howért.”

mára vonatkozóan.⁹ Ezeket a rendelkezéseket a találmányok hasznosításáról szóló kormányrendeletben tették közzé. A know-how jogi szabályozása között szerepel, hogy a gyakorlatban a know-how átruházást a hordozó átruházásának kell kísérnie, leggyakrabban a dokumentáció átadásával.

A know-how fogalmának egyszerű definíciója szerint¹⁰ tulajdonképpen egy technológia gyakorlásához szükséges ismeretekből áll. Egyes vállalatok technológiája haladottabb, a másik kevésbé. A jobb know-how birtokosai gazdasági előnnyel rendelkeznek másokhoz képest és ezt differenciális know-how-nak is lehet nevezni. Mivel ez a piacon létezik, még egy jól bevezetett cégnek is érdeke lehet a versenytárs haladottabb know-how-jának megszerzése. A fejlődő országokban igen gyakran fordul elő, hogy új termék gyártására való áttéréskor nagyon meg kell fontolni mind műszaki, mind anyagi okokból, hogy magas áron vásárolják-e meg a legfejlettebb know-how-t, vagy elégedjenek meg kissé gyengébb know-how-val is olcsóbb áron?

Elhangzott a know-how-val kapcsolatban olyan javaslat is, hogy az oltalom elképzelhető bizonyos kis szabadalomfajta bevezetésével is, ami hasonló a német típusú használati mintához. A know-how esetében ez a forma nem termékjellegű megoldásokra, hanem általában eljárásokra terjedne ki, a találmányi színvonal követelménye nélkül. A know-how birtokosa köteles lenne azt közzétenni, s utána az oltalmat korlátozott időtartamra kapná meg, melynek végén az ismeret a köztulajdonba menne át. A javaslat mindenesetre megfontolásra érdemes gondolatokat tartalmaz.

A know-how a vállalatok közötti együttműködés különböző formáiban is ismert.¹¹ A gyártásszakosítási szerződések esetén, amikor átadásra kerül a gyártási technológia, átvételre kerül a know-how is. Ennek gyakori módja a műszaki dokumentáció átadása és az átvevő vállalatok dolgozóinak betanítása. A kooperációs szerződéseknel a know-how átadása a licenciaszerződésekhez hasonló konstrukcióban bonyolódik le, a felek a know-how tulajdonjogát fenntartják maguknak, előírják a termelés mennyiségi és minőségi kívánalmait stb. Mennél kötetlenebb maga a kooperáció, annál több a megkötöttség a know-how-ra vonatkozólag. Az együttműködés legintenzívebb formájánál, a közös vállalat alapításánál a know-how mint bevitt vagyonszerepel és a közös vállalat tulajdonát képezi akkor is, ha a bevitt know-how sorsáról a felek külön nem rendelkeztek. Ez esetben az alapítók célja nyilván az, hogy a know-how-t a közös vállalatban maximálisan hasznosítsák és kevesebb gondot fordítanak arra, mi lesz a know-how sorsa a közös vállalat megszűnése esetén.

⁹ Prof. dr. Andrzej Kopff (Lengyelország) „Know-how szerződés átruházása a lengyel jogszabályok tükrében.”

¹⁰ Jean Lecca (Franciaország) „A know-how.”

¹¹ Dr. Vida Sándor (Magyarország) „A know-how a vállalatok közötti együttműködés különböző formáiban.”

II.

A konferencia második fő témája volt az elektronikus számítógépi programok iparjogvédelmi oltalma, a *software szabadalmazhatósága* nemzetközi szempontból.

A számítógépi programok, a „software” oltalma jelenleg egyáltalában nem nevezhető kielégítőnek, ez indokolja, hogy a problémával foglalkozunk.¹²

Ha a software valamiféle oltalmat élvez a jelenleg érvényben levő szerzői jogi rendszerek által, az lényegében a program konkrét megjelenésére szorítkozik és nem terjed ki a program alapját képező algoritmikai elvekre, amelyek pedig gyakran a program legértékesebb részét képezik. Néhány országban adtak ugyan egy-egy szabadalmat programokra, azonban rendszerint úgy, hogy a találmány valódi jellegét elleplezték. A bejelentőnek egy számítógép működésére irányuló eljárást kellett igényelni, vagy egy programozott számítógépet, hogy a hardware látszatát keltse. Ezt a helyzetet a szabadalmi szabályozás nem kielégítő volta okozza. Pedig létezik egy másik alkotó jellegű tevékenység, amely szintén ezzel a kettős jelleggel rendelkezik: az ipari minta. A minta szerzője megalkotja az új formát, de az annak alapján legyártott termék értékes árucikk lesz, amelyek létrehozásában a szerző közvetlenül nem tevékenykedik. Az iparjogvédelmi oltalom mellett itt is jelen van a szerzői jogi oltalom sajátos esete. Már az elmondottak is igazolják, hogy a software oltalma érdekében új rendszert kell kidolgozni, mert a jelenlegi szabadalmi és szerzői jogi rendszerek nem felelnek meg a célnak, a software valójában hibrid jellegű, vannak „lágy” és „kemény” jellemzői. A kérdés most már az, vajon milyen legyen az új rendszer? Szabadalmi, vagy szerzői jogi jellegű? A software jelentős részének nem találmányi jellege egyik döntő oka annak, hogy az új oltalmi rendszer alapvető vonásai tekintetében inkább a szerzői jogi rendszerhez álljon közel. A szerzői jognak el kellene fogadnia azokat a vonásait, amelyek eleve alkalmasak a software oltalmára, és meg kell változtatni azokat, amelyek erre nem alkalmasak. Így az oltalmat algoritmikai elvekre kell kiterjeszteni ha azok újak és nem azok konkrét kifejezésére. Az önálló alkotás ne jelentsen bitorlást, az oltalom alatt álló megoldásnak csak az eltulajdonítása legyen bitorlás. Az oltalom rövid időtartamú, 5—10 év legyen és azt csak a program letétele után adják meg. A letétnek az új elvek leírását is tartalmaznia kell, amelyet az új program megvalósít. A letétet egyetlen nemzetközi lajstromban kell teljesíteni és ennek során csak az alaki előírások teljesítését kell vizsgálni.

A kifejtett javaslatot a főreferátumban hallhattuk, ez azonban nem általánosan elfogadott, vannak teljesen ellentétes nézetek is. Minthogy a leg-

¹² Peter Kirby (Kanada) „A software iparjogvédelmi oltalma.”

több számítógép programot bizalmasan kezelik és használják, a bitorlás megállapítása nehéz és bizonytalan. Számolni kell azzal, hogy a software tulajdonosai nem adják fel könnyen a titkosságot, mert ez idő szerint a fejlesztésben óriási szerepet játszik a kereskedelmi titokként való kezelés. Ennek a köz szempontjából az a hátránya, hogy a software-t sohasem hozzák nyilvánosságra. A lajstromozás viszont megkönnyítené a licencia adást és a titkos program nem maradhatna sokáig titkos.

A software oltalmát illetően Angliában¹³ eddig a hagyományos felfogás érvényesült, magára a számítógép programra nem lehet szabadalmat kapni, azonban olyan új eljárások szabadalmaztathatók, amelyek számítógépek programozására alkalmasak. A Banks Bizottság jelentésében foglaltak szerint a tények a számítógép program szabadalmak ellen szólnak és ezideig nem alakult ki egyértelmű nemzetközi irányzat, amely a programok szabadalmazhatóságát indokolná. Nagy-Britanniában eddig három ügy került bírói döntésre, így nem beszélhetünk valójában kialakult joggyakorlatról. Valószínűleg célszerű lenne, ha az Egyesült Államok példáját követve bizonyos megkötésekkel engedélyeznék a programok oltalmát a szabadalmi rendszeren belül, ahelyett, hogy egy teljesen új rendszer kialakítását kísérelnék meg a számítógép programok oltalmára. Íme az ellentétes vélemény a főreferátumban kifejtett szerzői jogi oltalmi felfogással szemben.

A software iparjogvédelmi oltalma mint jogfilozófiai kérdés című korreferátum¹⁴ azt a kérdést vizsgálta, vajon a találmány műszaki jellege, a műszaki alkotás fogalma alkalmazható-e a software iparjogvédelmi oltalma során. Felvetődik az a kérdés, hogy a műszaki jellegű alkotás megfelelő-e a software szabadalmi bejelentések esetében, vagy fogalmazzuk újra a műszaki jelleg tartalmát és annak terjedelmét. A software jogi oltalma szerinte csak olyan értelemben iparjogvédelmi kategória, amennyire a software-t az árutermelés, a gazdálkodó tevékenység körében hasznosítják, ideértve az üzletszerűen teljesített szolgáltató tevékenységet is.

A számítógép programok szabadalmazhatóságát nemzetközi szempontból vizsgáló korreferátum¹⁵ amellett foglalt állást, hogy a számítógép programok különleges oltalmi rendszerének eleget kellene tennie annak a követelménynek, hogy az oltalom tárgya világos, és egyértelműen meghatározható legyen. Az oltalomnak a számítógép programokra kell szorítkoznia és részleteiben úgy kell kialakítani, hogy azt valójában igénybe tudják venni. Így lehetne elérni a kitűzött célt, az információk továbbítását és a párhuzamos munkák megakadályozását. Az algoritmusok kötelező közreadása esetén ele-

¹³ H. G. Lynfield (Nagy-Britannia): „A software oltalma, az angol felfogás.”

¹⁴ Sikos Róbert (Magyarország): „A software jogi oltalma, mint jogfilozófiai kérdés.”

¹⁵ Gert Kolle (NSZK): „A számítógép programok szabadalmazhatósága nemzetközi és nemzeti szempontból.”

gendő lenne, ha a program-feladat kitűzésének részletes leírása kerülne közzétételre. Ilyen különleges oltalom bevezetése csak akkor tűnik célszerűnek, ha az egyes nemzeti törvényhozók nem elszigetelten járnak el, hanem nemzetközi szinten van lehetőség egyeztetésre és ez lehetővé teszi a legkülönbözőbb oltalmi rendszerek koordinálását.

A software jelenlegi és jövőbeni oltalmával foglalkozó korreferátum¹⁶ ismertette a francia szabadalmi törvénynek azt a rendelkezését, amely a szabadalmi rendszerből eleve kizárja a software egészen fiatal és fejlődő iparágát. A számítógépek programjai az emberi agynak adott szellemi utasítások absztrakt kifejezései és bár el kell ismerni, hogy tisztán elméleti alapon a számítógép programját kézzel is lehetne kivitelezni, azonban ezt komolyan senki sem gondolhatja. Software és software között viszont nagy különbség lehet. Senki sem gondol a kompilátorok, a forrás-programok, a programozási nyelvek szabadalmaztatására, mert erre nincs szükség. A rutin jellegű alkalmazási programok sem olyanok, amelyek a találmányi jelleg kritériumát kimerítenék. Az egyedül érdekes esetnek azok a programok tekintendők, amelyek alapjaikban újak, nem nyilvánvalóak és a problémák addig nem ismert megoldását jelentik az iparvállalatok számára. Ilyenfajta számítógép programok szabadalmi oltalma mindenképpen hasznosnak tekinthető. A jelenlegi klasszikus szabadalmi rendszerek, még a legutóbbi újítások ellenére is elavultak és a számítógép programok oltalma szempontjából sem alkalmasak a haladás elősegítésére. Erre pedig komplex társadalmunknak szüksége van, mert hihetetlen fejlődés előtt állunk és újításainkkal, a találmányok oltalmával nagy mértékben befolyásoljuk jövőnket. A korreferens tehát nem ért egyet hazájának jogszabályi rendezésével, amely a software szabadalmi oltalmát kizárja.

A számítógép programok jogi oltalma a KGST államokban is különbözőképpen alakul.¹⁷ A Szovjetunió polgári jogának alapelvei szerint pl. az algoritmusokat és számítógépes programokat mint tudományos műveket a szerzői jog oltalmazza. E jogi oltalom nem korlátozódik a géporientált algoritmusokra és számítógép-programokra, hanem kiterjed minden software-ra. A szerzői jogi oltalom biztosítja a programok megfelelő kiválasztását, és a szerzők erkölcsi és anyagi ösztönzését a közzététel és gyakorlati bevezetés útján. A rendszer alapvetően elfogadható, amely azonban nem zárja ki a további tökéletesítés szükségességét. A szerzői jogi oltalom gyakorlati hasznosítása a meglévő rendszer keretén belül is javítható oly módon, hogy tökéletesebbé kell tenni a központi állami lajstromozás módszerét, a műveket utólag kötelezően közzé kell tenni és a nemzetközi hasznosítás érdekében a KGST keretében megfelelő

¹⁶ J. F. Boissel (Franciaország): „Gondolatok a software jelenlegi és jövőbeni oltalmával kapcsolatban.”

¹⁷ J. I. Plotnyikov (Szovjetunió): „Az algoritmusok és elektronikus számítógépi programok jogi oltalmának lehetséges formái a KGST államokban.”

nemzetközi egyezményt kell létrehozni. Az algoritmusok központi állami lajstromozása is javítható az objektumok teljes és reprezentatív gyűjtésével, ami lehetővé teszi azok jobb kiválogatását, valamint relatív értékelési módok kialakítását. A Szovjetunióban a találmányi jogot jelenleg nem lehet a gép-orientált algoritmusokra alkalmazni. A találmányi jog alkalmazásával szemben felhozható fontos ellenérv, hogy az algoritmusok és programok nem anyagi objektumok, ezért azokat oltalmazni sem lehet. Ilyen tárgyú precedens alkalmat adna arra, hogy más nem anyagi objektumokra, tudományos elvekre, képletekre is igényelnék a szabadalmi oltalom kiterjesztését.

III.

A mikrobiológiai találmányok szabadalmazhatósága és ennek nemzetközi gyakorlata volt a konferencia harmadik témája, mert ezen a területen a szabályozás még jórészt kialakulatlan és számos probléma vár megoldásra a nemzetközi együttműködés tekintetében.

A mikrobiológiai találmányok oltalmának fejlődéséről szóló főreferátum¹⁸ vázolta ennek a speciális jogi problémának jelenlegi helyzetét, felvázolta a nemzetközi együttműködés során jövőben megoldandó feladatokat.

Mindenekelőtt rövid történeti áttekintést nyújtott a mikroorganizmusok felhasználásáról. A mikroorganizmusok, nevezetesen a baktériumok, algák és penészgombák földünkön az élet fejlődésében az élő sejtek legrégebbi önálló létezési formái. A civilizált ember tudatában a mikrobák általában a betegségekkel kapcsolatosan, negatív szerepben jelennek meg. Az ember azonban már évezredek óta használja ezeket anyagok átalakítására, különösen értékes élelmezési és élvezeti cikkek készítésére. Gondoljunk itt a mikroorganizmusok szerepére a kenyér és sajt készítésében, állati bőrök feldolgozásában csakúgy, mint a bor és sör készítésében és egyéb fermentációs folyamatokban. Az ipar kb. 100 éve tudatosan használja a mikrobiológiát erjedési termékek, így ipari alkohol és ecetsav nagyipari előállítására, kezdetben azonban a technikának ezt az ágát tudományosan nem vizsgálták intenzíven. A kutatást ezen a területen az a meglepő új felismerés élénkítette fel, hogy bizonyos penészgombák olyan anyagokat képesek termelni, amelyek más mikroorganizmusok, különösen patogén baktériumok fejlődését gátolják és így emberen és állatokon gyógyszerként használhatók a betegségek okozók ellen. A penicillin nagyipari előállításával intenzív kutatás indult meg és rövid idő múlva 100 000, a természetben előforduló penészgomba fajtát és törzset vizsgáltak meg esetleges antibiotikum hatás szempontjából. A mikroorganizmusok azonban ezenkívül még specifikus katalizátorként is használhatók kémiai anyagok átalakítására a leg-

¹⁸ Dr. E. Pechmann (NSZK): „Mikrobiológiai találmányok oltalmának fejlődése.”

különbözőbb műszaki területeken. Kihasználják továbbá az élő sejteknek azt a különleges sajátosságát, hogy vegyületek szintézisének az egyes atomcsoportokat különféle sztereokémiai konfigurációban rendezik egymáshoz, így általuk ún. optikailag aktív vegyületeket lehet előállítani.

Az utóbbi két évtizedben végbement fejlődés miatt érthető a törekvés e speciális területen is a megfelelő hatásos találmányi oltalom irányában. Ma már e találmányok is szabadalmazhatók, ez azonban nem ment símán és vita nélkül, volt olyan álláspont is, hogy a szabadalmi jognak alapvető mérlegelések alapján a tisztán technikai találmányok területén kell maradnia, míg az élővilág területén különleges jogot kell megalkotni.

E témakörben mindenekelőtt azt a kérdést kell vizsgálni, mi legyen a szabadalmi oltalom tárgya: a mikroorganizmus, vagy a mikroorganizmus alkalmazásával végzett műszaki eljárás.

A mikroorganizmusok önmagukban nem célt, hanem valamilyen cél elérésének eszközét jelentik, általában más anyagok előállításának segédeszközei, eltérően az új növényfajtáktól, amelyek, pl. a rózsza mint virág, vagy mint a növénynek egy része, pl. az alma, vagy a borsó közvetlenül kielégíti az ember valamilyen szükségletét. A vírusoknak vakcinák formájában gyógyászati célra való alkalmazása mint kivétel, csak erősíti azt a szabályt, hogy a mikroorganizmusok a kémiai anyagok előállítási iparában munkaeszközök. Az irodalomban régóta megtalálható az a felfogás, hogy a mikroorganizmusokat is közvetlenül kellene védeni, hogy a feltaláló megfelelő oltalmat kapjon új teljesítményére. Ezzel szemben majdnem minden állam, így a termékszabadalom klasszikus országa, az Amerikai Egyesült Államok is elvetette a mikrororganizmusok közvetlen oltalmát és az 1963. évben elfogadott Strassbourgi Megállapodás az aláíró államoknak csupán a mikrobiológiai tárgyú eljárásokra és az eljárásokkal előállított termékekre írja elő a szabadalmi oltalom megadását. A Münchenben megvitatott európai szabadalmazási eljárási egyezményben szintén csak a mikroorganizmusok felhasználásán alapuló eljárások szabadalmazhatóságát rögzítették. Nemzetközi szempontból ma már a helyzet mindenestre egyértelmű, a törzsek közvetlen oltalma nem valósítható meg.

A második kérdés: szükséges-e egy mikroorganizmust letétbe helyezni olyan szabadalmi bejelentéssel kapcsolatban, amelyben annak alkalmazását leírták. Érdekes, hogy az erre vonatkozó közelebbi rendelkezések majdnem valamennyi szabadalmi törvényből még ma is hiányoznak és a gyakorlatnak kell kitöltenie ezt a hézagot. Az új törzsek letétbehelyezésének problémája azon a felismerésen alapul, hogy egy mikroorganizmust pusztán rendszertani leírással nem lehet olyan egyértelműen meghatározni, hogy a későbbiekben e tekintetben semmilyen kétség ne legyen. Adott jogvitában pl. el kell dönten, hogy a vita tárgyát képező törzs azonos-e a szóbanforgó szabadalmi bejelentésben, ill. szabadalomban megadott törzzsel. Mint ismeretes, más táptalajon,

vagy más körülmények között teljesen megváltozhat a mikroorganizmus képe. Az USA Szabadalmi Hivatala volt az első, amely megkövetelte, hogy a törzset már a bejelentéskor letétbe helyezték, noha erre akkor a törvényi alap még hiányzott. E fontos bírósági döntésben megállapították, hogy a mikroorganizmusokat kielégítően nem lehet leírni, csupán egy kísérleti programot lehet részletezni, amely hasonló azokhoz, amelyeket a mikroorganizmus eredeti felfedezésekor végrehajtottak. Ha a mikroorganizmus ritkán fordul elő, megtörténhet, hogy csak igen hosszú idő alatt lehet előteremteni.

Németországban a szabadalmi bíróság a találmány közléséhez már 1966-ban szükségesnek ítélte a mikroorganizmus törzs letétbehelyezését. A Svájci Szövetségi Bíróság pedig ugyanebben az évben egy ítéletében arra utalt: gyakorlatilag ki van zárva, hogy egy szakember tisztán a leírás alapján újra megtalálja és azonosítsa a kloramfenikolt képző mikroorganizmust. A Német Demokratikus Köztársaság Találmányi Hivatala ugyancsak szükségesnek tartja az új törzs letétbehelyezését, ha nem is feltétlenül abban az országban, ahol a szabadalmi oltalmat igénylik.

Az NSZK szabadalmi joggyakorlata időközben elismerte, hogy egy nem közismert mikroorganizmus felhasználásán alapuló eljárás pusztá leírása nem tekinthető a technika ismert színvonalának, ha a szóban forgó törzset annak leírásával egyidejűleg nem bocsátották a szakmai világ rendelkezésére. Az NSZK Szabadalmi Bírósága e kérdésben az alábbi alapelvet rögzítette:

„Ha a nyilvánosságra hozott irodalom olyan biológiai eljárásra vonatkozik, ahol egy speciális mikroorganizmus törzs anyagcseréjét használják, akkor annak tanulságát más szakértő alapvetően csak akkor használhatja, ha a törzs hozzáférhető a nyilvánosság számára. Ha a törzs csak a nyilvánosságra hozatal után válik hozzáférhetővé, akkor a vonatkozó irodalmi hely ismeretanyagát csak a későbbi időponttól kezdve lehet a technika állásához tartozónak tekinteni.” Ez igen mélyreható és logikailag megalapozott jogi állásfoglalás. A technika ismert szintjének meghatározásánál és a találmánynak a szabadalmi bejelentésben való közlésénél ugyanazoknak az alapelveknek kell érvényesülniök. A találmányt minden esetben úgy kell leírni, hogy a találmány hasznosítása más szakember számára minden további nélkül lehetséges legyen.

A harmadik kérdés: mikor és hol kell az új törzset letétbe helyezni.

Minden olyan államban, ahol a bejelentési elv érvényesül a szabadalmi jogban, kétségtelen, hogy a törzsnek a szabadalmi bejelentés benyújtása napján vagy az előtt kell megérkeznie a deponálási intézményhez, hogy jogilag a bejelentés közlésének részeként legyen értékelhető.

A későbbi benyújtással a későbbi fejlődés eredményének, pl. egy utólag szelekcióval javított, vagy mutáció következtében megváltozott törzsnek a bejelentése válna lehetővé. Az USA-ban, Franciaországban és Hollandiában vannak már a szabadalmi hivatal által hivatalosan elismert deponálási intéz-

mények, más országokban pedig egyetemi intézményeket, vagy más intézeteket letétbehelyezési intézményként ismernek el, amelyek a mikroorganizmusokat megőrzik és azokat az érdekeltek kérésére készek átadni.

Annak érdekében, hogy a feltaláló számára biztos jogi helyzetet teremtsünk, szükséges minél hamarabb olyan nemzetközi szabályozás közzététele, amely minden bejelentőnek biztosítékot nyújt arra, hogy pl. saját hazájában valamely elismert letétbehelyezési intézménynél eszközölt letétbe helyezést valamennyi szabadalmi bejelentés szempontjából jogszerűnek tekintik, melyet a bejelentő találmánya számára az elsőbbségi éven belül vagy adott esetben annak lejárta után nyújt be.

További kérdés a letétbe helyezett mikroorganizmus hozzáférhetővé tételének időpontja. E találmányoknál a deponálás úgy tekinthető, mint egy sajátos know-how közlés, ami más találmányoknál nem kötelező. Mindenesetre vitatható, hogy mikor kell a törzs szabad hozzáférhetőségét biztosítani. Nincs probléma e tekintetben az olyan államokban, ahol a szabadalom megadása előtt a bejelentés iratait nem teszik közzé (pl. USA). Más a helyzet az olyan országokban, ahol a szabadalmi bejelentést már megadás előtt közlik a nyilvánossággal. Az európai szabadalmi eljárás végrehajtási rendelete legutóbbi tervezetében már vannak különleges rendelkezések a mikroorganizmus letétbe helyezésére vonatkozóan, legkésőbb a bejelentés napján.

A mikrobiológiai tárgyú találmányok szabadalmaztatásának problémáit a magyar hivatali vizsgáló szemszögéből tárgyalta az első korreferátum.¹⁹ Mindekelőtt rámutatott arra, hogy a magyar szabadalmi törvény és a végrehajtására kiadott szabályozás szerint a szabadalmi bejelentésnek tartalmaznia kell a mikroorganizmus törzs letétbe helyezéséről szóló elismervényt, a letétbe helyezésnek pedig a szabadalmi bejelentést meg kell előznie. A magyar gyakorlat már eddig a szabadalom engedélyezési eljárásban több problémát vetett fel. Közismert mikroorganizmus felhasználása esetén a deponálás célja: garancia az OTH számára atekintetben hogy a törzs valóban deponált és hozzáférhető. A letétbe helyezést belföldön az Országos Közegészségügyi Intézetnél, külföldön valamely nemzetközileg elismert szervnél kell végrehajtani. A bejelentő olyan nyilatkozata, mely szerint a törzset ő tartja fenn, nem fogadható el a letétbehelyezés bizonyítékeként.

Kellő számú törzs letétbehelyezésének igazolása esetén a nemre (genus) vonatkozó oltalom engedélyezhetőnek látszik, ha a törzsek ismert számának 10–30%-a letétbe van helyezve. A letétbe helyezés és annak igazolása tehát elengedhetetlen érdemi és alaki kelléke a mikrobiológiai tárgyú találmány szabadalmazhatóságának.

¹⁹ Parragh Gáborné (Magyaró.): „Mikrobiológiai tárgyú találmányok szabadalmazhatóságának problémái a hivatali vizsgáló szemszögéből.”

Az egyes anyagok előállítására irányuló mikrobiológiai eljárások keretében új és ismert törzsek egyaránt használhatók, a szabadalom oltalmi körébe ebben az esetben az anyag előállítására, ill. átalakítására vezető mikrobiológiai eljárás tartozik. Az eljárásra engedélyezett szabadalmi oltalom közvetve kiterjed az előállított termékre is.

Az eljárás tárgya lehet akár új, akár ismert törzs előállítása, tenyésztése. Egy bejelentés keretében az egységesség megőrzésének feltétele mellett több analóg eljárás oltalmazható. Felmerült a kérdés, mennyiben alkalmazhatók a szabadalmi törvény növény- és állatfajtákra vonatkozó külön szabályai a mikroorganizmusokra? A mikroorganizmus tudományos szempontból aszekszuálisan szaporodó növénynek tekintendő és növényfajtaként az egyéb feltételek fennállása mellett csak akkor szabadalmaztatható, ha a törzs új. A bejelentő által elérhető jog terjedelme akkor lesz a legnagyobb, ha az új törzset mint növényfajtát szabadalmaztatja, tehát érdekeit legeredményesebben a növényfajta vonatkozó szabadalom képviseli, de ismert törzsek esetében ez a lehetőség nem áll fenn. Ahhoz, hogy ez az oltalmi forma szóba kerüljön, termékszerezőleg értelmezésre szorult esetben a szabadalmi törvénynek az az előírása, amely szerint a szabadalmazott új növényfajta csak állami minősítéssel vehető köztermesztésbe.

A fejlődés valószínű útja az, hogy különböző nemzetközi egyezmények rendezzék a kérdéseket és ezek vissza fognak hatni a nemzeti törvényhozássokra is.

A mikrobiológiai találmányok kanadai szabadalmazhatóságáról szóló korreferátum²⁰ megállapította, hogy meg kell vizsgálni mindenekelőtt, vajjon a találmány élő anyagra vonatkozik-e mert ilyen anyagra szabadalom nem adható. Ha a találmány kereskedelmi forgalomba hozható termék előállítására szolgáló mikrobiológiai eljárás, ez szabadalmaztatható Kanadában. Ha maga a termék is új, akkor a termék is szabadalmaztatható, kivéve az élelmiszereket és a gyógyszereket, amelyeknél csak az előállításukra szolgáló eljárás szabadalomképes.

A mikrobiológiai találmányoknak a Benelux államokban való szabadalmaztathatósága²¹ kérdésében ez országok szabadalmi törvényei speciális rendelkezéseket nem tartalmaznak. A Holland Szabadalmi Hivatal egy döntése tartalmaz csupán rendelkezést mikroorganizmus szabadalmi bejelentésére vonatkozóan. Belgiumban pedig az AIPPI belga csoportja tett olyan javaslatot, hogy a mikroorganizmusok mintáit letétbe kell helyezni egy nemzetközileg elfogadott gyűjteményben.

²⁰ Martin Marcus (Kanada): „Néhány megjegyzés mikrobiológiai találmányok szabadalmazhatóságáról Kanadában.”

²¹ Maurice de Brabanter (Belgium): „Mikrobiológiai találmányok szabadalmazhatósága Benelux államokban.”

A témakörrel kapcsolatban a svájci szabadalmi gyakorlatról²² szintén csak a bírói döntésekből értesülhettünk és ebből összefoglalásként az állapítható meg, hogy megkívánják a bejelentési iratokban a mikrobiológiai anyagnak nyilvános helyen való megfelelő letétbe helyezését, ha az a leírásban nem ismertethető az azonosításhoz és az újraelőállíthatósághoz elegendő mértékben. Az anyagot megfelelő módon letétbe kell helyezni egy nyilvános deponálási intézménynél és hozzáférhetővé kell tenni a nyilvánosság számára bizonyos kötések mellett.

A mikrobiológiai tárgyú találmányok szabadalmi oltalmának köréről és értékéről²³ szóló korreferátum hangsúlyozta, hogy e találmányok ipari jelentőségét régen felismerték, de a szabadalmi gyakorlat szerint méltánytalan terhek hárulnak a feltalálóra és bejelentőre. A brit szabadalmi gyakorlat szerint szükség van a paraméterek mellett funkcionális jellemzőkre is, mert az alternatív variánsokat rendkívül egyszerűen ki lehet dolgozni és a teljesítményt meg lehet kerülni, ha az igénypontban a mikroorganizmusokat nem funkcionálisan határozzák meg.

Az angol szabadalmi jogban megkövetelik a legjobb módszer ismertetését és ha a feltaláló a találmánnyal kapcsolatos tudását nem ismertette teljes mértékben, a szabadalom érvényesíthető. A szabadalom oltalmi körét illetően a Banks Bizottság javaslata szerint az oltalom a csupán lényegtelen adatokban különböző variánsokra is terjedjen ki. Szükségesnek tartja ennek az elvnek jogszabályi rögzítését, a törzsgyűjtemények megfelelő biztosítását és a bizonyítási teher áthárítását ahhoz, hogy a biológiai kutatások és fejlesztések megfelelő háttere kialakítható legyen.

Elhangzott olyan vélemény is,²⁴ hogy minél előbb valamely nemzetközi intézetet kell felelőssé tenni a szabadalmakban és függő bejelentésekben ismertett törzsek letétbe helyezésével kapcsolatos problémákért. Az intézet lehetne pl. valamelyik egyetem mikrobiológiai tanszéke, valamely, nemzetközi intézményeknek hagyományosan otthont nyújtó országban, pl. Svájcban vagy Hollandiában. Az intézet állandó kapcsolatban lenne a világon az olyan kiválasztott laboratóriumokkal, amelyeknek szervezett törzsgyűjteményük van és fel vannak hatalmazva szabadalmi bejelentésekkel összefüggő tenyészetek elfogadására. A tervezett nemzetközi intézet működési szabályzatában egyértelműen meg kellene határozni a letétbehelyezés időpontját és módját, ez megszüntetné az egyes országokban manapság tapasztalható bizonytalanságot.

²² Dr. Albrecht Hüni (Svájc): „Mikrobiológiai eljárásokra vonatkozó találmányok közlése.”

²³ George S. A. Szabo (Nagybritannia): „Mikrobiológiai tárgyú találmányok szabadalmi oltalmának köre és értéke.”

²⁴ Dr. Mario Bellenghi (Olaszország): „Mikroorganizmusok letétbe helyezésére szolgáló nemzetközi intézmény szükségessége.”

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Nizsalorszky Endre</i> : A családpolitika jogalkotási eszközei	305
<i>A szocialista vállalatról</i> . Tudományos ülésszak	358
<i>Szabó Kálmán</i> : Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről	360
<i>Józsa Ödön</i> : A munkatügyi tevékenység tartalma, helye és szerepe a vállalati gazdálkodásban	379
<i>Megyeri Endre</i> : A vállalati alapok optimális kihasználása és a hatékonyság-mérés néhány problémája	399
<i>Molnár László</i> : A vállalatok piacképességének belső feltételrendszere és fejlesztésének célszerű módszerei	419
<i>Varga Sándor</i> : A vállalati szervezési és vezetési kutatások kérdései	435
<i>Weltner Andor</i> : A kollektív szerződés jogi jellege és fejlődési tendenciái	447
<i>Forgács Katalin</i> : Hogyan fejlődik tovább a lengyel mezőgazdaság? I.	469
<i>Csizmadia Ernőné</i> : Hogyan fejlődik tovább a lengyel mezőgazdaság? II.	477
<i>Takáts Endre</i> : Nemzetközi iparjogvédelmi konferencia Budapesten	487

Megjelent: 1974. V. 10.